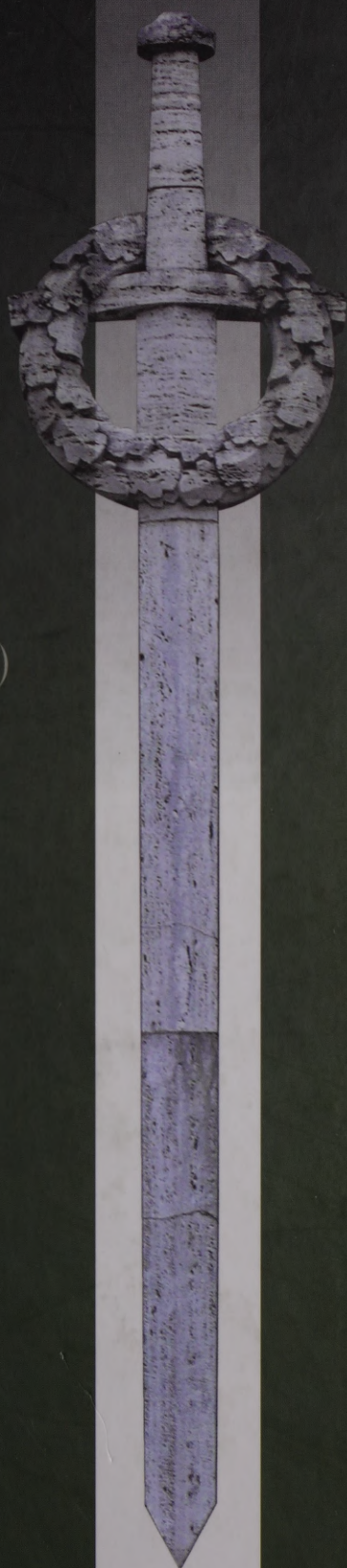

LATVIJA
OTRAJĀ
PASAULES
KARĀ (1939-1945)

JUMAVA

008-5

95

LATVIJA OTRAJĀ PASAULES KARĀ

LATVIJA OTRAJĀ
PASAULES KARĀ
(1939-1945)

Daina Bleiere, Ilgvars Barulis,
Iestāz Felckmanis, Aivars Stranga,
Antonijs Zunda

JUMAVA

LATVIJA OTRAJĀ
PASAULĒS KĀRĀ

2008-5
- 95

UDK 94 (474)
La 804

L
9

Latvijas Nacionālā
bibliotēka

SATURS

LATVIJA OTRAJĀ PASAULES KARĀ

(1939–1945)

Daina Bleiere, Ilgvars Butulis,
Inesis Feldmanis, Aivars Stranga,
Antonijs Zunda

JUMAVA

UDK 94 (474.3)

La 804

Latvijas Nacionālā
BIBLIOTĒKA

0308038194

Tēvijas Sargs

Grāmata izdota ar LR Aizsardzības ministrijas un valsts aģentūras "Tēvijas sargs" finansiālu atbalstu
Autori izsaka pateicību Valsts pētījumu programmai "Letonika" par atbalstu
Grāmatā izmantoti Latvijas Valsts kinofotofonodokumentu arhīva materiāli
Foto autori: Bernšteins, R. Johansons, Ed. Kraucs, A. Neilands,
Vilis Rīdzenieks, V. Silamiķeļa fonds

Zinātniskais redaktors *Inesis Feldmanis*

Mākslinieks *Arnis Rožkalns*

Atbildīgā redaktore *Anna Pavlovska*

Literārā redaktore *Marita Freija*

Tehniskā redaktore *Irēna Soide*

Korektore *Anete Kauce*

Maketētāja *Aija Purviņa*

© Apgāds "Jumava", izdevums latviešu valodā

© Daina Bleiere, Ilgvars Butulis, Inesis Feldmanis,
Aivars Stranga, Antonijs Zunda, teksts, 2008

© Arnis Rožkalns, mākslinieciskais noformējums, 2008

© Vilis Rīdzenieks, foto; AKKA/LAA, Rīga 2007

ISBN 978-9984-38-436-8

SATURS

Ievads	7
I daļa. LATVIJA OTRAJĀ PASAULES KARĀ: HISTORIOGRĀFIJA	13
UN IZPĒTES GALVENĀS PROBLĒMAS	
1. Latvijas ārpolitiskās orientācijas problēma	13
trīsdesmitajos gados	
2. Mīts par sociālistisko revolūciju	18
3. "Vācu laiks": pētniecības problēmas un to risinājumi	28
4. Pētījumi par holokaustu vācu okupētājā Latvijā:	45
jaunākās tendences un galvenie rezultāti	
5. Otrā padomju okupācija	54
II daļa. LATVIJA KARA PRIEKŠVAKARĀ (1938–1939)	72
1. Starptautiskā situācija Baltijā un Latvijas	72
ārpolitikas pamatproblēmas	
2. Latvijas aizsardzības spējas	85
3. Latvijas saimnieciskais stāvoklis un	97
iekšpolitiskā situācija	
III daļa. LATVIJA KARA SĀKUMA POSMĀ (1939–1940)	111
1. Molotova–Ribentropa pakts un kara sākums	111
2. Latvijas un PSRS attiecības	119
3. Latvijas un Vācijas attiecības	131
4. Latvijas un Lielbritānijas attiecības	139
5. Latvijas attiecības ar Lietuvu un Igauniju	152
IV daļa. LATVIJA PIRMĀS PADOMJU OKUPĀCIJAS	166
PRIEKŠVAKARĀ UN TĀS LAIKĀ (1940–1941)	
1. Latvijas armijas pretošanās gatavība	166
2. Latvijas ekonomiskā un iekšpolitiskā situācija	172
3. Latvijas okupācija un aneksija	182
4. Latvijas sovetizācija	195
V daļa. NACISTISKAIS OKUPĀCIJAS REŽĪMS	244
1. Karadarbība Latvijas teritorijā	244
2. <i>Interregnum</i> un paš aizsardzība	252
3. Civilpārvalde. Represīvās sistēmas izveide	259

4. Holokausts	268
5. Zemes pašpārvalde un autonomijas jautājums	277
6. Ekonomiskā un sociālā politika	287
7. Nacistu režīma ideoloģija un kultūrpolitika	300
8. Pretošanās nacistu okupācijai	312
9. Komunistiskā pagrīde, padomju partizāni un diversanti	323
VI daļa. LATVIEŠU MILITĀRIE FORMĒJUMI VĀCU UN PADOMJU BRUŅOTAJOS SPĒKOS	343
1. Nacistu militārā politika un policijas bataljonu veidošana	343
2. Latviešu leģions	354
3. Citi latviešu militārie formējumi vācu armijā	368
4. Latviešu nacionālie formējumi Sarkanajā armijā	376
VII daļa. LATVIEŠI PADOMJU SAVIENĪBĀ UN OTRĀ PADOMJU OKUPĀCIJĀ	385
1. Latvijas bēgļi Padomju Savienībā	385
2. Karadarbība Latvijā 1944. un 1945. gadā	401
3. Padomju režīma atjaunošana Latvijā un tā politika	407
4. Sabiedrības noskaņojums, represijas un pretošanās	423
VIII daļa. BALTIJAS JAUTĀJUMS STARPTAUTISKAJĀS ATTIECĪBĀS	439
1. Baltijas jautājums PSRS, ASV un Lielbritānijas politikā	439
2. Latvijas diplomāti brīvajā pasaulē	455
3. Latviešu bēgļi un trimdas veidošanās	467
Nobeigums	483
Dokumenti	488
I. Pirmā padomju okupācija, sovetizācija un reokupācijas gatavošana	488
II. "Vācu laiks" Latvijā	515
III. Padomju partizāni (diversanti)	532
IV. Baltijas jautājums PSRS, ASV un Lielbritānijas politikā	544
Ieteicamās literatūras saraksts	563
Personu rādītājs	573

IEVADS

Otrais pasaules karš, kas sākās 1939. gada 1. septembrī ar Vācijas uzbrukumu Polijai, bet beidzās ar Japānas kapitulāciju 1945. gada 2. septembrī, bija plaša vēriena notikums, kurš izšķiroši ietekmēja vēstures gaitu un postoši skāra gandrīz vai ikvienu Eiropas valsti. Daudzām tautām nācās īsāku vai ilgāku laiku samierināties ar viena vai otra okupanta klātbūtni. Šajā ziņā savdabīgs izņēmums bija latvieši, lietuvieši un igauņi, kuri kara gados piedzīvoja trīs okupācijas. Padomju Savienība pirmā okupēja Baltijas valstis 1940. gadā, nacistiskā Vācija — 1941. gadā, bet 1944.–1945. gadā atkārtoti — Padomju Savienība. Otrā padomju okupācija ilga vairāk nekā 45 gadus. Tikai 1990.–1991. gadā Latvija, Lietuva un Igaunija atguva valstisko neatkarību.

Otrā pasaules kara izcelšanās bija cieši saistīta ar PSRS un Vācijas 1939. gada 23. augustā noslēgto neuzbrukšanas līgumu, tā dēvēto Molotova–Ribentropa paktu, kas bija starta signāls vācu un padomju vispārējai agresijai Eiropā. PSRS un Vācijas alianses pastāvēšanas 22 mēnešos abi agresori kopā okupēja 12 Eiropas valstis, divām valstīm atņēma plašas teritorijas un iznīcināja gandrīz visu Austrumeiropu. Vēsturiskā atskatā pat vēl šodien šis pakts līdzinās bumbai ar laika degli, bumbai, kuras tikšķi te pastiprinās, te pieklust, bet ir dzirdami visu laiku. Situācija acīmredzot nemainīsies, kamēr mūsdienu Krievija — Padomju Savienības tiesiskā mantiniece — nepārtrauks bezjēdzīgi noliegt savu vēsturi un atklāti neatzīs savas priekšteces starptautiskos noziegumus (arī Baltijas valstu okupāciju, prettiesisko aneksiju un sovetizāciju), kas bija iespējami, pateicoties sadarbībai ar nacistisko Vāciju.

Pēc tam, kad 1941. gada jūnijā sākās padomju un vācu karš, pakāpeniski izveidojās Lielbritānijas, ASV un PSRS aliance, tā dēvētā dīvainā savienība, kuras interesēs bija sakaut nacistisko Vāciju. Ideoloģiskajā aspektā Otrais pasaules karš līdz ar to ieguva jaunu dimensiju — sākās Rietumu demokrātiju un totalitārā štalīniskā režīma, viena no baismīgākajiem režīmiem visā pasaules vēsturē, kopējā cīņā pret nacismu (fašismu), kas vēlāk ārkārtīgi ietekmēja kara būtības izpratni un uztveri Rietumvalstu sabiedrībā. Arī daudzu vēsturnieku

darbos par karu uz vairākiem gadu desmitiem nostiprinājās tā dēvētā uzvarētāju versija, kuras ietvaros notikumu norise un karojošo pušu darbība parasti tika vērtēta tikai caur nacisma kā vienīgā ļaunuma prizmu. Padomju Savienības noziegumi pret mieru, kara noziegumi un noziegumi pret cilvēci gribot negribot tika atvirzīti otrajā plānā. Citiem vārdiem, attieksme pret ļaunuma impēriju — PSRS — bieži bija visai iecietīga un romantizēta, akcentējot, ka tās sliktos darbus atsvēra ieguldījums un upuri fašisma sagrāvē.¹

“Uzvarētāju versijas” izvirzīšanas politiskais pamats bija tā dēvētais Nirnbergas konsenss, respektīvi, uzvarētāju lielvalstu vienošanās pēc Otrā pasaules kara tiesāt un nosodīt tikai nacistu un viņu sabiedroto izdarītos noziegumus, kas tik tiešām bija briesmīgi un neaprakstāmi (holokausts u. c.), bet ne vienīgie. Šāda rīcība nostiprināja pasaules sabiedriskajā domā pārliecību, ka, runājot par karu, simpātijas ir pelnījuši vienīgi fašisma oponenti un upuri. Turpretī indivīdi un nācijas, kuras tā vai citādi karojošas Vācijas pusē, tika un tiek apzīmotas ar kolaborācijas zīmogu un, tāpat kā nacisti, vainotas sodāmos noziegumos. Kā visai trāpīgi un ironiski nesen ir atzīmējis Latvijas vēsturnieks Aivars Stranga, nedaudz pārspīlējot, varētu teikt, ka Ādolfs Hitlers ir nācis no Ukrainas vai Baltijas.²

“Uzvarētāju versija” ir ierobežota un vienpusīga, tā ignorēja, relativizēja vai notušēja daudzus Otrā pasaules kara tematus. Līdz pat pagājušā gadsimta deviņdesmitajiem gadiem vēsturnieki ļoti reti rakstīja par Sarkanās armijas zvēriskajiem un neizsakāmi barbariskajiem noziegumiem pret civiliedzīvotājiem Austrumvācijas teritorijā, vācu bēgļu drausmīgo likteni 1945. gada sākumā, vāciešu izdzīšanu utt. Šajā sakarā britu vēsturnieks Makss Hastingss darbā “Armagedons: kauja par Vāciju 1944.–1945. gadā”, piemēram, aplūkojot sarkanarmiešu zvērības, lieto pat terminu “vācu holokausts” un raksta par “Austrumprūsijas asiņaino ziemu” kā vienu no visbriesmīgākajām un šausalīgākajām Otrā pasaules kara epizodēm.³

Lai gan “uzvarētāju versija” nekādi neveicina objektīvas vēsturiskās patiesības noskaidrošanu par Otro pasaules karu, vēsturnieku darbos joprojām bieži konstatējami tās recidīvi. Kā liecina nesen notikusī (2003. un 2004. gadā) vācu un britu vēsturnieku diskusija par britu un amerikāņu aviācijas postošajiem uzlidojumiem Vācijas pilsētām, vairākiem britu autoriem ir visai grūti radikāli pārvērtēt Sabiedroto izvērsto totālo gaisa karu pret Vāciju, kas faktiski bija jauns vācu civiliedzīvotāju iznīcināšanas un terorizēšanas veids. Dzīvību zaudēja apmēram 635 000 cilvēku, tika nodarīti neaprēķināmi ekonomiskie zaudējumi, iznīcinātas vācu pilsētu tipiskās ainavas. Vairākas no tām vārda tiešā

nozīmē pārvērtā pelnos. Par “bumbu kara” barbarisma simbolu kļuva Drēzdene, kuru britu un amerikāņu gaisa flote 1945. gada 13. un 14. februārī gandrīz pilnīgi noslaucīja no zemes virsas, iznīcinot visā pasaulē pazīstamus arhitektūras pieminekļus un nogalinot vismaz 35 000 cilvēku.⁴

Īpašu “uzvarētāju versijas” variantu neskaitāmās publikācijās tagad pārstāv daudzi Krievijas vēsturnieki. Varētu pieminēt Krievijas Zinātņu akadēmijas Vispārējās vēstures institūta 2002. gadā izdoto autoru kolektīva darbu četros sējumos “XX gadsimta pasaules kari”, kurā faktiski ir noliegta Padomju Savienības kā nacistiskās Vācijas sabiedrotās aktīvā līdzdalība Otrā pasaules kara izraisīšanā. Šajā darbā vērojami centieni attaisnot padomju agresiju pret Poliju un Somiju, kā arī notušet Molotova–Ribentropa pakta ciešo un nesaraudājamo saistību ar 1940. gada notikumiem Baltijas valstīs. PSRS neprovocētā agresija pret Latviju, Lietuvu un Igauniju un šo valstu okupācija tiek nepamatoti uztverta kā situācijas diktēts pasākums, jo esot pastāvējuši pat draudi par varbūtēju vācu iebrukumu Baltijā.⁵ Piebūsim, ka grūti iedomāties absurdāku argumentu, jo tobrīd gandrīz viss vācu karaspēks piedalījās Francijas kampaņā.

Raksturotā “uzvarētāju versija” visās tās izpausmes formās nekad nav bijusi pieņemama daudzām tautām, jo vēsturiskā atmiņa un izpratne par Otrā pasaules karu lielā mērā tomēr ir atkarīga no katras tautas individuālās pieredzes un situācijas, kādā tā atradās. Latvijā, piemēram, iedzīvotāju noskaņojumu un darbību, kā arī viņu nostāju pret vācu okupācijas varu lielā mērā ietekmēja un noteica tieši pirmā padomju okupācija un centieni atgūt zaudēto valsts neatkarību. Līdz ar to kara norises Latvijā nevar izprast un kaut cik objektīvi izvērtēt, ja nepatur prātā divas ļaunuma paradigmas — komunismu un nacismu. Tā ir mūsu (un arī visas Austrumeiropas) vēstures savdabība, kuru nedrīkstam ignorēt. Latviešiem objektīvā īstenība neļauj pagātni atcerēties vienpusīgi, nepilnīgi un izkropļoti. Viņi cieta no abiem vienlīdz noziedzīgiem totalitārajiem režīmiem, bet vispirms no Padomju Savienības, kura savu noziedzīgo politiku pret Latviju un tās tautu sākotnēji varēja īstenot tikai tāpēc, ka bija nacistiskās Vācijas sabiedrotā. Nav nekāda pamata apgalvot, ka padomju režīms bija mazāk ļauns vai mazāk briesmīgs par nacismu.

Latvijas vēsturniekiem ir jācenšas nostiprināt savu skatījumu uz Otrā pasaules kara norisēm. Svarīgs viņu uzdevums ir atspēkot joprojām sastopamo, it īpaši krievu vēsturnieku darbos, sagrozīto informāciju par latviešu lomu kara laikā, kā arī centienus iztēlot Latvijas vēsturi kā “nacionālā šovinisma” problēmu. Reizē ar to vajadzētu pastiprināt kritisku attieksmi pret atsevišķiem Rietumu sabiedroto diplomātijas darbības aspektiem kara gados. Nav šaubu par to, ka

amerikāņu un britu valstsvīri, ņemot vērā tā laika ģeopolitisko un militāro realitāti, neizdarīja visu, ko varēja, lai novērstu PSRS nostiprināšanos Austrumeiropā. Pazīstamais amerikāņu diplomāts un starptautisko attiecību pētnieks Henrijs Kisindžers savā lielā ievērību guvušajā darbā “Diplomātija” tieši norāda, ka “dinamiskāka Rietumu politika būtu panākusi dažas izmaiņas, pat kaut kāda veida neatkarības atjaunošanu Baltijas valstīm, kuras ar Padomju Savienību varbūt saistītu savstarpējās palīdzības līgumi un padomju militāro bāzu klātbūtne”⁶.

Latvijas vēstures zinātnei vajadzētu straujāk pāriet izteiktākās uzbrukuma pozīcijās. Nedrīkstētu vairs pieļaut tādas situācijas veidošanos, kad Latvijai visu laiku it kā jātaisnojas par savu vēsturi. Kara gados Latvijas tauta faktiski nebija ne īsta sava likteņa noteicēja, ne arī savas vēstures veidotāja. Drīzāk tā bija vēstures objekts, nevis subjekts. Otrā pasaules kara laikā Latvijas vēsturi lielā mērā noteica un virzīja ārējie spēki, proti, okupētājlielvalstis, kas tagad, cik vien iespējams, cenšas izvairīties no savas atbildības vēstures un pasaules sabiedrības priekšā.

* * *

Visiem vēstures interesentiem piedāvātajā apkopojošā rakstura grāmatā “Latvija Otrajā pasaules karā (1939–1945)”, kas sarakstīta, balstoties uz vairāku valstu arhīvos un daudzu publicēto dokumentu krājumos apzinātajiem avotiem, kā arī speciālās literatūras plašu klāstu, mēģināts rekonstruēt iespējami objektīvu vēsturisko norišu ainu Latvijā pirmās padomju okupācijas periodā un “vācu laikā”. Liela uzmanība ir pievērsta “uzvarētāju versijas” izpaušmju kritikai līdzšinējā historiogrāfijā un padomju un nacistu laika propagandas radīto mītu, falsifikāciju un apzināto izkropļojumu kļiedēšanai. Grāmatā ir pārstāvēta skaidra konceptuāla pieeja sarežģīto vēstures peripetiju un komplicēto problēmu skaidrošanā, lai veicinātu no dažādiem aizspriedumiem un stereotipiem brīvu un līdzsvarotu izpratni par Latvijas vēsturi Otrā pasaules kara gados.

Autori ir centušies atrisināt vairākas līdz šim vēstures literatūrā kontraversāli aplūkotas problēmas (zemes pašpārvalde, vietējo iedzīvotāju līdzdalība holokaustā, policijas bataljonu darbība u. c.), kā arī izvirzīt jaunas teorētiska rakstura nostādnes par Latviešu leģionu, pretošanās kustību, kolaborāciju, padomju partizānu (diversantu) darbību un Baltijas jautājumu starptautiskajās attiecībās. Grāmatā visi nozīmīgākie vēstures fakti, notikumi, parādības un procesi ir aplūkoti Eiropas vēstures kontekstā, salīdzinot tos ar analogiskām

norisēm citās valstīs, un izvērtēti no Latvijas valsts un tautas skatpunkta. Reizē ar to Latvijas vēstures svarīgākās īpatnības Otrā pasaules kara laikā ir analizētas, balstoties uz nacionālām, demokrātiskām un liberālām vērtībām.

Grāmatas saturs iedalīts astoņās daļās, kuru struktūra veidota pēc problēmu hronoloģiskā principa. Lai lasītājs varētu vieglāk uztvert un izprast jauno skatījumu, ko piedāvā šī grāmata par Latviju pirmās padomju okupācijas periodā un “vācu laikā”, darbu ievada historiogrāfisks pārskats, kurā kritiski izvērtēta līdzšinējā vēstures literatūra un raksturotas galvenās izpētes problēmas, vairākos gadījumos akcentējot to iespējamo risinājumu vai pat risinājuma variantus. Arī otrā daļa ir iecerēta kā ievadnodaļa, kurā aplūkotas Latvijas ārpolitikas pamatproblēmas, svarīgākās iekšpolitiskās un ekonomiskās norises Otrā pasaules kara priekšvakarā. Trešā daļa veltīta Latvijas vēstures galvenajiem jautājumiem kara sākuma periodā — Latvijas ārpolitikai un drošības politikai pēc Molotova–Ribentropa pakta parakstīšanas, bet ceturrtā — valsts okupācijai, aneksijai un sovetizācijai. Pārējās daļās ir risinātas problēmas, kas saistītas ar Latviju un latviešiem padomju un vācu kara laikā.

Grāmata ir tapusi, sadarbojoties pieciem autoriem, pieciem diplomātiem vēsturniekiem. *Dr. habil. hist.* Inesis Feldmanis (projekta zinātniskais vadītājs) ir sarakstījis ievadu, nobeigumu, pirmās daļas pirmo un trešo nodaļu, otrās daļas pirmo nodaļu, trešās daļas pirmo un trešo nodaļu, piektās daļas trešo un piekto nodaļu, sestās daļas otro nodaļu, bet *Dr. hist.* Daina Bleiere ir pirmās daļas otrās un piektās nodaļas, ceturrtās un piektās daļas devītās nodaļas, sestās daļas ceturrtās nodaļas, kā arī visas septītās daļas autore. *Dr. hist.* Ilgvars Butulis sarakstījis otrās daļas otro nodaļu, ceturrtās daļas pirmo un piektās daļas pirmo un otro nodaļu, bet *Dr. habil. hist.* Aivars Stranga — pirmās daļas ceturto nodaļu, otrās daļas trešo nodaļu, trešās daļas otro un piekto nodaļu, ceturrtās daļas otro un trešo nodaļu, kā arī piektās daļas ceturto nodaļu. *Dr. habil. hist.* Antonijs Zunda ir trešās daļas ceturrtās nodaļas, piektās daļas sestās, septītās un astotās nodaļas, sestās daļas pirmās nodaļas un visas astotās daļas autors.

Grāmatas beigās ir pievienots ieteicamās literatūras saraksts, dokumentu pielikums.

Lai lasītājs varētu pārliecināties par minēto faktu, izteikto domu un vērtējumu pamatotību, autori ievērojuši akadēmisko tradīciju — grāmatā izmantota zinātniskam darbam atbilstoša atsauču sistēma.

Atsauces

- ¹ Davies N. Europe — a History. — London, 1996, p. 40.
- ² Stranga A. Priekšvārds // *Ērglis Dz.* Latvijas Centrālās Padomes vēstures nezināmās lappuses. — Rīga, 2003, 14. lpp.
- ³ Sk.: *Крестовский В.* Война и новые идеологические маркеры в англо-американские СМИ // 60-летие окончания Второй мировой и Великой Отечественной: победители и побежденные в контексте политики, мифологии и памяти. — Москва, 2005, с. 158.
- ⁴ Müller R. Der letzte deutsche Krieg 1939–1945. — Stuttgart, 2005, S. 215.
- ⁵ Мировые войны XX века. В четырех книгах. Книга 3: Вторая мировая война. Исторический очерк. — Москва, 2002, с. 85–93.
- ⁶ Kisindžers H. Diplomātija. — Rīga, 2001, 427. lpp.

I daļa. LATVIJA OTRAJĀ PASAULES KARĀ: HISTORIOGRĀFIJA UN IZPĒTES GALVENĀS PROBLĒMAS

1. LATVIJAS ĀRPOLITISKĀS ORIENTĀCIJAS PROBLĒMA TRĪSDESMITAJOS GADOS

Latvijas ārpolitikas galvenais uzdevums starpkaru periodā bija nodrošināt stabilus priekšnoteikumus valsts neatkarībai. Pirmajos neatkarības gados Latvija normalizēja attiecības ar reģiona lielvalstīm — Krieviju (Padomju Savienību) un Vāciju, kļuva par pilntiesīgu starptautisko tiesību subjektu, panākot *de iure* atzīšanu un iekļaujoties Tautu Savienībā — pirmajā starpvalstu organizācijā, kuras statūti paredzēja kopīgas garantijas katras dalībvalsts politiskajai neatkarībai un teritoriālajai neaizskaramībai. Ne mazāk svarīgi būtu bijis nodrošināt vispusīgu Baltijas valstu sadarbību, lai apkopotu spēkus pret varbūtējiem neatkarības apdraudējumiem, kā arī noslēgt lielvalstu garantiju līgumus.

Līdz trīsdesmito gadu pirmajai pusei Latvija par sev vienīgo naidīgo lielvalsti uzskatīja Padomju Savienību. Savā ārpolitikā Latvija orientējās uz Lielbritāniju, Poliju un Tautu Savienību un nesekmīgi mēģināja izveidot Latvijas, Polijas, Igaunijas un Somijas savienību (tas neizdevās šo valstu atšķirīgās ārpolitiskās orientācijas un dažādo interešu dēļ). Nacistu nākšana pie varas Vācijā 1933. gadā un tās ietekmes nepārtraukta palielināšanās starptautiskajā arēnā izsauca izmaiņas Latvijas starptautiskā stāvokļa vērtējumos (1935. gada vasarā notikusī Latvijas sūtņu konference secināja, ka tagad Latvijai ir divi ienaidnieki Nr. 1 — Vācija un Padomju Savienība),¹ kā arī tās ārpolitiskajā orientācijā. Latvijas vadītāji gan vēl ilgāku laiku nešaubījās par Lielbritānijas ieinteresētību valsts neatkarības nostiprināšanā, bet reālās situācijas pārvērtības un straujā spēku samēra maiņa spieda arvien vairāk ievērot viena vai otra potenciālā neatkarības apdraudētāja intereses un pakļauties tā politiskajam

vai ekonomiskajam spiedienam. Tas radīja iespaidu, ka Latvijas ārpolitikai, kas principā bija neitrāla un iespēju robežās vienāda pret Austrumiem un Rietumiem, raksturīga prosovetiska vai vēlāk — provāciska ievirze.

Gandrīz visi autori, kas raksta par Latvijas starptautisko stāvokli trīsdesmitajos gados, cenšas novērtēt tās ārpolitisko orientāciju. Visai bieži tas tiek darīts tīri formāli, sekojot vadošo vēsturnieku agrāk izdarītajiem secinājumiem, nevis vispusīgi no jauna izvērtējot faktisko materiālu. Turklāt pētījumos konstatējama arī dažāda izpratne par to, kas ir ārpolitiskā orientācija un kā to saprast. Varētu fiksēt vairākas galvenās pieejas. Vienu autoru skatījumā ārpolitiskā orientācija nozīmē sekošanu vai pakļaušanos noteiktas lielvalsts kursam, tās nostājas atbalstīšanu starptautiskajos jautājumos. Citi atkal priekšplānā izvirza lielvalsts attieksmi pret Latviju, tās ieinteresētību Latvijas neatkarības nostiprināšanā, bet trešie savukārt — noteiktu principu atzīšanu un ievērošanu ārpolitiskajā darbībā.

Ārpolitikas ievirze trīsdesmito gadu vidū un otrajā pusē

Par trīsdesmitajos gados īstenoto Latvijas ārpolitiku rakstījuši dažādu historiogrāfijas tradīciju pārstāvji. Pēc Otrā pasaules kara šim tematam visai lielu uzmanību pievērsa padomju vēsturnieki. 1963. gadā iznāca Viļņa Sīpola darbs “Dzimtenes nodevība”, kurā Latvijas starptautiskā darbība tika aplūkota un izvērtēta no Maskavas viedokļa un raugoties caur tās interešu prizmu. Vadoties no marksisma proponētā šķiriskā principa un vienpusīgi atlasot faktu materiālu, autors centās pierādīt, ka Latvija savā ārpolitikā trīsdesmitajos gados orientējās galvenokārt uz nacistisko Vāciju, bet tas neatbilda latviešu tautas nacionālajām interesēm, kura bijusi ieinteresēta tikai sadarbībā ar Padomju Savienību. Grāmatā varam, piemēram, par Ādolfa Bļodnieka vadītās valdības (1933. gada marts–1934. gada marts) darbību izlasīt šādu kuriozu vērtējumu: “Latvijas buržuāziskā valdība [...] faktiski kapitulēja hitleriešiem. Soli pa solim tā pārvērtās par hitlerisko piekto kolonu, par spēku, kas grāva tautas pretošanās spējas un tādējādi centās atvieglot Vācijai Latvijas sagrābšanu.”²

Citu historiogrāfijas virzienu pārstāvji nav tik kategoriski un neizvirza tik politizētus, nepatiesus vai vienkārši smieklīgus apgalvojumus. Gan latviešu trimdas, gan ārvalstu un mūsdienu Latvijas autori mēģina savos vērtējumos vismaz balstīties uz avotiem, kuri, tiesa gan, satur dažāda rakstura informāciju

par Latvijas ārpolitikas ievirzi un orientāciju trīsdesmito gadu vidū. Šajā sakarā nevar nepieminēt Latvijas ārlietu ministra Vilhelma Muntera vēsturei atstātās atziņas. 1937. gada 25. aprīlī, uzstājoties Latvijas Darba kameras sanāksmē, viņš norādīja, ka Padomju Savienība un Vācija “vēlīgi seko mūsu soļiem, un mēs bieži vien un pavisam nepelnīti saņemam pārmetumus no vienas vai otras puses par iedomātu nosvēršanos pretējā pusē”. Protestējot pret šādu rīcību, viņš uzsvēra: “Mums ir tikai viena ārpolitiskā orientācija — latviskā orientācija, un nekāda nosvēršanās ne uz vienu, ne uz otru pusi nekad nenotiks.”³

V. Munteram, izvirzot šādu, mazai valstij tik lepnu deklarāciju, vismaz vienā ziņā bija taisnība. Vācijas un Padomju Savienības starpā trīsdesmito gadu vidū var novērot zināmu sāncensību par Latviju. Vācu diplomāti, piemēram, šajā laikā par vienu no saviem galvenajiem uzdevumiem uzskatīja nepieļaut “Latvijas novirzīšanos Krievijas ietekmes sfērā”⁴. Taču šā uzdevuma izpildi neapšaubāmi apgrūtināja viņu nespēja viennozīmīgi novērtēt V. Muntera uzskatus un viņa īstenotās politikas ievirzi. Izanalizējot Berlīnes diplomātu spriedumus par Latvijas ārlietu ministru, vācu autors Rolfs Āmans (*Ahmann*) jutās aicināts pat kādam savam rakstam dot nosaukumu “Rusofīls, anglofīls vai germanofīls. Neizprastais Latvijas ārlietu ministrs Vilhelms Munters nacionālsociālistu vērtējumā (1936–1939)”.

Pats R. Āmans ir pārliecināts, ka V. Muntera politika no 1936. gada līdz 1939. gadam nav bijusi orientēta ne uz Vāciju, ne arī uz Padomju Savienību. Viņa skatījumā tās mērķis bija “dažādā veidā un arvien kritiskākos apstākļos panākt starptautisku Latvijas neitralitātes garantēšanu”. R. Āmana skatījumā tas tomēr nav reāli sasniedzams mērķis: “Vai tā izpaudās viņa ideālisms vai arī godkāre līdzdarboties uz starptautiskās skatuves, vai arī tā bija vienīgā, taču, kā izrādījās — nesasniedzamā iespēja saglabāt Latvijas neatkarību?”⁵

Latvijas vēsturnieks Inesis Feldmanis pauž nedaudz atšķirīgu viedokli. Viņš akcentē Latvijas nemitīgi mainošos situāciju un Latvijas ārpolitikas vadītāju centienus pielāgoties šīm pārmaiņām. Viņš norāda, ka 1935. gada vasarā Latvijas ieturētajā neitrālajā politikā iezīmējās nosacīts pavērsiens Padomju Savienības virzienā, kas ilga aptuveni līdz Lielvācijas izveidošanai 1938. gada pavasarī. Pēc tam situācija pakāpeniski mainījās un “Rīgas diplomāti sāka vērst skatu ne vien uz Maskavu, Ženēvu un Londonu, bet arī uz Berlīni”. Latvijas ārpolitika pakāpeniski kļuva vairāk “provāciska” nekā “prosovetiska”. Par nosacītu lūzuma momentu I. Feldmanis uzskata Minhenes vienošanos, kas tika noslēgta 1938. gada septembra beigās.⁶ Turpretī vācu vēsturnieks Georgs fon Rauhs (*Rauch*) ir pārliecināts, ka jau pēc vizītes Londonā 1937. gada maijā, apmeklējot karaļa Džordža VI

kronēšanas svinības, V. Munters sapratis, ka nebūs iespējams neko panākt Baltijas valstu labā, ja gribot negribot nerēķināsies ar nacistiskās Vācijas realitāti.⁷

Analizējot V. Muntera priekšstatus par valsts ārējo drošību, Latvijas ārpolitiskās orientācijas problēmu vairākos savos darbos risina latviešu vēsturnieks Aivars Stranga. Atzīmējot, ka, pēc ārlietu ministra domām, Latvijai arī 1938. gadā jāturpina iepriekšējā orientācija — balansēšana starp PSRS un Vāciju, viņš norāda, ka “Berlīnes faktoram kļūstot dominējošam, balansēšanas ideja kļuva bezsaturīga”. Viņa skatījumā Latvija “varbūt varētu kaut cik to noturēt, ja saņemtu Lielbritānijas ļoti nopietnu atbalstu, ja Lielbritānija uzņemtos saistības uzturēt *status quo* Baltijā”⁸.

Vēstures literatūrā izplatīts ir arī uzskats, ka aplūkojamajā laika posmā Latvija joprojām ieturēja nemainīgu un visai stabilu orientāciju uz Lielbritāniju. Pazīstamais latviešu izcelsmes ASV vēsturnieks Edgars Andersons savos darbos uzsvēris, ka Baltijas tautas līdz pat 1939. gadam uzskatīja Lielbritāniju par savu sabiedroto.⁹ Līdzīgas idejas, bet visai atturīgi un ļoti piesardzīgi popularizē arī latviešu autors Antonijs Zunda. Grāmatā “Latvijas un Lielbritānijas attiecības 1930–1940. Realitāte un ilūzijas” viņš norāda: “30. gadu otrā puse iezīmējās ar starptautiskā stāvokļa tālāku pasliktināšanos un jauna kara draudu pieaugumu. Bija sācies Versaļas politiskās sistēmas sabrukums. Arī šajā situācijā Latvija vispirms vērsa skatienus Anglijas virzienā.”¹⁰ Viņam principā netieši piekrīt arī cits Latvijas vēsturnieks Jānis Taurēns.¹¹

Neizslēdzot tradīciju spēku — Latvija kaut kādā mērā tik tiešām visu laiku centās gūt atbalstu Londonā — tomēr jānorāda, ka Lielbritānija trīsdesmito gadu vidū un otrajā pusē īstenoja tā dēvēto nomierināšanas politiku (*appeasement policy*), kas neparedzēja aizkavēt ne Vācijas, ne arī Padomju Savienības nostiprināšanos Baltijas telpā. Līdz ar to Latvijas ārpolitikas vadītājiem jau sen vajadzēja apzināties, ka viņi nevar nopietni cerēt uz britu ieinteresētību un palīdzību. Šādā situācijā Latvijas ārpolitikas proangliskā orientācija pakāpeniski vājinājās un lielā mērā pārvērtās par ilūziju vai pašapmānu. Īsi pirms Otrā pasaules kara sākuma tā objektīvi vairs nebija ne stabils, ne arī vērā ņemams lielums.

Pagrieziena punkti

Pārmaiņas Latvijas ārpolitiskajā orientācijā skaidri iezīmējās 1938. gada nogalē. Kopā ar vairākām citām valstīm septembra vidū Latvija atteicās no Tautu Savienības izvirzītajiem kolektīvās drošības principiem un pasludināja

kursu uz "absolūtu neitralitāti". Pēc septembra beigās notikušās četru lielvalstu (Vācija, Lielbritānija, Itālija, Francija) konferences Minhenē (Berlīnei tika atdots Čehoslovākijai piederošais Sudetu apgabals utt.), kas ievērojami nostiprināja Vācijas pozīcijas Viduseiropā, Latvija bija spiesta arvien vairāk ņemt vērā strauji pieaugošo vācu varas faktoru. Latvijas ārpolitikā iezīmējās jaunas tendences, kas igauņu vēsturnieka Magnusa Ilmjarva skatījumā jau liecināja par Latvijas ārpolitisko orientāciju uz Vāciju.¹²

Igauņu vēsturnieka secinājumus daļēji apstiprina arī avoti. Vismaz vācu diplomāti vairs tik bieži nekritizēja Latvijas ārpolitisko kursu. Daži no viņiem pat apgalvoja, ka Latvija tagad sāk ievērot Vācijas intereses gandrīz jau tikpat cītīgi kā Igaunija. 1939. gada 6. jūnijā, dienu pirms Latvijas un Vācijas neuzbrukšanas līguma parakstīšanas, Ārlietu ministrijas IV nodaļas vadītājs Vilhelms fon Gundhers savā dienesta atzīmē, uzsverot, ka Berlīni un Tallinu saista draudzīgas attiecības pat militārajā jomā, norādīja: "Lielvācijas pieaugošā spēka ietekmē apmēram pirms gada arī Latvija revidēja savu nostāju pret Vāciju un šodien īsteno patiesu neitralitātes politiku."¹³

Taču joprojām tika izteikti arī pretēja rakstura vērtējumi, jo vāciešiem kā dadzis acīs bija pārāk uzkrītošā latviešu ģeneralitātes (īpaši kara ministra Jāņa Baloža) prokrieviskā nostāja. 1939. gada pavasarī V. Munteram bija vairākas sarunas ar vācu sūtni Latvijā Ulrihu fon Koci (*Kotze*). Apkopojot to rezultātus, viņš oficiālā vēstulē sūtnim Berlīnē Edgaram Krieviņam norādīja, ka, runājot par Latvijas un Vācijas politiskajām attiecībām, "vienīgais punkts, kas varēja radīt pārpratumus, ir Berlīnes viedoklis par mūsu propadomju orientāciju". Pēc V. Muntera informācijas, īpaši vācu militārajās aprindās bija izplatīts uzskats, ka Latvija nedomājot pretoties padomju *Dampfwalze* (tvaika veltnis — *I. F.*) eventuālajam iebrukumam un ir izšķīrusies "ņemt šauteni pie kājas" un ielaist krievus. Paša V. Muntera attieksme pret šādu viedokli bija viennozīmīga: Latvijas armijas dislokācija liecina, ka "mēs vispār nekad militārā ziņā neesam orientējušies citādi kā tikai pret Austrumiem"¹⁴.

Pēc 1939. gada 23. augustā parakstītā noziedzīgā Molotova–Ribentropa pakta Latvijas ārpolitikā jau iezīmējās "nolemības elements", noslīde pa horizontālo līniju Austrumu virzienā, ko ievērojami paātrināja 5. oktobrī ar Padomju Savienību noslēgtais savstarpējās palīdzības līgums. Pieminētais igauņu vēsturnieks M. Ilmjarvs šajā sakarā norāda, ka Latvijas (arī pārējo Baltijas valstu) ārējā politika sāka orientēties pirmām kārtām uz Padomju Savienību, bet otrām kārtām — uz Vāciju.¹⁵ Baltijas valstu elite naivi cerēja,

ka pieglaimošanās Kremlim un verdziska padevība paildzinās neatkarību. Lielbritānija gluži loģiski bija pilnīgi un galīgi norakstīta, jo tā ne gribēja, ne arī varēja aizstāvēt Baltijas valstis.

2. MĪTS PAR SOCIĀLISTISKO REVOLŪCIJU

Pirmajās divās nedēļās pēc Baltijas valstu okupācijas notikumu versija, kas tika izplatīta kā iekšzemē, tā arī ārvalstīs, bija ļoti tālu no revolucionārisma. Visdažādākajos veidos tika uzsvērts, ka varas transformācija pēc padomju ultimāta un karaspēka ieviešanas ir notikusi likumīgi, evolucionārā ceļā, un ka ne par kādu apvērsumu nevar būt runas. Maskavas emisāri, izlūkdienesti un sūtniecības Baltijas valstīs centās darīt visu iespējamo, lai panāktu pēc iespējas plašāku sabiedrības slāņu kaut vai formālu iesaistīšanos notiekošajos procesos. Līdz pat parlamenta vēlēšanām tika sludināts, ka tauta ir vienota, ka vara atņemta tikai “plutokrātiem” —niecīgai varu uzurpējušo bagātnieku un korumpantu sauiņīgai. Tā Igaunijā marionešu valdības ārlietu ministrs Nikolajs Andrešens 4. jūlijā esot teicis, ka “tagadējā valdība grib būt darba tautas valdība, bet par proletariāta diktatūru Igaunijā nevar būt runa. Darba tautas jēdziens Igaunijā attiecināms gandrīz uz visu tautu, izņemot neredz atsevišķu personu”¹⁶.

Interesants ir termins “plutokrāti”, ar kuru tika apzīmēta valdošā elite. Tā autorība arī meklējama Maskavā, jo acīmredzot nav nejaušība, ka šo terminu lietoja visās trijās Baltijas valstīs (Latvijā pirmoreiz tas izskanēja V. Lāča runā radiofonā 23. jūnijā: “Tagad mūsu tauta ir brīva, plutokrātijas režīms ir sabrucis”¹⁷), turklāt zīmīgi ir tas, ka Latvijā to izmantoja arī PSRS emisārs Andrejs Višinskis runā 5. jūlija demonstrācijā.¹⁸

Nosaucot agrāko valdošo eliti par “plutokrātiem”, tātad apzīmējot valsts varu par bagātnieku varu, padomju propaganda centās savā pusē apakšslāņus, kas uzskatīja, ka bagātnieki ir pelnījuši, lai tos paplucina, un vienlaikus nomierināt vidusslāņus un inteliģenci, kā arī zemniecību, radot ilūziju, ka visi tie, kuri nav pie varas un neuzskata sevi par bagātniekiem, var justies mierīgi. Tomēr uzmanību saista vēl viens apstāklis — “plutokrāti” bija lamuvārds, ko savā propagandā tajā laikā labprāt lietoja nacisti, turklāt izteikti antisemitiskā kontekstā. Par plutokrātiem visbiežāk apsaukāja ASV un Lielbritānijas vadošo eliti kā sastāvošu no ebreju kapitālistiem, kas it kā turot savās rokās varas grožus. Vai padomju propagandisti ņēma vērā šo kontekstu — tas būtu sīkākas izpētes vērts jautājums.

Tomēr jau pirms parlamenta vēlēšanām propagandā parādījās jauni akcenti — norādes uz to, ka līdz ar tā dēvētās tautas valdības nodibināšanos varu savās rokās esot ņēmuši darbaļaudis, taču tas noticis mierīgā ceļā, pateicoties Sarkanās armijas ienākšanai Latvijā. Zīmīgs bija 1940. gada 4. jūlija “Jaunāko Ziņu” ievadraksts: “Šķiru pretestības, kas jūtami saasinājās lielās pasaules krīzes laikā, pēdējos gados strauji padziļinājās un neatvairāmi tuvojās izšķirējam posmam — atklātai šķiru cīņai. [...] Kamēr valdītājas aprindas runāja vārdus par vienotu tautu, viņu darbi skaldīja tautu tik dziļi, kā tas mūsu vēsturē vēl nekad nav piedzīvots. **Īstenībā mēs “sēdējām uz dinamīta kastēs” šo vārdu burtiskā nozīmē.** Agrāk vai vēlāk cīņa mūsu zemē būtu uzliesmojusi ar visām tās sekām. Un pēc īsākas vai ilgākas cīņas darbatauta — strādniecība, darba zemniecība un darba inteliģence — būtu uzvarējusi. [...] Bet šī cīņa būtu prasījusi neskaitāmus upurus, iznīcinājusi daudz kultūras vērtību, uz ilgu laiku satricinājusi mūsu tautas saimniecību. Tāda bija tā nākotne, ko mums gatavoja sabrukušais režīms. **Šī cīņa mums tagad ir aiztaupīta ar Sarkanās armijas ienākšanu mūsu zemē.** Sarkanās armijas tiešais uzdevums gan ir — pildot pag. gada 5. oktobrī noslēgto savstarpējās palīdzības līgumu, sargāt mūsu zemes robežas. Bet neviena armija nevar droši stāvēt savā sarga vietā, ja tai nav pārliecības, ka nesatricināma būs tās aizmugure. [...] **Tādēļ bija nepieciešama valdības pārkārtošana, kas pati no sevis izvērtās latvju darba tautas uzvarā.** [...] Sadarbība ar Padomju Savienību mums ne vien aiztaupīja postošo šķiru cīņu, bet reizē ar mūsu valsts patstāvību nodrošinājusi arī patiesu mūsu nacionālās kultūras un saimniecības attīstību. [...] Skaidru skatu notikumu gaitu vērojot, ir saprotams, ka **būtu maldīgi pašreiz pārdzīvojamo salīdzināt ar 1917. gada notikumiem.** [...]”¹⁹ (Izcēlumi oriģinālā. — D.B.).

1940. gada 21.–23. jūlijā pieņemtajā Latvijas Tautas saeimas Deklarācijā par valsts varu jau bija izteikums, kas varēja kalpot par pamatakmeni sociālistiskās revolūcijas koncepcijai. Nekādi nepieminot Sarkanās armijas lomu, tajā teikts: “Latvijas tauta padzina ienīsto valdību un nodibināja jaunu valdību, kas atbilst darbatautas interesēm.” Tomēr tā joprojām uzsvēra notikušo pārmaiņu leģitīmo raksturu: “Latvijas darbatautas bloka uzvara vēlēšanās ir vēsturisks pavērsiens Latvijas dzīvē, kas nozīmē, ka Latvijas tauta izsacījusi savu gribu darīt galu uz visiem laikiem ekspluatatoru politiskai kundzībai, ņemt tautas likteņus savās rokās un nodibināt patiesu tautas varu. Jaunā Saeima, kas ir vienīgā pilntiesīgā Latvijas tautas gribas izteicēja, likumdošanas kārtībā nostiprina darbatautas uzvaru un uzskata par savu pirmo pienākumu atrisināt

jautājumu par valsts varas raksturu Latvijā.”²⁰ Tādējādi Saeima, “izpaužot visas brīvās Latvijas darbatautas gribu”, pasludināja padomju varas nodibināšanos Latvijā un uzreiz pēc tam arī vēlmi iestāties Padomju Savienībā.

Visskaidrāk leģitīmo pārmaiņu koncepcija aneksijas brīdī bija noformulēta Vjačeslava Molotova runā PSRS Augstākās Padomes 7. sesijā 1940. gada 1. augustā: “Lietuvas, Latvijas un Igaunijas valdošās buržuāziskās grupas izrādījās nespējīgas godīgi izvest dzīvē ar Padomju Savienību noslēgtos savstarpējās palīdzības paktus, [...] tās, tieši pretēji, vēl pastiprināja Padomju Savienībai naidīgo darbību. [...] Lūk, kādēļ nāca padomju valdības jums zināmās prasības grozīt Lietuvas, Latvijas un Igaunijas valdību sastāvu un ievest šo valstu teritorijā Sarkanās armijas papildu vienības. [...] Igaunijā, Latvijā un Lietuvā nodibināto Padomju Savienībai draudzīgo valdību svarīgākais solis bija brīvu parlamenta vēlēšanu sarīkošana. [...] Mēs ar gandarījumu varam konstatēt, ka Igaunijas, Latvijas un Lietuvas tautas vienoti nobalsojušas par saviem pārstāvjiem, kuri vienprātīgi izteikušies par padomju iekārtas ievēšanu un par Igaunijas, Latvijas un Lietuvas iestāšanos Padomju Sociālistisko Republiku Savienībā.”²¹

Tā kā jau uzreiz pēc Sarkanās armijas ienākšanas Baltijas valstīs notikušais tika novērtēts kā okupācija, daudz pūļu tika veltīts, lai izskaidrotu padomju karaspēka lomu notikušajā. 1940. gada 25. jūlija “Jaunākās Ziņas” ievadrakstā rakstīja: “Lielo sociālistisko pārvērtību pirmais posms ir noslēdzies. Tas ir noritējis un noslēdzies bez asām cīņām — notikums, kādi sociālo cīņu vēsturē sastopami reti.

Saprotams, **pirmā un vislielākā pateicība par to pienākas Padomju Savienībai, kuras varenā Sarkanā armija ar savu tuvošanos vien sadragāja to reakcijas varas organizāciju**, kas žņaudza mūsu tautas garīgo un materiālo attīstību. Bet tā vienprātība, kas izpaudās 14. un 15. jūlija vēlēšanās, ir mūsu pašu vēsturisko un saimniecisko apstākļu radīta.

Latvijas tauta savā nospiedošā vairākumā vienmēr ir bijusi darbatauta — kapitālistiskie elementi viņā palikuši niecīgi un nevarīgi. [...] **Tā ir vēstures mācība, kas Latvijas darbatautu beidzot sakausējusi varenā sabiedriskā spēkā.** Un šā spēka avangardā, vēsturisko pieredzi ar saimniecisko apstākļu izpratni apvienodama, stāv **vienmēr modrā Latvijas komunistiskā partija, ko izkaldinājis un iedvesmojis ģeniālais tautu vadonis Staļins.** [...] **Latvijā nodibināta darba ļaužu padomju vara** (izcēlumi oriģinālā. — D. B.), un kā gan tas citādi varētu būt, ja darbaļaužu kopa sastāda apm. 95 proc. no mūsu tautas?”²²

LKP CK sekretārs Jānis Kalnbērziņš 1940. gada septembrī rakstīja: “Pirmā cerību zvaigzne uzlēca Latvijas darbaļaudīm 1939. gada rudenī, kad saskaņā ar Latvijas un PSRS 5. novembra līgumu Sarkanās armijas garnizoni novietojās Latvijā. Masa guva jaunu drosmi cīņai par savām tiesībām par Padomju varu.”²³ Tomēr tikai Sarkanās armijas ierašanās Latvijā 17. jūnijā “bija sākums aktīvai cīņai par jaunu Padomju Latviju”. Papildinot propagandā dominējošo apgalvojumu, ka tagad varonīgā Sarkanā armija droši aizsargā Latvijas robežas, J. Kalnbērziņš norādīja, ka Latvija ir uzņemta PSRS sastāvā arī tāpēc, lai “kopā aizstāvētu lielo Sociālisma zemi, ja kāds iedrošinātos aizskart tās robežas”²⁴.

Tādējādi 1940. gada vasarā un rudenī propagandā tika uzsvērts politiskās iekārtas un valsts statusa maiņas legitīmais raksturs, taču vienlaikus akcentējot to, ka iekārtas maiņa izsaka darbatautas (kas ir iedzīvotāju absolūtais vairākums) gribu un ir tās prasību un cīņas rezultāts. Šajā koncepcijā LKP loma bija visai minimāla — faktiski vienīgi kā darbatautas vēlmju izteicēja un ideoloģiskā audzinātāja. Daudz vairāk tika uzsvērtā Sarkanās armijas kā pārmaiņu katalizatora un veicinātājas loma.

Šāds notikumu skaidrojums bija noderīgs īstermiņā, bet vairāku un visai atšķirīgu iemeslu dēļ nevarēja apmierināt padomju ideologus ilgtermiņā. Pirmkārt, marksisma–ļeņinisma doktrīnā darbaļaužu cīņa varēja notikt tikai tiešā komunistiskās partijas vadībā un atbilstoši tās norādījumiem. Patiesībā 1940. gada jūnijā un jūlijā LKP nebija nekādas patstāvīgas lomas, pēc legalizācijas tā darbojās atbilstoši Maskavas norādījumiem, taču tas runāja pretim doktrīnai un, iespējams, arī ne visai patika LKP vadībai. Otrkārt, sāpīgākais jautājums bija par Sarkanās armijas lomu. Lai kā arī to traktētu, iznāca, ka bez tās ierašanās Padomju Latvija nebūtu izveidojusies, respektīvi, netieši tika apstiprināts okupācijas fakts. Treškārt, no marksisma–ļeņinisma doktrīnas izrietēja, ka “95 procentu” tautas vienotība ir fikcija. Tauta ir sadalījusies šķirās, un šķiru cīņa ir vēsturiskā procesa dzinējspēks. Ar “plutokrātu” gāšanu vien par maz, sociālistiskajiem pārveidojumiem neizbēgami bija jāizraisa ekspluatatoru šķiru pretestība, kas savukārt radīja nepieciešamību uzsākt pret tiem represijas. Tādēļ pamazām akcenti tika pārbīdīti.

1940. gada decembrī LKP IX kongresā J. Kalnbērziņš pārskata referātā uzsvēra, ka “plutokrātu kliķe” “bija nolēmusi atdot Latvijas teritoriju angļu un citu kapitālistisko lielvalstu imperiālistiem kā kara placdarmu cīņai ar Padomju Savienību”, taču tam ir darījusi galu “Sarkanās armijas ienākšana Baltijas valstīs 1940. gada 17. jūnijā. Darbaļaudis plutokrātu kliķi gāza un nodibināja

demokrātisku tautas valdību”. Tiktāl tika atkārtoti jau agrākie motīvi, bet parādījās arī jauns: “Mūsu partija panāca darba tautas bloka uzvaru vēlēšanās 14. un 15. jūlijā.”²⁵ Līdz ar to visi turpmākie notikumi bija LKP pūļu rezultāts.

Tomēr šajā laikā vēl netika runāts par sociālistisko revolūciju. Ja arī vārds “revolūcija” tika pieminēts, tad drīzāk kā metafora, kas norāda uz notikuro pārmaiņu kardinālo raksturu, nevis kā politisks koncepts. Ideja par notikuro revolucionāro raksturo sāka izskanēt 1941. gada jūnijā sakarā ar 17. jūnija gada dienu. LKP CK sekretārs Žanis Spure 1941. gada jūnijā jau izvirzīja jaunu versiju, kurā skaidri izpaužas revolūcijas tematika, turklāt šī revolūcija ir norisinājusies LKP vadībā. Acīmredzot veidojās standarta versija (naratīva) par to, kas un kāpēc bija noticis: “Bez tā, ka Sarkanā armija atnesa mieru un drošību, tika arī reakcija piespiesta pie zemes. Vienkārši sakot: trakojošai reakcijai ielika laužņus mutē. Tas deva iespēju strādnieku šķirai brīvāki organizēties un beidzot aiztriekt plutokrātisko valdību, un 21. jūlijā nodibināt Padomju Latviju. [..]

17. jūnijā plutokrātiskā valdība gāja pa cariskās valdības pēdām — notikuro risinājās gandrīz tai pašā vietā. 1905. gadā — pie dzelzstilta, 1940. gada 17. jūnijā — Rīgas stacijas laukumā. 1905. gadā cariskās valdības kalpi apšāva strādniekus demonstrācijās, 1940. gada 17. jūnijā vecā plutokrātiskā valdība apšāva strādniekus, kuri apsveica Sarkanā armiju. [..] Nemitīgi revolucionārā kustība pletās plašumā, nelīdzēja ne aizsargu pulcināšana Rīgā, ne piekaušanas policijas iecirkņos. Komunistiskā partija no dziļas pagrīdes varēja jau drusku svabadāki strādāt un organizēt strādnieku masas izšķirošam triecienam. Tiek izlaisti uzsaukumi, kuri dod pareizu novērtējumu 17. jūnija notikurom. Tiek atīstīts plašs masu organizēšanas darbs uzņēmumos. [..]

Reakcija tomēr neatmeta domu par izrēķināšanos ar strādnieku šķiru. Piemēram, visiem zināms, ka pēc 17. jūnija plutokrātiskā valdība vēl gribēja apšaut politeslodzītos Centrālcietumā. Šo mežonības aktu neizdevās realizēt, tikai pateicoties Sarkanai armijai, kura ņēma politeslodzītos savā apsardzībā.”²⁶

Skaidrāk šo domu izvērša Arvīds Pelše. 1941. gada 15. jūnijā — Latvijas padomju rakstnieku I kongresā — viņš to formulēja šādi: “1940. gada jūlijā [..] Latvijā notika sociālistiskā revolūcija, nodibinājās tautas vara, padomju vara.”²⁷ Faktiski A. Pelše ir koncepcijas par sociālistisko revolūciju Latvijā “tēvs”. Pelšes ieskatā revolūcija bija notikuro jūlijā — laika posmā starp Saeimas vēlēšanām un tās sasaukšanu.

Pelše savu viedokli plašāk izvērša 1943. gada februārī laikrakstā “Cīņa”. Šajā rakstā var izdalīt šādas galvenās tēzes: 1) revolūcija notika 1940. gada

jūlijā “bez viena asins piliena”; 2) “liela nozīme piekrīt Sarkanās Armijas ienākšanai Latvijā. Kaut gan nepavisam ne tāda, kā to tagad cenšas iztēlot tautas nodevēji no izčibējušām Latvijas fašistisko valdītāju kliķes aprindām. Tie [...] dzen nekaunīgu demagoģiju, it kā Sarkanā armija esot okupējusi Latviju”; 3) pēc 17. jūnija “Padomju Savienība neiejaucās Latvijas iekšējā dzīvē. Neviena Sarkanās armijas solis, neviena tās vadības pavēle vai rīkojums neskāra Latvijas suverēnās tiesības. [...] Bet viņas klātbūtne, vienkārši tās atrašanās mūsu zemē, saviņņoja masas, atraisīja to spēku, iedvesa tādu drosmi darbatautai, ka plutokrātiskā kliķe neuzdrošinājās nostāties pretī plašajai un spēcīgai darbaļaužu masu kustībai, bet paslēpās krūmos un vēroja, kas tad nu notiks”; 4) revolūciju veicināja tas, ka a) “Latvijas darba tautai ir lielas revolucionāras tradīcijas”, b) “Latvijas kapitālistiskā ekonomika no seniem laikiem bija organiski saistīta, saaugusi ar Krievzemes saimniecību. [...] Rūpniecības pagrimsana [neatkarīgajā Latvijā — *D.B.*] radīja nenovēršamo, kronisko bezdarba kaiti, kas sāpīgi grauza darbatautu. Latvijas strādniecība, darbaļaudis vispār, visus divdesmit gadus, kamēr saimniekoja buržuāzija, sajuta sevi it kā dzīvu miesas gabalu, kas atrauts no vesela ķermeņa”, c) “tieksmes iet soli soli ar lielo krievu tautu paasināja PSRS teiksmainie sasniegumi”; 5) “mūža naidis pret vāciešiem, kuru kāšķrustotās bandas Eiropā jau skandināja ieročus, palīdzēja Latvijas proletariātam atšķelt no fašistiskās kliķes un apvienot ap sevi visplašākās sīkpilsonības masas”; 6) “Pēc Ulmaņa fašistiskā režīma krišanas radās redzīga un dzirdīga demokrātiska valdība, kas pareizi izprata savu lomu kā tautas kalpa, bet nevis tautas virskunga lomu. Tā [...] vērtīgi uzklausa Rīgas un citu pilsētu demonstrantu stingrās un noteiktās prasības, centās realizēt tautas gribu”; 7) “visi šie daudzie un dažādie apstākļi [...] tomēr nebūtu devuši spīdošo sociālistiskās revolūcijas uzvaru, ja Latvijas proletariātam nebūtu bijis savas revolucionārās partijas, kas to organizē, vada, saliedē milzu spēkā”²⁸.

Kas izraisīja šā raksta parādīšanos? Līdztekus jau minētajai LKP vadības vērmei parādīt sevi kā noteicošo spēku jāmin divi būtiskākie apstākļi: 1) starptautiskā situācija, PSRS centieni parādīt Rietumu sabiedrotajiem, ka Baltijas valstu okupācija un aneksija nebija okupācija un aneksija, ka tās ir iestājušās PSRS sastāvā brīvprātīgi tautas kustības rezultātā; 2) Latvijai paredzēta kontrpropaganda, centieni kaut ko pretstatīt vācu propagandas veiksmīgi ekspluatētajam “baigā gada” tēlam. Vienlaikus jāatzīmē, ka vārdi “sociālistiskā revolūcija” joprojām reti tika lietoti.

Pelšes izvirzītā 1940. gada jūlija revolūcijas koncepcija galu galā netika oficiāli akceptēta. Šobrīd nav skaidrs, kādēļ tas tā notika. Var izteikt pieņēmumu,

ka Pelšem kara laikā un uzreiz pēc tam nebija pietiekamas autoritātes Maskavā, lai viņa uzskati tiktu akceptēti kā "pareizā" versija. Pilnīgi iespējams, ka lielāka ietekme bija Igaunijas vai Lietuvas kompartiju ideologiem, kas aizstāvēja viedokli, ka "tautas valdības" ir izveidojušās masu revolucionārās kustības ietekmē, respektīvi, jārūnā nevis par jūlija, bet gan par jūnija revolūcijām, un šis viedoklis piecdesmitajos gados guva virsroku.²⁹

Ideja par to, ka sociālistiskā revolūcija ir notikusi 1940. gada jūlijā, Latvijā kādu laiku saglabājās arī pēc tam, kad koncepcijas pamatošanā un piepildīšanā ar faktiem tika iesaistīti vēsturnieki. Katrā ziņā tika mēģināts radīt sava veida hibrīdversiju. Pirmais šīs koncepcijas izstrādātājs bija Aleksandrs Drīzulis. Viņš 1951. un 1952. gadā publicēja divus darbus, kuros tika aplūkota Padomju Latvijas izveidošanās un tā dēvētā sociālisma celtniecība (t. i., sovetizācija) 1940.–1941. gadā.³⁰ Šajos darbos publicētie postulāti arī bija tie, kas veidoja "akadēmisku" bāzi sociālistiskās revolūcijas koncepcijai. Ņemot vērā autora vēlāko akadēmisko un partijas karjeru (ZA Vēstures institūta direktors, ZA viceprezidents, LKP CK sekretārs), šos postulātus citiem vēsturniekiem bija grūti apstrīdēt ne tikai pēc būtības (kas vispār nebija iespējams), bet arī detaļās. Koncepcijas pamatpostulāti bija šādi: 1) 1940. gada vasaras notikumi un Latvijas iekļaušanās PSRS sastāvā bija likumsakarīgs Latvijas darbaļaužu cīņas rezultāts, un šī cīņa notika LKP vadībā; 2) 1939. gada beigās un 1940. gada sākumā "Latvijas fašistiskā kliķe pastiprināja gatavošanos militārai avantūrai pret PSRS"³¹; 3) "Sarkanā armija ienāca ne tāpēc, ka Padomju Savienība būtu vēlējusies nodibināt Latvijā padomju varu. [...] Pati latviešu tauta bija fašistiskā režīma kaprācis Latvijā"³²; 4) 1940. gada jūnijā Latvijā bija izveidojusies revolucionāra situācija, pastāvēja vispāracionāla krīze, vienīgā izeja no tās bija "nodibināt demokrātisko tautas valdību, kas nodrošinātu demokrātisko pārkārtojumu realizēšanu zemē"³³; 5) tā dēvētās tautas valdības veiktie demokrātiskie pārkārtojumi sagatavoja augsni proletariāta diktatūras nodibināšanai un Latvijas pasludināšanai par PSRS republiku.

Kopumā šajos pirmajos darbos A. Drīzulis centās piepildīt ar faktiem A. Pelšes agrāk izvirzītās tēzes. Atsevišķi jautājumi vēl nebija pietiekami izstrādāti un vēlāk tika interpretēti atšķirīgi. Tā 1951. gada publikācijā autors faktiski apgalvo, ka revolucionārā situācija Latvijā izveidojās pēc Sarkanās armijas ienākšanas 17. jūnijā. Vēlāk akcentēts tika tas, ka šāda situācija jau bija izveidojusies. 1951. gada publikācijā skaidri nav arī pateikts, kad īsti sociālistiskā revolūcija ir notikusi. "Revolucionāri demokrātiskā apvērsuma sagatavošanas un realizēšanas periodā no 1940. gada 17. jūnija līdz 20. jūnijam strauji

pieauga tautas masu aktivitāte, kas tālākā gaitā stimulēja sociālistiskās revolūcijas norisi zemē.”³⁴ No šīs tēzes var izdarīt secinājumu, ka sociālistiskā revolūcija ir notikusi pēc 21. jūnija, bet laika posms no 17. jūnija līdz 21. jūnijam ir uzlūkojams par buržuāziski demokrātiskās revolūcijas posmu — tēze, kuru piecdesmito gadu beigās sāka apstrīdēt. 1952. gada publikācijā joprojām skaidri tiek apgalvots, ka runa ir par jūlija sociālistisko revolūciju.³⁵

A. Drīzulis rakstīja arī Latvijas PSR vēstures akadēmiskajam izdevumam nodaļas par 1940. gadu; šis izdevums tika gatavots piecdesmito gadu pirmajā pusē un vēlāk ar atsevišķiem konceptuāliem precizējumiem un faktoloģiskiem papildinājumiem kalpoja par pamatu atkārtotiem akadēmiskās vēstures izdevumiem, uz kuriem savukārt balstījās augstskolu un vispārizglītojošo skolu Latvijas PSR vēstures kursi. Šajā izdevumā skaidrāk ir formulēts tas, ka sociālistiskā revolūcija sākusies 17. jūnijā un beigusies 21. jūlijā līdz ar padomju varas pasludināšanu un proletariāta diktatūras nodibināšanu. Sarkanās armijas klātbūtne nedeva iespēju latviešu buržuāzijai ar bruņotu spēku apspiest tautas revolucionāro kustību un saņemt imperiālistisko valstu palīdzību no ārienes, kā tas bija 1918.–1920. gadā.³⁶

“Akadēmiskās versijas” tālāka detalizācija intensīvi turpinājās piecdesmito gadu beigās un sešdesmito gadu sākumā. A. Drīzulis pievērsās neatkarīgās Latvijas periodam*, lai pierādītu, ka revolucionārā situācija bija izveidojusies jau pirms 17. jūnija.³⁷ Vēl vairāk priekšplānā tika izvirzīta LKP loma, kā arī tā dēvētās antifašistiskās Tautas frontes loma, kas it kā esot panākusi valdības maiņu 20. jūnijā. Skaidri tika formulēts, ka “fašisma režīma gāšana un tautas demokrātiskās valdības nodibināšana bija sociālistiskās revolūcijas sākums Latvijā”³⁸. Minētās tēzes tika attīstītas arī citu autoru darbos.³⁹

Turpmākajā laika posmā 1940. gada notikumiem aizvirzoties arvien tālākā pagātnē, akcentu pārbīde notika daudz intensīvāk. Latvijas kompartijas loma, darbaļaužu neapmierinātība ar Ulmaņa režīmu un ekonomiskās grūtības tika pārspīlētas gluži neticamās proporcijās, savukārt Sarkanā armija aizvien vairāk aizvirzījās kaut kur trešajā plānā un tās ietekme uz notikumu gaitu pieminēta aizvien klusinātāk. PSRS emisārs A. Višinskis, ja arī tika pieminēts, tad tikai garāmejot, un lasītājs par viņa lomu notikumos nevarēja gūt nekādu priekšstatu. Tādējādi tika radīts viedoklis, ka valsts iekārtas maiņa un neatkarības zaudēšana ir tīri iekšpolitisko procesu izraisīta. Sarkanās armijas ienākšanai

* Jāteic, ka pirmā “akadēmiskā” publikācija par šo tematu bija Jāņa Krastiņa brošūra “Latvija fašistiskās diktatūras laikā (1934.–1940.)” (Rīga, 1949).

Latvijā ir bijusi tikai netieši atbalstoša loma. Sešdesmitajos–astoņdesmitajos gados arvien vairāk tika akcentēta arī starptautiskā situācija (Otrā pasaules kara gaita), kas nav ļāvusi Ulmaņa valdībai saņemt ārēju atbalstu, un tā rezultātā sociālistiskā revolūcija Latvijā, tāpat kā Igaunijā un Lietuvā, uzvarējusi mierīgā ceļā. LKP vēstures apcerējumos 1965. gadā šīs tēzes bija formulētas šādi: “Sociālistiskajai revolūcijai Latvijā, Lietuvā un Igaunijā bija raksturīgas vispārējās likumības (oriģinālā kursīvs — *D. B.*), kas obligātas visās zemēs neatkarīgi no tā, kādā formā šī revolūcija notiek. Šīs vispārējās obligātās likumības ir šādas: strādnieku šķira un tās priekšpulks — Komunistiskā partija vada darbaļaužu masas cīņā par proletārisko revolūciju un proletariāta diktatūras nodibināšanu, strādnieku šķira rīkojas savienībā ar zemniecības pamatmasām un citiem darbaļaužu slāņiem.” Taču sociālistiskajai revolūcijai Baltijas valstīs 1940. gadā esot bijušas arī savas īpatnības un galvenā ir tā, ka “šeit proletariāta diktatūra nodibinājās mierīgā ceļā, bez bruņotas sacelšanās”⁴⁰. To ir nodrošinājuši sevišķi labvēlīgi apstākļi: 1) Baltijas valstis 1940. gada pirmajā pusē ir pārdzīvojušas dziļu politisku krīzi, buržuāzijas sociālā bāze bijusi pavisam sarukusi un buržuāzija nespēja pretoties tautas masu spiedienam; 2) “blakus mazajām Baltijas valstiņām atradās lielā Padomju Savienība, kurā pamatos jau bija uzcelts sociālisms”; 3) Otrais pasaules karš neļāva Anglijai un Francijai nākt palīgā Baltijas valstu buržuāzijai, bet “Padomju Savienības armijas daļu atrašanās Baltijā, kur tās bija nākušas sargāt mieru, atturēja fašistisko Vāciju 1940. gadā no Latvijas un citu Baltijas valstu okupācijas”⁴¹.

Jāteic, ka vienlaikus piecdesmitajos gados sociālistiskās revolūcijas koncepcija paralēli tika izstrādāta arī Igaunijā un Lietuvā. Sešdesmitie un septiņdesmitie gadi ir laiks, kad veidojās konsolidēts Baltijas sociālistiskās revolūcijas mīts. Piecdesmito gadu beigās sākās polemika starp akadēmiķi Viktoru Māmegi un dažiem citiem igauņu vēsturniekiem, kas aizstāvēja viedokli, ka līdz jūlija vidum revolūcija nebija sociālistiska, un tiem Baltijas republiku vēsturniekiem, kas pieturējās pie viedokļa, ka tā jau no paša sākuma uzskatāma par sociālistisku. Pēdējo viedokli tagad atbalstīja arī A. Drīzulis. Diskusiju noslēdza Maskavas žurnālā *Вопросы истории КПСС* 1968. gadā publicētais Josifa Šteimaņa raksts⁴², kurā tika izklāstīta jau minētā koncepcija par to, ka sociālistiskā revolūcija ir sākusies 17. jūnijā. Akadēmiķa Izaka Minca vadībā sagatavotajā grāmatā 1979. g. bija radīts konsolidēts Baltijas mīts, kas rādīja paraugu, kam bija jāseko visas Padomju Savienības mērogā.⁴³ Grāmatā skaidri un gaiši bija pateikts, ka revolūcija “no paša sākuma (t.i., līdz ar “tautas valdību” izveidošanu — *D. B.*) bija sociālistiska, jo vara centrā un uz vietām pārgāja

komunistiskā avangarda vadītās strādnieku šķiras rokās, bet buržuāzija ne tikai zaudēja ietekmi uz valsts lietām, bet arī faktiski bija zaudējusi iespēju rīkoties ar savu īpašumu”⁴⁴. Izdevumā bija dota sīkaka revolūcijas periodizācija: 1) sākuma periods, kad galvenais notikumu saturs bija vecā valsts aparāta salaušana; 2) jūlija vidū sākās jauns periods, kas noslēdzās ar padomju varas pasludināšanu.⁴⁵

A. Drīzuļa un citu autoru piecdesmito un sešdesmito gadu autoru darbiem piemita būtisks trūkums — tie bija vāji izstrādāti no faktoloģiskā viedokļa, pārsvarā balstījās uz LKP avīžu publikācijām un tajos ļoti maz bija izmantoti arhīvu materiāli. Sešdesmito gadu otrajā pusē un septiņdesmitajos gados parādījās samērā daudz publikāciju (pārsvarā tie bija atsevišķi raksti), kuros tie vai citi “sociālistiskās revolūcijas” un “sociālistisko pārveidojumu” aspekti tika aplūkoti, balstoties uz plašāku arhīvu avotu bāzi. Vispazīstamākais darbs, kurš nereti tiek uzskatīts par galveno darbu, kas propagandē sociālistiskās revolūcijas koncepciju, ir Ērika Žagara 1975. gadā publicētā grāmata “Sociālistiskie pārveidojumi Latvijā. (1940–1941)”⁴⁶. Lai gan autors uzsver, ka viņa monogrāfija ir veltīta tam, ko viņš dēvē par sociālistiskajiem pārveidojumiem, proti, tam, ko mēs tagad sauktu par sovetizāciju, tomēr darba 1. nodaļa aplūko arī sociālistiskās revolūcijas uzvaru Latvijā. Pēc Ē. Žagara domām, sociālistiskie pārveidojumi bija daļa no sociālistiskās revolūcijas procesa.

Ē. Žagars sociālistiskās revolūcijas oficiālajā koncepcijā neienesā neko jaunu, viņa darba mērķis bija piepildīt sociālistiskās revolūcijas koncepciju ar faktu materiālu. Autors ir apzinājies arhīva dokumentu plašu apjomu, un nav nekāda iemesla šaubīties, ka viņa citētie fakti ir korekti. Tieši tādēļ viņa grāmata ir vienīgā sociālistiskās revolūcijas koncepciju propagandējošās literatūras klāstā, kas pētniekiem joprojām ir noderīga. Taču jāņem vērā, ka koncepcija nosaka faktu atlases principus, un tos faktus, kuri runāja pretim koncepcijai vai tajā neiekļāvās, autors nevarēja vai negribēja izmantot, tāpēc citu faktu interpretācija ir vienpusīga un ideoloģizēta. Ē. Žagars publicējis ne tikai minēto monogrāfiju, bet arī virkni zinātnisku rakstu. Viņš arī aktīvi uzstājās ar publiskām lekcijām un ir visvairāk darījis, lai sociālistiskās revolūcijas koncepciju popularizētu “masās”.

Titāniskās pūles, kas gandrīz pusgadsimta garumā bija veltītas tam, lai pierādītu, ka Baltijas valstu neatkarības zaudēšana 1940. gadā ir bijusi nevis ārējas intervences un okupācijas rezultāts, bet gan šo valstu tautu izvēle, ko ir veicinājuši ārēji apstākļi, izrādījās veltīgas. Astoņdesmito gadu otrajā pusē, kad pavērās iespēja brīvi runāt par vēsturi, izrādījās, ka sociālistiskās

revolūcijas mīts nav spējis ietekmēt tautas vēsturisko atmiņu. Viens no pēdējiem mēģinājumiem aizstāvēt šo koncepciju bija 1987.–1990. gadā, kad notika plašas publiskas diskusijas par vēsturi, to skaitā arī par 1940. gadu. LKP CK Partijas vēstures institūts publicēja četrus plašākam lasītāju lokam paredzētus rakstu krājumus ar kopīgu nosaukumu “Latvijas likteņgadi”.⁴⁷ Tieši sociālistiskajai revolūcijai veltītais J. Šteimaņa raksts balstījās uz tēzi, ka 1940. gada jūnijā Latvijā bija galīgi nobriedusi revolucionārā situācija un ka “1940. gada 17. jūnijā, kad Latvijā ienāca padomju karaspēka papildu kontingenti (vienojoties ar Latvijas valdību), daudzu pilsētu un pagastu strādnieki un zemnieki ne tikai atklāti izrādīja savas simpātijas pret Padomju Savienību un tās bruņotajiem spēkiem, bet arī pieprasīja nomainīt Ulmaņa valdību ar Tautas valdību”⁴⁸. Tika gan atzīts, piemēram, ka A. Višinskis un viņa palīgi ir iejaukušies Latvijas iekšējās lietās, tomēr oficiālās koncepcijas pamattēzes bija palikušas nemainīgas. Taču šīm publikācijām vairs nebija lielas nozīmes sabiedriskās domas ietekmēšanā. Lielākas sekmes tam bija krievvalodīgo auditorijā, kā arī PSRS (izņemot Baltijas valstis) republikās, kurās cilvēkiem nebija zināšanu un atmiņu par 1940. gada notikumiem. Vēsturnieku pētījumi un jaunu dokumentu ieviešana aprītē neapgāzami pierāda, ka nekādas sociālistiskās revolūcijas nebija. Latvija zaudēja neatkarību nevis tautas masu cīņas, bet gan Staļina un viņa līdzgaitnieku rupju politisku manipulāciju rezultātā.

3. “VĀCU LAIKS”: PĒTNIECĪBAS PROBLĒMAS UN TO RISINĀJUMI

1941. gada jūlija sākumā, kad visa Latvijas teritorija nonāca nacistiskās Vācijas okupācijas varā, tās vēsturē iesākās jauns posms — ļoti sarežģītais un pretrunīgais “vācu laiks”, kas ilga gandrīz četrus gadus. Nacistu okupācija nomainīja tūkstošiem latviešu sāpīgi izjusto un pārdzīvoto pirmo padomju okupāciju, kuras rezultātā *de facto* tika iznīcināta Latvijas valsts, bet tūkstošiem tās iedzīvotāju pakļauti teroram un deportācijām. Ar vāciešiem tika saistītas lielas cerības uz Latvijas neatkarības atjaunošanu, taču tās izrādījās nepamatotas. Nacistu plānos faktiski neietilpa suverēna Latvija, tie paredzēja Latvijas pakļaušanu un ģermanizēšanu. Tāpat kā Lietuva, Igaunija un Baltkrievija (tās lielākā daļa), arī Latvija kļuva par reihskomisariāta *Ostland* (Austrumzeme) sastāvdaļu — ģenerālapgabalu.

“Vācu laiku” Latvijā raksturo ārkārtīgi komplicēta vispārējā situācija, dažāda un mainīga vietējo iedzīvotāju attieksme pret okupantiem, attieksme, kuru ir visai grūti objektīvi un viennozīmīgi izvērtēt. Konceptuāli izsakoties, nacistiskās okupācijas posma izpratnes atslēga slēpjas līdzsvarotā pagātnes uztverē un vispusīgā notikumu kopsakara izvērtējumā. Nedrīkstam ignorēt arī Latvijā dzīvojošo tautu individuālo pieredzi un to vēsturisko atmiņu.

Ieskats historiogrāfijas attīstībā

“Vācu laiks” Latvijā ir aprakstīts un analizēts samērā daudzu vēsturnieku darbos.⁴⁹ Līdz 1990. gadiem šo tematu kaut cik nopietni varēja pētīt vienīgi Rietumvalstīs.⁵⁰ Latvijā sarakstītie darbi bija izteikti politizēti un ideologizēti, kā arī fragmentāri, nepilnīgi un vienpusīgi. Tie saturēja padomju okupantu (Maskavas) skatījumu uz “vācu laiku” Latvijā. Kā trāpīgi norādījis latviešu vēsturnieks Heinrihs Strods, padomju laikā pētījumi bija pakļauti tikai “vienam mērķim — atmaskot vācu fašistiskos noziedzniekus un viņu līdzskrējējus, kuriem piepulcināja arī trimdas latviešu politiskās organizācijas un to vadītājus”⁵¹. Spilgti šāda veida historiogrāfijas paraugi ir 1966. gadā izdotā grāmata “Latviešu tautas cīņa Lielajā Tēvijas karā”⁵² un 1986. gadā publicētais apkopojošais darbs “Latvijas PSR vēsture”⁵³. Šajā darbā, rakstot par situāciju Latvijā 1944. gada vasarā, piemēram, ir teikts: “Juzdami, ka tuvojās atmaksas stunda, okupanti izmisumā sāka izlaupīt un iznīcināt rūpniecības uzņēmumus, skolas, slimnīcas, sabiedriskās ēkas, dzīvojamās mājas. Viņiem piebalsoja latviešu buržuāziskie nacionālisti, mežonīgā naidā aicinādami “atstāt komunistiem tikai pelnu kaudzes” [...] Naids pret nežēlīgajiem iebrucējiem un viņu riebīgajiem “pašmāju” pakalpiņiem, cenšanās nosargāt savas zemes brīvību un neatkarību (*sic!* — *I. F.*) iedvesmoja latviešu tautas labākos dēlus un meitas uz svēto karu.”⁵⁴

Savukārt diezgan daudzos darbos, kurus pirmajos četros gadu desmitos pēc Otrā pasaules kara sarakstīja latviešu trimdas autori, ir novērojama tendence uzturēt spēkā vairākus mītus, kurus bija radījusi nacistu propaganda. Taču tā nebija vispārēja vai absolūti dominējoša parādība, drīzāk gan izņēmums vai specifiska nodeva, kas raksturo to autoru publikācijas, kuri nacistu okupācijas laikā tādā vai citādā veidā sadarbojās ar vāciešiem. Līdzās šāda satura un ievirzes sacerējumiem minētajā laika posmā tika publicēti arī nopietna rakstura pētījumi, kuru zinātniskā vērtība neizraisa šaubas. Te varētu minēt Arnolda Aizsilnieka pazīstamo grāmatu “Latvijas saimniecības vēsture

1914–1945”⁵⁵, kurā ir plaša nodaļa par nacistu okupācijas posmu, kā arī daudzsējumu izdevumu “Latviešu karavīrs Otrā pasaules kara laikā”⁵⁶. Šā izdevuma sastādītāji pārstāv interesantu, lielā mērā pamatotu, bet reizē diskutablu viedokli par Latviešu SS brīvprātīgo leģionu (turpmāk — Latviešu leģions): “Latviešu leģions bija īpatnēja kaujas vienība: to veidoja svešas varas mobilizēti vīri, bet tie brīvprātīgi cīnījās tikai savas tautas labā. Un aiz tiem toreiz stāvēja visa latviešu tauta.”⁵⁷

Ar Latvijas, latviešu trimdas un arī vācu vēsturnieku pūlēm 1990. gados tika panākts jūtams progress vācu okupācijas laika izpētē. Tika sagatavoti un izdoti vairāki dokumentu krājumi,⁵⁸ kas ievērojami paplašināja avotu bāzi un vēsturniekiem pavēra iespēju sniegt objektīvāku, no agrākajām deformācijām brīvāku vēstures ainu. Tika sarakstītas un publicētas arī vairākas monogrāfijas,⁵⁹ kurās vispusīgi un diezgan prasmīgi analizētas nacistu okupācijas politikas raksturīgākās izpausmes Latvijā. Dažādos periodiskajos izdevumos ievietots simtiem rakstu, kuru vidū minami Kārļa Kangeras pētījumi,⁶⁰ kas izceļas ar izteikti profesionālu pieeju un ir labi pamatoti ar avotiem. Viņa rīcībā ir ļoti plašs arhīvu materiāls, kas ļauj argumentēti aplūkot daudzus jautājumus. K. Kangeris labi pārziņa gandrīz visas okupācijas laika galvenās problēmas. Īpaši nozīmīgs ir viņa ieguldījums, skaidrojot Latvijas iedzīvotāju likteņgaitas Otrā pasaules kara rezultātā. K. Kangeris norāda, ka “divu okupāciju rezultātā Latvijas iedzīvotāju skaits samazinājās no gandrīz 2 miljoniem 1940. gada vidū uz 1,5 miljoniem 1945. gada vidū”⁶¹.

No monogrāfiska rakstura darbiem atzīmējama 1992. gadā iznākusi latviešu trimdas vēsturnieka Haralda Biezā grāmata “Latvija kāškrusta varā. Sveši kungi — pašu ļaudis”, kas nostiprināja trimdas historiogrāfijā kritisku un negatīvu attieksmi pret Latviešu leģiona pastāvēšanu Otrajā pasaules karā. Pretēji ilgus gadus dominējošajam viedoklim, ka leģions bija nepieciešams, lai varētu cīnīties par Latvijas neatkarības atjaunošanu (piemēram, Artūrs Silgailis⁶²), H. Biezais tā organizēšanu uztvēra kā latviešu tautas traģēdiju. Viņš norādīja uz to, ka leģions bija radies noziedzīgā veidā, pārkāpjot starptautiskās tiesības. Pēc viņa domām, par to atbildīgi ir vācieši kā okupācijas varas nesēji, bet “līdzatbildīgi ir arī visi okupācijas laika latviešu brīvprātīgie politiskie darbinieki”⁶³. Viņa skatījumā latviešu leģionāru piederība SS karaspēkam bija smags pazemojums un šķērslis attiecībām ar citām tautām.⁶⁴

Pāris gadu vēlāk Latvijā tika publicēts Heinriha Stroda darbs “Zem melnbrūnā zobena”, kurā iztirzātas vairākas svarīgas “vācu laika” problēmas. Lai gan šī grāmata it kā iezīmē pozitīvu virzību kara norišu skaidrošanā, progress izpētē

ir minimāls, pat mājīgs un reizē ļoti nosacīts. Vairāki recenzenti par darba galveno trūkumu uzskata autora pārstāvēto vēstures izpratnes koncepciju. Tā, piemēram, vācu vēsturnieks Ernsts Bencs pārmet H. Strodam, ka viņš, pretēji Eiropas jaunākajā historiogrāfijā valdošajām nostādnēm, vācu *Drang nach Osten* (dziņa uz austrumiem) uztver kā izteikti reālpolitisku parādību (nevis trāpīgu lozungu vai devīzi), kas izpaudās jau viduslaikos, bet kulmināciju sasniedza nacismā.⁶⁵ Visai vienkāršoti un panaivi E. Bencam šķiet daži autora galvenie secinājumi. Īpaši recenzentu mulsina H. Stroda atziņa, ka nacistu Austrumu ģenerālpilāns (*Generalplan "Ost"*)⁶⁶ bija "Vācijas impēriskās politikas turpinājums Latvijā", kuras "pamatsastāvdaļas izpaudušās Vācijas *Drang nach Osten* politikā gadsimtiem ilgi", kā arī viņa apgalvojums, ka Austrumu ģenerālpilāns un "Baltijas telpas izkārtošanas plāni bija vecie Vācijas impēriskie kundzības plāni Baltijā, tikai koriģēti no nacistiskās rasu politikas viedokļa"⁶⁷.

Latvijas Vēsturnieku komisija, kas tika izveidota 1998. gada rudenī, ievadīja jaunu situāciju Latvijas vēstures zinātnē un historiogrāfijā. Jūtami tika aktivizēts un veicināts pētnieciskais darbs par "vācu laika" nozīmīgākajām problēmām. Pakāpeniski pat iezīmējās īsts pētniecības bums: izpētes procesā iesaistījās daudzi Latvijas un citu valstu vēsturnieki, Latvijas Universitātē par kara laika tematiku tiek izstrādātas sešas doktora disertācijas. Pēdējo astoņu gadu laikā notikušas vairākas nozīmīgas starptautiskas zinātniskās konferences, publicēti divdesmit rakstu sējumi, iznākušas apkopojošā rakstura grāmatas, kas ietver apjomīgas nodaļas par "vācu laiku"⁶⁸, kā arī atsevišķas monogrāfijas vai apceres⁶⁹ un fotoalbumi⁷⁰.

Balstoties uz plašu avotu klāstu, jaunākajos pētījumos latviešu vēsturnieki (ar retiem izņēmumiem) cenšas maksimāli objektīvi atspoguļot savas tautas likteņgaitas Otrā pasaules kara gados. Viņi turpina aktīvi meklēt risinājumus strīdīgiem un vēl neatrisinātiem jautājumiem, kas izvirzījušies pētniecības procesā. Taču tādu joprojām netrūkst. Praviētisks ir izrādījies H. Biezā paredzējums: "Vācu okupācijas laika problēmu ir tik daudz un tās ir tik sarežģītas, ka vienmēr izraisīs latviešu vēsturnieku interesi."⁷¹

Pētniecības problēmu fiksēšana, atbilžu meklēšana, centieni labāk izprast ne visās niansēs pietiekami skaidri apzinātās norises ir svarīgs priekšnosacījums, lai pilnveidotu izpētes gaitā izkristalizējušos, daudzu vēsturnieku atzīto konceptuālo pieeju nacistu okupācijas posma izvērtēšanā, kas tieši sasaucas ar nostādni par divām ļaunuma paradigmām (komunisms un nacisms). Pretēji Latvijas iedzīvotāju cerībām pēc briesmīgajiem pārdzīvojumiem pirmajā padomju okupācijas gadā vācu okupācijas vara sāka īstenot

tikpat nepieņemamu un ne mazāk cietsirdīgu politiku. Nacisti nepieļāva valstiskās neatkarības atjaunošanu, izvērta briesmīgu teroru pret Latvijā dzīvojošajiem ebrejiem un čigāņiem. Vācu represijas skāra arī komunistus un padomju aktīvistus, kā arī nacionālās pretošanās grupu dalībniekus.

Interregnum

Ļoti aktuāla pētniecības problēma, kura joprojām nav īsti līdz galam atrisināta, saistās ar varas maiņas norisi Latvijas teritorijā 1941. gada vasarā pēc Vācijas uzbrukuma Padomju Savienībai. Vienkāršiem vārdiem sakot, vēsturniekiem precīzi jānosaka laiks, kad vācieši sāka pārvaldīt to vai citu Latvijas teritorijas daļu, kā arī tas, kādos apmēros pēc padomju karaspēka aizbēgšanas pastāvēja varas vakuuma (t. s. *interregnum*) periods. Agrākajā vēstures literatūrā par šo jautājumu ir sastopami pretrunīgi un krasi atšķirīgi viedokļi. Daži autori izvirzīja maz pārbaudītu un apšaubāmu apgalvojumu, ka “īstas vācu okupācijas, vismaz sākumā, nebija un latvieši pašierosmē darbojās (dienas, nedēļas un pat mēnešus) bez vācu kontroles un pavēlēm”⁷². Latviešiem tika pārņemts arī tas, ka tā saucamie paš aizsardzības spēki “bez vācu klātbūtnes un ziņas šāva ebrejus”⁷³. Otru pusi pārstāvēja vēsturnieki, kas uzskatīja, ka vācieši pilnībā kontrolēja situāciju jau no paša sākuma un nav pamata runāt par ieilgušu *interregnum* periodu.⁷⁴

Pēdējos sešos septiņos gados publicētajos vēsturnieku darbos nopietni tiek risināts jautājums par bezvaras stāvokļa izpratni, tā definīciju un hronoloģiskajām robežām. Vispieņemamāko un visargumentētāko variantu piedāvā Latvijas vēsturnieks Juris Pavlovičs. Viņa skatījumā bezvaras periods ir “posms starp vienas noteiktu teritoriju aptverošas pavēļu vertikāles izzušanu un tās atjaunošanu analogiskā vai līdzvērtīgi efektīvā formā”⁷⁵. Viņš norāda, ka Latvijā, tai pakāpeniski nokļūstot vācu karaspēka kontrolē, pavēļu vertikāle tika atjaunota no apakšas, vispirms pagastu, pēc tam apriņķu un tikai tad nacionālajā mērogā. Apriņķos bezvaras stāvoklis ildzīs 2–7 dienas, bet visu apriņķu iesaistīšanai vienotā pavēļu vertikālē bijušas vajadzīgas aptuveni divas nedēļas.⁷⁶

Pazīstamais holokausta pētnieks Andrievs Ezergailis ir citos ieskatos. Viņš bezvaras periodu uztver samērā vienkāršoti — kā laika sprīdi starp pēdējo sarkanarmiešu (vecā okupanta) aizbēgšanu un pirmo vērmahta karavīru (jaunā okupanta) ierašanos. Šādi izprotot varas maiņu, iznāk, ka atsevišķās Latvijas pilsētās tā ilga tikai dažas stundas, nevis dienas. Vienā no saviem jaunākajiem

rakstiem A. Ezergailis norāda, ka Bauskā ““interregnums” (28. jūlijā.— I. F.) bijis ne vairāk kā 30 minūšu garš”, bet dažās Ziemeļkurzemes un Vidzemes pilsētās laika posms starp krievu atkāpšanos un vāciešu ienākšanu varēja būt diena vai divas.⁷⁷

Vienlaikus A. Ezergailis mēģina fiksēt arī to, kad jaunie okupanti sāka reāli kontrolēt situāciju, bet iedzīvotāji — pakļauties viņu pavēlēm. Viņš, piemēram, atzīmē, ka “1. jūlijā Bauskā noteikšanu pārņēma vācu kara komandantūra I(V) 859”. Viņam ir pilnīga taisnība, vispārinot, ka faktiski arī visā Latvijā “vācu okupācija no militārā un kontroles viedokļa nedeva pamatiedzīvotājiem iespēju rīkoties bez vāciešiem”⁷⁸. Viņš noraida iespēju, ka Latvijas pilsētās, kur pastāvēja neilgs bezvaras periods, būtu bez vāciešu ziņas šauti ebreji vai komunisti: “Šaušanas Latvijas mazpilsētās iesākās apmēram trīs četras nedēļas pēc vāciešu ienākšanas.”⁷⁹

Pēdējos gados ir parādījušies vairāki darbi, kuros aplūkota nacionālo partizānu darbība dažādos Latvijas rajonos⁸⁰ padomju okupācijas pēdējās dienās un *interregnum* posmā. Gandrīz vai visi autori uzskata, ka bruņotās cīņas grupas uz vietām lielākoties veidojās stihiski pēc 1941. gada 14. jūnija deportācijas, to dalībniekiem slēpjoties no padomju okupācijas represīvo iestāžu vajāšanas. Viņi ir vienisprātis, ka nacionālo partizānu darbības galvenais mērķis bija Latvijas neatkarības atjaunošana un tautas glābšana no 14. jūnija deportācijai līdzīgu akciju atkārošanās. Visai līdzīgi tiek vērtēti arī partizānu cīņu rezultāti — viņi palīdzēja vāciešiem ātrāk izdzīt Sarkanās armijas daļas no Latvijas, vairākos gadījumos nepieļāva tām izrēķināties ar mierīgajiem iedzīvotājiem un nodarīt tišus postījumus. Lielāka vai mazāka nevienprātība ir vērojama vienīgi uzskatos par partizānu cīņas vērienu un metodēm. Tā, piemēram, A. Ezergailis raksta, ka “kopējais bruņoto vienību skaits nevarēja būt vairāk par 20 visā Latvijas teritorijā”⁸¹, turpretī H. Strods norāda, ka partizānu kustība bija plaša, tā aptvēra katru ceturto pagastu (respektīvi, 129 pagastus. — I. F.), un tajā iekļāvās no 6000 līdz 8500 vīru. Viņš iesaka šo kustību saukt “par tautas sacelšanos pret komunistu okupāciju”⁸².

Vēstures literatūrā ir izvirzījies arī jautājums, vai no nacionālo partizānu grupām 1941. gada jūlija sākumā, kad, vāciešiem okupējot visu Latvijas teritoriju, tās tika izformētas un atbruņotas, spontāni izauga tā dēvētās paš aizsardzības vienības. A. Ezergailis aizstāv viedokli, ka “paš aizsardzības bija vāciešu izplānots un noorganizēts pasākums”⁸³. Vairāki citi autori savos spriedumos nav gluži tik kategoriski. Elmārs Pelkaus, piemēram, norāda, ka vairākas paš aizsardzības grupas pašdarbīgā ceļā izveidoja paši partizāni.⁸⁴

Attieksme un noskaņojums pret vāciešiem

Rakstot par karadarbību Latvijas teritorijā 1941. gada jūnija beigās un jūlija sākumā, vēsturnieki visai bieži lielu uzmanību velta latviešu noskaņojumam un viņu attieksmei pret vācu karavīriem. Parasti tiek norādīts, ka “baigais gads”, padomju represijas radīja latviešos nospiešību, nolemtības sajūtu un tādu naidu pret krievu okupantiem, ka daudzi “mūžsenos ienaidniekus” vāciešus tagad uztvēra un sveica kā atbrīvotājus. Cilvēki jutās kā izglābušies no nāves, atguva dzīvotprieku, pašcieņu un cerības. Viņiem likās, ka pēc gada “prombūtnes” Latvija ir no jauna atgriezusies Eiropā.⁸⁵

Lai pamatotu savus vērtējumus, autori atsaucas uz vācu izcelsmes dokumentiem, ilustrācijai izmanto arī atmiņas, preses materiālus un aculiecinieku stāstījumus. Ļoti spilgta liecība par tā laika noskaņojumu, piemēram, ir atrodama vienā no pazīstamā latviešu rakstnieka Zigmunda Skujņa darbiem: “Pa Rīgas centru bezbēdīgā vaļībā pastaigājās kopti ļaudis — eleganti vācu karakungi, ordeņoti, gredzenoti, ar briežādas cimdiem saujā. Braši drasēja mūsu nacionālās armijas virsnieki un instruktori. Tāpat privātie kungi bija iznesīgi, par dāmām nemaz nerunājot. Raudzījies apkārt, un mani mundrināja agrāk nepazīta labsajūta. Starp drupām un gruvekļiem sēdēja mākslinieki armijas drēbēs — viens akvarelēja, otrs gleznoja eļļā, trešais ņirbināja ogli. Ak kā šie pašapzinīgie eiropieši atšķīrās no satramdītājiem, noklūbējušiem bara ļaudīm, kas nule kā Rīgu bija atstājuši! Ienācis kafejnīcā, vācu virsnieks nevērīgā elegancē pasvieda garderobistam ne vien cepuri, bet arī smago vidusjostu ar makstī ieslēpto šaujamo rīku. Viņi smēķēja smaržīgas cigaretes, parkā uz soliņiem lasīja bilzainus žurnālus, pirkta ziedus.”⁸⁶

Kaut gan sākumā — “pēc boļševiku terora gada vācu valdīšana likās kā sapņu saldums un gaismas atgriešanās”⁸⁷, sajūsma par vāciešiem neturpinājās pārāk ilgi. Latvijas iedzīvotāju noskaņojums visai strauji mainījās, jo atbrīvošanas un neatkarības vietā vācieši atnesa jaunu brutālu okupāciju, kuru raksturoja represijas un nepieņemama ekonomiskā un sociālā politika. Ilūzijām gaistot, latviešu sabiedrību pārņēma dziļa vilšanās. Īsts lūzuma moments iestājās 1941. gada rudenī. Kā liecina vairāki vācu izcelsmes dokumenti, tieši šajā laikā nacisti atsāka starpkaru periodā aprobētu metodi. Viņi nemitīgi slavēja igauņus, kas tik tiešām daudz ilgāk saglabāja pozitīvu noskaņojumu pret vāciešiem, un regulāri kā paraugu pretnostatīja viņus latviešiem un lietuviešiem.⁸⁸

Laikam ritot, latvieši arvien stingrāk pārliecinājās, ka vienu ļaunumu aizstājis cits. Latvijas vēsturnieks Uldis Neiburgs, kas pēta latviešu sabiedrības nostāju pret Rietumu (ASV, Lielbritānija) sabiedrotajiem, nonācis pie secinājuma, ka kara laikā (nenorādot gan, ar kuru gadu sākot) noskaņojumu Latvijas sabiedrībā var raksturot ar “bailēm no krieviem un naidu pret vāciešiem”⁸⁹. Viņš ir arī pārliecināts, ka vācu okupācijas varai neizdevās būtiski ietekmēt starpkaru posmā Latvijas iedzīvotājos nostiprinājušās simpātijas pret Rietumvalstīm.⁹⁰

Nemot vērā latviešu izcelsmes zviedru autora Leonīda Siliņa ieteikumu,⁹¹ vairākos pēdējos gados publicētajos darbos mēģināts latviešu tautas noskaņojumu kara laikā pētīt divu paradigmu — “cerību” un “vilšanās” — kontekstā.⁹² Šī pieeja ir vēsturiski pareiza un racionāla, tās konsekventa lietošana garantē labus izpētes rezultātus. Taču pašlaik par to vēl ir stipri pārāgri runāt, jo latviešu mainīgā attieksme pret vācu okupācijas varu faktiski nav vēl kļuvusi par patstāvīgu un nopietnu izpētes problēmu.⁹³ Daudziem autoriem tas ir tikai blakus temats, interesanta epizode, nepieciešama ilustrācija tā laika situācijai.

Latviešu tautas noskaņojums kara gados ir ļoti svarīgs un neatņemams attiecīgā vēstures posma kopainas izpratnes elements. Vispusīgas un adekvātas zināšanas par šo jautājumu ir svarīgs priekšnoteikums, lai pietiekami augstā izpētes līmenī varētu risināt tādas problēmas kā kolaborācija un pretošanās kustība. Šo saistību labi ir uztvēris un fiksējis amerikāņu vēsturnieks Roberts Vaits (*Waite*). Vienā no saviem rakstiem, minot dažus no vācu okupācijas varas pirmajiem pasākumiem, viņš norāda: “Smagi latviešu nacionālās jūtas aizskāra ielu pārdēvēšana, vācu valodas izvirzīšana pirmajā vietā, 18. novembra svinēšanas aizliegums, Latvijas iekļaušana okupēto padomju teritoriju veidojumā ar nosaukumu “Ostlande”. Tas viss kopā jau drīzumā izraisīja pirmās neapmierinātības izpausmes, pretvācisku un antinacistisku noskaņojumu un darbību. Sevišķi strauji opozīcija pieauga 1942. un 1943. gadā. Pirmkārt, neapmierinātība tika pausta atsevišķu cilvēku izteikumos publiskās vietās, uzrakstos vai pašdarinātos uzsaukumos. Otrkārt, latviešu patrioti Rīgā un citur sāka izdot regulārus izdevumus, kas tika izplatīti pa pastu vai no rokas rokā. Treškārt, radās jaunatnes grupas, kas aicināja atjaunot Latvijas neatkarību un atbrīvot zemi no nacistu okupantiem.”⁹⁴

Svarīgs ir arī aplūkojamās problēmas politiskais aspekts. Padziļināti pētījumi par latviešu tautas noskaņojumu pavērtu iespēju sniegt visās cēloņsakarībās un norisēs tik vienotu, loģisku un neapstrīdamu vēstures kopainu, kas varētu pārliecināt arī Baltijas savdabīgo situāciju nepārzinošos ārzemju

lasītājus. Kā norāda pazīstamais britu vēsturnieks Normans Deviss (*Davies*), Rietumos joprojām grūti aptvert to, ka no Rīgas, Tallinas vai Viļņas skatpunkta raugoties, nacistu ienākšana tika uztverta kā atbrīvošana no padomju tirānijas.⁹⁵

Okupācijas politikas ievirze

Sākot aplūkot nacistiskās Vācijas okupācijas politiku Latvijā un citās Baltijas zemēs, vēsturnieki parasti cenšas noskaidrot, kā tā formējās, kurām Berlīnes institūcijām šajā procesā bija galvenā un kurām pakārtota loma, un kā to ietekmēja saspīlētās attiecības, kādas valdīja starp dažādajiem “trešā reiha” resoriem. Atbildes lielākoties ir samērā vienozīmīgas. Historiogrāfijā valda uzskats, ka nacistu šefideologa Alfrēda Rozenberga (*Rosenberg*) vadītā Okupēto austrumu apgabalu ministrija (tās pakļautībā atradās reihskomisariāti *Ostland* un *Ukraine*), kurai vajadzēja rūpēties par “jaunās kārtības” veidošanu austrumos un organizēt okupēto teritoriju pārvaldīšanu un ekspluatāciju, nespēja nodrošināt okupācijas politikas vienotību,⁹⁶ ne arī izšķirīgi noteikt tās galveno saturu un ievirzi. A. Rozenbergam deleģētā vara nebija pilnīga un neaptvēra vairākas svarīgas jomas. Saimnieciskā vara austrumu apgabalos, piemēram, atradās vācu “saimniecības diktatora”, “superministra” reihsmaršala Hermaņa Gēringa (*Göring*), bet policejiskā vara — SS⁹⁷ reihsfīrera un vācu policijas šefa Heinriha Himlera (*Himmler*) rokās.⁹⁸ Pakāpeniski arī vairāki citi nacistu vadītāji (ārlietu ministrs Joahims fon Ribentrops (*Ribbentrop*), ģenerālpilnvarotais darbaspēka izmantošanas jautājumos Fricis Zaukels (*Sauckel*), propagandas ministrs Jozefs Gebelss (*Goebbels*) utt.) izkaroja sev tiesības pārzināt dažādas jomas okupētajos austrumu apgabalos, savukārt A. Rozenberga ierobežotās pilnvaras tika nemitīgi sašaurinātas. Viņu īsti neatbalstīja fīrers Ādolfs Hitlers (*Hitler*),⁹⁹ un viņam nepiemita tādas rakstura īpašības, kādas bija nepieciešamas politiķim, lai Vācijas toreizējā varas sistēmā sekmīgi darbotos un veiksmīgi konkurētu. Viņa sāncenši bija gan pārāki, gan izveicīgāki, un viegli panāca savu resoru rīcības brīvības tālāku paplašināšanu uz Okupēto austrumu apgabalu ministrijas rēķina. SS galvenās valdes šefs Gotlobs Bergers (*Berger*) teicis, ka A. Rozenberga resors kļuva par “izpārdošanas iestādi”, kas atvērta pašapkalpošanai.¹⁰⁰ Kara pēdējos gados konkurējošo instanču un iestāžu vadītāji vairs neuzskatīja par vajadzīgu pat informēt okupēto austrumu apgabalu ministru par viņu vadīto resoru plānotajiem vai īstenotajiem pasākumiem austrumos.¹⁰¹ Beigu beigās A. Rozenbergs pavisam zaudēja savu varu un augsto vietu nacistu hierarhijā. Var pilnībā piekrist vācu

vēsturniekam Joahimam Festam (*Fest*), kas norāda, ka 1944. gada rudenī viņš vairs nebija pirmā lieluma vai augstākās raudzes politiķis, ar kuru citi rēķinātos. Viņš bija "aizmirsts [fīrera] sekotājs aizmirstas iestādes vadītāja postenī"¹⁰².

Vairāku vēsturnieku skatījumā nacistu okupācijas politika Baltijā bija ne tikai nepietiekami koordinēta, neelastīga un pretrunīga, bet arī neticami destruktīva un tuvredzīga.¹⁰³ Lai gan vāciešu attieksme pret latviešiem (arī pret igauņiem un lietuviešiem) visumā bija jūtami labvēlīgāka nekā pret daudzām citām toreiz Padomju Savienībā dzīvojošām tautām, viņi gandrīz vai pilnīgi ignorēja pamatotās un vitāli svarīgās baltiešu intereses. Ja vācu politika būtu bijusi kaut nedaudz pārdomātāka un pretimnākošāka, it īpaši valstiskās neatkarības atjaunošanas jautājumā, mazāk stūrgalvīga vai ne tik augstprātīga, iespējams, ka Baltijas tautas plašāk atbalstītu Vāciju. Taču šādu pretimnākšanu nepieļāva nacistiem piemītošā iedomība, viņiem raksturīgā lielummānija, kas reizēm jau sāka līdzināties klajai aprobežotībai, kā arī "trešā reihe" pārmērīgās pretenzijas un fīrera izraudzītās izvēles šaurība — "uzvara vai bojāeja". Uzvaras reibuma stadijā (1941. gadā — zibens kara laikā) tam varbūt vismaz bija vēl kaut kāds racionāls vai attaisnojošs pamats, kas neapšaubāmi zuda, mainoties situācijai un Vācijai lielākoties sākot piedzīvot militārās neveiksmes. Taču destruktīvās iezīmes okupācijas politikā saglabājās kā sava veida "nezūdoša vērtība". Katrā ziņā novērojamās pārmaiņas nebija tik būtiskas, lai latviešu (arī igauņu un lietuviešu) vairākums pārvērtētu savu negatīvo attieksmi pret rasis-tisko ideju apmātajiem vāciešiem, kura skaidri sāka iezīmēties jau 1942. gada sākumā, un ar vai bez ierunām stingri un viennozīmīgi nostātos viņu pusē cīņā pret Padomju Savienību, lai nepieļautu otro padomju okupāciju.

Vēsturnieki ir vienisprātis, ka nacistu politikas destruktīvais raksturs vispilgtāk izpaudās nežēlīgajās represijās pret Latvijā dzīvojošajiem ebrejiem.¹⁰⁴ Taču atšķirīgi, vismaz niansēs, dažādās historiogrāfijas tradīcijās tiek aplūkots jautājums par nacistu iespējām īstenot bargāku politiku pret okupācijas varas lēmumu ignorētājiem. Padomju laika darbos parasti dominēja uzskats par nacistu varas visspēcību un vārdos neizsakāmo bardzību — "nāvēssods kļuva par masveidīgi lietotu sodīšanas līdzekli"¹⁰⁵. Latviešu trimdas vēsturnieka A. Ezergaiļa nostāja ir nedaudz mērenāka: "Dzelžaina kontrole tika ieviesta visās pilsētās un pagastos. Jau okupācijas pirmajās stundās pavēlēja nodot visus ieročus. Par pavēles nepildīšanu draudēja nāvēssods."¹⁰⁶

Rūpīga iepazīšanās ar Vācijas arhīvu materiāliem tomēr izraisa šaubas, vai šī problēma ir tik vienkāršoti uztverama un risināma. Gribot negribot izvirzās jautājums, vai nacistu okupācijas vara varēja vai nevarēja pilnībā nodrošināt

savu lēmumu bezierunu izpildi? Pagaidām viennozīmīgu atbildi dot ir visai grūti. Taču daudzi fakti liecina par to, ka ne viss nacistiem bija pa spēkam. Piemēram, nereti nacistu varasvīri Latvijā un Igaunijā bija spiesti atzīt savu bezspēcību cīņā pret tiem, kas izvairījās no pārbaudēm un mobilizācijas leģionā. Ostlandes reihskomisārs Hinrihs Loze (*Lohse*) 1943. gada decembrī sūdzējās SS reihsfīreram Heinriham Himleram, ka vairāk kā 4000 latviešu un 2000 igauņu nav pakļāvušies pavēlei ierasties iesaukšanas punktā, bet policejiskie pasākumi izrādījušies neefektīvi.¹⁰⁷

Ieskiecētā problēma būtu jārisina kompleksi, mēģinot citu pēc cita precizēt vairākus savstarpēji cieši saistītus aspektus. Vispirms ir vajadzīgi jauni un padziļināti pētījumi par visu nacistu izveidoto represīvo sistēmu un vispārējo sabiedrības kontroli Latvijā. Nepieciešams pastiprināti pievērst uzmanību vācu okupācijas varas cietumu un koncentrācijas nometņu struktūrai un to darbības mehānismiem. Nopietni jāpēta arī policijas aparāta veidošana, jāprecizē represēto un bojā gājušo skaits. Pagaidām vairāk vai mazāk precīzi zināms nogalināto ebreju skaits. Vēstures literatūrā sastopamie skaitļi par citu tautību bojā gājušajiem (piemēram, 18 000 latviešu)¹⁰⁸ liekas pārspīlēti un nerada uzticību. Pirms septiņiem gadiem iesāktā (Uldis Neiburgs un Kaspars Zellis) nacistu okupācijas gados represēto Latvijas pilsoņu (izņemot ebrejus) apzināšana un attiecīgas datubāzes veidošana nav vēl pabeigta. Taču pašlaik iegūtie rezultāti neliecina, ka tik daudz latviešu būtu nogalināts.

Pretošanās kustība un kolaborācija

Nozīmīga “vācu laika” pētniecības problēma ir pretošanās kustība Latvijā,¹⁰⁹ šai problēmai pēdējos gados ir veltīti vairāki darbi. Publicēti ir daži plaša apjoma raksti,¹¹⁰ iznākusi Dzintara Ērgļa monogrāfija “Latvijas Centrālās padomes vēstures nezināmās lappuses”, kurā aplūkoti atsevišķi svarīgi pretošanās kustības aspekti kara noslēguma fāzē un pirmajos pēckara gados.¹¹¹ Lai gan autora ieguldījums ietekmīgās pretošanās kustības organizācijas — Latvijas Centrālās padomes (turpmāk arī — LCP) vēstures izpētē nav apstrīdams, tomēr grāmatā saskatāmi arī vairāki būtiski trūkumi un negatīvi momenti. Darbs nav pietiekami analītisks, drīzāk gan faktogrāfisks un aprakstošs. Nereti tiek idealizēta LCP darbība un pārspīlēta tās nozīme un vieta latviešu pretošanās kustības vēsturē. Monogrāfijā maz izmantota salīdzinošā metode, gandrīz izpalicis Eiropas vēstures fons, nav risināti ar pretošanās kustību saistīti teorētiski jautājumi.

Latvijas historiogrāfijā joprojām nav dota pietiekami skaidra, izsvērtā un vispusīgi argumentēta atbilde uz jautājumu, kas bija pretošanās kustība “vācu laikā”, kāda ir tās būtība un kuras grupas varētu un kuras tomēr nedrīkstētu pieskaitīt šai kustībai, lai galīgi nediskreditētu pašu kustības jēdzienu. Daudz neskaidrību ir arī par dažādo grupu darbības formām un patiesajiem cīņas mērķiem.

Par izejas punktu teorētiskas ievirzes vērtējumos vajadzētu izmantot to neapstrīdamo vēstures faktu, ka Otrā pasaules kara gados Latvija pārdzīvoja divas okupācijas. Līdz ar to Latvijas situācijas savdabība noteic, ka, vismaz runājot par aktīvajām pretošanās kustībām, būtu iekļaujamas tikai tās grupas, kas pauda gatavību cīnīties pret abiem okupantiem, par mērķi izvirzot valsts neatkarības atjaunošanu. Šādā skatījumā ārpus pretošanās kustības ietvariem paliek vietējā komunistiskā pagrīde un padomju partizāni, kuri gan cīnījās pret vāciešiem, bet par padomju okupācijas atjaunošanu. No Latvijas nacionālo interešu viedokļa raugoties, viņi bija kolaboranti, nevis pretošanās kustības dalībnieki, ja mēs kolaborāciju un pretošanās kustību uztveram kā atšķirīgus attieksmes veidus pret okupācijas varām. Nevar taču apzīmēt ar vienu un to pašu terminu grupas, kuru cīņas mērķi bija diametrāli pretēji, un uztvert tās kā Latvijai vienlīdz nozīmīgas. Kāpēc mēs tā dēvēto padomju pretošanās kustību nevarētu saukt par komunistisko un diversantu kustību? Tas ir šīs kustības būtībai pilnīgi atbilstošs apzīmējums, it īpaši, ja ņemam vērā to, ka bieži komunistiskās pagrīdes grupas un organizācijas, kas veidojās Latvijā, apvienojās vai sadarbojās ar grupām, kuras tika iesūtītas pāri frontes līnijai no PSRS aizmugures rajoniem.¹¹²

Kontraversāli Latvijas historiogrāfijā tiek aplūkota “Pērkoņkrusta” līdera Gustava Celmiņa darbība Latvijā un viņa saistība ar pretošanās kustību. Jau minētais holokausta pētnieks A. Ezerģails, piemēram, norāda, ka pēc 1941. gada 17. augusta, kad vācieši aizliedza “Pērkoņkrustu”, G. Celmiņš “daļu grupas vadīja cīņā pret nacistiem”¹¹³, nodibinot “plašāko (aiz komunistiem) pagrīdes tīklu Latvijā”¹¹⁴. Citu viedokli pārstāv Latvijas Universitātes profesors Aivars Stranga, kas vienā no saviem rakstiem uzsver: “Eksistē apgalvojumi, ka viņš (G. Celmiņš. — *I. F.*) esot iesaistījies pretošanās kustībā. Tas gan ir pārspīlējums, lai arī 1944. gadā vācieši viņu patiešām apcietināja un kā “goda apcietinātais” viņš pat nonāca koncentrācijas nometnē, nekādas viņa pretošanās aktivitātes, izņemot dažu skrejlapu izplatīšanu, nav zināmas.”¹¹⁵

Vēsturnieki U. Neiburģs un Dz. Ērglis abus minētos viedokļus apšaubā un raksturo kā “pārspīlētas gan no vienas, gan otras puses”¹¹⁶. Viņi iesaka rūpīgāk

pētīt pretošanās kustību un ierosina “atturēties no pārsteidzīgiem, kategoriskiem secinājumiem”¹¹⁷. Ievēribas cienīgs šajā sakarā ir arī A. Strangas citā — jaunākā publikācijā izteiktais ieteikums. Nenoliedzot vairs G. Celmiņa saistību ar pretošanās kustību, viņš atzīmē, ka tas tomēr “neatceļ būtisku jautājumu par to, kas viņa raibajā biogrāfijā dominēja — kolaboracionisms vai pretošanās un kura darbība bija rezultatīvāka — vadot “galveno komiteju” latviešu vervēšanai policijas bataljonos vācu pakļautībā vai piedaloties pretestībā”¹¹⁸.

Līdzīgā veidā G. Celmiņa lomu un vietu kolaborācijas un pretošanās kustības vēsturē iesaka izvērtēt arī vācu vēsturnieks Bjorns Felders (*Felder*). Vienā no saviem jaunākajiem rakstiem “Atšķirot graudus no pelavām” viņš analizē grupas “Latviešu kartotēka” (uzskatot, ka līdz 1943. gadam tā bija “Pērkoņkrusta” legālais spārns) darbību, kuras faktiskais vadītājs sākotnēji bija G. Celmiņš. B. Felders norāda uz “Latviešu kartotēkas” (pazīstama arī ar nosaukumu *Sondergruppe R*) darbības neviennozīmīgo, pretrunīgo un divējādo raksturu — tā bija pakļauta vācu drošības dienestam (*Sicherheitsdienst* — SD), bet vienlaikus praktizēja arī “patstāvīgu, neatkarīgu un nelegālu rīcību, turklāt gan personisku, gan institucionālu sakaru ceļā iesaistījās latviešu pagrīdes organizāciju darbībā”¹¹⁹. Šajā sakarā viņš piemin arī visai maz afišētu faktu, ka G. Celmiņš sadarbojies ar demokrātisko Latvijas Centrālo padomi, 1943. gada beigās ticies ar vienu no tās līderiem — sociāldemokrātu Bruno Kalniņu, lai pārrunātu iespēju “izveidot kaut ko līdzīgu tautas fronteij”¹²⁰.

Patiešām — situācija nacistu okupētajā Latvijā bija tik komplicēta, bet pretošanās kustības un kolaborācijas izpausmes tik dažādas, nereti pat savstarpēji cieši savijušās, ka būtu lietderīgi vai nu vispār atteikties no kolaborācijas jēdziena lietošanas,¹²¹ jo tas īsti neatbilst iedzīvotāju darbības raksturošanai valstīs, kuras pārdzīvoja vairākas okupācijas, vai arī ieviest atsevišķus jaunus (respektīvi, līdz šim plaši nelietotus) terminus, kas precīzāk raksturotu tās vai citas personas darbības veidu. Šajā gadījumā līdzās tādiem apzīmējumiem kā kolaborācija (vienkārša sadarbība ar okupantiem) vai kolaboracionisms (nodevīga sadarbība) varētu lietot terminu “taktiskā kolaborācija”, ar to apzīmējot tādu sadarbību ar okupācijas varu, kura bija vērsta uz to, lai sasniegtu mērķus, kas tā vai citādi atbilda latviešu tautas interesēm. Atšķirībā no daudzām citām okupētām valstīm Latvijā pamatmotīvs sadarbībai ar vācu okupācijas varu bija valstiskuma atjaunošana. Iedzīvotāju lielākā daļa bija saglabājusi lojalitāti pret *de facto* iznīcināto Latvijas valsti.

Apspriežams būtu jautājums, vai taktisko kolaborāciju nevarētu uztvert un definēt kā noteiktu pretošanās kustības formu. Protams, nepieciešams arī noteikt tās personas, kuras būtu iespējams raksturot kā taktiskos kolaborantus. Viens no pretendentiem uz šo “godu” neapšaubāmi ir Zemes pašpārvaldes tieslietu ģenerāldirektors Alfrēds Valdmanis. Vēsturnieku rīcībā ir liecības, ka viņa plaši pazīstamais memorands “Latviešu problēma” (1942), kurā aicināts veidot latviešu karaspēka vienības un Latvijai piešķirt autonomiju,¹²² tika sacerēts, lai oficiāli demonstrētu vēlmi sadarboties ar vāciešiem, bet vienlaikus, izvirzot nepieņemamas prasības, novilcinātu laiku un kavētu vācu okupācijas mērķu īstenošanu.¹²³

Dažu vēsturnieku attieksme pret A. Valdmani un viņa darbību nacistu okupācijas laikā ir izteikti kritiska un noraidoša. H. Biezais viņu uzskata par īstu un pārliecinātu Vācijas politikas aizstāvi¹²⁴ un nosauc par spilgtāko kolaborantu.¹²⁵ Lai arī avotos ir sastopamas pretrunīgas ziņas, kopumā tie neapstiprina tik viennozīmīgi negatīvu vērtējumu. Daudzi dokumenti liecina, ka vairākas augstas vācu amatpersonas izturējās pret A. Valdmani ar lielu neuzticību un nebūt viņu neuztvēra kā vāciešu draugu. Tā, piemēram, okupēto austrumu apgabalu ministrs A. Rozenbergs 1943. gada novembrī viņu raksturoja kā “galveno latviešu prasību izteicēju”¹²⁶. Turklāt 1944. gada sākumā A. Valdmani “kā nepiekāpīgu cīnītāju par latviešu neatkarību” izsūtīja no Latvijas uz Vāciju¹²⁷. No vāciešu viedokļa, viņš “bija kļuvis pārāk nacionālistisks”¹²⁸.

Latviešu leģions

Pēdējos gados vairāki latviešu autori neatslābstošu uzmanību velta Latviešu leģiona vēsturei, kuras izpēte ir ļoti svarīga, lai atspēkotu vēl tagad visai plaši izplatīto dezinformāciju par latviešu līdzdalību Vācijas karaspēka vienībās nacistu okupācijas periodā. Jaunākie pētījumi rāda, ka nav nekāda pamata apgalvojumam par tiešu saistību starp Latviešu leģionu, kuru uzsāka veidot 1943. gada februārī, un agrāko paramilitāro vai policejisko vienību nodarītājiem kara noziegumiem. Latvijai nelabvēlīgās propagandas radītā saistība: paš aizsardzība — policijas bataljoni — leģions pie raksta vainu piederības dēļ un neatbilst faktiem. Latviešu karavīri nepiedalījās represīvās darbībās, bet vienīgi frontē cīnījās pret PSRS karaspēku — tās valsts armiju, kas bija likvidējusi Latvijas neatkarību, veikusi represijas pret civiliedzīvotājiem un vēlāk draudēja to okupēt otrreiz.

Neviens latviešu leģionārs nevienā tiesā nav apvainots par kara noziegumiem, kas būtu izdarīti leģiona darbības kontekstā. Leģions tika izveidots aptuveni gadu pēc pēdējās lielās ebreju slepkavības Latvijā.¹²⁹

Pastiprinātās pētniecības procesa gaitā izkristalizējās arī dažas jaunas un perspektīvas pieejas. Atsevišķi latviešu vēsturnieki (Inesis Feldmanis, Uldis Neiburgs u. c.)¹³⁰ leģiona vēsturi sāka aplūkot un vērtēt visu nacistu okupēto un pārvaldīto zemju militāro formējumu pastāvēšanas un funkcionēšanas kontekstā. Šāds skatījums, kas vēsturiski ir vairāk nekā pamatots, ļauj akcentēt Latvijas īpatnējo situāciju un paver plašas iespējas salīdzinājumam. Tas parāda, ka Latviešu leģions Eiropā nebija nekāds izņēmums. Jau Otrā pasaules kara sākumā ieroču SS (*Waffen-SS*) karaspēkā iekļāvās brīvprātīgie no ģermāņu zemēm — Dānijas, Norvēģijas, Holandes, Zviedrijas un Beļģijas. Kara pēdējos gados SS karaspēks pakāpeniski zaudēja elitāro raksturu un no “firera gvardes” pārvērtās par “multinacionālu armiju”. Vācijas militārā stāvokļa pasliktināšanās, lielie dzīvā spēka zaudējumi, kā arī krīze ģermāņu brīvprātīgo kustībā piespieda SS vadību atteikties no “rasistiskiem priekšstatiem un kritērijiem” SS vienību komplektēšanā un iesaistīt tajās arī “neģermāņu” tautas. SS karaspēkā tika iekļautas franču, valoņu, ukraiņu, krievu, itāliešu, baltkrievu, kazaku, ungāru, rumāņu, horvātu, latviešu, igauņu un citu tautu divīzijas vai mazākas militārās vienības. Īpaša parādība ieroču SS bija musulmaņu vienības, piemēram, austrumturku vienība, tatāru kalnu brigāde vai Balkānos dzīvojošo musulmaņu pulki un divīzijas. 1944. gadā SS karaspēka sastāvā dienēja vairāk nekā 910 000 vīru, no kuriem aptuveni 57 procenti nebija Vācijas vācieši (*Reichsdeutsche*).¹³¹ Ieroču SS vienībās cīnījās gandrīz visu Eiropas tautu pārstāvji.¹³² No 38 divīzijām, kuras kara beigās veidoja SS karaspēku, neviena nebija saskomplektēta tikai no vāciešiem, bet 19 sastāvēja lielākoties no ārzemniekiem.¹³³

Latviešu vēsturnieki sekmīgi risina arī vairākas ar leģiona vēsturi saistītas konkrētās problēmas. Līdz pat pēdējam laikam pietiekami rūpīgi visās niansēs nebija izsvērts tāds jautājums kā leģiona definīcija, kura nozīmīgumu noteica visai raibā situācija vēstures literatūrā — ir sastopamas vismaz trīs vai pat četras definīcijas. Nesen ierosinātā diskusija izrādījās visai lietderīga.¹³⁴ Vairāki leģiona vēstures pētnieki par visadekvātāko atzina jēdziena “Latviešu leģions” šaurāko izpratni — leģions sastāvēja no SS karaspēka sastāvā pakāpeniski izveidotās 15. un 19. divīzijas.¹³⁵ Kā neatbilstošas realitātei viņi noraidīja gan Latviešu leģiona ģenerālinpektora Rūdolfa Bangerska pausto viedokli, kas ar vārdiem “Latviešu leģions” sliecās saprast visus kara laikā izveidotos latviešu militāros formējumus¹³⁶ (arī tos, kas iekļāvās vērmahtā), gan arī SS

reihsfīrera H. Himlera doto definīciju — “nosaukums “Latviešu leģions” ir kopējs apzīmējums visām ieroču SS un policijas sastāvā izveidotām latviešu vienībām”¹³⁷. Piebūrdīsim, ka SS reihsfīrera definīcija, kas ir resorisko interešu nosacīta (SS pakļautībā atradās visa vācu policija), neveicina vēsturiskajai patiesībai atbilstošu priekšstatu veidošanos, jo pilnīgi ignorē atšķirību starp policijas bataljoniem un frontes vienībām.

Nosacīti cits diskusiju objekts ir jautājums par Latviešu leģiona saistību ar SS. Jaunākajā vēstures literatūrā izteikti dominē viedoklis, ka leģiona pieredze pie SS bija tīri formāla.¹³⁸ Latviešu (arī igauņu) ieroču SS divīzijas nav pielīdzināmas vācu ieroču SS vienībām. Latviešu karavīri nebija ne nacistiskās partijas biedri, ne arī SS organizācijas locekļi. Parasti šajā sakarā tiek norādīts uz ASV Pārviēto personu komisijas 1950. gada 1. septembra slēdzienu: “Baltijas ieroču SS vienības (Baltijas leģioni) to mērķa, ideoloģijas, darbības un sastāva ziņā ir uzskatāmas par savrupām un no vācu SS atšķirīgām vienībām, kādēļ komisija tās neuzskata par ASV valdībai naidīgu kustību.”¹³⁹ Iespējams, ka ASV principiāls lēmums vai vienkārši atzinums par latviešu un igauņu SS divīziju nenacistisko raksturu pietiekami augstā līmenī faktiski tika pieņemts jau krietni agrāk. Par to liecina kāda interesanta un savdabīga pēckara Eiropas vēstures lappuse. Laikā no 1946. gada vasaras līdz 1949. gadam latviešu sargkareivji (no Latviešu leģionā dienējošiem karavīriem) kopā ar igauņiem, lietuviešiem un citu tautību pārstāvjiem amerikāņu virsvadībā piedalījās nacistisko kara noziedznieku tiesas procesu (tā saucamo Nirnbergas “turpinājuma procesu”) apsargāšanā.¹⁴⁰ Pēc Starptautiskā kara tribunāla (1945. gada 20. novembris–1946. gada 1. oktobris) Nirnbergā, kas notiesāja 24 galvenos nacistiskos noziedzniekus, notika vēl 12 procesi.

Daži vēsturnieki, piemēram, A. Ezergailis mēģina, izvīzot priekšplānā leģionāru cīņas mērķus, zināmā mērā jaunā aspektā tvert un skaidrot leģiona būtību. Savā rakstā “Latviešu leģions — starp neziņu un aizmirstību” viņš visai pamatoti norāda, ka “leģiona kustība bija arī latviešu tautas pretestības izpausme pret okupantiem, neapšaubāmi, ka pret Sarkanarmiju, bet vēstures virpulī ir pazudusi apziņa, ka leģions formējās, tāpat kā strēlnieki 1916. gadā, arī kā pretestība pret vāciešiem”¹⁴¹. A. Ezergailis neizslēdz iespēju nostiprināt Eiropas sabiedrībā jaunu priekšstatu par latviešu leģionāriem, “leģionāru kara noziedznieku viepli” pārveidojot “Eiropas līmeņa varoņa un brīvības cīnītāja imidžā”¹⁴². Viņa skatījumā latviešiem visai reāls varētu būt mērķis “ierindot leģionārus to pretnacistisko pretestības dalībnieku ierindā, kas veicināja Vācijas sabrukumu”¹⁴³.

Diezgan grūti ir piekrist A. Ezergaiļa pārlieku lielajam optimismam, ka, mūsdienās risinot leģiona problēmu, “varbūt ir pat iespējams apgriezt polaritātes, negatīvo uzsvāru pārvēršot pozitīvā”¹⁴⁴, respektīvi, mainīt Eiropā valdošo kritisko noskaņojumu pret Latviešu leģionu. Citādi tas ir ar vēsturnieka izvirzīto pamatnostādni par leģionu kā unikālas pretošanās izpausmi. Pat neievērojot ārkārtīgi vājo argumentāciju, to daļēji varētu pieņemt, atrunājot, ka attiecībā uz vāciešiem pareizāk gan būtu atzīmēt krāso pretvāciskā noskaņojuma pieaugumu latviešu sabiedrībā, bet galvenais — vairāk iecerētu vai pat iedomātu, nevis reālu pretošanos. A. Ezergaiļa piedāvātais leģiona problēmas risinājuma variants nelikvidē būtisko pretrunu, kura atklājas, ja leģionu kā latviešu tautas pretošanās izpausmi, kas vērsta pret abiem okupantiem, mēģinām pretnostatīt leģiona vienību reālajam ieguldījumam cīņā pret Padomju Savienību nacistiskās Vācijas militāro mērķu labā.

Saistībā ar Latviešu leģiona vēsturi izvirzās arī citas problēmas, kas līdz šim vēstures literatūrā vēl nav guvušas plašu atspoguļojumu, piemēram, latviešu leģionāru sakari ar nacionālās pretošanās kustības organizāciju “Latvijas sargi”¹⁴⁵ vai arī Zemes pašpārvaldes loma Latvijas iedzīvotāju mobilizācijā un tās iespējas pretdarboties leģiona veidošanai vismaz tajā laikā, kamēr Latvija nav ieguvusi politisko autonomiju. Šā jautājuma nozīmīgumu nosaka kaut vai fakts, ka Lietuvā lielā mērā tieši pašpārvaldes un arī sabiedrības nostājas dēļ leģions tā arī netika izveidots. Vai līdzīga situācija bija iespējama arī Latvijā? Kas būtu noticis, ja pašpārvalde pateiktu striktu “nē” leģiona veidošanai? Latvijas vēsturnieki pagaidām izvairās izvirzīt tik tiešu jautājumu. Taču to vajadzētu darīt, kaut arī tā būtu ielaušanās mums pašreiz vēl visai svešā un ne-tradicionālā jomā — alternatīvās vai nenotikušās vēstures sfērā. Daudz ko šajā ziņā ļautu noskaidrot arī salīdzinošā aspektā veikti pētījumi par nacistu okupācijas varas politiku Latvijā un Lietuvā. Atzīmēsim, ka pagaidām pirmās iestrādes šajā virzienā¹⁴⁶ nav devušas gaidītos rezultātus — tie ir visai pieticīgi.

Visu šo neatrisināto jautājumu un veicamo uzdevumu kontekstā lietderīgi būtu gūt pavisam nelielu ieskatu par to, kā pašas vācu amatpersonas skaidroja savas neveiksmes Lietuvā. Pēc pārbaudes (mobilizācijas) akcijas pārtraukšanas 1943. gada pavasarī Lietuvas ģenerālkomisārs Adriāns Teodors fon Renteln (*Renteln*) nosūtīja Okupēto austrumu apgabalu ministrijai pārskatu, kurā uzskaitīti piecpadsmit iemesli, kāpēc lietuvieši bija tik neaktīvi un daudzi no viņiem ignorēja pieteikšanos plānotajā SS leģionā. Ģenerālkomisāra skatījumā svarīga loma šajā ziņā bija lietuviešu tautas raksturam (lietuvieši nav karotāji), katoļu garīdzniecības un inteliģences (tā centās panākt Lietuvas neatkarības

atjaunošanu) noraidošai nostājai pret mobilizāciju vācu armijā un tam naidīgajam noskaņojumam pret Vāciju (sakarā ar Mēmeles [Klaipēdas] apgabala piederības jautājuma aktualizēšanos un Berlīnes atbalstu mēmeliešu nacistiem), kāds valdīja kopš trīsdesmito gadu vidus lietuviešu politiskajā un militārajā elitē.¹⁴⁷ Kā nozīmīgu iemeslu A. fon Rentelns minēja arī to apstākli, ka padomju terors Lietuvā 1941. gada jūnijā trakoja īsāku laiku nekā Latvijā vai Igaunijā. Savukārt 1943. gadā lietuvieši salīdzinājumā ar latviešiem un igauņiem nejuta tik lielus boļševisma draudus, jo austrumu fronte atradās vēl visai tālu no Lietuvas.¹⁴⁸

Taču varētu atzīmēt, ka visai šai lietai ir arī otra puse, proti, ne mazāk interesants aspekts. Atsevišķi vācu izcelsmes dokumenti liecina, ka nacistu amatpersonas ģenerālkomisāra A. fon Rentelna paziņojumu par atteikšanos veidot iepļānoto leģionu Lietuvā, kas atklātībā kļuva zināms 1943. gada 17. martā, uztvēra un interpretēja kā pret lietuviešiem vērstu pasākumu.¹⁴⁹ Tas liek šaubīties par to, vai paši nacistu vadītāji īpaši tiecās izveidot lietuviešu leģionu. Piebūrdīsim, ka mobilizācijas akcija Lietuvā iesākās 1. martā, bet līdz 10. martam bija jau pieteikušies 23,5 procenti no uzaicinātajiem pārbaudei pakļautajiem vīriešiem.¹⁵⁰ Ja vācieši to būtu atzinuši par īpaši nepieciešamu, lietuviešu leģions, liekas, būtu arī saformēts.

4. PĒTĪJUMI PAR HOLOKAUSTU VĀCU OKUPĒTAJĀ LATVIJĀ: JAUNĀKĀS TENDENCES UN GALVENIE REZULTĀTI

Reti kurš notikums Latvijas 20. gadsimta vēsturē ir izraisījis pēdējos gados tik lielu akadēmisku interesi kā ebreju masveida iznīcināšana vācu okupācijas gados kopš 1941. gada jūnija beigām līdz pat vācu okupācijas pēdējām dienām Kurzemē 1945. gada pavasarī. Vairāki cēloņi ir izraisījuši intensīvu akadēmisko izpēti. Pirmkārt, tas, protams, ir tāpēc, ka ebreju nogalināšana — saukta par holokaustu vai *shoah* (pilnīga iznīcināšana, katastrofa) — ir lielākais kriminālnoziedzums, kurš jebkad ir ticis pastrādāts Latvijas teritorijā: tuvu 70 000 Latvijas ebreju un aptuveni 20 000 ebreju, atvestu no Vācijas reiha, tika noslep-kavoti vācu okupācijas laikā.¹⁵¹ Otrkārt, padomju okupācijas gados (1945–1990) ebreju katastrofa faktiski netika pētīta, bet sešdesmitajos un septiņdesmitajos gados, kad Padomju Savienībā pastiprinājās anticionistiskais antisemitisms un naidīga nostāja pret Izraēlu, tas bija pilnīgi nevēlams temats.

Holokausta izpēte Latvijā sākās tieši ar Atmodu; šajā pašā laikā — astoņdesmito gadu otrajā pusē — holokausta vēsturei pievērsās ASV dzīvojošais vēsturnieks Andrievs Ezergailis, kas jau 20 gadus ir ievērojamākais vēstures speciālists jautājumā par holokaustu vācu okupētajā Latvijā. Tas, ka padomju okupācijas dēļ holokausta izpēte Latvijā bija sākusies ar aptuveni 30 vai pat 40 gadu aizkavēšanos — salīdzinājumā ar Rietumeiropu — bija viens no faktoriem, kas noteica izpētes intensitāti pēdējos 20 gados, bet īpaši — sākot ar 1998. gadu, ar Latvijas Vēsturnieku komisijas izveidi. Komisija par vienu no četriem saviem galvenajiem uzdevumiem noteica holokausta vēstures pētniecību. Treškārt, holokausta vēstures izpēte ir aktuāla arī tāpēc, ka nacistu režīma un padomju okupācijas režīma gados tika radīti vairāki mīti par holokausta norisi Latvijā, kas joprojām sastopami pat akadēmiskos izdevumos, nemaz nerunājot par publicistisku vai propagandu (īpaši — Krievijā). Šo mītu galvenais saturs ir bijis un ir latviešu lomas milzīga pārspīlēšana ebreju masveida iznīcināšanā. Ceturkārt, jaunie avoti, kas kļuvuši pieejami (īpaši — padomju Latvijas PSR Valsts drošības komitejas un citu represīvo orgānu arhīvi) un plaša starptautiska akadēmisko aprindu sadarbība ļāvusi pētniecībai sasniegt jaunu kvalitatīvu līmeni.

Sākot izvērtēt holokausta vēstures Latvijā jaunāko historiogrāfiju, jāatzīmē, ka neviens autors nevienā valstī — pat ne Francijā, Lielbritānijā vai ASV, holokausta pētniecības pionieru zemēs — nav vēl spējis uzrakstīt visaptverošu ebreju katastrofas vēsturi — tas ir, tādu vēsturi, kurā vienā darbā tiktu atspoguļota slepkavu vēsture — kas un kādā veidā nogalināja ebrejus, upuru vēsture — ebreju dzīve pirms katastrofas un tās laikā, ieskaitot ebreju visu veidu pretošanos iznīcināšanai, glābēju vēsture — to cilvēku likteņi, kuri glāba ebrejus, un malā stāvētāju vēsture, kas atainotu sabiedrības lielākās daļas nostāju pret savu līdzcilvēku nogalināšanu ikvienā zemē, kurā notika ebreju iznīcināšana, un šīs nostājas vēsture.¹⁵² Pētot holokaustu Latvijā, vēsturnieki ir guvuši nopietnus panākumus slepkavu, upuru, glābēju vēstures izpētē; mazāk uzmanības ir pievērsti malā stāvētāju vēsturei.

Holokausta norises izpēte (slepkavas)

Gan nacistu, gan padomju okupācijas periodā tika izplatīts priekšstats par to, ka vāciešu loma holokausta realizācijā ir nesalīdzināmi mazāka, nekā tā bija īstenībā, vai pat tās nav bijis nemaz; toties latviešu loma tika pārspīlēta un uzturēts mīts par latviešu “spontānu” ebreju slepkavošanu bez vācu ziņas, uz

savu roku; esot pastāvējis tā sauktais bezvaras (*interregnum*) periods pēc padomju varas orgānu bēgšanas un līdz vācu okupācijas režīma nodibināšanai, turklāt šis periods tika pagarināts vismaz līdz jūlija beigām, bet dažreiz pat vēl ilgāk. Tā laikā latvieši rīkojušies paši, kā vien gribēja, un nežēlībā pret ebrejiem pat pārspējuši vāciešus. Tā ir tā sauktā bezvācu holokausta "teorija".¹⁵³ Vai tiešām šāds bezvaras periods pastāvēja, un, ja pastāvēja, kas tā laikā notika ar ebrejiem — šādus jautājumus izvirzīja un akadēmiskas atbildes uz tiem sniedza Latvijas vēsturnieki, īpaši — Andrievs Ezergailis, Juris Pavlovičs un Aigars Urtāns. Viņi pierādīja, ka bezvaras periods — ja tas pastāvējis — bijis vai nu ļoti īss, burtiski pusstundu (Bauskā — tikai pusstunda starp padomju varas orgānu bēgšanu un vācu okupantu ierašanos un vācu okupācijas režīma sākumu), vai, lielākais, dažu dienu ilgs (piemēram, Vidzemē, Limbažos, tā sauktā bezvara pastāvēja visilgāk novadā — no 1941. gada 5. jūlija līdz pat 8. jūlijam); nevienā Latvijas vietā šī bezvara nebija ilgāka par nedēļu (pat visnomaļākajos Latgales pagastos vai Vidzemē, Lēdurgas, Suntažu, Ādažu apkārtnē).¹⁵⁴

Jāmin vēl divas būtiskas lietas. Pirmkārt, tas, ka kādā konkrētā Latvijas vietā jau vairs nebija padomju okupācijas režīma varas, bet vācieši vēl nebija ieradušies aizbēgušo padomju okupantu vietā, vēl nenozīmēja, ka patiešām bija iestājies bezvaras periods (padomju okupantu jau nav, vācu okupantu vēl nav). Vācieši varēja un deva pavēles un rīkojumus no tām vietām, kuras jau bija fiziski viņu kontrolē; rīkojumi un pavēles tika dotas vai nu telefoniski (ja bija telefona sakari), vai sūtot ziņnešus, vai izsaucot pie sevis latviešu nacionālo partizānu un pretpadomju aktīvistu vadītājus (piemēram, jau minētajos Limbažos vietējie pretpadomju aktīvistu varēja saņemt pavēles no Valmieras, kur jau 5. jūlijā bija ieradies vācu pilnvarotais latviešu paš aizsardzības spēku komandieris Valmieras un Valkas apriņķos pulkvežleitnants Jūlijs Kristaps Jaunsnīķeris).

Otrkārt, pētnieki nav atraduši nekādas liecības par labu viedoklim, ka tā sauktā bezvaras posma laikā latvieši spontāni, uz savu roku, būtu slepkavojuši ebrejus. Holokausts bija vācu iecerēta, izplānota un vadīta masveida slepkavība, kurā tika iesaistīti arī latvieši un citi vietējie iedzīvotāji, taču tikai un vienīgi vācu vadībā un pildot vācu okupantu rīkojumus.

Ņemot vērā to, ka Latvijas vēsturniekus pilnīgi saprotamu iemeslu dēļ ir nopietni interesējis jautājums tieši par latviešu līdzdalību holokaustā, tika veikti pētījumi ar nolūku raksturot latviešu — ebreju slepkavu sociālo portretu. Rudītes Vīksnes darbi bija pirmie, kas sniedza slepkavu sociālo un nereti pat psiholoģisko portretu. Pētot tā dēvētās Arāja komandas sastāvu, autore

secināja, ka “vidējais” komandas dalībnieks bija jauns, aptuveni 20 gadus vecs strādnieks (bet bija pat jaunāki, sākot ar 16 gadiem) bez vidējās izglītības. R. Vīksnes rūpīgie pētījumi neapstiprināja populāro viedokli par studentu korporāciju vai organizācijas “Pērkoņkrusts” biedru īpaši plašo līdzdalību komandā;¹⁵⁵ pat otrādi — lai arī daļa komandas dalībnieku atstāja Latviju 1944. vai 1945. gadā, lielākā daļa tomēr palika Latvijā un tika pakļauta padomju speciālo dienestu meklējumiem, tomēr no 352 komandas dalībniekiem, kuri tika tiesāti otrās padomju okupācijas gados, 8 bija korporanti un tikai četri — bijušie pērkoņkrustieši. R. Vīksne ir izvērtējusi arī motivāciju, kas noteikusi iestāšanos komandā. Tā bijusi visai dažāda, taču antisemitisms ir tikai viens no motīviem, turklāt — ne izplatītākais. Daudz biežāk iestāšanās motīvs bija ļoti primitīvs: bezdarbs, vēlēšanās nodrošināties ar jebkuru apmaksātu darbu, iespēja saņemt pārtiku, cigaretes un alkoholu.¹⁵⁶ R. Vīksnes pētījumi par Auces ebreju noslepkavošanu arī apstiprināja autores vispārinājumus: Auces ebreju slepkavošanā piedalījās 10 vai 12 latviešu paš aizsardzības dalībnieku, no kuriem vismaz četri bijuši iepriekšējā padomju okupācijas režīma aktīvistu, bet viens — Edgars Bērziņš — demonstrēja patiešām pārsteidzošu hamelionismu. Pirmajā padomju okupācijas gadā viņš bija arodbiedrību aktīvists, vācu okupācijas laikā — ebreju slepkava, bet, otrajai padomju okupācijai sākoties, iestājās Iekšlietu Tautas komisariāta iznīcinātāju bataljonā un apkaroja nacionālos partizānus.¹⁵⁷ R. Vīksnes pētījumi sniedz akadēmisku pamatu tam, lai tiktu noraidīti joprojām sastopamie stereotipi par ebreju slepkavām kā vieniem vienīgiem pērkoņkrustiešiem — antisemītiem vai bijušajiem aizsargiem.¹⁵⁸

Viens no ievērojamākajiem sasniegumiem ir pētījumi par ebreju iznīcināšanu Latvijas mazpilsētās. Holokausta norise Rīgā, Daugavpilī un Liepājā, kā arī Latvijas lielākajās pilsētās kopumā bija diezgan pamatīgi pētīta jau astoņdesmitajos un deviņdesmitajos gados, bet mazpilsētās piekoptā holokausta vēstures pētniecība aizsākās pašās deviņdesmito gadu beigās un 2000. gada sākumā. Kā viens no nopietnākajiem pirmajiem darbiem jāmin Dzintara Ērgļa pētījumi par ebreju iznīcināšanu Krustpilī un tās apkārtnē. Lielā mērā autoram jau ir izdevies realizēt kompleksu pieeju holokausta vēsturei, uzrakstot gan Krustpils ebreju slepkavu, gan pašu upuru vēsturi. Autors ir pievērsis uzmanību arī ebreju īpašumu un mantas ekspropriācijai, kurā piedalījās gan vācieši, gan vietējie iedzīvotāji.¹⁵⁹ Ebreju iznīcināšanu Latvijas provincē un laukos ir pētījuši arī Uldis Lasmanis, Aigars Urtāns, Ēriks Prokopovičs, Andis Jēkabsons, Rudīte Vīksne, Grigorijs Smirins, Meijers Melers un citi Latvijas autori,

kā arī Izraēlas vēsturnieks Ārons Šneiērs.¹⁶⁰ Holokausta izpēte Latvijas mazpilsētās ir pilnīgi jauns pētniecības virziens; Latvijas vēsturnieki šajā jomā ir bijuši vieni no pirmajiem visā holokausta pētniecībā Eiropā un ārpus tās.

Tas, ka pētījumi par ebreju iznīcināšanu Latvijas mazpilsētās ir sasnieguši atzīstamu skaitu, ir ļāvis Rudītei Vīksnei sniegt pirmos apkopojošos secinājumus. Viņa ir atzīmējusi, ka no apzinātajām mazpilsētām ir redzams, ka bija notikusi divu veidu iznīcināšana: a) vienā reizē ir tikuši nogalināti visi ebreji, arī sievietes un bērni (Aucē, Aknīstē, Gostiņos, Subatē, Silenē, Krustpilī); b) šaušana notikusi vairākas reizes (Maltā, Limbažos, Valmierā, Rūjienā, Bauskā). Autore uzsver, ka “paliek neatbildēts jautājums, kādēļ Štālekērs (ģenerālis Valters Štālekērs, *Einsatzgruppen A* komandieris) pavēli par ebreju totālu iznīcināšanu (ja tāda patiešām bija jau vācu iebrukuma pašā sākumā — A. S.) neattiecināja uzreiz arī uz lielākajām Latvijas pilsētām (Liepāja, Daugavpils, Rīga). Galīga izskaidrojuma vēl nav, bet tas varēja būt arī ebreju skaits. Veicinot apstākļus pirmajām (jūlijā) totālajām iznīcināšanām mazpilsētās bija relatīvi nelielais ebreju skaits, kā arī cilvēku iznīcināšanas tehnikas jautājums”¹⁶¹.

Nozīmīgs ir Rudītes Vīksnes novatoriskais pētījums par ebreju iznīcināšanu Zemgales mazpilsētā Aucē 1941. gada 11. jūlijā. Tās dienas rītā Aucē ieradās divas automašīnas ar vāciešiem, kas vadīja Auces ebreju nogalināšanu, taču pašu nošaušanu veica gandrīz tikai latviešu tā sauktās paš aizsardzības dalībnieki, kurus visaktīvāk izrīkoja Ervīns Caune, uzsvērdams, ka katra paš aizsardzības vienības uzdevums ir piedalīties ebreju nogalināšanā. Slepkašana turpinājās līdz vakaram, bet pēc tam daļa paš aizsardzības vienību devās uz savu štābu, kur tika sarīkota iedzeršana; tajā pašā dienā atbraukušie vācieši nodedzināja Auces sinagogu. Galvenā Auces slaktiņa īpatnība bija tā, ka 11. jūlijā tika nogalināti visi Auces ebreji — 99 cilvēki, ieskaitot sievietes un bērnus.¹⁶² Man šķiet, ka šī totālā vienas ebreju kopienas iznīcināšana vienā dienā liecina, ka lēmumu par visu Auces ebreju nogalināšanu bija pieņēmuši vācieši (visticamāk — SD pārstāvji), un tas ir viens no piemēriem, kas liecina par vācu lokālo iniciatīvu, uz kuru Berlīne mudināja, sākot karu pret PSRS. Tas pats norisinājās vairākās citās Latvijas mazpilsētās — Viesītē, Subatē, Preiļos — kur jau jūlijā notika totāla ebreju iznīcināšana.

Jaunākais Andrieva Ezergaiļa darbs “Nacistu-padomju dezinformācija par holokaustu vācu okupētajā Latvijā” (angļu valodā)¹⁶³ sniedz īsu un labi uztveramu holokausta Latvijā vēsturi. Šajā darbā plaši ir izvērtēta dažāda veida dezinformācija par latviešu lomu ebreju nogalināšanā, īpašu uzmanību pievēršot

apgalvojumiem par tā saukto bezvācu holokaustu un latviešiem kā labākiem un nežēlīgākiem slepkavām pat par vāciešiem. Autors ir rūpīgi izvērtējis apsūdzības, kas vērstas pret Latviešu leģionu. A. Ezergailis uzsver, ka sākotnēji, padomju otrās okupācijas (pēc 1944. gada) laikā, netika izvirzītas apsūdzības latviešu leģionāriem: padomju režīms viņus vērtēja kā nacisma politikas upurus. Nostāja radikāli mainījās piecdesmito gadu beigās, kad, atbildot uz latviešu darbību trimdas rietumu demokrātijas zemēs, darbību, kas bija vērsta pret padomju okupāciju Latvijā, Latvijas PSR Valsts drošības komitejas tiešā vadībā padomju propagandā tika radīts jauns leģionāru tēls: tagad leģionāri kļuva par ebreju slepkavām un tā sauktais leģions tika tieši sasaistīts ar holokaustu. Šie apmelojumi tika plaši izplatīti Amerikas Savienotajās Valstīs, Anglijā un citās Rietumu valstīs, un tos diemžēl pieņēma gan žurnālisti un vēsturnieki, gan tiesību iestādes, kas sāka vajāt vairākus trimdas latviešus. A. Ezergailis pievērs uzmanību arī apsūdzībām par divu latviešu policijas bataljonu lomu holokaustā un secina, ka, lai arī 18. policijas bataljons patiešām uzturējās Baltkrievijā, Sloņimas apkārtnē, 1942. gada augustā, taču joprojām nav ticamu avotu, kas liecinātu, ka bataljons ir piedalījies vietējo ebreju slepkavošanai. Par otru, 21. bataljonu, A. Ezergailis secina to pašu: bataljona piedalīšanās Liepājas ebreju noslepkavošanā 1941. gada decembrī nav pierādīta ar neapstrīdamiem avotiem.¹⁶⁴

Pētījumu skaits par holokaustu vācu okupētajā Latvijā jau ir tik ievērojams, ka tas radījis priekšnoteikumus akadēmiskai diskusijai profesionālu vēsturnieku vidū. Kārlis Kangeris ir norādījis uz vairākiem jautājumiem, kas pelna pastiprinātu izpēti. Pirmkārt, atšķirībā no A. Ezergaiļa, kas uzskata, ka vācu okupācijas principi bija pilnīgi saskaņoti jau pirms iebrukuma Padomju Savienībā un vācieši izveidoja okupētajā Latvijā aptuveni 700 latviešu komandantūru, kuru vadītājus vācieši, iespējams, bija apzinājuši jau pirms 1941. gada 22. jūnija, Kangeris šaubās par to, vai šie principi patiešām bija pilnīgi saskaņoti, uzskatot, ka vāciešiem nebija īsti skaidrs (nemaz nerunājot par vienprātību), kā efektīvāk pārvaldīt okupētās teritorijas. Viņš ir uzsvēris, ka, piemēram, vācu armijas vadības lēmumu izveidot latviešu paš aizsardzību iespaidoja situācija okupētajā Latvijā (nepieciešamība nodrošināt mieru un kārtību), bet galu galā ar paš aizsardzību nebija apmierināti ne armijas komandieri, ne SD komandieris V. Štālekers, pārmetot paš aizsardzībai, cita starpā, patvaļīgu rīcību un nepakļaušanos apriņķu policijas priekšniekiem. Otrkārt, Kangeris uzskata, ka vēl ir precīzi jānoskaidro, cik latviešu paš aizsardzības komandantūru tika izveidots; viņš apšaubā ļoti lielo skaitli — 700 un aicina veikt aptverošu

pētījumu par pašaizsardzības sistēmu. Treškārt, ir nepieciešams aptverošs pētījums par latviešu policijas struktūrām vācu okupācijas laikā, arī par latviešu kārtības dienestu, kura uzdevumos ietilpa komunistu un ebreju apcietināšana. Tieši aptverošu pētījumu jomā Latvija ir atpalikusi no Lietuvas, kur jau ir notikusi pāreja no detalizētiem darbiem par atsevišķiem vācu okupācijas laika jautājumiem uz apjomīgiem aptverošiem pētījumiem (piemēram, par lietuviešu policiju). Kangeris pamatoti norādīja, ka holokausta izpēti veicinātu gan darbi par līdz šim vismazāk zināmo Herberta Teidemaņa vadīto SD grupu un tās darbību, gan V. Arāja vadītās komandas — lai arī jau ļoti nopietni pētītas — padziļināta izpēte.¹⁶⁵

Ebreju glābēji

Tajā pašā laikā, kad viens cilvēku mazākums — slepkavas — nogalināja ebrejus, cits sabiedrības mazākums ebrejus glāba. Vieni un tie paši okupācijas apstākļi radīja pilnīgi pretēju uzvedību. Abām grupām kopīgs bija tikai tas, ka šīs grupas veidoja okupētās Latvijas iedzīvotāju neliela daļa. Ebreju glābēju rīcību varonīgāku un cilvēciskāku padara arī tas fakts, ka Latvijā, tāpat kā okupētajā Polijā, par ebreju slēpšanu draudēja nāvessods. Viens no pirmajiem darbiem, kas bija veltīts vairākiem ebreju glābējiem, tika publicēts pirms 20 gadiem. Zalmans Jakubs, lai arī ne profesionāls vēsturnieks, bet aizrautīgs novadpētnieks no Daugavpils, 1987. gadā vienīgajā tobrīd Padomju Savienībā iznākošajā žurnālā jidiša valodā publicēja apceri par diviem ļoti nozīmīgiem tematiem, kas savu aktualitāti nav zaudējuši arī šobrīd: par ebreju likteni Daugavpils geto un par ebreju glābējiem Daugavpilī un tās apkaimē.¹⁶⁶ Pateicoties Jakubam, lasītāji uzzināja, piemēram, par Paulu Krūmiņu un viņa ģimeni, kura mājā Daugavpilī Rīgas ielā 30 tika slēptas un izglābtas ebreju meitenes māsas Ciļa un Nadja Gradis. Tomēr astoņdesmito gadu beigās un deviņdesmito gadu sākumā temats “Ebreju glābēji Latvijā” vēl nebija nokļuvis akadēmiskās pētniecības uzmanības lokā. Latvijas sabiedrībai joprojām bija zināmi tikai daži ebreju glābēju vārdi (Žanis Lipke un pāris citu). Veidojās pilnīgi nepamatots priekšstats par to, ka vācu okupētās Latvijas iedzīvotāji gandrīz vai tikai piedalījušies ebreju slepkavošanā, bet ne glābšanā. Muzeja “Ebreji Latvijā” izveidotājs vēsturnieks Marģeris Vestermanis 1993. gadā secināja: “Ar kaunu jāatzīst, ka par glābējiem joprojām ir pārāk maz ziņu un kā pētniecisks uzdevums tas vispār atstāts novārtā.”¹⁶⁷

Stāvoklis būtiski mainījās uz labo pusi jau deviņdesmitajos gados, kad par glābēju apzināšanas un ebreju glābšanas fenomena izpētes centru kļuva tieši piemētais muzejs. 2002. gadā tika publicēts pirmais ebreju glābēju saraksts, kuru bija sastādījis M. Vestermanis. Tajā bija minēti pāri par 400 glābējiem, kuriem palīdzēja vēl vairāki simti (viena ebreja izglābšanā nereti dažādā veidā piedalījās vairāki vai pat daudzi cilvēki, īpaši tad, kad bija jāmaina glābšanas vietas; piemēram, Īzaku Kleimani izglābt palīdzēja Eiženija un Katrīna Apogs, Kristīne Vīksna, kurām vēl atbalstu sniedza Guna Vigdorčika, Aina Zēberga un citi); tika izglābti aptuveni 400 ebreju.¹⁶⁸ Turpinot pētniecību, 2005. gadā muzejs jau bija apzinājis 512 ebreju glābšanas un slēpšanas gadījumus. Vismaz 472 Latvijas iedzīvotāji jau ir apzināti kā ebreju glābēji. Būtisku darbu glābēju apzināšanā bez jau minētajiem Jakuba un Vestermana ir veikuši Josifs Ročko, Inese Dreimane un citi pētnieki.

Ebreju glābšanas izpēte ir pierādījusi, ka glābēji pārstāvēja visdažādākos sociālos slāņus un tautības. Tie bija vienkārši Latvijas cilvēki, nevis pārdabiski varoņi, cilvēki, kuri tomēr spēja būt līdzcietīgi un varonīgi. Ebreju glābēju apzināšana tagad notiek gandrīz katrā reģionālā muzejā, un Latvija ir iepazinusi pilnīgi jaunus glābēju vārdus: dzelzceļa strādnieks no Kārsavas Antons Barkāns un viņa sieva Helēna izglāba trīs Kārsavas ebrejus (Judīti Zilberi, Ļevu Ūdemu un Soņu Minkinu), savukārt Rēzeknes poļu Matuseviču ģimene izglāba Haimu un Jašu Izraelitus.¹⁶⁹ Vēsturnieki ir pievērsuši uzmanību arī ebreju glābēju liktenim otrajā padomju okupācijā kopš 1945. gada. Ebreju glābšana komunistu režīma vērtību skalā bija nenozīmīga. Nereti uz izglābtiem (vai izdzīvojušiem) ebrejiem raudzījās ar neslēptām aizdomām — kā viņiem izdevās izglābties? Vai viņi nav sadarbojušies ar vāciešiem? Vairāki ebreju glābēji padomju režīma gados tika pat represēti, jo viņi bija “buržuāzijas” pārstāvji, “kulaki” vai “pretpadomju elementi”. Jezupata Amola no Babītes pagasta, kura bija slēpusi divus ebrejus — Mariku un Leonardu Hoffus no Jelgavas, tika deportēta uz Sibīriju 1949. gada 25. marta lielā terora laikā. Krāslavas priesteris Izidors Ancāns, kurš bija glābis Dāvida Barkāna četru cilvēku ģimeni, 1950. gada 29. maijā tika apcietināts un notiesāts uz desmit gadiem ieslodzījumā; apcietināts tika arī glābējs Alfrēds Bankovičs no Rēzeknes apriņķa.¹⁷⁰

Okupētā Latvija nekādā aspektā nebija unikāla citu okupēto zemju vidū. Latvijas iedzīvotāji nebija unikāli ebreju slepkavu skaita ziņā — tā bija absolūta minoritāte; arī glābēji bija minoritāte, lai arī ne tik maza, kā tika uzskatīts vēl pirms gadiem desmit piecpadsmi. Lielais vairākums — kā jebkurā okupētā zemē — bija malā stāvētāji, kas vai nu vienaldzībā, vai, iespējams, visbiežāk bezspēcībā noraudzījās uz lielo noziegumu.

Holokausta vēsture nevar būt pilnīga bez upuru vēstures, jo upuru visās zemēs bija nesalīdzināmi vairāk nekā slepkavu. Kā upuri reaģēja uz tuvojošos katastrofu? Vai viņi nojauta gaidāmo? Vai ebreji pretojās un kādas bija pretošanās formas? Kādu iespaidu uz upuru uzvedību atstāja piederība reliģiskajai vai sekulārajai videi? Šādu jautājumu virkni var turpināt. Latvijā holokausta upuru dzīvei veltīto darbu skaits ir neliels un joprojām nopietni atpaliek no šim tematam veltītajiem pētījumiem Lietuvā. Vispirms jāmin Marģera Vestermaņa pētījumi par ebreju garīgo pretošanos. M. Vestermanis uzsvēra, ka garīgās pretošanās galvenais priekšnoteikums bija ebreju tieksme saglabāt cilvēcisko pašcietni pat visbarbariskākos apstākļos, saglabāt to, ko nacisti vēlējās viņiem pilnīgi atņemt, pazemojot ebrejus tā kā nevienu citu viņu terora upuru grupu. Pētot garīgo pretestību geto apstākļos, Vestermanis ir uzsvēris, ka, cenšoties saglabāt cilvēciskās eksistences paliekas, ieslodzītie sacerēja dziesmas un dzeju (kas, protams, nenozīmēja, ka dzīve geto bija gandrīz vai viena vienīga nodošanās kultūras aktivitātēm). Vairāk nekā piecpadsmit dziesmu uzrakstīja Liepājas geto ieslodzītā Johanna Spektora, dzeju rakstīja Kalmans Linkemers, Ābrams Blohs, Jaša Rabinovičs. 1942. gada 12. aprīlī Rīgā tika nogalināts no Vācijas deportētais Horsts Kasels, kurš bija izplatījis — vāciešu priekšstatā — dzejoļus ar musinošu (*Hetzgedichte*) saturu. Savukārt vācu vēsturnieks Volfgangs Šefers, pētot Rīgas geto vēsturi, teicis: “Viņi nebūtu bijuši ebreji, ja nebūtu izrādījuši kaut vai minimālu vēlēšanos mācīties un ja kaut kāda veida kultūras dzīve nebūtu pastāvējusi.”¹⁷¹ Ebreju iekšējā pasaule katastrofas pašā priekšvakarā ir talantīgi atspoguļota Svetlanas Bogojavlenskās darbā par Preiļu ebreju pusaudzes Šeinas Gramas likteni 1941. gada vasarā. 27. jūlijā, dienā, kad notika pirmā ebreju slepkavošana Preiļos, Šeina ierakstīja savā dienasgrāmatā vienkāršus un satriecošus vārdus: “Šī ir asiņainā svētdiena Latvijas ebreju tautai. Tas ir briesmīgi. Tādu galu mēs negaidījām.”¹⁷²

Holokaustā izdzīvojošo atmiņas līdz šim ne vienmēr ir bijis nozīmīgs avots pētniecībai. Nereti tās ir pārstāvējušas folkloras žanru, kuros notikušais sajaucies ar fantāzijām. Izdzīvojušie varēja arī nesastapties vai pat nenojaust par vāciešu speciālajām slepkavu vienībām, kas organizēja un īstenoja holokaustu, vadīdamas arī vietējos slepkavas. Atmiņās ir ļoti pārspīlēta latviešu loma holokaustā vai pat figurē tā sauktā bezvācu holokausta versija. Šie stereotipi kopumā nepiemīt Aleksandra Bergmaņa un Elmāra Rivoša atmiņām, kas publicētas pēdējos gados un ir interesants avots pētniekiem.¹⁷³

Nobeigumā ir jāteic, ka pēdējo gadu darbi ir būtiski un veidojuši nopietnu pamatu tam, lai tiktu radīti apkopojoši pētījumi vismaz par diviem tematiem:

holokausta norise Latvijas mazpilsētās un ebreju glābēju likteņi. Savukārt vēl nopietns darbs veicams, lai radītu apkopjošus darbus par trijiem — Rīgas, Liepājas un Daugavpils — geto. Iespējams, ka tas pavērs iespēju nākotnē radīt arī vienu, apkopjošu darbu par holokaustu vācu okupētajā Latvijā, darbu, kurā tiks ietverta gan slepkavu, gan glābēju, gan malā stāvētāju vēsture, balstīta uz priekšstatu, ka, lai cik briesmīgs noziegums holokausts arī būtu bijis, tas nebija iracionāls, bet ir pilnībā izskaidrojams un izvērtējams.

5. OTRĀ PADOMJU OKUPĀCIJA

Vispārīgā pieeja jautājumam par to, ko Latvijai un tās iedzīvotājiem nozīmēja Sarkanās armijas ienākšana tās teritorijā un nacistiskās Vācijas armijas sakāve, Latvijas jaunākajā historiogrāfijā ir skaidra. Galvenajos vilcienos tā ir formulēta Latvijas Vēsturnieku komisijas 2001. gada Progresā ziņojumā: “Latvija [...] īsā piecu gadu laikā posmā tika okupēta trīsreiz — pirmā to izdarīja Padomju Savienība 1940. gadā, nacionālistiskā Vācija 1941. gadā un atkārtoti Padomju Savienība 1944.–1945. gadā.”¹⁷⁴

Šā jautājuma akadēmiskais konteksts ir cieši saistīts ar politisko kontekstu, kas sevišķi aktualizējās 2005. gadā saistībā ar Otrā pasaules kara beigu 60. gadadienu un it īpaši — Krievijas prezidenta uzaicinājumu Baltijas valstu prezidentiem ierasties uz svinībām Maskavā, kas tika rīkotas, lai atzīmētu 60. gadadienu kopš uzvaras pār fašismu, un polemiku, kas šajā sakarā izraisījās. Latvijas Valsts prezidente Vaira Vīķe-Freiberga 2005. gada 12. janvāra paziņojumā uzsvēra, ka “Latvija kopā ar pārējo Eiropu jūsmo par nacistu Vācijas un tās fašistiskā režīma sakāvi 1945. gada maijā. Taču atšķirībā no Rietumeiropas nīstās nacistu Vācijas impērijas krišana nenoveda pie manas dzimtenes atbrīvošanas. Tā vietā trīs Baltijas valstis Latvija, Igaunija un Lietuva tika pakļautas citas ārzemju totalitārās impērijas, Padomju Savienības, nežēlīgai okupācijai.”¹⁷⁵ 29 valstu vadītāju atbildes uz šo paziņojumu liecina, ka Rietumu demokrātijas apzinās, ka Baltijas valstīm Otrā pasaules kara beigās bija ne tikai fašisma sakāve, bet arī padomju totalitārisma triumfs, kas nostiprināja 1940. gada okupācijas un aneksijas rezultātus. To apliecina arī 2005. gada 12. maijā pieņemtā Eiropas Parlamenta rezolūcija, kurā deputāti atzīst, ka “dažām tautām Otrā pasaulē kara beigās nozīmēja jaunu tirāniju, ko radīja staļinistiskā Padomju Savienība”, piemin un sēro “par kara upuriem, ko zaudēja visas puses [...], apzinoties, cik lielas ciešanas,

netaisnību un ilgstošu sociālu, politisku un ekonomikas degradāciju nācās piedzīvot nebrīvē esošajām tautām, kas atradās uz austrumiem no tā sauktā dzelzs priekšvara”¹⁷⁶.

Šis skatījums nav pieņemams lielai daļai Krievijas politiķu, kuri balstās uz mūsdienu Krievijas sabiedrībā dominējošo viedokli, kas traktē Padomju Savienības uzvaru Otrajā pasaules karā kā “lielāko Krievijas vēsturisko lepnumu un slavu”¹⁷⁷. Tādēļ jebkādas atziņas pat tad, ja tās balstās uz nopietnām arhīvu studijām, kuras kaut kādā veidā varētu apēnot padomju karavīra atbrīvotāja tēlu, tajā skaitā arī atgādinājumi, ka Sarkanā armija, padzenot nacistisko, ārkārtīgi nežēlīgo režīmu, atnesa uz saviem durkļiem brutālo staļinisma režīmu, tiek automātiski atmetas kā politiski motivētas. Krievu politiķus atbalsta zināmas akadēmiskās aprindas. Viena no visaktīvākajām šajā ziņā ir Natālija Naročnicka, kas iestājas par krievu un padomju vēsturiskās apziņas pārmantojamību, jo gadījumā, ja PSRS un Vācijas karš vairs netiks uzskatīts par Tēvijas karu, “krieviem XX gadsimtā vairs nebūs nacionālās vēstures, nebūs leģitīma valstiskuma, tāvad likumīga būs jebkāda ārēja iejaukšanās un iekšēji dumpji, un separātisms”. Savukārt “ideja par to, ka PSRS savā cīņā ar hitlerisko reihu bija tikpat noziedzīga valsts, kalpo tam, lai mainītu kara jēgu un dotu tiesības pārskatīt Jaltas un Potsdamas rezultātus”¹⁷⁸. Viņas pieeja ir uzskatāma par izteikti imperiālistisku, jo pauž viedokli, ka 1940. gadā latvieši nevardarbīgi iekļauti Krievijas tautas valstiskuma teritorijā, kurai viņi esot vēsturiski piederīgi. Staļins tikai atjaunojis Krievijas “vēsturiskās robežas”, un Latvija nevar gaidīt nekādu atvairošanos vai kompensāciju par okupāciju.¹⁷⁹ N. Naročnicka problēmu aplūko no klasiskā starptautisko attiecību reālisma pozīcijām — Krievijai bija tiesības “savākt” ar to vēsturiski saistītās zemes. Krievijas varenība ir vērtība pati par sevi, tā ir jāaizsargā un jāpalielina visiem iespējamajiem līdzekļiem.

Tajā pašā laikā ideja, ka Baltijas valstis ir zaudējušas savu valstiskumu padomju okupācijas rezultātā, ir Naročnickas un viņas domubiedru uzbrukuma centrā. Tāpat kā šā autoru kolektīva uzrakstītā “Latvijas vēsture: 20. gadsimts”, kas, pēc viņu domām, kalpo Latvijas puses (un netieši — Baltijas valstu kopumā) “nepamatoto” pretenziju pamatošanai. 2007. gada 12. februārī Maskavā notikušajā apaļā galda diskusijā “Krievija un Baltija: kompetentas atbildes uz limitofu pretenzijām” politologs un bijušais Krievijas vēstniecības Latvijā darbinieks Vladimirs Simindejs definēja okupāciju “kā tukšu zemju ieņemšanu, pielietojot spēku karadarbības rezultātā”, bet pret Baltijas valstīm vērsta karadarbība neesot notikusi un to iestāšanās PSRS sastāvā bijusi likumīga.

Turklāt okupācijas režīma iezīme esot okupēto un okupantu nevienlīdzība likuma priekšā. Ja likumi ir vienādi visiem, kā tas bija Latvijas PSR, par okupācijas režīmu nevarot runāt.¹⁸⁰ Šīs apspriedes laikā izveidotā darba grupa 2007. gada 2. maijā publicēja savas rekomendācijas, acīmredzami mēģinot ietekmēt Krievijas valdības kursu sakarā ar politisko krīzi, ko radīja padomju karavīra—atbrīvotāja pieminekļa pārvietošana Tallinā. Cīņa pret “Otrā pasaules kara rezultātu pārskatīšanu” un Krievijas kā agresores tēla veidošanu, pēc darba grupas domām, jāuzskata par prioritāru vēstures zinātnes virzienu, turklāt Krievijas valdība tiek aicināta izvirzīt oficiālu vēstures koncepciju. Darba grupa aicina arī pārskatīt PSRS Tautas deputātu 1989. gada 24. decembra lēmumu, kas nosodīja Molotova–Ribentropa pakta slepenos protokolus.¹⁸¹

Minētā grupa nenoliedzami pārstāv visagresīvāko viedokli, kas jau pēc definīcijas izslēdz kaut kādus sapratnes meklējumus ar Latvijas akadēmiskajām aprindām vai arī to secinājumu pamatotības atzīšanu. Tā pretendē uz Krievijas oficiālā diskursa veidošanu. Tajā pašā laikā tiek izteikti arī mērenāki viedokļi, kas necenšas nojaukt visus tiltus. Par tādu var uzskatīt akadēmiķa Aleksandra Čubarjana intervijā avīzei *Трибуна* 2006. gada 2. maijā pausto viedokli, kurā uzsvērts, ka PSRS Tautas deputātu kongress 1989. gadā jau ir nosodījis Molotova–Ribentropa pakta slepenās vienošanās, taču nav korekti runāt par okupāciju pēc 1945. gada, jo Latvijā attīstījās zinātne, kultūra un izglītība. Jānosoda staļiniskās represijas, taču tās nebija specifiski pret latviešiem vērstas.¹⁸²

Krievijas diskurss kaut kādā mērā ietekmē arī diskursu Latvijā, tāpat kā to ietekmē diskusijas, kas ir saistītas ar 16. marta atceres dienas atzīmēšanu Rīgā, notikumi Tallinā 2007. gada aprīļa beigās un maija sākumā. Taču nenoliedzami diskurss par Otrā pasaules kara vēsturi Latvijā liecina par problēmām, kas izvirzās sabiedrības integrācijas procesā. Latvijā pastāv alternatīvi diskursi par to, un tas attiecas arī uz otrreizējās okupācijas problēmu. Kā norāda Leo Dribins, Latvijas un Eiropas jaunāko laiku vēstures izpratnē sabiedrība ir sadalījies trijās daļās: Latvijas vēstures nacionālās izpratnes paudējos, krievvalodīgo kopienu politisko interešu paudējos un Eiropas demokrātijas pieredzē orientēto latviešu un krievvalodīgo iedzīvotāju daļā.¹⁸³ To apliecina Latvijas Universitātes Filozofijas un socioloģijas institūta projekta grupas 2006. gadā veiktā 14 vidusskolu 12. klašu skolēnu aptauja. No 151 aptaujātā latviešu vidusskolu skolēna 68 skolēni padomju armijas otrreizējo ienākšanu Latvijā 1944.–1945. gadā vērtēja kā otrreizēju padomju okupāciju, tikpat daudz skolēnu atzina, ka tā veicinājusi nacisma sagrāvi, bet vienlaikus atjaunojusi padomju okupāciju. Vidusskolās ar krievu un latviešu mācībvalodu no 149 aptaujātajiem skolēniem

9 skolēni uzskatīja to par otrreizēju padomju okupāciju, 95 — par atbrīvošanu no nacistiskajiem okupantiem, bet 35 skolēni atzina, ka tā veicinājusi nacisma sagrāvi, bet vienlaikus atjaunojusi padomju okupāciju. Nacionālo minoritāšu skolās no 45 aptaujātajiem 7 apjautātie izteica pirmo viedokli, 19 — otru, bet 11 — trešo viedokli.¹⁸⁴ Tas liecina, ka, no vienas puses, pastāv visai lielas viedokļu atšķirības dažādās kopienās, taču, no otras puses, spēcīgi izteikta latviešu vidū un arī citās grupās ir “centriskā” pozīcija, kas liecina par kritisku attieksmi pret abiem totalitārajiem režīmiem.

Tajā pašā laikā jāņem vērā, ka padomju karaspēka ienākšanu Latvijā 1944.–1945. gadā viennozīmīgi par atbrīvošanu uzskata liela daļa nelatviešu. Šis viedoklis izteikti atspoguļots krievu presē Latvijā. Lai gan atšķirībā no laika, kad pastāvēja Padomju Savienība, patlaban Krievijā un arī Latvijas krievvalodīgajā presē pastāv alternatīvi diskursi un daudzi PSRS politikas aspekti tiek kritizēti, tomēr tas ir viedoklis, kas jāņem vērā. Citas aptaujas veicēji ir pārliecinājušies, ka krievu pusaudžiem vārds “okupācija” izsauc gluži vienkārši alerģiju.¹⁸⁵

Latvijas krievu presē, īpaši laikrakstā *Вести сегодня* dominē uzskats, ka pēckara gadi ir mierīga uzplaukuma laiks. Nekādas partizānu kustības, kas iestājās par nacionālā valstiskuma atjaunošanu, nav bijis, tā bija nacistu izveidota diversantu kustība padomju aizmugurē, vēlāk tajā iekļāvušies tie, kuri baidījušies no sodiem un Sibīrijas, tajā skaitā Arāja komandas vīri.¹⁸⁶ Šīs tēzes balstās uz Jānim Dzintaram līdzīgu padomju vēsturnieku darbiem, kas dzīvo Maskavā un laiku pa laikam iepazīstina Latvijas krievu lasītājus ar kādu no saviem darbiem par “latviešu buržuāzisko nacionālistu” ļaundarbībām.

Liberālāks viedoklis pieļauj, ka var diskutēt par laiku no 1940. gada 17. jūnija līdz augusta sākumam. Ja šajā laikā arī bija okupācija, tā beidzās līdz ar Latvijas iekļaušanu PSRS sastāvā. Jārūnā par aneksiju un inkorporāciju, bet no termina “okupācija” jāatsakās.¹⁸⁷ Protams, tādā gadījumā var uzdot jautājumu, kā interpretēt Latvijas teritorijas “atbrīvošanu” 1944.–1945. gadā.

Okupācijas faktu neatzīst arī tie politiskie spēki, kas tieši vai netieši atbalsta sociālistiskās revolūcijas koncepciju, respektīvi, ideju par to, ka inkorporācija PSRS sastāvā notikusi nevis spēka politikas rezultātā, bet tā bijusi latviešu tautas brīvas gribas izpaume. Materiālu kopā par 1940. gadu Latvijas Sociālistiskās partijas mājaslapā ir uzsvērts: “Latvijas varas elite, labi apmaksātie galma “vēsturnieki” un viņu apmulķotie upuri, lai attaisnotu savu eksistenci, ik pa laiciņam — un jo biežāk, jo labāk — vaimanā par padomju “okupāciju”.”¹⁸⁸

Nenoliedzami, lielā mērā tās ir politiskas interpretācijas, taču tās būtiski ietekmē sabiedrības skatījumu uz Otrā pasaules kara vēsturi un ietekmē arī akadēmiskos vēsturniekus, vismaz tādā ziņā, ka apgrūtina diskusiju, kurā būtu ne tik daudz jārunā par attieksmi pret terminiem, bet gan jāanalizē vēsturiskie procesi, jo alternatīvie argumenti *a priori* tiek atmesti kā “galma vēsturnieku” interpretācijas, kurām nav nekā kopīga ar patiesajiem faktiem. Okupācijas atzīšana vai neatzīšana kalpo par sava veida šķirtni, kas atdala vienu diskursu no otra. Dažkārt tie tomēr krustojas, kas izpaudās, piemēram, K. Kangera uz-
aicināšanā uz diskusiju par 16. martu un visumā pozitīvajā viņa uzstāšanās novērtējumā.¹⁸⁹

Taču 1944./1945. gada pētniecības problēmas nav reducējamas tikai uz politiskām interpretācijām. Pastāv arī virkne akadēmisku problēmu, kas līdz šim nav pietiekami pētītas.

Lai gan 1944.–1945. gada problemātika tiek aplūkota ļoti daudzos pētījumos, laiks no 1945. gada jūlija līdz 1945. gada maijam gandrīz nekad netiek aplūkots kā atsevišķs posms. Starp nedaudzajiem mēģinājumiem var pieminēt Okupācijas muzeja 2004. gada gadagrāmatā “Cīņa par Baltiju”¹⁹⁰ publicēto H. Stroda rakstu “PSRS okupācijas administrācija Latvijā 1944. gadā”, Aivara Pētersona publikāciju “Sarkanās armijas iebrukums Latvijā 1944. gadā”, kā arī 2005. gada gadagrāmatā publicēto Kārļa Kangera pētījumu “SS protektorāts: Vācu Kurzemes pārvalde no 1944. gada septembra līdz 1945. gada maijam” un Ritvara Jansona publikāciju “Komunistiskā režīma politiskās represijas Kurzemē 1944–1945.”¹⁹¹

Būtiskākais jautājums, kas izvirzās šajā kontekstā, ir tas, ka kara laiks ir specifisks periods, raugoties gan no likumdošanas, gan politiskās un ekonomiskās vēstures viedokļa, tas ir arī specifisks, raugoties no sabiedrības psiholoģijas viedokļa. Karadarbība Latvijas teritorijā risinājās gandrīz gadu, šā gada laikā Latvijas teritorijā pastāvēja divas okupācijas varas, vienlaikus notika gan karadarbība, gan arī izpaudās centieni atjaunot kaut cik normālu dzīvi, cilvēki visu laiku tika mobilizēti abās karojošajās armijās, valdīja nedrošība un spriedze, kas saistīta ar karadarbību, — tas viss vēl nav pietiekami izpētīts. 1944.–1945. gads tiek aplūkots kā atspēriena punkts pēckara vēsturei, bet ne kā laika posms, kuram piemīt pašam sava iekšēja loģika.

Nav diskutēts arī jautājums par to, kad īsti Latvijas teritorijā beidzās Otrais pasaules karš.¹⁹² Viedoklis, ka tas notika 8. vai 9. maijā, ir apšaubāms, jo tās noteikti nebija kara beigas ne Kurzemes iedzīvotājiem, ne bēgļiem, tās nebija kara beigas arī tiem Vidzemes, Latgales un Zemgales iedzīvotājiem, kas bija

nonākuši filtrācijas nometnēs. Viena no robežšķirtnēm, ko varētu apspriest, varētu būt 1945. gada septembris, kad PSRS likvidēja Valsts aizsardzības komiteju, kas simbolizēja pāreju uz “normālu” miera laika pārvaldes sistēmu. Otra kara beigu robežšķirtne varētu būt 1946. gada 4. jūlijs, kad agrāk vācu okupētajās Padomju Savienības teritorijās tika atcelts kara stāvoklis.¹⁹³ Tomēr šis jautājums prasa varbūt pat ne diskusijas, bet dziļākus pētījumus, kas parādītu, kur ir robežšķirtne starp kara un miera laiku tieši Latvijas un Baltijas kontekstā.

Nenoliedzami visos jautājumos, kas attiecas uz kara beigu posmu, joprojām ir daudz kas neizpētīts. Lielā mērā to var izskaidrot ar to, ka arhīvu dokumenti, īpaši par varu maiņas posmu, ir diezgan fragmentāri, jo Kompartijas CK un valdības iestādes pārcēlās no Ludzas uz Daugavpili un no Daugavpils uz Rīgu. Vietējās varas iestādēs tajā laikā nereti trūka kvalificētu darbbežu, tādēļ dokumenti bieži vien ir nedatēti un nepilnīgi. Savukārt vācu okupācijas varas atstātos arhīvus acīmredzot ļoti bieži gluži vienkārši izlaupīja, izmeta ārā vai sadedzināja. Kā jebkurš pārejas laiks, tas bija dramatisks, bet dramatiskos vēstures posmos dokumentālās liecības iet bojā daudz biežāk.

Tas, kas vēsturniekus šobrīd interesē visvairāk, iespējams, ir ne tik daudz ekonomiskā vēsture, jo tā tomēr ir dokumentēta samērā labi, bet gan cilvēku mentalitāte. Tas, kā cilvēki uztvēra pārmaiņas, ko viņi patiešām domāja, uz ko cerēja. Padomju varas iestādes visai cītīgi dokumentēja sabiedrības viedokli jebkuru svarīgu notikumu sakarā — parakstīšanās uz valsts aizņēmumiem, vēlēšanas, valsts svētki utt. Neskatoties uz standartizēto formu un centieniem parādīt, ka sabiedrība visumā ir apmierināta, tajos dažkārt ir saklausāmas reālas problēmas, tika fiksēts, kas cilvēkus patiešām uztrauca.

Vēl viena ļoti svarīga problēma ir kolaborācija. Vispirms jau būtu jādiskutē, kādā padomju varas atkārtotas ieviešanas kontekstā vispār var runāt par kolaborāciju. Pats par sevi tas ir diezgan strīdīgs un neviennozīmīgi lietots termins, vēl jo vairāk 1944.–1945. gada kontekstā.

1940.–1941. gadā varēja skaidrāk atdalīt sadarbošanos un nesadarbošanos, vismaz augstākajā politiskajā līmenī, lai gan arī tur problēmas rada tas, ka okupācija notika formāli ar prezidenta un valdības “svētību”. Kā norāda A. Zunda, runājot par kolaborācijas problēmu vācu okupācijas laika kontekstā, Latvijas historiogrāfijā nav plašu, izvērstu pētījumu par kolaboracionismu, lai gan par latviešu sadarbību ar nacistu režīmu ir rakstījuši vairāki autori, taču tie ir darbi, kuros aplūkotas tās vai citas problēmas nianšes, bet tie nav speciāli pētījumi.¹⁹⁴ A. Zunda atsaucas uz vācu zinātnieka Vernera Rora (*Rohr*) pētījumu, kurā

autors norāda, ka pēc kara vešanas tiesībām ir pieļaujama sadarbība ar okupācijas varu dzīves elementārāko pamatu nodrošināšanai, jo okupētās zemes iedzīvotāji ir “dabiski, elementāri” ieinteresēti reproducēt savas eksistences pamatus.¹⁹⁵ Jāuzsver, ka kolaborācijas problēma ir visai plaši izstrādāta attiecībā uz okupēto valstu elites, institūciju sadarbību ar vācu okupācijas režīmu Otrā pasaules kara laikā, taču šī problēma tikpat kā nav teorētiski analizēta attiecībā uz padomju režīmu, īpaši jau 1944.–1945. gadā. Neatkarīgi no tā, ko tas vai cits cilvēks domāja par padomju varu, vairumam bija skaidrs, ka ar šo varu ir jārēķinās, tā vai citādi jāatrod sava niša šīs varas sistēmā. Protams, cerības uz to, ka Rietumi tomēr nāks palīgā, bija plaši izplatītas, taču tās bija cerības, kas nevarēja ietekmēt cilvēka ikdienas dzīvi. Bija jāpabaro un jāapgērbj ģimene, kā arī jācenšas izvairīties no aresta. Riska slieksnis padomju režīma apstākļos bija visai zems, vidusmēra latvietim daudz grūtāk šajā režīmā nekā vācu okupācijas laikā bija paredzēt, kādas darbības var novest pie negatīvām sekām. Varētu diezgan skaidri atdalīt tos, kas noteikti nav uzskatāmi par kolaborantiem: 1) cilvēki, kas bija iesaistīti pretošanās kustībā; 2) tie, kas izvēlējās nesadarbošanos ar režīmu kā ikdienas dzīves modeli (ar to saprotot ne tikai neiesaistīšanos jebkāda veida politiskās aktivitātēs, bet arī atteikšanos no kaut kādām karjeras iespējām, neizdalīšanos no vides, nepiedalīšanos nekādos oficiālos pasākumos, savā ziņā labprātīgu marginalizāciju).

Neapšaubāmi, tā bija mazākā daļa Latvijas iedzīvotāju. Pirmajā gadījumā tāpēc, ka aktīva pretošanās bija bīstama un varēja piesaistīt plašākas masas tikai tad, kad šķita, ka tā varētu būt sekmīga. Kad kļuva skaidrs, ka tūlītēja Rietumu iejaukšanās Baltijas jautājuma risināšanā nav gaidāma, tā vairs nebija reāla izeja.

Otrajā gadījumā labprātīga marginalizācija ir uzvedības stratēģija, kas ir grūti īstenojama un vairumam cilvēku nav pieņemama kā ilgtermiņa stratēģija. To bija īpaši grūti īstenot Staļina režīma apstākļos, jo šis režīms centās darīt visu iespējamo, lai katrs cilvēks kaut kādā veidā iesaistītos režīma aktivitātēs. Ne jau velti tik lielas pūles pielika, lai visi iedzīvotāji piedalās vēlēšanās, lai gan vēlēšanu rezultātu viltošana nebija nekāda problēma. Tāpat piedalīšanās dažādos mītiņos, masu sapulcēs, arī politmācībās u. tml. bija obligāta visiem, kas strādāja algotu darbu, pat visvienkāršāko darbu veicējiem — sētniekiem, kurinātājiem u. tml. Par kolaborantiem šajā laikā noteikti varēja uzskatīt: 1) tos, kas iesaistījās partijā, un it īpaši tos, kas izvēlējās partijas karjeru; 2) tos, kas iesaistījās dažāda veida drošības struktūrās (iznīcinātāju bataljoni, milicija, VDM utt.), jo šie cilvēki apzināti stiprināja režīmu.

Jau problemātiskāk ir runāt par kolaborāciju, ja cilvēks darbojās, piemēram, prokuratūrā vai tiesā. Vai kriminālnoziedznieku vajāšana ir kolaborācija, ja zinām, ka padomju likumi un tiesāšanas procedūras neatbilda tiesiskas valsts standartiem, un, ja zinām, ka ikviens, arī krimināllietā notiesātais, bija jāaplūko no šķiriskā un politiskā viedokļa, respektīvi, cilvēka sociālā izcelšanās vai darbība vācu okupācijas laikā bija viņa vainu pastiprinošs apstāklis?

Var uzdot arī jautājumu, vai inženiera, uzņēmuma vadītāja, patērētāju biedrības vadītāja, skolotāja, skolas direktora, slimnīcas galvenā ārsta un tam līdzīgu amatu veikšana ir uzskatāma par kolaborāciju vai ne? No vienas puses, cilvēkiem bija jāstrādā, viņi nevēlējās zaudēt kvalifikāciju, gribēja izpausties profesionāli, taču vienlaicīgi jebkādas vadošās funkcijas bija saistītas arī ar nevēlamu cilvēku atsijāšanu, ar nepieciešamību iesaistīties politiskās aktivitātēs (piemēram, vēlēšanu kampaņās, lasīt politiskus referātus uz valsts svētkiem, valsts aizņēmumu parakstīšanās organizēšana utt.). Tās ir tikai dažas problēmas, taču to pētniecība ir principiāli svarīga, lai dziļāk izprastu komplicēto Otrā pasaules kara nobeiguma situāciju Latvijā.

Atsauces

- ¹ *Krieviņš E.* Viņās dienās. — Melburna, 1966, 184. lpp.
- ² *Sīpols V.* Dzimtenes nodevība. Buržuāziskās Latvijas ārpolitika no 1933. līdz 1940. gadam. — Rīga, 1963, 19. lpp.
- ³ Trešais gads. 1936. 15.V.—1937. 15.V. — Rīga, 1937, 267. lpp.
- ⁴ *Āmanis R.* Rusofils, anglofils vai germanofils. Neizprastais Latvijas ārlietu ministrs Vilhelms Munters nacionālsociālistu vērtējumā (1936–1939) // Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls, 1993, 3. nr., 124. lpp.
- ⁵ Turpat, 136. lpp.
- ⁶ *Feldmanis I., Stranga A., Virsis M.* Latvijas ārpolitika un starptautiskais stāvoklis (30. gadu otrā puse). — Rīga, 1993, 35. lpp.
- ⁷ *Rauch G. von.* Geschichte der baltischen Staaten. — München, 1977, S.178.
- ⁸ *Stranga A.* Anglijas–Polijas savienība un Baltijas valstis // Latvijas Arhīvi, 1994, 4. nr., 20. lpp.
- ⁹ *Andersons E.* Latvijas vēsture. Ārpolitika II. — Stockholma, 1984, 294. lpp.
- ¹⁰ *Zunda A.* Latvijas un Lielbritānijas attiecības 1930–1940. Realitāte un ilūzijas. — Rīga, 1998, 229. lpp.
- ¹¹ *Taurēns J.* Baltijas virziens Latvijas Republikas ārpolitikā 1934.–1940. gadā. Disertācija. — Rīga, 1999, 17.–18. lpp.
- ¹² *Ильмярв М.* Балтийские страны в 1939–1940 гг.: замыслы и возможности // Международный кризис 1939–1941 гг.: от советско-германских договоров 1939 года до нападения Германии на СССР. — Москва, 2006, с. 276.
- ¹³ Politisches Archiv des Auswärtiges Amtes (turpmāk — PA AA), R 104627, 421272.

- ¹⁴ Latvijas Valsts Vēstures arhīvs (turpmāk — LVVA), 2574.f., 4. apr., 7679.l., 186. lp.
- ¹⁵ *Ильмярв М.* Балтийские страны..., с. 280.
- ¹⁶ J. V. Gaidāmās pārveidības Igaunijā // Atpūta, 1940, 4. jūl., 8. lpp.
- ¹⁷ Svarīgākais disciplīna un organizētība // Jaunākās Ziņas, 1940, 25. jūn.
- ¹⁸ Padomju Savien. Tautas komisāru padomes priekšsēdētāja biedra A. J. Višinska runa. // Jaunākās Ziņas, 1940, 6. jūl., 2. lpp.
- ¹⁹ Skaidru skatu — drošu roku // Jaunākās Ziņas, 1940, 4. jūl.
- ²⁰ Latvijas Tautas Saeimas 1. sesijas lēmumi (1940. gada 21.–23. jūlijā). Deklarācija par valsts varu // Propaganda un Aģitācija, 1940, 1. nr., sept., 5. lpp.
- ²¹ Tautas komisāru padomes priekšsēdētāja un ārlietu komisāra V. M. Molotova ziņojums par PSRS ārējo politiku // Jaunākās Ziņas, 1940, 2. aug., 2. lpp.
- ²² Pirmie soļi pa jauno ceļu // Jaunākās Ziņas, 1940, 25. jūl., 1. lpp.
- ²³ *Kalnberziņš (Zaķis).* Cīņa par Padomju Latviju // Propaganda un Aģitācija, 1940, 1. nr., sept., 31. lpp.
- ²⁴ Turpat, 32. lpp.
- ²⁵ LK(b)P CK 1. sekretāra biedra J. Kalnberziņa ziņojums LK(b)P 9. kongresā // Strādnieks, 1941, 3. janv.
- ²⁶ *Spure Ž.* 17. jūnijs 1940. gadā // Propagandists un Aģitators. LK(b)P Centrālās Komitejas žurnāls, 1941, 11. nr., jūn., 5.–6. lpp.
- ²⁷ *Pelše A.* Visu spēkus un spējas — jaunās, padomju dzīves celtniecībai. Runa Latvijas padomju rakstnieku I kongresā 1941. gada 15. jūnijā // *Pelše A.* Runas un raksti. — Rīga, 1978, 24. lpp.
- ²⁸ *Pelše A.* Piezīmes par 1940. gada jūlija sociālistisko revolūciju Latvijā // Cīņa, 1943, 23. februāris.
- ²⁹ *Жюжда Ю. И.* Уничтожение фашистского режима и восстановление Советской власти в Литве (материалы к сессии). — Таллин, 1954, с. 8.
- ³⁰ *Drīzulis A.* Cīņa par fašistiskās diktatūras gāšanu un Padomju Latvijas nodibināšana 1940. gadā // Apcerējumi par Latvijas PSR vēsturi. — XXIII — Ar rokraksta tiesībām. — Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība, 1951; *Drīzulis A.* Padomju Latvijas sociālistiskās celtniecības pirmie soļi (1940–1941) / Apcerējumi par Latvijas PSR vēsturi. — XXIV — Ar rokraksta tiesībām. — Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība, 1952.
- ³¹ *Drīzulis A.* Cīņa par fašistiskās diktatūras gāšanu un Padomju Latvijas nodibināšana 1940. gadā, 35. lpp.
- ³² Turpat, 38. lpp.
- ³³ Turpat, 40. lpp.
- ³⁴ Turpat.
- ³⁵ *Drīzulis A.* Padomju Latvijas socialistiskās celtniecības pirmie soļi (1940–1941) // Apcerējumi par Latvijas PSR vēsturi. — XXIV — Ar rokraksta tiesībām. — Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība, 1952, 3. lpp.
- ³⁶ История Латвийской ССР. Сокращенный курс в 1-ом томе. Макет. — Рига, 1954, с. 428.
- ³⁷ *Drīzulis A.* Antifašistiskās tautas frontes cīņa pret fašistisko diktatūru, par padomju varas nodibināšanu Latvijā // Sociālisma uzvara Latvijā. Padomju Latvijas 20. gada dienai veltīts rakstu krājums. — Rīga: Latvijas PSR Zinātņu Akadēmijas izdevniecība, 1960, 37.–62. lpp.
- ³⁸ Turpat, 62. lpp.; sk. arī *Drīzulis A.* Latvija fašisma jūgā (1934.–1940.). — Rīga, 1959.
- ³⁹ *Kanāle V.* Fašistiskās diktatūras sabrukums Latvijā. — Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība, 1960; *Šteimanis J.* Jūnija dienās. 1940. gada jūnija notikumi Latvijā. — Rīga,

- 1960; *Šteimanis J.* Latvijas Komunistiskās partijas taktika cīņā par padomju varas atjaunošanu. 1920.–1940. — Rīga, 1965; *Himmelreihis L.* Tā ausa brīvības rīts. Latvijas komunistiskās partijas cīņa par sociālistiskās revolūcijas uzvaru 1940. gadā. — Rīga, 1966, u. c.
- 40 Latvijas Komunistiskās Partijas vēstures apcerējumi. II. 1920–1940. — Rīga: Liesma, 1965, 422. lpp.
- 41 Turpat, 422.–424. lpp.
- 42 *Штейман И.* Социалистическая революция 1940 г. в Прибалтике // Вопросы истории КПСС — 1968, № 6, с. 55–69.
- 43 Восстановление Советской власти в Прибалтике. Революция 1940 года. — Москва: Наука, 1978.
- 44 Turpat, 287.–288. lpp.
- 45 Turpat, 288. lpp.
- 46 *Žagars Ē.* Sociālistiskie pārveidojumi Latvijā. 1940–1941. — Rīga: Zinātne, 1975.
- 47 Latvijas likteņgadi, I-IV. / Red. Zīle L. u. c. — Rīga: Avots, 1987.–1990.
- 48 *Šteimanis J.* Par revolucionāro situāciju Latvijā 1940. gada vasarā // Latvijas likteņgadi. III. — Rīga: Avots, 1988, 136. lpp.
- 49 Plašāku “vācu laika” historiogrāfijas izvērtējumu sk.: *Feldmanis I.* Latvija vācu okupācijas laikā (1941–1945): aktuālās izpētes problēmas // Totalitārie režīmi un to represijas Latvijā 1940.–1956. gadā: Latvijas Vēsturnieku komisijas 2000. gada pētījumi (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 3. sēj.). — Rīga, 2001, 174.–185. lpp.; *Feldmanis I.* “Vācu laiks” Latvijā (1941–1945): aktuālās izpētes problēmas un risinājumi // Latvijas Vēsture. Jaunie un jaunākie laiki, 2003, 3. nr., 98.–106. lpp.; *Feldmanis I.* Latvija nacistiskās Vācijas okupācijas varā (1941–1945) // Latvijas Vēsture. Jaunie un jaunākie laiki, 2004, 1. nr., 91.–105. lpp.; *Feldmanis I.* Nacistu okupācijas politika Latvijā (1941–1945): pētniecības problēmas, iespējamie risinājumi un varianti // Totalitārie režīmi Baltijā: izpētes rezultāti un problēmas (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 15. sēj.). — Rīga, 2005, 53.–71. lpp.; *Feldmanis I.* Latvia under the Occupation of National Socialist Germany 1941–1945 // The hidden and forbidden history of Latvia under Soviet and Nazi occupations, 1940–1991 (Symposium of the Commission of the Historians of Latvia, Vol. 14). — Rīga, 2005, p. 77–92.; *Ivanovs A.* Okupācijas varu maiņa Latvijā 1940.–1945. Latvijas historiogrāfijā // Okupētā Latvija 20. gadsimta 40. gados (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 16. sēj.). — Rīga, 2005, 11.–73. lpp.; *Zunda A.* Vācu okupācijas politika Latvijā: nostādnes vēstures literatūrā // Totalitārie režīmi un to represijas Latvijā 1940.–1956. gadā: Latvijas Vēsturnieku komisijas 2000. gada pētījumi (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 3. sēj.). — Rīga, 2001, 186.–207. lpp.; *Zunda A.* “Vācu laiks” Latvijā (1941.–1945.): izvērtējums historiogrāfijā // Latvijas Vēsture. Jaunie un jaunākie laiki, 2003, 3. nr., 107.–115. lpp.
- 50 No Rietumu autoriem vislabāko darbu par nacistu okupācijas politiku Baltijā ir sarakstījis somu vēsturnieks Sepo Milliniemi. — *Myllyniemi S.* Die Neuordnung der baltischen Länder 1941–1944: Zum nationalsozialistischen Inhalt des deutschen Besatzungspolitik. — Helsinki, 1973. — S. 290.
- 51 *Strods H.* Zem melnbrūnā zobena: Vācijas politika Latvijā 1939–1945. — Rīga, 1994, 7. lpp.
- 52 Latviešu tautas cīņa Lielajā Tēvijas karā (1941–1945). — Rīga, 1966. — 654 lpp.
- 53 Latvijas PSR vēsture. No visnenākajiem laikiem līdz mūsu dienām, 2. sēj. — Rīga, 1986. — 552. lpp.
- 54 Turpat, 186. lpp.

- ⁵⁵ *Aizsilnieks A.* Latvijas saimniecības vēsture 1914–1945. — Stokholma, 1968, 951 lpp.
- ⁵⁶ Latviešu karavīrs Otrā pasaules kara laikā. Dokumentu un atmiņu krājums, 1.–11. sēj. — Västeras, Toronto, Linkolna, 1970–1993.
- ⁵⁷ Turpat, 1982, 8. sēj., 359. lpp.
- ⁵⁸ Latvijas suverenitātes ideja likteņgriežos. Vācu okupācijas laika dokumenti 1941–1945. — Rīga, 1990, 199 lpp.; Latviešu leģions. Varoņi, nacisti vai upuri? — Rīga, 1998, 127 lpp.; Latviešu karavīrs Otrā pasaules kara laikā. Dokumentu un atmiņu krājums. — Toronto, 1993, 11. sēj., 262 lpp.; Okupācijas varu politika Latvijā 1939–1991: Dokumentu krājums. — Rīga, 1999, 590 lpp.; The Latvian Legion in documents. — Toronto, 1999, p. 161. u. c.
- ⁵⁹ *Andersons E., Siliņš L.* Latvijas Centrālā padome. — Upsala, 1994, 496 lpp.; *Biezais H.* Latvija kāškrusta varā. Sveši kungi — pašu ļaudis. — Īstlansinga, 1992, 534 lpp.; *Biezais H.* Kurelieši: nacionālās pretestības liecinieki. — Itaka, 1991, 202 lpp.; *Ezergailis A.* Holokausts vācu okupētajā Latvijā 1941–1945. — Rīga, 1999, 591 lpp.; *Kažociņš I.* Latviešu karavīri zem svešiem karogiem 1940–1945. — Rīga, 1999, 222 lpp.; *Strods H.* Zem melnbrūnā zobena..., 155 lpp.; *Wilhelm H.-H.* Die Einsatzgruppe A der Sicherheitspolizei und des SD 1941/1942. — Frankfurt am Main, 1996, S. 597 u. c.
- ⁶⁰ *Kangeris K.* Nacionālsociālistiskās Vācijas plāni Baltijā un to izpaušme Latvijas ģenerālapgabala kultūrpolitikā // Bibliotēka, grāmatniecība, ideoloģija Otrā pasaules kara laikā (1939–1945). — Rīga, 1999, 24.–46. lpp.; *Kangeris K.* Izvēles iespējas: “Jaunā Eiropa”, padomju republika vai neatkarīga valsts. Valststiesiski jautājumi un “lielā politika” kara gados (1941–1945) // Latvija Otrajā pasaules karā. Starptautiskās konferences materiāli, 1999. gada 14.–15. jūnijs, Rīga (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 1. sēj.). — Rīga, 2000, 79.–95. lpp.; *Kangeris K.* Piezīmes pie jautājuma kompleksa “Latviešu leģions” // Latviešu leģions ..., 112.–121. lpp.; *Kangeris K.* Nacionālsociālistiskās Vācijas militāros formējumos iesaistītie Latvijas iedzīvotāji: skaita problēma // Latvijas Kara muzeja gadagrāmata. — Rīga, 2000, 137.–157. lpp.; *Kangeris K.* “Nodeva reiham” — Latvijas ģenerālapgabala iedzīvotāji darbos Lielvācijā // Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis, 1990, 12. nr., 34.–48. lpp.; *Kangeris K.* Hitleriešu plāni Baltijas tautu evakuēšanai 1944. gadā // Vācija un Baltija. — Rīga, 1990, 129.–137. lpp.; *Kangeris K.* Kollaboration vor der Kollaboration? Die baltischen Emigranten und ihre “Befreiungskomitees” in Deutschland 1940/1941 // Europa unterm Hakenkreuz. Okkupation und Kollaboration (1938–1945). Beiträge zu Konzepten und Praxis der Kollaboration in der deutschen Okkupationspolitik. Ergänzungsband / Hrsg. von W.Röhr. — Berlin, 1994, S. 165–190. u. c.
- ⁶¹ *Kangeris K.* Latvija un tās iedzīvotāji trešā reiha plānos un okupācijas varā (1941–1945). Promocijas darba kopsavilkums. — Rīga, 2002, 1. lpp.
- ⁶² *Silgailis A.* Latviešu leģions: dibināšana, formēšana un kauju gaitas Otrajā pasaules karā. — Rīga, 2000, 399. lpp.
- ⁶³ *Biezais H.* Latvija kāškrusta varā..., 390. lpp.
- ⁶⁴ Turpat, 367. lpp.
- ⁶⁵ *Benz E.* Rez. Zur: *Strods H.* Unter dem schwarzbraunen Schwert. Deutschlands Politik in Lettland 1939–1945. — Rīga, 1994 // Nordost Archiv, 1996, H. 2., S. 505.
- ⁶⁶ Austrumu ģenerālplāns — nacistu rasu un kolonizācijas politikas teorētiskais pamats attiecībā uz Austrumeiropu.
- ⁶⁷ *Benz E.* Rez. Zur: *Strods H.* Unter dem schwarzbraunen Schwert, S. 507.
- ⁶⁸ Latvijas vēsture. 20. gadsimts. Otrais papildinātais izdevums. — Rīga, 2005,

- 238.–259. lpp.; History of Latvia. The 20th Century. — Rīga, 2006, pp. 263–323.; История Латвии. XX век. — Рига, 2005, с. 249–306. u. c.
- ⁶⁹ *Ērglis Dz.* Latvijas Centrālās padomes vēstures nezināmās lappuses. — Rīga, 2003, 231 lpp.; *Lācis V.* Latviešu leģions patiesības gaismā. — Rīga, 2006, 276 lpp.; *Vārpa I.* Latviešu karavīrs zem kāškrusta karoga. Latviešu leģions — nācijas triumfs vai traģēdija? — Rīga, 2003, 623 lpp.; *Ezergailis A.* Nazi / Soviet Disinformation about the Holocaust in Nazi — Occupied Latvia. Daugavas Vanagi: Who Are They? — Revisited. — Rīga, 2005, pp. 215.
- ⁷⁰ Latviešu leģionāri. Latvian Legionnaires. — Rīga, 2005, 431 lpp.
- ⁷¹ *Biezais H.* Latvija kāškrusta varā..., 11. lpp.
- ⁷² Noziegumi pret cilvēci Latvijas teritorijā Padomju Savienības un nacistiskās Vācijas okupācijas laikā no 1940. gada līdz 1956. gadam. Latvijas Vēsturnieku komisijas Progresā ziņojums (Rīga, 2001) // Latvijas Vēsture. Jaunie un jaunākie laiki, 2002, 2. nr., 26. lpp.
- ⁷³ Par šo autoru uzskatiem sīkāk sk.: *Ezergailis A.* Pašaizsardzības komandantūru loma holokaustā // Latvija Otrajā pasaules karā. Starptautiskās konferences materiāli, 1999. gada 14.–15. jūnijs, Rīga (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 1. sēj.). — Rīga, 2000, 245. lpp.
- ⁷⁴ *Ezergailis A.* Par vēsturnieku, ne policistu grēkiem // Latvijas Vēsture, 1995, 1. nr., 86. lpp.
- ⁷⁵ *Pavlovičs J.* Change of Occupation Powers in Latvia in Summer 1941: Experience of Small Communities // The Hidden and Forbidden History of Latvia under Soviet and Nazi Occupations 1940–1991. (Symposiums of the Commission of the Historians of Latvia, Vol. 14). — Rīga, 2005, pp. 98.
- ⁷⁶ Turpat.
- ⁷⁷ *Ezergailis A.* Vācu laiki 1941–1945. Atbrīvošana, brīvprātība, pašaizsardzība, atreibība // Latvijas Okupācijas muzeja gadagrāmata 2002. — Rīga, 2003, 164. lpp.
- ⁷⁸ Turpat.
- ⁷⁹ Turpat.
- ⁸⁰ *Biezais H.* Nacionālie partizāni // Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls, 1992, 4. nr., 132.–145. lpp.; *Lācis V.* Latviešu zemes un tautas vēsture, II. — Rīga, 2002, 76.–90. lpp.; *Pelkaus E.* Cīņa un cerība. Partizāni Latvijā 1941. gada vasarā. — Rīga, 2004, 159 lpp.; *Strods H.* Sarkanarmijas haotiskā atkāpšanās no Latvijas (1941. gada 22. jūnijs–5. jūlijs) // Latvijas Okupācijas muzeja gadagrāmata 2001. Nācija gūstā. — Rīga, 2002, 31.–93. lpp.; *Vārpa I.* Latviešu karavīrs zem kāškrusta karoga, 11.–27. lpp.; *Viļums J.* Pretošanās okupācijai Latvijā 1940–1941. gadā // Latvijas Okupācijas muzeja gadagrāmata. Varas patvaļā. — Rīga, 2003, 127.–159. lpp.
- ⁸¹ *Ezergailis A.* Holokausts vācu okupētajā Latvijā 1941–1944. — Rīga, 1999, 58. lpp.
- ⁸² *Strods H.* Sarkanarmijas haotiskā atkāpšanās no Latvijas..., 54. lpp.
- ⁸³ *Ezergailis A.* Vācu laiki..., 167. lpp.
- ⁸⁴ *Pelkaus E.* Cīņa un cerība..., 19. lpp.
- ⁸⁵ Piemēram, sk.: *Feldmanis I.* Nacistu okupācijas politika Latvijā (1941–1945): pētniecības problēmas, iespējamie risinājumi un varianti, 54. lpp.
- ⁸⁶ *Skujiņš Z.* Sarunas ar jāptārpiņiem (no bezmiega melnrakstiem). — Rīga, 1992, 91. lpp.
- ⁸⁷ Šādi latviešu attieksmi pret vācu okupāciju vērtē Toronto universitātes (Kanāda) profesors Modris Ekšteins. — Cit. pēc: *Lācis V.* Latviešu leģions patiesības gaismā. — Rīga, 2006, 43. lpp.
- ⁸⁸ Sk.: Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (turpmāk — PA AA), R 105182,

- 218738, Auswärtiges Amt. Politische Abteilung. Aufzeichnung, 30. Dezember; R 105183, 320961, Gesandte Grosskopf. Bericht aus Estland, 7. November 1941. u. c.
- ⁸⁹ *Neiburgs U.* Rietumu sabiedroto tēls Latvijā nacistiskās Vācijas okupācijas laikā: oficiālā propaganda un sabiedrības noskaņojums (1941–1945) // Okupācijas režīmi Latvijā 1940.–1959. gadā. Latvijas Vēsturnieku komisijas 2002. gada pētījumi (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 10. sēj.). — Rīga, 2004, 182. lpp.
- ⁹⁰ Turpat.
- ⁹¹ *Siliņš L.* Nacistiskās Vācijas okupanti: mūsu tautas lielās cerības un rūgtā vilšanās. — Rīga, 2001, 15. lpp.
- ⁹² Sk.: *Zellis K.* Nacionālsociālistiskās Vācijas propaganda okupētajā Latvijā (1941. gada jūnijs–decembris) // Okupētā Latvija 20. gadsimta 40. gados: Latvijas Vēsturnieku komisijas 2004. gada pētījumi (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 16. sēj.). — Rīga, 2005, 243. lpp.
- ⁹³ Šāds konstatējums nepavisam nenoniecina atsevišķu vēsturnieku mēģinājumus sniegt savos darbos vairāk vai mazāk plašāku pārskatu par latviešu politisko noskaņojumu “vācu laikā”. Piemēram, sk.: *Everts E.* Latvijas iedzīvotāju politiskais noskaņojums vācu okupantu skatījumā (1941.–1944. gads) // Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls, 2003, 2. nr., 77.–98. lpp.
- ⁹⁴ *Waite R. G.* Some Aspects of Anti-German Sentiment in Latvia (1941–1944) // Latvija nacistiskās Vācijas okupācijas varā 1941–1945. Starptautiskās konferences referāti 2003. gada 12.–13. jūnijs, Rīga (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 11. sēj.). — Rīga, 2004, 176. lpp.
- ⁹⁵ *Davies N.* Europe — a History, p. 41.
- ⁹⁶ Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg, Bd.5/2: Kriegsverwaltung, Wirtschaft und personelle Ressourcen 1942– 1944/45. — Stuttgart, 1999, S. 49.
- ⁹⁷ SS (*Schutzstaffel* — apsardzes vienība) — izveidoja 1925. gadā kā nacistu partijas fīrera Ādolda Hitlera personisko apsardzi, un tā atradās nacistu militarizētās organizācijas — triecienvienību (*Sturmabteilungen* — SA) pakļautībā. 1934. gadā SS atdalījās no SA un kļuva par patstāvīgu organizāciju. Tiem, kuri vēlējās iestāties SS, izvirzīja stingras prasības — senču āriskā izcelšanās kopš 1750. gada, nordiska āriene, augums, ne mazāks par 178 centimetriem. 1929. gada 6. janvārī par SS vadītāju kļuva H. Himlers. Daudzu vēsturnieku skatījumā tikai no šīs dienas sākās SS patiesā vēsture. 1931. gada pavasarī SS organizācijā iekļāvās Reinhards Heidrihs (*Heydrich*), kas sāka veidot drošības dienestu (*Sicherheitsdienst* — SD). Abas šīs personas noteica visu SS organizācijas turpmāko attīstību. Pakāpeniski SS organizācija, kuru mēdza dēvēt par melno ordeni (esiesieši valkāja melnu formastērpu), kļuva par Vācijas kā fīrera valsts simbolu. Vēstures literatūrā “trešo reihu” nereti dēvē par “SS valsti”.
- ⁹⁸ Piemēram, 1941. gada 17. jūnijā Ā. Hitleris izdeva pavēli, kas noteica, ka SS reihsfīrers un Vācijas policijas šefs H. Himlers varas ziņā ir vienā līmenī ar okupēto austrumu apgabalu ministru un rīkojumus saņem tieši no fīrera. Pārvaldes iestādes okupētajos apgabalos nevarēja atcelt SS augstākās vadības rīkojumus. — Sk.: Bundesarchiv Berlin (turpmāk — BA— B), R 6/9, S.26-28, Der Reichsminister für die besetzten Ostgebiete: Denkschrift über Aufgaben und Befugnisse des Reichsminister für die besetzten Ostgebiete bzw. der Reichskommissare und über Befugnisse des Reichsführers SS, Chefs der Deutschen Polizei sowie des Reichskommissars für die Festigung Deutschen Volkstums, 27. August 1941.
- ⁹⁹ Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg, Bd. 5–2, S. 49.

- 100 *Myllyniemi S.* Neuordnung der baltischen Länder, S. 200.
- 101 *Fest J. C.* Das Gesicht des Dritten Reiches. Profile einer totalitären Herrschaft. — München, 1997, S. 238.
- 102 Turpat.
- 103 Sk.: *Feldmanis I.* Vācijas okupācijas politika Baltijā (1941–1945): vispārējās tendences un specifiskās iezīmes // *Latvijas Vēsture. Jaunie un jaunākie laiki*, 2006, 2. nr., 79.–88. lpp.
- 104 Šis jautājums aplūkots I nodaļas ceturtajā paragrāfā.
- 105 *Latvijas PSR vēsture*, 2. sēj., 182. lpp.
- 106 *Ezergailis A.* Vācu laiki 1941–1945, 164. lpp.
- 107 BA — B, R 90/2, S.1, Der Reichskommissar Ostland Lohse an den Reichsführer SS Himmler, 11. Dezember 1943.
- 108 *Latvijas vēsture*. 20 gadsimts, 258. lpp.
- 109 No agrāk publicētajiem pētījumiem varētu minēt šādas monogrāfijas: *Andersons E., Siliņš L.* Latvijas Centrālā padome (LCP). Latviešu nacionālā pretestības kustība 1943–1945. — Upsala, 1994, 496 lpp. u. c.
- 110 *Neiburgs U., Ērglis Dz.* Nacionālā un padomju pretošanās kustība: kopīgais un atšķirīgais (1941–1945) // Totalitārie režīmi un to represijas Latvijā 1940.–1956. gadā: Latvijas Vēsturnieku komisijas 2000. gada pētījumi (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 3. sēj.). — Rīga, 2001, 267.–330. lpp.; *Jēkabsons Ē.* Poļu nacionālā pretošanās kustība Latvijā vācu okupācijas laikā (1941–1945) // Okupācijas režīmi Latvijā 1940.–1959. gadā: Latvijas Vēsturnieku komisijas 2002. gada pētījumi (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 10. sēj.). — Rīga, 2004, 240.–277. lpp. u. c.
- 111 *Ērglis Dz.* Latvijas Centrālās padomes., — 231. lpp
- 112 *Neiburgs U., Ērglis Dz.* Nacionālā un padomju pretošanās kustība., 272. lpp.
- 113 *Ezergailis A.* Holokausts vācu okupētajā Latvijā, 272. lpp.
- 114 *Ezergailis A.* Latviešu tautas pretestības izpausmes pret okupācijas varu 1940–1945 // *Jaunā Gaita*, 1989, 3. nr., 45. lpp.
- 115 *Stranga A.* Kas bija Pērkonkrusts // *Diena*, 1997, 1. nov., 10. lpp.
- 116 *Neiburgs U., Ērglis Dz.* Nacionālā un padomju pretošanās kustība, 313. lpp.
- 117 Turpat.
- 118 *Stranga A.* Priekšvārds // *Ērglis Dz.* Latvijas Centrālās padomes., 11. lpp.
- 119 *Felder M. B.* “Die Spreu vom Weizen trennen...” Die Lettische Kartei — Pērkonkrusts im SD Lettland 1941–1943 // Latvijas Okupācijas muzeja gadagrāmata, 2003. — Rīga, 2004, 67. lpp.
- 120 Turpat, 64. lpp.
- 121 Šajā sakarā varētu norādīt, ka atsevišķi latviešu vēsturnieki, piemēram, *Andrievs Ezergailis*, ir izteikti kritiski noskaņoti pret kolaborācijas jēdziena lietošanu, raksturojot latviešu darbību “vācu laikā” un viņu attieksmi pret okupācijas varu. — Sk.: *Ezergailis A.* Kolaborācija vācu okupētajā Latvijā: piedāvātā un atraidītā // *Latvijas Vēsture. Jaunie un jaunākie laiki*, 2004, 2. nr., 42. lpp.
- 122 Sk.: Pašpārvaldes ģenerāldirektora *A. Valdmaņa* iesniegums (memorands) ģenerāldirektoram *O. Dreksleram*, 1942. g. novembris // *Latvijas suverenitātes ideja likteņgriežos...*, 59.–68. lpp.
- 123 *Neiburgs U., Ērglis Dz.* Nacionālā pretošanās kustība., 312. lpp.
- 124 *Biezais H.* Latvija kāškrusta varā., 145. lpp.
- 125 Turpat, 150. lpp.

- ¹²⁶ BA — B, R 6/5, S.105, Politische Lage in den Generalbezirken Lettland und Estland, 23. November 1943.
- ¹²⁷ Felder M. B. Die Spreu vom Weizen trennen..., S. 65.
- ¹²⁸ Ezergailis A. Kolaborācija vācu okupētajā Latvijā..., 51. lpp.
- ¹²⁹ Ezergailis A. Ievads // Latviešu leģions. Varoņi, nacisti vai upuri..., 11.–12. lpp.
- ¹³⁰ Feldmanis I. Latviešu un citu nevācu tautību ieroču SS vienības Otrajā pasaules karā: kopīgais un atšķirīgais // Okupācijas režīmi Latvijā 1940.–1956. gadā. Latvijas Vēsturnieku komisijas 2001. gada pētījumi (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 7. sēj.). — Rīga, 2002, 165.–179. lpp.; Feldmanis I. Latviešu un citu nevācu tautību ieroču SS vienības Otrajā pasaules karā: formēšanas veids, ideoloģija un cīņas mērķi // Okupācijas režīmi Latvijā 1940.–1959. gadā. Latvijas Vēsturnieku komisijas 2002. gada pētījumi (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 10. sēj.). — Rīga, 2004, 334.–352. lpp.; Neiburgs U. Latviešu leģions — pagātne un mūsdienas // Latvijas Vēsture. Jaunie un jaunākie laiki, 2000, 3. nr., 103.–108. lpp. u. c.
- ¹³¹ Lumsden R. Himmler's Black Order 1923–1945. — London, 1997, p. 207.
- ¹³² Hausser P. Waffen — SS im Einsatz. — Göttingen, 1953, S. 27.
- ¹³³ Stein G. H. Geschichte der Waffen — SS. — Düsseldorf, 1967, S. 123.
- ¹³⁴ Diskusijas pieteikumu sk.: Feldmanis I. Nacistu okupācijas politika Latvijā..., 58.–61. lpp.
- ¹³⁵ Kangeris K. Latvijas iedzīvotāji vācu okupācijas varas militārajos formējumos 1941–1945 // Feldmanis I., Kangeris K. Par Latviešu SS brīvprātīgo leģionu // Totalitārie režīmi Baltijā: izpētes rezultāti un problēmas. Starptautiskās konferences materiāli, 2004. gada 3.–4. jūnijs, Rīga (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 15. sēj.). — Rīga, 2005, 239. lpp.
- ¹³⁶ Par R. Bangerska uzskatiem sk.: Kangeris K. Piezīmes pie jautājuma kompleksa “Latviešu leģions” // Latviešu leģions: Varoņi, nacisti vai upuri? — Rīga, 1998, 113. lpp.
- ¹³⁷ Šādi Latviešu leģionu H. Himmlers definēja savā 1943. gada 26. maijā izdotajā rīkojumā. — Kangeris K. Piezīmes pie jautājuma kompleksa “Latviešu leģions”, 114. lpp.
- ¹³⁸ Sk.: Otto H. Brīvprātīgi iesauktie: How the Germans Conscripted “Volunteers” for the Latvian Legion // Latvija Otrajā pasaules karā. Starptautiskās konferences materiāli 1999. gada 14.–15. jūnijs, Rīga (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 1. sēj.). — Rīga, 208. lpp.; Feldmanis I. Latviešu un citu nevācu tautu ieroču SS vienības Otrajā pasaules karā: formēšana, ideoloģija un cīņas mērķi, 334. lpp. u. c.
- ¹³⁹ Pārvietoto personu komisijas locekļa H. Rozenfilda vēstule Latvijas pilnvarotajam lietvedim Vašingtonā J. Feldmanim 1950. gada 12. septembrī // Latviešu leģions. Varoņi, nacisti vai upuri, 103. lpp.
- ¹⁴⁰ Daukšts B. Latvijas karogi pēc kara Nirbergā. Nejaušs atgādinājums? // Mājas Viesis, 2003, 84. nr., 8. lpp.
- ¹⁴¹ Ezergailis A. Latviešu leģions — starp neziņu un aizmirstību // Diena, 2004, 26. jūnijs, 13. lpp.
- ¹⁴² Turpat.
- ¹⁴³ Turpat.
- ¹⁴⁴ Turpat.
- ¹⁴⁵ Par šo jautājumu interesantu un rosinošu pētījumu ir publicējis latviešu vēsturnieks Ritvars Jansons. Sk.: Jansons R. Latviešu leģionāru — pretošanās kustības dalībnieku programmatiskie mērķi // Latvijas Vēsture. Jaunie un jaunākie laiki, 2001, 4. nr., 102.–108. lpp.
- ¹⁴⁶ Sk.: Feldmanis I. Nacistu okupācijas politika Latvijā, Lietuvā un Igaunijā (1941–1945): salīdzinošs raksturojums // Okupētā Latvija 20. gadsimta 40. gados.

- Latvijas Vēsturnieku komisijas 2004. gada pētījumi (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 16. sēj.). — Rīga, 2005, 93.–106. lpp.
- 147 BA — B, R 6/162, S. 8 -11, Übersicht über den Verlauf der Musterungsaktion in Litauen, 9. Mai 1943.
- 148 Turpat.
- 149 BA — B, R 6/68, S.36, Schreiben des Generalkommissars in Kauen an den Reichskommissar für Ostland, 31. März 1943.
- 150 Turpat, R6/162, S.16, Übersicht über den Verlauf der Musterungsaktion in Litauen, 9. Mai 1943.
- 151 Par nogalināto Latvijas un no Vācijas ievesto ebreju skaitu skat. — *Stranga A.* Holokausts Latvijā: 1941–1945 // Holokausta izpēte Latvijā (Latvijas vēsturnieku komisijas raksti, 12. sēj.). — Rīga, 2004, 209.–225. lpp.; sīkāk par holokausta izpētes rezultātiem sk. *Stranga A.* Holokausta pētniecības problēmas. — Turpat, 17.–32. lpp.; arī — *Stranga A.* Holokausta vēstures pētniecība un holokausta piemiņa Latvijā. — Holokausta izpēte Latvijā (Latvijas vēsturnieku komisijas raksti, 18. sēj.). — Rīga, 2006, 13.–33. lpp.
- 152 Viens no iespaidīgākajiem darbiem, kas izvirzīja kompleksu pieeju holokaustam, bija klasiķa Raula Hilberga (*Hilberg*) grāmata “Perpetrators. Victims. Bystanders: The Jewish Catastrophe 1933–1945.” — Aaron Asher Books, New York, 1992. Bet pat Hilbergs veltīja mazāku uzmanību ebreju glābējiem; jau pirms Hilberga komplekso pieeju holokaustam, īpaši uzsverot nepieciešamību pētīt ne tikai slepkavu, bet arī upuru uzvedību, rīcību, garīgo pasauli katastrofas laikā un pirms tās, akcentēja ievērojamais Izraēlas autors Jehuda Bauers. — sk., piemēram, — *Bauer J.* The Holocaust in Historical Perspective. — Seattle, 1978.
- 153 Sk. sīkāk. *Ezergailis A.* Nazi / Soviet Disinformation About The Holocaust in Nazi — Occupied Latvia: Daugavas Vanagi: Who Are They? — Revisited. — Rīga, 2005, pp. 82, 84, 97. un citas lpp.
- 154 *Pavlovičs J.* Nacistiskās Vācijas okupācijas karaspēks Latvijā — ienākšanas hronoloģijas precizēšana. — LVIŽ, 2004, 3. nr., 96.–97. lpp.; Okupācijas varu maiņa Latgalē 1941. gada vasarā // Totalitārie okupācijas režīmi Latvijā 1940.–1964. gadā (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 13. sēj.), Rīga, 2004, 210.–257. lpp.; Okupācijas varu maiņas īpatnības Liepājā un tās tuvākajā apkārtnē // Latvija nacistiskās Vācijas okupācijas varā, 1941–1945 (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 11. sēj.). — Rīga, 2004, 113. lpp; Okupācijas varu maiņa Rīgas apriņķa austrumu daļā — neitrālās zonas fenomens // Totalitārie režīmi Baltijā: izpētes rezultāti un problēmas (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 15. sēj.). — Rīga, 2005, 144.–154. lpp. un citi darbi; *Urtāns A.* Ieskats holokausta pētniecībā Bauskas, Valmieras un Ludzas apriņķī // Holokausta izpēte Latvijā (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 12. sēj.). — Rīga, 2004, 187.–196. lpp. un citi darbi.
- 155 Sk., piemēram, vienu no jaunākajiem darbiem, kurā ir pārspīlēta pārkoņkrustiešu loma holokaustā — *Swain G.* Between Stalin and Hitler. Class War and Race War on the Dvina. — London, 2004. Aprakstot holokausta norisi Daugavpilī, autors pamatoti uzsver, ka ebreju iznīcināšanu iecerēja un vadīja vācu okupanti: Daugavpilī to vadīja operatīvās grupas A virsnieki Dr. Erihs Erlingers (*Ehrlinger*) un Joahims Hāmans (*Hamann*); vietējie latviešu policisti nebija izdarījuši ebreju slepkavības pirms vācu rīkojumu saņemšanas, taču tad, kad šie rīkojumi tika doti, viņi bez ierunām piedalījās ebreju nogalināšanā un viņu mantu piesavināšanā, Daugavpils latviešu policijas komandieris Roberts Blūzmanis pat tika sodīts un uz diviem mēnešiem ieslodzīts cietumā, jo vācieši uzskatīja, ka viņa darbība ir pārāk aktīva. Tomēr, vērtējot

- pērkoņkrustiešu lomu holokaustā, Sveins ir pārāk paļāvies uz otršķirīgiem avotiem un atmiņām un to iespaidā būtiski pārspīlējis pērkoņkrustiešu lomu ebreju iznīcināšanā; daži apgalvojumi, piemēram, ka pērkoņkrustietis Fēlikss Rikards esot bijis “gestapo vadītājs” (*sic!* — A. S.), ir pat nenopietni. Paļaušanās uz nepārbaudītām atmiņām ir radījusi arī nepamatotu apgalvojumu, ka 1941. gada 13. jūlijā Daugavpilī vietējo iedzīvotāju pūlis ir uzbrucis kādai ebreju grupai un nogalinājis vairākus cilvēkus. — Swain G. *Between Stalin and Hitler*, pp. 47, 55, 61, 234.
- 156 *Vīksne R.* Arāja komandas dalībnieks pēc padomju tiesas prāvu materiāliem: sociālais stāvoklis, izglītība, iestāšanās motīvi, piespriestais sods // *Holokausta izpētes problēmas Latvijā* (Latvijas vēsturnieku komisijas raksti, 2. sēj.), 350.–384. lpp.
- 157 *Vīksne R.* Ebreju iznīcināšana Aucē 1941. gada jūlijā // *Holokausta izpētes jautājumi Latvijā* (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 8. sēj.), 101.–127. lpp.
- 158 “Ja arī varam pierādīt, ka daudzi pērkoņkrustieši simpatizēja nacistiem un bija antisemīti, tomēr pēdējos desmit gados veiktā izpēte neapstiprina, ka viņi bija arī galvenie šāvēji un šaušanas organizētāji. Piemēram, pat Arāja komandā dienēja daudz vairāk strādnieku šķiras pārstāvju ar zemu izglītību nekā pērkoņkrustieši. Vairāk par divpadsmit pērkoņkrusta piederīgo Arāja komandā nav saskaitīti.” — *Ezergailis A.* *Vēlreiz par holokaustu* // *Diena*, 2005, 9. aprīlis.
- 159 *Ērglis Dz.* Holokausts un ebreju īpašumu ekspropriācija Krustpilī // *Holokausta izpēte Latvijā* (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 12. sēj.), 60.–82. lpp.; sk. arī viņa darbu par ebreju iznīcināšanu citā Latvijas daļā — *Ventspils apriņķa Dundagas pagasta ebreju liktenis: 1941. gada vasara* // *Holokausta izpēte Latvijā* (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti), 112.–164. lpp.
- 160 Vairāku autoru kopdarbs ir grāmata *Холокост в Латгалии*, Daugavpils, 2004. Diemžēl pretēji grāmatas virsrakstam, tā ir nevis hronoloģiski tematiska Latgales holokausta vēsture, bet gan atsevišķu rakstu kopojums; varbūt tas tomēr veicinās apkopojoša darba par ebreju iznīcināšanu Latgalē parādīšanos nākotnē.
- 161 *Vīksne R.* Ebreju iznīcināšana Latvijas mazpilsētās: pētniecības problēmas un rezultāti // *Holokausta izpēte Latvijā* (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 12. sēj.). — *Rīga*, 2004, 41.–49. lpp.
- 162 Turpat, 45. lpp.
- 163 Sk. 152. atsauci.
- 164 Turpat, 31., 44.–45., 53., 60. un citas lpp.
- 165 *Kangeris K.* Policijas struktūras Latvijā vācu okupācijas laikā // *Okupētā Latvija 20. gadsimta 40. gados* (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 16. sēj.). — *Rīga*, 2005, 284. lpp.
- 166 Viņa darba paplašinātu versiju sk. — *Якуб З. И.* В те дни из истории Даугавпилсского гето. — *Евреи в Даугавпилсе. Исторические очерки.* — Daugavpils, 1993, с. 287–396.
- 167 *Vestermanis M.* Par dažām holokausta izpētes problēmām Latvijā // *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls*, 1993, 1. nr., 116. lpp.
- 168 *Vestermanis M.* Pieteikums pētījumam “Pretdarbība holokaustam Latvijā” // *Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti*, 2. sēj. — *Rīga*, 2002, 384.–407. lpp.
- 169 *Rancāne A.* Cilvēku glābējas // *Diena*, 2005, 4. jūl.
- 170 *Stepens O., Dreimane I.* Grāmata skolām par holokaustu. — *Latvijas Okupācijas muzeja gadagrāmata. 2002: Varas patvaļa.* — *Rīga*, 2003, 424. lpp.
- 171 *Вестерман М.* Мотивы европейского национального самосознания в поэзии холокоста в Латвии // *Евреи в меняющемся мире.* Рига, 1998, том II, с. 246–262; *W. Scheffler.* *The Fate of German Jews in the Ghetto of Riga and Surroundings* //

- Holokausta izpētes jautājumi Latvijā (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 8. sēj.). — Rīga, 2003, 48. lpp.
- ¹⁷² *Bogojavlenska S.* Šeinas Gramas dienasgrāmata (Preiļi, 1941. gada jūlijs–augusts) — laikmeta vēsturiska un vispārcilvēciska liecība, turpat, 2. sēj., 228. lpp.
- ¹⁷³ *Бергман А.* Записки недочеловека. — Рига, 2005.
- ¹⁷⁴ Noziegumi pret cilvēci Latvijas teritorijā Padomju Savienības un nacistiskās Vācijas okupācijas laikā no 1940. gada līdz 1956. gadam: Latvijas Vēsturnieku komisijas Progresā ziņojums. Rīga, 2001 // Latvijas Vēsture, 2002, 2. nr., 15.–16. lpp.
- ¹⁷⁵ Latvija un Otrā Pasaules kara beigas Eiropā. 60. gadadienas dokumentācija 2005. gadā. — Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2005, 24. lpp.
- ¹⁷⁶ Par 60. gadadienu kopš Otrā pasaules kara beigām 1945. gada 8. maijā. Eiropas Parlamenta rezolūcija. — <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+PRESS+DN-20050512-1+0+DOC+XML+V0//LV>
- ¹⁷⁷ *Маслов В.* Образ Победы и некоторые факторы его формирования в СССР и постсоветской России // 1945. gads: 8. maijs — atbrīvošanas diena? 9. maijs — Uzvaras diena? / red. Bekmanis H., Keruss J. — Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 2006, 45. lpp.
- ¹⁷⁸ *Нарочницкая Н.А.* За что и с кем мы воевали. — Москва: Минувшее, 2005, с. 17.
- ¹⁷⁹ *Dribins L.* Latvijas un latviešu vēstures interpretācijas Rīgas krievu presē (2001–2006) // Latvijas Vēsture, 2006, 4. nr., 61. lpp.
- ¹⁸⁰ Присоединение прибалтов к СССР спасло их от гибели. — <http://www.narochnitskaia.ru>
- ¹⁸¹ Рекомендации российских историков: “Россия и Прибалтика: компетентные ответы на исторические претензии лимитрофов” — <http://www.narochnitskaia.ru>
- ¹⁸² Кто кому больше нужен (Россия: Трибуна). — <http://www.inosmi.ru/text/translation/227188.html>
- ¹⁸³ *Dribins L.* Latvijas vēstures faktors sabiedrības integrācijas procesā // Pretestība sabiedrības integrācijai: cēloņi un sekas. Rakstu krājums. — Rīga: LU Filozofijas un socioloģija institūts, Īpašu uzdevumu ministra sabiedrības integrācijas lietās sekretariāts, 2007, 45. lpp.
- ¹⁸⁴ *Dribins L.* Latvijas vēstures faktors sabiedrības integrācijas procesā, 57.–58. lpp.
- ¹⁸⁵ *Мажан Т.* Две разные Латвии // Телеграф, 2007, 8 фев. — <http://www.telegraf.lv>
- ¹⁸⁶ *Dribins L.* Latvijas un latviešu vēstures interpretācijas ..., 64.–65. lpp.
- ¹⁸⁷ *Новицкая А.* Латвия не откажется от термина “оккупация” // Телеграф, 2006, 21 ноябр. — <http://www.telegraf.lv>
- ¹⁸⁸ 1940. gada 17. jūnijs patiesā gaismā. — <http://www.latsocpartija.lv/avize.php?msiar-ticleid=187&l=2>
- ¹⁸⁹ *Dribins L.* Latvijas un latviešu vēstures interpretācijas ..., 64. lpp.
- ¹⁹⁰ Latvijas okupācijas muzeja gadagrāmata 2004. Cīņa par Baltiju. — Rīga: Latvijas 50 gadu okupācijas muzeja fonds, 2005.
- ¹⁹¹ Sk.: Latvijas Okupācijas muzeja gadagrāmata 2005. Atbrīvotāji kā iekarotāji. — Rīga: Latvijas 50 gadu okupācijas muzeja fonds, 2006.
- ¹⁹² Šo jautājumu vēl npublicētā darbā ir izvirzījis vienīgi vēsturnieks Juris Pavlovičs.
- ¹⁹³ Государственно-правовое строительство Латвийской ССР. — Рига, 1968, с. 266.
- ¹⁹⁴ *Zunda A.* Kolaborācija vācu okupētajā Latvijā: nostādnes vēstures literatūrā // Okupācijas režīmi Latvijā 1940.–1956. gadā. Latvijas Vēsturnieku komisijas 2001. gada pētījumi. — Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2002, 142. lpp.
- ¹⁹⁵ Turpat.

II daļa. LATVIJA KARA PRIEKŠVAKARĀ (1938–1939)

1. STARPTAUTISKĀ SITUĀCIJA BALTIJĀ UN LATVIJAS ĀRPOLITIKAS PAMATPROBLĒMAS

1938. gads ievadīja Eiropā savā ziņā gluži jaunu situāciju. Sākās pēc Pirmā pasaules kara noteikto valstu robežu revīzija, kas iezīmēja pastāvošās starptautiskās kārtības — Versaļas sistēmas arvien straujāku sairumu. Martā pievienojot sev Austriju, Vācija pārvērtās par Lielvāciju, kuras robežās saskaņā ar Minhēnes vienošanos oktobra sākumā tika iekļauts arī līdz tam Čehoslovākijai piederošais Sudetu apgabals. Lielvācija kļuva par spēcīgāko un dinamiskāko valsti Eiropā, kas izšķiroši noteica starptautisko notikumu turpmāko norisi sev vēlamā virzienā. Berlīne pielika visas pūles, lai diplomātiski sagatavotu jaunas agresīvas akcijas pret kaimiņvalstīm un Vācija iegūtu jaunas teritorijas.

Vācijas galvenie oponenti — Lielbritānija un Francija — nespēja apturēt Vācijas nostiprināšanās procesu un iesākto uzvaras gājieni. Londonas īstenotā “nomierināšanas politika”, kuras viens no galvenajiem mērķiem bija mazināt nacisma radikālismu un saglabāt mieru, nedeva vēlamos rezultātus. Minhēnes vienošanās nozīmēja klaju piekāpšanos Vācijas prasībām. Lielbritānija tobrīd neriskēja atbildēt uz Berlīnes izaicinājumu (draudu politiku), bet izšķīrās par “kompromisa risinājumu” — miera saglabāšanas vārdā atdeva Sudetu apgabalu. Briti faktiski atradās neapskaužamā situācijā — vienīgā Minhēnes vienošanās alternatīva bija sākt karu laikā, kad pastāvēja tikai bažas par tā iespējamību. Izdarīt šādu izvēli nebija viegli. Londona varēja nokļūt agresora lomā. Vēlāk gan izrādījās, ka Minhēne bija tikai miera politikas ilūzija, jo no kara izvairīties neizdevās.

Trīsdesmito gadu beigās situāciju Austrumeiropā ievērojami iespaidoja PSRS neapreķināmā politika. Pēc būtības Padomju Savienība bija izteikti revizionistiska valsts un *status quo* saglabāšanas pretiniece. Tā bija ieinteresēta padziļināt starptautiskās pretrunas un konfliktus, provocēt karu un sagrābt jau-

nas teritorijas. Maskava nevēlējās samierināties ar Rietumukrainas, Rietumbaltkrievijas un Baltijas, kā arī Somijas un Besarābijas zaudēšanu. PSRS agresivitāti īpaši kāpināja komunistu ieinteresētība “pasaules revolūcijā”, kuru tā plānoja izraisīt ar kara palīdzību. Šai revolūcijai vajadzēja nodrošināt PSRS iespēju dominēt pasaulē. Padomju diktators Josifs Staļins nepacietībā gaidīja dienu, kad Kremlis valdīs pār komunistisku pasauli.

Situācija Baltijā. Latvijas izšķiršanās par neitralitāti

1938. gadā Baltijas valstu starptautiskajā stāvoklī bija vērojamas izteiktas pārmaiņas. Vācijas un Padomju Savienības sāncensība par ietekmi vainagojās ar nosacītu Berlīnes uzvaru. Vācija nostiprināja savas pozīcijas Igaunijā un Latvijā, bet Lietuvai, kura tradicionāli uzturēja draudzīgas attiecības ar Maskavu, nācās saskarties ar spēcīgu un arvien pieaugošu vācu spiedienu jautājumā par Klaipēdas (Mēmeles) apgabalu.¹ Lietuva nebija pratusi pēdējos 15 gados šo apgabalu integrēt vai “lietuviskot”. Klaipēdas apgabala iedzīvotāji, pat tie, kuri runāja lietuviski, faktiski bija svešie Lietuvā un izturējās lojāli vien tāpēc, ka nebija citas alternatīvas.² Patiesībā lielākā daļa no viņiem dega nepacietībā drīzāk sagaidīt to mirkli, kad Vācija būs tik spēcīga, lai spētu panākt Klaipēdas apgabala atgūšanu.

Šajā laikā Baltijas valstīm nebija gandrīz nekādu iespēju mēģināt tuvināties Ziemeļvalstīm, jo tās atklāti demonstrēja savu nepatiku un centienus norobežoties. Par to ir saglabājušās dažādas liecības. Tā, piemēram, 1937. gada augustā Tallinā viesojās Somijas ārlietu ministrs Rūdolf Holsti (*Holsti*). Sarunā ar viņu igauņu kolēģis Frīdrihs Akels (*Akel*) jautāja, vai ir iespējama “ciešāka Baltijas valstu un Skandināvijas valstu sadarbība”. Kā ziņoja uz Rīgu Latvijas sūtnis Igaunijā Edgars Krieviņš, R. Holsti atbilde bija skaidra un noteikta: “Neviena no Skandināvijas valstīm neuzskatot ciešāku sadarbību ar Baltijas valstīm par iespējamu. Iemesls — mēs esot diktatori. Šinī ziņā nepastāvot nekāda atšķirība starp atsevišķām Baltijas valstīm. Visas trīs esot vienādas.”³

Situāciju reģionā jūtami sarežģīja Polijas un Lietuvas konflikts, kas izcēlās 1938. gada pavasarī. 18. martā Varšava izvirzīja Kauņai ultimātu, kam varēja būt tālejošas sekas, ja Lietuva to noraidītu. Latvijas ārpolitikas vadītājam pat šķita, ka šādā gadījumā iespējama bruņota sadursme vai Lietuvas bojāeja.⁴ Bažas tomēr nebija pamatotas. 19. martā Lietuva pieņēma poļu ultimātu, kas

bija ļoti mērens un netipisks diplomātijas vēsturē — Varšava pieprasīja diplomātisko attiecību atjaunošanu,⁵ kuras bija pārtrauktas 1920. gada nogalē, kad Polija ieņēma Lietuvai piederošo Viļņas apgabalu. Izšķirīgs izrādījās britu spiediens un lietuviešu uztraukums par iespējamo vācu agresiju. Vācija tik tiešām bija paredzējusi poļu un lietuviešu militārās sadursmes gadījumā okupēt Klaipēdas apgabalu.

Polijas un Lietuvas attiecību krīze bija savdabīga pārbaude 1934. gadā izveidotajai Baltijas Antantei — Latvijas, Igaunijas un Lietuvas politiskajai savienībai, kura visumā veicināja visu Baltijas valstu interesēm atbilstošu konflikta atrisinājumu. V. Munters sākumā gan izvērta visai uzbāzīgas un nelūgtas aktivitātes, bet tas tika darīts, lai panāktu Lietuvas un Polijas attiecību uzlabošanu, Kauņai piekāpjoties bez ultimāta iesniegšanas. Igaunijas diplomātu pozīcija bija atturīgāka, viņi nemēģināja uzņemties starpnieku lomu, tomēr arī bija ieinteresēti krīzes mierīgā noregulējumā, jo baidījās no militārā risinājuma sekām.

Svarīgākā izšķiršanās Baltijas valstu ārpolitikā bija orientācija uz tā saucamo absolūto neitralitāti. Par šādu soli Latviju, Lietuvu un Igauniju mudināja izšķirties reālie starptautiskie notikumi, savstarpējās neuzticēšanās atmosfēra Eiropā, starptautisko organizāciju nevarība, iespēja tikt ierautām nevēlamos konfliktos, neitralitātes idejas pievilcība un citu valstu piemērs un spiediens. Juridiskie šķēršļi Baltijas valstu neitralitātei izrietēja galvenokārt no šo valstu starptautiskajām saistībām, ko tās bija uzņēmušas, iestājoties Tautu Savienībā. Piemēram, šīs starptautiskās organizācijas statūtu 16. pants paredzēja dalībvalstu piedalīšanos dažāda veida kolektīvās sankcijās (arī militārajās) pret valsti — agresoru. Līdz ar to Tautu Savienības pakts, kura pamatā bija ideja karu apkarot ar karu, faktiski (daudz kas gan bija atkarīgs no viena vai otra noteikuma interpretācijas) it kā izslēdza neitralitāti. Jau 1937. gada aprīlī, referējot Darba kameras sapulcē, V. Munters bija konstatējis, ka “mūsu piederība pie Tautu Savienības un mūsu ģeogrāfiskais stāvoklis var mums uzlikt citus pienākumus kā neitralitāti”⁶.

Šāds brīdis šķīta pienācis pēc nepilna pusotra gada — 1938. gada septembrī. Sudetu krīzes kulminācijas brīdī Čehoslovākija centās izdibināt, vai Padomju Savienība (tajā laikā — Tautu Savienības locekle) būtu gatava Vācijas (tā kopš 1933. gada oktobra vairs nebija Tautu Savienības dalībvalsts) agresijas gadījumā pildīt 1935. gada maijā noslēgtā savstarpējās palīdzības līgumā noteiktās saistības, kas aktualizēja vairākām valstīm sāpīgo jautājumu par eventuālo nepieciešamību pieļaut sveša karaspēka tranzītu,

jo Čehoslovākijai ar Padomju Savienību nebija kopīgu robežu. Jau doma vien par iespējamo PSRS bruņoto spēku "virzību caur Baltijas valstīm likās nopietns drauds šo valstu valdībām un tautām"⁷.

1938. gada 19. septembrī, uzstājoties Tautu Savienības 19. pilnsapulcē, Latvija un Igaunija (Lietuva to izdarīja trīs dienas vēlāk) deklarēja, ka atsakās no 16. pantā paredzētajām saistībām obligāti sniegt palīdzību citām Tautu Savienības locekļēm, kuras apdraudētu ārēji ienaidnieki. Skaidrojot Latvijas nostāju, V. Munters norādīja: "Piedzīvojumi, kas gūti, piemērojot vienā gadījumā ekonomiskas un finansiālas sankcijas, sankciju nepielietošana dažos citos gadījumos [...] un vairāku delegātu deklarācijas šinī pilnsapulcē noved pie slēdziena, ka sankciju sistēma pašreizējos apstākļos uzskatāma par tādu, kas ieguvusi neautomātisku raksturu. Latvijas valdība tādēļ patur sev tiesības noteikt katrā atsevišķā gadījumā, vai un cik lielā mērā tā ir spējīga piemērot 16. pantā paredzētos noteikumus." Piebildīsim, ka vienlaikus Latvijas ārlietu ministrs tomēr pauda arī uzticību Tautu Savienības ideāliem. Viņš izteica atbalstu principam, ka uzbrukums kādai Tautu Savienības dalībvalstij joprojām "uzskatāms par lietu, kas arī turpmāk skars visus Tautu Savienības locekļus"⁸.

Baltijas valstu sniegtie paziņojumi Tautu Savienības 19. pilnsapulcē, ka militārā konflikta gadījumā tās var palikt neitrālas un nepiedalīties sankcijās, radīja nepieciešamību izstrādāt savus neitralitātes likumus. Ņemot par pamatu 1938. gada maijā apstiprinātos Skandināvijas valstu neitralitātes likumus, tas tika izdarīts un savstarpēji saskaņots novembrī. Latvijā un Igaunijā neitralitātes likumi stājās spēkā 1938. gada decembrī, Lietuvā — 1939. gada februārī. Šie likumi noteica Baltijas valstu rīcību kara laikā un apliecināja, ka tās par vislabāko veidu, kā saglabāt neatkarību, uzskata neitralitāti.

Vēstures literatūrā Baltijas valstu orientācija uz neitralitāti bieži un daļēji arī pamatoti tiek kritizēta, jo starptautiskās krīzes apstākļos lielvalstu nerespektēta un negarantēta neitralitāte pati par sevi nav glābšanas līdzeklis. Latvija, Lietuva un Igaunija, atsakoties ievērot 16. pantu, ne vien mazināja Tautu Savienības spēku un nozīmi, bet arī devalvēja vienu no savas ārpolitikas pamatelementiem (sadarbību ar šo organizāciju) un labprātīgi atteicās no savas neatkarības vienīgās starptautiskās garantijas, "uz ko tās varēja atsaukties kādas ārvalsts uzbrukuma gadījumā"⁹. Gribot negribot līdz ar to tika radīti labvēlīgāki apstākļi agresīvo lielvalstu — Vācijas un Padomju Savienības — darbībai.

Šajā ziņā svarīgs ir jautājums, vai Baltijas valstīm bija iespējams izraudzīties kādu citu — labāku rīcības variantu. Līdz šim vēsturnieku darbos izvirzītie alternatīvie risinājumi nelielas īpaši pārlicinoši un atzīstami. Piemēram,

latviešu izcelsmes ASV vēsturnieks Edgars Andersons raksta, ka, savā neitralitātē slēpjoties, Baltijas valstis “varēja tikai kļūt bezgribas lielvalstu vienošanās objekts”. Pēc viņa domām, “reālāks nodrošinājums būtu bijis piemēroties kādam lielvalstu grupējumam un cerēt uz to labāko”¹⁰. Taču jāšaubās, vai tas glābtu Baltijas valstis un novērstu likteni, ko tās piedzīvoja 1940. gadā.

Starptautiskās situācijas izmaiņas

1939. gada pavasarī

1939. gada pavasarī krasi pasliktinājās starptautiskā situācija Eiropā. Vācija martā izšķīrās par kārtējiem agresijas aktiem — iznīcināja Čehoslovākiju kā patstāvīgu valsti,¹¹ piespieda Lietuvu atteikties no Klaipēdas apgabala. Šajā laikā strauji saasinājās arī Vācijas un Polijas attiecības. Varšava nepiekrita Berlīnes variantam par abu valstu strīdīgo jautājumu noregulējumu (Dancigas atdošana, poļu koridoru¹² šķērso “vācu koridors”¹³ utt.) un tās priekšlikumam kļūt par vācu jaunāko sabiedroto. Nevarēdams samierināties ar poļu atteikumu, Ā. Hitlers aprīlī jau jutās tik izaicināts, ka vairs neredzēja citu risinājumu, kā vien gatavošanos militāram konfliktam ar Poliju.

Līdz 1939. gadam vācu ārpolitika balstījās uz tā saucamo tautas ideju, kas pieļāva un attaisnoja tikai vāciešu pakļaušanu Berlīnes varai. Agresīvā rīcība pret Čehoslovākiju jau bija šā nacionālā principa pārkāpums, jo okupēta tika teritorija, ko apdzīvoja čehi, nevis vācieši. Tā izraisīja pārmaiņas britu politikā, jo bija atklāts trieciens Londonas prestižam un pret to vērsta naidīga demonstrācija. “Nomierināšanas” politiku nomainīja garantiju politika. Briti vairs nevēlējās piekāpties Vācijai un pieņēma tās izaicinājumu. Jau 31. martā britu premjers Nevils Čemberlens (*Chamberlain*) paziņoja, ka Londona vācu agresijas gadījumā ir gatava sniegt palīdzību Polijai. Vēlāk Lielbritānijas un Francijas garantijas ieguva arī Rumānija, Grieķija un Turcija.

Britu vienpusīgā garantiju politika, kurai bija divi galvenie mērķi — “nobiedēt” Vāciju un iegūt par sabiedroto Padomju Savienību, izrādījās visai nepārdomāta un izraisīja neparedzētas sekas. Lielbritānija un Francija faktiski nostiprināja arī PSRS drošību pret iespējamu vācu agresiju, jo Padomju Savienība atradās uz austrumiem no garantētajām valstīm — Polijas un Rumānijas. Maskavai vairs nevajadzēja lauzīt galvu par eventuālu Vācijas uzbrukumu. Ja Vācija tagad uzbruktu, Maskava varētu rēķināties ar Lielbritānijas iesaistīšanos karā, iekams vācieši sasniegtu padomju robežas. Turpretī Padomju Savienībai

nebija nekādu saistību pret Londonu. Līdz ar to vienpusējās garantijas bija dārga britu dāvana padomju diktatoram. Ievēribas cienīgs šajā ziņā ir latviešu izcelsmes ASV vēsturnieka E. Andersona atzinums, ka, dodot garantijas Polijai, N. Čemberlens patiesībā sevi iespēlēja J. Staļina rokās.¹⁴ Daudzas vēlākās problēmas, kas radās britiem, bija tieši saistītas ar šo pārsteidzīgo rīcību.

Ā. Hitlera lēmums atrisināt “poļu jautājumu”, izmantojot militārus līdzekļus, un britu “garantiju” politika būtiski veicināja Padomju Savienības lomas pieaugumu starptautiskajās attiecībās — bez PSRS līdzdalības vairs nebija iespējama starptautisko jautājumu risināšana Eiropā. Maskava kļuva par arbitru. Tā varēja izvēlēties vai nu kopā ar Lielbritāniju un Franciju uzstāties pret Vāciju, vai provocēt karu starp Vāciju un Rietumu demokrātijām. Citu lielvalstu ārpolitiskās manevrēšanas iespējas bija visai ierobežotas. Abām pusēm — Rietumu lielvalstīm un Vācijai — bija nepieciešams Padomju Savienības atbalsts. 1939. gada pavasarī Lielbritānija un Francija uzsāka sarunas ar PSRS un veselus piecus mēnešus nesekmīgi centās panākt sev pieņemamu vienošanos ar Maskavu, lai atturētu nacistisko Vāciju no agresijas pret Poliju.

Tendences, kas iezīmējās lielvalstu politikā, bija bīstamas Baltijas valstīm. Gan pieminētais Berlīnes lēmums attiecībā uz Poliju, gan Maskavas neinteresētība aizstāvēt Poliju, gan arī Lielbritānijas nespēja tai efektīvi palīdzēt veicināja tādas situācijas veidošanos, kad Padomju Savienība vai Vācija varēja īstenot savus agresīvos nolūkus Baltijā. Lai arī kādu politiku Latvija, Lietuva un Igaunija tagad izvēlētos, tām bija grūti cerēt uz neatkarības saglabāšanu pilnā apjomā. Baltijas Antante, kas bija “iekšēji vāja” un “savstarpēju pretrunu plosīta” politiska savienība, te neko glābt nevarēja. Situāciju vēl vairāk sarežģīja Igaunijas nevēlēšanās ievērot ģeopolitiskās realitātes, priekšroku dodot nevis Baltijas valstu sadarbībai, bet gan nesekmīgiem mēģinājumiem tuvināties Skandināvijas valstīm.

Visi tolaik iespējamie Eiropas kara scenāriji bija draudīgi Baltijas valstīm, jo tās varēja tikt sadalītas, pārvērsties par “maiņas objektiem” lielajā politikā vai arī kļūt par lielvalstu bruņoto sadursmju norises vietu. Savā 1939. gada 26. aprīļa apkārtrakstā Latvijas sūtņiem ārvalstīs V. Munters par visbīstamāko Latvijai prognozēja padomju–vācu karu ar tā neparedzamajām sekām, tad PSRS preventīvo triecienu, ja pieaugtu vācu ietekme Lietuvā, un beidzot Vācijas un Polijas militāro sadursmi, kas varētu pāraugt plaša mēroga konfliktā. Pārejot no prognozēm uz Latvijas konkrētā starptautiskā stāvokļa vērtējumu, viņš norādīja: “Manevrēšana starp trim kaimiņiem, kas savā starpā raugās viens uz otru ar neuzticību, kopēja robeža ar PSRS, Vācijas pietuvošanās mūsu

teritorijai uz ļotiniecīgu distanci, neskaidra politika ziemeļos, nestabila situācija dienvidos, vācu minoritāte, naidīgo spēku propaganda un pretpropaganda — visi šie apstākļi kopā ņemot attaisno mūsu saucienus pēc stipriem nerviem, skaidra skata un droša prāta.”¹⁵

Ar Vāciju noslēgtais neuzbrukšanas līgums

Kopš trīsdesmito gadu sākuma V. Munterš sevišķi lielu nozīmi piešķīra neuzbrukšanas līguma noslēgšanai ar Vāciju. Viņa skatījumā tas būtu svarīgs drošības elements Austrumeiropā, loģisks turpinājums un papildinājums jau 1932. gadā parakstītajam neuzbrukšanas līgumam ar Padomju Savienību, kas no formāli juridiskā viedokļa attiecībās ar Berlīni radītu tādas pašas drošības garantijas, kādas jau pastāvēja attiecībās ar Maskavu. V. Munterš plāns paredzēja arī to, ka Latvijai ar šiem diviem neuzbrukšanas līgumiem bija jāiegūst PSRS, Francijas, Polijas un Vācijas garantijas — “jumts”, kas to pārklātu.¹⁶

Iecerētais valsts ārējās drošības nostiprināšanas variants — lai arī grūti īstenojams, drīzāk pat nerealizējams — tomēr pilnīgi iekļāvās Latvijas neitrālās politikas koncepcijā un iespēju robežās atbilda tās centieniem, ar nelielu novirzi uz vienu vai otru pusi, ievērot vienādu distanci ar PSRS un Vāciju. Tas arī lielā mērā noteica Latvijas politiskās elites lēmumu pieņemt Vācijas 1939. gada 28. aprīlī izteikto piedāvājumu noslēgt neuzbrukšanas līgumu, kaut gan bija pilnīgi skaidrs, ka Berlīne šajā gadījumā vēlas Latvijas centienus izmantot savās interesēs. Vācija gribēja panākt, lai Latvija nepieņemtu iespējamās britu, franču un krievu garantijas un koncentrētu uzmanību uz varbūtējo PSRS agresiju. Berlīne prasmīgi izmantoja Latvijas diplomātu bažas, ka triju lielvalstu sarunās ir iespējama ciniska vienošanās Maskavas labā uz Baltijas valstu rēķina. Latviju un Igauniju šajā laikā it sevišķi bija satraucis PSRS 1939. gada 28. marta paziņojums, kurā bija uzsvērts, ka Maskava necietīs, ja Latvijā, resp. Igaunijā tiks pieļauta kādas trešās valsts dominānce.¹⁷ Rīga un Tallina šo padomju deklarāciju uztvēra kā atklātu ultimātu.

Vācijas piedāvājumam piekrita arī Igaunija. Sarunas par neuzbrukšanas līgumu noslēgšanu ilga vairāk nekā mēnesi. Galvenās grūtības radās, apspriežot jautājumu, kā neuzbrukšanas paktos ņemt vērā 1923. gada 1. novembrī noslēgto Latvijas un Igaunijas militārās savienības līgumu. Galu galā pieņēma formulu, kuru bija ierosinājuši igauņi, bet juridiski noslīpējis Vācijas Ārlietu ministrijas Juridiskās daļas vadītājs Frīdrihs Gauss (*Gaus*). 7. jūnijā parakstītajā

Vācijas un Latvijas neuzbrukšanas līgumā tā skanēja šādi: "Līgums tomēr nepaliek spēkā ilgāk kā šodien parakstītais tāds pats līgums starp Vāciju un Igauniju. Ja šī iemesla dēļ līgums zaudētu spēku 2. rindkopā paredzētā termiņā (desmit gadu laikā. — *I. F.*), tad Latvijas valdība un Vācijas valdība, uz vienas puses vēlēšanos, nekavējoties stāsies sarunās par līguma atjaunošanu."¹⁸

"Igaunū—Gausa" formulas iekļaušana Vācijas noslēgtajos neuzbrukšanas līgumos ar Latviju un Igauniju bija izdevīga Berlīnei, jo nodrošināja tai iespēju konflikta gadījumā neitralizēt vienu no Latvijas un Igaunijas militārās savienības dalībniecēm. Līdz ar to šī formula, kas atspoguļoja igauņu ārpolitikas vadītāju pārliecību, ka Vācija Igauniju mazāk apdraud nekā Latviju, būtībā ievērojami vājināja Latvijas un Igaunijas militāro sadarbību. Vēstures literatūrā ir pat izskanējuši apgalvojumi, ka, noslēdzot 7. jūnija līgumus, Rīga un Tallina formāli atteikušās no savstarpējās militārās savienības.¹⁹

Pēc sava satura Vācijas noslēgtie neuzbrukšanas līgumi ar Latviju un Igauniju bija tā saucamie atvērtās vai neierobežotās neitralitātes līgumi. Tie nesaturēja klauzulu, ka līgums zaudē spēku, ja viena no līgumslēdzējpusēm uzbrūk trešai valstij. Šīs normas vietā līgumu pirmā panta otrajā rindkopā bija fiksēts: "Ja no kādas trešās valsts puses notiktu pret vienu no līdzējām pusēm kāda pirmā rindkopā aprādītā veida darbība (uzsākts karš vai cita veida varas līdzekļu pielietošana. — *I. F.*), tad otra līdzēja puse šādu darbību neatbalstīs."²⁰ Vācu vēsturnieks R. Āmans tāpēc pamatoti kritizē šos līgumus, norādot, ka tie bija domāti tam, lai atbalstītu agresīvu darbību, nevis no tās izvairītos.²¹

Neuzbrukšanas līgumi ar Vāciju īslaicīgi nomierināja Latvijas un Igaunijas sabiedrību. Radītā drošības sajūta tomēr bija mānīga. Būtībā Latvijas un Igaunijas apdraudējums nebija mazinājies, šo valstu neitralitāte neieguva papildu garantijas. Vēsturnieki ir gandrīz vai vienisprātis, ka līgumi ievērojami sašaurināja Rīgas un Tallinas ārpolitiskās darbības lauku. E. Andersons pat uzskata, ka pēc līgumu parakstīšanas Baltijas valstīm vairs nebija nekādas manevrēšanas iespējas — "tās bija izolētas un glābās absolūtā neitralitātē, ko pašas nespēja pasargāt"²².

Šajā sakarā visai loģiski izvirzās jautājums, kā tad Latvijai un Igaunijai tomēr vajadzēja rīkoties? Vai noslēgtajiem neuzbrukšanas līgumiem bija kāda pozitīva alternatīva? Ko iegūtu Rīga un Tallina, ja tās līdzīgi, piemēram, Helsinkiem atteiktos no Vācijas piedāvājuma? Vēsturnieka A. Strangas piedāvātā atbilde ir viennozīmīga: "Situācijas traģisms slēpās [...] tajā apstākļī, ka nekādas pozitīvas alternatīvas 7. jūnija līgumam nebija un tāda noteikti nebija Maskavas sarunas: šīs sarunas Staļins nesteidzīgi veda, gaidot Hitlera

pieņēmumu, nevis vēloties nosargāt Austrumeiropas valstis.”²³ Atliek vien piekrist un nedaudz papildināt šo viedokli — neviens no Latvijas un Igaunijas iespējamiem ārpolitiskās rīcības variantiem neko īpaši nemainītu šo valstu liktenī. Nacistiskā Vācija un PSRS bija tik stipras un tik agresīvi tendētas, ka, savstarpēji vienojoties, varēja Austrumeiropu “samalt miltos”, gandrīz pilnīgi netraucēti to pārveidot atbilstoši saviem ieskatiem un plāniem. Notikumi pēc 1939. gada 23. augusta to arī uzskatāmi apliecināja.

Baltijas jautājums triju lielvalstu sarunās

1939. gada pavasarī iesākušās Lielbritānijas, Francijas un PSRS sarunas parasti iedala trijos posmos: sākuma fāzē (aprīļa vidus — jūnija pirmā puse), Maskavā notikušajās tiešajās politiskajās sarunās (15. jūnijs–2. augusts) un militārajās sarunās (12.–23. augusts). Līdz maija beigām Londona (pretēji Parīzei) nebija gatava slēgt ar Maskavu savienības līgumu, tāpēc tā noraidīja PSRS 17. aprīļa priekšlikumos izvirzīto ideju par savstarpējās palīdzības paktu. N. Čemberlens šajā laikā izmisīgi centās mainīt Lielbritānijai nelabvēlīgo situāciju, kurā tā bija nokļuvusi saistībā ar nepārdomāto un vienpusīgo garantiju politiku, un centās panākt, lai arī Padomju Savienība uzņemtos kaut kādas vienpusīgas saistības iespējamās agresijas novēršanā. Britu premjeru satrauca arī iespēja, ka priekšlaicīga triju lielvalstu alianse varētu izprovocēt “ielenkto” Vāciju uz preventīvu karu, kam Londona militāri nebija gatava.

Mainīt savu nostāju N. Čemberlenu piespieda PSRS un Vācijas tuvināšanās draudi (Maskavai vienlaikus bija sarunas arī ar Berlīni), kas nosacīti iezīmējās 1939. gada maija otrajā pusē. Britu kabinets 24. maijā secināja, ka “alianse ar PSRS ir mazāks ļaunums nekā karš ar Vāciju”²⁴, un nolēma pieņemt padomju priekšlikumu par savstarpējās palīdzības pakta noslēgšanu. Taču pat šī britu piekāpšanās neietekmēja Maskavu, un tā joprojām centās sarežģīt un novilcināt triju lielvalstu sarunas. Nevēloties sadarboties ar Rietumvalstīm, lai aizsargātu *status quo* Austrumeiropā, Padomju Savienība sarunās bieži izvirzīja tā saucamo Baltijas jautājumu, pieprasot atzīt tās īpašās intereses šajā reģionā, kas liecināja par PSRS agresīvajiem nolūkiem.

Triju pušu sarunu sākumā PSRS mēģināja panākt, lai Lielbritānija un Francija piekristu garantēt arī Baltijas valstis (Latviju, Igauniju un Somiju), kas robežojās ar Padomju Savienību, jo līdz ar to vācu agresijas gadījumā “būtu piesegta” visa rietumu robeža ar PSRS. Kad briti un franči piekāpās un savā

27. maijā izvirzītajā projektā paredzēja palīdzību arī Baltijas valstīm, ja tās to lūgs, Maskava 2. jūnijā izvirzīja jaunu prasību — palīdzība nosauktajām valstīm (Beļģija, Grieķija, Turcija, Rumānija, Polija, Latvija, Igaunija un Somija) jāsniedz automātiski — neatkarīgi no tā, vai, agresoram uzbrūkot, kāda no šīm valstīm to prasīs vai ne.²⁵

Gan briti, gan arī vācieši labi izprata padomju divkosīgo spēli un agresīvos nodomus. Sakarā ar PSRS iebildumiem pret 27. maija priekšlikumiem vācu sūtņis Londonā Herberts fon Dirksens (*Dirksen*) 3. jūnijā informēja Berlīni, ka “krievu argumentācija (caur Baltijas valstu teritoriju vācu karaspēks var netraucēti nonākt pie PSRS robežām; Igaunija un Latvija nav spējīgas aizstāvēt savu neitralitāti utt.) liecina, ka viņi vēlas draudošas agresijas gadījumā okupēt nomaļus valstis (*Randstaaten* — tā vācieši dēvēja Baltijas valstis. — *I. F.*) pat pret to gribu”²⁶. Vēl noteiktāks savos secinājumos bija britu vēstnieks Berlīnē Nevils Hendersons (*Henderson*). 14. jūnijā Latvijas sūtņis Vācijā Edgars Krieviņš ziņoja uz Rīgu V. Munteram: “Britu vēstnieks ir pārliecināts, ka krievi grib sakūdit Vāciju ar Angliju, Franciju un Poliju, paši turēties nomaļus un galu galā būt galvenie ieguvēji.”²⁷

Arī tiešajās politiskajās sarunās Maskavā briti un franči “uzstājās lūdzēju lomā” (franču sūtņa Maskavā Pola Nadžiāra formulējums 22. jūnija vēstulē Francijas ārlietu ministram Žoržam Bonē)²⁸ un turpināja piekāpties Maskavas prasībām jautājumā par garantijām Baltijas valstīm. Tā 1. jūlijā iesniegtajā projektā viņi atteicās no sava agrāk izvirzītā galvenā priekšnoteikuma — nepieļaut PSRS palīdzību agresijā cietušai valstij bez tās piekrišanas.²⁹ Līdz ar to triju lievalstu garantijas uzbrukuma gadījumā valstīm, kurām bija paredzēta palīdzība (arī Baltijas valstīm), varēja automātiski stāties spēkā.³⁰

PSRS pārstāvji kārtējo reizi izšķīrās par nekonstruktīvu nostāju un sāka diskusiju par jaunu problēmu — tā saucamo netiešo agresiju, uzstājot, ka atbalstāmajām valstīm palīdzība jāsaņem arī šādas agresijas gadījumā. Padomju puses izvirzītā “netiešās agresijas” formula bija mākslīga, realitātei neatbilstoša un vērsta uz to, lai Maskava varētu Londonas un Parīzes aizsegā iekļauties garantējamo valstu iekšējās lietās, par iegāni izmantojot, piemēram, izmaiņas to valdību sastāvos. Rietumvalstu diplomātu aprindās un presē par to atklāti ņirgājās un ironizēja. Tā, piemēram, pēc franču avīzes *Jour* domām, jau ieraugot Rīgas vai Tallinas ielās nacistu formā tērptu cilvēku, šī formula dod iespēju saukt: “Netiešā agresija! Uz priekšu!”³¹

Pakļaujoties Maskavas uzstājībai un vēloties panākt progresu sarunās, briti un franči 1939. gada 17. jūlijā apliecināja savu gatavību dot Baltijas valstīm

garantijas gan tiešas, gan arī “netiešas agresijas” gadījumā.³² Taču viņi iestājās par to, lai tiktu saskaņota “netiešās agresijas” izpratne, un izvirzīja vairākus šā jēdziena iespējamus definīcijas variantus. Tā, piemēram, viņi ieteica ar “netiešo agresiju” saprast rīcību, kas “neizslēdz (vai ietver sevī) akciju, kuru veic minētā valsts (valsts, kurai paredzēta triju lielvalstu palīdzība. — *I. F.*) citas lielvalsts izteiktu spēka lietošanas draudu dēļ un kuras rezultātā tā zaudē savu neatkarību vai pārstāj būt neitrāla”³³.

“Netiešās agresijas” formula tā arī palika nesaskaņota. Padomju diplomātiem bija skaidrs, ka Lielbritānija vēl nevēlas pilnīgi pamest Baltijas valstis likteņa varā un “atdot” tās Padomju Savienībai. Trīspusīgās sarunas Maskava gan turpināja, augustā pat iesāka militārās sarunas. Tā negribēja zaudēt lielisko iespēju “uzsist cenu” sarunās ar Vāciju, kas aktivizējās tieši jūlija beigās, kad pēc neveiksmīgā mēģinājuma vienoties ar Japānu Ā. Hitlers sāka nopietni apsvērt ideju par neuzbrukšanas pakta noslēgšanu ar PSRS.³⁴ Viņš vairs neredzēja citu iespēju, kā iegūt rīcības brīvību politikā pret Poliju, lai varētu to militāri sakaut un iznīcināt.

Berlīne neiebilda pret vienošanos ar Maskavu uz Baltijas un citu valstu rēķina. Tā ļoti ātri piekāpās visām galvenajām Maskavas prasībām. 1939. gada 12. augustā padomju pagaidu pilnvarotais lietvedis Vācijā Georgijs Astahovs ziņoja uz Maskavu: “Atteikšanās no Baltijas, Besarābijas, Austrumpolijas (nerunājot nemaz par Ukrainu) — tas šajā brīdī ir mazākais, kam vācieši piekristu bez garas runāšanas, lai tik saņemtu no mums solījumu neiejaukties konfliktā ar Poliju.”³⁵

Latvijas nostāja pret garantijām

Latvijas (arī Igaunijas) nostāja pret triju lielvalstu iespējamām garantijām visumā bija noraidoša. 1939. gada pavasarī un vasarā K. Ulmaņa valdība centās stingri ievērot neitrālu politiku un nepieļaut citu valstu nelūgtu aizgādniecību un iejaukšanos Latvijas iekšējās lietās. Šādu ārpolitisko līniju tā uzskatīja par vislabāk atbilstošu valsts un tautas interesēm, par tādu, kas nodrošina iespēju izvairīties no iesaistīšanās starptautiskos sarežģītumos un konfliktos.

No sākuma Latvijas valdību satrauca neziņa par to, kādā aspektā triju lielvalstu sarunās figurēja Baltijas valstis. Līdz maija vidum diplomātu vidū cirkulēja dažādas baumas (piemēram, franči mūs kopā ar Igauniju jau sen esot pārdevuši krieviem), jo neviena no trijām lielvalstīm nebija oficiāli informējusi

Latvijas valdību. 12. maijā uzstājoties Valsts saimnieciskās padomes un Valsts kultūras padomes kopējā sēdē, ārlietu ministrs V. Munterš norādīja: “Kas attiecas uz mūsu valsti, tad man skaidrības labā šeit noteikti jāpasvītro, ka mums neviens nav piedāvājis nekādas garantijas un mēs šādas garantijas neesam prasījuši.”³⁶

Pirmā no Baltijas valstu neinformēšanas taktikas atteicās Lielbritānija. 25. maijā britu sūtnis Rīgā Čarlzs Orde (*Orde*) iesniedza Latvijas Ārlietu ministrijai memorandu, kurā bija norādīts, ka gaidāmi jauni britu priekšlikumi Maskavai. Par šo 27. maijā iesniegto priekšlikumu saturu Č. Orde 30. maijā informēja V. Munteru. Raksturojot Londonas nostāju triju pušu sarunās, viņš norādīja, ka britu valdība iestājas par to, lai trijām lielvalstīm būtu tiesības sniegt apdraudētajām valstīm palīdzību vienīgi pēc šo valstu pieprasījuma, turklāt Padomju Savienībai par šo palīdzību vienmēr būtu jākonsultējas ar Lielbritāniju un Franciju. Londona bija pārliecināta, ka, pastāvot šādiem drošības pasākumiem, ne Latvijas, ne arī citu ieinteresēto valstu brīvība netiktu apdraudēta.³⁷

Latvijas un Igaunijas valdības principā pozitīvi vērtēja britu 27. maija priekšlikumā ietvertās idejas. Taču tās satrauca Maskavas reakcija, proti, ārlietu tautas komisāra V. Molotova 31. maija runa, kurā viņš paziņoja, ka ir nepieciešams atrisināt jautājumu par garantijām Baltijas valstīm, un aizstāvēja lielvalstu tiesības noteikt, kad tās būs reāli apdraudētas.³⁸ Savdabīga Latvijas atbilde uz šo runu bija avīzē “Brīvā Zeme” (3. jūnijs) nopublicētais raksts “Garantijas”, kurā bija skaidri norādīts, kādas garantijas tā vēlas: “Mums garantēt varētu tikai neitralitāti, bet tādai garantijai jābūt vispusīgai un ne tik vienpusīgai.”³⁹ Respektīvi, Latvija uzskatīja par iespējamu atzīt vienīgi neitralitātes garantijas, ja tās dotu četras Eiropas lielvalstis — Lielbritānija, Francija, PSRS un arī Vācija.

Latvijas nostāja garantiju jautājumā bija visai pārdomāta — pieņemot triju lielvalstu iespējamās garantijas Maskavas variantā, tā atklāti pasludinātu sevi par Vācijas ienaidnieku, zaudētu iespēju būt neitrālai valstij un veicinātu savu bojāeju. Ne vien Latvija, bet arī Igaunija un Somija V. Molotova neatlaidīgās prasības attiecināt triju lielvalstu garantijas uz Baltijas valstīm uztvēra kā bērū zvanu savai neatkarībai un uzskatīja šīs garantijas tikai par ieganstu Padomju Savienības izplānotajai Baltijas valstu ieņemšanai. Fakts, ka varētu saņemt triju pušu garantijas, būtiski nemainīja situāciju. Kāpēc? Dosim vārdu K. Ulmaņa sabiedrisko lietu ministram Alfrēdam Bērziņam. 1976. gadā publicētajā grāmatā “1939. Lielo notikumu priekšvakarā” viņš norāda: “Padomju Savienības nolūks ir pārāk skaidrs. Veltas ir pūles to slēpt ar miera un citu tautu drošības

mīļotājas masku; ja izceltos karš ar Vāciju, divas Baltijas valstu neitralitātes garantētājas — Anglija un Francija — būtu atgrieztas no iespējas piekļūt Baltijas valstīm, lai sniegtu palīdzību. Paliktu tikai viens garantētājs — Padomju Savienība, kas izšķirtu, kad Baltijas valstis ir apdraudētas, kad un kādā veidā tām sniedzama palīdzība. Īsi sakot, Padomju Savienībai būtu pilnvaras okupēt Somiju, Igauniju un Latviju pēc saviem ieskatiem. Šis Molotova nolūks, pie kura viņš tik stūrgalvīgi turējās, bija nepārprotams Baltijas valstu valdībām, un tādēļ tās nepiekāpīgi pretojās garantiju uzspiešanai”.⁴⁰

1939. gada jūnija sākumā britu Ārlietu ministrija saņēma no Somijas, Igaunijas un Latvijas valdībām paziņojumus, ka “šo valstu neitralitātes politika neļaujot tām pieņemt garantijas”⁴¹. 12. jūnijā pie britu ārlietu ministra Eduarda Halifaksa ieradās Latvijas sūtnis Kārlis Zariņš un iesniedza jaunu, līdzīga saturs notu, kurā atspoguļojās Latvijas valdības bažas, ka triju lielvalstu sarunās var tikt panākta vienošanās, kas “ierobežos Latvijas iespējas nodrošināt savas suverēnās tiesības”⁴². Britu premjera N. Čemberlena nostāja tajā laikā bija vienkārša un skaidra — “nevar uzspiest garantijas valstīm, kas tādas nevēlas saņemt”⁴³.

Sākoties triju lielvalstu diskusijai Maskavā par “netiešās agresijas” formulu, Baltijas valstis nāca klajā ar kārtējo demaršu, kā arī centās izdibināt Vācijas attieksmi pret ideju vispusīgi garantēt Latvijas neitralitāti pēc Beļģijas parauga (1937. gada 24. aprīlī Lielbritānija un Francija, bet 13. oktobrī Vācija iesniedza Beļģijai notas, kurās pauda apņemšanos sniegt tai militāru palīdzību, ja tā pati aizstāvētos pret varbūtēju agresiju). Bet Berlīnes atbilde bija klaji noraidoša. Vācijas sūtnis Rīgā Ulrihs fon Koce 3. jūlijā paziņoja V. Munteram, ka Vācija “nejūt nekādu vajadzību pēc līgumattiecību revīzijas ar Latviju”⁴⁴.

Latvijas attieksmi pret iespējamām triju lielvalstu garantijām V. Munters analizēja arī intervijā (1939. gada 7. jūlijā) britu avīzes *The Times* korespondentam. Uzsverot, ka Latvijai vienīgais ceļš ir stingra neitralitāte, viņš akcentēja, ka Latvija nevēlas garantijas savai neatkarībai — jo tā ir politisks fakts, kas nav apšaubāms. Ja šādu garantiju dotu un vēlāk atsauktu, tas nozīmētu Latvijas neatkarības sašaurināšanu. Latvija, kā uzsvēra V. Munters, necenšas panākt arī savu robežu garantēšanu, jo tās nosaka līgumi, kas noslēgti brīvās sarunās.⁴⁵

Vēstures literatūrā satopami apgalvojumi, ka Baltijas valstīm vajadzēja pieņemt britu, franču un padomju garantijas. Šāda jautājuma nostādne nav precīza (pareizāk būtu teikt — pozitīvi vērtēt iespēju saņemt garantijas) un rada maldīgu iespaidu, it kā Baltijas valstu negatīvā nostāja pret varbūtējām garan-

tijām (arī Beļģija, Holande bija pret, pat tās valstis — Polija, Rumānija, Grieķija — kas bija pieņēmušas britu un franču garantijas, nevēlējās tās saņemt no PSRS) varēja būtiski ietekmēt triju lielvalstu sarunu gaitu. Patiesībā Latvijas, Igaunijas un Somijas viedoklim garantiju jautājumā un faktam, ka valdīja gandrīz vai vispārēja neuzticēšanās PSRS, nebija lielas praktiskas nozīmes. Ja Lielbritānija, Francija un Padomju Savienība vienotos, līgumu parakstītu, un garantijas Baltijas valstīm gluži vienkārši uzspiestu. Viss lielā mērā bija atkarīgs tieši no PSRS, bet Maskavu interesēja tikai tādas garantijas, kas tai ļautu izdevīgā brīdī okupēt Baltijas valstis. Šādu iespēju J. Staļinam piedāvāja Berlīne.

2. LATVIJAS AIZSARDZĪBAS SPĒJAS

Latvijas armijas aizsardzības spējas trīsdesmito gadu nogalē ir būtiski svarīgs jautājums Latvijas vēsturē Otrā pasaules kara priekšvakara periodā. Īpašu pētījumu, ja neskaita J. Ciganova konspektīvās, bet saturā ļoti bagātās tēzes un dažus Latvijas Universitātes studentu maģistra darbus, par šo tematu nav, kaut gan vispārīgos darbos par Latvijas armijas vēsturi tā ir aplūkota diezgan plaši, īpaši latviešu trimdas vēsturnieka E. Andersona kapitālajā darbā “Latvijas bruņotie spēki un to priekšvēsture”, kā arī A. Bambāla un Valda Bērziņa, T. Jundža grāmatās, A. Bambāla, A. Pētersona u. c. autoru rakstos.⁴⁶

Dažas Latvijas armijas vadīšanas un funkcionēšanas galvenās vadlīnijas trīsdesmito gadu beigās

Latvijas armijas militārā doktrīna, kuras izstrādāšanā liela loma bija ģenerālim Pēterim Radziņam un vēlāk ģenerālim Hugo Rozenšteinam, noteica, ka Latvijas armijas stratēģiskā ideja ir miera ideja, un armijas plāniem bija izteikts aizsardzības raksturs. H. Rozenšteins tās īstenošanai ieteica uzsvaru likt uz karavīru labu apmācību, augstu morāli, efektīvu un lētu aizsardzības tehniku, pilnīgi visu spēku un resursu mobilizāciju.⁴⁷

Latvijas aizsardzības sistēmas un vadības organizācijā autoritārā režīma apstākļos izpaudās virkne negatīvu iezīmju. Joprojām netika izveidota vienota loģiska pakļautības sistēma, kurā ietilptu visas militārās formācijas.

Robežsargu brigāde pakļāvās iekšlietu ministram, Aizsargu organizācija — sabiedrisko lietu ministram, bet armijas komandieris — kara ministram. Nekādas sabiedrības kontroles pār bruņotajiem spēkiem vairs nebija, 1932. gadā izveidotā Valsts aizsardzības padome nefunkcionēja. Aizsardzības lietas valstī kontrolēja un pārzināja K. Ulmanis, ģenerālis Balodis — kara ministrs kopš 1931. gada — un ģenerālis Krišjānis Berķis — armijas komandieris kopš 1934. gada. K. Ulmaņa neieinteresētība armijas lietās, A. Baloža nepietiekamā kompetence un enerģijas trūkums, K. Berķa ierobežotais redzesloks katrā ziņā neatbilda lielajiem un nopietnajiem armijas modernizācijas uzdevumiem trīsdesmito gadu beigās.

Trīsdesmito gadu otrajā pusē Latvijā attīstījās kara rūpniecība, kas koncentrējās Rīgas un Liepājas piecos uzņēmumos: “Vairogā”, VEF, “Arsenālā”, Liepājas Kara ostas darbnīcās un Liepājas pulvera fabrikā. Latvijā ražoja kājnieku un artilērijas munīciju, šaujampulveri, tanku un jūras mīnas, mācību lidmašīnas, sakaru līdzekļus armijas vajadzībām, arī smagās automašīnas, remontēja ieročus un karakuģus. Tomēr izejvielas, degvielu un faktiski visu veidu ieročus nācās ievest no ārzemēm. Arī saražotās kājnieku ieroču munīcijas krājumu pietika tikai divu nedēļu aktīvai karadarbībai, artilērijas munīcijas — piecu dienu karadarbībai.

Sākot ar 1937. gadu, Latvijas militārie izdevumi strauji pieauga gan absolūtā izteiksmē, gan procentos no budžeta izdevumiem. 1937./1938. finanšu gadā tie sasniedza 41,4 miljonus latu jeb 23 procentus no budžeta izdevumu kopsummas. 1938. gadā izveidotais Valsts aizsardzības fonds, kurā ieplūda dažādas iemaksas un ziedojumi, ļāva palielināt valsts aizsardzībai domātos līdzekļus. Tā 1938./1939. budžeta gadā aizsardzībai paredzētos 45,9 miljonus latu (24 procenti no budžeta izdevumu kopsummas) varēja palielināt līdz 55,3 miljoniem latu.⁴⁸

Sauszemes spēki

Latvijas armijā bija četras kājnieku divīzijas ar trijiem kājnieku un vienu artilērijas pulku katrā. Divīzijas skaitliskais sastāvs svārstījās no 2300 līdz 3000 vīriem. 1. Kurzemes divīzijas, ko komandēja ģenerālis Hermanis Buks, štābs atradās Liepājā, dislocējās Kurzemē un Zemgalē. 2. Vidzemes divīzijas štābs atradās Rīgā, divīzija izvietojās Vidzemē un Rīgas apkārtnē, to komandēja ģenerālis Jānis Liepiņš. Vidzemē un Latgalē tika dislocēta 3. Latgales

divīzija, kuru komandēja ģenerālis Andrejs Krustiņš un kuras štābs izvietojās Cēsīs. Ģenerālis Žanis Bahs komandēja Latgalē un Zemgalē izvietoto 4. Latgales divīziju, kuras štābs bija Daugavpilī. Zemgales divīzijā ietilpa arī Jātnieku pulks. Šāds karaspēka izvietojums atbilda 4. mobilizācijas plānam un principā saglabājās līdz 1939. gada rudenim.

Latvijas armijas Sakaru, Sapieru, Smagās un Krasta artilērijas pulki, Autotanku un Bruņuvilcienu pulki, tāpat Aviācijas pulks, veidoja Tehnisko divīziju, kura bija izvietota Rīgā un kuru komandēja ģenerālis Jānis Kurelis. 1938. gadā Tehnisko divīziju sāka pārveidot, izveidojot atsevišķus dienestus un vienības. 1938. gadā Tehniskajā divīzijā dienēja 354 virsnieki un 3764 kareivji un instruktori.⁴⁹ Visumā Latvijas armijas kājnieku karaspēka daļu organizācija bija līdzīga Vācijas armijas kājnieku daļu organizācijai, kaut gan kaujas apstākļos Latvijas armijas kājnieku vienības nekad netika pārbaudītas.

Kājnieku vienības Latvijas armijā bija apbruņotas galvenokārt ar angļu ražojuma kājnieku ieročiem *Ross–Enfield* šautenēm, *Luis* sistēmas patšautenēm, *Vickers* smagajiem ložmetējiem, kā arī franču *Vickers–Berthier* patšautenēm. Artilērijas vienību bruņojumā ietilpa galvenokārt Pirmā pasaules kara laika dažādu sistēmu angļu, franču, vācu un krievu lielgabali un haubices. Autotanku pulka rīcībā atradās 27 *Vickers* tipa tanketes un sešas bruņumašīnas. Nepietiekams daudzums vieglo automātisko ieroču, pārāk maz moderno prettanku un zenītieroču, novecojusi artilērija, neviena moderna tanka, zirgi kā galvenais vilcējspēks — tas viss raksturo Latvijas armijas militārās tehnikas parku.

No otras puses, līdzīgus pārmetumus varētu izteikt gandrīz jebkuras Eiropas valsts armijai, izņemot Vācijas un PSRS bruņotos spēkus. Latvijas armijas automātiskajiem strēlnieku ieročiem līdzīga tipa un līdzīga daudzuma bruņojums atsevišķās vienībās bija gandrīz visās Eiropas armijās, gandrīz visu Eiropas valstu artilērijā lielu īpatsvaru veidoja Pirmā pasaules kara laika ieroči, tikpat kā nebija smago tanku un zirgi palika galvenais vilcējspēks.

Šķiet, ka tradicionālie pārmetumi par pārāk novēloto armijas pārbruņošanas sākšanu, vienpusīgo orientāciju uz Anglijas ieroču tirgu, K. Ulmaņa neieinteresētību un kara ministra J. Baloža militāro nekompetenci ir pamatotī tikai daļēji. Anglija tika uzskatīta par Latvijas galveno sabiedroto lielvalsti, tā bija Latvijas lielākais tirdzniecības partneris, un lielākā daļa Latvijas armijas bruņojuma bija angļu ražojuma. Latvija gāja solī solī ar lielo vairumu Eiropas valstu, kas arī armijas modernizācijas jautājumus sāka risināt 1937.–1938. gadā. Latvijai nācās ievērot politiskās realitātes,

lielvalstu savtīgās intereses, milzīgo konkurenci ieroču pircēju vidū. Latvijas armijas organizācija un apbruņojums atbilda reālajām valsts iespējām un būtiski neatšķīrās no Somijas, Polijas, Lietuvas un Igaunijas.

Latvijas kara aviācija

1939. gadā Aviācijas pulka personālsastāvs bija 669 cilvēki.⁵⁰ Pulkā ietilpa astoņas eskadriļas ar 72 lidmašīnām (t. sk. 50 kaujas lidmašīnas), kas bāzējās Rīgā, Krustpilī, Gulbenē un Liepājā. Pulks izmantoja astoņus aerodromus un vairākus nolaišanās laukumus. Aizsargu aviācijai, kuras galvenais uzdevums bija lidotāju sagatavošana, piederēja 20 mācību un sakaru lidmašīnas. Visu šo spēku iespējas aizsargāt Latvijas gaisa telpu vērtējamas kā ļoti ierobežotas.

Straujā kara aviācijas attīstība radīja mazajām valstīm, arī Latvijai, lielas problēmas kara aviācijas modernizācijā. Šīs problēmas radīja pāreja no divplāksņu uz vienplāksņa lidmašīnām, pieaugot lidaparātu darbības tūlumam un augstumam, sarežģītās aviācijas tehnikas, īpaši lidmašīnu motoru, ražošana un šīs tehnikas augstās cenas.

Tomēr tieši trīsdesmito gadu beigās Latvijas kara aviācija piedzīvoja ziedu laikus, kļūstot par visdinamiskāko bruņoto spēku nozari. Kara aviācijā trīsdesmito gadu otrajā pusē darbojās redzami aviācijas profesionāļi un veiksmīgi organizatori kā pulkveži Jezups Baško, Jānis Indāns un Rūdolfs Kandis. Visas Latvijas aviācijas struktūras — Latvijas Aeroklubs, Civilā aviācija, Aizsargu aviācija un Aviācijas pulks — saskaņoti darbojās modernizācijas virzienā. 1938. gadā par armijas aviācijas priekšnieku, kas vienlaikus pārzināja arī Aizsargu un Civilo aviāciju, tika iecelts pulkvedis J. Baško, tādējādi koncentrējot visas aviācijas vadību vienās rokās.⁵¹

Aviācijas modernizācijā izdevās iesaistīt Latvijas rūpniecības flagmaņus — Liepājas kara ostas darbnīcas, VEF un talantīgo aviokonstruktoru Kārli Irbīti. Liepājā ražotās lidmašīnas KOD-1 un KOD-2 Aizsargu aviācijā izmantoja par mācību lidmašīnām. Aizsargu aviācija un Aviācijas pulks 1938. un 1939. gadā saņēma K. Irbīša konstruētās, VEF ražotās starptautiskās klases mācību lidmašīnas I-12. 1938. gadā sāka pirmā latviešu iznīcinātāja I-16 konstruēšanu, bet 1939. gada maijā nolēma sākt moderna aviācijas kompleksa celtniecību Ropažos, kurā ietilptu valsts lidmašīnu fabrika ar aerodromu.

1934. gadā izveidojot Kara aviācijas fondu, izdevās līdz 1939. gadam savākt 5,4 miljonus latu, par kuriem varēja ārzemēs iepirkt 45 kara lidmašīnas.⁵² Latvijas Kara aviācija 1938. gadā saņēma Anglijā pasūtītos iznīcinātājus *Gloster-Gladator* — pirmās īsti modernās kaujas lidmašīnas Latvijā.

Latvijas kara flote

Neatņemama Latvijas bruņoto spēku sastāvdaļa bija kara flote, kurā ietilpa pieci karakuģi — trīs nelieli mīnu aizzogotāji un divas Francijā būvētas zemūdenes. Latvijas kara kuģi “Virsaitis”, “Viesturs”, “Imanta”, “Spīdola” un “Ronis”, nosaukti patriotiski romantiskajos vārdos, karogoti un iluminēti, ar savām saliedētajām komandām piedalījās visos valsts un jūras svētkos, veicot reprezentatīvas funkcijas, bet ikdienā sekmīgi tika īstenota kara jūrnieku apmācība.

Taču reālai 494 kilometrus garās Latvijas jūras robežas aizsardzībai šie kuģi ar 650 kara jūrniekiem, 10 ložmetējiem, 50 mīnām, 12 torpēdaparātiem un astoņiem lielgabaliem bija pārāk vājš spēks. Neko te nevarēja mainīt arī Aviācijas pulka jūras aviācijas eskadriņas seši hidroplāni un veciem lielgabaliem bruņotās krasta baterijas Daugavgrīvā.

Pārmaiņas Latvijas jūras krastu aizsardzības eskadrā 1938. un 1939. gadā būtiski neietekmēja karakuģu skaitu un apbruņojumu, tām bija organizatorisks raksturs. 1938. gadā eskadras komandieris jūras kapteinis Teodors Spāde kļuva par admirāli, un eskadra ieguva jaunu nosaukumu — Latvijas kara flote, bet 1939. gada 1. septembrī Latvijas karaskolu beidza pirmie jūras kadeti.⁵³

Baltijas valstu jūras robežu aizsardzība bija problemātiska, bet ne gluži nereāla. Latvijai Rīgas jūras līča aizsardzību atviegloja tas, ka tajā varēja iekļūt tikai pa diviem, principā viegli kontrolējamiem jūras šaurumiem — pa Irbes un Monzunda šaurumu. Hipotētiski veiksmīga triju Baltijas valstu jūras spēku darbība prasīja koordinētu rīcību flotes modernizācijā, apmācībā, stratēģisko plānu izstrādē, arī labvēlīgu starptautisko situāciju.

Līdz pat 1939. gadam neviena no Baltijas valstīm nesāka nopietnu kara flotes paplašināšanu un modernizāciju. Igaunija pārdeva vairākus karakuģus, un vājāka kļuva tās flote, Vācijai 1939. gadā ieņemot Klaipēdu, jau tā niecīgie Lietuvas jūras spēki zaudēja praktisku nozīmi. Kopīgie Latvijas un Igaunijas karakuģu manevri trīsdesmito gadu sākumā tā arī palika vienīgie, un par kaut kādu sadarbību starp abām valstīm jūras robežu aizsardzībā vairs nebija runas.

Latvijas kara flotes vadība 1938. un 1939. gadā atgriezās pie kādreizējā flotes komandiera admirāļa Aleksandra Keizerlinga izstrādātās kombinētās krastu aizsardzības koncepcijas. Saskaņā ar šo koncepciju jūras robežu aizsardzību vajadzēja nodrošināt, izmantojot nelielus, ātrus karakuģus un zemūdenes, modernu, kustīgu krasta artilēriju, modernas jūras lidmašīnas, vieglus torpēdkuterus un plašus mīnu laukus. Tas viss prasīja nopietnu flotes būvprogrammu un lielus līdzekļus. Praktiski rezultāti šai virzienā sasniegti netika.

Tiesa, 1937. gada 27. maijā Latvijas valdība informēja Anglijas bruņojuma koncerna vadītāju par iecerēm iepirkt zemūdenes, iespējams, arī tālšāvēju artilēriju un torpēdlaivas. 1939. gadā finanšu ministrs Alfrēds Valdmanis runāja par četru hidroplānu un divu trīs zemūdeņu iegādi Vācijā. Vērienīga bija K. Ulmaņa, J. Baloža un A. Valdmaņa vienošanās 1939. gadā par modernu karakuģu, jūras aviācijas un krasta artilērijas iegādi.⁵⁴ To realizējot, Latvijas kara flotē jau būtu 16–21 karakuģis un 16–18 hidroplāni.

Tomēr Anglija un Vācija prasīto kara tehniku nepārdeva, un, sākoties Otrajam pasaules karam, Latvijas kara flote bija daudz par vāju, lai spētu pildīt kādus reālus jūras robežu aizsardzības uzdevumus.

Robežsargi un aizsargi

1935. gadā pilnīgi tika militarizēta robežapsardzība, izveidojot Iekšlietu ministrijas pārziņā esošu Robežsargu brigādi, ko komandēja ģenerālis Ludvigs Bolšteins. Brigādes rīcībā bija vieglie strēlnieku ieroči, un tajā ietilpa ap 1200 karavīru un instruktoru un 100 virsnieku, kurus iedalīja piecos bataljonos. Ap 70 procentiem no personālsastāva trīs bataljoniem apsargāja Latvijas un Padomju Savienības robežu. Robežsargus uzskatīja par elitāru karaspēka vienību, kuri ne tikai apsargāja robežas, bet 15 kilometrus platā pierobežas joslā pildīja arī policijas funkcijas. Latvijas austrumu robežu apsargājot, robežsargiem uzticēja veikt arī “valstiski kulturālo darbu attīstībā atpalikušo pierobežas novadu tuvināšanai ātrākiem soļiem pārējiem valsts apvidiem”⁵⁵.

Kaut gan aizsargi atradās Sabiedrisko lietu ministrijas pakļautībā, paramilitārajai Latvijas Aizsargu organizācijai (priekšnieks ģenerālis Kārlis Prauls) bija sava vieta Latvijas militārajās struktūrās un armijas plānos. Organizācijas kopējais biedru skaits sasniedza 68 000, no tiem 45 000 aizsargi, 12 000 aizsardzes un 11 000 jaunsargi.⁵⁶

Aizsargi bija organizēti 19 teritoriālajos pulkos ar 2–5 bataljoniem un 1–3 kavalērijas eskadroniem katrā. Aizsargu speciālās vienības pārstāvēja Dzelzeceļa aizsargu pulks, Aizsargu aviācijas pulks un jūras aizsargu vienības. Organizācijas biedru bruņojums bija strēlnieku ieroči, galvenokārt šautenes, kas atradās aizsargu pastāvīgā lietošanā. Bruņojumā bija arī patšautenes un ložmetēji, taču to visu laiku trūka, un tikai 1939. gadā sākās zināmas aktivitātes, lai katrā aizsargu nodaļā būtu vismaz viena patšautene un pulkā vairāki ložmetēji. Arī motorizācijas pakāpe neatbilda modernā kara prasībām, kaut gan trīsdesmito gadu izskaņā sāka veidot aizsargu riteņbraucēju un motociklistu vienības, pulkos parādījās smagās automašīnas.

Jautājumus, kas bija saistīti ar aizsargu apbruņojumu un militāro apmācību, pārzināja Kara ministrija, un mobilizācijas gadījumā aizsargi pārgāja kara ministra rīcībā. Militārās lietas aizsargu pulkos pārzināja pulku komandieru vietnieki — regulārās armijas virsnieki. Arī Aizsargu organizācijas priekšnieks un štāba priekšnieks bija armijas virsnieki. Notika armijas un aizsargu kopīgi manevri, aizsargu virsnieki stažējās armijas pulkos. Trīsdesmito gadu beigās aizsargi visumā sekmīgi veica savu galveno militāro uzdevumu — tā bija lēta, apmācīta un mobila rezerve Latvijas armijai. Aizsargu organizācija prasīja maz līdzekļu, jo lielā mērā pati sevi uzturēja. Vienlaikus tā bija arī politiski droša un izteikti nacionāli noskaņota organizācija. Literatūrā ir sastopami dažādi viedokļi par aizsargu militāro lietderību, norādot gan uz to, ka kara gadījumā aizsargi netiktu iesaukti armijā kā atsevišķas vienības, gan pārmetot to, ka aizsargi vairāk tika izmantoti politiskiem mērķiem, nevis pastiprināti gatavoti partizānu karam.

Savā ziņā šiem viedokļiem varētu piekrist, jo aizsargu politiskā vadība patiešām akcentēja militārās reprezentācijas pasākumus, spēka, masveidības, pareizas politiskās pārliecības demonstrēšanu, pozicionējot sevi kā “vadoņa uzticības organizāciju”.

No otras puses, nebūtu pamata apšaubīt Latvijas Aizsargu organizācijas lielo ieguldījumu valsts iedzīvotāju nacionāli patriotiskajā audzināšanā, aizsargu nacionālo stāju, tēvzemes mīlestību un gatavību ar ieročiem rokās aizstāvēt tās neatkarību. Īpaši tas izpaudās 1939. gada pirmajā pusē, atzīmējot Latvijas Aizsargu organizācijas 20. gadskārtu, kad sabiedrisko lietu ministrs A. Bērziņš aicināja aizsargus “brīviem dzīvot un, ja vajadzēs, arī brīviem mirt”⁵⁷. Arī Aizsargu štāba priekšnieks pltn. Jūlijs Ķikulis apliecināja: “Mūsu atbilde pārbaudījumu stundā var būt tikai viena — par Latviju dzīvot, par Latviju mirt.”⁵⁸ Šķiet, ka militāri patriotiskās domas propaganda, kas, protams, ir nenoliedzams

Aizsargu organizācijas ieguldījums Latvijas aizsardzības spēju stiprināšanā, dažkārt pārspīlēja aizsargu militāro spēku. Sevišķi tas izpaudās pēc aizsargu lielās jundas Rīgā 1939. gada jūnijā, kad žurnāls "Aizsargs" sajūsmināti citēja kāda ārzemju novērotāja teikto: "Ja jums ir tāda "tautas armija", tad kāda ir jūsu īstā armija?"⁵⁹

Latvijas armijas personālsastāvs

Pēc Tautu Savienības datiem, Latvijas armijā 1939. gada 1. janvārī bija 1969 virsnieki, 3988 instruktori, 14 188 kareivji, 1244 brīva līguma darbinieki — kopā 18 389 cilvēki.⁶⁰

Lielākā daļa virsnienu bija latvieši. Latvijas armijas augstāko (sākot no pulkvežleitnanta) virsnienu vidū latviešu īpatsvars sasniedza 91 procentu. Vairums virsnienu nāca no Vidzemes, Zemgales un Kurzemes zemniekiem un bija izteikti nacionāli noskaņoti.

Armijas virsnienu militārā izglītība bija visai dažāda. Liela daļa no viņiem augstāko izglītību bija ieguvuši cara Krievijas militārajās mācību iestādēs, vairums zemākā un vidējā ranga virsnienu — Latvijas karaskolās. Vairāki desmiti Latvijas virsnienu mācījās ārzemju mācību iestādēs — Vācijā, Čehoslovākijā, Igaunijā, Polijā, bet jo īpaši Francijā, kur izglītību guvušo vidū bija tādi redzami Latvijas armijas virsnieki kā ģenerālis Mārtiņš Hartmanis, kara lido-tājs pulkvežleitnants Jānis Rucelis, jūras virsnieki — admirālis Teodors Spāde, komandkapteinis Hugo Legzdiņš u. c.

Sākot ar 1935. gadu, Latvijā funkcionēja diezgan groda virsnienu sagatavošanas sistēma.

Latvijas armijas lepnums bija priekšzīmīgi instruktori, kurus gatavoja instruktoruursos un virsdienesta instruktoruursos. Tieši pateicoties virsdienesta instruktoriem, armijā tika nodrošināta kareivju profesionālā sagatavošana un disciplīna.

Latvijas armijas kareivju sastāvu veidoja obligātajā karadienestā iesauktie, kuru skaits katru gadu svārstījās no 10 000 līdz 14 000 vīru. Karadienestā iesauca 21 gada vecumu sasniegušos, un dienesta ilgums kājnikiem bija viens gads, citās ieroču šķirās — 15 mēneši. Viss Latvijas armijas personālsastāvs bija teicami paēdis, labi apģērbts, disciplinēts un ar nevainojamu militāru stāju. Armijas kareivjus un instruktorus ārzemju novērotāji vērtēja kā izturīgus, ar labu orientēšanās, ierakšanās un

maskēšanās prasmi, izglītotus. Liela vērība Latvijas armijā tika pievērsta iesauktajiem analfabētiem un valsts valodas nepratējiem. Atstājot karadienestu, viņi bija elementāri izglītoti un bez grūtībām sazinājās latviešu valodā.

Kareivju izvietojumā karaspēka daļās lielā mērā tika ievērots "politiskais princips". Elitārās vienībās — Štāba bataljonā, Jātņieku pulkā un tehniskajās vienībās iesauca galvenokārt latviešus. Latgales iedzīvotāji dienēja Kurzemē un Vidzemē, vidzemnieki, kurzemnieki un rīdžinieki — Latgalē. Apakšvirsniekus un kara ierēdņus sagatavoja dažādos militāros kursus. Zemākos virsniekus sagatavoja Latvijas karaskola ar divgadīgu kursu un visnotaļ augstu mācību kvalitāti. 1939. gadā ierindas daļās Latvijas karaskolu beigušo virsnieku īpatsvars bija ap 70 procentiem.⁶¹ Latvijā nebija augstākās kara mācību iestādes, kas sagatavotu štāba virsniekus. Virsnieku izglītības līmeņa paaugstināšanai bija trīsgadīga Augstākā karaskola, kas sagatavoja virsniekus dienestam štābos, augstākajiem komandieru amatiem un uzdevumiem. Tajā uzņēma virsniekus, ne vecākus par 38 gadiem, vismaz ar pulkvežleitnanta dienesta pakāpi.

Tomēr Latvijas armijas virsnieku korpusā netrūka arī problēmu. Pirmkārt, ņemot vērā armijas nelielo skaitlisko sastāvu un lielo izdienas cenzu, jaunajiem virsniekiem bija ļoti apgrūtināta militārā karjera un atbildīgāku amatu ieņemšana. Tā līdz 1939. gadam neviens no Latvijas karaskolas beidzējiem (tā savu darbību uzsāka 1920. gadā) nebija ieguvis pat pulkveža pakāpi. Otrkārt, nesaprašanās pastāvēja arī starp Latvijas karaskolā sagatavotajiem jaunākajiem virsniekiem un bijušajiem cara Krievijas armijas virsniekiem. Virkne autoru norāda, ka lielai daļai Latvijas armijas augstāko virsnieku bija raksturīga iluzora, novecojusi militārā domāšana, patriotisma trūkums un nespēja izprast armijas motorizācijas un modernizācijas nepieciešamību.

Cita rakstura domstarpībām, proti, nesaskaņām starp atbrīvošanas cīņu "ziemeļniekiem" un "dienvidniekiem", kā arī bijušo Troickas un Imantas pulku virsnieku atstumšanai trīksdesmito gadu beigās, šķiet, vairs nebija primāras nozīmes.

Nevar noliegt, ka bijušajiem cara virsniekiem bija arī savas priekšrocības, vispirms jau kauju pieredze Pirmajā pasaules karā, Latvijas Neatkarības cīņās un Krievijas pilsoņu karā. Kopumā vērtējot armijas virsnieku korpusu, historiogrāfijā iezīmējas dažādi viedokļi. E. Andersons, atsaucoties uz ārzemju novērotāju liecībām, diezgan kritiski vērtē Latvijas virsnieku, īpaši augstākās virsniecības, spējas vadīt militāras operācijas.⁶² Citādu viedokli pauž virkne mūsdienu Latvijas autoru, norādot, ka virsnieku stāja, profesionālās iemaņas un iznesība vērtējama ārkārtīgi augstu. Izvairoties no pārlietu skaļiem epitetiem, kopumā

var pievienoties uzskatam, ka Latvijas armijas virsnieki bija kaujas spējīgi un gatavi valsts aizsardzībai, gan vērtējot pēc morālajiem kritērijiem, gan pēc profesionālās sagatavotības līmeņa, ka Latvija nejuta militāro speciālistu trūkumu un virsnieku profesijai bija augsts prestižs Latvijas sabiedrībā.⁶³

Latvijas armijas kara un mobilizācijas plāni

Konceptuāli Latvijas armijas vadība iestājās par militāru pretošanos agresoram jebkurā gadījumā un, kā liecina tālaika atbildīgu militārpersonu vēlākie vērtējumi, balstīja savas militārās aplēses vairākās “klusajās cerībās”. Šobrīd tās visas šķiet vairāk vai mazāk iluzoras. Latvijas Atbrīvošanas karā savulaik gūtās uzvaras daļā Latvijas politiskās un militārās vadības radīja pārliecību, ka “mēs cīnījāmies un uzvarējām, un mēs cīnīsimies un uzvarēsim atkal”. Turklāt pastāvēja cerības, ka Latvijai noteikti palīgā steigsies kāda lielvalsts vai vairākas lielvalstis (Anglija, Francija), ka iespējamā karadarbība vai nu vispirms, vai tikai skars kaimiņzemju teritorijas, ka Latvija cīnīsies kopīgā frontē ar saviem kaimiņiem — lietuviešiem, poļiem, igauņiem. Kā izriet no memuāristu liecībām, šīs cerības bija kļuvušas par pārliecību, kas šķiet vēl paradoksālāk, jo īpaši, runājot par kopīgu cīņu ar kaimiņvalstu armijām. Faktiski netika darīts absolūti nekas, lai saskaņotu aizsardzības plānus, iespējamās militārās operācijas, veiktu kopīgus manevrus u. tml.

Latvijas armijas operatīvajiem plāniem bija izteikti defensīvs raksturs, tie sākās ar mobilizācijas sākumu un beidzās ar to brīdi, kad mobilizācija pabeigta un armija izvērsta pret uzbrucēju. Tādēļ jo īpašu nozīmi ieguva armijas mobilizācijas plāni jeb tā sauktie mobilizācijas sadalījumi. 1938. gadā spēkā stājās 1936. gadā izstrādātais 4. mobilizācijas plāns.⁶⁴

Bruņoto spēku izvēršanai un mobilizēšanai 4. mobilizācijas sadalījums paredzēja trīs variantus: A — aizsardzība pret Padomju Savienības uzbrukumu no austrumiem; D — aizsardzība pret Vācijas uzbrukumu no dienvidiem; K — aizsardzība pret Vācijas un Padomju Savienības vienlaicīgu uzbrukumu. A variants bija izstrādāts detalizēti, variants D — samērā labi, bet K variants, kas šķita visnereālākais, — tikai ieskicēts.

Ārzemju novērotāji uzskatīja, ka Latvija kara gadījumā var mobilizēt maksimāli 180 000–200 000 vīru, to skaitā 17 000 rezerves instruktoru un 1000 rezerves virsnieku.⁶⁵ Armijas vadība reāli orientējās uz 130 000–140 000 vīru lielu armiju, jo lielākam skaitam gluži vienkārši trūka bruņojuma, līdzekļu un

apgādes priekšmetu. Mobilizācijas sadalījums paredzēja veikt bruņoto spēku mobilizāciju 72 stundās jeb trijās diennaktīs. Esošo četru kājnieku divīziju vietā izveidotos septiņas kājnieku divīzijas (21 kājnieku pulks) un papildu tehnisko spēku vienības, kā arī viena papildinājumu divīzija. Mobilizācijas plāns un tā realizācija daudzos aspektos bija problemātiski.

Modernā kara apstākļos tikpat nepieciešams kā militārās mobilizācijas plāns bija arī ekonomikas mobilizācijas plāns. Daudz diskutēto jautājumu par ekonomikas mobilizāciju Latvija sāka praktiski risināt tikai 1939. gada nogalē.

Viens no veiksmīgas mobilizācijas nosacījumiem ir izvēlēties pareizo brīdi tās sākšanai un veikt to maksimāli īsā laikā. Tādēļ 4. mobilizācijas plāns paredzēja īstenot tā saukto slēpto mobilizāciju, kuras būtība ir mobilizācijas realizācija divos posmos. Pirmajā posmā, proti, pirms mobilizācijas izsludināšanas iesauc rezervistus, neformē jaunas karalaika vienības, bet palielina jau esošo miera laika vienību personālsastāvu līdz karalaika štatiem. Faktiski jau tiek sākta mobilizācija, bet neizsludinot to un nesatraucot sabiedrību. Otrajā posmā, proti, pēc mobilizācijas izsludināšanas tiek formētas jaunas karaspēka vienības, izmantojot jau mobilizētos kadrus. Veiksmīga "slēptā mobilizācija" arī bija viena no Latvijas armijas vadības "klusajām cerībām", turklāt noteikti viena no reālākajām. Šādu mobilizāciju 1939. gadā pirms kara sākšanās ar Padomju Savienību izdevās realizēt Somijai.

Abpusēji griezīgs zobens bija arī mobilizācijas realizēšanas "politiskā sistēma", kuru paredzēja 4. mobilizācijas plāns. Formējot karaspēka daļas ar iesauktajiem no visas valsts, protams, tās veidojās latviskākas un šķietami politiski uzticamākas. No otras puses, mobilizētajiem nācās doties vispirms uz sava Kara apriņķa savākšanas punktiem, no kurienes tos pārsūtīja uz jaunformējamām vienībām. Tika zaudēts laiks, turklāt ievērojami pieauga dzelzceļu loma, jo nonākt paredzētajā karadarbības rajonā varēja vienīgi pa dzelzceļu. Ņemot vērā Latvijas vājo pretgaisa aizsardzību, dzelzceļi varēja kļūt par ērtu mērķi ienaidnieka aviācijai, un tas liktu mobilizētajiem kājām doties uz karadarbības rajoniem.

Daudzi autori, raksturodami Latvijas bruņoto spēku izvietojumu (dispozīciju), piekrīt ģenerāļa Rūdolfā Bangerska viedoklim, ka bīstama un kļūdaina ir bijusi lielākās daļas bruņoto spēku koncentrācija trijos galvenajos centros — Rīgā, Liepājā un it īpaši Daugavpilī.⁶⁶ Pēkšņas mobilizācijas gadījumā trīs ceturtdaļas mobilizēto saplūstu Rīgas, Liepājas un Daugavpils rajonā un sāktos neiedomājams juceklis. Viens veiksmīgs aviācijas uzlidojums Daugavpilij padarītu cīņas nespējīgu veselu Latvijas armijas divīziju un apgrūtinātu mobilizāciju Latvijas dienvidaustrumos.

Sakarā ar mobilizāciju Latvijas armijas vadība loloja vēl vienu “klusu cerību”, ka izdosies mobilizēt un izvērst armiju, nezaudējot lielu Latvijas teritorijas daļu. Iespējamā Vācijas uzbrukuma gadījumā Baltijas valstīm, prognozējot Lietuvas armijas pretošanos vismaz divas dienas, tas šķita samērā reāli. Runājot par mobilizāciju, daudz bēdīgāku situāciju radītu iespējamā Padomju Savienības agresija. Jebkurā gadījumā smaga problēma Latvijas armijai būtu jūras piekrastes aizsardzība, kas bija jānodrošina Krasta artilērijas pulkam un jaunformējamajai Rezerves vai Papildinājumu divīzijai. Flotes nepietiekamais spēks, krasta artilērijas lielgabalu neliels skaits un novecojušie modeļi, dažādie dzelzceļa sliežu platumi padarīja bīstamu Rīgas, Liepājas un Ventspils stratēģisko situāciju. Arī Rezerves divīzijai paredzētais bruņojums solījās būt vairāk nekā pieticīgs — trīs patšautenes uz rotu un nekādu smago kājnieku ieroču.

Mobilizācijas plāns paredzēja, ka uzbrukuma gadījumā no austrumiem (A variants) mobilizāciju nodrošina Latvijas armijas sedzējvienības, kuru uzdevums būtu pēc iespējas ilgāk saistīt uzbrucēja spēkus, kamēr tiek pabeigta Latvijas armijas mobilizācija. Ņemot vērā Padomju Savienības bruņoto spēku milzīgo pārsvaru dzīvā spēka un smagās kara tehnikas ziņā, kaut kādus panākumus aizsardzībā varēja panākt ar labi apmācītu, ļoti kustīgu un motorizētu vienību realizētām vilcināšanās kaujām plašā frontē.⁶⁷ Latvijas armijas daļas gan bija visumā labi apmācītas darbībai plašā frontē, tomēr 250 kilometru bija pārāk daudz reālajiem Latvijas armijas sedzējspēkiem. Sedzējspēku vienībām kopā ar robežsargu bataljoniem un vietējām aizsargu vienībām nāktos noturēt šo fronti 72 stundas. Sedzējspēkiem plānā bija paredzēti trīs kājnieku pulki, jātnieku pulki, atsevišķas artilērijas daļas un neliela tanku vienība. Latgales austrumu rajonos nebija pat iekārtotu pozīciju, nemaz nerunājot par nocietinājumiem. Galvenās cerības saistīja ar sprostojumu veidošanu, izmantojot sprāgstvielas. Latvijas armijas vadība mobilizācijas plānā ņēma vērā to, ka nāksies atstāt gandrīz visu Latgali, bet tam ļoti pretojās kara ministrs ģenerālis J. Balodis.⁶⁸ Galvenos Latvijas armijas aizsardzības spēkus plānoja izvērst līnijā Krustpils–Lubānas ezers–Pededzes upe, paredzot Lubānas ezeru un Pededzes mežu masīvus par galveno dabisko šķērslī uzbrucējam. 4. mobilizācijas plāna vēlākie kritiķi norādīja arī uz gluži negatīviem iespējamiem scenārijiem mobilizācijas gaitā. Viņuprāt, sedzējvienības, nemaz nesusniedzot paredzētos aizstāvības rajonus, būtu spiestas iesaistīties nevienlīdzīgā cīņā ar strauji uzbrūkošajiem padomju spēkiem. Savukārt sedzējvienību straujā atkāpšanās liktu Daugavpils un Rēzeknes apriņķos novietotajām karaspēka daļām iesaistīties kaujās mierlaika sastāvā, un, vēlākais, otrajā dienā mobilizācija jau būtu pārtraukta.⁶⁹

Neprognozējot militāro konfliktu iespējamo gaitu, nākas piekrist viedoklim, ka 4. mobilizācijas plāns bija morāli novecojis jau tā pieņemšanas brīdī,⁷⁰ un domāt, ka vairāk vai mazāk veiksmīga mobilizācija Latvijā (kaut vai tīri teorētiski) būtu iespējama “slēptās mobilizācijas” veidā.

3. LATVIJAS SAIMNIECISKAIS STĀVOKLIS UN IEKŠPOLITISKĀ SITUĀCIJA

Saimniecība pasaules kara priekšvakarā

1939. gadā, kara priekšvakarā, bija skaidri redzams, ka Latvijas saimniecībā daudzu gadu laikā attīstījušās vairākas iezīmes un izveidojušies brīvi saimnieciski sakari ar ārzemēm, kas ļāva ekonomikai uzplaukt, taču uzplaukums varēja pārvērsties par smagām problēmām, sakariem pārtrūkstot vai radikāli sašaurinoties.

Rūpniecība bija valsts lepnums un sasniegumu iemiesojums: Latvija ieņēma vienu no pirmajām vietām Eiropā rūpniecības produkcijas pieauguma (bet ne darba ražīguma) tempu ziņā; strādnieku skaits 1939. gadā bija iespaidīgs — 117 599 (tiesa gan, vislielākais rūpniecībā un tirdzniecībā nodarbināto skaits bija 1938. gadā, bet 1939. gadā iekšēju apstākļu dēļ tas jau sāka samazināties).⁷¹ Lai arī rūpniecība kopumā tika nodrošināta ar vietējām izejvielām, tomēr importēto izejvielu loma palielinājās, it īpaši visstraujāk augošajās rūpniecības nozarēs — metālrūpniecībā un tekstilrūpniecībā. Tās bija vairāk nekā par 50 procentiem atkarīgas no ievestajām un faktiski neaizvietojamajām izejvielām. To piegādēm pārtrūkstot, valstij bija jārēķinās ar rūpniecības produkcijas apjoma ievērojamu samazināšanos un bezdarba pieaugumu, kas radītu arī sociālas problēmas, turklāt izejvielu cena pasaules tirgos auga. Importētās ogles, piemēram, nodrošināja visas Latvijas apgādi ar elektroenerģiju, un pat gaidāmā Ķeguma HES darbības (pirmo divu turbīnu) uzsākšana nemainītu to, ka vairāk par 80 procentiem elektrības tik un tā nāktos saražot no oglēm.

Lauksaimniecība, kurā bija nodarbināts valsts iedzīvotāju absolūtais vairākums — pāri par 65 procentiem — bija vēl vairāk atkarīga no ārzemēm, faktiski no Polijas izdzīvošanas iespējām: gandrīz 50 procenti! no lauksaimniecībā nodarbinātā darbaspēka, proti, pāri par 45 000, bija ievests no Polijas un Lietuvas (pat ar viņiem bija par maz: sākot ar 1937. gadu, sāka pietrūkt laukstrādnieku). Kas notiktu ar Latvijas galveno tautsaimniecības nozari, ja viņi

neiebrauktu? Kas viņus varētu aizvietot? Tie bija smagi saimnieciskas un sociālas dabas jautājumi, kam, neraugoties uz valsts autoritāro raksturu, bija arī svarīgs politisks aspekts: iedzīvotāju nostāju pret Ulmaņa režīmu lielā mērā iespaidoja valsts saimnieciskais stāvoklis.

Latvijas ārējā tirdzniecība bija attīstījusies sekmīgi: palielinājās tās apjoms; tirdzniecības bilance bija pozitīva. Taču, karam izceļoties, arī šajā jomā varēja rasties smagas problēmas. Vairāk par pusi no ārējās tirdzniecības veidoja sadarbība tikai ar divām valstīm — Angliju un Vāciju. 1938. gads bija Anglijas gads: Latvijas eksports uz šo valsti bija audzis no 38 līdz 42 procentiem, un tirdzniecība ar Angliju Latvijai bija īpaši svarīga.⁷² Ne tikai apjoma dēļ (Anglijā tika īpaši daudz tirgotas visas trīs galvenās Latvijas eksporta preces — sviests, kokmateriāli un bekons), bet jo sevišķi tāpēc, ka angļi nebija pilnībā atteikušies no Latvijai izdevīgās tirdzniecības par naudu (prece par naudu) atšķirībā no Vācijas, kas bija pārgājusi vienīgi uz barteri (*klīringu*) — prece pret preci — un pat diezgan ievērojamā apjomā neveica preču piegādes (Latvijai bija pozitīva tirdzniecības bilance ar Vāciju, taču klīringa apstākļos tas vairs nebija tik izdevīgi; Vācija nebija norēķinājusies par visu Latvijas preču piegādi ar savu preču eksportu uz Latviju). Anglijā Latvija joprojām ieguva ļoti vērtīgo un vajadzīgo mārciņu. 1939. gada pirmajā pusē Anglija vēl bija Latvijas eksporta partneris Nr. 1 (visvairāk tika pārdots Anglijā), bet importā pirmajā vietā bija Vācija.⁷³ Šāds stāvoklis, iespējams, saglabātos ilgāk, ja ne karš, kura rezultātā Vācija ar politiskām metodēm izspieda britus no Latvijas ārējās tirdzniecības pirmās pozīcijas, taču pat tas būtu paciešams, ja sakari ar Angliju joprojām būtu brīvi, tas ir, ja Baltijas jūra būtu brīvi kuģojama, bet tieši tas nebija iespējams.

Tagad ir jāuzdod jautājums: vai Latvijas valdība (galvenokārt Finanšu ministrija, kas līdz 1939. gada rudenim bija gandrīz vienīgā ekonomiskās dzīves vadītāja un kontrolētāja) apzinājās iespējamās smagās problēmas, karam sākoties, un vai tā bija laikus mēģinājusi kaut cik tām sagatavoties? Atbildi palīdzēs sniegt Finanšu ministrijā sagatavotie pārskati par Latvijas ekonomikas akūtākajām problēmām. Pārskati tika adresēti ministram Alfrēdam Valdmanim, tie bija konfidenciāli un uzskatāmi par objektīvu saimniecības stāvokļa atspoguļojumu. Pirmais ir 1939. gada 9. jūnija pārskats, kas liecināja par to, ka eventuālā kara iespēja netika aplūkota, acīmredzot atbilstoši Kārļa Ulmaņa un Vilhelma Muntera priekšstatiem par starptautiskā stāvokļa attīstību (“Kara nebūs,” — tā Ulmanis uzskatīja vēl 30. augustā!). Par Latvijas ekonomikas sarežģītākajiem jautājumiem tika uzskatīti divi. Pirmais — dzīves dārdzības nepārtraukts

pieaugums. Raksturojot to sīkāk, tika atzīts, ka visnopietnāk dārdzība skar strādniekus un mazāk atalgotus ierēdņus; reālās algas kopumā tika novērtētas kā atbilstošas 1930. gada līmenim. Dzīves dārdzību veicināja nodokļu un dažāda veida nodevu pieaugums, “kas jau ir sasniedzis līmeni, kad privātā iniciatīva jau atslābst”⁷⁴. Tas bija patiens secinājums, kas raksturoja 15. maija režīma augošo birokrātisko iejaukšanos saimniecībā. Otrais akūtākais jautājums bija tieši par administratīvā aparāta nepārtrauktu pieaugumu un tā sekām. 1937./1938. gadā budžeta gadā valsts civiliestāžu darbinieku skaits bija 42 853; 1939./1940. finanšu gadam bija plānots to pieaugums līdz 43 466. Tik liela ierēdņu skaita ietekme uz saimniecību bija daudzpusēja un negatīva. Pirmkārt, tas bija smags finansiāls slogs: 1937./1938. gadā viņu atalgojumam tika piešķirti 76 400 000 latu, turpmākajam gadam tika plānoti 82 560 000 latu. Otrkārt, ierēdņu pieaugums samazināja strādājošo skaitu ražojošajās ekonomikās nozarēs, kurās, piemēram, lauksaimniecībā, kā jau tika minēts, bija jūtams to trūkums. Treškārt, birokrātija bremzēja brīvās iniciatīvas attīstību un veicināja ekonomikas stagnāciju: “Saimnieciskās dzīves barometri, kā noguldījumi, dzelzceļa pārvadājumi un protestēto vekseļu skaits uzrāda pazīmes, kas drīzāk liecina par saimnieciskās dzīves slīdēšanu, nekā kāpšanu.”⁷⁵

Otrs Finanšu ministrijas dokuments tika sagatavots 29. augustā, trīs dienas pirms vācu iebrukuma Polijā, un tā nosaukums “Plāns saimnieciskās dzīves pārkārtošanai kara izcelšanās gadījumā Eiropā, Latvijai paliekot neitrālai”⁷⁶ (zīmīgi ir vārdi — “Latvijai paliekot neitrālai”) vien jau liecināja, ka ministrija rēķinājās gan ar kara izcelšanos, gan ar gaidāmajām grūtībām Latvijas saimniecībai un varbūt pat ar Latvijas ieraušanos karā. Par galveno problēmu tika izvirzīta jēlvielu un preču rezervju uzkrāšana, lai nodrošinātu saimniecisko uzņēmumu darbību un preču pieejamību iedzīvotājiem. Vitāli nepieciešamo preču un izejvielu saraksts bija ļoti iespaidīgs — 111 importētās jēlvielas un preces un 12 vietējās, taču visvairāk valsts bija atkarīga no sešām grupām, kuras visas tika importētas: sāls; akmeņogles, kokss, nafta, benzīns un petroleja. Bija acīmredzams, ka šo un citu preču uzkrāšana valstī un pasūtīšana ārzemēs bija sākusies par vēlu; tikai dažus mēnešus par vēlu, tomēr par vēlu (piemēram, kokvilnas pasūtījumiem, ārstniecības līdzekļiem un citām preču grupām bija jāpienāk tikai oktobrī; sekmīgāk bija notikusi naftas rezervju uzkrāšana, ko tomēr bija ietekmējis no Latvijas neatkarīgs faktors — PSRS nebija izpildījusi visas piegādes). To, ka daudzi pasūtījumi tika izdarīti par vēlu, izraisīja gan valsts vadības pārliecība, ka karš nedraud, gan ekonomikas valstis-

košana un birokratizācija, piemēram, dzelzi un tēraudu bija atļauts pasūtīt tikai vienam uzņēmumam valstī — Liepājas drāšu fabrikai; tas bija fabrikas monopols, un, monopolistam kavējoties ar pasūtījumiem, grūtības tika sagādātas jebkuram uzņēmumam.

Par visnopietnāko jautājumu bija kļuvusi ogļu un koksa piegāde. Pirmkārt, Anglija jau tolaik, vēl pirms kara sākuma, nebija veikusi visas ogļu piegādes Latvijai: pašā Anglijā, pieaugot militārai rūpniecībai, bija jūtams ogļu trūkums; briti vairs negribēja savus kuģus ar oglēm sūtīt uz Baltiju; viņi acīmredzami nevēlējās pakļaut tos lielajiem riskiem, kas kuģiem rastos pēc kara sākuma (iespējamība tikt ieslodzītiem Baltijas jūrā), un centās saglabāt tos pašu britu neatliekamāku vajadzību apmierināšanai. Otrkārt, Latvija ņēma vērā to, ka ogles tiek piegādātas no valstīm, kas, visticamāk, tiks ierautas karā (ogles tika iepirktas ne vien Anglijā, bet arī Vācijā un Polijā).

1939. gada 7. jūnijā Latvija bija parakstījusi neuzbrukšanas līgumu ar Vāciju, kuram bija pievienots protokols, kas formāli paredzēja, ka kara izcelšanās gadījumā Latvija kā neitrāla valsts varēs turpināt “normālu preču apmaiņu un tranzītu ar trešo valsti”⁷⁷. Latvija cerēja, ka tirdzniecība ar Angliju un citiem partneriem rietumos netiks traucēta. Šīs cerības diemžēl bija nepamatotas. Vācijas mērķis bija gluži pretējs — pārtraukt Latvijas tirdzniecību ar konvertējamās valūtas zemēm un piespiest Latviju novirzīt gandrīz visu eksportu uz Vāciju.

Latvijas finanšu stāvoklis bija diezgan labs. 1939. gada 1. jūlijā valsts zelta krājumi bija ievērojami — 92,8 miljoni latu (Latvijas Bankas pašas zelts un tās pārziņā nodotais valsts zelts), ārzemju valūtas krājumi — 40,1 miljons latu (galvenokārt mārciņas, bet bija arī dolāri 6 miljonu latu vērtībā).⁷⁸ Tomēr jau augustā sāka samazināties krājumi. Tam bija vairāki cēloņi. Šā viena mēneša laikā Latvijas Banka strauji palielināja emitēto lata banknošu skaitu — tika emitēti 13,6 miljoni latu, kas, protams, samazināja zelta rezerves. Emitēšanas nepieciešamību noteica cenu celšanās iekšzemē, kredītu palielināšana valsts uzņēmumiem, lai tie varētu iepirkt un uzkrāt izejvielu un preču rezerves (dažas no tām varēja iegādāties tikai par valūtu), kā arī noguldījumu atprasīšana bankās, kas palielinājās, starptautiskajam stāvoklim saasinoties.⁷⁹ Bija jāņem vērā arī tas, ka zelta un valūtas krājumi turpmāk tikai samazināsies. Lata kurss bija diezgan stabils, lai arī ar tendenci nedaudz kristies. 1936. gada 28. septembrī lats tika piesaistīts sterliņu mārciņai, vienlaikus devalvējot latu par aptuveni 60 procentiem; viena mārciņa tagad bija 25,22 latus vērta. Tas veicināja Latvijas eksportu, bet sadārdzināja importu. Taču mārciņas kurss arī slīdēja uz leju, un 1939. gadā lats bija kļuvis mazāk vērtīgs par 5–6 procentiem; jau pirms

kara sākuma tika pieļauta iespēja atraisīt latu no mārciņas.⁸⁰ Latvijas Banka savukārt bija sākusī pildīt dažas centrālajai bankai piemītošas funkcijas — no kurām tā agrāk izvairījās — aktīvāk emitējot (agrāk tā bija kūtra emisijas jomā) un laikus apgādājot valstij piederošās īstermiņa kredītiestādes ar kredītiem, tādējādi novēršot negatīvās sekas, ko izraisa lielāka mēroga noguldījumu atprasīšana, kas bija neizbēgama, starptautiskajam stāvoklim saasinoties un pieaugot noguldītāju bailēm par savu noguldījumu likteni.⁸¹

Ļoti svarīgs bija jautājums par Latvijas kuģniecības perspektīvām. Finanšu ministra A. Valdmaņa referents E. Suksis informēja ministru, ka vairāki rēderi jau cenšas nogādāt kuģus pāri Zunda šaurumam, baidoties, ka kara izcelšanās gadījumā Latvijas valdība var tos mobilizēt valsts neatliekamo saimniecisko vajadzību apmierināšanai; tieši šādu mobilizāciju viņš arī ieteica īstenot.⁸² Mobilizācija netika veikta, lai gan vairāki pasākumi, kas faktiski bija tai līdzīgi, tika īstenoti (sk. turpmāk), taču Latvijas kuģu likteni ļoti smagi ietekmēja kara izcelšanās un vācu brutālā kontrole Baltijas jūrā.

Kopumā jāteic, ka, lai gan ar novēlošanos, tomēr Latvijas saimnieciskās dzīves vadītāji bija gatavi daudzveidīgiem un enerģiskiem soļiem, lai nodrošinātu valsts ekonomikas funkcionēšanu, taču Latvija arvien vairāk zaudēja rīcības brīvību. Sākot ar septembri, to, ko Latvija varēja vai nevarēja darīt, galu galā noteica kara gaita un Berlīnes un Maskavas rīcība.

Kārļa Ulmaņa režīms: pārmaiņu ieceres

1939. gada maijā Kārļa Ulmaņa autoritārais režīms atzīmēja piecu gadu jubileju. Lai arī augsti stāvoši režīma politiķi un ideologi bija to definējuši gan kā latvisku fašismu,⁸³ gan kā “totalitāru valsti”⁸⁴, 15. maija Latvijā nebija īsta fašisma, par totalitārismu — dzelzainu valsts kontroli pār visu sabiedrisko un personisko dzīvi — nemaz nerunājot. 15. maija režīms bija autoritāra vienpersoniska diktatūra. Visa vara Latvijā bija koncentrēta viena cilvēka — Ulmaņa — rokās. Šajā ziņā viņa režīms bija viens no visautoritārākajiem režīmiem Eiropā, bet tas nebija ne brutāls, ne asiņains. Režīmā pat formāli nebija divu elementu, kas bija visos citos antidemokrātiskos režīmos. Pirmkārt, Latvijā nebija nekāda parlamenta, pat tik nevarīga kā kaimiņu zemēs Lietuvā un Igaunijā. Otrkārt, Latvijā bija aizliegtas visas partijas un režīms nebija izveidojis vai transformējis kādu partiju par režīma balstu, kā to bija izdarījis diktators K. Petss Igaunijā (izveidojot 1936. gadā no augšas savu kabatas partiju Tēvzemes savienība —

Isaamaaliit) un ar mazākām sekmēm diktators A. Smetona Lietuvā (transformējot vēl demokrātijas posmā, 1923. gadā, izveidoto Nacionālistu partiju *Tautininki* par gandrīz vai valsts partiju). Viltus parlamenta funkcijas Latvijā pildīja kameras, kurām nebija nekādas varas; tās bija dekoratīvs pārstāvniecisks orgāns. Četras saimnieciskas dabas kameras 1939. gadā tika apvienotas Valsts saimnieciskajā padomē, bet divas citas — Rakstu un mākslas kamera un Profesiju kamera — tika apvienotas Valsts kultūras padomē, ko Ulmanis atklāja 1939. gada 1. februārī.⁸⁵ Tas atgādināja fašistisko Itāliju, kur 1938. gadā 22 kameras tika apvienotas Padomē. 1939. gadā tika pieņemts Likums par Valsts padomju kopsēdēm un 12. maijā tika noturēta pirmā abu kameru padomju — Saimnieciskās padomes un Kultūras padomes — kopsēde, kuru Ulmanis raksturoja kā soli pretim “tiešākai tautas vietnieku darbība”, tas ir, pretim “jaunajai Satversmei”⁸⁶. Faktiski tas neko nemainīja Ulmaņa vienpersoniskā režīma dabā, un viņš nekad nedomāja atgriezties kaut vai pie ierobežotas parlamentārās demokrātijas. Tika plānotas kameru vēlēšanas, kurās šos politiski nevarīgos iestādījumus vēlētu režīma atļauto sabiedrisko organizāciju pārstāvji.

Režīma ideoloģija balstījās uz trim lozungiem — vienība, vadonība, latviskums. Par *vienību* tika dēvēta valsts vadība, plānota un organizēta sabiedrības dzīve, kas bija veltīta vienības pilnīgākajam iemīsojumam — vadonībai. Vadonību iemīsoja Kārlis Ulmanis, kura valdīšanas laikam bija jābūt ļoti ilgam, lai varētu izpausties dotās Dieva dāvanas (vadoņa dievišķīgums), īpaši — ģeniāla tālredzība.⁸⁷ Tauta vadoņa varu nekā veidā nedrīkstēja ierobežot, taču jautājums par to, kā nodrošināt Ulmaņa varas mantošanu gadījumā, ja viņš nomirst — tas nebija atrisināts pat teorētiski. Tieši Ulmaņa režīma pilnīga autoritārisma dēļ Latvijā nebija nekādas politiskas institūcijas, kurai būtu tiesības izraudzīties jaunu vadoni (pats Ulmanis par savu mantinieku laikam bija izvēlējis vienu no saviem vistuvākajiem līdzgaitniekiem sabiedrisko lietu ministru Alfrēdu Bērziņu — sk. turpmāk). Vadonisms savukārt bija latvisks; tas prasīja latviskuma iedabas definēšanu. Jaunajam 15. maija Latvijas latvietim bija jābūt tādām, kurš ir paklausīgs vadonim, kurš nepakļaujas svešām ietekmēm, kurš nav anarhistisks, nihilistisks, skaļš, sapņains, bezdarbīgs un tā tālāk. Visus režīma gadus pieauga aizliegto un no apgrozības izņemto grāmatu skaits, kas neatbilda 15. maija ideoloģijai (1939. gada vasarā jau bija aizliegti 810 darbi un vēl 255 darbi, kuri tika uzskatīti par “sēnalu literatūru”⁸⁸). Te 15. maija režīms pieteica jauna cilvēka izveides uzdevumu, kuru tas nespēja īstenot un kuru daudz maz īstenoja tikai īstie totalitārie režīmi nacistiskajā Vācijā un komunistiskajā Padomju Savienībā.

1939. gadā K. Ulmanis bija iecerējis veikt divas izmaiņas. Vienu — politikā, ne īpaši nozīmīgu, otru — saimniecībā (agrārajā jomā), pavisam radikālu, ar plašām politiskām sekām. Politiskā iecere bija izveidot Latvijā, tāpat kā Igaunijā, režīmu atbalstošu partiju; izveidot to no augšas, ar nolūku nodrošināt plašāku sabiedrības politisko un ideoloģisko kontroli un atbalstu. Par šo ieceri K. Ulmanis bija informējis tikai savus vistuvākos līdzgaitniekus Alfrēdu Bērziņu un Vilhelmu Munteru. Kad 1939. gada maijā, režīma piecu gadu jubilejas svinību laikā radiofonā jurists Kārlis Dišlers (kurš bija daudz darījis, lai kaut kā “tiesiski” pamatotu Ulmaņa autoritārismu) paziņoja, ka Latvijā “nebūs vienas partijas valdības, kā tas ir dažās autoritārās zemēs”, K. Ulmanis 9. maijā izdarīja interesantu ierakstu savās piezīmēs. Tas bija šāds: “Tad kā nu būs ar jaunas apvienības dibināšanu?”⁸⁹ Viņa iecerētā “jaunā apvienība” bija iecerēta kā Tautas vienības partija, K. Ulmaņa paša vārdiem sakot, “centralizēta politiska partija”⁹⁰. Pat ja tā tiktu nodibināta (bet netika, jo ar 1939. gada septembri Ulmani nodarbināja daudz neatliekamāki un dramatiski jautājumi, tomēr domu par partiju viņš nebija atmetis līdz pat valsts bojāejai)⁹¹, diez vai tā pārvērstu Latviju par fašistisku zemi, un, visticamāk, partija kļūtu par karjeristisku oportūnistu pulcēšanās vietu. Paguva vienīgi izgudrot simbolus. Tie bija arhaiski, tautiski, nevis fašistiski. Katram iecerētās apvienības biedram būtu bijis jānēsā Nameja gredzens, bet partijas simbols būtu balts vanags uz zaļa fona.

Daudz nozīmīgāka satura un iespējamo ekonomisko un politisko seku ziņā bija K. Ulmaņa iecere par otru agrāro reformu (agrārā reforma bija pilnīgi pabeigta pavisam nesen, proti, 1937. gadā). Kāds bija šīs ieceres saturs? Pirmkārt, Ulmanis bija nodomājis sadalīt lielsaimniecības un katru gadu izveidot tūkstošiem nelielu jaunsaimniecību; otrkārt, bija paredzēta lauksaimniecības “piespiedu kooperācija”⁹². Kaut ko tik radikāli kreisu Latvijā nekad nebija iecerējis neviens politisks spēks, pat ne sociāldemokrāti. Kādi bija šīs K. Ulmaņa ieceres — otrās agrārās reformas cēloņi? Pirmais cēlonis bija ideoloģisks: K. Ulmaņa ekonomiskie uzskati, kuri bija egalitāri un kreisi (viņš pats atzina, ka 1938. gadā no Ministru kabineta bija spiests aiziet Ministru prezidenta biedrs Margērs Skujenieks, kas režīma saimnieciskajā politikā saskatīja, K. Ulmaņa vārdiem sakot, “draudus pret privātīpašuma tiesībām”); arī ģenerālis Jānis Balodis bija sācis oponent K. Ulmaņa uzskatiem “kā pārlietu radikāliem un pa daļēji kreisiem”⁹³. Otrais cēlonis bija praktiskas dabas; tā bija jau minētā darbaspēka problēma laukos. K. Ulmanis bija iecerējis “algota darba samazināšanu, ja ne pilnīgu likvidāciju”⁹⁴. Mazās saimniecības algotu darbaspēku neizmantoja. Otrā agrārreforma, ja tiktu īstenota, radītu ļoti nopietnas un vismaz

divējādas sekas. Ekonomikas jomā tas būtu smags trieciens Latvijas lauksaimniecībai. Tā saukto lielsaimniecību (īstas lielsaimniecības) Latvijā gandrīz nebija; saimniecība, kas lielāka par 100 hektāriem, bija retums. Politiskajā jomā tā radītu lielāko opozīciju Ulmanim: tieši stiprie saimnieki — aizsargi bija 15. maija apvērsuma īstenotāji un režīma galvenais balsts. Tomēr, tāpat kā citām Ulmaņa iecerēm, arī šai svīturu pārvilka Latvijas okupācija.

Opozīcija Ulmaņa režīmam

Tas, cik daudz Latvijas iedzīvotāju atbalstīja 15. maija režīmu un cik bija ar to neapmierināti, ir grūti nosakāms. Latvijā nebija notikušas nekādas vēlēšanas, nepastāvēja legāla opozīcija un nebija brīvas preses. Politiskās policijas ziņojumi liecināja, ka vairākas iedzīvotāju grupas kļūst arvien neapmierinātākas ar Ulmaņa režīmu. Sākot 1938. gadu, policija savos ikmēneša ziņojumos par stāvokli valstī iedzīvotājus jau iedalīja 9–10 apakšgrupās, kas bija vēltas gan atsevišķām, ar režīmu īpaši neapmierinātām iedzīvotāju grupām, gan kopējam stāvoklim valstī.⁹⁵ Politiski ar režīmu neapmierināti bija demokrātijas piekritēji, sevišķi — bijušo sociāldemokrātu plašais atbalstītāju loks. Neapmierinātību ar ekonomiku izraisīja valsts augošā iejaukšanās saimniecībā, birokrātu vara un lielie nodokļi; ar ekonomisko politiku neapmierināto skaits bija lielāks pilsētnieku vidū. Diezgan daudz neapmierināto bija arī minoritāšu vidū — ebreju pilsoniskās aprindas uztrauca ekonomikas “latviskošana”, vācbaltiešus — režīma pretvāciskie pasākumi.⁹⁶ Tas tomēr bija tikai viens no neapmierinātības cēloņiem; cits — turklāt daudz nozīmīgāks — bija nacisma izplatīšanās viņu vidū, kas radīja ne tikai neapmierinātību ar 15. maija režīmu, bet pat pilnīgi naidīgu, pret Latvijas neatkarību vērstu noskaņojumu. Nacisms pārņēma vāciešus ikvienā zemē, kur viņi dzīvoja, ieskaitot demokrātisko Čehoslovākiju. Tas liecināja par to, ka izšķirošais faktors nacifikācijā bija nevis mītnes zemes politiskais režīms — piemēram, K. Ulmaņa autoritārisms Latvijā, — bet gan vāciešu vēlme sekot Hitleram⁹⁷, visas minoritātes spēcīgais un nereti eksaltētais režīma nacionālisms, kā arī ierobežojumi valsts dienestā — tajā darbs minoritātēm bija gandrīz pilnīgi liegts. Tomēr jāuzsver, ka K. Ulmanim bija arī daudz piekritēju un opozicionārie noskaņojumi viņa varu nopietni neapdraudēja. Ulmani būtu bijis iespējams gāzt tikai galma apvērsuma ceļā, bet neviens apvērsuma mēģinājums nebija noticis un pat nebija īsti plānots.

Par trim pagrīdes organizācijām atsevišķi tiks runāts nākamajās nodaļās. Šīs organizācijas ir Latvijas Komunistiskā partija (LKP); tās sabiedrotā — Latvijas Sociālistiskā strādnieku un zemnieku partija (LSSZP) un “Pērkoņkrusts.”

Latvijas Komunistiskā partija trīsdesmito gadu beigās bija ļoti vāja. 1935. gada nogalē Latvijas drošības iestādēm bija izdevies gandrīz pilnīgi sagraut komunistu un komjauniešu vadību, apcietinot visus kaut cik zināmos darbiniekus. To Staļins izmantoja par iegānu un Maskavā izdeva rīkojumu par LKP “tīrīšanu”, apsūdzot to trockismā un sakaros ar Latvijas drošības iestādēm, kuru informatoru skaits LKP rindās patiešām bija ievērojams. Tīrīšanas veikšanai uz Latviju 1936. gada aprīlī un jūnijā no Maskavas tika nosūtīti Jānis Kalnbērziņš un Žanis Spure. Viņu iesāktā “cīņa ar trockistiem bandītiem” — kā to raksturoja Kalnbērziņš⁹⁸ — partijā un komjaunatnē radīja pilnīgas jukas, ko pastiprināja Latvijas politiskās policijas sekmīgā darbība: tai bija zināms par Kalnbērziņa ierašanos⁹⁹, un viņa veiktās “tīrīšanas” bija izdevīgas Latvijas valstij, jo tās vēl vairāk novājināja komunistus un komjauniešus. 1939. gada sākumā LKP bija tikai 400 “pārbaudīti biedri”; iespējams, vēl kāds simts bija palicis “nepārbaudīts” vai zaudējis sakarus ar partiju. Kopā ar komjauniešiem un Sarkanās palīdzības aktīvistiem bija kāds 1000 vai nedaudz vairāk (pavisam dramatisks, pašu komunistu vērtējumā, bija stāvoklis Rīgas rūpnīcās — 42 lielākajos uzņēmumos bija tikai 38 LKP biedri un 24 komjaunieši; tikai trijos uzņēmumos bija pa trim komunistiem katrā; tik lielā uzņēmumā kā VEF bija tikai 2 komunisti).¹⁰⁰

Latvijas politiskā policija izlēma, ka ir pienācis laiks no jauna sagraut komunistu vadību: 1939. gada 6. jūlijā agrā rītā Rīgā, Miera dārzā, tika apcietināts Jānis Kalnbērziņš un viņa civilsieva Olga Auguste, bet Kalnbērziņa dzīvesvietā Stabu ielā 107, 4. dzīvoklī, policijas rokās nonāca gandrīz visa komunistu kase, aptuveni 5000 latu (apcietināšanas brīdī Kalnbērziņam, kurš policijā uzdevās par “laukstrādnieku”, kas ilgu gadus dzīvojis Polijā un Vācijā, kaut gan neprata neviena vārda ne poliski, ne vāciski, un Rīgā esot bijis bezpajumtnieks — “naktis pavadījis zem klajas debess” — klāt bija 600 (*sic!*) latu, bet Augustei — 70 latu) un daudzi slepenie partijas dokumenti.¹⁰¹ Brīvībā vēl bija Žanis Spure, taču partijas darbība atradās politiskās policijas kontrolē, pateicoties arī tam, ka tās informators bija LKP CK biroja loceklis Pēteris Kurlis. Komunisti, kuru mērķis bija Latvijas neatkarības iznīcināšana un pievienošana Padomju Savienībai, nespēja nopietni apdraudēt nedz Ulmaņa režīmu, nedz Latvijas neatkarību, taču viņiem bija savs atbalstītāju loks, neliels, bet stabils, īpaši — trūcīgajā Latgalē.

Neliela daļa no bijušās lielās masu partijas — sociāldemokrātiem — iesaistījās pagrīdes sociālistu partijā (Latvijas Sociālistiskajā strādnieku un zemnieku partijā), kurā bija tikai 200–300 biedru.¹⁰² Skaidrs, ka Ulmanis, iznīcinot demokrātiju Latvijā, pats veicināja šī nelielā sociāldemokrātu skaita pievēršanos galēji kreisām idejām, taču pat Ulmaņa izdarītais valsts apvērsums nevarēja būt par attaisnojumu sociālistu sadarbībai ar LKP, ar kuru viņi noslēdza tā saukto vienoto fronti. Naids pret Ulmani bija tik liels, ka sociālisti vienojās ar antinacionālu spēku, proti, LKP. Šajā savienībā sociālistiem nebija izredžu izdzīvot, jo komunistu mērķis bija vienpartijas diktatūra, kurā nebūtu vietas nesenajiem sociālfāsiem, kā Staļins bija nosaucis sociāldemokrātus. Diemžēl trīs no četriem bijušās LSDSP līderiem — Dr. F. Menders, Ansis Buševics un Ansis Rudevics (kā arī pazīstamie demokrātiskās Latvijas politiķi Fēlikss Cielēns un Bruno Kalniņš), darbojās Latvijas Sociālistiskajā strādnieku un zemnieku partijā, un tikai bijušais Latvijas Saeimas ilggadējais priekšsēdis Dr. Pauls Kalniņš pilnīgi noraidīja sadarbību ar komunistiem. Maskavai 1940. gada vasarā organizējot Latvijas aneksiju (sk. turpmāk), bija vajadzīgs šo sociāldemokrātu vārds un popularitāte kreisajās aprindās (ar to viņi atšķīrās no Kalnbērziņa vai Spures, kurus Latvijā gandrīz neviens nepazīna).

Lai arī **pērkoņkrustieši** politiskā aspektā būtiski atšķīrās no minētajām partijām, arī viņu iespējas apdraudēt Ulmaņa režīmu bija minimālas. 1932. gadā nodibinātā šovinistiskā apvienība pēc 15. maija tika slēgta un nepārtraukti vajāta: līdz 1938. gada beigām vismaz 400 pērkoņkrustieši bija nonākuši aiz restēm, bet viņu vadonis Gustavs Celmiņš tika izraidīts no Latvijas un vārda tiešā nozīmē klīda pa Eiropu. Tomēr pērkoņkrustiešu idejas par to, ka Ulmaņa režīms nav gluži latvisks, bet ir pārāk draudzīgs ebrejiem, nebija zaudējušas atbalstu kādā latviešu daļā. 1938. gada novembrī no Helsinkiem Gustavs Celmiņš rakstīja saviem domubiedriem Latvijā: “Eiropa un pat visa pasaule atrodas lielas un dziļas pārkārtošanās priekšvakarā, jauna laikmeta sākumā... šoreiz žīdu liktenis Eiropā tiks izšķirts galīgi un radikāli, jaunam laikmetam galīgi nostiprinoties, Eiropas valstīs vairs nebūs neviena žīda.”¹⁰³ Šāda valoda liecināja, ka vismaz daļa no tiem bija gatavi visradikālākajam antisemitismam (kas, protams, nenozīmēja, ka viņi bija gatavi ebreju totālai iznīcināšanai, holokaustam; par to tobrīd vēl nebija izšķīries pat Hitleris), savu nākotni saistīja ar nacistiskās Vācijas gatavoto karu un līdzīgi komunistiem bija kļuvuši par antinacionālu kustību.

Atsauces

- ¹ Pēc Pirmā pasaules kara parakstītā Versaļas miera līguma (1919. gada 28. jūnijs) 99. pants paredzēja atdalīt Klaipēdas apgabalu no Vācijas, nenodot to Lietuvai. Antantes (uzvarētājvalstu) vārdā šo apgabalu sāka pārvaldīt Francija. Lietuva ar šādu situāciju nesamierinājās, un 1923. gada janvārī, izmantojot Francijas aizņemību Rūras apgabala okupācijā, ar varu ieņēma Klaipēdas apgabalu.
Pirmā pasaules kara uzvarētājlielvalstis (Lielbritānija, Francija u. c.) un Lietuva 1924. gada 8. maijā parakstīja Mēmeles konvenciju, kas atzina Lietuvas suverenitāti pār Klaipēdas apgabalu un noteica šā apgabala autonomiju likumdošanā, jurisdikcijā, pārvaldē un finansēs. Kopā ar vienlaikus izstrādāto Mēmeles statūtu, kas regulēja apgabala attiecības ar Lietuvu, šī konvencija noteica Klaipēdas apgabala tiesisko statusu.
- ² *Šepetys N.* Litauen im Visier des Dritten Reiches. Ungeschehene Geschichte eines Reichprotektorates. — Vilnius, 2002, S. 26.
- ³ LVVA, 2574.f., 3. apr., 3148. l., 101. lpp.
- ⁴ *Taurēns J.* Baltijas virziens Latvijas Republikas ārpolitikā..., 135. lpp.
- ⁵ *Feldmanis I., Stranga A., Virsis M.* Latvijas ārpolitika un starptautiskais stāvoklis..., 120. lpp.
- ⁶ Trešais gads..., 267. lpp.
- ⁷ *Taurēns J.* Baltijas virziens Latvijas Republikas ārpolitikā..., 142. lpp.
- ⁸ Piektais gads. 1938.15.V–1939.15.V. — Rīga, 1939, 218.–219. lpp.
- ⁹ *Andersons E.* Latvijas vēsture. Ārpolitika II, 22. lpp.
- ¹⁰ Turpat, 23. lpp.
- ¹¹ Čehija faktiski kļuva par Vācijas provinci — “Bohēmijas un Morāvijas protektorātu”, Slovākija ieguva formāli neatkarīgas valsts statusu (patiesībā atradās pilnīgā Berlīnes atkarībā), bet Aizkarpatu Ukraina (Rūtēnija) tika iekļauta Ungārijas sastāvā.
- ¹² Poļu (Dancigas) koridors — pēc Versaļas miera līguma Polijai piešķirtā zemes josla, kas deva tai izeju uz jūru, bet Vācijas teritoriju sadalīja divās daļās.
- ¹³ Runa ir par eksteritoriālas dzelzceļa līnijas un autostrādes būvi caur poļu koridoru, kas savienotu Vācijas pamatteritoriju ar Austrumprūsiju, lai uzlabotu sakarus.
- ¹⁴ *Andersons E.* Latvijas vēsture. Ārpolitika II, 65. lpp.
- ¹⁵ LVVA, 2574.f., 4. apr., 7679.l., 199. lpp.
- ¹⁶ *Stranga A.* Latvijas ārpolitika un starptautiskais stāvoklis: 1934–1938 // Starptautisko attiecību problēmas. Latvija. Baltija. Eiropa. Profesoram Albertam Varslavānam 75. jubilejas rakstu krājums. — Rīga, 2005, 93. lpp.
- ¹⁷ Padomju varas atjaunošana Latvijā un Latvijas PSR iestāšanās PSRS sastāvā. Dokumenti un materiāli. — Rīga, 1987, 95. lpp.
- ¹⁸ Brīvā Zeme, 1939, 8. jūnijs.
- ¹⁹ *Feldmanis I., Stranga A., Virsis M.* Latvijas ārpolitika un starptautiskais stāvoklis..., 103. lpp.
- ²⁰ Brīvā Zeme, 1939, 8. jūnijs.
- ²¹ *Ahman R.* The German Treaties with Estonia and Latvia // Journal of Baltic studies, 1989, Nr. 4., p. 349.
- ²² *Andersons E.* Latvijas vēsture. Ārpolitika II, 82. lpp.
- ²³ *Stranga A.* Ebreji un diktatūras Baltijā 1926–1940. — Rīga, 2002, 235. lpp.
- ²⁴ *Andersons E.* Latvijas vēsture. Ārpolitika II, 90. lpp.
- ²⁵ *Feldmanis I., Stranga A., Virsis M.* Latvijas ārpolitika un starptautiskais stāvoklis..., 260. lpp.

- 26 PA AA, R 104590, 379891.
- 27 LVVA, 2574. f., 4. apr., 7468.l., 344. lp.
- 28 Год кризиса 1938–1939. — Документы и материалы, т. 2. — Москва, 1990, с. 50–51.
- 29 *Feldmanis I., Stranga A., Virsis M.* Latvijas ārpolitika un starptautiskais stāvoklis..., 67. lpp.
- 30 *Myllyniemi S.* Die baltische Krise..., S. 45.
- 31 PA AA, R 104 590, S. 10.
- 32 *Feldmanis I., Stranga A., Virsis M.* Latvijas ārpolitika un starptautiskais stāvoklis..., 270. lpp.
- 33 Документы и материалы кануна второй мировой войны 1937–1939, т. 2. — Москва, 1981, с. 166.
- 34 *Nolte E.* Der europäische Bürgerkrieg 1917–1945. Nationalsozialismus und Bolschewismus. — Frankfurt am Main, 1987, S. 308.
- 35 Год кризиса, т. 2, с. 185.
- 36 LVVA, 5969.f., 1., 425.l., 26 lp.
- 37 Turpat, 2574.f., 4. apr., 7489.l., 2. lp.
- 38 Год кризиса, т. 1, с. 525–528.
- 39 Brīvā Zeme, 1939, 3. jūnijs.
- 40 *Bērziņš A.* 1939. Lielo notikumu priekšvakarā. — Ņujorka, 1976, 159. lpp.
- 41 Latvijas sūtņa Londonā K. Zariņa ziņojums ārlietu ministram V. Munteram, 1939. g. 8. jūnijā //LVVA, 2574.f., 4. apr., 7489.l., 1.–3. lp.
- 42 Turpat, 36. lp.
- 43 Brīvā Zeme, 1939, 8. jūnijs.
- 44 Akten zur deutschen auswärtigen Politik (turpmk — ADAP). Ser. D 1937–1941. — Baden–Baden, 1956, Bd. VI, S. 700–701.
- 45 The Times, 1939, 8. July.
- 46 *Andersons, E.* Latvijas bruņotie spēki un to priekšvēsture. — Toronto, 1993; *Bērziņš V., Bambals A.* Latvijas armija. — Rīga, 1991.; *Jundzis T.* Latvijas drošība un aizsardzība. — Rīga, 1995.
- 47 *Rozenšteins H.* Latvijas kara ģeogrāfija. — Rīga, 1932, 53. lpp.
- 48 *Andersons E.* Latvijas bruņotie spēki un to priekšvēsture..., 596. lpp.
- 49 Turpat, 279. lpp.
- 50 *Bērziņš V., Bambals A.* Latvijas armija..., 81. lpp.
- 51 *Jundzis T.* Latvijas drošība un aizsardzība..., 80. lpp.
- 52 *Brūvelis E.* Latvijas aviācijas vēsture 1919–1940. — Rīga, 2003, 152. lpp.; *Irbītis K.* Latvijas aviācija un tās pionieri. — Rīga, 1997, 25. lpp.
- 53 *Priedītis Ē.* Latvijas kara flote. 1919–1940. — Rīga, 2004, 196., 105., 113. lpp.
- 54 *Bormanis V.* Latvijas kara flote // Militārais Apskats, 1997, 1. nr., 79.–80. lpp.
- 55 Latvijas armija 20. gados. — Rīga, 1940, 416.–417. lpp.; Aizsargs, 1939, 4. nr., 261. lpp.
- 56 *Andersons E.* Latvijas bruņotie spēki, 426. lpp.
- 57 Aizsargs, 1939, 7. nr., 541. lpp.
- 58 Turpat, 270. lpp.
- 59 Turpat, 4. nr., 541. lpp.
- 60 *Ciganovs J.* Latvijas armijas aizsardzības plāni // Daugavpils Pedagoģiskās universitātes zinātniskie raksti. Humanitārā fakultāte. XI-ie zinātniskie lasījumi. Vēstures sekcija. 5. krāj., 2000, 23. lpp.
- 61 Latvijas armijas augstākie virsnieki..., 39. lpp.
- 62 *Andersons E.* Latvijas bruņotie spēki..., 737.–742. lpp.

- ⁶³ Latvijas armijas augstākie virsnieki..., 41.–42. lpp.; Латвия и ее армия. — Москва, 1938, с. 60.; *Bērziņš V., Bambals A.* Latvijas armija. — Rīga, 1993, 74. lpp.
- ⁶⁴ LVVA, 14741., 1. apr., 312.l., 9. lpp.
- ⁶⁵ Латвия и ее армия. — Москва, 1938, с. 60.; *Bērziņš V., Bambals A.* Latvijas armija. — Rīga, 1993. 74. lpp.
- ⁶⁶ *Bangerskis R.* Mana mūža atmiņas. — Kopenhāgena, MCMLIX, 102., 103. lpp.; *Ciganovs J.* Latvijas armijas aizsardzības plāni..., 23., 24. lpp.
- ⁶⁷ *Rozenšteins H.* Cīņā pret flanka manevru un ielenkta karaspēka kaujas darbība. — Rīga, 1993, 5. lpp.; Kaujas un lauka dienesta reglaments apvienoto ieroču šķiru vienībām. — Rīga, 1936, 10. lpp.
- ⁶⁸ *Andersons E.* Latvijas bruņotie spēki..., 602. lpp.
- ⁶⁹ *Silgailis A.* Kādēļ Latvija nevarēja pretoties // *Daugavas Vanagi*, 1953, 3. nr., 15. lpp.
- ⁷⁰ *Andersons E.* Latvijas bruņotie spēki..., 609. lpp.
- ⁷¹ Sīkāk sk.: *Zālīte E.* Ekonomiskā politika un rūpniecības reorganizācija pēc 1934. gada 15. maija. — *LVIŽ*, 1999, 3. nr., 91. lpp.
- ⁷² *John W. Hiden.* On Banks and Economic Trends in Latvia, 1918–1940. — Latvijas Zinātņu akadēmijas Vēstis. A. 1995, 1./2. nr., 7. lpp.
- ⁷³ LVVA, 6824.f., 1. apr., 8.l., 2. lp.
- ⁷⁴ Latvijas finanšu ministra A. Valdmaņa referenta E. Sukša 1939. gada 9. jūnija pārskats. — LVVA, 6824. f., 1. apr., 286.l., 3. lp.; zīmīgi, ka pašas Finanšu ministrijas nodokļu departaments, kas palielināja nodokļu slogu, nodarbināja ļoti lielu ierēdņu skaitu: 1937./1938. gada budžeta gadā tajā bija 1104 darbinieki. — *Turpat*, 153.l., 25. lp.
- ⁷⁵ LVVA, 6824.f., 1. apr., 286.l., 3. lp.
- ⁷⁶ *Turpat*, 9.–12. lp.
- ⁷⁷ *Andersons E.* Latvijas vēsture. Ārpolitika. 1920.–1940. II daļa, — *Daugava*, 1984, 555. lpp.
- ⁷⁸ LVVA 6824.f., 1. apr., 143.l., 126. lp.
- ⁷⁹ *Aizsilnieks A.* Latvijas saimniecības vēsture. 1914–1940. — *Stokholma*, 1968, 623. lpp.
- ⁸⁰ Sk. 5. atsauci, 14. lp.
- ⁸¹ *Aizsilnieks A.* Op. it., 622. lpp.
- ⁸² Sk. 5. atsauci, 14. lp.
- ⁸³ *Vilhelma Muntera* skaidrojums Zviedrijas ārlietu ministram R. Sandleram 1937. gadā. — LVVA, 2575.f., 8. apr., 78.l., 41. lp.
- ⁸⁴ *Bokalders J.* Saimnieciskā ideoloģija — *Ekonomists*, 1939, 10. nr., 700. lpp.
- ⁸⁵ Par Kultūras padomi sīkāk sk. — *Zelmenis G.* Kultūras dzīves pārraudzība Latvijā 1934–1940. gadā // *Latvijas Vēsture*, 2006, 2. nr., 38.–39. lpp.
- ⁸⁶ *Brīvā Zeme*, 1939, 16. maijs.
- ⁸⁷ *Pilnīgāku K.* Ulmaņa režīma ideoloģijas izklāstu sk. — *Auškaps J.* 15. maija idejiskais saturs // *Sējējs*, 1939., 5.–7. nr.; 1939. gadā Auškaps bija kļuvis par režīma galveno ideologu, aizēnojot agrākos ideologus — *Jāni Lapiņu* (“izdarības ideoloģija”), *Edvardu Virzu* (kuram vadonisms bija tikai monarhisma paveids) un dievturi *E. Brastiņu*, kurš viens no pirmajiem bija sludinājis vadonismu, taču viņa ietekmi bija vājinājušas vairāku dievturu simpātijas “Pērkoņkrustam”. Par 15. maija ideoloģiju un estētiku sk. joprojām vērtīgus pētījumus — *Hiršs H.* Mēs ejam stāvus gaisā. — *Grāmata*, 1991, 2. nr.; *Cielava S.* Pozitīvisms un latviskās glezniecības problēma // *Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis*, 1992, 5. nr., 29.–37. lpp.; par gleznotāju *L. Liberta* monumentālo kompozīciju “15. maijs. 1934” *Cielava* atzīmēja: “Šai darbā ir tik daudz patētikas, teatrālisma, kailas slavināšanas, ka tā var pilnīgi mēroties ar *J. Staļina* kulta laika audekliem.”

- ⁸⁸ LVVA, 3758.f. (Sabiedrisko lietu ministrija), 1. apr., 685.l., 287. lp.; par augošu Sabiedrisko lietu ministrijas kontroli ideoloģijas un kultūras jomā liecināja cita starpā arī tas, ka divi ministrijas ierēdņi — Alfrēds Alksnis un Jānis Aperāns — kontroles nolūkos apmeklēja visu teātru izrādes un teātriem bija jāizsniedz viņiem par brīvu ieejas kartes. — Turpat, 197.l., 247. lp.
- ⁸⁹ LVVA, 5969 f., 1. apr., 281.l., 177. lp.
- ⁹⁰ Kārļa Ulmaņa trimdas piezīmes. — Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls (LVIŽ), 1994, 2. nr., 127. lpp.
- ⁹¹ Paulis Freidenfels (Akots), bijušais Latviešu zemnieku savienības biroja vadītājs, kuram bija labas attiecības ar Ulmani, liecināja, ka 1940. gada pavasarī sarunā ar viņu Ulmanis izteicies: “Kad laiki nomierināsies, tad mierīgos apstākļos dibināsim partiju.” — Kārlis Karulis. Fakti un fantāzija // Diena, 1993, 15. nov.
- ⁹² Sk. 20. atsauci, 126.–128. lpp.
- ⁹³ Turpat; 1940. gada maijā politiskās policijas informators ziņoja, ka M. Skujenieks par Latvijas saimniecisko politiku izteicies šādi: “Par valsts saimniecisko stāvokli Skujenieks ir ļoti drūmās domās. Viņš neredz ceļu, kurš izvestu valsti no grūtībām, bez radikāliem sašaurināšanas soļiem. Lai budžetu padarītu grūtību laikam piemērotu un apturētu nodokļu sistemātisku pieaugšanu, būtu vajadzīgas dziļas pārmaiņas daudzās nozarēs. Būtu jālikvidē kameras, liekās ministrijas un jāatdod privātās rokās uzņēmumi, kas valstij nes zaudējumus. Bet uz tādiem un līdzīgiem soļiem nav ko cerēt...” — LVVA, 3235.f. 1/22. apr., 1853. l., 42. l. Kā redzam, šie secinājumi izdarīti jau pēc pasaules kara sākuma un tā iespaids uz Latvijas saimniecību, taču tie raksturoja Ulmaņa režīma ekonomikas kopējās tendences, kas izpaudās jau kopš 15. maija.
- ⁹⁴ Sk. 17. atsauci.
- ⁹⁵ Sk. LVVA, 3235.f., 1/22. apr., 921. un 922. lietu.
- ⁹⁶ Sīkāk. sk.: *Feldmanis I.* Ulmaņa autoritārās valdības antivāciskie pasākumi. — LVIŽ, 1993, 3. nr., 112.–122. lpp.
- ⁹⁷ 1938. gada 18. novembrī, kad Latvija atzīmēja savas neatkarības divdesmito gadadienu, politiskā policija ziņoja par vācbaltiešu nostāju Rīgā: “Vācieši demonstratīvi neņēma dalību svētku atzīmēšanā, jeb darīja to tikai tā, lai nevarētu “pieķerties”. Nami Lielajā Smilšu ielā, kurā atrodas *Volksgemeinschaft* (centrālā vācbaltiešu organizācija “Tautas apvienība”. — A. S.) un vācu kredītiestāde, tikpat kā nebija rotāti... Privātie vācu nami nebija nemaz dekorēti, pie kam dažās vietās bija redzami pavisam mazi veci, noplīsuši karogi. Tāpat bija ar vācu veikaliem, kuru logi bija maz apgaismoti, lielākā daļa nebija nemaz apgaismoti.” — LVVA, 3235. f., 1/22. apr., 922. l., 84. lp. Zīmīgi, ka pretēja aina bija vērojama ebreju mājās: “Runājot par žīdiem, jāatzīmē, ka pēdējo (ebreju. — A. S.) nami un veikali bija ļoti krāšņi un ar gaumi dekorēti, daži pat sevišķi grezni.” — Turpat. Par minoritāšu noskaņojumu sīkāk sk. — *Stranga A.* Ebreji un diktatūras Baltijā. — Rīga, 1997, 108.–111. lpp.
- ⁹⁸ LVA, 240. f., 1. apr., 251. l., 10.–11. lp.
- ⁹⁹ Tiklīdz Kalnbērziņš bija ieradies Latvijā, tā politiskās policijas informators jau ziņoja: Kalnbērziņš esot norādījis, ka Maskavā par LKP ir šāds priekšstats: “Viscaur valdot provokācija — nodevība.” — LVVA, 3235.f., 1/22. apr., 920. l., 650. l.
- ¹⁰⁰ LVA, 240.f., 1. apr., 915. l., 2. lp.
- ¹⁰¹ LVVA, 3235.f., 1/6. apr., 715. l., 96.–97. lp.
- ¹⁰² Sīkāk. sk.: — *Stranga A.* LSDSP un 1934. gada 15. maija valsts apvērsums. — Rīga, 1998, 230.–250. lpp.
- ¹⁰³ LVVA, 3235., f., 3. apr., 132. l., 345.–346. lp.

III daļa. LATVIJA KARA SĀKUMA POSMĀ (1939–1940)

1. MOLOTOVA–RIBENTROPA PAKTS UN KARA SĀKUMS

Pēdējos gados Krievijas vēstures literatūrā no jauna visai dzīvi tiek apspriests jautājums par padomju diktatora J. Staļina runu Vissavienības komunistiskās (boļševiku) partijas Centrālās Komitejas Politbiroja sēdē 1939. gada 19. augustā. Šai runai ir interesanta vēsture — vieni autori to uzskata par mītu vai safabricējumu, bet citi ir cieši pārliecināti par tās patiesumu un autentiskumu. Ja atzīst, ka padomju diktators ir teicis šo runu, tad neizbēgams ir secinājums, ka viņš ir tikpat vainīgs Otrajā pasaules karā, ja ne vēl vairāk, cik vācu fīrers Ā. Hitlers. Vairāki pēdējā laikā publicēti, speciāli šai problēmai veltīti pētījumi liecina, ka minētā runa nekādā gadījumā nav mīts, un to nevar izslēgt no vēstures.¹

J. Staļina runa ietver padomju diktatora iecerēto kara scenāriju. Vispirms viņš norādīja, ka kara un miera jautājuma risinājums ir pilnā mērā atkarīgs no pozīcijas, kuru ieņems Padomju Savienība. Ja tā noslēgs “savstarpējās palīdzības līgumu ar Franciju un Angliju, Vācija atteiksies no Polijas un sāks meklēt *modus vivendi* ar Rietumu lielvalstīm”. Šādā gadījumā karš tiks novērsts, bet tas neesot PSRS izdevīgi. J. Staļins atklāti iestājās par otru variantu: “Ja mēs pieņemsim Vācijas priekšlikumu noslēgt ar to neuzbrukšanas paktu, tā, protams, uzbruks Polijai, un Francijas un Anglijas iejaukšanās šajā karā būs neizbēgama.” Šādos apstākļos Maskavai būs iespēja nogaidīt, līdz tai būs izdevīgi iesaistīties karā, bet pirmā priekšrocība, kuru tā iegūtu, vāciešiem sagraujot poļus, būtu “Polijas iznīcināšana līdz pat Varšavas pieejai, ieskaitot ukraiņu Galīciju”. Vācija “mums sniedz pilnīgu rīcības brīvību Baltijas valstīs un neiebilst pret Besarābijas atkaliekļaušanu PSRS,” esot gatava atdot “padomju interešu zonā Rumāniju, Ungāriju un Bulgāriju”².

Runas nobeigumā J. Staļins vēlreiz atklāti uzsvēra: “Biedri! Kara izraisīšanās starp reihu un kapitālistisko angļu–franču bloku ir PSRS — darbaļaužu Dzimtenes interesēs. Ir jādara viss, lai šis karš turpinātos pēc iespējas ilgāk un novārdzinātu abas puses. Tieši šā iemesla dēļ mums jāpiekrīt Vācijas piedāvātā pakta noslēgšanai un jāstrādā pie tā, lai vienreiz pieteiktais karš turpinātos maksimāli ilgi. Vajadzēs pastiprināt propagandas darbu karojošajās valstīs un būt gataviem tam laikam, kad karš beigsies.”³

Pakta noslēgšana, būtība un raksturs

J. Staļina runa precīzi atspoguļo Maskavas pozīciju sarunās ar nacistisko Vāciju 1939. gada vasarā, kuras izšķirošajā fāzē ievirzījās tieši 19. augustā. Šajā dienā notika PSRS ārlietu tautas komisāra Vjačeslava Molotova un vācu sūtņa Maskavā Venera Frīdriha fon der Šulenburga (*Schulenburg*) divas tikšanās. Pēcpusdienas sarunas laikā V. Molotovs paziņoja, ka Padomju Savienības valdība ir ar mieru uzņemt vācu ārlietu ministru Joahimu fon Ribentropu Maskavā (par to vācieši iestājās kopš 15. augusta) 26. vai 27. augustā. Vienlaikus viņš nodeva V. fon der Šulenburgam krievu puses izstrādātu neuzbrukšanas pakta projektu. Tas ietvēra faktiski visu, ko vien Berlīne varēja vēlēties: neierobežotu neitralitāti, kas pieļāva vācu uzbrukumu Polijai, un tādu neuzbrukšanas saistību izpratni, kas garantēja savstarpējo tirdzniecību arī kara gadījumā un nepieļāva nekādu kooperāciju ar citām lielvalstīm, kas vērstas pret līguma partneri. Tiesa gan, par šo “labdarību” un vācu pusei tik nepieciešamā varianta “atrasānu” un piedāvājumu PSRS prasīja augstu cenu. Neuzbrukšanas līgums varēja stāties spēkā tikai tādā gadījumā, ja vienlaikus tiek parakstīts īpašs protokols par ārpolitiskajiem jautājumiem (slepenā protokola ideju V. Molotovs izvirzīja jau 17. augustā). “Protokols,” uzsvērts Maskavas neuzbrukšanas līguma projektā, “ir Pakta sastāvdaļa”⁴.

Padomju Savienības un Vācijas sarunu rezultāti īsti neapmierināja Ā. Hitleru. Ja tiktu akceptēts krievu ierosinājums par J. fon Ribentropa ierašanos Maskavā 26. vai 27. augustā, viņam vajadzētu atteikties no 12. augustā pieņemtā lēmuma par uzbrukumu Polijai 26. augustā. To darīt vācu fīrers vēl negribēja un tāpēc nolēma personiski iejaukties, lai ar savu autoritāti piespiestu padomju varasvīrus mainīt ieņemto nostāju. 20. augustā viņš nosūtīja telegrammu “Staļina kungam”, kurā paziņoja, ka atbalsta Maskavas piedāvātā neuzbrukšanas līguma projektu un lūdz pieņemt J. fon Ribentropu 22. vai

23. augustā. Ā. Hitlers informēja J. Staļinu, ka “vēlamo papildprotokolu” ir iespējams izstrādāt ļoti īsā laikā, ja “atbildīgs Vācijas valsts darbinieks” varēs personiski ierasties Maskavā. Telegramma lika padomju diktatoram skaidri saprast, ka kuru katru brīdi var sākties poļu un vācu konflikts: “Sasprindzinājums starp Poliju un Vāciju kļūst nepanesams.”⁵ Visai tiešs bija arī cits secinājums, kas izrietēja no šā apgalvojuma, — akcijai pret Poliju vajadzīgs PSRS akcepts. Visā Eiropā pazīstamais britu vēsturnieks Normans Deviss ir cieši pārliecināts, ka vācu vērmahts nevarēja riskēt uzbrukt Polijai, nenodrošinot padomju piekrišanu.⁶

Vienlaikus ar J. Staļina piekrītošo atbildi Ā. Hitleram⁷ tika pabeigti sagatavošanas darbi vācu ārlietu ministra vizītei Padomju Savienībā. Maskavas sarunu laikā, kuras sākās 23. augusta pēcpusdienā, J. fon Ribentrops rīkojās pēc principa — izteikt jebkuru piedāvājumu un pieņemt jebkuras prasības. Sarunu sākumā samērā viegli tika atrisināta “poļu problēma”, bet zināmas grūtības radīja Baltijas jautājums. Ā. Hitlers bija nospraudis pa Daugavu padomju un vācu interešu sfēru robežu, Vācijai paredzot Lietuvu un pusi Latvijas, bet PSRS atstājot otru pusi Latvijas un Igauniju. Taču J. Staļins pieprasīja arī Latvijas ostas Liepāju un Ventspili (respektīvi, visu Latviju). J. fon Ribentrops neriskēja uz savu atbildību to akceptēt. Viņš deva rīkojumu nosūtīt uz Berlīni steidzamu telegrammu un izprasīt Ā. Hitlera atļauju piekrist Maskavas prasībām.⁸

Saņemot šo telegrammu, Ā. Hitlers lika vienīgi (viņu tobrīd nesatrauca padomju diktatora tālejošie agresīvie plāni, viņu interesēja tikai iespēja atrisināt “poļu problēmu”) atnest atlantu, paņēma lupu, pārbaudīja Vācijas stratēģisko stāvokli un lika telegrafēt uz Maskavu: “Jā, piekrītu.”⁹ Ceļš 20. gadsimta lielākajam noziedzīgajam darījumam bija brīvs, un sarunas Kremlī noslēdzās 24. augustā pulksten 2.00 ar Neuzbrukšanas līguma (vēsturē gan tas iegājis kā 23. augusta līgums) un tā neatņemamās sastāvdaļas — slepenā papildprotokola parakstīšanu. Pēc savas būtības Molotova–Ribentropa pakts (tā vēsturnieki dēvē šo protokolu) bija prettiesisks un cinisks izlīgums uz sešu trešo valstu rēķina. Tas sadalīja Austrumeiropu vācu un padomju ietekmes zonā. Protokola pirmais pants noteica, ka Latvija, Somija un Igaunija tiek “atdotas” Padomju Savienībai: “Teritoriāli politiskas pārkārtošanas gadījumā pie Baltijas valstīm (Somijas, Igaunijas, Latvijas, Lietuvas) piederīgos apvidos Lietuvas ziemeļu robeža ir vienlaikus Vācijas un PSRS interešu sfēru robeža. Savukārt protokola otrais pants nosprauda abu agresīvo lielvalstu “interesu sfēru” robežas Polijā, kā arī fiksēja tās valstiskuma iespējamo

izzušanu: "Jautājumu, vai abu pušu interesēm atbilst neatkarīgas Polijas valsts saglabāšana un kādām jābūt tās robežām, galīgi varēs noskaidrot tikai tālākās politiskās attīstības gaitā." Trešais pants akcentēja PSRS intereses Besarābijā un Vācijas pilnīgu politisko neieinteresētību šajā apgabalā.¹⁰

Molotova–Ribentropa pakts bija krasā pretrunā ar tolaik spēkā esošajām vispārējām starptautiskajām tiesībām, kas "vairs nepieļāva vienošanās uz trešo valstu neatkarības rēķina"¹¹, kā arī ar PSRS un Vācijas līgumsaistībām. Tas vienpusēji iznīcināja vairs nevajadzīgo abu agresīvo lielvalstu neuzbrukšanas pakta sistēmu Austrumeiropā. Padomju Savienība un Vācija pārkāpa vairākus citus divpusējos un daudzpusējos līgumus, tostarp 1928. gadā parakstīto Briāna–Keloga paktu,¹² jo pretēji šā pakta nosacījumiem slepenais papildprotokols neizslēdza agresiju pret Poliju. Molotova–Ribentropa pakts nebija savienojams arī ar Londonas konvenciju par agresijas definīciju (1933. gada 3. jūlijs).

Saskaņā ar Berlīnes iecerēm Molotova–Ribentropa pakts vajadzēja atturēt Lielbritāniju un Franciju no iejaukšanās vācu un poļu konfliktā. Turpretī J. Staļins nešaubījās par to, ka Rietumu lielvalstis, neraugoties uz padomju–vācu izlīgumu, pildīs savas saistības pret Poliju, un līdz ar to šo valstu iesaistīšanās karā ir neizbēgama. Padomju diktatora aprēķins izrādījās pareizs. 1939. gada 25. augustā Lielbritānija, parakstot ar Poliju savstarpējās palīdzības līgumu, no jauna demonstrēja savu strikto nostāju. Ā. Hitlers bija tik pārsteigts par Londonas rīcību, ka pat uz piecām dienām pārcēla uzbrukuma sākumu Polijai. Viņš bija iedomājies, ka vēl ir iespējams britus atturēt no iesaistīšanās konfliktā. Par to nepārprotami liecina viņa telefonsaruna ar reihsmaršalu Hermani Gēringu 25. augusta vakarā. Ā. Hitlers viņam paziņoja: "Es visu apturēju!" Atviegloti nopūties, H. Gērings jautāja: "Galīgi?" Vilcinoties, pēc diezgan ilgas pauzes Ā. Hitlers atbildēja: "Nē, es tikai gribu pamēģināt novērst britu intervenci."¹³

Padomju Savienības un Vācijas neuzbrukšanas līgums bija "nāves spriedums Polijai"¹⁴. Tas bija starta signāls vispārējai vācu un krievu agresijai Eiropā. Tas iededza zaļo gaismu Otrajam pasaules karam.¹⁵ Vācija uzsāka karadarbību 1. septembrī (pēc divām dienām Lielbritānija un Francija tai pieteica karu) un kopā ar Padomju Savienību, kas iesaistījās konfliktā sešpadsmit dienas vēlāk, dažu nedēļu laikā iznīcināja Polijas neatkarību. 23. augusta līgumam kā kara, dalīšanas un iznīcināšanas pakts nav analoga visā Eiropas jaunākajā vēsturē.¹⁶ Grūti iedomāties vēl rupjāku un noziedzīgāku sazvērestību pret mieru un valstu suverenitāti.

Būdams prettiesisks akts, Molotova–Ribentropa pakts juridiski nevarēja mainīt Latvijas un citu Baltijas valstu (Lietuva padomju interešu sfērā tika

iekļauta 1939. gada 28. septembrī) starptautiski tiesisko statusu. Taču toreizējā situācijā tas nozīmēja Baltijas valstu patstāvības būtisku apdraudējumu, jo interešu sfēru noteikšana liecināja par šo valstu suverenitātes nerespektēšanu un neatkarības apšaubīšanu. Vācija pavēra Padomju Savienībai brīvas rīcības iespējas tās turpmākajiem "teritoriāli politiskajiem pārveidojumiem" padomju ietekmes sfērā. Abas agresīvās lielvalstis 23. augustā bija vienisprātis, ka interešu sfēra "nozīmē brīvību okupēt un anektēt attiecīgo valstu teritorijas. Padomju Savienība un Vācija dalīja interešu sfēras uz papīra, lai norobežošanu pārvērstu arī realitātē"¹⁷. Lietojot slepenajā protokolā vienu un to pašu jēdzienu, lai risinātu kā Polijas, tā arī Baltijas "problēmu", vācieši un krievi skaidri lika saprast, kāda bija šā jēdziena izpratne. Jebkurā izdevīgā brīdī, nebaidoties no Vācijas pretsoļiem, PSRS varēja uzbrukt Baltijas valstīm. Neapšaubāmi, ka bez Molotova–Ribentropa pakta nebūtu iespējama desmit mēnešus vēlāk notikusī Latvijas, Lietuvas un Igaunijas okupācija.

Latvijas diplomātija un pakts

Vēsts par Padomju Savienības un Vācijas neuzbrukšanas līguma noslēgšanu izraisīja latviešu sabiedrībā bumbas sprādzienam līdzīgu efektu. Taču Latvijas diplomātiem tas nebija īpašs pārsteigums. Kopš 1939. gada pavasara viņi iespēju robežās uzmanīgi sekoja līdz PSRS un Vācijas attiecību attīstībai. Viņu dienesta ziņojumos, kas attiecas uz augusta pirmo pusi, jau pavīdēja visai konkrēta informācija par noteikumiem, ar kādiem iespējams Maskavas un Berlīnes izlīgums. Tā, piemēram, 9. augustā Latvijas sūtnis Vācijā Edgars Krieviņš rakstīja ārlietu ministram Vilhelmam Munteram, ka valodas par vācu un krievu tuvināšanos nāk pat no Rūdolfam Hesam (*Heß*) (firera vietnieks nacistu partijas lietās) tuvu stāvošām personām, kuras "zina stāstīt par Hitlera plāniem izlīgt ar Maskavu uz Polijas un Baltijas valstu rēķina, restitūējot Krieviju 1914. gada robežās"¹⁸. E. Krieviņa mēģinājumi saņemt oficiālu apstiprinājumu "šīm baumām", protams, beidzās neveiksmīgi. Vācijas Ārlietu ministrijas valsts sekretārs Ernsts fon Veiczekers (*Weizsäcker*) sarunā ar viņu noliedza pat pašu politisko sarunu faktu, norādīdams, ka neizprotot, "no kurienes var rasties cirkulējošās baumas". Vācu diplomāts vēl piemetināja, ka pirms dažām dienām pie viņa viesojušies viņa dēli, kas iebraukuši Berlīnē no dažādiem Vācijas apgabaliem. Arī viņi "vienā balsī apgalvojuši", ka Vācijai jau "līgums ar Krieviju esot kabatā"¹⁹.

Pēc Molotova–Ribentropa pakta parakstīšanas Latvijas ārpolitikas vadītājus īpaši satrauca jautājums, kāda tomēr ir noslēgtās vienošanās cena un kādā veidā šī vienošanās skars citas valstis? Informācija, kuru viņiem izdevās iegūt augusta pēdējā nedēļā, bija visai dažāda un pretrunīga. Vieni avoti ziņoja par slepeno protokolu, citi atkal noliedza tā eksistenci. Grūti ir visu kā uz aptiekas svariem precīzi izsvērt, bet šķiet, ka Latvijas sūtņu ziņojumos tomēr dominēja informācija par notikušo ietekmes sfēru sadali Austrumeiropā. Arī ārzemju presē nepārtraukti izskanēja apgalvojumi, ka Vācijas un PSRS izlīgums noticis uz Polijas un Baltijas valstu rēķina.

Saņemtā brīdinošā informācija bija visumā adekvāta un izsmeļoša, bet ne bez šaubu ēnas un ne visai kategoriska. Raksturīgs piemērs šajā ziņā ir E. Krieviņa ziņojums V. Munteram 1939. gada 25. augustā. Latvijas sūtnis rakstīja: “Man vakar bija saruna ar kādu kolēģi, kurš man uzstādīja jautājumu, vai es esot apsvēris to, ka Ribentrops, pat ja iepriekš bijusi panākta ar krieviem vienošanās par pakta sīkumiem, ielidojis Maskavā, tomēr atradies savā ziņā turieniešu gūstā. Vai es nepielaižot varbūtību, ka krievi sarunās ar vāciešiem pacēlušī jautājumu par mums? — “Paktu jau mēs ar Jums slēgsim, bet par mazu protokolīti par tām divām Baltijas aitiņām un to stūrgalvīgo aunu (Somiju) taču Jums nekas nevarētu būt iebilstams. Mūsu sarunās ar angļiem un frančiem mēs visu laiku esam uzsvēruši savu interesi tieši par šo mums tuvo stūrīti. Tā ir mūsu “dzīves telpa”, mūsu mute, caur kuru mēs elpojam. Mēs ar Jums par tām lielām lietām citādi vienoties nevaram, ja Jūs mums tur neatstājat brīvas rokas. Arī Jums ir no svara, lai preču piegāde Jums no mūsu zemes varētu brīvi ritēt caur šo zemju ostām. Tamdēļ šīm trim valstīm jāizbeidz suverenitātes spēlīte un jāapmierinās ar Slovēkijas²⁰ likteni. Mēs šīs trīs valstis ņemam savā aizgādniecībā, Jūs, vāci, varat to pašu darīt ar Lietuvu.” Kas Ribentropam, ja ar viņu šādi runāts, atlicis darīt. Viņš, saprotams, piekritis. Vācieši mierīgi varot piemiegt acis pret krievu spiedienu uz Baltijas valstīm. Tas nebūt nerunājot pretim vācu neuzbrukšanas līgumam ar Latviju un Igauniju.

Tik tālu mans kolēģis. Par šādu kombināciju man šodien runāja no divām pusēm kā drošu realitāti. Eiropas telpa starp vācu rietumu robežu un Urālu kalniem esot sadalīta abu Maskavas līguma partneru starpā. Tur vairs esot vieta tikai divām lielām tautām: vāciešiem un krieviem. Tagadējam raibam stāvoklim, kur ik pēc pāris stundām nākot jaunas robežas ar visādām formalitātēm, pasu, vīzu un muitas kontrolēm, ar jaunām valūtām utt., jābeidzoties.”²¹

Latvijas ārpolitikas vadītāji centās saņemto informāciju uztvert un interpretēt tik pozitīvi, cik vien iespējams. Viņiem bija grūti noticēt, ka notikusi jaunākajā vēsturē bezprecedenta vienošanās. Taču ziņas bija tik saraucošas, ka

V. Munters izlēma vērsties pie vācu sūtņa Rīgā Ulriha fon Koces (*Kotze*) ar jautājumu, vai padomju un vācu pakts neskar Baltijas valstu neatkarību. Kā liecina 1939. gada 31. augustā vācu sūtņa nosūtītā telegramma Ārlietu ministrijai, V. Munters viņam paziņojis, ka Latvijas valdība “nejūtoties skarta no Vācijas un Krievijas līguma”, bet latviešu sabiedrībā nostiprinās uzskats, ka Latvija atdota Krievijai. Tāpēc viņš prasa, lai vācu puse šajā jautājumā sniegtu kādu paziņojumu. Ja vācu valdība tam piekristu, viņš varētu informēt presi, ka sarunā ar vācu sūtni saņemta nomierinoša informācija — Maskavā noslēgtais līgums neapdraud Baltijas valstu integritāti un drošību.²²

Līdzīgu jautājumu vācu sūtnim Helsinkos Vipertam fon Bliheram (*Blücher*) uzdeva arī Somijas ārlietu ministrs Eljass Erko. 1939. gada 1. septembrī Vācijas Ārlietu ministrijas valsts sekretārs E. fon Veiczekers deva telegrāfisku rīkojumu vācu sūtnim Maskavā V. fon der Šulenburgam, lai viņš ierodas pie V. Molotova un iepazīstina viņu ar vācu iecerēto atbildes projektu.²³

Pēc viedokļu saskaņošanas ar Maskavu 1939. gada 4. septembrī E. fon Veiczekers informēja U. fon Koci, ka viņš pilnvarots V. Munteram mutiski paskaidrot, ka “mūsu attiecību pamats ar Latviju ir 7. jūnijā noslēgtais neuzbrukšanas līgums, un mēs [...] neesam slēguši vienošanās, kas būtu pretrunā šim paktam”²⁴. U. fon Koce, izpildot šo rīkojumu, centās apzināti dezinformēt Latvijas valdību. Vēstures literatūrā ir sastopamas ziņas, ka vācu sūtnis šajā laikā bija labi informēts par Vācijas un PSRS noziedzīgo darījumu.²⁵ Līdz ar to nav nekāda pamata vācu sūtni (pat ņemot vērā viņa vēlākos atklātības mirkļus sarunās ar V. Munteru,²⁶ dēvēt par īstu Baltijas valstu draugu un godavīru, kā to dara daži latviešu autori.²⁷

Arī Latvijas sūtnis Berlīnē E. Krieviņš, tiekoties ar Vācijas Ārlietu ministrijas oficiālajām personām, centās noskaidrot, vai krievu un vācu izlīgums nav noticis uz Baltijas valstu rēķina. Tā, piemēram, sarunā (1939. gada 30. augustā) ar Ārlietu ministrijas Politiskās nodaļas vadītāju Ernstu Vērmanu (*Woermann*) viņš gribēja izdibināt, “vai Maskavā ir runāts par Baltijas valstīm”. Divi dokumenti (E. Krieviņa ziņojums V. Munteram un E. Vērmana dienesta atzīme) liecina, ka E. Vērmans devis noraidošu atbildi, tomēr daudznozīmīgi piebilstot: “Ja kas šodien notiek Austrumos, tas attiecas vienīgi uz Vāciju un Padomju Savienību, ne uz vienu citu.”²⁸ Diplomātu valodā tas nozīmēja jau samērā daudz. Katrā ziņā mājieni bija visai tiešs un nepārprotams.

Latvijas ārpolitikas vadītāji tomēr liktenīgajās augusta dienās atradās zināmu ilūziju varā un tā īsti līdz galam neizprata stāvokļa nopietnību. Viņi faktiski neizvērsa nopietnas politiskās aktivitātes un nedomāja par preventīviem

diplomātiskiem pasākumiem. Tā informācija, kas nonāca valdības rīcībā, bija pietiekama, lai celtu trauksmi, atklāti informētu tautu un arī starptautisko sabiedrību par draudiem Latvijas neatkarībai. Tiesa gan, tagad ir grūti spriest, vai šāds solis būtu toreiz devis kādus pozitīvus rezultātus, jo ne ASV valdībai, ne arī britu un franču valstsvīriem 23. augusta līguma slepenais papildprotokols nebija nekāds noslēpums. Likteņa ironija, bet citas valsts pārstāvji par to uzzināja vēl ātrāk, nekā ar tā tekstu iepazinās vācu fīrers Ā. Hitlers. Jau 24. augusta rītā protokola saturs bija zināms ASV vēstniecībā Maskavā. Vēstniecības sekretārs Čārlzs Bolens informāciju saņēma no vācu vēstniecības Maskavā darbinieka Hansa Hervata fon Bitensfelda.²⁹

Arī kara tuvošanos K. Ulmaņa valdība īpaši nemanīja vai arī izlikās nemanām. Sava veida kuriozs bija 29. augustā notikusī valdības sēde, kurā V. Munters referēja par starptautisko stāvokli, kā arī par drošības un saimnieciskajiem pasākumiem, kas īstenoti citās valstīs. Ministru kabinets secināja, ka pagaidām nav nepieciešams “ķerties pie jebkādiem ārkārtīgiem līdzekļiem”³⁰. Avīze “Brīvā Zeme”, informējot lasītājus par šīs sēdes gaitu un pieņemtajiem lēmumiem, kā vienu no virsrakstiem izvēlējās šādu: “Kara nebūs”.³¹ Laikam gan vēl neveiksmīgāka prognoze nav iespējama. Pēc nepilnām divām dienām sākās vācu un poļu karš.

Kara izcelšanās atskaņas Latvijā

Pēc Molotova–Ribentropa pakta parakstīšanas Latvijas vieta Eiropas starptautisko attiecību sistēmā bija jūtami apdraudēta. Jaunajā situācijā Latvijas valdība izšķīrās turpināt iepriekšējo — uz neitralitāti orientēto ārpolitiku. Sākoties vācu–poļu bruņotajam konfliktam (1. septembris), K. Ulmanis parakstīja neitralitātes deklarāciju, kurā pasludināja, ka “karā, kas izcēlies starp ārvalstīm, Latvija ieturēs stingru neitralitāti”³². Šī apņemšanās tika apstiprināta arī valdības vēstījumā, kuru pieņēma 3. septembrī — jau pēc Lielbritānijas un Francijas kara pieteikuma Vācijai: “Šai satraukuma brīdī valdība griežas pie visiem pilsoņiem ar dedzīgu aicinājumu vienprātīgi un apzināti atbalstīt Valsts prezidenta noteikto neitralitātes politiku.”³³

Kara pirmajās nedēļās Latvijā valdīja samērā mierīga gaisotne. Prese sniedza lielākoties tikai oficiālus ziņojumus par kara gaitu. Īpašu satraukumu neizraisīja ne triju gadagājumu rezerves karavīru iesaukšana aktīvajā dienestā, ne arī atsevišķu Polijas pilsoņu nelegāla ierašanās Latvijā. 1939. gada 15. septem-

brī Latvijas Ārlietu ministrijas ģenerālsekretārs Mārtiņš Nukša šādi novērtēja situāciju: “Karadarbība Polijā un Rietumu Eiropā līdz šim nav radījusi sarežģītumus Baltijas valstu politiskajā stāvoklī. Pateicoties stingri ievadītai un izvestai neitralitātes politikai, šimbrīžam tiešās briesmas nedraud ne no vienas puses.”³⁴

Pēc 1939. gada 17. septembra, kad padomju karaspēks iebruka Polijā, dodot tai nodevīgu triecienu no aizmugures, situācija valstī radikāli mainījās. Iesākās poļu militāro un civilo bēgļu plūsma — pavisam Latvijā patvērumu rada 300–400 civilpersonas.³⁵ Latvijā vairākās vietās tika iekārtotas bēgļu un internēto nometnes. Materiālais slogs, kas Latvijai bija jāuzņemas, nodrošinot viņus, bija ļoti smags.³⁶

Valdības aprindās strauji pieauga nemiers un paniskas bailes no padomju karaspēka iebrukuma. 18. septembrī V. Munters vērsās pie vācu sūtņa Rīgā un izmisīgi centās noskaidrot, vai viņam neesot zināms, “cik tālu esot eventuāli saskaņota krievu virzīšanās uz priekšu un vai neesot jāreķinās ar “nejaušiem” robežu pārkāpumiem attiecībā uz Latviju un Lietuvu”³⁷. Īpašu aktivitāti demonstrēja arī kara ministrs Jānis Balodis, tiekoties ar PSRS pilnvaroto pārstāvi Latvijā Ivanu Zotovu. Avoti liecina, ka viņš, zaudējot pilnīgi neatkarīgas valsts politiku cieņu, centies pazemīgi pieglaimoties, uzdodoties par īpaši lielu krievu draugu un poļu un vācu nedraugu.³⁸

Baiļu izraisīta vēlme iztapt agresorvalstīm — Padomju Savienībai un Vācijai — noveda pie tā, ka Latvija kritiskajās septembra dienās nespēja saglabāt pat šķietamu neitralitāti. Pretēji vairāku citu neitrālo valstu nostājai Latvija jau 21. septembrī nolēma slēgt Polijas sūtniecību Rīgā. Lēmums tika pamatots ar to, ka Polijas valdība ir pametusi savu teritoriju un līdz ar to Latvijai nav ar to vairs nekādu sakaru.³⁹ Vairākās Eiropas valstīs šis Latvijas solis izraisīja dziļu neizpratni un izpelnījās asu kritiku un nosodījumu.

2. LATVIJAS UN PSRS ATTIECĪBAS

No Molotova–Ribentropa pakta līdz bāzu līgumam

1939. gada 23. augustā PSRS ietekmes sfērā tika nodota Latvija un Igaunija, bet Lietuva — Vācijas sfērā. Taču tas, kad un kādā veidā Maskava īstenos savas “tiesības”, tobrīd netika izlemts ne mutvārdos, ne rakstveidā. Septembrī Padomju Savienība vispirms pabeidza karadarbību ar Japānu Tālajos Austrumos, tad (17. septembrī) iebruka Polijā, un pēc tam, kad Polija jau bija gandrīz

pilnīgi sakauta, pienāca Baltijas kārta, sākot ar Igauniju. Sākotnēji Maskava rēķinājās ar Igaunijas un Latvijas militāras pretestības iespējamību un savilka pie abu valstu robežām milzīgu karaspēka daudzumu: 19. septembrī sākās Igaunijas jūras blokāde, bet tās pierobežā izvietojās Sarkanās armijas 8. armija ar aptuveni 100 000 karavīru, kura bija gatava uzbrukt Narvas virzienā; Baltijas jūrā padomju flote bija gatava dot triecienu Igaunijas krasta apsardzes baterijām (19. septembrī Maskavā V. Molotovs sarunā ar Lietuvas sūtni Ladu Natkeviču par Igauniju un igauņiem teica: “Tie ir nepatīkami punduri...”⁴⁰). Latvijas pierobežā tika izvietota 7. armija ar gandrīz 170 000 karavīru, kurai gadījumā, ja Latvija pretotos, vajadzēja “ar ātru un izšķirošu triecienu Daugavas upes abos krastos uzbrukt kopējā virzienā uz Rīgu” (tiesa gan — bija pavēlēts nesagraut tiltus! Tas ir ļoti zīmīgi un liecina par to, ka PSRS vēlējās ņemt vērā Vācijas ekonomiskās intereses un uzturēt liela mēroga ekonomiskos sakarus ar nacistiem: Latvijas dzelzceļi un Liepājas osta bija ļoti nozīmīgi padomju eksportā uz Vāciju).⁴¹ To, ka galu galā Baltijas pakļaušana notika bez karadarbības, noteica divi galvenie faktori.

Pirmkārt, Baltijas valstis nepretojās padomju prasībām attiecībā uz militārām bāzēm — Igaunija pirmā pakļāvās Maskavas spiedienam un draudiem un 28. septembrī parakstīja PSRS un Igaunijas savstarpējās palīdzības līgumu, kas atļāva Igaunijas teritorijā izvietot 25 000 lielu padomju militāro kontingentu. Otrkārt, Vācija bija ieinteresēta, lai Baltijas valstu pakļaušana notiktu mierīgi un pakāpeniski. Tas kļuva redzams J. fon Ribentropa otrās vizītes laikā Maskavā (27. un 28. septembrī), kad ne tikai Lietuva tika pievienota padomju ietekmes sfērai, bet J. Staļins arī apsolīja J. fon Ribentropam, ka Baltijas valstu pakļaušana — ja tās nepretosies militāri — notiks pakāpeniski, taču galu galā tās tiks iekļautas Padomju Savienībā.⁴² Vācijas lūgumu ievērot pakāpeniskumu noteica vismaz divi iemesli. Pirmais bija ekonomiskas dabas: kara apstākļos kā nekad agrāk īpaši nozīmīga bija tirdzniecība ar Baltiju; Vācija vēlējās netraucēti saņemt no Baltijas pārtiku, kuras piegāde, protams, tiktu pārtraukta, ja izceltos karadarbība, baltiešiem pretojoties PSRS prasībām. Otrais iemesls bija vācbaltiešu jautājums: aptuveni 80 000 vācbaltiešu un daži tūkstoši Vācijas pavalstnieku, kuri pastāvīgi dzīvoja Latvijā un Igaunijā, bija jāizved no abām Baltijas valstīm, kas bija nodotas Maskavas rokās.

Pēc tam, kad augusta beigās visā Eiropā un pat pasaulē bija izplatījušās ziņas par to, ka 23. augusta līgumam ir slepens pielikums par ietekmes sfēru sadali, V. Muntera sākotnējo mieru (pēc PSRS un Vācijas līguma parakstīšanas) nomainīja nervozi mēģinājumi panākt no PSRS un Vācijas paziņojumu,

ka Latvijas intereses nav skartas. Viņš no Padomju Savienības pilnvarotā lietveža Ivana Zotova, kuru V. Munters pie sevis aicināja gandrīz vai katru otro dienu, vēlējās iegūt publisku “politisku paziņojumu”, ka PSRS ievēros Latvijas neitralitāti. To pašu Maskavā Latvijas sūtnim F. Kociņam vajadzēja gūt no padomju ārlietu tautas komisāra V. Molotova. F. Kociņam nācās gaidīt divas nedēļas, līdz viņš 15. septembrī tika pieņemts. Protams, ne V. Molotovs Maskavā, ne I. Zotovs Rīgā neko neapsolīja; V. Molotovs pat vēsi uzsvēra: viņam ir nepiedienīgi dot zvērestus.⁴³ Kaut gan uztraukums Rīgā auga, V. Munters deva rīkojumu izsūtīt Latvijas pārstāvniecībām ārzemēs optimistisku ziņojumu: kā jau atzīmēts, 15. septembrī Ārlietu ministrijas ģenerālsekretārs Mārtiņš Nukša rakstīja, ka “Baltijas valstis šodien sevi redz samērā labā stāvoklī”, un pat uzsvēra, ka gadījumā, ja Latviju kāds apdraudēs, valsts pretosies visiem iespējamajiem līdzekļiem.⁴⁴ Par nelaimi, tas viss bija nepatiess: gan par “labo stāvokli”, gan par gatavību pretoties.

PSRS iebrukums Polijā 17. septembrī un tas, ka Latvijas—Polijas aptuveni 100 kilometru garo un vāji aizsargāto robežu jau tās pašas dienas vakarā sāka pāriet poļu bēgļi — gan civilie, gan, pats galvenais, militārpersonas (Latvijā tika internēti 1573 poļu karavīri un virsnieki), mainīja Latvijas valdības nostāju pret Padomju Savienību. Lūgumus pēc nomierinošiem paziņojumiem aizstāja pieglaimošanās un izpatikšana, lai nedotu Maskavai ieganstu apsūdzēt Latviju par simpātijām pret Poliju un spert agresīvus soļus. 19. septembrī I. Zotovs savā dienasgrāmatā fiksēja, ka ģenerālis J. Balodis esot izteicies: “Mums nav nekas pret Padomju Savienību ...” (“*Mi ne imejem ničego protiv SSSR...*”). J. Balodis plašākā sarunā ar I. Zotovu 20. septembrī, kā savā dienasgrāmatā atzīmējis I. Zotovs, “ar sīku faktu palīdzību parādīja, ka viņš (Balodis) ar poļiem [...] nekad nav draudzējies”. J. Baloža jautājums I. Zotovam “Vai Jūs (PSRS) ar mums (Latviju) nekarosiet?” liecināja, ka vismaz J. Balodi, un droši vien arī pārējos valdības locekļus, bija pārņēmušas bailes.⁴⁵ Tā, protams, bija diezgan nožēlojama rīcība ne tikai tāpēc, ka J. Balodis noteikti bija “draudzējies” ar poļiem, kad 1920. gada janvārī viņi sniedza Latvijai ļoti nozīmīgu palīdzību, atbrīvojot Latgali no padomju Krievijas karaspēka. Tas bija nožēlojami arī tāpēc, ka iedoma ar glaimiem, nevis ar pretošanos mēģināt novērst Maskavas iecerēto rīcību bija gan naiva, gan glēva. V. Munters savukārt neaprobežojās tikai ar pielīšanu mutvārdos (viņš tikās ar I. Zotovu 20. septembrī), bet spēra praktisku soli, ar kuru faktiski pārkāpa Latvijas pašas pasludināto neitralitāti, turklāt to vēl nebija prasījusi nedz Vācija, nedz PSRS — Polijas neatkarības iznīcinātājas. 21. septembrī viņš paziņoja Polijas sūtnim Latvijā Jeržijam Klopotovskim, ka Latvijas

valdība esot spiesta uz laiku pārtraukt ar viņu attiecības, jo ...Polijas valdība esot atstājusi Poliju (tas bija līdzīgi tam, ko Maskava paziņoja 17. septembrī, veicot agresiju pret Poliju).⁴⁶ Tas, ka Polija faktiski vēl nebija pat pilnīgi gājusi bojā, nemaz nerunājot, ka tā nekad negāja bojā tiesiski (poļi bija laikus parūpējušies par tiesiskās kontinuitātes saglabāšanu un valdības izveidi trimdā — Francijā), tāda mēroga oportunistu kā V. Munters neuztrauca (3. oktobrī J. Klopotovskis atstāja Latviju un izlidoja uz Stokholmu); vārdi “uz laiku” arī izrādījās tikai J. Klopotovska maldināšana, Polijas vēstniecība tika slēgta (tas pats piemeklēja Latvijas vēstniecību lielāko daļu pēc valsts okupācijas 1940. gada jūnijā).

Lai cik nožēlojami arī būtu bijuši J. Baloža vārdi un V. Muntera rīcība (ko, protams, atbalstīja K. Ulmanis), to tomēr nevar uzskatīt par vēlmi tuvināties Padomju Savienībai un panākt līgumu ar to, kā J. Baloža un V. Muntera rīcību ir vērtējis igauņu vēsturnieks M. Ilmjarvs, kurš pat uzskata, ka Latvija to ir mēģinājusi panākt agresīvi (*sic!*).⁴⁷ Vienkāršākos vārdos M. Ilmjarva viedokli varētu izteikt šādi: Latvija pati uzmācās Maskavai ar 5. oktobra līgumu. Tā nav patiesība. 28. septembra PSRS un Igaunijas līgums Latvijai bija negaidīts (sīkāk. sk. turpmāk); tas palielināja V. Muntera un J. Baloža (varbūt vēl ne Ulmaņa) gatavību pakļauties padomju prasībām — lai arī nebija zināms to apjoms — un nepretoties, taču nekādu iniciatīvu noslēgt līgumu Latvija neizrādīja. Tā bija Maskava, kas 30. septembrī pieprasīja, lai Latvijas delegācijas ierodas noslēgt līgumu, līdzīgu tam —, kā paziņoja V. Molotovs, — ko tikko bija noslēgusi Igaunija. Vienlaikus tika pavēlēts padomju bruņoto spēku 8. armijas lielāko daļu pārvietot no Igaunijas (kas jau bija kapitulējusi) pierobežas uz Latvijas pierobežu — Latvijas atteikšanās gadījumā šai armijai kopā ar 7. armiju bija jāiebrūk Latvijā.

1. oktobrī Latvijas Ministru kabineta sēdē K. Ulmaņa vadībā tika pieņemts lēmums pakļauties Maskavas prasībai un sūtīt delegāciju ar V. Munteru priekšgalā.⁴⁸ 2. oktobrī viņš izlidoja uz Maskavu, cerot, ka tas, kas Latviju sagaida, patiešām būs PSRS un Igaunijas paktam analogisks līgums. Šis pakts bija uzspiedis Igaunijai četras padomju jūras flotes bāzes (divas — salās, vienu — Paldiski un, visnepatīkamākais, ka arī Tallinā — tiesa gan, tur it kā tikai uz diviem gadiem) un dažus lidlaukus, kā arī sauszemes karaspēku flotes bāzu vai lidlauku teritorijā.⁴⁹ Gan igauņiem, gan V. Munteram kaut cik ciešams šajā līgumā šķita tas, ka padomju bāzu teritorijas nelikās sevišķi lielas un nebija paredzēts izvietot padomju garnizonus Igaunijas iekšienē; un šķita, ka V. Munters negaidīja, ka Latvijai izvirzīs šādu prasību. Taču tieši to viņš Maskavā saņēma — ultimatīvu prasību attiecībā uz bāzu izveidošanu valsts iekšienē un milzīga — 50 000 vīru liela — padomju karaspēka kontingenta izvietojumu.

Lai iespaidotu V. Munteru, J. Staļins piedraudēja: “Vāciešu dēļ mēs varam jūs okupēt”, proti, Vācija pret to neiebildīs. 3. oktobra vakarā plkst. 20.15 V. Munterš pa telefonu informēja K. Ulmani par ultimātvajām prasībām, un Ulmaņa piezīmes sarunas laikā liecina, ka viņš lika V. Munteram pretoties gan prasībai par garnizonu izvietošanu valsts iekšienē, gan par milzīgo kontingenta skaitu un panākt pēc iespējas stingrākus solījumus, ka netiks skarta Latvijas sociāli politiskā iekārta.⁵⁰ Ziņas no Maskavas bija tik dramatiskas, ka K. Ulmanis izšķīrās gandrīz par izmisuma soli. Pēc telefonsarunas ar V. Munteru viņš uzaicināja pie sevis Vācijas vēstnieku U. fon Koci, laikam gan vēl cerot, ka varbūt Vācija sniegs kādu diplomātisku palīdzību. Cerības bija nepamato-
tas: U. fon Koce vienīgi pateica, ka viņš varētu sazināties ar Berlīni un “pieprasīt, vai Krievija uzstāda prasības saziņā ar Vāciju”⁵¹. Tas nebija tas, ko bija cerējis K. Ulmanis; arī Vācijas sūtnis Maskavā grāfs V. Šulenburgs, pie kura V. Munterš vērsās, nekādu atbalstu nesolīja.⁵² 5. oktobrī V. Munterš bija spiests parakstīt “Paktu par savstarpējo palīdzību starp Padomju Sociālistisko Republiku Savienību un Latvijas Republiku” un pielikumu — “Konfidenciālo protokolu”, kurā bija noteikts, ka PSRS var turēt bāzēs Latvijas teritorijā sauszemes un gaisa spēku kontingentu 25 000 vīru lielumā. No PSRS puses abus dokumentus parakstīja V. Molotovs.⁵³

5. oktobra pakta raksturojums

Lai arī Latvijas okupācija būtu notikusi neatkarīgi no tā, kas bija noteikts 5. oktobra līgumā, jāatzīst, ka vairāki šā līguma formulējumi bija izteikti Latvijai pavisam neizdevīgā veidā. Pakta pirmais pants noteica līgumslēdzēju pušu saistības sniegt viena otrai pat militāru palīdzību kādas Eiropas lielvalsts uzbrukuma gadījumā. Ņemot vērā to, ka Padomju Savienībai jau bija pat draudzības līgums ar Vāciju, šādam formulējumam nebija praktiskas nozīmes. 3. pants noteica, ka Liepājā un Ventspilī tiks izveidotas padomju flotes bāzes, starp Ventspili un Pitragu — krasta artilērijas bāzes, kā arī aerodromi, kuru teritorijā tiks izvietots gaisa un sauszemes karaspēks (“garnizoni iekšzemē”, K. Ulmaņa vārdiem sakot). Munteram neizdevās panākt to, ko vēlējās arī K. Ulmanis, — precīzu aerodromu skaitu.⁵⁴ Jautājums par gaisa un sauszemes karaspēka izvietojumu tika atstāts tālākām sarunām. Staļins personīgi bija pieprasījis, lai 3. pantu izteiktu tādā redakcijā, kas noteica, ka padomju bāzu mērķis ir Latvijas “neatkarības

nostiprināšana". Tas bija ļoti izplūdis un tikai Maskavai izdevīgs formulējums, jo ļāva vajadzīgā gadījumā noteikt, cik lielā mērā "neatkarība" būtu vēl tālāk "nostiprināma", vai tā ir apdraudēta. Šādu politisku, ne tehnisku formulējumu V. Munteram nevajadzēja pieļaut, bet viņš pret to nebija iebildis.⁵⁵

Pilnīgi nepamatotu vērtību Latvijas valdība piešķīra pakta piektajam pantam. Sākot sarunas, 2. oktobra vakarā J. Staļins bija paziņojis: "Nedz jūsu (Latvijas) konstitūciju, nedz varas orgānus, nedz ministrijas, ne ārējo un finanšu politiku, nedz ekonomisko sistēmu mēs neaiztiksim."⁵⁶ Rīgā tas tika uztverts gandrīz kā zvērests, kuru devis pats J. Staļins. Līgumā ar Latviju patiešām formāli bija nedaudz stingrāki formulējumi nekā līgumā ar Igauniju: "Šī pakta izvešana dzīvē nekādā ziņā nedrīkst aizskart līgumslēdzēju pušu suverēnās tiesības, starp citu, viņu valsts iekārtu, saimniecisko un sociālo sistēmu un militāru rīcību." Lai cik tas nedabiski arī liktos, K. Ulmanis un visa valdība līdz pat pēdējam brīdim, 17. jūnijam, un varbūt pat kādu laiku pēc tā ticēja J. Staļina solījumiem.

Latvijai ļoti neizdevīgs bija līguma sestais pants. Tā formulējums liedza Latvijai jebkādā veidā atbrīvoties no pakta: "Šis pakts ir spēkā desmit gadu, pie kam gadījumā, ja viena no līdzējām pusēm neatzīst par vajadzīgu uzteikt šo paktu vienu gadu pirms termiņa notecēšanas, tas automātiski paliek spēkā uz turpmākiem desmit gadiem." Tātad, pirmkārt, V. Munteram nebija izdevies panākt to, ka pakts darbojas tikai pasaules kara laikā (to viņš patiešām vēlējās, un J. Staļins 2. oktobrī to bija apsolījis, bet viņa solījumi nebija nekā vērti); otrkārt, gadījumā, ja PSRS izlemtu to pagarināt ("viena no līdzējām pusēm"), tad pakts arī tiek pagarināts bez otras puses piekrišanas. Viss bija nodots Maskavas rokās, un dīvaini, ka V. Munters (un viens no viņa tuvākajiem līdzstrādniekiem ministrijā līgumu departamenta direktors Andrejs Kampe, kurš bija devies V. Munteram līdz uz Maskavu un kura tiešie un vienīgie uzdevumi bija rūpēties par pakta kaut vai kādu atbilstību starptautisko tiesību principiem) to nebija ievērojis un pieļāvis, neatstājot Latvijai pat formālas tiesības paktu uzteikt.

Maskava bija piekāpusies tikai vienā jautājumā — par padomju karaspēka lielumu. Acīmredzami sākotnējā prasība 2. oktobra vakarā — 50 000 vīru — bija paredzēta tikai V. Muntera iebaidīšanai; ļoti ātri šis skaitlis tika aizstāts ar 30 000, kuru K. Ulmanis Rīgā atzina par nepieņemamu ("30 000 par daudz!"⁵⁷), un V. Munters turpināja prasīt samazināšanu, kam J. Staļins galu galā piekrita, bet PSRS ieveda Latvijā ļoti daudz "tehniķu", kas nebija ieskaitīti 25 000 vīru lielā karaspēka sastāvā. Vēl viens Latvijai ļoti neizdevīgs noteikums bija tas, ka arī jūrnieki nebija iekļauti šajā kontingentā, un PSRS varēja jūras bāzēs viņus izvietot tik daudz, cik vēlējās.

Ja Latvija, tāpat kā Igaunija un Lietuva, būtu vēlējušās pretoties padomju diktātam militāri, tas bija jādara pirms bāzu līgumiem. Tad, kad Sarkanā armija bija ielaista Baltijas valstīs, pretošanās jau būtu bezcerīga. Taču gribas pretoties nebija ne 1939. gadā, ne 1940. gadā, kad okupācijas laikā bija jārēķinās gan ar iebrukumu no austrumiem, gan ar padomju karaspēku Baltijas iekšienē. Divu galveno cēloņu dēļ pat teorētiski netika apspriesta iespēja izveidot valdību, lai saglabātu Latvijas tiesisko kontinuitāti: K. Ulmanis pat iedomāties nevarēja, ka vara jānodod kādam citam, viņš ticēja iespējai sadzīvot ar Maskavu un pat kaut kādā brīnumainā veidā pēc kara tikt vaļā no padomju bāzēm (tiesa gan, nebūtu viegli atrast piemērotu valsti valdības sēdeklim — briti, visticamāk, neatļautu to veidot Londonā, lai nekaitinātu Padomju Savienību, kurai viņi aktīvi centās tuvināties, un lai nepaliktu pilnīgi vieni pret Vāciju — tomēr vajadzēja mēģināt un sagatavot īstas pilnvaras). Taču pats mazākais, ko varēja darīt, proti, informēt Latvijas iedzīvotājus par valsts patieso stāvokli, netika izdarīts. Izcilais latviešu vēsturnieks Edgars Dunsdorfs rakstīja: “Ja laupītājs draud iebrukt mājā, tad mazākais, ko var darīt, ir kliegt, lai dzird kaimiņi.”⁵⁸ Kliegšana laikam nebūtu bijusi pareizā rīcība, īpaši, ja kaimiņi jau bija vai nu iznīcināti (Polija), vai klusām padevušies laupītājam (Igaunija, Lietuva), taču Latvija bija pelnījusi saņemt informāciju par padomju spiedienu. Bet tas būtu apdraudējis vadonības apstākļos radīto K. Ulmaņa tēlu: tika taču solīts, ka vadonis novērsīs jebkurus draudus. Vadonības, ne jau valsts labā prese un radio turpināja izplatīt melīgu optimismu, kurš kā nekad agrāk bija traģiskā pretrunā ar realitāti.

Kāds bija Latvijas starptautiskais stāvoklis pēc 5. oktobra: vai valsts jau bija daļēji okupēta?⁵⁹ Lai arī Latvijas valdības rīcībspēja militāri politiskajos un ārpolitiskajos jautājumos bija gan formāli, gan faktiski būtiski ierobežota, tomēr valdība un, pats galvenais, valsts iekšējā uzbūve vēl netika mainīta, un šķiet, ka Latviju varētu raksturot kā vismaz daļēji padomju protektorātā esošu valsti. Cita lieta ir tā, ka 5. oktobra pakts, protams, atviegloja okupāciju 1940. gada 17. jūnijā, gan radot daudz smagāku militāro situāciju (ienaidnieks jau bija valsts iekšienē), gan rodot melīgus iegāstus okupācijai (pakta “pārkāpšana”). Laikā no 1939. gada 23. oktobra līdz 1940. gada 12. janvārim PSRS un Latvijas militārās komisijas Rīgā parakstīja 13 vienošanās par padomju karabāzu izvietojumu, apgādi, karavīru pārvietošanu un citiem jautājumiem, kuras noteica 5. oktobra līguma praktisko izpildi. Ņemot vērā to, ka pašā līgumā nebija noteikts padomju jūras spēku skaits,

to nenoteica arī minētās vienošanās. Nelabvēlīgi Latvijai bija arī tas, ka nebija noteikts padomju garnizonu palīgpersonāla un ģimenes locekļu skaits. Liepājā un Ventspilī, kur tika izvietotas padomju jūras bāzes, Latvijas suverenitāte tika būtiski ierobežota, tāpat kā gaisa telpā līdz Tukuma meridiānam.⁶⁰

Latvijas un PSRS attiecības 1939. gada oktobrī–1940. gada sākumā

Pirmais jautājumu loks, kas nodarbināja Latviju attiecībās ar PSRS, bija padomju militāro bāzu — īpaši Jūras spēku — radītās problēmas. Lai arī nedz 5. oktobra līgumā, nedz sekojošos protokolos Latvijai nebija izdevies panākt jūrnieku iekļaušanu 25 000 lielajā kontingentā, jūrnieku prasības un arogantais veids, kādā tās tika izteiktas, lika Latvijai vērsties pat pie V. Molotova, kurš, kā to arī varēja sagaidīt, 1940. gada 16. martā F. Kociņam paziņoja, ka “Jūras spēki nav ieskaitāmi kontingentā”⁶¹. Pārkāpjot nesen parakstītos protokolus, padomju puse 1940. gada martā pieprasīja, lai tai piešķir 20 jaunus atsavināmus zemes gabalus jūrnieku vajadzībām Mazirbes–Ventspils un Liepājas rajonā.⁶² Pat formāli neprasot nekādu atļauju, Padomju Savienība regulāri ieveda Latvijā savu militārpersonu ģimenes locekļus, pretēji Latvijas cerībām skaidri apliecinot, ka tā ievākusies Latvijā uz palikšanu (Latvijas varas iestādes tikai bezspēcībā konstatēja, piemēram, 1940. gada 14. janvārī: “Nelegāli pārbrauca robežu un ieradās Liepājā 68 sievas un bērni, Ventspilī 19 sievas un 10 bērni.”⁶³). Auga padomju prasības ielaist Latvijā lielu skaitu strādnieku, tehniķu un inženieru būvdarbiem padomju bāzēs. Viņu vidū bija padomju slepeno dienestu darbinieki, kuru mērķi bija ļoti tāli no būvniecības (1940. gada 4. martā I. Zotovs pieprasīja ielaist Latvijā aptuveni 3000 (*sic!*) strādnieku un tehniķu, kas, protams, netika ieskaitīti padomju militārajā kontingentā.⁶⁴ Lai arī padomju karaspēkam iznomāto ēku vērtība pārsniedza 20 miljonus latu, Maskava nevēlējās maksāt pienācīgu nomas maksu. Katru mēnesi Latvijai, kuru jau tā bija novājinājusi pasaules kara izraisītā ekonomiskā krīze, bija jāpiegādā padomju bāzēm pārtika un preces vairāk kā viena miliona latu vērtībā (ieskaitot desas, šķiņķi, alu, limonādi, ziepes, kuru jau trūka Latvijā u. tml.;⁶⁵ ienaidnieku armija Latvijā bija nesalīdzināmi labāk apgādāta nekā karaspēks pašā PSRS teritorijā. Labi pabarotie padomju karavīri radīja daudzas problēmas dzeršanas un izlaidības dēļ (piemēram, 1940. gada 9. martā padomju karavīri mēģināja

izvarot Virgas pagasta Kurču mājās dzīvojošu Mariju Mildu Gaušis, bet 9. aprīlī pie Paplakas muižas Virgu pagasta Liepu mājās dzīvojošo Katrīnu Piķelis⁶⁶). Smags finansiālais slogs vairāku miljonu latu apmērā Latvijai bija izdevumi, kurus radīja nepieciešamība pārvietot Latvijas armijas daļas uz jaunām novietnēm un atbrīvot vietu padomju bāzēm. Jāteic, ka Latvijas valdība centās diezgan enerģiski pretoties nerimtīgajām padomju prasībām pakta kontekstā.

Latvijas atkarība no Maskavas kļuva redzama pret Somiju vērstās PSRS agresijas laikā, kad Tautu Savienība 1939. gada 14. decembrī izslēdza Padomju Savienību no sava sastāva par neizprovocētu agresiju pret citu Savienības locekli. Baltijas valstis bija nolēmušas piedalīties Tautu Savienības sesijā, bet atturēties no jebkādiem pret PSRS vērstiem lēmumiem. V. Munters pat neierādās uz sesiju. Tas bija Maskavai labvēlīgs žests, bet Latvijas pārstāvis J. Feldmanis balsošanā par PSRS izslēgšanu atturējās (Maskava gan būtu vēlējusies, lai baltieši vispār neierodas Ženēvā). Latvijas diplomāti saņēma Rīgas norādījumu neapmeklēt nevienu pasākumu par labu Somijai viņu akreditācijas zemēs.⁶⁷ Tomēr, kad padomju sūtnis Rīgā I. Zotovs neoficiāli 1940. gada janvāra sākumā ievaicājās, vai Latvija nedomājot atsaukt savu sūtni no Helsinkiem (proti, saraut diplomātiskās attiecības ar likumīgo Somijas valdību), Latvija no tik kaunpilna un servila soļa tomēr atturējās, bet Maskava uz to arī stingri neuzstāja (igauņi, šķiet, bija pat gatavi izskatīt jautājumu par tā sauktās Kūsina (*Kuusinen*) valdības atzīšanu).⁶⁸ Toties Latvijas iedzīvotāji juta līdzīgu somiem un apbrīvoja viņu varonīgo pretestību padomju agresijai. Daudzi izjuta kaunu, ka Latvija padevusies bez cīņas (pat Vikentijs Latkovskis, kuru padomju izlūkdienests bija savervējis 1920. gadā un kurš pēc Latvijas okupācijas kļuva par pirmo politiskās policijas priekšnieku, savās atmiņās rakstīja, ka pret Somiju vērstās PSRS agresijas laikā pat strādnieku vidū izplatījās viedoklis, ka “arī latviešu puikām vajadzētu nākt palīgā “demokrātiskajiem somiem”, tāpat kā palīdzēja republikāniskajiem spāņiem”⁶⁹).

Publiskai pielīšanai nebija robežu, īpaši — 1939. gada decembrī, J. Staļina 60. dzimšanas dienā, kad ne tikai visas Latvijas avīzes bija pilnas ar tirāna slavinājumiem, bet sūtnis F. Kociņš Maskavā, tiekoties ar V. Molotovu, paziņoja, ka Munters esot līcis viņam nodot J. Staļinam dāvanas: latviešu tautas dziesmu krājumu un latviešu vārdnīcu.⁷⁰ Šis V. Muntera žests bija šķebinošs. Viņa nedraugs, sūtnis Beļģijā Miķelis Valters 1939. gada 20. decembrī rakstīja K. Ulmanim: “Ja nav citu spēku, tad vismaz klusēsim, ar dziļu vīrišķīgu klusumu un bezvārdību”⁷¹, taču pat šis ieteikums, kas patiešām neprasija nekādu varonību, netika ņemts vērā. Acīmredzami Latvijas valstsvīri tiešām bija noticējuši tam,

ka ar Padomju Savienību ir iespējams sadzīvot, jo ne tikai publiski, bet pat konfidenciāli viņi puda Latviju pazemojošas domas, piemēram, 1939. gada 25. oktobrī pašvaldību darbinieku sanāksmē iekšlietu ministrs K. Veidnieks šādi izteicās par 5. oktobra paktu: “Lielākas garantijas mūsu nacionālās valsts patstāvībai un neatkarībai vispār nav iedomājamas.”⁷² Bet, kad 1940. gada aprīļa sākumā Latviju atstāja Ivans Zotovs (viņu nomainīja V. Derevjanskis), Munters 12. aprīlī savukārt rakstīja F. Kociņam uz Maskavu: “Vispār pēdējās nedēļas ir pagājušas mierīgā un neapēnoti draudzīgā atmosfērā [...] Personīgās attiecības (ar I. Zotovu. — A. S.), kas mums arvien bija labas, kļuva pat sirsnīgas [...] Atvadbrokastīs mēs gandrīz apraudājāmies.”⁷³ I. Zotovam, iespējams, bija pamats apraudāties — Rīgā viņš trīs gadus bija baudījis ļoti labu dzīvi, bet Helsinkos, uz kuriem viņš tika pārcelts, pēc PSRS agresijas pret Somiju viņu, protams, negaidīja tāda sirsnība. Bet kāpēc gandrīz apraudājās V. Munters, Latvijas ārlietu ministrs?⁷⁴

Kamēr V. Munters priecājās par “neapēnoti draudzīgo atmosfēru”, padomju spiegi Latvijā pastiprināti vervēja kolaborantus, turklāt no pilsoniskām, “solīdām” aprindām. Viens no pēdējiem ieguvumiem bija atvaļinātais ģenerālis Roberts Kļaviņš. Sociāldemokrātiem simpatizējošais ģenerālis pēc 15. maija apvērsuma tika atbrīvots no 4. Valmieras kājnieku pulka komandiera pienākumiem un nonāca finansiālās grūtībās. Naidis pret K. Ulmani (“neierobežots diktators un uzvedoties kā indiešu radža”) un aizvainotā patmīlība radīja labvēlīgu augsni padomju drošības dienestu darbībai, kuri 1940. gada sākumā savervēja R. Kļaviņu, dodot viņam segvārdu “Smelij” (“Drošais”). 1940. gada 15. martā tiekoties ar kādu padomju vēstniecības pārstāvi, “Drošais” ieteica viņam (Maskavai) īstenot pret Latviju šādu politiku: “Fiksēt katru pret PSRS vērsto naidīgās darbības faktu, pēc tam, kad šo faktu būs pietiekami daudz, iesniegt Latvijas valdībai notu, kurā būtu konstatēta nelojāla 5. oktobra pakta izpilde, kā arī pieprasīta 1934. gadā atlaistās Saeimas sasaukšana, lai sastādītu jaunu valdību [...] Pēc tam izveidot kreisi noskaņotu buržuāzisku valdību, kurā piedalītos pārstāvji no sociāldemokrātu, demokrātiskā centra, jaunsaimnieku un citām partijām. Šī valdība, domājams, izsludinās jaunas Saeimas vēlēšanas. Notu vajadzētu iesniegt ultimāta formā ar atbilstošiem brīdinājumiem un karaspēka koncentrēšanu pie valsts robežām.”⁷⁵ Protams, ne jau R. Kļaviņš bija tas, kurš noteica Maskavas politiku, taču uzkrītoša ir līdzība starp viņa sacīto un to, kas tika īstenots pēc 17. jūnija (Latvija, protams, neveica “naidīgas darbības”, taču tās tika izdomātas).

Okupācijas priekšvakars

Par Baltijas valstu okupāciju J. Staļins laikam izšķīrās jau 1940. gada aprīlī, kaut gan nav zināms, vai aprīlī viņš noteica arī okupācijas precīzu laiku — jūnija vidū; šķiet, ka aprīlī tas vēl nebija izlemts. Tieši aprīlī padomju izlūkdieneista rezidents Rīgā Ivans Čičajevs saņēma rīkojumu ierasties Maskavā, turklāt tieši Kremli, un ziņot pašam Staļinam par stāvokli Latvijā. Savās atmiņās I. Čičajevs rakstīja, ka Staļins esot viņu brīdinājis nevienam neteikt par gaidāmo padomju karaspēka ienākšanu Latvijā, proti, par Latvijas okupāciju, bet V. Molotovs atvadoties zīmīgi noteicis: “Gaidiet drīz ciemos.”⁷⁶ Gaidīt tiešām nenācās ilgi...

1940. gada maijā padomju bāzēs Latvijā — 2. atsevišķajā strēlnieku korpusā — bija izvietoti 22 646 karavīri (protams, neskaitot jūrniekus), 369 tanki, kas bija vismaz desmit reīžu! vairāk nekā Latvijas armijā, un 187 kaujas lidmašīnas — arī daudz vairāk nekā Latvijai.⁷⁷

Padomju Savienība gatavojās izšķirošo notikumu pēdējam cēlienam, toties Latvijas valdība bija mierīga. Jau minētais Vikentijs Latkovskis uz ielas satika savu senu paziņu, tagad iekšlietu ministru Kornēliju Veidnieku (kādu laiku abi bija strādājuši Tieslietu ministrijā — K. Veidnieks par cietumu priekšnieku, V. Latkovskis — par cietumu skolu inspektoru). Ministrs kādreizējam darba biedram izklāstīja savu redzējumu par “lielo politiku”: “Tagad mums ir savstarpējās palīdzības līgums ar Padomju Savienību, un viņu karaspēks mūs aizstāvēs; vācieši (vācbaltieši) ir izvākušies no Latvijas uz savu faterlandi [...] karš pārcēlās uz vakariem — lai viņi tur plēšas, mēs no tā tikai peļņu gūsim [...] Komunistu kustības pie mums tikpat kā nav, jo tie daži desmiti kominterna aģentu, kas ieskundēti aiz restēm, nekā nespēj darīt un starp tiem, kas vēl šo to šiverē, ir Frīdrihsona (Jānis Frīdrihsons — Drošības (slepenās) policijas priekšnieks. — A. S.) dienestā iesaistīti.”⁷⁸ Veidnieka uzskati atspoguļoja tos uzskatus, kas pastāvēja valdībā kopumā, taču PSRS karaspēks Latvijā tomēr nebija ienācis, lai “mūs aizstāvētu”, un tieši notikumi rietumu frontē, proti, Vācijas iebrukums Francijā, deva Latvijai nevis iespēju “nopelnīt”, bet gan strauji paātrināja valsts bojāeju. Tagad J. Staļins, redzot, ka gandrīz visi vācu spēki aizņemti Rietumos, secināja, ka viņš var atkāpties no 1939. gada septembra beigās J. fon Ribentropam dotajiem solījumiem neokupēt Baltiju uzreiz un sagrābt visu, kas vēl bija palicis pilnīgi nesagrābts — Baltiju un Besarābiju.

Baltijas valstu iznīcināšanu Maskava bija nolēmusi sākt ar Lietuvu, kas kopš 25. maija tika pakļauta triju nedēļu ilgai spīdināšanai ar nolūku to pilnīgi demoralizēt. Lietuva gandrīz 20 gadus bija uzticama PSRS

sabiedrotā. Tagad lietuvieši saņēma citu par citu neticamāku apsūdzību — par padomju zaldātu nolaušanās, spīdzināšanu, pat nogalināšanu bāzēs Lietuvā. Toties Latvijai tika izrādīta uzkrītoša laipnība, un Maskavai bez mazākām grūtībām izdevās radīt Rīgā pārliecību, ka lietuvieši patiešām ir vainīgi, bet Latvijai nekādas briesmas nedraud. Tieši jūnija sākumā, kad padomju karaspēks tika savilkts Baltijas pierobežā, Latvijas kara ministrs un armijas komandieris ģenerālis K. Berķis tika uzaicināts vizītē uz Maskavu. Vizīte būtu bijusi aizdomīgi gara pat pilnīgi mierīgos apstākļos, bet tagad tā bija nedabiski gara: K. Berķis izbrauca uz Maskavu 1. jūnijā un atgriezās Latvijā tikai 12. jūnija rītā. Lai viņu ilgāk aizkavētu Padomju Savienībā, ģenerālis tika vadīts pa rūpnīcām, aizvests uz diviem kolhoziem un izvizināts pa Maskavas–Volgas kanālu un palaists mājā pa apkārtni caur Ļeņingradu (tiesa gan, nekas Latvijas valdības rīcībā nemainītos pat tad, ja viņš būtu palicis mājās: pretošanās gribas nebija nevienam valdības loceklim). Maskavā jau pirmajā dienā, 2. jūnija vakarā, K. Berķi bija pieņēmis V. Molotovs, kurš solīja draudzīgas attiecības ar Latviju,⁷⁹ un K. Berķis tam arī noticēja. Pārbraucis mājās, viņš izteica “savu sirsnīgu pateicību Padomju valdībai par laipno uzaicinājumu”⁸⁰ (Igaunijas valdība bija tikpat optimistiska: 3. jūnijā ārlietu ministrs Ants Pīps, uzrunājot jauniešu svētku dalībniekus Rakverē, uzsvēra, ka Padomju Savienības nostāja pret Igauniju esot draudzīga un konstruktīva — Maskava izrādot pretimnākšanu Tallinai).⁸¹

Kamēr K. Berķis uzturējās Padomju Savienībā, gluži citā nolūkā Baltijas valstis apmeklēja PSRS aizsardzības tautas komisāra vietnieks A. Loktionovs, kas 3. jūnijā, okupācijas sagatavošanas laikā, bija iecelts par Baltijā izvietotā padomju karaspēka komandieri, un tagad pārbaudīja karaspēka (bāzēs) gatavību izšķirošajiem notikumiem. 11. jūnijā Rīgā viņš divreiz tikās ar V. Munteru, kura vērtējumā “saruna noritēja ļoti draudzīgi un dzīvi”. A. Loktionovs saņēma ministra uzaicinājumu vēlreiz apmeklēt Latviju un “mazliet iepazīties ar mūsu zemi”⁸². “Apmeklējums” notika jau pēc dažām dienām...

Maskava bija sagatavojusies jebkuram notikumu pavērsienam. Ja Baltijas valstis tomēr pretotos, padomju atriebība būtu briesmīga: 1940. gada 9. jūnijā PSRS iekšlietu tautas komisāra vietnieks V. Čerņišovs ziņoja VK(b)P Politbirojam, ka konvoju karaspēks ir sagatavots Baltijas valstu armiju deportācijām un ieslodzīšanai astoņās koncentrācijas nometnēs (ieskaitot Kozeļsku, Starobeļsku, Ostaškovu, kur vēl pirms pāris mēnešiem bija ieslodzīti poļu virsnieki, kas bija jau noslepkavoti). Bija paredzēts deportēt ap 64 000 vīru, bet

15. jūnijā, pirmajā agresijas Baltijā dienā, šis skaitlis tika palielināts un bija lielāks par 70 000.⁸³ Padomju Savienība uz robežas ar Baltiju bija savilkusi milzīgu un neatvairāmu pārspēku: 435 000 karavīru, 8000 lielgabalu un mīnmetēju, pāri par 3000 tanku un 2601 lidmašīnu⁸⁴ (tiem vēl jāpieskaita vismaz 67 000 karavīru padomju bāzēs trijās Baltijas valstīs).⁸⁵

3. LATVIJAS UN VĀCIJAS ATTIECĪBAS

Noziedzīgais Molotova–Ribentropa pakts iezīmēja svarīgu robežšķirtni Vācijas attiecībās ar Latviju (arī Igauniju) un visai būtiski mainīja Vācijas politikas vispārējo ievirzi Baltijā. Lai gan trīsdesmito gadu vidū un otrajā pusē Berlīne īpaši nerūpējās par savu pozīciju nostiprināšanu šajā reģionā un tās ārpolitiskajos apsvērumos visu šo laiku atklāts palika jautājums, kad, kādā veidā un cik lielā mērā tiks aizskarta Baltijas valstu suverenitāte, nacisti tomēr uzskatīja Baltiju par senu vācu ietekmes sfēru un iespējamu agresijas objektu. Tagad viņi bija atteikušies no šā reģiona par labu Padomju Savienībai. Vēl vairāk. Kā norāda igauņu vēsturnieks Magnuss Ilmarvs, 1939. gada septembrī vācu ārpolitika bija virzīta uz to, lai nodrošinātu situāciju, kurā Baltijas valstis bez militāras pretošanās padotos Padomju Savienībai.⁸⁶

Maskavas un Berlīnes izlīgums faktiski iznīcināja 1939. gada 7. jūnijā Vācijas noslēgtos divpusējos neuzbrukšanas līgumus ar Latviju un Igauniju, jo bija notikusi tieša vienošanās uz Baltijas valstu rēķina. Līdz ar to arī nacistu piekoptā Baltijas politika bija pārvērtusies par tiešu vācu un padomju attiecību funkciju. Vācu diplomāti gan to centās oficiāli noliegt un melīgi apgalvoja, ka Vācijas attiecībās ar Latviju un Igauniju nekas nav mainījies.

Vācijas vieta Latvijas ārpolitiskajā stratēģijā

Visai sarežģītajā situācijā (kara sākšanās, Polijas sagrauve) Latvijas ārpolitikas vadītājs centās apzināt un risināt (bet ne īpaši veiksmīgi) radušās problēmas. Vispirms viņi mēģināja noskaidrot un vispusīgi izvērtēt valsts neatkarības saglabāšanas iespējas. Šajā sakarā varētu pieminēt divus interesantus un svarīgus dokumentus. Runa ir par Latvijas Ārlietu ministrijā sastādītiem slepeniem dokumentiem, no kuriem vienu sauca *Pro memoria*, bet

otru — “Līgumu politikas pamatprincipi sakarā ar sarunām ar Vāciju un Krieviju”. Pirmais no šiem dokumentiem datēts ar 1939. gada 23. septembri, bet otrais dokuments tapis nākamajā dienā. Abu šo dokumentu autors bija Ārlietu ministrijas Līgumu departamenta direktors A. Kampe.

Kā liecina minētie dokumenti, Latvijas Ārlietu ministrijā nebija nekādu šaubu par to, ka abi lielie Eiropas dalītāji — PSRS un Vācija — “Baltijas valstis (Lietuva padomju interešu sfērā tika iekļauta 1939. gada 28. septembrī) pagaidām ir atstājuši Krievijas interešu telpā”, un tāpēc 17. septembrī, kad PSRS iesāka agresiju pret Poliju, tika gaidīts padomju uzbrukums arī Latvijai. Cenšoties tikt skaidrībā, kāpēc PSRS atturējās no šāda soļa, A. Kampe izvirzīja trīs pieņēmumus: “1. Varbūt tā bija tīri vienkārši nevēlēšanās sakomplicēt operāciju Polijā ar operāciju pret Baltijas valstīm, beidzamo tikai atliekot uz īsāku vai ilgāku laiku. 2. Varbūt tiešām ir norunāts, ka Baltijas valstis netiks aizskartas. 3. Var būt arī, ka bez jebkādas norunas tiklab Vācija, kā Krievija domā un apzinās, ka tā no viņām abām, kas paņem Baltijas valstis, lauž spēka līdzsvaru un paliek otrai pusei pārāk bīstama.”⁸⁷

Tas, ka iebrukums izpalika, nemainīja Latvijas diplomātu domas par PSRS agresīvās politikas būtību. A. Kampes skatījumā “nav ne mazākā pamata nodoties ilūzijām un domāt, ka Krievijai nav intereses paņemt Baltijas valstis, ja viņai bija interese paņemt lielāko pusi Polijas”⁸⁸. Tāpēc Līguma departamenta direktors neizslēdza arī iespēju, ka Latvija varētu zaudēt neatkarību. Šādā variantā A. Kampe prognozēja “īsu un ātru latviešu tautas iznīcināšanu”. Pēc viņa domām, padomju varai tas varētu būt tikai tehnikas jautājums “īsā laikā iznīcināt dažus simtus vai tūkstošus latviešu”, bet “daudzus simtus tūkstošus izsvaidīt pa Krievijas Ziemeļiem un Sibīriju”⁸⁹.

1939. gada septembrī Latvijas ārpolitikas vadītāji bija visai skeptiski noskaņoti pret Lielbritānijas iespējām un tās vēlēšanos teikt savu vārdu jautājumā par Baltijas valstu iespējamo likteni un nākotni. Lielbritānija kā varbūtēja Baltijas tautu aizstāve bija “pilnīgi norakstīta”, bet Baltijas valstu neatkarības saglabāšanas iespējas tika saistītas galvenokārt ar Vāciju. A. Kampe bija pārliecināts: ja vispār “ir kaut kas reāls, kas spēj atturēt Krieviju no iebrukuma Baltijas valstīs, tad tas ir Vācijas pretpiediens”. To faktoru vidū, kuri it kā noteica šā pretpiediena iespējamību, viņš minēja Vācijas neieinteresētību spēku līdzsvara izjaukšanā, tās interesi saņemt Baltijas valstu ražojumus, kā arī vācu mazākumtautību esamību Baltijas valstīs: šo tautību pamešana krieviem tiktu “sajusta kā smaga Vācijas kapitulācija, kurai būtu slikta atbalsis iekšzemē un ārzemēs”⁹⁰.

Balstoties uz šādiem apsvērumiem, par Baltijas valstu ārpolitikas svarīgāko uzdevumu tika izvirzīta Padomju Savienībai izrādītā Vācijas pretpie-diena uzturēšana spēkā un stiprināšana. Lai gan minētajos apsvērumos neap-šaubāmi bija racionāls kodols, tomēr izvirzītais ārpolitikas uzdevums situāci-jā, kāda bija izveidojusies, nebija īsti reāls. Šajā gadījumā runa ir par Molo-tova–Ribentropa pakta būtības neizpratni un Vācijas politikas idealizāciju, kā arī par to, ka ir ignorēta Vācijas ieinteresētība ekonomiskos sakaros ar Padomju Savienību. Maskavas izejvielu piegādes, ko nodrošināja 1939. gada 19. augustā parakstītā ekonomiskā vienošanās, vāciešiem bija vitāli svarīgas. Bez tām viņiem būtu grūti karot. Par to Latvijas ārpolitikas vadītājus regulāri informēja Latvijas sūtnis Berlīnē E. Krieviņš. 1939. gada 26. septembrī viņš uz Rīgu nosūtīja šāda satura telegrammu: “Vācu saimnieciskajās aprindās dzird runājam, ka krievi Baltijas valstis vēl neesot pieprasījuši, bet, ja piepra-sītu, jāatdod vien būtu. Tagadējā stāvoklī trīs vilcieni benzīna atsverot vienu Baltijas valsti.”⁹¹

Pati skaudrākā realitāte, ar kuru Baltijas valstis saskārās 1939. gada sep-tembra beigās un oktobra sākumā, bija Vācijas indiferece un PSRS spēka spie-diens, jo līdz ar Polijas sakāvi tika radīti nepieciešamie priekšnoteikumi tās agresīvo nodomu īstenošanai Baltijā. Par pirmo soli šajā virzienā Maskava uzskatīja militāro bāzu izveidi šo valstu teritorijā. Lai tas būtu iespējams, PSRS vajadzēja uzspiest Baltijas valstīm savstarpējās palīdzības līgumus. Sarunās ar Vācijas ārlietu ministru J. fon Ribentropu, kas notika 1939. gada septembra beigās, jo PSRS un Vācija parakstīja līgumu par robežu un draudzību (tas fik-sēja Polijas valsts iznīcināšanu un iezīmēja jaunu pakāpi padomju un vācu savienības nostiprināšanā), padomju diktators J. Staļins norādīja, ka Igaunija jau piekritusi noslēgt šādu līgumu, bet, ja Latvija pretosies, “Sarkanā armija ar to izrēķināsies visīsākajā laikā”. Vācu puse iestājās, lai Baltijas jautājumu atrisinātu soli pa solim, uzreiz neokupējot Latviju, Igauniju un Lietuvu, jo Berlīne tajā laikā bažījās par to, kas notiks ar tur dzīvojošajiem vāciešiem, ja Maskava uzreiz sagrābs šīs valstis. J. Staļins apsolīja vācu ārlietu ministram īstenot pakāpenisku iespīšanu Baltijā un pagaidām atstāt Latvijai, Lietuvai un Igaunijai neatkarību, neizslēdzot iespēju, ka nākotnē šīs valstis nonāks PSRS sastāvā.⁹²

“Vācu faktoru” kā vienu no galvenajiem argumentiem J. Staļins iz-mantoja arī 1939. gada oktobra sākumā notikušajās sarunās ar Latvijas pārstāvjiem, lai piespiestu viņus parakstīt savstarpējās palīdzības līgumu. 3. oktobrī delegācijas vadītājs V. Munters telegrafēja uz Rīgu: “J. Staļins

viņam teicis, ka “vāciešu dēļ mēs varam jūs okupēt”, kā arī piedraudot norādīt uz iespēju, ka Padomju Savienība var paņemt “teritoriju ar krievu mazākumtautību”.⁹³ Latvijas puse padomju diktatora draudus uztvēra nopietni un pakļāvās padomju prasībām.

Vācbaltiešu izceļošana

Svarīga Molotova–Ribentropa pakta konsekvence un vienlaikus Latvijas un Vācijas attiecību problēma bija vācbaltiešu izceļošana. Kad 1939. gada 25. septembra sarunā ar Vācijas sūtni Maskavā V. fon der Šulenburgu J. Staļins paziņoja, ka Maskava varētu tūlīt stāties “pie Baltijas valstu problēmas atrisināšanas saskaņā ar 23. augusta protokolu un gaida [...] no vācu valdības neapstrīdamu atbalstu”,⁹⁴ Vācijas vadītāji rēķinājās ar “ātru Baltijas valstu iekļaušanu Padomju Savienības sastāvā”⁹⁵. Tāpēc Ā. Hitlers 25. vai, vēlākais, 26. septembrī pieņēma lēmumu par vācbaltiešu izceļošanu no Latvijas un Igaunijas.⁹⁶ Galvenie šā lēmuma motīvi bija vācbaltiešu glābšana no “padomju tvēriena” (Berlīne, piemēram, baidījās, ka padomju okupācijas gadījumā kreisi noskaņotās aprindas Latvijā varētu vietējiem vāciešiem sarīkot īstu asinspirti utt.), padomju potenciāla vājināšana, cilvēku trūkums iekaroto Polijas rietumu apgabalu apgūšanā, kā arī Vācijas militārā un ekonomiskā spēka palielināšana.⁹⁷

1939. gada 28. septembrī, J. fon Ribentropam viesojoties Maskavā, tika parakstīts arī īpašs Vācijas un Padomju Savienības protokols par izceļošanu, kurā bija fiksēts, ka Padomju Savienība neliks šķēršļus, ja tās interešu sfērā esošās teritorijās dzīvojošie Vācijas pilsoņi vai vācu izcelsmes personas izteiks vēlēšanos pārcelties uz Vāciju. Tā piekrita noteikumam, ka pārceļoties netiks aizskartas aizbraucēju īpašuma tiesības. Atbilstošas saistības uzņēmās arī Vācijas valdība attiecībā uz tās interešu apgabalos dzīvojošajām ukraiņu un baltkrievu izcelsmes personām.⁹⁸ Liekas, ka šim protokolam nav precedenta starptautisko tiesību vēsturē. Tas ir vienīgais tāda veida nolīgums, kurā divi diktatori par noslēgtās vienošanās objektu izraugās citās suverēnās valstīs dzīvojošos pilsoņus.

Minētais protokols bija pirmais oficiālais akts, ar kuru Berlīne ārpolitiski sagatavoja un nodrošināja vācbaltiešu (bet ne tikai) izceļošanu no Latvijas. Pēdējie sagatavošanas darbi šai akcijai starpvalstu līmenī tika pabeigti 1939. gada 30. oktobrī, kad Vācija parakstīja ar Latviju attiecīgu līgumu. Tas kalpoja

par juridisku pamatu vācbaltiešu aizbraukšanai, kurai vajadzēja norisināties kā vienreizējai akcijai (tā tas gan nenotika) un beigties ar to, ka vācieši kā “tautas grupa” (ar noteiktu statusu) izbeidz savu pastāvēšanu Latvijā. Visiem vāciešiem, kuri gribēja atstāt valsti, līdz 1939. gada 15. decembrim bija labprātīgi jāizsaka sava griba “uz visiem laikiem izstāties no Latvijas pavalstniecības”. Vācija apņēmas šos izceļotājus “uzņemt Vācijas valstī ar nolūku piešķirt viņiem Vācijas pavalstniecību”⁹⁹.

Saskaņā ar Latvijas un Vācijas līgumu izceļotāju atstātajiem nekustamajiem īpašumiem bija jāpāriet speciāli dibinātās Fiduciārās izceļošanas akciju sabiedrības (*Umsiedlungs Treuhand Aktien Gessellschaft*, saīsināti — UTAG) pārvaldīšanā un rīcībā. Šai akciju sabiedrībai, piemēram, tika dotas tiesības vācbaltiešiem piederošos īpašumus pārdot līdz 1941. gada 31. decembrim. Turpretī lauku nekustamos īpašumus attiecīgām Latvijas valsts iestādēm vajadzēja pārņemt līdz 1940. gada 31. janvārim, laikus kopā ar UTAG nosakot šo īpašumu vērtību.¹⁰⁰ Īpašā konfidencialā protokolā bija atzīmēts, ka Latvijas valdība un Vācijas valdība ir vienojušās pieņemt par pamatu vācu lauku īpašumu novērtēšanai caurmērā 200 latus par hektāru zemes.¹⁰¹

Izceļošanas līguma 17. pantā bija fiksēts, ka Latvijas Bankā jāatver īpašs konts, kurā jāiemaksā izceļotāju naudas līdzekļi (katrs varēja izvest tikai 50 latus), iegūtie aktīvi no viņu īpašumu likvidēšanas utt. Savukārt līguma 18. pants noteica, ka speciālajā kontā uzkrāto mantisko vērtību transfertam uz Vāciju (par labu vācu valstij, nevis izceļotājiem) bija jānorisinās galvenokārt Latvijas preču papildu eksporta veidā.¹⁰² Konfidencialajās notās par transfertu, ar kurām Vācija un Latvija apmainījās 30. oktobrī, bija paredzētas arī citas iespējas, kā realizēt vērtību pārvedumu uz Vāciju: pakalpojumi ārpus latviešu un vāciešu (1937. gada 31. oktobrī) noslēgtā klīringa līguma, Vācijā atrodošos Latvijas pilsoņu mantisko vērtību iegūšana, biznesa darījumi un uzturēšanās Latvijā utt.¹⁰³

30. oktobra līgums neapšaubāmi bija ļoti izdevīgs Vācijai, kuras interesēm nepārprotami atbilda Latvijas piekrišana izceļotāju īpašuma pretvērtības transfertam uz Vāciju. Pat vācu delegācijas eksperti atzina, ka līdz ar to Latvija uzņemas milzīgu ārējo parādu.¹⁰⁴ Turklāt līgumā bija atspoguļota vācu prasība par fiduciārās iestādes dibināšanu vācbaltiešu īpašumu likvidācijai. Tādējādi šo īpašumu tiesisko jautājumu kārtošana nonāca vienīgi UTAG pārziņā bez tiešas un iedarbīgas Latvijas valsts uzraudzības. Līgums neparedzēja sankcijas, ja UTAG neievērotu noteiktos termiņus attiecībā uz vācbaltiešu īpašumu likvidāciju.

Tā kā UTAG, kas tika izveidota 1939. gada 7. decembrī, bija Vācijas fiduciāre, tai vajadzēja norēķināties nevis ar izceļotājiem, bet gan ar Vācijas valsti. Aizbraucot no Latvijas, vācbaltieši nebija ar Berlīni noslēguši nekādu vienošanos, kas līguma formā fiksētu Vācijas saistības pret viņiem. Vācijas pārstāvji bija vienīgi apsolījuši izceļotājiem kompensāciju naturālā veidā par Latvijā atstātajiem īpašumiem.¹⁰⁵

Daudzi vācbaltieši, kas tika nometināti okupētās Polijas rietumdaļā, arī saņēma šādu kompensāciju. Viņu rīcībā nonāca bez atlīdzības konfiscētie poļu un ebreju īpašumi, kuri parasti bija lielāki nekā Latvijā atstātie. Kopumā viņiem pavērās plašākas ekonomiskās darbības iespējas. Latvijas vāciešu nacionālsociālistiskās kustības līderis Ērhardš Krēgers (*Kroeger*) atzīst, ka līdz ar izceļošanu vācbaltieši “ekonomiski izdarīja ārkārtīgu lēcienu uz priekšu”.¹⁰⁶

Izceļošanas rezultātā (pilnībā izceļošana gan beidzās tikai 1941. gada pavasarī) Latviju atstāja “tautas grupa”, kas bija veikusi nenovērtējamu kultūras darbu un bija izglītotākā un ar iniciatīvu apveltītākā iedzīvotāju daļa. K. Ulmaņa valdības cenšanās aizkavēt Latvijas vāciešu izceļošanu drīzāk gan to veicināja. Rodas jautājums, vai, šādi rīkojoties, netika palaista garām visai niecīgā iespēja mēģināt kaut kādā veidā mainīt Molotova–Ribentropa paktā ieprogrammēto un Latvijas neatkarībai tik liktenīgo notikumu attīstības gaitu. Ja Latvija nepiekristu Berlīnes plānam par vācbaltiešu izceļošanu un neveicinātu tā īstenošanu, varbūt tad Vācija, ņemot vērā tā saucamo Brombergas kompleksu¹⁰⁷ un aizgādniecību par vācbaltiešiem, tiktu izprovocēta uz padomju un vāciešu noslēgtajiem līgumiem neadekvātu rīcību.

K. Ulmaņa valdība, kas valsts neatkarības saglabāšanas izredzes joprojām saistīja ar Vāciju, izšķīrās par citu taktiku. Tā cerēja saglabāt Berlīnes interesi par Latviju, uzņemoties lielu ārējo parādu saistībā ar vācbaltiešu atstātajiem īpašumiem. Saskaņā ar Latvijas Bankas datiem līdz 1940. gada jūnijam Latvija paspēja Vācijai samaksāt 24,9 miljonus latu.¹⁰⁸ Pēc vācu puses aprēķiniem, okupācijas brīdī Latvijas kopējā parāda summa Vācijai vēl bija 75,6 miljoni latu.¹⁰⁹

Vācijas nostājas maiņa

Lielbritānijas izsludināto blokādes pasākumu dēļ 1939. gada rudenī ievērojami pieauga Baltijas valstu eksporta (izejvielas, pārtika) nozīme vācu kara saimniecībā. Pakāpeniski vācu saimnieciskajās aprindās nostiprinājās atziņa, ka Baltijas valstu “atdošana” Padomju Savienībai ir bijusi liela kļūda.¹¹⁰ Vācija

centās ekonomiski arvien ciešāk piesaistīt Latviju, Lietuvu un Igauniju. Ar Baltijas valstīm tika risinātas intensīvas sarunas par saimnieciskajiem jautājumiem. Sarunu rezultāti bija Vācijai lielākoties labvēlīgi. Lai gan bija zināmas grūtības, tomēr tai izdevās nostiprināt vadošo vietu Baltijas valstu ārējā tirdzniecībā, vismaz daļēji integrējot tās vācu "lielajā saimnieciskajā telpā". 1940. gadā aptuveni 70 procenti no Baltijas valstu eksporta bija novirzīti uz Vāciju. Vācijas Ārlietu ministrijas IV nodaļas vadītājs Vilhelms Grundhers (*Grundherr*) savā dienesta piezīmē (1940. gada 17. jūnijā) bez aplinkiem norādīja, ka pagājušajā gadā sakarā ar Latviju, Lietuvu un Igauniju noslēgtajiem ekonomiskajiem līgumiem šo valstu "saimnieciskā nozīme mūsu apgādē ar pārtiku un militārā ziņā svarīgām izejvielām ir jūtami pieaugusi"¹¹¹.

Ļoti nozīmīgs Vācijas panākums bija 1939. gada 21. decembrī parakstītais Latvijas un Vācijas tirdzniecības nolīguma (noslēgts 1935. gada 4. decembrī) 4. papildprotokols. Tas nodrošināja Vācijai tālejošu kontroli par Latvijas ārējo tirdzniecību, panākot, ka tā būtiski palielina savu eksportu uz Vāciju. 1940. gadā Latvija apņēmas piegādāt Vācijai izejvielas, pārtiku utt. par kopējo summu, ne mazāku kā 140 miljoni latu.¹¹² Šī summa ietvēra arī Latvijas maksājumus par vācbaltiešu atstātajiem īpašumiem. Abu pušu netiešā vienošanās par transfertu, kas arī tika noslēgta 21. decembrī, paredzēja, ka 1940. gadā Latvija papildus piegādās Vācijai preces 20 miljonu latu vērtībā.¹¹³

Līdz ar savas lomas nostiprināšanu Latvijas un citu Baltijas valstu ārējā tirdzniecībā Vācija lika saprast Padomju Savienībai, ka būtu lietderīgi nodalīt Baltijas telpā abu valstu intereses — PSRS šajā reģionā dominētu politiski un stratēģiskajā ziņā, bet Vācijai būtu garantēti saimnieciskie ieguvumi.¹¹⁴ Baltijas valstu valdības atbalstīja Vācijas centienus, jo vācu ekonomiskās intereses uzskatīja par nozīmīgu faktoru, kas varētu aizkavēt draudošo okupāciju un sovetizāciju. Arī Padomju Savienība it kā neiebilda pret Vācijas nostāju un darbību, jo tā vismaz daļēji saskanēja ar Maskavas izraudzīto stratēģiju. Padomju Savienība bija ieinteresēta, lai Vācijas kara saimniecība varētu nodrošināt nacistiem iespējas veikt karadarbību Rietumos. Tāpēc arī tā pati lielos daudzumos piegādāja vāciešiem karam nepieciešamās izejvielas (īpaši izdevīgs Berlīnei bija 1940. gada 11. februārī noslēgtais tirdzniecības līgums). J. Staļina aprēķins bija visai vienkāršs — jo ilgāk šis karš norisināsies, jo lielākas būs PSRS izredzes realizēt savus agresīvos plānus novājinātajā Eiropā, bet jo mazākas — Lielbritānijas un tās sabiedroto iespējas atjaunot *status quo* Austrumeiropā, kura iznīcināšana bija viens no viņa mērķiem, lemjot parakstīt neuzbrukšanas līgumu ar Vāciju.¹¹⁵

Vācijas valdības nostāju raksturoja visai būtiskas un svarīgas izmaiņas. Ja 1939. gada septembrī tā rēķinājās ar drīzu Baltijas valstu okupāciju, tad vēlāk — pēc bāzu līgumu parakstīšanas — vispār šādu iespēju gandrīz vai pilnīgi ignorēja.¹¹⁶ Acīmredzot nacistu vadītāji cerēja vai bija pārliecināti, ka Padomju Savienība neriskēs mainīt *status quo* Baltijas valstīs. Katrā ziņā viņiem 1940. gada jūnija notikumi bija negaidīts pārsteigums. Kā raksta vācu vēsturniece Ingeborga Fleišhauere (*Fleischhauer*), PSRS sasteigtā agresīvā darbība Baltijā un Rumānijā vairoja īgnumu Berlīnē un izsauca pat zināmu šoku.¹¹⁷ Sākumā (16. jūnijā) Vācijas ārlietu ministrs J. fon Ribentrops gribēja pat pārbaudīt, kādas iespējas ir pretoties padomju pasākumiem, un lūdza sagatavot attiecīgu ziņojumu.¹¹⁸ Taču dienu vēlāk viņš izlēma neapgrūtināt vācu-padomju attiecības Baltijas notikumu dēļ un cirkulārā vācu sūtņiem norādīja, ka šie notikumi skar vienīgi Krieviju un Baltijas valstis.¹¹⁹

Vāciešus pārsteidza tas, ka Padomju Savienība koncentrēja Lietuvā un citās Baltijas valstīs tik ievērojamu divīziju skaitu,¹²⁰ turklāt brīdī, kad Vācijas austrumu robeža bija tikpat kā neaizsargāta, jo galvenie vācu spēki atradās rietumos, kur beidzās militārā kampaņa pret Franciju. Vācu militārajās apriņķos, kas nevēlējās samierināties ar Vācijas stratēģiskā stāvokļa pasliktināšanos, nostiprinājās bažas, ka tiek veikta sagatavošanās “karaspēka izvēršanai (*Aufmarsch*) pret Vāciju”¹²¹. Vāciešiem vajadzēja samierināties ar to, jo atsegtā austrumu flanga dēļ Ā. Hitlers nevarēja riskēt un izraisīt nopietnu konfliktu ar Padomju Savienību. Padomju diktatora aprēķins izrādījās precīzs.

Baltijas valstu okupācija iezīmēja Vācijas un Padomju Savienības attiecību pasliktināšanos. Veicot šo akciju, vāciešu skatījumā PSRS daudzkārt pārkāpa noslēgtās vienošanās. Tā, piemēram, Padomju Savienība sagrāba visu Lietuvas teritoriju, arī stratēģiski ļoti nozīmīgo Marijampoles apgabalu (savienoja Austrumprūsiju un Dienvidlietuvu), kas 1939. gada 28. septembrī parakstītajā slepenajā protokolā atzīts par Vācijas interešu sfēru. Kā norādīts J. fon Ribentropa memoāros, kas sarakstīti Nirnbergas cietumā, vācu valdība par Lietuvas (Marijampoles apgabala) okupāciju netika iepriekš informēta. Pēc viņa domām, iekļaujot Baltijas valstis PSRS sastāvā (tas notika 1940. gada augusta sākumā) Padomju Savienība vienpusīgi likvidēja arī Vācijas un šo valstu ekonomiskās vienošanās, lai gan saskaņā ar 1939. gada augustā un septembrī notikušo Maskavas sarunu rezultātiem vācu ekonomiskās intereses nedrīkstēja ciest.¹²²

4. LATVIJAS UN LIELBRITĀNIJAS ATTIECĪBAS

Latvijas vieta Anglijas politikā

Starpkaru periodā (1918–1939) Lielbritānijai ar Baltijas valstīm bija izveidojušās intensīvas ekonomiskās un politiskās attiecības. Latvijas Republika bija kā centrālais posms Anglijas īstenotajā Baltijas politikā. Sākoties Otrajam pasaules karam, šo attiecību tālāka pastāvēšana un attīstība bija apdraudēta un radās virkne jaunu problēmu. Tradicionālais, gadiem ilgi pastāvējušais attiecību mehānisms bija nopietni iedragāts. Baltijas valstis bija nonākušas starptautiskā izolācijā. Šajos sarežģītajos apstākļos tām bija mazas manevrēšanas iespējas. Jau 1938. gadā, sekojot Skandināvijas valstīm, Latvija, Lietuva un Igaunija pasludināja absolūto neitralitāti. Nākamā gada vasarā tās bija atteikušās no Lielbritānijas, Francijas un PSRS garantijām, kā arī noslēgušas neuzbrukšanas līgumus ar Vāciju. Baltijas valstu vienīgais starptautiskais aizsegs bija Tautu Savienība un Baltijas Antante. Bet Baltijas Antantes valstu savstarpējās domstarpības bija tik lielas, ka šī savienība nedeve nekādu praktisku labumu. Situāciju vēl tālāk sarežģīja Molotova–Ribentropa pakts un citi PSRS un Vācijas līgumi. Tāpēc, sākoties Otrajam pasaules karam, Baltijas valstis faktiski bija nonākušas PSRS militāri politiskās ietekmes sfērā, kādu laiku vēl saglabājot saimnieciskās un diplomātiskās saites ar Angliju un citām Rietumvalstīm.

Pēc Vācijas iebrukuma Polijā tās valdība lūdza Lielbritāniju sniegt visu iespējamo palīdzību, balstoties uz abu valstu 1939. gada 25. augustā noslēgto līgumu. Lielbritānija un Francija 3. septembrī pieteica karu Vācijai. Pēc britu vēsturnieka Džona Haidena (*Hiden*) domām, tas liecinājis par Anglijas nozīmīgajām interesēm arī Baltijas jūras reģionā.¹²³ Savukārt cits britu vēsturnieks — Patriks Salmons uzsver pretējo, proti, ka 1939. gada rudenī Lielbritānija atstājusi novārtā savas stratēģiskās intereses Baltijā.¹²⁴ Jāatzīst, ka vairākums Latvijas ārpolitikas pētnieku uzskata, ka Polijas un Lielbritānijas savstarpējās palīdzības līgums nebija mainījis britu stratēģiju Baltijā. Anglija nedomāja kara sākumā uzņemties kādas papildu politiskas vai militāras saistības Baltijas valstu drošības garantēšanai. Vēl vairāk, Anglijas valdība pat uzskatīja, ka stāvoklis Baltijas reģionā nevar jūtami ietekmēt tās drošību.¹²⁵

Konkretizējot Anglijas pozīciju Baltijas jautājumā, jāteic, ka 1939. gada nogalē Lielbritānijas valdību kaut cik nopietni interesēja Baltijas valstu tirdzniecība ar Vāciju. Anglija negribēja pieļaut, ka karalaika stratēģiskās preces — kokmateriāli, bekons, sviests — tiktu pastiprināti piegādātas Vācijai.

Tas, bez šaubām, nostiprinātu Vāciju tās karā pret Rietumvalstīm. Šī problēma vairākkārt figurēja Anglijas–Latvijas un citu Baltijas valstu savstarpējās sarunās 1939.–1940. gadā. Apgalvojumam, ka Angliju nopietni uztrauca Baltijas valstu inkorporācija PSRS sastāvā un tās sovetizācija, nav pamata. Arī Vinstons Čērčils (*Churchill*) uzskatīja, ka Padomju Savienībai jābūt saimniekam Baltijas jūras austrumos.¹²⁶

Latvijas neitralitātes politika

Pēc Polijas ātrās sakāves 1939. gada septembra beigās Baltijas valstīm kļuva vēl skaidrāks, ka pilnībā jāatsakās no ilūzijas par Anglijas un Francijas iespējamo palīdzību. Demokrātiskās Rietumvalstis tagad pašas bija aizņemtas karā ar Vāciju. To varbūtējā nostāšanās Baltijas valstu pusē kļuva vēl problemātiskāka. Šādā situācijā Baltijas valstis centās realizēt ļoti uzmanīgu, līdzsvarotu politiku gan attiecībā ar Vāciju, gan PSRS. Latvija un Igaunija pasludināja neitralitāti, tādējādi cerot izvairīties no ieraušanas konfliktā.

1939. gada 2. septembrī presē tika publicēta **Deklarācija par Latvijas neitralitāti**. Tās teksts tika saskaņots ar Igauniju. Lietuva lēmumu par neitralitāti bija paziņojusi jau 1. septembrī. Latvijas valdība pieņēma arī likumu par teritoriālajiem ūdeņiem (četras jūdzes no krasta), kā arī par gaisa telpu virs tiem.¹²⁷ Šādi Latvijas valdības soļi radīja nesaskaņas ar atsevišķām valstīm. Lielbritānijas vēstniecība Rīgā 1939. gada 27. oktobrī un 1. novembrī apstrīdēja Latvijas tiesības uz četru jūras jūdžu teritoriālo ūdeņu zonu. Tomēr, neraugoties uz šiem protestiem, Latvijas valdība neatkāpās no savas nostājas. 1940. gada 3. janvāra atbildē Lielbritānijas sūtniecībai Latvijas Ārlietu ministrija paziņoja, ka tā pieturēsies pie pasludinātās četru jūdžu zonas. Šādai konsekventai Latvijas nostājai 1939. gada nogalē faktiski nebija nekādas nozīmes, jo Latvijā kopš 5. oktobra bija izvietotas Padomju Savienības karabāzes. Līdz ar to Anglija nevarēja ignorēt faktu, ka Latvijas teritoriālie ūdeņi tagad faktiski bija arī Padomju Savienības teritoriālie ūdeņi.

Beigu beigās Lielbritānija tomēr kopumā pozitīvi vērtēja Latvijas neitralitāti. Britu sūtnis Rīgā Č. Orde 1940. gada 1. janvārī ziņojumā Anglijas Ārlietu ministrijai rakstīja, ka Latvija kara apstākļos centusies korekti ievērot pašas pasludināto neitralitāti. Sūtnis atzīmēja, ka zināmas problēmas Latvijai rada PSRS un Vācijas darbība.¹²⁸

Neitralitātes politika neizglāba Baltijas valstis, un jau 1939. gada 24. septembrī pēc PSRS pieprasījuma sākās Igaunijas un Padomju Savienības sarunas par savstarpējās palīdzības līguma noslēgšanu, kas pēc dažām dienām beidzās ar padomju karabāzu ierīkošanu Igaunijā. Līdzīgs liktenis piemeklēja arī Latviju. 5. oktobrī tā bija spiesta parakstīt analogisku līgumu un ielaist savā zemē padomju karaspēku. Sarunu laikā Maskavā PSRS ārlietu ministrs V. Molotovs atklāti paziņoja Baltijas valstīm, ka to cerības uz Lielbritānijas atbalstu nav reālas, jo Anglija tajā laikā jau bija iesaistījies karā ar Vāciju. Baltijas valstis bija spiestas kapitulēt pārspēka priekšā.¹²⁹

Lielbritānijas nostājas maiņa

Kara sākuma posmā Lielbritānijas valdība PSRS rīcību Baltijas valstīs vēroja ar zināmu atturību, cenšoties neieņemt skaidru nostāju un kaut kādā veidā iesaistīties šajos notikumos. Tomēr britiem palielinājās pesimisms attiecībā uz Baltijas valstu pastāvēšanas tālākajām perspektīvām. To labi demonstrēja britu prese. Laikrakstā *Daily Telegraph* 1939. gada 23. oktobrī parādījās raksts ar nosaukumu "Ziemeļu neitralitāte". Tajā bija uzsvērts, ka Somija jūtot briesmas, kas tai draudot no Maskavas, un esot gatava cīnīties par savu neatkarību. Igaunija, Latvija un Lietuva ar savu rīcību (domāta PSRS karabāzu ierīkošana) ir pakļāvušas savu neatkarību lielam riskam.¹³⁰ Līdzīga rakstura materiāli britu presē parādījās arī nākamajās dienās. Kā atbilde uz šiem rakstiem sekoja Latvijas sūtņa Londonā K. Zariņa protesta vēstule Anglijas Ārlietu ministrijai, kurā viņš norādīja, ka "neskatoties uz tradicionāli draudzīgajām attiecībām, kādas ir starp valstīm, britu preses tonis pēdējā laikā nav sevišķi draudzīgs Latvijai". K. Zariņš savā vēstulē citēja arī spilgtākos britu preses epitetus attiecībā uz Baltijas valstīm. Tās tika nosauktas par Krievijas vasaļiem un nestabilām republikām.¹³¹

Arī Lielbritānijas konsuls Igaunijā V. Galliens (*Galliene*) uzskatīja, ka jaunais Igaunijas kabinets, kas tika izveidots pēc bāzu līguma noslēgšanas ar Padomju Savienību, nebūs ilgstošs. V. Galliens savos ziņojumos no Tallinas uz Londonu uzsvēra, ka jaunā Igaunijas valdība savā ziņā ir līdzīga 1917. gadā izveidotajai Kerenska pagaidu valdībai Krievijā. Pēc britu konsula domām, jaunizveidotā Igaunijas valdība drīz vien tiks nomainīta ar Maskavai pilnīgi paklausīgu valdību. Tā būs komunistiska valdība.¹³²

Lielbritānijas politikas maiņa attiecībā uz Baltijas valstīm 1939. gada rudenī izpaudās vēl konkrētākās formās. Vislabāk tas parādījās jautājumā par britu ieroču pārdošanu. Anglijas valdība kā uz burvja mājienu atteicās pārdot Igaunijai 12 kara lidmašīnas *Spitfire*, kaut arī līgums par to bija parakstīts 1938. gadā. Anglijas Ārlietu ministrija motivēja šo savas valdības lēmumu ar jaunajiem apstākļiem, kādi bija izveidojušies 1939. gada nogalē un jaunajiem sabiedrotajiem.¹³³

Šajā ziņā labāk neklājās arī Latvijas Republikai. Ārlietu ministra V. Muntera vizītes laikā Anglijā 1938. gada decembrī tika panākta abu valstu vienošanās par britu ieroču un munīcijas pārdošanu Latvijai. Bet nākamā gada rudenī, kad jau bija sācies Otrais pasaules karš, Lielbritānija šajā jautājumā ieņēma noraidošu nostāju. 1939. gada 30. septembrī Lielbritānijas Kara ministrija ierosināja sākt sabotēt pasūtīto kara materiālu piegādi Latvijai. D. Leskels no Anglijas Ārlietu ministrijas oktobrī sarakstē ar Kara ministriju norādīja, ka pašreizējos apstākļos Anglijai vairs nav nepieciešams stiprināt Baltijas valstu aizsardzības spējas. Viņš uzsvēra, ka sakarā ar PSRS karabāzu ierīkošanu Baltijas valstīs būtu mulķīgi šīm valstīm piegādāt ieročus, jo tie agri vai vēlu nonāktu PSRS rokās. D. Leskels, izskaidrojot britu jauno nostāju attiecībā uz Baltijas valstīm, tajā pašā laikā norādīja, ka militārā palīdzība jāturpina sniegt Somijai. Tā ir gatava cīnīties par savu neatkarību.¹³⁴

Latvijas sūtnis Londonā K. Zariņš negribēja samierināties ar tādu Anglijas nostāju. Viņš uzsāka saraksti ar Anglijas Ārlietu ministriju, cerot tādā veidā kaut ko mainīt. K. Zariņš apelēja pie tā, ka nauda par ieročiem jau pārskaitīta uz Londonas bankām, ka *Vickers Armstrong* rūpnīca ir ar mieru izpildīt Latvijas pasūtījumu. Kārtējā vēstulē Ārlietu ministrijai 1939. gada 27. oktobrī viņš centās izkaulēt Anglijā 9 (75 mm) *Vickers* lielgabalus, 250 ložmetējus, artilērijas munīciju, lidmašīnu motoru rezerves daļas un citu nepieciešamo kara tehniku.¹³⁵ Tomēr Latvijas sūtņa aktivitātēm nebija nekādu konkrētu rezultātu. Lielbritānija ieročus Latvijai nepārdeva.

Lielbritānijas Ārlietu ministrijas arhīva dokumenti izskaidro iemeslus, kāpēc Latvija un pārējās Baltijas valstis sarežģītajā starptautiskajā situācijā neieguva britu ieročus. Piemēram, Anglijas Kara ministrijas ierēdņi uz Latvijas valdības pieprasījumiem rakstīja šādas rezolūcijas: "Latvija pēc dažām nedēļām var tikt pilnīgi okupēta. Mums jādara viss iespējamais, lai ieroču pasūtījumu neizpildītu. Tas var palīdzēt tikai Krievijai."¹³⁶

1939. gada 12. septembrī V. Čērčils nāca klajā ar operācijas *Catherine* plānu. Tas paredzēja nepieļaut Vācijas pilnīgu kontroli Baltijas jūrā un nodro-

šināt Anglijai stabilu tirdzniecību ar Skandināvijas valstīm. Plānā nekas nebija teikts par britu flotes darbību Latvijas un pārējo Baltijas valstu ūdeņos.¹³⁷ V. Čērčils operācijā *Catherine* paredzēja izmantot divus vai trīs Pirmā pasaules kara laikā būvētos 29 000 tonnu *Royal Sovereign* tipa kuģus, trīs 10 000 tonnu kreiserus, kā arī citas flotes palīgvienības. Bet britu Admirālitate saprata, ka šī operācija dos panākumus tikai tādā gadījumā, ja būs panākta kopdarbība ar Padomju Savienību. Ļoti liela nozīme operācijas veikšanā bija arī Norvēģijas un Zviedrijas nostājai. Bez šo valstu atbalsta britu kara flotes panākumi Baltijas jūrā bija apšaubāmi. Bet kā jau iepriekš tika minēts, šīs Skandināvijas valstis bija pasludinājušas neitralitāti.

1939. gada 21. septembrī *Catherine* vadība tika uzticēta admirālim Boilam. Viņa vadībā sākās kuģu nostiprināšana un pārbūve, lai tie nekļūtu par vieglu mērķi vācu bumbvedējiem. Bet, tā kā kuģu būvētavas kara apstākļos bija stipri pārslogotas, reāla eskadras sagatavošana operācijai varēja sākties tikai 1940. gada pavasarī. Bet arī tad *Catherine* netika uzsākta. Jāteic, ka Baltijas valstu iespējas saņemt palīdzību ar operāciju *Catherine* bija niecīgas. Šajā sakarā var piekrist britu vēsturniekiem Dž. Haidenam un P. Salmonam, ka Lielbritānija nekad nav solījusi tiešu militāru atbalstu Baltijas valstīm.¹³⁸

Kaut cik nopietni kara sākuma posmā Lielbritāniju interesēja tirdzniecības sakari ar Baltijas valstīm. Anglija tos vēlējās turpināt iepriekšējo gadu līmenī. Bet tas vairs nebija iespējams, jo Vācija bloķēja Baltijas jūru. Britu valdību arī satrauca tās pretinieka Vācijas aktīvā tirdzniecība ar Baltijas valstīm.

1939. gada 9. septembrī britu sūtnis Baltijas valstīs Čārlzs Orde pēc Anglijas Ārlietu ministrijas priekšlikuma ierosināja Baltijas valstīm karalaika tirdzniecību ar Angliju organizēt caur Zviedriju un Norvēģiju. Anglija piedāvāja Baltijas valstīm, lai tās savas preces vispirms ar kuģiem nosūtītu uz Zviedrijas ostu Sundsvallu. Tālāk pa dzelzceļu tās nogādātu Norvēģijas ostā Tronheimā, bet no turienes savukārt atkal ar kuģiem vestu uz Angliju. Britu sūtnis solīja Baltijas valstīm visu iespējamo atbalstu, lai karalaika stratēģiskās preces nenokļūtu Anglijas pretinieka Vācijas rokās.¹³⁹ Britu konsuls T. H. Prestons (*Preston*) savos ziņojumos no Kauņas arī rakstīja, ka apstākļu radīšana Latvijas un Lietuvas preču sekmīgai nosūtīšanai uz Angliju būtu liels morāls un materiāls atbalsts šīm valstīm karalaikā. Diemžēl Anglija to neatbalstīja.

Latvijai karalaika apstākļos ļoti nepieciešamas bija tradicionālās britu eksportpreces — akmeņogles, kokss, nafta, kokvilna. Neraugoties uz to, Latvija nespēja organizēt tirdzniecību ar Angliju iepriekšējo gadu līmenī. Nopietnākais šķērslis, kā tika iepriekš minēts, bija Baltijas jūras blokāde. Vācija centās

gremdēt vai arī sagūstīt visus Latvijas kuģus, kas ar precēm devās uz Angliju. Latvijas valdība arī baidījās, ka tirdzniecisku sakaru uzturēšana ar Angliju varētu nepatikt Vācijai, kas to iztulkotu kā neitralitātes politikas pārkāpšanu.

Latvijas lauksaimniecības atašejs Londonā E. Zolmanis ziņoja valdībai, ka Anglija atsakās dot Latvijas kuģiem apsardzi un tādējādi neveicina abu valstu savstarpējo tirdzniecību. Britu puse arī atteicās palīdzēt risināt tirdzniecības kuģu apdrošināšanas problēmu. Karalaikā tā bija ļoti augsta — pat līdz 200 000 sterliņu mārciņu par kuģi.¹⁴⁰ Ne vien Baltijas jūras blokāde un kuģu gremdēšana apgrūtināja tirdzniecību ar Angliju, bet arī citas problēmas: neizdevīgas cenas, augstas apdrošināšanas un transporta izmaksas, kā arī bailes no Vācijas. Tas viss kopā jau dažus mēnešus pēc kara sākšanās Anglijas un Baltijas valstu savstarpējo tirdzniecību samazināja līdz minimumam. Situāciju vēl vairāk pasliktināja tas, ka Latvija 1939. gada nogalē pat atteicās sūtīt savu tirdzniecības delegāciju uz Londonu, lai pārrunātu un risinātu radušās problēmas.

Latvija tajā pašā laikā izeju no šīs situācijas meklēja, noslēdzot tirdzniecības līgumus ar Padomju Savienību (1939. gada 18. oktobris) un Vāciju (1939. gada 15. decembris). Vācija sarunu laikā oficiāli pieprasīja, lai Latvija atsakās no tirdzniecības ar Angliju. Latvija šo prasību noraidīja. Britu lietvedis Kauņā T. H. Prestons 1939. gada 12. decembrī ziņoja Anglijas Ārlietu ministrijai, ka Vācija līdzīgas prasības izteikusi Lietuvai.¹⁴¹

Lielbritānija 1940. gada sākumā vēl mēģināja glābt brūkošo tirdzniecību ar Baltijas valstīm. Tā, piemēram, Latvijas sūtnis K. Zariņš no Londonas kārtējo reizi informēja savu Ārlietu ministriju par Anglijas valdības aicinājumu pārrunāt abu valstu karalaika ekonomisko attiecību problēmas. Latvijas valdība šoreiz piekrita sūtīt uz Londonu savu delegāciju. Sarunas sākās 26. februārī. Anglija izvirzīja divas labi zināmās prasības: palielināt Latvijas eksportu uz Angliju, kā arī sašaurināt tirdzniecību ar Vāciju. Tomēr Anglija faktiski neko nevarēja izdarīt, lai aktivizētu abu valstu savstarpējo tirdzniecību. Latvijas Ārlietu ministrijas Baltijas nodaļas vadītājs Vilis Māsēns, novērtējot šīs sarunas, konstatēja, ka Latvija tajās ne uz ko nevarēja cerēt, tā piedalās tajās, demonstrējot savu labo gribu.¹⁴² 1939. gada nogalē Lielbritānija diezgan vienaldzīgi uzņēma Padomju Savienības militāri politisko un saimniecisko nostiprināšanos Baltijas valstīs. Anglija uzskatīja, ka tas galvenokārt ir neizdevīgi tās pretinieci Vācijai. Britu ārpolitikas mērķis bija nepieļaut, lai Vācija un PSRS vēl vairāk tuvinās, kā arī nepasliktināt PSRS un Anglijas attiecības. Notikumu attīstība Baltijas valstīs, kas tika pakļautas PSRS spiedienam, tika ņemta vērā britu stratēģijā. To apstiprināja V. Čērčila izteikumi britu laikrakstā *The Times*,

kas paziņoja, ka PSRS ietekmes pieaugums Baltijas valstīs nostiprina tās fronti pret Vāciju un tuvina abu valstu konfrontāciju.¹⁴³ V. Čērčils uzskatīja, ka tieši PSRS jābūt noteicošajam spēkam Baltijas jūras austrumu krastā, un priecājās, ka Latvija, Lietuva un Igaunija ir iekļautas Padomju Savienības, nevis Vācijas ietekmes sfērā. Anglijas interesēs nebija iebilst pret padomju karabāzēm Baltijas valstīs. V. Čērčils uzskatīja, ka šīs bāzes kalpos tikai cīņai pret Vāciju un tāpēc nedrīkst izraisīt Anglijas neapmierinātību. Krievu flote Baltijas jūrā neapdraud Anglijas stratēģiskās intereses. Vienīgi Vācijas klātbūtne tur ir bīstama, jo tā ir Anglijas pretinieks.

Kā redzams, karalaika sarežģītajā situācijā Lielbritānija vairāk domāja nevis par to, cik likumīgi bija Padomju Savienības soļi Baltijas valstīs, raugoties no starptautisko tiesību viedokļa, bet gan par to, kā sev par sabiedroto piesaistīt PSRS. Tādējādi tā cerēja kaut nedaudz uzlabot savas pozīcijas pret Vāciju. 1939. gada beigās un 1940. gada sākumā no ilūzijām par britu militāru atbalstu Baltijas valstīm bija jāatsakās.

To apstiprināja Lielbritānijas sūtņa Rīgā Č. Ordes 1940. gada 1. janvāra ziņojums ārlietu ministram lordam Halifaksam. Tajā viņš norādīja, ka Latvijā ar bažām vēro Londonas pēdējā laika politiku attiecībā uz Baltijas valstīm. Šo valstu sabiedrība ir stipri nobažījusies par Rietumu demokrātisko valstu gatavību lēti pārdot to neatkarību. Novērtējot PSRS karabāzu izvietojumu Baltijas valstīs, Č. Orde konstatēja, ka tā ir prelūdija Baltijas valstu neatkarības pilnīgai iznīcināšanai. Parakstot bāzu līgumus, Baltijas valstis faktiski parakstīja nāves spriedumu savai suverenitātei. Jaunās situācijas īpatnība ir tā, ka Baltijas valstis faktiski bija pārvērtušās par Padomju Savienības protektorātu.

Č. Orde bija pārliecināts, ka Padomju Savienība atļaus Baltijas valstīm saglabāt savu valodas un kultūras autonomiju. Britu sūtnis ziņojumā arī atzina, ka Rietumu demokrātiskās valstis nevar veikt kaut cik jūtamu pretdarbību PSRS akcijām Baltijā. Austrumeiropas un Baltijas likteņi tika izlemti PSRS un nacistiskās Vācijas vienošanās rezultātā. Baltijas valstīm, pēc Č. Ordes domām, tagad bija pamats nožēlot savu absolūtās neitralitātes politiku, kuru tās strikti ieturēja 1939. gada vasarā triju lielvalstu sarunu laikā Maskavā. Tad tās atteicās no Lielbritānijas, Francijas un PSRS piedāvātajām garantijām. Līdz ar to Anglijai it kā nebija juridiska pamata iejaukties Baltijas valstu problēmās.¹⁴⁴

1940. gada janvāra beigās Latvijas sūtnim Londonā K. Zariņam bija garāka saruna ar britu Ārlietu ministrijas Ziemeļu departamenta direktoru Lorensu Koljēru (*Collier*). Savā pārskatā par šīs sarunas rezultātiem L. Koljērs rakstīja, ka, iespējams, jau tuvākajā nākotnē Anglijas valdībai būs jāizskata jautājums

par Padomju Savienības politiku Baltijā. Tas, vai Anglija atzīs vai neatzīs PSRS veiktās akcijas Baltijas valstīs, lielākoties būs atkarīgs no tā, vai Padomju Savienība atbalstīs britu impēriju tās konfliktā ar Vāciju. L. Koljērs uzskatīja, ka tas principā būtu amorāls darījums no Anglijas puses, bet to diemžēl diktējot reālā situācija.¹⁴⁵

Britu lietvedis Tallinā V. Galliens 1940. gada 17. februāra ziņojumā Anglijas Ārlietu ministrijai pievērta uzmanību Baltijas valstu specifiskajai situācijai. Viņš uzskatīja, ka Latvija, Lietuva un Igaunija pēc PSRS un Vācijas vienošanās ir nonākušas pilnīgā starptautiskā izolācijā. Ja Krievija vai Vācija vēlas, tās var jebkurā laikā pilnīgi pakļaut šīs valstis. Tā kā Krievija un Vācija ir Baltijas valstu senseinie ienaidnieki, tad tikai viņu sakāve var nodrošināt šo valstu neatkarības atjaunošanu un pastāvēšanu.¹⁴⁶

K. Ulmaņa runas atskaņas

Zināmu satraukumu Anglijas un Latvijas attiecībās 1940. gada februāra sākumā radīja valsts prezidenta K. Ulmaņa runa Latvijas radio. 12. februārī šī viņa uzstāšanās tika publicēta arī Latvijas presē. Nākamajā dienā britu laikraksta *Daily Express* pirmajā lapā parādījās raksts ar K. Ulmaņa runas atreferējumu un komentāriem par to. Šajos komentāros tika uzsvērts, ka J. Staļins tuvākajā laikā izvirzīs jaunas prasības Baltijas valstīm. Laikraksts īpaši uzsvēra, ka šoreiz Baltijas valstis nedomā padoties un ir gatavas cīnīties. *Daily Express* pievērta uzmanību tai K. Ulmaņa runas daļai, kurā bija teikts, ka Latvijas valstij tuvākajā laikā jābūt gatavai uz lieliem upuriem. Ikvienam jābūt gatavam. Katrai ģimenei būs jādod viens vīrs uniformā. Situācija ir smaga, un jādoma par ārkārtas pasākumiem.¹⁴⁷

Arī 15. februārī *Daily Express* publicēja līdzīgu rakstu ar nosaukumu "Sarkanās briesmas Baltijā palielinās". Tajā bija uzsvērts, ka Igaunija un Latvija jau saņēmušas jaunas PSRS prasības par padomju militāro kontingentu palielināšanu. Laikraksts uzsvēra, ka ir sākusies Baltijas valstu terorizēšana. Latvija, Lietuva un Igaunija ir gatavas cīnīties un lūdz Rietumu sabiedrotajiem ieročus un cita veida palīdzību.¹⁴⁸

Sakarā ar šiem rakstiem britu presē Latvijas sūtniecības Londonā lietvedis Teodors Ozoliņš vērsās pēc palīdzības pie ārlietu ministra V. Muntera. T. Ozoliņš rakstīja V. Munteram, ka Latvija un Igaunija ar šīm publikācijām ir nokļuvusi pastiprinātā britu sabiedrības uzmanībā. Londonā K. Ulmaņa runu daudzi

uztvēruši kā sensāciju. T. Ozoliņš pievērsa uzmanību arī *Daily Express* paziņojumam par K. Zariņa steidzamo atsaukšanu uz Rīgu, lai palīdzētu sagatavot valdības aicinājumu Rietumu sabiedrotajiem. Šā aicinājuma pamatjēga būšot — dodiet ieročus! T. Ozoliņš savas telegrammas nobeigumā, izvērtēdams situāciju, rakstīja, ka pēc viņa domām tā ir preses pīle. Tomēr lietvedis pieprasīja Latvijas Ārlietu ministrijai paskaidrojumus, lai noprecizētu Latvijas valdības pozīciju.¹⁴⁹

Arī britu konsuls Tallinā V. Galliens ziņojumos uz Londonu rakstīja par Latvijas prezidenta runas atskaņām Igaunijā. Viņš pievērsa uzmanību tam, ka igauņu sabiedrībā ap šo runu ir daudz spekulāciju. Vieni uzskata, ka tās ir saistītas ar jaunām PSRS prasībām attiecībā uz Baltijas valstīm. Citi — ka Baltijas valstis, izmantojot somu–padomju karu, tādā veidā mēģina atbrīvoties no PSRS ietekmes un karabāzēm.¹⁵⁰ Lielbritānijas sūtnis Rīgā Č. Orde, analizējot radušos situāciju, savos ziņojumos uz Londonu arī pievērsa uzmanību Baltijas valstu savstarpējo militāro kontaktu aktivizācijai. Viņš rakstīja par Latvijas armijas komandiera K. Berķa vizīti Tallinā un sarunām ar ģenerāli J. Laidoneru. Č. Orde arī informēja par K. Berķa braucienu uz Lietuvu un kontaktiem ar tās militārajiem vadītājiem.¹⁵¹ Pēc latviešu vēsturnieka E. Andersona domām, šai K. Ulmaņa runai nebija nopietnas politiskas nozīmes. Tai nebija nekāda sakara ar Somijas un PSRS karu (Ziemas karu) un miglainajiem Rietumvalstu solījumiem šajā karā atbalstīt Somiju. E. Andersons uzskata, ka Latvija 1940. gada ziemā reāli nebija spējīga saviem spēkiem atbrīvoties no padomju karabāzēm. Latvijas armijas rezerves bija niecīgas, un tā nebija sagatavota ilgstošai karadarbībai.¹⁵²

Valsts prezidenta K. Ulmaņa runa tomēr piesaistīja vispārēju uzmanību. To veicināja arī tas, ka Rīgā tajā pašā laikā atradās britu saimniecisko aprindu delegācija. Prese centās sasaistīt somu–padomju karu, K. Ulmaņa izteikumus un Latvijas valdības sarunas ar britu saimniecisko delegāciju un skaidroja tos kā kaut kādu būtisku pavērsienu Latvijas politikā. Latvijas un Lielbritānijas valsts vēstures arhīvos esošie dokumenti neapstiprina šādu hipotēzi. Anglija, kā jau tika minēts, indiferenti izturējās pret Latvijas drošības problēmām. 1940. gada februārī un martā tā nedomāja nostāties Latvijas pusē un palīdzēt izspiest padomju karabāzes.

Jauns posms Anglijas un Baltijas valstu attiecībās sākās 1940. gada aprīlī. Šajā laikā Anglija pieņēma lēmumu britu konsulātus Lietuvā un Igaunijā pārveidot par atsevišķām sūtniecībām. Līdz kara sākumam Anglijai bija viena sūtniecība Baltijas valstīs, un tās mītne atradās Rīgā. Kara apstākļos patstāvīgas

britu sūtniecības tika atvērta Kauņā un Tallinā. Igaunijas un Lietuvas valdības apsveica šo soli. Bet tas neizraisīja nekādas kardinālas pārmaiņas Anglijas stratēģijā attiecībā uz Baltijas valstīm. To loma un nozīme Anglijas politikā nepalielinājās. Lietuvā un Igaunijā šo soli iztulkoja kā priekšnoteikumu Lielbritānijas politikas aktivizācijai Baltijas valstīs.¹⁵³

Baltijas valstu okupācija un Anglija

1940. gada jūnijā PSRS, izmantojot Molotova–Ribentropa pakta nosacījumus, sāka izdarīt atklātu spiedienu pret Baltijas valstīm. Tās saņēma padomju ultimātu par neierobežota daudzuma PSRS karaspēka ielaišanu savās valstīs, kā arī likumīgo valdību nomaiņu. Par to 15. jūnijā uz Londonu ziņoja britu sūtnis Rīgā Č. Orde.¹⁵⁴

Baltijas sovetizācija Anglijai nebija pārsteigums. Tās Ārlietu ministrijas ierēdņi lēsa, kā ar šo valstu okupācijas fakta atzīšanu vai neatzīšanu varētu izspiest kādu pretimnākšanu no PSRS puses. Anglija šajā laikā tiešām bija nonākusi neapskaužamā situācijā. Tā bija palikusi gandrīz viena karā pret Vāciju. Anglijai 1940. gada vasarā reāli draudēja Vācijas iebrukums britu salās un katrs atbalsts bija ļoti svarīgs.

Latvijas sūtnim Londonā K. Zariņam 1940. gada 16. jūlijā britu Ārlietu ministrijas Ziemeļu departamentā bija saruna ar tā direktoru Lorensu Koljēru. Paužot izpratni par notikumiem Latvijā, L. Koljērs savā atskaitē par šo tikšanos rakstīja: “Mums nav jāsteidzas ar padomju soļu atzīšanu vai nosodīšanu Baltijā, jo stingrāku pozīciju mēs ieņemsim, jo lielākas ir cerības uz PSRS politikas maiņu mums vēlamā virzienā.”¹⁵⁵

Anglijas ārlietu ministrs lords Halifakss gan piekrita, ka Baltijas valstīs notiekošie procesi nav likumīgi, tomēr, atšķirībā no ASV, Lielbritānija ar oficiālu protestu pret PSRS nevērsās. Halifakss domāja, ka pietiek jau ar to, ka Anglija oficiāli neatzīst PSRS rīcību Baltijā. Viņu vairāk uztrauca nevis Baltijas valstu neatkarības zaudēšana, bet gan britu īpašumu liktenis.¹⁵⁶ Londonā šajā laikā vairāk domāja par efektīgiem pretsoļiem tieši šajā virzienā. Tādi arī drīzumā tika veikti. Jūlija otrajā pusē britu valdība ieskaitīja Baltijas valstis “ienaidnieka valstu kategorijā” un apķīlāja visus to īpašumus Anglijā. Šajā laikā Anglijas bankās atradās gandrīz puse Latvijas zelta rezervju 31 381 588 latu vērtībā. Apķīlāti tika arī Baltijas valstu kuģi un pat sūtņa K. Zariņa rēķins.¹⁵⁷

Latvijas Republikas zelta un citu īpašumu nodošanu Padomju Savienībai aktīvi prasīja tās vēstnieks Anglijā Ivans Maiskis. Viņš vairākkārt sarunās ar britu ārlietu ministru lordu Halifaksu lūdza nokārtot šo jautājumu. Lords Halifakss paskaidroja, ka pastāv divas problēmas. Pirmā ir saistīta ar to, ka PSRS ir nacionalizējusi Baltijā visus britu īpašumus. Atbildot uz to, Anglijas valdība savukārt arestējusi visus Baltijas valstu īpašumus Lielbritānijā, skaidrojot to kā kompensāciju par nodarītajiem zaudējumiem. Otrā problēma bija politiska rakstura, proti, Anglija Padomju Savienības rīcību Baltijas valstīs uzskatīja par nelikumīgu. Līdz ar to britu valdība neatzina Baltijas padomju republiku valdības un to tiesības uz jebkādiem īpašumiem.

I. Maiskis savukārt centās pierādīt, ka Baltijas padomju republikas brīvprātīgi ir iestājušās PSRS sastāvā un piespiedu sovetizācija nav notikusi. Līdz ar to, pēc I. Maiksa domām, jaunajā situācijā PSRS ir šo valstu īpašumu juridiskā mantiniece. I. Maiskis pieprasīja, lai Baltijas valstu zelts, valūta, kas atradās britu bankās, kuģi un citi īpašumi tiktu atdoti Padomju Savienībai. Bloķējot Baltijas valstu īpašumus, Anglija aizskar Padomju Savienības suverenitāti un tās likumīgās tiesības. Britu ārlietu ministrs lords Halifakss uz to atbildēja, ka viņš I. Maiska izvirzītās prasības neatzīst. Lords Halifakss paziņoja, ka tā ir tikai padomju sūtņa izklāstītā notikumu versija.¹⁵⁸

Citāda nostāja bija britu sūtnim Maskavā Stefordam Kripsam (*Cripps*). Viņš aizstāvēja domu, ka Anglijas valdībai jāizrāda gatavība atzīt PSRS rīcību Baltijas valstīs par likumīgu, ja Padomju Savienība būtu gatava sadarboties ar Angliju pret Vāciju.¹⁵⁹

Sākoties Anglijas un Padomju Savienības diskusijām par Baltijas valstu īpašumu likteni, britu Ārlietu ministrija savukārt pieprasīja no savām sūtniecībām Rīgā, Tallinā un Kauņā sīku informāciju par britu īpašumiem Baltijā. Piemēram, D. Mekillops no Rīgas rakstīja, ka 1940. gada sākumā britu ieguldījumi Latvijā bija 34,7 miljoni latu. Anglijas Finanšu ministrija 1940. gada 19. augustā, apkopojot iegūto informāciju, konstatēja, ka zaudēto britu īpašumu vērtība Latvijā bija 1 708 000, Lietuvā — 600 000, bet Igaunijā — 1 460 000 sterliņu mārciņu.¹⁶⁰

Ārlietu ministrija saņēma arī konkrētu britu firmu pretenzijas par zaudētajiem īpašumiem Baltijas valstīs. Piemēram, 1940. gada 12. augustā Londonā pienāca telegramma, kurā bija informācija par britu zaudējumiem Rīgas kokapstrādes uzņēmumā *J. Potempa* 720 000 latu apjomā. Savas pretenzijas pieteica arī britu banka *Lazard Brothers* attiecībā uz 759 000 sterliņu mārciņām, *British Shell* — 140 000 sterliņu mārciņām.¹⁶¹

1940. gada 14. augustā jautājums par britu īpašumu likteni Baltijas valstīs tika apspriests arī Anglijas parlamentā. Ārlietu ministra vietnieks R. Batlers paskaidroja, ka valdība šajā jautājumā ņems vērā dažādu firmu, banku un privātpersonu pieprasījumus. R. Batlers arī uzsvēra, ka valdības uzmanība ir pietiekama un tā strādā pie britu īpašumu atgūšanas. Jautājums nav bez cerībām, jo apķīlāto un nacionalizēto īpašumu vērtība ir aptuveni vienāda.¹⁶² Ārlietu ministrs lords Halifakss šajā jautājumā aizstāvēja abpusējās kompensācijas principu, proti, abu pušu zaudējumi ir puslīdz vienādi, tāpēc norakstāmi.

Anglijas valdība karalaikā bija rekvizējusi arī Baltijas valstu kuģus, kas atradās Lielbritānijas ostās, kopumā vairāk nekā 20 kuģu. Anglija izmantoja sešus Latvijas kuģus: “Elizabeti”, “Miervaldi”, “Rāmavu”, “Everoju”, “Tobago”, “Katvaldi”. Trīs no šiem kuģiem tika nogremdēti. PSRS izvirzīja pretenzijas arī uz šo Latvijas īpašumu, bet Anglijas valdība nepiekāpās. Rekvizēto kuģu kopējā tonnāža bija 37 641 tonna.¹⁶³

1940. gada vasaras beigās principā izkristalizējās britu valdības politika attiecībā uz Baltijas valstu aneksiju. Lords Halifakss ierosināja ieturēt šādu stratēģiju: atzīt Baltijas valstu aneksiju *de facto*, bet neatzīt to *de iure*. Jautājumu par teritoriālo pārmaiņu likumību Austrumeiropā un Baltijas valstīs atstāt izlemšanai pēckara Miera konferencei. Šo britu pieeju 1940. gada 5. septembrī vēlreiz apstiprināja arī premjers V. Čērčils. Uztādāmie parlamenta sēdē, viņš paziņoja, ka Lielbritānija neatzīst par likumīgām karalaikā notikušās teritoriālās pārmaiņas. Jauno robežu likumība Eiropā jāapstiprina starptautiskas vienošanās ceļā.¹⁶⁴

Britu sūtniecības Baltijas valstīs beidza darboties 1940. gada 5. septembrī. Bet Anglijas valdība gada nogalē puda viedokli, ka Baltijas valstu jautājumā optimālākais ir pieņemt ASV formulu, proti, neatzīt vardarbīgās pārmaiņas Baltijā. Tomēr jāteic, ka Anglijas pozīcija šajā jautājumā nekad nav bijusi tik stingra kā Amerikas Savienotajām Valstīm. To varēja izskaidrot ar Lielbritānijas sarežģīto situāciju. Tā aplūkojamā laika posmā ne vien karoja ar Vāciju, bet arī centās nepieļaut PSRS un Vācijas alianses izveidošanos.

Anglija un Baltijas jautājums vācu–padomju kara sākumā

Jaunas problēmas Baltijas valstu diplomātiem Londonā radās pēc 1941. gada 22. jūnija, kad Padomju Savienība nonāca karastāvoklī ar Vāciju. Anglija un Padomju Savienība nu kļuva par oficiālām sabiedrotajām. Padomju

diplomāti to centās izmantot un atkal aktivizēja jautājumu par Baltijas valstu inkorporācijas atzīšanu, par jaunajām robežām un īpašumu attiecību noregulēšanu. Anglijas valdība bija spiesta ieņemt piekāpīgāku pozīciju. To zināmā mērā veicināja arī ārlietu ministra Antonija Īdena (*Eden*) samiernieciskā nostāja. Viņš atklāti puda uzskatus, ka PSRS kā stabilas britu sabiedrotās piesaistīšana ir svarīgāka par Baltijas valstu problēmu. Tas, kā atzīst britu vēsturnieks D. Kērbijis no Londonas universitātes, nebija labi, raugoties no morāles viedokļa. Bet karš paliek karš, un katrai valstij šādā situācijā vispirms jādoma par savu drošību.¹⁶⁵

D. Kērbijis, salīdzinot ASV un Anglijas nostāju Baltijas jautājumā, rakstīja, ka ASV savā politikā vairāk vadījās no morāles principiem, bet Lielbritānijai savukārt raksturīgi bija politiskā aprēķina elementi. To apstiprina arī vairāki britu Ārlietu ministrijas dokumenti. To analīze parāda, ka zināmu satraukumu izraisīja ASV valsts departamenta nostāja Baltijas valstu jautājumā. Tika uzsvērts, ka Latvijas sūtnis Vašingtonā Alfrēds Bīlmanis 1942. gada sākumā iesniedzis lūgumu, lai arī viņa valstij atļauj oficiāli pievienoties Atlantijas Hartai, kas vērsta pret *Ass* valstīm (Vācija un tās sabiedrotie). ASV valsts departaments apsprieda šādu iespēju. Savukārt britu Ārlietu ministrijas Ziemeļu departamenta pārstāvis A. Varners, iepazīties ar šo dokumentu, uzrakstīja šādu rezolūciju: "Es ļoti ceru, ka ASV neies tālāk par pašreizējo atbalstu Baltijas valstīm. Valsts departamentam ir zināmas mūsu sarunas ar Maskavu, un jebkādi jauni soļi no ASV puses var ļoti apgrūtināt mūsu pozīcijas."¹⁶⁶

1941. gada beigās britu Ārlietu ministrija pieņēma lēmumu, kas ierobežoja Londonā pārstāvēto Baltijas valstu diplomātu statusu. Bija noteikts, ka turpmāk viņi varēs uzturēt kontaktus tikai ar Ārlietu ministrijas Ziemeļu departamentu, aizliedzot viņiem vērsties kādās citās britu oficiālajās iestādēs. Šāds lēmums nenoliedzami ierobežoja Baltijas diplomātu aktivitātes iespējas.

Drīz vien sekoja arī citi līdzīga rakstura britu valdības soļi. Baltijas sūtniecības Londonā saņēma oficiālas notas, kurās bija uzsvērts, ka baltiešu diplomātiem turpmāk aizliegts izteikties par politiskiem jautājumiem. Nedaudz vēlāk pienāca norādījums, ka ar britu Ārlietu ministriju galvenokārt jākontaktējas tikai vēstuļu formā.

Baltijas valstīm īpaši nelabvēlīgu politiku šajā laikā aizstāvēja britu sūtnis Maskavā Stefords Kripss. Viņš vārda tiešā nozīmē bombardēja savu Ārlietu ministriju ar ziņojumiem, kuros ieteica nekavējoties pieņemt visas PSRS prasības Baltijas valstu jautājumā. S. Kripss ierosināja nevilcinoties atdot Padomju

Savienībai Baltijas valstu zeltu, kas glabājās Londonas bankās. Viņš iestājās arī par rekvizēto Baltijas valstu kuģu un to apkalpjū izdošanu Padomju Savienībai.¹⁶⁷ Arī ārlietu ministrs A. Īdens bija visai līdzīgās pozīcijās. Viņš 1941. gada decembrī ierosināja atzīt PSRS jaunās robežas, tajā skaitā Baltijas valstu aneksijas likumību.

5. LATVIJAS ATTIECĪBAS AR LIETUVU UN IGAUNIJU

Baltijas valstis 1939. gada septembrī

Baltijas valstis jau miera laikā bija atsvešinājušās viena no otras, un nebija sagaidāms, ka tās kļūs tuvākas krīzes apstākļos — pasaules kara un PSRS ultimātu laikā. Visas trīs valstis bija tā dēvētās Baltijas Antantes dalībnieces: 1934. gada 12. septembrī tika parakstīts Lietuvas, Latvijas un Igaunijas Saprašanās un sadarbības līgums. Taču tā nebija pat politiska alianse, nemaz nerunājot par militāri politisku savstarpējās palīdzības līgumu. Paredzot sadarbību ārpolitiskajos jautājumos, kuriem ir nozīme visu triju valstu dzīvē, līgums tomēr sadarbībā neiekļāva tā dēvētos specifiskos jautājumus, kuri bija paši galvenie Lietuvas ārpolitikai, bet kurus par tādiem neatzina Latvija un jo īpaši Igaunija. Jau līguma parakstīšanas brīdī par specifisku tika atzīts Viļņas jautājums (kā atgūt Viļņu — tā to definēja lietuvieši), bet 1935. gada maijā — arī Klaipēdas (Mēmeles) jautājums (kā saglabāt Klaipēdu Lietuvas sastāvā). Tas nebija daudzsološs sākums Baltijas Antantei. Vienas dalībvalsts — Lietuvas — abi galvenie ārpolitiskie un pat iekšpolitiskie jautājumi (vācu nacistu aktivitātes lietuviešiem piederošajā Klaipēdā) tika atzīti par tādiem, par kuriem abas pārējās Antantes valstis nevēlējās runāt. Divas reizes gadā paredzētās ārlietu ministru konsultācijas (galvenais Antantes darbības saturs) ar katru reizi kļuva arvien nedraudzīgākas (igauņi sāka demonstrēt uzkrītošu vienaldzību, ja ne pat nepatiku pret tām, uzstājot, lai konferences tiktu sasauktas tikai vienu reizi gadā). Kad pienāca 1938. gada beigās—1939. gada sākums un kļuva skaidrs, ka Vācijas nākamais agresīvais solis būs vērts pret Lietuvu un Klaipēda tiks sagrābta, igauņi mēģināja atlikt kārtējo Antantes konferenci. Kad tā tomēr sanāca Kauņā 1939. gada 1. februārī, Igaunijas ārlietu ministrs Kārlis Selters (*Sel-ter*) paziņoja, ka viņš ir pret pārāk biežu vārdu “Baltijas Antante” lietošanu

un ka Baltijas valstu interešu kopības akcentēšana neesot vēlama.¹⁶⁸ 1939. gada 22. martā Vācija anektēja Klaipēdu, bet pat šā “specifiskā jautājuma” vardarbīga pazušana nepadarīja Baltijas valstis tuvākas, to tuvināšanos neveicināja arī padomju draudu pieaugums.

Latviju un Igauniju savstarpēji saistīja 1923. gada 1. novembra militārā savienība, kas bija noslēgta, kad visi Baltijas Savienības varianti bija noraidīti un uz īsu brīdi abas valstis izjuta lielas — faktiski pārspīlēti lielas — bažas par PSRS ārpolitiku.¹⁶⁹ Šīm bažām norimstot, arī savienības loma abu valstu politikā mazinājās, lai no jauna pieaugtu tikai tad, kad atkal to aktualizēja ārējo draudu izjūta. Tas notika pēc Ā. Hitlera nākšanas pie varas Vācijā 1933. gadā un īpaši pēc Vācijas un Polijas vienošanās 1934. gada janvārī, ko Eiropā neviens nebija gaidījis. Ļoti aktīvajā, pretrunīgajā un gandrīz pilnīgi bezrezultatīvajā Eiropas diplomātiskās aktivitātes laikā arī Latvija un Igaunija uzskatīja, ka tām ir jānodemonstrē kaut kāda rīcība, un 1934. gada 17. februārī savienības darbība tika pagarināta un papildināta ar politisku dimensiju: Latvija un Igaunija tagad bija saistītas ar savstarpēju militāri politisku savienību, kas zaudēja savu nozīmi (pat vairāk nekā pirms desmit gadiem tas bija noticis ar pirmo savienību), kad uztraukums par notikumiem Eiropā sāka mazināties un pakāpeniski, igauņu militārajai vadībai uzņemoties slepenu iniciatīvu, abas puses sāka neatgriezeniski atsvešināties. Nedz Rīgā, nedz Tallinā neticēja divām lietām — ka kāds patiešām uzbruks un ka būs jāisteno savienības saistības un jāpalīdz kaimiņam. Igauni laikam pirmie bija izlēmuši nepalīdzēt Latvijai nekādos apstākļos. Kad 1939. gada 7. jūnijā Vācija beidzot — tad, kad tai bija izdevīgi, un tādā formā, kādā tai bija izdevīgi, — noslēdza ar Latviju un Igauniju neuzbrukšanas līgumus, Rīgas un Tallinas ārpolitiskie priekšstati guva šādu saturu: abas cerēja, ka triju pušu sarunas starp PSRS, Franciju un Angliju izjūks; abas neticēja, ka PSRS un Vācija var vienoties; abas ticēja — igauņi visvairāk — ka padomju draudu gadījumā var rēķināties ar Vācijas atbalstu. Šādu uzskatu ietvaros Latvijas un Igaunijas savienībai vairs nebija kādas lomas, un, kā liecināja pats K. Ulmanis, pēc 7. jūnija neuzbrukšanas līguma ar Vāciju ticis apspriests jautājums pat par oficiālu Latvijas un Igaunijas savienības anulēšanu, taču to nepaspēja izdarīt pirms kara sākuma septembrī.¹⁷⁰ Maskavas triju pušu sarunas patiešām izjūka, bet ne tā, kā to bija iedomājies V. Munters vai K. Selters: Vācija izlīga ar PSRS un nodeva Baltiju.

Trīs notikumi, pareizāk sakot, trīs nenotikuši notikumi 1939. gada septembrī demonstrēja baltiešu atsvešināšanos un egoismu, kas mazām valstīm bija tikpat raksturīgi kā lielvalstīm. Pirmais nenotikušais notikums bija

Lietuvas mēģinājums sasaukt Baltijas valstu ārlietu ministru konferenci Kauņā. 5. septembra pēcpusdienā Lietuvas sūtņi Rīgā un Tallinā saņēma rīkojumu sākt konsultācijas par Baltijas Antantes konferenci Kauņā laikā no 12. septembra līdz 14. septembrim. Lietuviešu priekšlikumam bija vismaz divi cēloņi. Pirmkārt, Kauņā pretēji Rīgai un jo īpaši Tallinai visagrāk noticēja traģiskajai realitātei, ka ir notikusi Vācijas un PSRS slepena vienošanās uz baltiešu rēķina (L. Sēja ziņoja uz Rīgu, ka lietuvieši uzskata: “Attiecībā uz Maskavu Baltijas valstīm esot nepieciešama vislielākā modrība,”¹⁷¹ un vēlējās konsultēties par šo jautājumu ar Latviju un Igauniju; otrkārt, Baltijas valstu pasludinātās neitralitātes kontekstā lietuvieši jūta lielu neērtību — ne tikai ievērojams skaits poļu bēgļu (galu galā vairāki desmiti tūkstoši) ieplūda Lietuvā, bet, pats galvenais, Viļņas jautājums sagādāja lietuviešiem smagu problēmu: vai pārkāpt neitralitāti un, izmantojot Polijas bojāeju, mēģināt ar spēku atgūt Viļņu.

Igaunija bija pirmā, kas noraidīja lietuviešu priekšlikumu par konferenci Kauņā. Tikko 5. septembra vakarā Tallinā bija pienācis lietuviešu priekšlikums, tā ministrs K. Selters paziņoja Latvijas sūtnim Vilim Šūmanim, ka Lietuvas priekšlikums ir nevietā; tas var radīt dažādus minējumus ārzemēs; Baltijas valstu stāvoklis esot labs, un baumām par 23. augusta slepeno protokolu neesot pamata.¹⁷² Nākamajā dienā, 6. septembrī, oficiāla negatīva atbilde tika dota lietuviešiem.¹⁷³ Igaunū nostāja izraisīja vilšanos Kauņā, taču nekas cits no igauņiem nebija sagaidāms. Ja igauņi būtu piekrituši, Latvija, šķiet, konferencē būtu piedalījies — tiesa gan, negribīgi, taču arī Rīgā igauņu noraidošā nostāja radīja zināmu atvieglojumu: nopietnas vēlēšanās noturēt konferenci nebija arī Latvijai. V. Munters sarunā ar Lietuvas sūtni Pranu Dailidi (*Dailide*) izteicās, ka “viņam gan arī liekoties, ka pašreizējā situācijā nebūtu lietderīgi šādu (konferenci) sasaukt, jo būšot grūti atrast jautājumus, par kuriem varētu kaut ko konkrēti runāt pie pašreizējiem apstākļiem”¹⁷⁴. Ja Rīgā un Tallinā valdīja uzskats, ka pat 1939. gada septembrī baltiešiem nav par ko runāt savā starpā, tad tā ir ļoti drūma liecība par labu Baltijas valstu pilnīgai atsvešinātībai un dzīvošanai ilūziju pasaulē katastrofas priekšvakarā.

Tā kā nebija notikusi konference Kauņā, nav dīvaini, ka nenotika arī otrs notikums, — lai arī formāli tam bija jābūt — Igaunijas un Latvijas militāro vādītāju tikšanās, neraugoties uz to, ka savstarpējā militārā savienība nebija oficiāli uzteikta. Tā tomēr jau sen bija mirusi, un nenotikusī ģenerāļu J. Laidonera (*Laidoner*) un J. Baloža tikšanās tikai apstiprināja šo faktu. Tikšanās bija domāta, lai apspriestu draudīgo stāvokli uz abu valstu austrumu robežas, pie kuras sākās lielu padomju spēku izvietošana. Kas bija tikšanās iniciators, joprojām

nav īsti skaidrs,¹⁷⁵ bet tas pat nav tik svarīgi. Viennozīmīgi skaidrs ir, pirmkārt, tas, ka tikšanās bija paredzēta 20. septembrī Valkā (šīs dienas rītā V. Šūmanis piezvanīja uz Ārlietu ministriju Rīgā; sarunas pieraksts ir šāds: “Šodien pat no rīta ģen. J. Laidoners ar ģen. J. Balodi Valkā.”¹⁷⁶). Otrkārt, tikšanās tomēr nenotika. Nedz J. Laidoners, nedz J. Balodis Valkā neieradās, un tikšanās tika atlikta Latvijas puses dēļ. Formāli par galveno J. Baloža atteikuma cēloni tika uzdots pilnīgi jaunā situācija, kas bija radusies uz Latvijas–Polijas robežas, kad Latvijā sāka ieplūst poļu civilie un militārie bēgļi un J. Balodis patiešām bija aizņemts ar šā kutelīgā jautājuma (kā uz poļu bēgļu klātbūtni Latvijā reaģēs PSRS, kas 17. septembrī bija iebrukusi Polijā, bet ar 18. septembri bija sākusi publiski apsūdzēt Igauniju par poļu zemūdeņu slēpšanu Igaunijas ūdeņos — šāds jautājums nodarbināja Latviju) risināšanu. Galvenais faktors tomēr ir bijusi V. Muntera nevēlēšanās, lai J. Balodis dodas uz Valku un Maskavai rodas iegāns apsūdzēt Latviju un Igauniju kaut kādos pretpadomju plānos. V. Muntera nostāja bija nožēlojama, taču igauņu militārpersonu vēlākie pārmetumi Latvijai par nenotikušo tikšanos Valkā ir pārmērīgi un apstiprina jau labi zināmo atsvešinātību, pat indīgumu abu valstu vadītāju attiecībās.

Par nenotikušo trešo, visnopietnāko tikšanos vislielāko pārmetumu tomēr pelnījis Igaunijas ārlietu ministrs K. Selters. Jau septembra pirmajā pusē igauņi, tāpat kā Latvija, sāka piedzīvot grūtas dienas ārējā tirdzniecībā. Viņi, tāpat kā Rīga, tikai daudz aktīvāk sāka lūgt Maskavu, lai tā paplašina savstarpējo tirdzniecību, un piedāvāja Padomju Savienībai parakstīt jaunu un ļoti apjomīgu tirdzniecības līgumu. Maskavu savukārt interesēja bāzes Igaunijā, bet pavisam maz — tirdzniecība. 22. septembrī K. Selters saņēma padomju ielūgumu apmeklēt Maskavu, lai runātu it kā par tirdzniecisko vienošanos. K. Selters pats, iespējams, bija plānojis pārrunāt arī kādus politiskus jautājumus, taču skaidrs ir tas, ka viņš negaidīja Maskavā ultimātu nekavējoties parakstīt bāzu līgumu, bet tieši to viņš saņēma 24. septembra vakarā, pirmajā dienā, kad viņš bija iebraucis padomju galvaspilsētā. Latvijas un Igaunijas attiecību kontekstā mums svarīgs ir tīri tehnisks jautājums, proti, K. Seltera ceļojuma grafiks. Viņš nesteidzās un izbrauca uz Maskavu pa dzelzceļu 22. septembra vakarā, un te ar Latviju nebija nekāda sakara — viņš nebrauca caur Latviju, bet, pat tad, ja brauktu, viņam ceļā uz Maskavu nebūtu bijis par ko latviešus informēt. Atpakaļceļā gan! Saņēmis sev pilnīgi negaidīto V. Molotova ultimātu, K. Selters lūdza atļauju atgriezties Tallinā un informēt par to prezidentu Konstantīnu Petsu. Atļauja tika dota, un 25. septembrī K. Selters devās uz Igauniju, šoreiz, padomju ultimāta spiests, bez vilcināšanās, ar lidmašīnu no Maskavas uz Rīgu,

no Rīgas uz Tallinu. Tiešas gaisa satiksmes no Maskavas uz Tallinu nebija. Lidojot caur Rīgu, viņam noteikti lidostā būtu bijis jātiekas ar Munteru un jāinformē Latvija par padomju ultimātu — tas bija nesalīdzināmi svarīgāk nekā J. Laidonera nenotikusī tikšanās ar J. Balodi. Galu galā arī Latviju gaidīja igauņu liktenis. Tikai 27. septembrī, kad K. Selters lidoja atpakaļ uz Maskavu, Rīgas lidostā viņš tikās ar Igaunijas sūtni Latvijā H. Rebani, informēja viņu par padomju prasībām un lika par tām informēt V. Munteru, ko H. Rebane arī izdarīja šīs pašas dienas vakarā. V. Munteram tā pirmā ziņa par PSRS ultimātu igauņiem un gaidāmo padomju-igauņu līgumu.¹⁷⁷

Tikai 30. septembrī, atceļā no Maskavas, kad bāzu līgums jau bija parakstīts, Spilves lidostā K. Selters personīgi informēja V. Munteru par notikušo. Uz V. Muntera aizrādījumu, ka Latviju vajadzējis informēt agrāk, K. Selters esot atteicis: “Ko jūs būtu darījuši?”¹⁷⁸ Nedaudz vēlāk, 1939. gada 11. oktobrī, kad arī Latvija bija pakļāvusies padomju ultimātam, uzrunājot Sabiedrisko lietu ministrijas atbildīgos darbiniekus, ministrs Alfrēds Bērziņš šādi novērtēja igauņu rīcības sekas: “Ja līgumu būtu slēgušas vismaz divas šīs valstis, Igaunija un Latvija, kuras saistīja savstarpējas palīdzības līgums, kopīgi, abas sēžot pie viena galda, tad — pēc manas uztveres — sarunu saturs un rezultāti varētu būt vieglāk aizstāvējami no Latvijas un Igaunijas interešu viedokļa, nekā bija tagad, kad līgums bija jāslēdz katrai valstij atsevišķi.”¹⁷⁹ Pie A. Bērziņa teiktā jāpiebilst, ka, pirmkārt, Maskava nebūtu pieļāvusi nekādas sarunas ar divām Baltijas valstīm kopā; gluži pretēji — PSRS taktika bija vērsta uz vienas valsts atdalīšanu no otras, un no šīs taktikas Maskava nekad nav atkāpusies; otrkārt, stipri jāšaubās, vai pati Latvija būtu gatava uz kopīgu rīcību ar Igauniju — abu savstarpējās attiecībās nekas par to neliecināja, taču, bez šaubām, tas, ka jau 25. septembrī neinformēja Latviju par padomju ultimātīvajām prasībām, bija ļoti nekorekti.

Novēlotā tuvināšanās

Vismaz divi cēloņi veicināja Baltijas valstu sadarbību pašā to bojāejas priekšvakarā. Pirmais, protams, bija tas, ka tagad visas trīs valstis beidzot bija vienādā stāvoklī — tās visas bija padomju protektorāts un visās bija padomju bāzes. Tikai šā liktenīgā faktora ietekmē Baltijas valstis sāka izjust kopību, taču pat tā nebija gluži īsta — politiķi joprojām saglabāja egoistisko atsvešināšanos. Otrs cēlonis bija tas, ka pasaules karš un vācu kontrole Baltijas jūrā pārtrauca ekonomiskos sakarus ar Rietumeiropu, un tas, kā jau tika minēts, ļoti negatīvi

ietekmēja Baltijas valstu saimniecību, īpaši Igaunijā un Latvijā, kas bija industrializētākas nekā Lietuva. Tagad Baltijas valstis bija spiestas trūkstošās piegādes no rietumiem aizvietot — cik nu tas bija iespējams — ar savstarpējās tirdzniecības būtisku pieaugumu.

Laika posmā kopš bāzu līgumu noslēgšanas ar Padomju Savienību līdz Baltijas valstu okupācijai 1940. gada jūnija vidū triju valstu savstarpējie kontakti aptvēra faktiski visas dzīves jomas — no divām Baltijas Antantes ārlietu ministru konferencēm (1939. gada 7.–8. decembrī Tallinā un 1940. gada 14.–16. martā Rīgā) līdz dažādu profesiju pārstāvju — juristu, ugunsdzēsēju un tamlīdzīgām konferencēm un plašiem kultūras sakariem, kas veidoja īstas starptautiskas attiecības — attiecības starp lietuviešu, latviešu un igauņu tautām. Visnozīmīgākie sakari veidojās saimnieciskajā un kultūras jomā.

Politiski lēmumu par ekonomiskās sadarbības strauju paplašināšanu pieņēma jau minētā X Baltijas Antantes konference 1939. gada decembrī. Tika izveidota saimnieciskajiem jautājumiem veltīta komisija un pieņemts lēmums par apmainīšanos ar konfidenciālu informāciju saimniecības jomā. Līdz 1940. gada martam, proti, līdz XI Antantes konferencei notika četras saimniecisko ekspertu sanāksmes. Pēc Antantes 1940. gada marta konferences Latvijas valdība 19. martā nolēma nodibināt atsevišķu starpresoru komiteju Ārlietu ministrijas vadībā, kuras uzdevums bija “pētīt un noskaidrot, kādas preces Latvija varētu ražot izvešanai uz Igauniju un Lietuvu un kādas preces Latvija savukārt ievest no šīm valstīm”¹⁸⁰. Praktiskajā sadarbībā galvenie virzieni bija šādi: 1) Baltijas valstis sāka saskaņot savu eksporta un importa politiku, lai panāktu izdevīgāku cenu un transporta noteikumus; 2) strauji auga savstarpējā tirdzniecība: 1940. gada pirmajos četros mēnešos Latvijas un Igaunijas tirdzniecības apjoms pieauga piecas reizes (īpaši palielinājās Igaunijas degakmens nozīme, un tas atspoguļoja nopietno stāvokli enerģijas resursu jautājumā), bet Igaunijas un Lietuvas — divas reizes;¹⁸¹ 3) 1940. gada martā principiāli tika izlemts jautājums par jaunas kaustiskās sodas fabrikas celšanu, ko īstenotu trīs valstis kopā.¹⁸²

Garīgā tuvināšanās vārda tiešā nozīmē paplašinājās līdz Baltijas valstu neatkarības pēdējai stundai. 1940. gada pavasarī Latvijas radiofons katru dienu sniedza ziņas par notikumiem Igaunijā un Lietuvā (to pašu regulāri darīja laikraksts “Latvijas Kareivis”); radio arvien biežāk skanēja igauņu un lietuviešu mūzika. 1940. gada 4. martā Kauņā, bet 8. martā Tallinā sāka ar panākumiem demonstrēt jauno latviešu lielfilmu “Zvejnieka dēls”. Notika skolēnu apmaiņa un aktivizējās tūrisms (1940. gada aprīlī Kauņā sanāca Baltijas valstu

tūrisma lietu vadītāju konference); palielinājās tulkoto darbu skaits — līdz 1940. gadam latviski bija tulkoti 68 lietuviešu autoru 111 darbi un 32 grāmatas bija tulkotas no igauņu valodas. Latvijas Universitātē tika nodibināti lietuviešu un igauņu valodas lektorāti, bet Tartu Universitātē — latviešu un lietuviešu valodas un kultūras elektorāts un par lektoru tika iecelts Kārlis Draviņš.¹⁸³

Lielākais iecerētais pasākums bija “Baltijas nedēļa” un Baltijas valstu sadarbības kongress Tallinā 1940. gada 15.–17. jūnijā. Tās uzmanības centrā bija jābūt trim lieliem jautājumiem: Baltijas valstu saimnieciskā pašiztika pasaules kara apstākļos; kultūras vērtību apmaiņa; Baltijas valstu likumdošanas saskaņošana. Nedēļas ietvaros bija paredzēta pilsētu savienības, mūziķu, aptieķāru, ugunsdzēsēju, mežsaimnieku, patērētāju sanāksmes, studentu tikšanās un sporta pasākumi.¹⁸⁴ 15. jūnijā Tallinā ieradās 250 pārstāvji no Latvijas un 250 no Lietuvas. Katru valsti pārstāvēja 16 dažāda veida biedrības, bija paredzētas apspriedes un konferences. Šīs dienas rītā lielais igauņu laikraksts *Paevaleht* publicēja plašu rakstu par baltiešu kultūras sadarbību, uzsverot, ka Baltijas valstis esot ļoti labvēlīgā stāvoklī, ko nodrošinot to īstenotā miera politika un savstarpējās palīdzības līgumi ar PSRS.¹⁸⁵ Tieši šajā dienā Padomju Savienība okupēja Lietuvu... Lietuvieši pirmie satraukumā atstāja Tallinu, bet Viļņā un Kauņā tieši 15. un 16. jūnijā viesojās Dailes teātris no Rīgas. Izcilais latviešu dziedonis Ādolfs Kaktiņš, kurš Tallinā bija dziedājis “Karmenas” izrādē, par noskaņojumu pēc tam, kad bija saņemtas ziņas par padomju karaspēka iebrukumu Lietuvā, “Baltijas nedēļā” rakstīja: “Bija skaidrs, ka padomju armija okupēs arī Latviju un Igauniju. Nodziedāju vēl kādā skolas zālē, bet publikas bija maz. Kurš gan tagad varēja mierīgi nosēdēt koncertā, kad izšķīrās valstu un tautu likteņi? Vakarā vēl notika saviesīgs vakars. Mēs, daži latviešu un igauņu kolēģas, nosvētījām īstas “dzīres mēra laikā” — ar asarām, histēriskiem smiekliem...”¹⁸⁶

Divi fakti īpaši jāuzsver saistībā ar PSRS ultimātu Baltijas valstīm. Pirmais: lai arī intensīvāki bija kļuvuši baltiešu militārie kontakti, tiem bija gandrīz vienīgi informatīvs raksturs — informācija par padomju bāzēm un padomju prasībām attiecībā uz bāzu izvietojumu interesēja visas trīs Baltijas valstis. Latvijas un Igaunijas militāri politiskajā savienībā, kurai faktiski vairs nebija nekādas jēgas, netika iekļauta Lietuva — pat bojāejas priekšvakarā Latvija un Igaunija uz to nebija spējīgas. Taču pat tad, ja būtu izveidota triju valstu savienība, tas nevarētu būt attaisnojums tam, ka Padomju Savienība iznīcināja trīs miermīlīgas valstis. Otrs fakts: 1940. gada martā nāca klajā triju valstu kopīgā izdevuma *Revue Baltique* pirmais numurs; tas bija angļu, vācu un franču valodā, un tam bija un nevarēja būt citāds kā vien miermīlīgs raksturs,

iztirzājot Baltijas valstu dzīves problēmas.¹⁸⁷ Otrais numurs nāca klajā 15. jūnijā, Baltijas nedēļai sākoties, un bija veltīts kultūras sakaru jautājumiem (to laikam pat nepaspēja izplatīt). Maskavas apsūdzības, ka žurnāls esot liecinājis par slepenas, pret PSRS vērstas baltiešu militāras savienības pastāvēšanu, bija absurdas.

Atsauces

- ¹ Skat.: *Дорошенко В., Павлова И., Раак Р.* Не миф: речь Сталина 19 августа 1939 года // *Вопросы истории*, 2005, N. 8, с. 3–20.
- ² J. Staļina runa VK(b)P CK Politbiroja sēdē 1939. gada 19. augustā // *Latvijas Vēsture. Jaunie un jaunākie laiki*, 1998, 4. nr., 74. lpp.
- ³ Turpat, 75. lpp.
- ⁴ СССР — Германия 1939, с. 48.
- ⁵ ADAP, Ser.D, Bd. VII, S. 131.
- ⁶ *Davies N.* Im Herzen Europas. Geschichte Polens. — München, 2006, S. 59.
- ⁷ Документы внешней политики, 1939 год. — Москва, 1992, т. XXII, кн. 1, с. 624.
- ⁸ ADAP, Ser.D, Bd. VII, S. 184–185.
- ⁹ Turpat, 187. lpp.
- ¹⁰ Секретный дополнительный протокол // *Новая и новейшая история*, 1993, N. 1, с. 89.
- ¹¹ *Lipinsky J.* Das geheime Zusatzprotokoll zum deutsch-sowjetischen Nichtangriffsvertrag vom 23. August 1939 und seine Entstehungs- und Rezeptionsgeschichte von 1939 bis 1999. — Frankfurt am Main, 2004, S. 86.
- ¹² Pakts nosaukts tā iniciatoru Francijas ārlietu ministra Aristida Briāna un ASV valsts sekretāra Frenka Keloga vārdā.
- ¹³ *Otto H.-D.* Lexikon fataler Fehlentscheidungen im Zweiten Weltkrieg. — München, 2005, S. 15.
- ¹⁴ *Davies N.* Im Herzen Europas., S. 117.
- ¹⁵ Vācijas Ārlietu ministrijas valsts sekretārs Ernsts fon Veiczekers 1939. gada 14. oktobrī rakstīja, ka bez 23. augusta līguma nebūtu izraisīts karš. — *Die Weizsäcker Papiere 1933–1950.* — Frankfurt am Main, 1974, S. 178. Ā. Hitlers bija pat sagatavojis atkāpšanās pasākumus, ja neizdotos panākt vienošanos ar PSRS. Tādā gadījumā, piemēram, viņš augusta beigās sarīkotu lielu 1914. gada Tannenbergas kaujas uzvarētāju godināšanas ceremoniju (gatavojoties uzbrukumam Polijai, Vācija bija sakoncentrējusi Austrumprūsijā lielas karaspēka vienības), bet septembra sākumā sasauktu Nirnbergā nacistu partijas miera kongresu.
- ¹⁶ *Nolte E.* Der europäische Bürgerkrieg 1917–1945. Nationalsozialismus und Bolchevismus. — Frankfurt am Main, 1987, S. 311.
- ¹⁷ *Lipinsky J.* Das geheime Zusatzprotokoll., S. 61.
- ¹⁸ LVVA, 2574.f., 4. apr., 7468. l., 121. lp.
- ¹⁹ Turpat.
- ²⁰ Slovēkija, kas konstituējās 1939. gada 14. martā, bija lielā mērā no Vācijas atkarīga valsts.

- 21 LVVA, 2574.f., 4. apr., 7468. l., 74. lp.
- 22 ADAP, Ser. D, Bd.VII, S. 386–387.
- 23 Turpat, 409. lpp.
- 24 Turpat, 452. lpp.
- 25 *Vizulis I.* The Molotov–Ribbentrop Pact of 1939: The Baltic Case. — Wesport, 1990, p. 16.
- 26 1939. gada nogalē un 1940. gada sākumā U. fon Koce vairākkārt informēja V. Munteru par Vācijas un Padomju Savienības noslēgtajiem slepenajiem nolīgumiem.
- 27 *Ronis I.* Kārļa Ulmaņa trimdas piezīmes // Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls, 1992, 4. nr., 148. lpp. Piebildīsim, ka U. fon Koce bija viens no tiem vācu diplomātiem, kas uzskatīja par nepieciešamu oficiāli izteikt prieku par tās valsts bojāeju, kurā viņš līdz tam bija akreditēts. 1940. gada 8. augustā, dažas dienas pēc Baltijas valstu inkorporācijas Padomju Savienībā, viņš apciemoja padomju sūtni Rīgā Vladimiru Derevjanski. Ziņojumā uz Berlīni par šo apmeklējumu U. fon Koce norādīja: “Iesākumā es izteicu savus laimes vēlējumus sakarā ar to, ka aneksijas realizācija esot apmierinoši noslēgusies, un piebildu, ka mums kā Krievijai draudzīgai nācijai pirmām kārtām ir iemesls līdzpriecāties par šo sekmīgo akciju.”
- 28 LVVA, 2574. f., 4. apr., 7468. l., 53. lp.; Diktierte Option. Die Umsiedlung der Deutsch-Balten aus Estland und Lettland. — Neumünster, 1972, S. 67.
- 29 *Herwarth H. von.* Zwischen Stalin und Hitler. Erlebte Zeitgeschichte. — Frankfurt am Main, 1982, S. 188.
- 30 LVVA, 1307. f., 1. apr., 189. l., 182. lp.
- 31 Brīvā Zeme, 1939, 30. augusts.
- 32 Valsts prezidenta deklarācija // Valdības Vēstnesis, 1939, 2. septembris.
- 33 Latvijas Ministru kabineta sēdes protokols, 1939. gada 3. septembris // LVVA, 1307. f., 1. apr., 189. l., 190. lpp.
- 34 Latvijas Ārlietu ministrijas ģenerālsēkretāra M. Nukšas pārskats sūtņiem ārvalstīs, 1939. gada 15. septembris // LVVA, 2574. f., 3. apr., 3305. l., 163. lp.
- 35 *Jēkabsons Ē.* Latvijas reakcija uz Otrā pasaules kara sākumu 1939. gada septembrī un attieksme pret Poliju // Latvijas Kara muzeja gadagrāmata VI. — Rīga, 2005, 23. lpp.
- 36 Turpat.
- 37 Diktierte Option..., S. 21.
- 38 Latvijas okupācija un aneksija 1939–1940. Dokumenti un materiāli. — Rīga, 1995, 103. lpp.
- 39 Sk.: *Jēkabsons Ē.* Latvijas reakcija uz Otrā pasaules kara sākumu..., 24. lpp.
- 40 СССР и Литва в годы второй мировой войны. Т. 1. — Vilnius, 2006, с. 182.
- 41 PSRS Tautas aizsardzības komisāra K. Vorošilova pavēle citēta pēc: *Strods H.* Latvijas okupācijas pirmais posms (1939. gada 23. augusts–1940. gada sākums) Okupācijas režīmi Latvijā 1940.–1959. gadā (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti. 10. sēj.). — Rīga, 2004, 37. lpp.; sk. arī — *Ilmjarv M.* Silent Submission. Formation of Foreign Policy of Estonia, Latvia and Lithuania. Period from Mid — 1920 –s to Annexation in 1940. — Stockholm, 2004, pp. 365–366, 379.
- 42 Документы внешней политики. — Т. 22, Книга 2, Москва, 1992, сс. 610–613.
- 43 Полпреды сообщают, с. 21, 23, 43; LVVA, 2574.f., 3. apr., 3305.l., 175–178. lp.; *Feldmanis I., Stranga A., Virsis M.* Latvijas ārpolitika un starptautiskais stāvoklis, 350.–351. lpp.
- 44 LVVA, 2574.f., 3. apr., 3305.l., 163. lp.
- 45 Дневник полпреда И. Зотова // АВП СССР, ф. 06, ор. 1., папка 12, дело 118, с. 90,

- 94–96; par poļu bēgļiem Latvijā sk. jaunākajā pētījumā — *Jēkabsons Ē.* Latvijas reakcija uz Otrā pasaules kara sākumu 1939. gada septembrī un attieksme pret Poliju. — Latvijas kara muzeja gadagrāmata. VI. — Rīga, 2005, 21.–30. lpp.
- 46 LVVA, 2570. f., 1. apr., 466.l., 51.–52. lp. V. Muntera rīcību poļi uztvēra, turklāt pilnīgi pamatoti, ļoti sāpīgi un diezgan ilgi neaizmirsā — sk. *Jēkabsons Ē.* Poselstwo Lotwy w Polsce we wrzesniu 1939 roku. — *Przeglad Nauk Historycznych* 2005, R. IV, nr 1 (7), s. 144.
- 47 *Ilmjarv M.* Silent Submission, p. 395.
- 48 LVVA, 1307. f., 1. apr., 315. l., 213. lp.
- 49 Полпреды сообщают, с. 62.
- 50 LVVA, 5969. f., 1. apr., 291.l., 5.–8. lp.
- 51 Turpat, 10. lp.
- 52 LVVA, P- 1019. f., 1. apr., 1. lieta.
- 53 Полпреды сообщают, с. 84–87.
- 54 LVVA, 5969 .f., 1. apr., 291. l., 15. lp.
- 55 Sk. sīkāk. — *Gore I., Stranga A.* Latvija: neatkarības mijkrēslis, 229.–230. lpp.
- 56 Полпреды сообщают, с. 76.
- 57 LVVA, 5969. f., 1. apr., 291. l., 5. lp.
- 58 *Dunsdorfš E.* Kārļa Ulmaņa dzīve, 442. lpp.
- 59 Profesors H. Strods īpašā pētījumā ir lietojis vairākus apzīmējumus, raksturojot Latvijas stāvokli pēc 1939. gada 5. oktobra: faktiskā okupācija; okupācijas pirmais posms; pat — Latvijas aneksijas sākums (*Strods H.* Latvijas okupācijas pirmais posms, 23., 41, 65. lpp.), lai arī citviet ir sastopami šādi vērtējumi kā “Latvijas neokupētā daļa” (tā, kurā nebija padomju bāzes, tātad ne visa valsts bija okupēta) vai “Latvija — PSRS protektorāts” (27. lpp.). Man šķiet, ka par aneksiju 1939. gada rudenī noteikti vēl nevar runāt; šķiet, ka protektorāts vai daļējs protektorāts būtu daudz maz precīzs Latvijas stāvokļa apzīmējums. Pilnīgi pamatoti nosodot Latvijas valdības pieglaimošanos Maskavai 1939. gada rudenī, Strods to apzīmē pat par “pašokupāciju” (67. lpp.). Šādu “jēdzienu” var lietot tikai kā metaforu vai sinonīmu, runājot par garīgu nepretošanos; Latvija nedz gribēja, nedz varēja pati sevi okupēt; šāda rīcība ir gluži vienkārši neiespējama un bez precedenta vēsturē.
- 60 *Strods H.* Op. cit., 51., 55., 62. lpp; *Gore I., Stranga A.* Op. cit., 35.–37. lpp.
- 61 LVVA, 5969. f., 1. apr., 13. l., 40. lp.
- 62 LVVA, 1474. f., 3. apr., 6. l., 133., 144. lp.
- 63 Turpat, 9. l., 25. lp.
- 64 Turpat, 2574. f., 3. apr., 3291. l., 92.–93. lp.
- 65 Turpat, 1474. f., 3. apr., 6. l., 227.–232. lp.
- 66 *Gore I., Stranga A.* Latvijas neatkarības mijkrēslis, 41. lpp.
- 67 LVVA, 2574. f., 3. apr., 3295. l., 98. lp.
- 68 Turpat, 3281. l., 38. lp.; par Igaunijas valdības nostāju laikā, kad PSRS veica agresiju pret Somiju, sk. — *Laasi E.* Finlands Winter War and Estonian Neutrality. — *Journal of Baltics Studies*, Fall 1993, pp. 269–283.
- 69 LVA, 240. f., 2. apr., 931. l., 35. lp.
- 70 Полпреды сообщают, с. 228.
- 71 Dr. *Valters M.* Mana sarakste ar Kārli Ulmani un Vilhelmu Munteru. — *Vasteras*, 1957, 111. lpp.
- 72 LVVA, 1368. f., 3. apr., 1307. l., 107. lp.
- 73 Turpat, 2574. f., 13. apr., 1717. l., 89. lp.

- ⁷⁴ Pelkaus E. Kāda ģenerāļa krišana // Latvijas Arhīvi, 1994, nr. 4, 86.–91. lpp.
- ⁷⁵ K. Ulmanis bija pat nolēmis I. Zotovu apbalvot! Maskavā sūtnis F. Kociņš šo ieceri pārrunāja ar PSRS ārlietu tautas komisāra vietnieku V. Dekanozovu: “Pacēlu delikāto jautājumu par (iepriekšējā) sūtņa I. Zotova varbūtējo apbalvošanu. Informēju, ka Valsts prezidenta kungs augsti novērtējis I. Zotova darbību, sevišķi saistītu ar Latvijas un Padomju Savienības savstarpējās palīdzības pakta noslēgšanu un, lai atzīmētu viņa nopelnus, izteicis vēlēšanos apbalvot I. Zotovu ar mūsu valsts ordeni.” V. Dekanozovs atbildēja, ka PSRS pilsoņiem nav tiesību pieņemt ārzemju ordeņus. — Ščerbinskis V. Latvija strupceļā // Lauku Avīze, 1999, 21. aug.
- ⁷⁶ Cit. pēc: Kāda cilvēka dzīve. Klāva Lorenca atmiņas. Piezīmes un personu rādītājs. — Rīga, 2005, 28. lpp.
- ⁷⁷ Latvijas Okupācijas muzeja gadagrāmata. 2005. Atbrīvotāji kā iekarotāji. — Rīga, 2006, 151. lpp.
- ⁷⁸ LVA, 240. f., 2. apr., 931. l., 36. lp. (interesanta detaļa: maijā Latkovskim bija arī regulārā tikšanās ar PSRS izlūkdienesta rezidentu Rīgā Ivanu Čičajevu, kas nākamo tikšanos noteica 18. jūnijā 22.00 vakarā Pārdaugavā. — Turpat, 40. lp. Laikam tā bija nejaušība un diez vai maijā I. Čičajevs jau zināja, ka Latvija tiks okupēta 17. jūnijā).
- ⁷⁹ K. Berķa adjutants pulkvedis Roberts Osis, kurš pavadīja ģenerāli braucienā uz PSRS, rakstīja, ka sarunā ar K. Berķi ir piedalījies ne tikai V. Molotovs, bet pat J. Staļins; nevienā citā avotā neesmu sastapis norādi uz J. Staļina klātbūtni. Par sarunas saturu R. Osis liecināja: “Uz ģen. Berķa jautājumu “Vai mēs varam atgriezties pārliecībā, ka PSRS pildīs līguma (5. oktobra) noteikumus”, V. Molotovs iesāka un J. Staļins pabeidza apgalvojumu, ka Padomju Savienība visus līgumus pilda ar vislielāko precizitāti, tādēļ arī jums nav ko baidīties, varat mierīgi atgriezties pārliecībā, ka Latvijas suverenitāte netiks skarta.” — Vilciņš T. Pulkvedis Roberts Osis raksta un runā // Latvijas Arhīvi, 1995, 2. nr., 45. lpp. Tas skan pilnīgi ticami neatkarīgi no tā, vai J. Staļins piedalījās sarunā vai ne: K. Berķa vizīte tika izmantota Latvijas maldināšanai.
- ⁸⁰ Kara ministra ģenerāļa K. Berķa iespaidi Padomju Savienībā // Jaunākās Ziņas, 1940, 13. jūn.
- ⁸¹ Jaunākās Ziņas, 1940, 3. jūn.
- ⁸² Latvijas okupācija un aneksija. 1939–40. Dokumenti un materiāli. — Rīga, 1995, 327.–328. lpp.
- ⁸³ Strods H. Latvijas armijas deportācijas plāns 1940. gada 9. jūnijā // Lauku Avīze, 2001, 19. jūl.; 15. jūnijā V. Čerņišovs deva rīkojumu sagatavot vēl vienu jaunu nometni Tulas apgabalā, kas spētu uzņemt 10 000 deportētos. — СССР и Литва в годы второй мировой войны. Т. 1, Vilnius, 2006, с. 613.–614.
- ⁸⁴ СССР и Литва, с. 52.
- ⁸⁵ 1940. gada 10. maijā padomju bāzēs Baltijā bija 66 946 karavīru un virsnieku, 1065 tanki, 582 kaujas lidmašīnas, 150 bruņumašīnas // Latvijas Okupācijas muzeja gadagrāmata, 2005, 151. lpp. Klāt vēl jāpieskaita padomju kara flotes jūrnīki, kuru skaits nav zināms.
- ⁸⁶ Ильмярв М. Балтийские страны..., с. 273.
- ⁸⁷ LVVA, 2570. f., 13. apr., 1146. l., 27. lp.
- ⁸⁸ Turpat.
- ⁸⁹ Turpat, 28. lpp.
- ⁹⁰ Turpat, 27.–30. lpp.
- ⁹¹ Turpat, 5. apr., 62. l., 131. lp.

- ⁹²Документы внешней политики, 1939. — XXII: В 2 кн. 2 : 1 сентября–31 декабря 1939 г. — Москва, 1992, с. 608–611.
- ⁹³Latvian–Russian Relations / Documents Compiled by Dr. A. Bilmanis. — Washington, 1944, p. 193–194.
- ⁹⁴ADAP, Ser. D, Bd., VIII, S. 101.
- ⁹⁵Peter A. Kriegsvorbereitung und Grossraumwirtschaft. Ziele und Methoden der deutschen “Randstaatenpolitik” gegenüber Lettland 1939–1941 // Nordost – Archiv. Zeitschrift für Regionalgeschichte, 1996, Bd. V, S. 408.
- ⁹⁶Turpat.
- ⁹⁷Sk.: piemēram, Bosse L. Vom Baltikum in den Reichsgau Warheland // Deutschbalten, Weimarer Republik und Drittes Reich. — Köln, 2001, Bd. I, S. 320–322.
- ⁹⁸ADAP, Ser. D, Bd. VIII, S. 128.
- ⁹⁹Līgums par vācu tautības Latvijas pilsoņu pārvietošanu uz Vāciju, 1939. gada 30. oktobris // LVVA, 2570. f., 3. apr., 368. l., 8. lp.
- ¹⁰⁰Turpat, 9. lpp.
- ¹⁰¹Turpat, 2574. f., 4. apr., 7567. l., 345. lp.
- ¹⁰²Turpat, 2570. f., 3. apr., 368. l., 10. lp.
- ¹⁰³Turpat, 2574. f., 4. apr., 7567. l., 343. lp.
- ¹⁰⁴Bericht des Vertreters des Reichsministeriums bei den deutsch–lettländischen Umsiedlungsverhandlungen in Riga an das Reichsfinanzministerium vom 30. Oktober 1939 // Diktierte Option..., S. 343.
- ¹⁰⁵Hehn J. von. Die Umsiedlung der baltischen Deutschen — das letzte Kapitel baltisch–deutscher Geschichte. — Marburg, 1984, S. 137.
- ¹⁰⁶Kroeger E. Der Auszug aus der alten Heimat: Die Umsiedlung der Baltendeutschen. — Tübingen, 1967, S. 140.
- ¹⁰⁷Pēc Vācijas uzbrukuma Polijai 1939. gada septembrī tur dzīvojošie vācieši nereti kļuva par vardarbības upuriem. Viszināmākie ir 3. septembra (svētdiena) notikumi Bidgoščā–Brombergā (*Bromberger Blutsonntag*). Berlīne izmantoja visus šos ekscesus (pēc vācu vēsturnieku ziņām, pavisam gāja bojā ap 5000 Polijas vāciešu), lai attaisnotu savu vēlāko nežēlīgo rīcību pret poļu tautu. Brombergas asinspirts dzīļi ietekmēja Vācijas politisko vadību. Vairāki vācu politiķi un diplomāti izplatīja un aizstāvēja versiju, ka tieši Brombergas notikumu iespaidā Ā. Hitlers 1939. gada septembrī pieņēma lēmumu “izvākt” vāciešus no Latvijas un Igaunijas, kas bija iekļautas PSRS “interese zonzā”, lai Baltijas valstu okupācijas gadījumā nebūtu jāpiedzīvo otra Bērtuļu nakts. “Brombergas komplekss” visai bieži traucēja vācu politiķiem reāli novērtēt situāciju.
- ¹⁰⁸LVVA, 6209. f., 1. apr., 41. l., 31. lp.
- ¹⁰⁹Diktierte Option..., S. 408.
- ¹¹⁰Oberländer E. Latvian–German Relations, 1939–1940 // Latvija Otrajā pasaules karā (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 1. sēj.). — Rīga, 2000, 41. lpp.
- ¹¹¹PA AA, R 104592, 381716.
- ¹¹²Turpat, R 27207, 111058.
- ¹¹³Turpat, 110550.
- ¹¹⁴Oberländer E. Latvian–German Relations, p. 37.
- ¹¹⁵Sk.: Ahman R. Der Hitler–Stalin Pakt: Nichtangriffs- und Angriffsvertrag?// Hitler–Stalin Pakt 1939. Das Ende Ostmitteleuropas? — Frankfurt am Main, 1989, S. 42.
- ¹¹⁶Peter A. Kriegsvorbereitung und Grossraumwirtschaft, S. 18.

- 117 *Fleischhauer I.* Diplomatischer Widerstand gegen "Unternehmen Barbarossa". — Berlin, 1991, S. 170.
- 118 *Peter A.* Kriegsvorbereitungen und Grossraumwirtschaft, S. 419.
- 119 ADAP, Ser. D, Bd.IX, S. 492.
- 120 1940. gada jūlija sākumā vāciešu rīcībā bija ziņas, ka Padomju Savienība ir iepļānojusi koncentrēt Lietuvā 50, Latvijā 30 un Igaunijā 20 divīziju. — PA AA, R 10490, 379938.
- 121 *Fleischhauer I.* Diplomatischer Widerstand., S. 170.
- 122 *Риббентроп И. фон.* Между Лондоном и Москвой. Воспоминания и последние записи. — Москва, 1996, с. 172.
- 123 *John Hiden.* On the Edge of Diplomacy? Britain, the Baltic and East-West Relations between the Wars, Acta Universitatis Stockholmiensia. Studia Baltica Stockholmiensia 8., 1991, p. 318.
- 124 *Salmon P.* British Security Interests in Scandinavia and the Baltic 1918–1939, Acta Universitatis Stockholmiensia. Studia Baltica Stockholmiensia 3., 1988, p. 125, 135.
- 125 *Feldmanis I., Stranga A., Virsis M.* Latvijas Ārpolitika un starptautiskais stāvoklis. 30. gadu otrā puse. — Rīga: Latvijas Ārpolitikas institūts, 1993, 333.–338. lpp.
- 126 *Churchill W. S.* The Second World War. The Gathering Storm, Vol. 1. — London: Cassell And Co Ltd, 1948, p. 285.
- 127 Deklarācija par Latvijas neitralitāti // Brīvā Zeme, 1939, 2. sept.
- 128 Public Record Office. Foreign Office // (PRO. FO.)-371., 24759. N383/383/59.
- 129 *Andersons E.* Latvijas vēsture. Ārpolitika II, 1920-1940. — Stokholma: Daugava, 1984, 206. lpp.
- 130 Nordic Neutrality, Daily Telegraph, 21. Oct. 1939.
- 131 PRO. FO-371., 23606. N7202/8511/59
- 132 Ibid, N5483/564/59
- 133 Ibid, 23605. N3166/381/59
- 134 Ibid, N4937/381/5913 PRO. FO-371., 23605. N5724/381/59
- 135 PRO. FO-371., 23605. N5724/381/59
- 136 Ibid, N5724/381/59
- 137 *Lautenschlager K.* Plan "Catherine". The British Baltic Operation, 1940, Journal of Baltic Studies, Vol. 5, No. 3., 1974, pp. 213–214.
- 138 *Hiden J. and Salmon P.* The Baltic Nations and Europe. Estonia, Latvia and Lithuania in the Twentieth Century. — London and New York: Longman, 1991, p. 104.
- 139 PRO. FO-371., 23609. N4193/4193/59
- 140 Latvijas Valsts Vēstures arhīvs (LVVA)-2574. f., 4. apr., 7352. l., 61.–62. lpp.
- 141 PRO. FO-371., 24759. N172/172/59
- 142 LVVA-2574. f., 3. apr., 3291. l., 194. lpp.
- 143 The Times, 2 Oct. 1939.
- 144 PRO. FO-371., 24759. N383/383/59
- 145 Ibid, 24761. N5833/224/59
- 146 Ibid, 24765. N2484/2484/59
- 147 Daily Express, 13 Febr. 1940
- 148 Daily Express, 15 Febr. 1940
- 149 LVVA-1313. f., 1. apr., 153. l., 10.–11. lpp.
- 150 PRO.FO-371., 24765. N2484/2484/59
- 151 Ibid, N2518/2518/59
- 152 *Andersons E.* Latvijas vēsture, 364.–365. lpp.

- 153 PRO FO-371., 24765. N3686/3686/59
- 154 Ibid, N5824/5824/59
- 155 Ibid, N6085/5917/59
- 156 Ibid, N6025/5917/59
- 157 Ibid, N6024/5918/59
- 158 Ibid, 24763.N6042/2039/59
- 159 *Gorodetsky G.*, Stafford Cripp's Mission to Moscow, 1940-1942. — Cambridge: Cambridge University Press, 1984, pp. 63-73, 79, 94.
- 160 PRO.FO-371., 24763.N6177/2039/59
- 161 PRO.FO-371.,24764.N6417/2039/59
- 162 Ibid, 24763.N6249/2039/59
- 163 Ibid, 24764.N6979/2039/59
- 164 Ibid, 24765 N7562/2039/59
- 165 *Kirby D.*, The Baltic States, 1940-1950. In M. McCauley (ed), *Communist Power in Europe 1944-1949.* — London, 1977, p. 24.
- 166 PRO. FO-371.,32735. N1040/347/59
- 167 PRO. FO-371, 24763, N6257/2039/59
- 168 Sīkāk sk.: *Feldmanis I., Stranga A., Virsis M.* Latvijas ārpolitika un starptautiskais stāvoklis, 137.-138. lpp.
- 169 Sk.: *Stranga A.* Latvijas-Padomju Krievijas miera līgums 1920. gada 11. augustā. — Rīga, 2000, 150.-152. lpp.
- 170 *Ulmanis K.* Manas piezīmes, 10. lpp.
- 171 LVVA, 2574. f., 3. apr., 3305. l., 165. lp.; Lietuvas premjerministra vietnieks K. Bi-zausks, kurš septembra sākumā pildīja ārlietu ministra pienākumus, un ārlietu ministrijas politiskā departamenta direktors E. Turausks 1939. gada 13. septembrī vēstulē Lietuvas sūtņiem izteica nopietnas bažas par gaidāmo PSRS rīcību, balstītas viņu pār-liecībā par Vācijas-PSRS slepenas vienošanās pastāvēšanu // *Feldmanis I., Stranga A., Virsis M.* Op. cit., 415. lpp, 352. nr., atsaucē.
- 172 Turpat, 370. lpp.
- 173 *Ilmjarv M.* Op. cit., p. 398.
- 174 LVVA, 2574. f., 3. apr., 3305. l., 26. lp.
- 175 M. Ilmjarvs uzskata, ka iniciators esot bijis Latvijas sūtņis Igaunijā V. Šūmanis (*Ilm-jarv.* Op. cit., p. 391); tradicionālais viedoklis historiogrāfijā nenotikušās tikšanās ini-ciatīvu piešķir Laidoneram.
- 176 LVVA, 2574 f., 3. apr., 2681. l., 6. lp.
- 177 *Ilmjarv M.* Op. cit., p. 392.
- 178 *Andersons E.* Latvijas vēsture. Ārpolitika. II daļa, 212. lpp.
- 179 LVVA, 3758. f., 1. apr., 1503. l., 2. lp.
- 180 Turpat, 2574. f., 3. apr., 3279. l., 49. lp.
- 181 Strauji augusi Baltijas valstu savstarpējā preču apmaiņa // *Jaunākās Ziņas*, 1940, 13. jūn.
- 182 Sk. 13. atsaucē; sk. arī: *Andersons E.* Latvijas ārpolitika. II daļa, 349.- 350. lpp.
- 183 *Jaunākās Ziņas*, 1940, 10. jūn.; *Butulis I.* Baltijas tautu garīgās tuvināšanās un intelektuālās sadarbības problēmas (1933-1940) // *Latvijas Vēsture*, 2002, 3. nr., 70.-82. lpp.
- 184 LVVA, 2574. f., 3. apr., 3270. l., 60, 137.-138. lapas; 3279. l., 6. lp.
- 185 Tallinā šodien sākas Baltijas nedēļa // *Jaunākās ziņas*, 1940, 15. jūn.
- 186 *Kaktiņš Ā.* Dzīves Opera, 216. lp.
- 187 Sīkāk par žurnāla saturu sk. *Butulis I.* Baltijas tautu garīgās tuvināšanās... 75.-76. lpp.

IV daļa. LATVIJA PIRMĀS PADOMJU OKUPĀCIJAS PRIEKŠVAKARĀ UN TĀS LAIKĀ (1940–1941)

1. LATVIJAS ARMIJAS PRETOŠANĀS GATAVĪBA

Latvijas militāri stratēģiskā situācija

Laikā no 1939. gada septembra līdz 1940. gada jūnijam Latvijā veidojās ļoti nelabvēlīga militāri politiskā situācija. Polijas bruņoto spēku sagrāves un Polijas valsts sadalīšanas rezultātā Latvija zaudēja savu nopietnāko potenciālo sabiedroto un “ieguva” par 105 kilometriem garāku robežu ar PSRS. Svarīgais armijas daļu dislokācijas punkts un militārais cietoksnis Daugavpils tagad kļuva viegli sasniedzams padomju artilērijai. Ievērojami palielinājās arī Sar-kanās armijas iespējas traucēt varbūtējos Latvijas armijas mobilizācijas pasākumus Daugavpils un Ilūkstes apriņķī.

1939. gada 5. oktobra bāzu līgums ar PSRS jau tā ierobežotās Latvijas armijas stratēģiskās iespējas padarīja gluži minimālas. Teritorijā uz rietumiem no Ventas upes tika izvietotas padomju kājnieku, motorizētās, artilērijas, tanku un aviācijas daļas, kuru personālsastāvu lielums svārstījās no 1 līdz 21 tūkstošiem. Iespaidīgs bija šeit izvietotās kara tehnikas klāsts, kas 1,7 reizes pārsniedza Latvijas armijas rīcībā esošo lidmašīnu skaitu, bruņumašīnu skaitu — 9, bet tanku skaitu — 12 reizes. Padomju kara lidmašīnas, kas bāzējās Kurzemē, varēja brīvi lidot Latvijas gaisa telpā. Latvijas armijas Kurzemes divīzijai nācās atstāt Liepāju un pārcelties uz Saldu, Tukumu, Talsiem un Kuldīgas apkārtni. Iespējas veikt Latvijas armijas mobilizāciju Rietumkurzemē kļuva problemātiskas, un padomju spēki faktiski izveidoja otro fronti Latvijas armijas aizmugurē.

Liepājā un Ventspilī izvietoto padomju jūras spēku personālsastāva lielums sasniedza 11 000 vīru. Latvijas kara flotei īpaši liels trieciens bija Liepājas kara ostas zaudēšana. Abām zemūdenēm un jūras aviācijas eskadriļai tagad

vajadzēja bāzēties Rīgā nepiemērotos apstākļos. Zaudējot remonta bāzi, abas Latvijas zemūdenes vairs nebija kaujas spējīgas. Turklāt sarkanflotieši neizlaida no savas Liepājas bāzes zemūdeni "Ronis", kas tur ieradās remontā. Tādējādi Latvijas kara flotē nu palika vairs tikai trīs kaujas spējīgi virsūdens kuģi, kuru darbība nespiedzās tālāk par Rīgas jūras līci. 1940. gada 25. jūlijā toastos jau plīvoja citi karogi.

Bāzu līgumi ar Baltijas valstīm Padomju Savienībai deva iespēju ne tikai kontrolēt militāri stratēģisko situāciju Latvijā, Lietuvā un Igaunijā. Līgumi liedza šīm valstīm praktiskas militāras sadarbības iespējas, jo padomju puse jebkurus reālus vai šķietamus Baltijas valstu savstarpējus militārus kontaktus varēja traktēt kā Padomju Savienībai nedraudzīgu rīcību.

Kā hipotētiski labvēlīgāku, šķiet, varētu vērtēt Latvijas militāri stratēģisko situāciju 1939. gada beigās un 1940. gada sākumā, kad PSRS bija iestigusī karā ar Somiju. Taču šādas situācijas praktiskai izmantošanai trūka gan politiskās gribas, gan visu triju Baltijas valstu kopīgas, saskaņotas rīcības.

Glūži katastrofāla Latvijas stratēģiskā situācija kļuva 1940. gada 15. jūnijā, kad padomju spēki okupēja Lietuvu. Latvijas armijai pavērās vēl viena — 570 kilometru gara, neaizsargāta fronte — Latvijas un Lietuvas robeža, kas militāras pretošanās perspektīvu padarīja pavisam bezcerīgu.

Armijas apbruņojums un militāras pretošanās iespējas PSRS

Arī aplūkojamajā laika posmā viena no smagākajām Latvijas armijas problēmām bija un palika nepietiekamais moderno ieroču daudzums. Kara tehnikas iegādē nācās pārorientēties uz Vāciju un PSRS. Ar Vāciju slēdza līgumus par artilērijas, apvidus automašīnu un lidmašīnu iegādi. Slepenais 1940. gada līgums ar PSRS paredzēja kara materiālu iegādi par 33 miljoniem latu (tai skaitā 181 vienību dažādas artilērijas tehnikas un 24 tankus).¹

1939. gada 10. oktobrī Latvijas armijas vadība noteica, ka visā armijā ir vajadzīgi 288 prettanku lielgabali, 260 mīnmetēji, paredzot iepirkt arī 84 haubices, 87 zenītliekgabalus, 26 tankus un 170 apvidus automobiļus.² Līdz 1940. gada jūnijam Latvijas armija no pasūtītajām 913 smagā bruņojuma un tehnikas vienībām reāli bija saņēmusi 38 procentus, turklāt tikai 14 procentus moderno haubiču, bet nevienu tanku. Vienīgais padomju bruņojums, kas

tika saņemts Latvijā 1940. gada jūnija sākumā, izrādījās 92 zenītliekgabali. Armijas transporta parku nedaudz papildināja internētie 50 smagie un vieglie poļu armijas automobiļi.

Latvijas kara aviācijas uzdevumus noteica armijas štāba apspriede 1939. gada 13. septembrī. Tika pieņemts aviācijas attīstības plāns sešiem gadiem (1940–1945), nosakot, ka katru gadu vidēji jāiegādājas 30 kara lidmašīnas, gan iepērkot tās ārzemēs, gan būvējot VEF. Kara aviācija gaidīja pienākam četras Vācijā pasūtītās jūras lidmašīnas un gatavojās pasūtīt vācu piedāvātos *Messerschmidt* iznīcinātājus. Reāli Latvijas kara lidotāji saņēma tikai dažas VEF būvētās treniņlidmašīnas un vairākas internētās poļu izlūklidmašīnas. 5. mobilizācijas plāns karalaika štatā paredzēja 103 lidmašīnas, bet kara aviācijā aktīvā lietošanā bija 50, kopā ar remontā esošajām — 69 lidmašīnas, tātad attiecīgi tikai 49 un 67 procenti no paredzētā daudzuma.

Latvijas armijas vadība centās forsēt pārāpbruņošanu, taču, trūkstot savai bruņošanās rūpniecībai, kā arī pieredzot lielas grūtības un sarežģījumus ieroču rūpniecībā, pārāpbruņošanās tempi nebija pietiekami ātri. Atpaliekot no lielvalstu tempiem, Latvijas bruņojums un pārāpbruņošanās centieni būtiski neatšķīrās no citām nelielām Eiropas valstīm.

Plašas diskusijas savulaik, īpaši latviešu emigrācijas autoru un bijušo Latvijas armijas augsta ranga militārpersonu vidū, izraisījās jautājumā par iespēju un nepieciešamību pretoties PSRS militārajām akcijām 1939. un 1940. gadā. Faktiski visi autori norāda uz milzīgo padomju spēku pārsvaru, Baltijas valstu vienības trūkumu, Latvijas militāro un saimniecisko vājumu, nocietinājumu trūkumu un ārkārtīgi apgrūtināto mobilizācijas veikšanu.

Vairums autoru, īpaši A. Silgailis, uzsver moderno ieroču hronisko trūkumu, to, ka esošā militārā tehnika bija Pirmā pasaules kara līmenī.³ Atšķirīgu viedokli šajā jautājumā pauž vienīgi A. Krīpēns, kurš apgalvo, ka, izņemot nepietiekamo prettanku lielgabalu skaitu, pārējais Latvijas armijas bruņojums bija pietiekami labs un moderns.⁴

Šķiet, ka dažiem A. Krīpēna atzinumiem ir nenoliedzams racionāls kodols, piemēram, par nepieciešamību veikt mobilizāciju Latvijā ne vēlāk kā 1939. gada septembra vidū, kad to vēl varēja veikt gandrīz netraucēti. Jāteic, ka šādu viedokli pauž arī daži citi autori. Pārmetot pārlietu lielu piekāpību padomju prasībām un naivu uzticēšanos padomju puses solījumiem, A. Krīpēns secina: “Ar bāzu piešķiršanu Latvija faktiski bija kapitulējusi. Bet atzīt visu to nozīmēja atzīt Latvijas bojā eju. Tāpēc turpinājām dzīvot ar ilūzijām par savas brīvības aizstāvēšanas iespējām.”⁵

Pāris interesantu domu par aizstāvēšanās iespējām izsaka K. Augstkalns. Principā noraidot pretošanos, viņš tomēr uzskata par nepamatotu A. Krīpēna tēzi, ka ar bāzu iekārtošanu ir zaudēta aizstāvēšanās spēja, un, minot Somijas pieredzi, rosina domāt par iespējām likvidēt padomju bāzes Latvijā. Kā potenciālu draudu mobilizācijai K. Augstkalns min krievu minoritātes iespējamo nelojālo nostāju Latgalē.⁶

Pretošanās iespējas apšaubītāji savu nostāju pamato ar diviem galvenajiem argumentiem, proti, ka nebija nekādu cerību gūt militārus panākumus un ka būtu jācieš milzīgi, bezjēdzīgi armijas un tautas dzīvā spēka zaudējumi. A. Krīpēns un redzamais militārais publicists A. Plensners, oponentējot šim uzskatam, izvirza savus apsvērumus.⁷ A. Krīpēna galvenie argumenti ir tādi, ka jācīnās pašas cīņas dēļ, kurai ir idejiska vērtība, ka armijas pastāvēšanai nav jēgas, ja tā necīnās, un ka cīņu pieņemot prasīja armijas un tautas noskaņojums. Savukārt A. Plensners uzsver, ka “cilvēkus un naudu taupīdami, mēs noņemam zemē kā cilvēkus, tā naudu un valsti”.

Latvijas armija Otrā pasaules kara sākumā

Sākoties Otrajam pasaules karam, Latvijas armijas militāri teorētiskie apsvērumi saskārās ar skaudru realitāti, kas lika veikt veselu virkni militāri politisku un militāri organizatorisku pasākumu. Kara pirmajās dienās Latvija pasludināja savu neitralitāti un pieņēma likumu par Latvijas teritoriālajiem ūdeņiem, nosakot tos četru jūras jūdžu platumā. Militārās aprindas uzsvērti demonstrēja gatavību cīnīties. Uzrunājot karaskolas absolventus 1939. gada 1. septembrī, kara ministrs ģenerālis J. Balodis aicināja jaunos virsniekus nest pasniegtos zobenus ar godu, “lai kādreiz nebūtu, vienkārši runājot, pašiem jānožēlo sava rīcība, kā tas bijis vienā otrā vietā citur”⁸. Arī “Militārais Apskats” uzsvēra, ka “mūsu neitralitāte ir bruņota — mūsu armija un flote ik brīdī ir gatava aizsargāt valsts robežas un smagiem upuriem pirktu valsts neatkarību un brīvību”⁹.

Septembra pirmajā pusē militārpersonām tika pārtraukti visi atvaļinājumi un komandējumi, sākās virsnieku atkomandēšana un pārvietošana, armijā tika iesaukti vairāku kategoriju rezervisti. Pēc dažiem datiem, armijā iesaucot vienu trešdaļu rezervistu, tās skaitliskais sastāvs pieauga par 10 000 vīru. Tādi pasākumi būtībā nozīmēja slēpto mobilizāciju, kuras mērķis bija papildināt miera-laika vienības līdz karalaika sastāvam, tādējādi atvieglot iespējamo mobilizāciju.

Līdztekus armijas skaitliskā sastāva palielināšanai tika veikta virkne pasākumu tās apgādes jomā. Armijas spēkratiem tika sadalīta degviela, visā armijas saimniecībā ieviesa taupības režīmu, no mobilizācijas krājumiem izņēma ieročus, munīciju, apgādes priekšmetus. Šādam Latvijas armijas trauksmes stāvoklim septembra vidū, Padomju Savienībai uzbrūkot Polijai, loģiski vajadzētu noslēgties ar vispārēju mobilizāciju, kuras realizācijai bija nepieciešams politisks lēmums. Taču Latvijas valdība par to neizšķīrās, un jau septembra beigās mobilizācija bija neglābjami nokavēta.

Neraugoties uz to, militārā gatavošanās ritēja savu gaitu. 18. septembrī notika pasīvās gaisa aizsardzības manevri, 27. septembrī Latvijas valdība pieņēma lēmumu par Nacionālās aizsardzības padomes izveidošanu, bet sevišķi iezīmīgas bija kara ministra 23. septembrī apstiprinātās izmaiņas mobilizācijas noteikumos.¹⁰ Lai paatrinātu mobilizācijas gaitu, rezervistiem vairs nebija jāierodas lielajos savākšanas punktos, no kuriem viņi tiktu sadalīti pa atsevišķām karaspēka daļām. Tagad katrs rezervists, saņemot pavēli, jau zinātu, uz kuru karaspēka daļu, kas turklāt atradās samērā netālu no rezervista dzīvesvietas, viņam ir jādodas.

Tā faktiski bija jauna — teritoriāla — principa ieviešana armijas komplektēšanā, atteikšanās no 4. mobilizācijas plāna principiem, atteikšanās no politiski uzticamu un nacionāli viendabīgu karaspēka daļu izvietojuma Latvijas austrumu daļā, palielinot Latgales iedzīvotāju un cittautiešu skaitu šajās karaspēka vienībās. Militārie apsvērumi dominēja pār politiskajiem apsvērumiem.

Septembra beigās un oktobra sākumā turpinājās karaspēka vienību pārvietošana un pārformēšana, īpaši Latgales un Zemgales divīzijās, kuru daļas bija izvietotas Latvijas austrumu rajonos. Alūksnē, Rēzeknē un Daugavpilī izvietotās karaspēka daļas saņēma iespējamo papildu militāro tehniku — tankus, prettanku lielgabalus, smagās automašīnas, sākās karaspēka vienību un munīcijas pārvietošana uz paredzamās karadarbības rajoniem. 1939. gada oktobra sākumā Latvijas armijas sedzošās vienības bija gatavas sākt karadarbību.

Pārmaiņas Latvijas armijā (1930. g. oktobris–1940. g. jūnijs)

Laikā no 1939. gada septembra–oktobra līdz 1940. gada jūnijam tika realizēta virkne pasākumu Latvijas armijas kaujas spēju celšanai. 1939. gada rudenī armijā tika veiktas ievērojamas pārmaiņas. Par armijas ģenerālštāba priekšnieku iecēla vienu no visticamākajiem latviešu ģenerāļiem — Hugo Rozen-

šteinu, nomainīja gandrīz visus divīziju štābu priekšniekus un viņu palīgus. Otrā pasaules kara un PSRS un Somijas kara pieredze mainīja Latvijas armijas vadības viedokļus par moderno karu, īpaši par bruņoto spēku motorizāciju un gaisa telpas aizsardzību. Tika izformēta tehniskā divīzija, un 1940. gada 20. martā armijas štābs apstiprināja trīs motogrupu izveidošanas projektu. Motogrupu rīcībā būtu bruņotie un apvidus automobiļi, motocikli, tanki, pret-tanku lielgabali, ložmetēji, patšautenes un mīnas. Tomēr liela daļa no paredzētā apbruņojuma motogrupās nebija, un 1940. gada jūnijā tās vēl atradās formēšanās stadijā. Savukārt 1940. gada 20. aprīļa pavēle paredzēja izveidot kompleksu gaisa aizsardzību, kurā ietilptu zenīartilērija un kara aviācija, kas būtu pakļauta gaisa aizsardzības priekšniekam un tiktu izvietota piecos gaisa aizsardzības rajonos.

Vesels pasākumu komplekss tika veikts, lai paātrinātu iespējamo mobilizāciju. Septiņas divīzijas (21 kājnieku pulks), kopskaitā 130 000–135 000 vīru, bija jāmobilizē 29 stundās. Karaspēka daļas tika pārformētas un pārvietotas uz jauniem paredzamās karadarbības rajoniem. Iepriekš noteiktās vietās tika nogādātas munīcijas un ieroču rezerves, organizētas armijas vadības karaspēles. Mainījās arī aizsargu militārās funkcijas. 4. mobilizācijas plāns paredzēja, ka aizsargi veido armijas daļās savas vienības. 5. mobilizācijas plāns sadalīja aizsargus piecās kategorijās, un to iesaukšanu armijā paredzēja vispārējie noteikumi.¹¹ 20. aprīlī armijas komandieris izsludināja paaugstinātu kaujas gatavību karaspēka daļās, kam bija jāsedz mobilizācija, bet 1940. gada 1. jūnijā armijas komandiera pavēle konstatēja, ka 5. mobilizācijas plāns ir izstrādāts.¹²

Arī vairāki 1940. gada pavasarī pieņemtie likumi bija vērsti uz bruņoto spēku kaujas spēju palielināšanu. Jaunais Karaklausības likums pagarināja dienesta laiku armijā no 12 uz 18 mēnešiem un rezervistu iesaukšanas ilgumu — no sešām nedēļām uz trim mēnešiem. 1940. gada 30. maijā pieņemtais Likums par valsts aizsardzību noteica Bruņoto spēku vadības organizāciju, bet 28. maijā pieņemtais Saimnieciskā dienesta likums būtībā noteica obligāto darba klausību.

1940. gada jūnija vidū Latvijas Bruņotie spēki bija gatavi iespējamām militārām operācijām. Taču jautājumu par militāru pretošanos Padomju Savienībai vajadzēja izlemt valsts politikas vadītājiem.

2. LATVIJAS EKONOMISKĀ UN IEKŠPOLITISKĀ SITUĀCIJA

Pasaules kara radītās ekonomiskās grūtības

Karam sākoties, Latvijas valdības rīcība bija enerģiska un tika pieņemti vairāki lēmumi, kam bija jāsamazina — cik nu tas iespējams — kara izraisītās sekas. 3. septembrī tika pieņemti divi likumi — Likums par preču krājumu izveidošanu un pārraudzīšanu, kas ieviesa stingru kontroli arī par Latvijas saimniecībai vitāli svarīgo izejvielu iegūšanu, pārstrādāšanu un pat atsavināšanu (likuma pārkāpējiem draudēja ievērojams sods līdz pat 50 000 latu apmērā), un Likums par darījumiem ar tirdzniecības kuģiem, kurš aizliedza pārvest kuģus zem ārvalstu karoga un iznomāt tos ārvalstij vai ārvalstu personai, kā arī finanšu ministram deva tiesības pārņemt savā rīcībā — pret noteiktu samaksu — jebkuru kuģi. Abi likumi bija pilnīgi attaisnojami jaunajos — kara apstākļos.¹³ Septembrī sākās pastiprināta valūtas kustības kontrole. 12. septembrī lats tika atraisīts no mārciņas un Latvijas Bankai tika uzdots gādāt par “lata uzturēšanu Latvijas tautsaimniecības vajadzībām piemērotā stabilā līmenī, ņemot par pamatu zelta vai kādas citas stabilas naudas vērtību”¹⁴. Bankas rīcība, lai arī ne bez K. Ulmaņa personiskās iejaukšanās, bija konstruktīva: septembrī tā emitēja 24,7 miljonus latus, un jau oktobra otrajā pusē iedzīvotājiem raksturīgā tieksme trauksmes brīžos izņemt naudu no finanšu iestādēm mitējās. Latvijas zelta un valūtas rezerves, protams, samazinājās gan emisijas, gan ārzemju preču iegādes dēļ: 1940. gada 1. janvārī Latvijas Bankas pašas zelta un valsts zelta krājumi bija kritušie par 21,7 miljoniem latu un bija 71,7 miljoni latu, bet valūtas krājumi bija samazinājušies par 2,9 miljoniem un bija 37,2 miljoni latu; samazināšanās turpinājās visu 1940. gada pirmo pusi.¹⁵ Ja nebūtu notikusi Latvijas okupācija 1940. gada jūnijā, noteikti varētu sagaidīt tālākas finansiālas grūtības un acīmredzami būtu jāpieņem ļoti nepopulāri un smagi lēmumi (nodokļu tālāka palielināšana — tie bija sākuši augt jau ar 1939. gada oktobri, kad tika paaugstināti nodokļi alkoholam un tabakai un pieauga dzelzceļa tarifi; naudas plašāka emisija ar tai sekojošu inflāciju un varbūt pat piespiedu iekšējais aizdevums),¹⁶ taču Latvijas saimniecība tomēr izdzīvotu.

Valsts ārējā tirdzniecība — no kuras vairāk nekā 90 procenti noritēja pa jūras ceļiem — jau septembrī sāka piedzīvot smagas dienas. Gan imports, gan eksports septembrī salīdzinājumā ar augustu saruka dramatiski, gandrīz divas reizes — Latvija augustā bija importējusi preces un izejvielas 23 miljonu latu

vērtībā, bet septembrī — par 13 miljoniem; savukārt eksportējusi preces augustā gandrīz 23 miljonu latu vērtībā, bet septembrī — tikai par 11 miljoniem.¹⁷ Latvija vēlējās pēc iespējas ilgāk uzturēt tirdzniecību (īpaši — eksportu) ar Angliju, kas deva kara apstākļos tik vajadzīgo valūtu — mārciņu. Latvija noraidīja Vācijas prasību sniegt oficiālu deklarāciju par to, ka Latvija netirgosies ar Angliju, taču faktiski tirdzniecība sāka dramatiski sarukt jau 1939. gada rudenī. Vācija kontrolēja Baltijas jūru, un briti, kam bija karastāvoklis ar Vāciju, nevēlējās — un nespēja — dot Latvijas kuģiem apsardzi, kura, pat ja tiktu dota, diez vai pasargātu no Vācijas brutālās šantāžas uz jūras. Pirmais latviešu kuģis — tvaikonis “Imanta”, kas ar ogļu kravu devās no Anglijas uz Latviju, tika aizturēts 1. oktobrī. Šī paša mēneša laikā tika aizturēti vēl 15 kuģi. Decembrī 21 latviešu kuģis bija piespiedu kārtā nogādāts vācu ostās, un, kad 1939. gada 28. decembrī tāds pat liktenis piemeklēja kuģi “Atis Kronvalds”, kas uz Angliju veda latviešu un lietuviešu bekonu, Latvijas valdība beidzot bija spiesta atzīt, ka tirdzniecība ar Angliju būs jāizbeidz. Tas bija patiesi dramatisks lēmums — ne ar vienu citu valsti Latvija nebija uzturējusi tik izdevīgus ekonomiskus sakarus veselus 20 gadus. Pavisam nelielā apjomā tirdzniecība ar britiem vēl turpinājās līdz 1940. gada aprīlim, kad vācu agresija pret Dāniju un Norvēģiju pilnīgi slēdza jūrasceļus uz Angliju; jūnijā jau 31 kuģis (42,7 procenti no kopējās latviešu kuģu tonnāžas) bezdarbībā stāvēja Latvijas ostās.¹⁸

PSRS loma Latvijas ārējā tirdzniecībā miera laikā bija nenozīmīga. Lai arī no Padomju Savienības Latvija ievada trīs nozīmīgas preces — sāli, mēslošanas līdzekļus un jēlnaftu — kopumā 1939. gada pirmajā pusē Padomju Savienība ieņēma sesto vietu Latvijas importā un tikai divpadsmito vietu eksportā. Taču pasaules kara sākums šo stāvokli strauji mainīja: jau septembra vidū Latvijas Ārlietu ministrija secināja, ka steidzīgi jāpaplašina tirdzniecība ar PSRS, lai kompensētu izejvielu trūkumu, kas aizvien palielinājās.¹⁹ Pats ģenerālis Jānis Balodis (formāli — otrā persona valstī) 1939. gada 16. septembrī lūdza PSRS pilnvaroto pārstāvi (sūtni) Latvijā Ivanu Zotovu veicināt tirdzniecības paplašināšanos starp abām valstīm, lai mazinātu Latvijas ekonomiskās grūtības. Maskava skaidri saprata, ka tai ir jauns politiskā spiediena līdzeklis, ko vērst pret Latviju.²⁰ 5. oktobrī Latvijai tika uzspiests tā sauktais bāzu līgums (sk. turpmāk), un tikai šā līguma kontekstā (un tikai pēc tā noslēgšanas), 18. oktobrī, tika parakstīta PSRS un Latvijas tirdznieciskā vienošanās (zīmīgi, ka tā tika noslēgta uz neparasti īsu laiku — vienošanās stājās spēkā 1939. gada 1. novembrī un bija spēkā līdz 1940. gada 31. decembrim). Tobrīd Latvijas galīgās

okupācijas laiks vēl nebija noteikts, un Maskava uz kādu laiku savas politiskās spēles kontekstā paplašināja saimnieciskos sakarus ar Latviju, piegādājot Latvijai ļoti vajadzīgo cukuru, sāli, petroleju, benzīnu, čugunu un dzelzi. Tirdzniecībai ar Angliju izdzīstot, PSRS loma nedabiski pieauga: 1940. gada pirmajos četros mēnešos PSRS ieņēma otro vietu gan Latvijas importā, gan eksportā (pirmajā vietā bija Vācija);²¹ strauji sāka uzkrāties arī Latvijas parāds par padomju piegādātājam izejvielām (6 847 000 latu 1940. gada 1. janvārī).²² Vēloties, kā vienmēr, veicināt Baltijas valstu savstarpējās pretrunas, Maskava tirdzniecībā izrādīja šķietamu pretimnākšanu Latvijai, taču bija rezervētāka saimnieciskajos sakaros ar Lietuvu un Igauniju.²³

Padomju Savienība — nacistiskās Vācijas sabiedrotā — ietekmēja arī Baltijas valstu tirdznieciskos sakarus ar Vāciju. PSRS bija ieinteresēta, lai karš ietumos ievilkto un buržuāziskās valstis novājinātu viena otru, jo tas veicinātu Maskavas tālāku agresīvo mērķu īstenošanu. Tāpēc PSRS ne tikai pati konsekventi Vācijas kara saimniecību atbalstīja ar savām — īpaši ar stratēģiski svarīgo materiālu un izejvielu — piegādēm, bet arī vēlējās, lai Baltijas valstis līdz to okupācijai darītu to pašu un atbalstītu Vāciju ar savām pārtikas piegādēm. Maskavas spiediens uz Baltiju šajā jomā bija pilnīgi jauns un negaidīts taktisks pavērsiens Baltijas valstu starptautiskajā stāvoklī no 1939. gada septembra līdz 1940. gada jūnijam (1940. gada februārī Lietuvas Ārlietu ministrijas Saimnieciskā departamenta direktors J. Norkaitis precīzi raksturoja Baltijas valstu stāvokli: ja tās neapmierinās Berlīnes intereses, “vācieši var mums uzrīdīt Maskavu”²⁴. 1939. gada 15. decembrī Latvija parakstīja jaunu tirdzniecības līgumu ar Vāciju, kas reiham bija izdevīgāks nekā Latvijai. Tāpat kā iepriekšējos gados, par pārtikas produktu piegādēm Vācija pilnībā nenorēķinājās ar savu preču piegādēm Latvijai, un 1940. gada janvārī bija parādā Latvijai 1 596 000 latu tikai par pēdējo gadu vien; jūnijā šis parāds bija sasniedzis 5 900 768 latus.²⁵ Vismagāk Latvija izjuta to, ka Vācija nebija piegādājusi paredzēto ogļu daudzumu, par kuru Latvija jau bija norēķinājusies ar savām piegādēm (1940. gada maijā Vācija nebija piegādājusi 160 000 tonnu ogļu; 1940. gada februārī, piemēram, Latvija nebija saņēmusi nevienu tonnu akmeņogļu²⁶).

Tikai pusgada laikā vien, no 1939. gada septembra līdz 1940. gada februārim, Vācijas un PSRS izraisītā pasaules kara, bet ne Latvijas vainas dēļ, mūsu valsts ārēja tirdzniecība bija ļoti strauji sarukusi. 1939. gada februārī mūsu eksporta apjoms bija 34,5 miljoni latu, 1940. gada februārī — tikai 9,4 miljoni; imports savukārt bija 34,3 miljonu latu apmērā, tagad — tikai 6,9 mil-

joni.²⁷ Tas visai negatīvi ietekmēja valsts saimniecību, veicinot dzīves dārdzības pieaugumu, preču trūkumu, rūpniecības sašaurināšanos un bezdarbu. Ekonomiskās grūtības izraisīja attiecīgas sociālās sekas — bija jūtams neapmierinātības pieaugums trūcīgāko iedzīvotāju vidū, īpaši pilsētās. Jau 1939. gada 28. septembrī politiskā policija atzīmēja: “Arvien vairāk strādnieki sūdzas, ka strādnieku rajonos veikalos tikpat kā neesot iespējams dabūt ziepes, cukuru un petroleju. Daudzos strādnieku dzīvokļos nav elektrības.”²⁸ 1940. gada 20. janvārī finanšu ministrs J. Kaminskis paziņoja ministrijas ierēdņiem, ka turpmāk nav jālieto vārdi “dzīves dārdzība”, bet tie jāaizstāj ar vārdiem “dzīves izmaksa”²⁹. Šādas lingvistiskas rotaļas nevarēja nedz noslēpt, nedz mainīt uz labo pusi pieaugošās saimnieciskās grūtības. Liepājas prefektūras 1. iecirkņa priekšnieks 23. janvārī ziņoja: “Pārtikas veikalos no apgrozības tikpat kā pazudis rīss”, veikalos sāk aptrūkt siļķes, “trūcīgo ļaužu plaša patēriņa prece”³⁰. Visvairāk trūka ziepju, cukura, petrolejas, un pat sabiedrisko lietu ministrs A. Bērziņš 1940. gada 8. februāra slepenā ziņojumā K. Ulmanim bija spiests lietot ļoti dramatisku valodu: strādnieki nereti savu stāvokli saucot par briesmīgu un tādu, “ka cilvēkam jākrīt izmisumā”³¹. Stāvokli vēl vairāk pasliktināja 1940. gada neredzēti aukstā ziema — vairāk līdzekļu bija jāzīdod par malku, kuras cenas auga.

1940. gada martā sākās cukura normēšana un kartīšu ieviešana — viena persona varēja mēnesī nopirkt 800 gramu cukura par 67 santīmiem kilogramā; lielāku cukura devu varēja iegādāties par 1,5 latiem kilogramā.³² Jūnijā, pašā okupācijas priekšvakarā, politiskā policija, raksturojot saimnieciskās grūtības, jau bija spiesta atzīt: “Strādnieki stipri sašutuši un izrāda savu neapmierinātību.”³³ Neapmierinātība bija saprotama, taču visai bieži atbildība par grūtībām nepamatoti tika uzkrauta K. Ulmanim, nevis pasaules karam. Šo neapmierinātību savās interesēs 1940. gada vasarā izmantoja padomju okupanti.

Smagas problēmas radīja darba roku trūkums laukos. Poļu laukstrādnieki (to skaits Latvijā kara sākumā bija 26 000) vairs nevarēja iebraukt no Polijas, kuru Vācija un PSRS iznīcinājušas un sadalījušas; nebija sagaidāms arī iepriekšējais skaits laukstrādnieku, kas iebrauks no Lietuvas. Latvijas valdība bija spiesta pieņemt vienu no saviem visnepopulārākajiem lēmumiem: 1940. gada 28. maija Likumu par saimniecisko dienestu. Likuma saturs bija šāds: lai nodrošinātu lauksaimniecību un kurināmā (kūdras) sagādi ar darbaspēku, valsts varēja jebkuru pilsoni ieskaitīt darbā uz laiku no sešām nedēļām līdz sešiem mēnešiem vai iesaukt, tāpat kā armijā, uz laiku no trim līdz sešiem mēnešiem (attiecībā uz iesaucamajiem sociālās apdrošināšanas likumi nedarbotos pilnā

apmērā). Ieskaitīšana formāli bija brīvprātīga, iesaukšana — obligāta. Personas, kas izvairītos no dienesta, tiktu meklētas ar policijas palīdzību; par dienesta izpildi bija jāzodara ieraksts pasē. Bija paredzēts, ka lauku darbos būs jādodas: 1) aptuveni 20 procentiem no 100 000 lielās ierēdņu armijas (ar 1941. gada 1. janvāri valsts un pašvaldību iestādēs darbā būtu jāpieņem tikai tie, kas nostrādājuši lauku darbos vismaz divus mēnešus); 2) daļai no 50 000 lielo un mazo uzņēmumu īpašnieku; 3) aptuveni 20 000 skolnieku vecumā virs 14 gadiem un aptuveni 2000 studentu; 4) daļai no brīvo profesiju pārstāvjiem un pat namsaimniekiem; 5) ārzemniekiem un bezpavalstniekiem, nepārkāpjot starptautiskās tiesības (1940. gada 1. maijā Latvijā bija 7042 bezpavalstnieki un vairāk par 13 000 ārzemnieku). Sakarā ar rūpniecībā pieaugušo bezdarbu bija paredzēts atbrīvot no darba aptuveni 5000 strādniečus, kurām arī būtu jādodas darbā uz laukiem.³⁴ Vēlreiz jāuzsver, ka šādu patiešām bargu likumu izraisīja pasaules kara sekas un ārkārtas apstākļos ikvienai valdībai ir tiesības pat uz ļoti nepatīkamiem soļiem, kuri domāti, lai nodrošinātu pašu galveno — lauksaimniecisko ražošanu, kas dod iedzīvotājiem pārtiku, kā arī kurināmo. Lai arī likumu praktiski nepaspēja izmantot, jo pēc nepilnām trijām nedēļām Latviju okupēja Padomju Savienība, tas tomēr paspēja izraisīt diezgan plašu neapmierinātību iedzīvotāju grupās, kas tiktu pakļautas likuma darbībai (piemēram, 1940. gada maijā rūpniecības strādniekus sāka sūtīt kūdras darbos; izpeļņa dienā bija maza — 2 lati 80 santīmi, bet rūpnīcā kvalificēts strādnieks saņēma aptuveni 5 latus dienā; darbs bija ļoti smags³⁵).

Kārļa Ulmaņa režīma iekšpolitiskais stāvoklis: 1939. gada septembris–1940. gada jūnijs

Kā jau tika minēts, 1939. gada rudens dramatiskie notikumi atlika vairāku K. Ulmaņa politisko ieceru realizāciju, taču vismaz divas tika īstenotas. Pirmām kārtām, tā bija pilsētu pašvaldību reforma, kas tika pasludināta par jaunās Ulmaņa satversmes “pamatakmeni”. Pilsētu pašvaldību likums stājās spēkā 1. oktobrī, un tā saturs bija šāds. Lai arī formāli funkcionēja četras institūcijas — pilsētas vecākais, valde, padome un revīzijas komisija — likuma mērķis bija pašvaldības pilnīgi iekļaut autoritārajā valsts sistēmā. Tagad tās bija atkarīgas nevis no pilsētas vecākā, bet tikai un vienīgi no valsts iekšlietu ministra. Viņš iecēla visas pilsētu pašvaldību amatpersonas, apstiprināja budžetu un visus pilsētu valdes lēmumus. Valde bija zaudējusi varu, un tās funkcijas nodotas

Baltijas valstu ārlietu ministru 7. konference. No kreisās: pirmais — Lietuvas ārlietu ministrs S. Lazoraitis, otrais — Igaunijas premjerministrs K. Enpalu, trešais — Latvijas ārlietu ministrs V. Munters, ceturtais — Igaunijas ārlietu ministrs F. Akels. Tallina, 1937. gada decembris

Igaņu diplomāti svinīgā audiencē pie Valsts un Ministru prezidenta K. Ulmaņa. No kreisās: pirmais — Igaunijas valsts prezidenta sevišķais adjutants ģenerālis G. Jogansons, otrais — Latvijas Valsts Ministru prezidents K. Ulmanis, trešais — Igaunijas sūtnis Latvijā H. Rebane, ceturtais — ārlietu ministrs V. Munters. Rīga, 1938. gada 2. novembris

Latvijas armijas komandieris ģenerālis
Krišjānis Berķis. Rīga, 30. gadu otrā puse

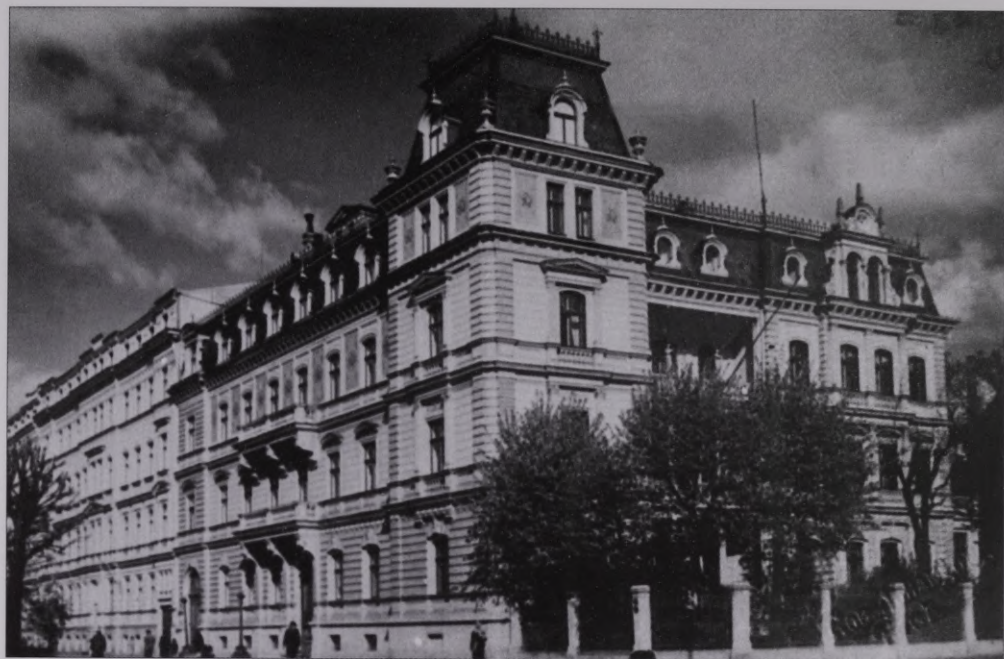
Latvijas armijas ģenerālštāba
priekšnieks ģenerālis
Hugo Rozenšteins.
Rīga, 1939. gads

Latvijas armijas aviācijas pulka lidmašīnas. Rīga, 1938. gada 15. septembris

Padomju armijas tanki Rīgas ielās. Rīga, 1940. gada 17. jūnijs

PSRS vēstniecības ēka Rīgā. 1939. gads

Skolēnu grupa ar plakātu "Lai dzīvo Strādnieku bloks" demonstrācijā pirms Tautas saeimas vēlēšanām. Latvija, 1940. gada jūnijs

Latvijas Tautas valdības un PSRS pārstāvju kopuzņēmums. No kreisās: otrais — Latvijas Tautas valdības labklājības ministrs J. Lācis, ceturtais — Latvijas Tautas valdības iekšlietu ministrs rakstnieks V. Lācis, piektais — PSRS pārstāvis Latvijā A. Višinskis, sestais — Latvijas Tautas valdības ministru prezidents A. Kirhenšteins. Rīga, 1940. gada jūnijs

1940. gada 5. jūlija demonstrācija Rīgā. Demonstrācijas dalībniekus uzrunā PSRS TKP priekšsēdētāja vietnieks A. Višinskis. Rīga, 1940. gada 5. jūlijs

Latvijas Tautas saeimas deputāti balso par Latvijas inkorporāciju PSRS sastāvā. Rīga, 1940. gads

Milicijas darbinieku palīgi tiek apmācīti šaut no pistoles. 1940. gads

LKP CK Pirmais sekretārs
J. Kalnbērziņš. 1940. gads

Tekstilrūpniecības "Rīgas manufaktūra"
strādnieces. Rīga, 1940. gads

Avīzes "Brīvais Zemnieks" redaktors
un dzejnieks Andrejs Balodis.
1940. gads

Tekstilrūpnīcas "Rīgas manufaktūra" ansamblis izpilda deju "Kamoliņš". Rīga, 1941. gads

pilsētas vecākajam (Rīgā — lielvecākajam). Valde nevarēja pieņemt nevienu lēmumu ar tādu balsu vairākumu, kurā neietilpa vecākā balss; faktiski vecākajam bija veto tiesības. Pilsētu padome bija tikai dekoratīvs iestādījums un padomnieki — bez jebkādas varas (viņi varēja “vaicāt vecākajam”, proti, uzdot jautājumus, bet ne vairāk). Izmaiņas bija tikai ārējas — vācisko vārdu “domnieki” nomainīja latviskais “padomnieks”, kam līdzī nāca arī līdz 1934. gada 15. maijam domniekiem piederējušās varas zaudējums. Visiem pašvaldību institūciju locekļiem bija jādod svinīgs uzticības solījums nevis Latvijas valstij, bet gan personīgi vadonim K. Ulmanim.³⁶ Pašvaldību pārvēršana par iekšlietu ministrijas piedēkli skaidri apliecināja, kāds bija K. Ulmaņa satversmes reformas saturs — tam nebija nekā kopīga ar vēlēšanos reformēt 1922. gada Satversmi (1940. gada sākumā tika izstrādāts arī likums par pagastu pašvaldībām, kas autoritārisma principu piemēroja laukiem: visa vara pagastā nonāktu pagasta vecākā rokās, kuru uz sešiem gadiem ieceltu iekšlietu ministrs; bija paredzēts, ka likums stāsies spēkā 1941. gadā³⁷).

Tas, kā K. Ulmanis īstenoja jaunas satversmes izveidi, bija skaidri redzams pirmajās kameru vēlēšanās. Tās notika 1940. gada februārī, un tika ievēlēta Lauksaimniecības kamera. Vēlēšanu tiesības bija tikai 15. maija režīma atzītajām lauksaimniecības biedrībām (gandrīz sešu gadu laikā kopš valsts apvērsuma lauksaimniecības biedrības tika vai nu pārveidotas, atbrīvojoties no režīmam nevēlamiem darbiniekiem, vai izveidotas no jauna, vai pat slēgtas). No 120 kameras locekļiem 104 bija no šīm biedrībām, 16 locekļus iecēla valdība.³⁸ Šīs “vēlēšanas” nemainīja kameru būtību — tās joprojām bija tikai dekoratīvs konsultatīvs orgāns, kas nodarbināja lielu skaitu ierēdņu un bija dārgs. Lauksaimniecības kameru turpināja vadīt tas pats Rūdolfis Dzērve, kas bija iecelts amatā jau 1935. gadā. Faktiski ikviena kamera, tāpat kā agrāk, bija pilnīgi pakļauta K. Ulmanim, kas tās vadīja arī ar pašrocīgi rakstītām zīmītēm³⁹, kuras atspoguļoja viņa tieksmi kontrolēt absolūti visu (piemēram, pat to, vai lauku sievas nodarbojas “ar vērpšanu un aušanu” un vai ir sagādāti “zirgu grābekļi”⁴⁰). Ja nebūtu notikusi padomju okupācija, tādā pašā veidā no valstij pakļautajām organizācijām tiktu ievēlētas arī pārējās kameras, un tā būtu bijusi Ulmaņa satversme, kuras patieso jēgu nepārspējami precīzi 1939. gada beigās izteica finanšu ministrs Jānis Kaminskis: “Mēs visi [...] esam Kārļa Ulmaņa kalpi.”⁴¹

Tikai par kalpu vairs negribēja būt K. Ulmaņa vietnieks, kara ministrs ģenerālis J. Balodis, kurš sava drauga, jau 1938. gadā atlaistā M. Skujenieka mudināts, sāka izteikt ne tikai savu neapmierinātību ar K. Ulmaņa ekonomisko

politiku, par ko tika runāts iepriekš, bet arī atgādināt 15. maija apvērsuma laikā abu — K. Ulmaņa un J. Baloža — doto solījumu atjaunot reformētu Satversmi. Acīmredzami ne tikai politiski sekla J. Balodis, bet pat par viņu intelektuāli nesalīdzināmi spēcīgākais M. Skujenieks nebija sapratis to, ka 1922. gada Satversmi K. Ulmanis ir pilnīgi iznīcinājis un tās vietā tiek būvēta viņa satversme — ar paklausīgām kamerām, pašvaldībām, ikvienu institūciju, kurai bija jābūt pakļautai tikai vadoņa neierobežotajai varai. J. Balodis tiktu atlaists tikai un vienīgi tāpēc, ka viņš bija iedrošinājies izteikties par 1922. gada Satversmes atjaunošanu kaut kādā formā, taču, iespējams, viņa atlaišanu pātrināja J. Baloža personīgie un, protams, aizdomīgie kontakti Rīgā ar PSRS pārstāvjiem pēc 1939. gada 5. oktobra bāzu līguma (ar baumām visvairāk apauga J. Baloža tikšanās ar padomju militāro delegāciju admirāļa Ivana Isakova vadībā 21. oktobrī Rīgā, viesnīcas “Roma” restorānā⁴²). 1940. gada 5. aprīlī K. Ulmanis atlaida J. Balodi no kara ministra amata un ģenerālis zaudēja arī Ministru prezidenta (Ulmaņa) vietnieka amatu. Ar J. Balodi solidarizējās satiksmes ministrs Bernhards Einbergs, kas pats atkāpās 8. aprīlī. Tagad K. Ulmanis bija ieguvis — gan formāli, gan faktiski — pilnīgi absolūtu, pat ne autoritāru, bet autokrātisku varu: viņš bija viss — Valsts prezidents, Ministru prezidents (kuram bija arī likumdevēja tiesības atlaistās Saeimas vietā), Augstākais virspavēlnieks (1940. gada 30. aprīlī tika pieņemts Likums par valsts aizsardzību, kas deva K. Ulmanim nedalāmu varu militārajās lietās), un neviens pat formāli nebija iecelts par viņa eventuālu aizvietotāju. J. Baloža atlaišana izraisīja ļoti plašas pārrunas gandrīz ikvienā Latvijas ģimenē, taču praktisku seku tai nebija: K. Ulmaņa varu tas nevājināja, pat otrādi. J. Balodis tagad vēl biežāk kā agrāk uzturējās M. Skujenieka sabiedrībā. M. Skujenieka dzīvoklī Antonijas ielā viņi, spēlējot kārtis, protams, kritizēja K. Ulmani, kuram abi bija palīdzējuši nelikumīgi nākt pie varas, taču tas arī bija viss.⁴³ K. Ulmanis savukārt apvērsuma sestās gadadienas jubilejas svinībās 1940. gada 15. maijā sev pie labās rokas aicināja sēdēt A. Bērziņu, ar to acīmredzot norādot, kuram pieder viņa pilnīga uzticība un kurš varētu būt viņa varas mantinieks.⁴⁴

Ekonomiskās grūtības valstī izmantoja komunisti, cenšoties pastiprināt savu aģitāciju. Kāda neliela iedzīvotāju daļa tai arī atsaucās, taču varas iestādes kontrolēja stāvokli valstī un pret komunistiem izmantoja tradicionālo pieeju: tiklīdz viņi kaut cik atkopās no 1939. gada jūlija arestiem, tā sekoja jauni, vēlreiz gandrīz pilnībā paralizējot partijas un tās satelītu vadību. Šoreiz triecieni komunistiem bija īpaši stipri: 1940. gada 9.–13. aprīlī Rīgā tika apcietināti 67 nelegālisti, ieskaitot komunistu vadītāju Žani Spuri un sociālistu (LSSZP)

vadītāju Ansi Buševicu. Lai nerastos aizdomas par viņa sadarbību ar politisko policiju, uz cietumu tika aizsūtīts pat Pēteris Kurlis.⁴⁵ Latvijas iekšlietu ministrs Kornēlijs Veidnieks varēja diezgan pamatoti 24. aprīlī paziņot: “Zīmējoties uz iekšējo drošību, jāuzsver, ka šinī ziņā stāvoklis ir labs un pārredzams...”⁴⁶

Kultūra un māksla Latvijas neatkarības mijkrēsī

Kad 1939. gada 1. septembrī Vācija iebruka Polijā un Eiropa uzsāka ceļu pretim lielajam karam, Rīgā aizkaru vēra Latvijas Nacionālā opera. Operas galvenais diriģents Leo Blehs, kurš jau vairāk kā pirms pusotra gada bija spiests atstāt nacistisko Berlīni un guvis visdraudzīgāko uzņemšanu Latvijā,⁴⁷ diriģēja vienu no saviem iestudējumiem — franču komponista Žaka Ofenbaha komisko operu “Hofmaņa stāsti” ar mūsu operas spožo trijotni — Mildu Brehmani-Štengeli, Ādolfu Kaktiņu un Marisu Vētru — galvenajās lomās. L. Bleha “iznākšanu ilgiem aplausiem draudzīgi apsveica pilns nams klausītāju, kas liecināja, ka starp viņu un mūsu mākslas cienītājiem pastāv īsts kontakts... Bleha vadītais operas orķestris apliecināja visai vērtīgus jaunieguvumus kospēles disciplīnā, tīrskanībā un ritmiskā lokanībā”⁴⁸. Patiešām dramatiski bija tas, ka 1939. gada septembrī, kad Latvija jau bija nolemta bojāejai, visās kultūras un mākslas jomās spilgti parādījās neatkarības gadu devums. 5. septembrī elegantajā Dzintaru koncertzālē, kas bija uzbūvēta tikai pirms pāris gadiem, vasaras sezonas noslēguma koncertu sniedza radiofona simfoniskais orķestris Jāņa Mediņa vadībā; tas bija koncertējis Dzintaros deviņas sezonas pēc kārtas. Šajā koncertā solisti bija pianists Pauls Šūberts un dziedātājs Ādolfs Kaktiņš; programmā — paša J. Mediņa, L. Bēthovena skaņdarbi un operu ārijas: “klausītāju pilna zāle un tie ilgi sumināja diriģentu un mūziķus”⁴⁹. Nav šaubu, ka klausītāji nevarēja neuzdot sev smago jautājumu: cik ilgi būs lemts dzīvot Latvijas valstij? Daži kultūras darbinieki — tiesa gan, nedaudzi — bija iesaistījušies valdības deklarētā nepamatotā optimisma sludināšanā: “Mūsu stāvoklis šinīs vēsturiskajos notikumos ir tik labvēlīgs, prasa tik maz ierobežošanās un upuru, ka šaubām mūsu prātos nedrīkst būt vietas,” rakstīja Līgotņu Jēkabs.⁵⁰ Šaubas ne tikai palika, bet pat vairojās, neskatoties uz rīkojumu formā izteiktajiem brīdinājumiem; lai arī nemiers iedzīvotāju vidū auga, kultūras dzīve bija aktīva kā vienmēr.

8. septembrī Rēzeknē atklāja tēlnieka Kārļa Jansona veidoto pieminekli Latgales atbrīvotājiem “Latgales Māra” ar devīzi “Vienoti Latvijai”. Piemineklis uzreiz ieguva gan tautas mīlestību, gan profesionālu atzinību — K. Jansons tika apbalvots ar Kultūras fonda prēmiju.

Latvijas teātri septembrī skatītāju vērtējumam nodeva vairākus jauniestudējumus. Nacionālais teātris 12. septembrī atklāja sezonu ar Annas Brigaderes par labāko uzskatītās lugas “Princese Gundega” pirmizrādi (Ludmila Špilberga titullomā, A. Amtmaņa–Briedīša režija). Dailes teātris sezonu atklāja 16. septembrī ar Mārtiņa Zīverta lugas “Trakais Juris” pirmizrādi. Galvenajās lomās bija Lilita Bērziņa, Irma Laiva un Eduards Zīle. Teātru dzīve aktīvi ritēja arī provincē: 16. septembrī sezonu sāka Ziemeļlatvijas teātris Valmierā ar Rūdolfa Blaumaņa “Skoderdienām Silmačos”; Jelgavas teātris viesojās Valkā un Rūjienā, Latgales teātris — pašā pierobežā, Šķaunē. Septembrī režisors Vilis Lapenieks pabeidza uzņemt pirmo latviešu mākslas lielfilmu “Zvejnieka dēls”; sākās filmas montāža (filmu sāks izrādīt 1940. gada februārī, un tai būs ļoti lieli panākumi). Vienlaikus ritēja darbs pie otras latviešu lielfilmas — Sabiles Kalnmuižu dzirnavās bija pabeigts filmēt “Aizsprostu”. Filmas scenārija autors bija Alfrēds Rusteiķis, tajā galvenās lomas tēloja Z. Zommere, Jānis Osis, Rihards Zandersons un Augusts Mitrevics; prese rakstīja, ka filma ir par to, kā “cilvēki mīlē, cieš, nīst, zaudē un iegūst”. Filmas liktenis tomēr nebija laimīgs — to pilnībā pabeidza 1940. gada pavasarī un tad arī bija paredzēts to izrādīt, taču ietekmīgais sabiedrisko lietu ministrs A. Bērziņš nolēma pirmizrādi atlikt, lai neaizēnotu “Zvejnieka dēla” gandrīz fenomenālos panākumus; pirmizrādi atlika uz 1940. gada rudenī, kad Latvijā jau bija padomju okupanti, pirmizrāde nekad nenotika, un pats bēdīgākais ir tas, ka filma nav saglabājusies.

1939. gada septembrī Pēteris Barisons pabeidza savu otro simfoniju. L. Blehs operā sāka gatavot iestudējumu, kam būs lemts kļūt par vienu no izcilākajiem visā teātra divdesmit gadu pastāvēšanas vēsturē — tā bija Volfganga Amadeja Mocarta noslēpumainākā opera “Burvju flauta”. L. Bleham piemita izcila spējas gan palīdzēt jau slaveniem dziedātājiem atrast sava talanta vēl nezināmas šķautnes, gan atklāt pavisam jaunus talantus. Ļoti sarežģītajai Nakts Karalienes lomai šajā operā viņš izraudzījās jauno koloratursopranu Elfrīdu Pakuli, kurai tā kļuva par vienu no mūža lielākajām lomām. (“Burvju flautas” pirmizrāde notika 1940. gada 12. februārī.) “Latvijai viņš (Blehs) bija Dieva svētība, stulbajiem nacionālsociālistiem — neatsverams zaudējums [...] Esmu daudz dziedājis ar vairāk vai mazāk slaveniem diriģentiem, bet Leo Blehs neapšaubāmi bija pats labākais. Gribas apgalvot, ka viņš bija labākais diriģents pasaulē” — tik augsts bija Ādolfa Kaktiņa vērtējums.⁵¹

Jelgavā ritēja pēdējie darbi Viestura piemiņas pilī, kurā bija mājvieta jaunākajai Latvijas augstskolai — Lauksaimniecības akadēmijai; telpu iekārtojumā ievērojama loma bija amatnieku darbiem tā dēvētā latviskā ornamenta stilā (sienu, griestu rotājumi, ieskaitot pievilcīgo vapeni ar trīs eglēm un arklu tīrumā, seši grezni kroņlukturi, skaistas mēbeles). Mācības akadēmijas divās fakultātēs — Lauksaimniecības un Mežkopības fakultātē — sāka 16. septembrī; 18. septembrī tika atklāta mežu tehnoloģijas laboratorija; mācību maksa bija mērena: 125 latī semestrī. Akadēmijā studēja 785 studenti; mācībspēku sastāvā kopā bija 69 pasniedzēji un zinātniskie darbinieki.⁵² Akadēmija kļuva par vēl vienu izglītības un kultūras centru Latvijā. Bagāta, kā parasti, bija Latvijas grāmatniecība. 1939. gada nogalē nāca klajā Brāļu Kaudzīšu Kopoto rakstu 1. sējums ar smalkajām Oskara Norīša ilustrācijām, kopotie raksti sāka iznākt arī Zentai Mauriņai un turpināja iznākt jau iesāktie raksti Edvardam Virzam (Edvardam Lieknam) un Fricim Bārdam. Iznāca Aleksandra Čaka “Mūžības skarto” otrā daļa un noslēgums, bet jaunajai talantīgajai Mirdzai Bendrupēi tika publicēta otrā dzejoļu grāmata “Pie jūras”. Friča Dziesmas (Fricis Fortmanis) tulkojumā iznāca Eiropas lielā dzejnieka Rainera Marijas Rilkes (*Rilke*) darbi. Daudzām grāmatām bija izcilas ilustrācijas. Īpaši bija paveicies Aleksandra Grīna “Dvēseļu putenis”. 1938. gada izdevumu bija ilustrējis Niklāvs Strunke un Jānis Plēpis. Viņa grafika bija askētiska, bet ne mazāk iespaidīga un tika atzīmēta ar Kultūras fonda prēmiju.

Rīgā Mežaparka klusumā turpināja strādāt ievērojamais ebreju vēsturnieks Simons Dubnovs, kas, tāpat kā L. Blehs, bija atstājis nacistisko Vāciju un guvis patvērumu un mieru Latvijā. 1939. gadā Rīgā nāca klajā viņa monumentālās pasaules ebreju vēstures trīs sējumi (krievu valodā). Savukārt Latvijas vēstures pētnieki un entuziasti ieguva vērtīgo Arveda Švābes darbu “Latvijas vēstures avotu hrestomātija”, bet profesora Augusta Tenteļa redakcijā iznāca apjomīgais Latvijas vēstures avotu 5. sējums — “Dokumenti par tautas atmodas laikmetu. 1856–1867”. Tie bija tikai daži darbi daudzo ievērojamo izdevumu klāstā.⁵³

Kad Latvijai tika uzspiests 5. oktobra līgums un valsts faktiski kļuva par Padomju Savienības protektorātu, K. Ulmaņa valdība sāka ārkārtīgi glaimot Maskavai, sākās krievu un tā sauktās padomju kultūras cildināšana. Teātros uz ātru roku iestudēja padomju lugas, izdevniecības publicēja padomju grāmatas; prese cildināja visu, kas notika Padomju Savienībā; tik daudzi pēkšņi atskārta, ka padomju kultūra viņiem ir tik tuva, ka padomju vēstniecībā rezidējošo spiegu M. Vetrova un I. Čičajeva organizētajos “tējas vakaros”, kas it kā tika organizēti kultūras popularizēšanas nolūkos (piemēram, 1940. gada 31. marta

“pēcpusdienas tēja”), pietrūka vietu, kur piesēsties. Daži latviešu organizētie pasākumi patiešām bija vērtīgi, piemēram, tie, kas bija veltīti izcilā komponista Pētera Čaikovska simtajai dzimšanas dienai, taču kopumā šī Latvijas valdības pēkšņā aizraušanās ar krievu un padomju kultūru bija nožēlojama. Tieši šajā laikā patiesai un nacionālai kultūrai uzticīgie Latvijā piedzīvoja īstas jūtas — smagu zaudējuma sajūtu, kad 1940. gada 1. martā mira Edvards Virza. Pašā valsts bojāejas priekšvakarā skati bija vērsti uz Latgali, kur bija gaidāmi lielle dziesmu svētki. Latgale kā neviens cits novads bija piedzīvojusi īstu kultūras — īpaši latviešu un latgaliešu — atdzimšanu neatkarīgās Latvijas gados. Tieši 1940. gada jūnijā Rēzeknes Tautas augstskola nolēma atvērt mākslas studiju, bet Daugavpilī 14. jūnijā tika atklātas Latgales rakstnieku dienas. Savus darbus lasīja arī viens no daudzsološākajiem talantiem Jānis Klīdzējs.⁵⁴ Latvijas okupācija, līdz kurai bija atlikušas tikai divas dienas, arī viņu aizvedīs trimdā...

3. LATVIJAS OKUPĀCIJA UN ANEKSIJA

Militārā agresija pret Latviju. Valsts okupācija un bojāeja

14. jūnijā sarunā ar ASV sūtni Džonu Vailiju (*Viley*) V. Munters vēl pauda pārliecību, ka Lietuva pati esot radījusi grūtības attiecībās ar PSRS, bet Latviju tas nekādi neietekmēsot.⁵⁵ Turpmākās trīs dienas sagrava ne tikai V. Muntera nepamatoto optimismu, bet arī iznīcināja pašas Baltijas valstis. 15. jūnijā PSRS okupēja Lietuvu neizprovocētas militāras agresijas rezultātā. Tagad padomju karaspēks bija arī uz dienvidiem no Latvijas un pretošanās, pat ja Ulmanis par to izšķirtos, būtu bijusi gandrīz bezcerīga. Maskava vēlējās, lai tās rīcība izskatītos legāla un lai Baltijas valstu prezidenti to sankcionētu. Vienīgais, kas to nevēlējās, bija Lietuvas prezidents A. Smetona, kurš atstāja valsti un ar to izraisīja atklātas Maskavas dusmas: padomju telegrāfa aģentūra TASS paziņoja, ka “lietuvju tauta varot pārliecināties, ka A. Smetonam vistuvāk stāvējušas personīgās intereses”⁵⁶. PSRS ar šo paziņojumu sāka attēlot savu darbību kā atbilstošu Baltijas tautu interesēm.

15. jūnija rītausmā padomju karaspēks uzbruka Latvijas robežapsardzei Masļenkos un nogalināja trīs robežsargus un divus viņu ģimenes locekļus — tas bija baisms brīdinājums Latvijai, lai to iebiedētu padomju ultimāta priekšvakarā. 16. jūnijā pie Kolkas raga parādījās padomju flote, kas aizturēja Lat-

vijas kuģus — bija sākusies jūras, tāpat kā gaisa telpas, blokāde, faktiski, agresija pret Latviju. Šajā pašā dienā Maskavā Latvijas sūtnis F. Kociņš tika izsaukts uz Kremli pie V. Molotova, kurš pulksten 14.00 pēc vietējā laika (13.00 pēc Latvijas laika) viņam nolasīja ultimātu, pieprasot padomju karaspēka netraucētu ielaišanu Latvijā (V. Molotovs paziņoja, ka karaspēka lielums būšot divi korpusi) un Padomju Savienībai draudzīgas valdības sastādīšanu. Ļoti zīmīgi, ka Maskava pieprasīja Latvijas Ministru kabineta atkāpšanos, bet neprasīja K. Ulmaņa kā Valsts prezidenta demisiju: K. Ulmanis bija gan Ministru prezidents, gan Valsts prezidents. Šādas šķietami dīvainas prasības cēloņi bija divējādi: PSRS vēlējās, lai tās darbību legāli pamatotu K. Ulmanis kā Valsts prezidents, turklāt tā vēlējās radīt K. Ulmani iedomu, ka, neprasot viņa kā Valsts prezidenta atkāpšanos, Maskava ir gatava saglabāt Latvijas neatkarību, lai arī apcirstu.

Ultimāta pieņemšanai tika dotas septiņas stundas — līdz 23.00 pēc Maskavas laika. Pulksten 16.00 (pēc Maskavas laika) F. Kociņš dabūja telefonisku sarunu ar Rīgu, ar V. Munteru, un nolasīja viņam ultimāta saturu.⁵⁷ Rīgā bija pāris minūtes pēc trijiem, un K. Ulmanim tieši šajā laikā bija paredzēts izlidot uz Daugavpili, kur pulksten piecos bija jāatklāj lielie Latgales dziesmu svētki. Lidojums tika atcelts, un 16.40 K. Ulmanis pa radio uzrunāja dziesmu svētku dalībniekus un klausītājus. Tā bija viņa pēdējā iespēja runāt brīvi radio, kas pēdējo dienu vēl bija Latvijas kontrolē, jau nākamajā dienā to pārņēma padomju okupācijas karaspēks. K. Ulmanis, protams, diez vai varēja iedomāties, ka tā ir viņa pēdējā iespēja pateikt patiesību visai Latvijai, taču diez vai viņš to būtu teicis, pat zinot. Šaubu nav, K. Ulmaņa stāvoklis bija ārkārtīgi dramatisks: ja viņš būtu paziņojis par padomju ultimātu un gaidāmo padomju karaspēka ienākšanu, tas izraisītu Latvijā ne tikai uztraukumu, bet varbūt pat paniku, taču patiesība tomēr bija jāsaka. K. Ulmanis varēja pateikt vismaz trīs lietas, savaldīgi, ar pašcieņu, bet atklāti: pirmkārt, iedzīvotāji bija jāinformē par padomju ultimātu un tā prasībām; otrkārt, bija jānoraida visas Maskavas apsūdzības par Latvijas “pretpadomju” politiku;⁵⁸ treškārt, obligāti bija jāizsaka vismaz protests pret ultimātu vai tā nosodījums. K. Ulmanis rīkojās citādi: paliekot Latvijā — pretēji A. Smetonam — un pieņemot visas PSRS prasības, viņš uzskatīja, ka šādā veidā vislabāk kalpo nācijas interesēm. Tā nebija glāvēlība, taču tā noteikti bija smaga politiska kļūda.

Lēmumu pieņemt padomju ultimāta vienu prasību — ielaist Latvijā padomju armiju (un nepretoties) — K. Ulmanis pieņēma viens pats vai divatā ar V. Munteru; Ministru kabineta sēde 16. jūnijā sākās 19.00 vakarā, bet jau 18.45 (pēc Latvijas laika) sūtnis F. Kociņš bija ieradies Kremlī un paziņoja šo

lēmumu V. Molotovam.⁵⁹ Vēlreiz — jau trešo reizi šīs traģiskās dienas laikā — F. Kociņš ieradās Kremlī 21.40 (pēc Latvijas laika), lai paziņotu V. Molotovam, ka ir izpildīta ultimāta otrā prasība — Ministru kabinets Rīgā ir atkāpies⁶⁰ (bija atkāpušies seši ministri, vairākums — tie, kuri bija svētdien Rīgā). Latvija bija padusies bez cīņas. No Maskavas izdevās panākt vienīgi to, ka padomju karaspēka ieiešana Latvijā tika pārcelta uz 17. jūnija rītu (tā nenotika naktī), lai ļautu daudzajiem Latgales dziesmu svētku dalībniekiem naktī atgriezties mājās.

17. jūnija rītā sākās Latvijas okupācija.⁶¹ Pēc 12.00 dienā padomju karaspēks sāka ienākt Rīgā; ap pusdiviem tas sasniedza stacijas laukumu un ieņēma tuvējo centrālā pasta ēku. Citās pilsētas daļās tika ieņemtas visas stratēģiski svarīgās vietas; tika pārtraukti radiofona raidījumi. PSRS vēstniecība atļāva pārraidīt tikai mūziku (līdz ar Sarkano armiju Latvijā ieradās arī padomju drošības dienestu darbinieki, kuri piepulcējās jau kopš 1939. gada rudens padomju militārā kontingenta ietvaros iesūtītajiem, kas vēlāk paši atzina, ka viņu uzdevums bija “nodibināt padomju varu”⁶²). Ap pusčetriem dienā vairākus simtus liels pūlis, kurā bija daudz piedzērušo un kriminālnoziedznieku, stacijas laukumā uzbruka policijai. Uzbrukumi bija neaprustāmi brutāli, laižot darbā akmeņus, nažus un pat šaujāmieročus: 57 policisti tika ievainoti, trīs — sadurti, kārtībnieks Konrāds Varblans — sašauts.⁶³ Tikai ap 21.00, kad policijai palīgā nāca armija un ugunsdzēsēji, izdevās izklīdināt daudzoņu barus, kuru vidū bija uzkrītoši daudz vietējo cittautiešu. Taču liekas, ka pat padomju karaspēka ienākšana Rīgā nebija spējusi izkļiedēt vismaz dažu nu jau demisionējušo ministru naivumu. Pulksten trijos dienā sākās apspriede Finanšu ministrijā, kuru vadīja demisionējušais tirdzniecības un rūpniecības ministrs Jānis Blumbers, kas bija arī finanšu ministra vietas izpildītājs (ministrs J. Kaminskis bija saslimis). J. Blumbers ļoti negatīvi novērtēja A. Smetonas rīcību: “Mūsu Valsts prezidents ir noteikti nodomājis neatstāt Rīgu un pildīt savus pienākumus tautas priekšā.” Pavisam dīvaini bija citi viņa vārdi: neesot ziņu, ka PSRS karaspēks “vispār iejauktos mūsu iekšējās lietās”⁶⁴. Tas tika teikts laikā, kad visa Rīga bija padomju karaspēka kontrolē un pats J. Blumbers, tāpat kā visi pārējie, jau bija padomju ķīlnieks (J. Blumbers, tāpat kā tūkstošiem citu, tika deportēts 1941. gada 14. jūnijā). Tikai pašā vakarā, 22.15, okupanti atļāva K. Ulmanim no Rīgas pils uzrunāt Latvijas iedzīvotājus. Tā bija viņa liktenīgākā runa; tās fragmenti ir pat folklorizējušies. Ja K. Ulmanis nebija teicis patiesību iepriekšējā dienā, tad bija neiedomājami, ka viņš to teiks tagad, padomju kontrolē. Viņa vārdus un rīcību noteica pārlicība: ja tiks pieņemtas visas Maskavas prasības un netiks izrādīta pretestība, ar to vislabāk būs pakalpots nācijas

ilgtermiņa interesēm. Tomēr, lai kādi arī būtu bijuši viņa rīcības motīvi, šī runa bija Latvijas iedzīvotāju pazemojums: par okupantu armijas ierašanos K. Ulmanis teica, ka tas “izriet no pastāvošām draudzīgām attiecībām starp Latviju un Padomju Savienību. Es tādēļ vēlos (pat šajā traģiskajā brīdī viņš autoritatīvi teica — es vēlos. — A. S.), ka arī mūsu zemes iedzīvotāji ienākušās karaspēka daļas uzlūko ar draudzību”.

18. jūnijā Rīgā ieradās PSRS Tautas komisāru padomes priekšsēdētāja (V. Molotova) vietnieks Andrejs Višinskis, kuram bija uzticēta Latvijas okupācijas pārraudzīšana, marionešu valdības izveide un Latvijas aneksijas sagatavošana. Pirmais un steidzīgākais uzdevums bija marionešu valdības izveide. Tās sastāvā vajadzēja iekļaut viegli kontrolējamus, “politiski bālus”, A. Višinska vārdiem runājot, vislabāk — ar padomju specdienestiem saistītus cilvēkus, kuriem bija jāatstāj mērens, nekādā gadījumā — ne kreisi radikālu personu iespaids, un tādus, kas kaut cik būtu pieņemami pēc iespējas plašākiem iedzīvotāju slāņiem. Īpaša uzmanība tika izrādīta latgaliešiem, acīmredzot uzskatot, ka nabadzīgākajā Latvijas novadā varēs savervēt vairāk kolaborantu. Katru valdības locekļa amata kandidātu A. Višinskis nekavējoties saskaņoja ar pašu V. Molotovu Maskavā, vai nu sūtot viņam šifrogrammas, vai sazinoties pa tālruni.⁶⁵ Lai valdība izskatītos kaut cik pievilcīgāka, A. Višinskis vēlējās tajā iesaistīt divus pazīstamus pilsoniskus politiķus — parlamentārā perioda partijas “Demokrātiskais centrs” līderi Jāni Breikšu, par kuru tika ievāktas visas iespējamās ziņas un netika atrasts nekas A. Višinskim nepieņemams, un K. Ulmaņa režīma bijušo tirdzniecības un rūpniecības ministru J. Blumbergu, kas A. Višinska vērtējumā bija “politiski bāls”, taču ar “lielu autoritāti tirdznieciski rūpnieciskajās aprindās”⁶⁶. J. Breikšs pats atteicās darboties okupantu veidotā kabinetā, J. Blumbergu laikam neakceptēja V. Molotovs Maskavā.

20. jūnijā Ulmanis apstiprināja A. Višinska izveidoto valdību, kurā tobrīd bija tikai 8 locekļi. Četri — ministru prezidents un ārlietu ministra v. i. prof. Augusts Kirhenšteins, sabiedrisko lietu ministrs Pēteris Blaus (“Jaunāko Ziņu” atbildīgais redaktors), iekšlietu ministrs Vilis Lācis un tautas labklājības ministrs un izglītības ministra v. i. Jūlijs Lācis — nāca no laikraksta “Jaunākās Ziņas” aprindām; divi — tieslietu ministrs un finanšu ministra v. i. Juris Pabērzs un iekšlietu ministra biedrs ar balsstiesībām kabinetā, politiskās policijas priekšnieks Vikentijs Latkovskis — it kā pārstāvēja Latgali; vismaz četri bija saistīti ar PSRS slepenajiem dienestiem — P. Blaus (segvārds — “*obščestvennik*” — “sabiedriskais darbinieks”), V. Lācis, kara ministrs ģenerālis Roberts Dambītis⁶⁷ un V. Latkovskis, arī armijas komandieris ģenerālis Roberts Kļaviņš.

Atbildīgajā politiskās policijas Rīgas nodaļas priekšnieka amatā tika iecelts V. Lāča brālēns Elmārs Briedis, kuram no visiem minētajiem laikam bija visciešākie, lai arī ne vissenākie (tādi bija V. Latkovskim — jau kopš 1920. gada) sakari ar padomju izlūkdienestu, bet par politiskās policijas Daugavpils nodaļas priekšnieku tika nozīmēts cits sens padomju aģents — Alfons Noviks (kad 22. jūnijā V. Latkovskis Rīgā pārņēma politiskās policijas vadību, PSRS vēstniecība nosūtīja viņam līdzī uz Alberta ielu padomju tanketi — tas bija viens no apliecinājumiem tam, kā Sarkanā armija kontrolēja stāvokli okupētajā Latvijā).⁶⁸

Politiskā pieredze bija tikai bijušajam demokrātijas posma tieslietu un tautas labklājības ministram J. Pabērzam, taču pieredze A. Višinskim nebija vajadzīga (acīmredzami A. Višinski nekādi nemulsināja tas, ka J. Pabērzs, būdams Latgales apgabaltiesas priekšsēdētāja biedrs, bija tiesājis komunistus, bet tagad viņam kā tieslietu ministram viņi bija jāatbrīvo no pelnītā ieslodzījuma⁶⁹). Tikai divi patiešām bija populāri — pirmais, protams, bija V. Lācis, viens no populārākajiem cilvēkiem valstī, un mazākā mērā A. Kirhenšteins, labi pazīstams kā Latvijas Tuberkulozes apkarošanas biedrības priekšsēdētājs un “Jaunāko Ziņu” Tautas veselības nodaļas vadītājs, un padomju speciālo dienestu inspirētās Latvijas un PSRS tautu kulturālās tuvināšanās biedrības aktīvistis (daudzi Latvijā bija diezgan pārsteigti, kad 1939. gada augustā, atgriezies no brauciena uz Maskavu, A. Kirhenšteins Latvijas presē cildināja “PSRS sasniegumus”, īpaši — lauksaimniecībā⁷⁰; 1940. gada jūnijā biedrībā bija 220 biedru; biedrību kontrolēja padomju izlūks, PSRS vēstniecības Rīgā darbinieks Mihails Vetrovs).

Kabinets — tieši kā A. Višinskis bija vēlējis — atstāja politiski mērena Kabineta iespaidu, un tikpat mērena bija A. Višinska vadībā sastādītā valdības deklarācija. Tā šķita pat diezgan pievilcīga, īpaši ekspluatējot vārdu brīvība: “Jaunā valdība sprauž par savu uzdevumu izvest dzīvē virkni soļu, lai attīstītu un celtu tautas materiālo un kulturālo labklājību, nodrošinātu brīvību un visu pilsoņu intereses neatkarīgi no viņu mantas stāvokļa, ticības, izglītības vai tautības.”⁷¹ Pēc K. Ulmaņa diktatūras vārds *brīvība* patiešām varēja likties vilinošs, lai arī nebija nekā nedabiskāka par brīvību no Staļina lielā terora prokurora, faktiski — slepkavas A. Višinska mutes. Politiski ļoti ļaunprātīga bija konsekventa tendence, sākot ar šo deklarāciju un turpmāk, uzsvērt, ka Latvijā tiks nodrošinātas etnisko minoritāšu tiesības, kuras it kā brutāli esot pārkāpis K. Ulmanis. Pieglaimošanās minoritātēm varēja radīt un radīja tikai vienu — pasliktinājās latviešu attiecības ar vismaz daļu no minoritātēm (piemēram, daļu ebreju⁷²), kas arī bija okupantu mērķis.

A. Višinskis un marionešu valdība solīja ne tikai iekšpolitisku brīvību, bet arī Latvijas neatkarības saglabāšanu. A. Višinskis 21. jūnijā no padomju vēstniecības balkona pat latviešu valodā sauca: “Lai dzīvo brīvā Latvija!” Nākamajā dienā, 22. jūnijā, A. Kirhenšteins, uzrunājot Ārlietu ministrijas darbiniekus, īpaši uzsvēra A. Višinska vārdu nozīmi — tie esot garantija brīvas Latvijas pastāvēšanai.⁷³ Kamēr iedzīvotāji publiski tika maldināti ar demokrātijas, brīvības un neatkarības solījumiem, A. Višinska ziņojums uz Maskavu 22. jūnijā atsedza viņa īstos nodomus. Viņš lūdza J. Molotova atļauju Aizsargu organizācijas likvidēšanai un vaicāja pēc norādījumiem jautājumā par bijušo politisko partiju, arī sociāldemokrātu likteni — vai tās drīkst legalizēt, vai drīkst legalizēt komunistisko partiju un kā izturēties pret sociālistu (LSSZP) vēlmi apvienoties ar LKP — A. Višinskis uzskatīja, ka tas nav jāpieļauj.⁷⁴ A. Kirhenšteina “valdība” nevarēja spert nevienu soli, kas nebija saskaņots ar Maskavu.

Aneksijas sagatavošana

Padomju Savienības galvenais mērķis bija anektēt Latviju un iekļaut PSRS sastāvā. Lai aneksija izskatītos likumīga, bija jāorganizē parlamenta “vēlēšanas”. Latvijas Komunistiskajai partijai tika ierādīta nozīmīga, bet pilnīgi kontrolēta loma, tāpat kā A. Kirhenšteina kabinetam. Pirmajās okupācijas dienās, 17.–20. jūnijā, vietējiem komunistiem Višinskis pats nepievērsa gandrīz nekādu uzmanību; nebija kam arī pievērst — visa partijas vadība bija cietumos, bet brīvībā palikušie bija pilnīgi nenozīmīgas personas (varbūt izņemot Liepāju — sk. turpmāk), bet ar dažiem brīvībā esošajiem komunistiem sakarus tomēr uzturēja PSRS vēstniecības pārstāvji, īpaši — viens no izlūkdienesta rezidentiem Mihails Vetrovs — tieši vai ar E. Brieža, vai kā cita aģenta starpniecību.⁷⁵ 21. jūnija rītā Ministru kabinets pieņēma savu pirmo likumu — amnestijas likumu —, un no Rīgas Centrālcietuma tika atbrīvoti komunistu vadītāji J. Kalnbērziņš un Ž. Spure (kopumā šajā dienā Latvijā tika atbrīvoti 253 politiskie ieslodzītie, vēl četrpadsmit — 28. jūnijā,⁷⁶ tas bija pavisam niecīgs skaits; salīdzinājumā ar “fašista” K. Ulmaņa bilanci “demokrātiskā” padomju vara jau dažos mēnešos, līdz 1940. gada novembrim, paspēja arestēt 1500 cilvēkus, neskaitot jau kopš jūlija deportētos⁷⁷). Ar padomju vēstniecību saskaņotā un organizētā demonstrācija⁷⁸ devās uz Rīgas centru, uz PSRS vēstniecību un pēc tam uz valdības namu, kur komunistu pārstāvji iesniedza A. Kirhenšteina valdībai savas partijas prasības (A. Višinskis bija devis rīkojumu nosūtīt Sarkanās

armijas tanketes un karavīrus uz Centrālcietumu un Termiņcietumu; faktiski ieslodzīto atbrīvošana notika padomju militārpersonu kontrolē. Viens no atbrīvotajiem no Centrālcietuma, Kārlis Vilciņš, savās atmiņās rakstīja: “Izejam visi pagalmā. Tur mūs sveicina Sarkanās armijas komandieris Bogdanovs.”⁷⁹). Savukārt 21. jūnija demonstrāciju kontrolēja un vadīja liels skaits Rīgā līdz tam neredzētu vīriešu ar apsēju uz rokas — viņi bija ieradusies Latvijā 17. jūnijā ar Sarkanās armijas vai speciālajām Iekšlietu Tautas Komisariāta vienībām. Tas liecināja par to, kas vadīja notikumu gaitu okupētajā Latvijā jau kopš okupācijas pirmajām dienām.

LKP prasības bija izstrādātas saskaņā ar padomju vēstniecību vai nu jau 20. jūnijā, vai 21. jūnija rītā, jo nedz J. Kalnbērziņš, nedz Ž. Spure, tikko atbrīvoti no cietuma, nevarētu tās uzrakstīt pa ceļam no cietuma uz Rīgas centru. Tāpat kā Kirhenšteina kabineta gadījumā, arī komunistu prasības izklausījās mērenas: padomju vēstniecība neatļāva pat komunistiem paust neko radikālu, lai neizjauktu Maskavas scenāriju — cik iespējami mierīgi sagatavot Latvijas aneksiju. Komunisti nedrīkstēja nobaidīt iedzīvotājus! Tas, ko nolasīja komunisti Ansis Kadiķis, skanēja kreisi — populistiski, gandrīz vai demokrātiski, bet ne komunistiski. Politiskajā jomā komunisti ekspluatēja to pašu, ko valdība — brīvību, pieprasot preses, runas, sapulču brīvību. Būtiska bija prasība pēc tautas vēlēta parlamenta un jaunas Satversmes; reti kuram varēja būt iebildums pret prasību nodrošināt “bezmaksas izglītību no tautskolas līdz augstskolai”. LKP prasības un A. Kirhenšteina kabineta solījumi bija rakstīti padomju sūtniecības kontrolē, par to liecināja fakts, ka arī komunisti lielu uzmanību pievērsa minoritātēm: “Atceļami visi ierobežojumi nelatviešu tautībām. Jāatļauj katrai tautībai lietot savas mātes valodu skolās, teātros, presē, sapulcēs, reliģiskos sarīkojumos.” Lai arī tas viss bija atļauts K. Ulmaņa režīma gados, liela daļa vietējo krievu un ebreju bija sākuši uzskatīt, ka K. Ulmanis ierobežo viņu tiesības un tagad atsaucīgi uzklusēja to, ko solīja A. Kirhenšteins un LKP.

Ekonomikas jomā komunistu prasības skanēja sīkpilsoniski: “Jāatbalsta sīkie uzņēmumi, amatnieki, zvejnieki, lauku un pilsētu mazmājnieceki.” Prasība likvidēt ļoti nepopulāro Darba centrāli arī bija pievilcīga, tāpat kā aicinājums vērsties pret lielajiem uzņēmumiem un privātbankām (lai arī tās pēc Ulmaņa ekonomikas valstiskošanas bija palikušas tikai trīs). Iedzīvotāju atmiņā LKP bija nesaraucjami saistīta ar 1919. gada šausmām — lielo teroru un ekstrēmo agrāro politiku (zemes neizdalīšanu zemniekiem un 249 padomju saimniecību izveidi), tieši tāpēc tagad tika apgalvots: “Nedrīkst uzspiest zemniekiem kolektivizāciju pret viņu gribu.”⁸⁰ Pagaidām viss notika saskaņā ar Maskavas

scenāriju: nedz A. Kirhenšteina kabinets, nedz LKP prasības nebija tādas, kas izraisītu iedzīvotāju vairākuma aizdomas par Latvijas neatkarības likvidēšanu un komunistiskas padomju sistēmas ieviešanu (tiesa, gan LKP prasībās, gan iekšlietu ministra V. Lāča pirmajās runās jau parādījās draudi vērsties pret “tautas ienaidniekiem”; šis no PSRS aizgūtais apzīmējums liecināja par to, kas gaidāms, bet tomēr tas vēl bija pieklusināts un “brīvības” solījumu nomākts).

Lai arī LKP faktiski darbojās legāli jau ar 21. jūniju (tās vadība iekārtojās vienā no visdārgākajiem Rīgas rajoniem — Antonijas ielā 12, dzīvoklis 1, tiešā PSRS sūtniecības tuvumā, diez vai nejausi; zīmīgi, ka dzīvokli esot sameklējis neviens cits kā A. Noviks,⁸¹ kas ar padomju slepenajiem dienestiem sakarus uzturēja jau kopš 1926. gada un kas okupētajā Latvijā līdz pat 1953. gadam ģenerāļa pakāpē bija drošības — pirms tam, iekšlietu — ministrs; tiklīdz jūnijā LKP ievācās blakus padomju vēstniecībai, tā ieradās tās darba kontrolētāji — “piederzējuši partijas darbinieki no VK(b)P CK”,⁸² kuri Latvijā bija ienākuši kopā ar Sarkano armiju), ar tās formālu legalizāciju Višinskis nesteidzās: visticamāk, ka joprojām spēkā bija senās aizdomas par LKP sakariem ar “trockistiem” un bijušo Latvijas slepenpoliciju; arī komunisti bija pilnīgi jāpakļauj padomju vēstniecības kontrolei jebkurā jomā, un sākotnēji tas vēl nebija panākts. Par to liecināja tas, ka Rīgā, iznākuši no cietuma, LKP vadītāji, kam padomju okupācijas armijas ierašanās bija tikpat liels pārsteigums kā visiem citiem, vienā jautājumā pieturējās pie dogmām, ko viņi bija iekaluši, un viena no spēcīgākajām dogmām bija par to, ka, nodibinoties pilsoniskai valdībai — kāds viņu acīs bija A. Kirhenšteina kabinets — komunistiem jāorganizē strādnieku deputātu padomes, kuras īstenos partijas kursu; LKP 22. jūnijā to noteica par savu galveno uzdevumu.⁸³ Tiesa gan, netika runāts par divvaldību, tomēr kaut kas līdzīgs izskanēja. Maskavas plānos savukārt neietilpa dogmu realizēšana: Padomju Savienībai bija nepieciešama okupācijas legalizācija un šķietami likumīgā ceļā notikušās aneksijas nodrošināšana. Strādnieku padomes tam nederēja, bija vajadzīgs “parlaments”, un Maskavas tuvākais mērķis bija noorganizēt tā sauktās vēlēšanas. Vārda tiešā nozīmē pāris dienu laikā padomju vēstniecība sakārtoja komunistu priekšstatus, un prasība pēc strādnieku padomēm tika atcelta.

Tikpat ātri tika savaldīti komunisti Liepājā. Pirmajās trijās dienās pēc okupācijas Liepājā valdīja jukas, kas radīja brutālā vietējo huligānu rīcība komunistu Viļa Gebela vadībā;⁸⁴ Latvijas policijas un armijas pārstāvju rīcību (kura, jāatzīst, bija diezgan neizlēmīga) bloķēja PSRS pārstāvji, kuriem bija izdevīgi iebaidīšanas nolūkos uz laiku radīt jukas un vēlāk uzņemties

“kārtības” atjaunošanu.⁸³ Liepājas komunisti, kuriem vēl nebija nodibinājušies sakari ar PSRS sūtniecības kontrolēto LKP vadību Rīgā,⁸⁶ pārāk atklāti paziņoja: pirmkārt, viss, kas ir noticis Latvijā un Liepājā, ir noticis, tikai pateicoties Sarkanajai armijai (“Protams, bez Sarkanās armijas atbalsta [...] strādniekiem pat nebija ko sapņot izteikt savu naidu un neapmierinātību ar Ulmaņa valdību. Neuzvaramā Sarkanā armija mums deva šo iespēju, [...] demonstrācija (Liepājā, 19. jūnijā. — A. S.) varēja notikt tikai tāpēc, ka aiz mums stāv neuzvaramā Sarkanā armija un Sarkanā flote, kā arī Pad. Sav. (PSRS. — A. S.) Strādnieku—zemnieku valdība.”⁸⁷). Tiesa gan, 1940. gada vasarā nevienam Latvijā neienāca prātā padomju okupāciju nosaukt par sociālistisko revolūciju, taču arī tik atklāta tikai PSRS armijas lomas izcelšana (bez tās par kaut kādu patstāvīgu rīcību “pat nebija ko sapņot” (*sic!*) nebija vēlama. Otrkārt, Liepājas komunisti viennozīmīgi pieprasīja Latvijas neatkarības likvidēšanu: “Mēs noteikti un ne lokāmi prasām Latvijas pievienošanu Sociālistisko Padomju Republiku Savienībai.” Tas no Maskavas viedokļa bija pilnīgi neatbilstoši tās taktikai. Treškārt, tika pieprasīts nekavējoties nodibināt padomju varu: “Ceļš uz jauno sociālistisko iekārtu droši un strauji uzsāks...”⁸⁸

Gan prasība iznīcināt Latvijas neatkarību, gan padomju varas lozungs bija tieši tas, kas Maskavai bija prātā, bet par to vēl nedrīkstēja runāt, un LKP vadība Rīgā paziņoja, ka “tas ir kreisais sektantisms, kuru centrālkomiteja uz visstingrāko nosoda”⁸⁹. Liepājas komunisti tika nostādīti ierindā, un neviens no “sektantiem” netika pielaists pie partijas vadības pēc tam, kad 22. jūnijā Liepājā no Rīgas ieradās LKP vadības pārstāvis Pēteris Plēsums — Liepājas komunisti nonāca Rīgas kontrolē (noskaņojums, kas bija līdzīgs Liepājas komunistu noskaņojumam, izpaudās arī Daugavpilī, taču tur to pavisam viegli nomāca. Okupācijas sākumā Daugavpilī bija tikai 20 (*sic!*) komunistu, un viņu vadītāji, atbrīvoti no cietuma, jutās apjukuši un nezināja, kādus lozungus izvirzīt. Divi no viņiem — Mihails Juhno un Faivišs Fridmans — devās pēc norādījumiem uz Rīgu, bet viņu prombūtnes laikā mājās palikušie nāca klajā ar uzsaukumu, kurā bija ietverta prasība par tūlītēju padomju varas nodibināšanu. Pārradušies mājās, M. Juhno un F. Frīdmans deva rīkojumu “šo uzsaukumu iznīcināt”⁹⁰. Tikai jūnija beigās, kad visas pārbaudes Maskavā bija veiktas, tika izlemti divi jautājumi, kurus Višinskis bija uzdevis jau 22. jūnijā: 28. jūnijā LKP tika legalizēta,⁹¹ bet sociālistu — LSSZP — apvienošanās ar LKP — aizliegta, kā Višinskis arī bija ieteicis (faktiski tas bija atklāts spiediens uz LSSZP, lai tās panāktu pašlikvidēšanos: “Citas partijas Latvijas darba tautai nav un nebūs...”⁹² savukārt LSDSP tika uzskatīta par pilnīgi buržuāzisku partiju, par kuras legalizāciju vispār nebija runas).

LKP organizētajos mītiņos jūnija beigās un jūlija pirmajās dienās tika uzsvērtā nepieciešamība nebūt radikāliem: “visas prasības valdība nevar izpildīt uzreiz”; taču zīmīgi, ka savaldīgums neattiecās uz prasību slēgt aizsargu organizāciju (kā jau tika minēts, to bija ieteicis A. Višinskis 22. jūnijā).⁹³ A. Kirhenšteina kabinets savukārt nepārtraukti atlaida K. Ulmaņa laika ierēdņus, taču bija savaldīgs un pieņēma galvenokārt populistiskus lēmumus (piemēram, 27. jūnijā tika pacelta alga vismazāk atalgotajiem strādniekiem — tiem, kuri saņēma līdz vienam latam stundā;⁹⁴ tika slēgta ļoti nepopulārā Darba centrāle un pat solīts palielināt cukura piegādi veikalos); viens no lēmumiem bija uzkrītošs: ar 10. jūliju visiem pamatskolas skolotājiem bija obligāti jāšak apmeklēt krievu valodas kursus. Presē bija milzīgs skaits ļoti pozitīvu rakstu par PSRS, uzsverot lozungu “Nepieciešama cieša savienība ar Padomju Savienību”, taču šī “savienība” netika uztverta kā “brīvās Latvijas” beigas; LKP brīdināja nenoniecīnāt Latvijas karogu — šāda rīcība jau bija vērojama tās piekriktēju vidū —, bet lietot to kopā ar sarkano karogu.

Latvijas aneksijas sagatavošanas izšķirošais posms sākās 4. jūlijā, kad A. Kirhenšteina kabinets pieņēma Likumu par Saeimas vēlēšanām, neraugoties uz to, ka formāli Latvija vēl bija neatkarīga valsts un Satversme nebija atcelta (K. Ulmaņa režīma gados tās darbība oficiāli bija tikai apturēta), šis likums pārkāpa gan Satversmi, gan 1922. gada 9. jūnija vēlēšanu likumu. Tikai Saeima varēja pieņemt likumus! Vēlēšanas tika noteiktas jau pēc desmit dienām, 14. un 15. jūlijā (tās bija svētdiena un pirmdiena — darbdiena bija izraudzīta tīšām, lai varētu vieglāk kontrolēt, vai strādājošie dodas uz vēlēšanām, un organizēt viņu piedalīšanos un kolektīvi nogādāt uz vēlēšanu iecirkņiem), pārkāpjot Satversmes 11. pantu, kas noteica, ka vēlēšanām jānotiek oktobra pirmajā svētdienā un sestdienā pirms tās. Kandidātu sarakstus varēja iesniegt tikai līdz 10. jūlijam plkst. 20.00, pārkāpjot 1922. gada vēlēšanu likumu, kurš noteica, ka starp pēdējo kandidātu saraksta pieņemšanas dienu un pirmo vēlēšanas dienu jābūt vismaz 30 dienām un no vēlēšanu izsludināšanas līdz vēlēšanām jābūt vismaz 40 dienām. Jau 4. jūlija redakcijā likums bija domāts ārkārtīgi īsai tā sauktajai priekšvēlēšanu kampaņai, kurā nevienam citam sarakstam, izņemot A. Višinska un padomju vēstniecības sastādīto, nebūtu nekādu izredžu, lai arī formāli 4. jūlijā citi saraksti vēl nebija aizliegti. Par vēlēšanu komisijas priekšsēdētāju tika iecelts bijušais Latvijas sociāldemokrātu — LSDSP — vadītājs Ansis Buševics.⁹⁵

Tūlīt pēc vēlēšanu izsludināšanas A. Višinskim bija — pēdējo reizi — jāsavaldā daži LKP biedri un simpatizētāji, kas nevarēja nociesties, neizvirzot lozungu par Latvijas neatkarības likvidēšanu un iestāšanos PSRS sastāvā. Tas notika

pie padomju vēstniecības 5. jūlija demonstrācijas laikā. “Nost provokatorus,” sauca A. Višinskis, bet LKP Centrālās komitejas nodaļas vadītājs J. Putniņš paziņoja: “Latvijas komunistiskā partija nav izgājusi ar lozungu par Latvijas pievienošanu Padomju Savienībai. Ar šādu lozungu izgājuši mūsu ienaidnieki, kas šodien iekļuvuši mūsu rindās.”⁹⁶ LKP vadītais “Latvijas darbaļaužu bloks” devās uz vēlēšanām jau bez jebkādām radikālām prasībām, gluži otrādi — tā platformā “Par mieru, par maizi, par tautas brīvību” nebija nekas teikts ne par gaidāmo Latvijas neatkarības iznīcināšanu un Latvijas pievienošanu PSRS, ne par padomju varas dibināšanu. Platforma skanēja kreisi — populistiski, īpaši daudz solot bezzemniekiem, sīkzemniekiem, strādniekiem un kalpotājiem (platformas daudzo parakstītāju vidū bija Eduards Berklavs kā Latvijas Darba jaunatnes savienības pārstāvis un Mavriks Vulfsons kā Rēzeknes 9. kājnieku pulka pārstāvis; abi mūža nogalē būs ļoti populāri Atmodas aktīvisti 1988.–1991. gadā). Tieši tāpēc, ka tautas atmiņā komunistiskā partija bija nesaraujami saistīta ar 1919. gada radikālo agrāro politiku, vēlreiz tika uzsvērts: tikai tautas ienaidnieki “izplata provokatoriskas baumas, ka strādnieku un komunistu nolūks ir piespiedu kolektivizācija laukos”. Platforma, protams, solīja visplašākās demokrātiskās brīvības un sociālo aizsardzību.⁹⁷ Faktiski nav iespējams noteikt, cik populāra tā kļuva astoņās dienās — no 6. jūlija, kad to sāka popularizēt, līdz vēlēšanām 14. un 15. jūlijā.

Īso laika sprīdi līdz “vēlēšanām” var iedalīt divos posmos. Pirmais, līdz 9. jūlijam, kad formāli bija iespējams iesniegt vairākus sarakstus (“demokrātijas” posms). Šo dienu laikā PSRS vēstniecības un tās vadītās LKP darbībai bija raksturīgi šādi virzieni.

Pirmkārt, visa propaganda tika vērsta par labu blokam, solot visu gandrīz visām sociālajām un nacionālajām grupām, izņemot “lielburžuāziju”, īpaši izceļot latgaliešus (“Ja līdz šim mūsu mātes valoda skolās un ārpus tām bija apspiesta un izsmieta...”, tad bloka uzvaras gadījumā Latgale piedzīvotos neredzētu uzplaukumu).⁹⁸ Vienlaikus iedzīvotāji tika mierināti: “Balsojot par Latvijas darbaļaužu bloku, nodrošināsim personas un īpašuma tiesības...”⁹⁹ (vēlreiz jāatzīmē, ka nav iespējams noteikt, cik liels vēlētāju skaits noticeja komunistu solījumiem un vai vispār noticeja komunistu pēkšņajai un negaidītajai “uzticībai” demokrātijai un privātajam īpašumam).

Otrkārt, jau šajās dienās tika norādīts, ka jābalso tikai par bloku: “Visiem jāapvienojas ap vienu, kandidātu sarakstu...”,¹⁰⁰ “citu reālu kandidātu sarakstu nemaz nevar būt”¹⁰¹.

Treškārt, administratīvi un ideoloģiski pasākumi tika vērsti pret vienīgo reālo komunistu pretinieku — Ata Ķeņiņa vadībā radīto platformu “Demokrā-

tisko latviešu aicinājums” (tā sauktais Demokrātiskais bloks). “Mēs gribam saglabāt brīvo un neatkarīgo Latviju, mēs to negribam zaudēt...” bija rakstīts šajā platformā, un tieši tāpēc, ka viņi patiesi, nevis melīgi kā komunistu bloks to vēlējās, viņi bija jāiznīcina, sākotnēji — politiski. Vismaz divi līdzekļi šā mērķa labā tika piemēroti līdz 9. jūlijam. Pirmkārt, tika labots tikko pieņemtais vēlēšanu likums (piemēram, pieprasot, lai tiktu sagādāti pierādījumi, ka platforma darīta pieejama atklātībai¹⁰²), lai nepieļautu A. Ķeniņa grupas piedalīšanos vēlēšanās;¹⁰³ otrkārt, “demokrātiskie latvieši” tika ideoloģiski apsūdzēti sadarbībā ar “fašistisko režīmu”: “Darba tauta noraida šos liekuļus.”¹⁰⁴

Taču A. Višinskis un komunisti nebija novērtējuši A. Ķeniņa grupas drosmi, apņēmību, izveicību, un — pats galvenais — dedzīgu atbalstu, kuru viņi saņēma no latviešiem. Komunistus vadīja bailīgais “Zaķis” — J. Kalnbērziņš — un Ž. Spure — bijušais kriminālnoziedznieks, slepkava, bet “demokrātiskos latviešus” atbalstīja vislabākais, kas bija nācijā, īpaši akadēmiskā jaunatne (ne jau velti komunisti bija nosaukuši Latvijas Universitāti par “kraukļu ligzdu”, bet Mākslas akadēmiju — par “hijēnu citadeli”¹⁰⁵). Divas dienas — 7. un 8. jūlijs — demonstrēja latviešu milzīgo vēlēšanos nosargāt Latviju: pārvarot visas grūtības, A. Ķeniņa grupas uzsaukums tika nodrukāts un izplatīts daudzās vietās Latvijā.¹⁰⁶ Tas arī izlēma grupas likteni: pildot A. Višinska rīkojumu, 9. jūlijā V. Lācis un V. Latkovskis sāka terorū: “Mūsu drošības sargi šo politisko avantūru ir laikā atklājuši un nodevuši lietas noskaidrošanu un atrisinājumu prokuratūrai.”¹⁰⁷ Demokrātiskais bloks tika aizliegts un sagrauts; okupētajā Latvijā sākās masveida fiziskas represijas pret komunistu oponentiem. 8. jūlijā tika aizliegta arī Aizsargu organizācija.

Ar 9. jūliju sākās priekšvēlēšanu otrais posms, kad komunistu vadītais bloks kļuva par vienīgo kandidātu. Ja vēl kādai grupai kaut kas bija palicis nepiesolīts, tas tika izdarīts ar bloka 36 (*sic!*) vēlēšanu lozungiem, kas parādījās 10. jūlijā¹⁰⁸ (pieci lozungi tika vēltīti sievietēm — “Par Latvijas sievietes brīvību un pilntiesību” (tas liecināja, ka sievietes laikam līdz šim nebija bijušas pietiekami dāsni apveltītas ar solījumiem)). Iepriekšējās dienās tika pieprasīts balsot tikai par minēto bloku, taču tagad pieprasīja obligāti piedalīties vēlēšanās — nepiedalīšoties tikai “tautas ienaidnieki”! Ņemot vērā to, ka 1940. gada vasara bija laiks, kad Rietumos izvērās plaša karadarbība, tika nesaudzīgi izmantotas iedzīvotāju bailes no kara: Eiropas mazo tautu liktenis esot pierādījis, “cik tas ir nedrošs bez spēcīga, uzticama drauga”; Latvijai tāds draugs ir PSRS, un šo draudzību un mieru nodrošinās tikai darba tautas bloka uzvara vēlēšanās.¹⁰⁹

Aneksija

“Dārgais Josif Visarionovič! Patiesā sajūsmā par Padomju Latvijas uzņemšanu lielajā Padomju Sociālistisko Republiku saimē sūtam Jums, mūsu vadoni un skolotāj, dārgais biedri Staļin, vissirsnīgākos un izjustos sveicienus un izsakām visdziļāko pateicību par mums sagādātām iespējām celt Jūsu vadībā sociālismu savā zemē.” — Jānis Kalnbērziņš, Vilis Lācis. — “Jaunākās Ziņas”, 1940. 6. augusts.¹¹⁰

Vēlēšanas 14. un 15. jūlijā notika vēl formāli neatkarīgā Latvijā, taču Sarkanā armija — okupācijas karaspēks — tajās aktīvi piedalījās: vēlēšanu iecirkņus apsargāja sarkanarmieši; padomju armijas mašīnas izvadāja vēlētajus; kad pie tiem, kas bija aizkavējušies vai pat nolēmuši nebalsot, ieradās bruņoti padomju zaldāti un “laipni” piedāvāja aizvest uz iecirkni, iespaids bija biedējošs un reti kurš atteicās no “palīdzības” (jau 10. jūlijā Vladimirs Dekanozovs no Kauņas bija ziņojis V. Molotovam, ka, sākot ar šo dienu, Sarkanās armijas personāls ir sācis piedalīties vēlēšanu sagatavošanā;¹¹¹ tas pats bija noticis Latvijā un Igaunijā). Vēlēšanu iecirkņos atradās padomju virsnieki (dokumentos ir saglabājušies daudzu vārdi: kapteinis Sočkovs, jaunākais komandieris Aleksandrs Korovņikovs, politrūki Sauļikovs, Damecovs un citi).¹¹² Vēlēšanās varēja balsot pat bez personas dokumentiem, tika ieskaitīti neizlietotie un neapzīmogotie biļeteni, nebija vēletāju sarakstu! Rezultāts bija tieši tāds, kāds bija pieņemts Padomju Savienībā notiekošajās “vēlēšanās”: piedalījušies bija 94,7 procenti balsstiesīgo; par darba tautas bloku bija nobalsojuši 97, 6 procenti, pret — 2, 9 procenti (27 919 vēletāji).

Divas dienas pēc vēlēšanām, 16. un 17. jūlijā, valdīja klusums, bet tad, 18. jūlijā, viss kļuva skaidrs pat tiem, kas bija noticējuši komunistu solījumiem un tagad varēja vainot nevienu citu kā tikai savu vientiesību: komunistu noorganizētājā demonstrācijā Rīgā skaļi, masveidīgi un neviena netraucēti valdīja jauni lozungi — “Lai dzīvo Latvija kā Padomju Savienības republika!”, “Mēs prasām Staļina konstitūciju!” Nekas vairs netika slēpts par to, kas gaidāms 21. jūlijā, kad bija jāsanāk pirmajai Saeimas sēdei. “Pievienot Latviju Padomju Sociālistisko Republiku Savienībai — tāda ir Rīgas darbaļaužu nelokāmā prasība jaunajai Saeimai.”¹¹³ Tikpat “nelokāmi” to lielā ātrumā sāka pieprasīt saorganizētas demonstrācijas un mītiņi visā Latvijā.

Par Saeimas sēdes vietu apzināti tika izraudzīts Nacionālais teātris — tāpēc, ka tajā 1918. gada 18. novembrī bija pasludināta neatkarīgā Latvijā, bet tagad šajā pašā vietā demonstratīvi tika sagrauti 18. novembra ideāli. 21. jūlijā

tika pieņemti divi galvenie lēmumi. Pirmais — par padomju varas pasludināšanu Latvijā. To ierosināja Ž. Spure, kurš jau faktiski likvidēto neatkarīgo Latviju raksturoja kā zemi, kuru “eksploatatori” bija noveduši “līdz iznīcībai”. Vienīgā izeja no tā ir padomju vara: Saeima vienbalsīgi pasludināja padomju varas “nodibināšanu uz visas Latvijas teritorijas” — “Deklarācija par valsts varu Latvijā”. (Atgādināsim, ka tikai visas tautas nobalsošana varēja mainīt valsts iekārtu). Otrais lēmums bija par Latvijas neatkarības likvidēšanu, un to ierosināja Vilis Lācis. Tikai nedaudz vairāk kā pirms mēneša viņš bija K. Ulmaņa režīma favorīts, bet tagad V. Lācis stāstīja, ka brīvā Latvija esot bijusi “drūmais tumsonības un verdzības laikmets”,¹¹⁴ izeja no kura — “Latvija — Padomju Sociālistisko Republiku Savienības sastāvdaļa”. Saeima vienbalsīgi pieņēma “Deklarāciju par Latvijas iestāšanos Padomju Sociālistisko Republiku Savienības sastāvā” (atkal jāatzīmē, ka tikai tautas nobalsošana varēja lemt par valsts neatkarības likvidēšanu un pievienošanos citai valstij). Darbs bija padarīts: 26. jūlija pēcpusdienā Višinskis devās atpakaļ uz Maskavu. Aneksija galīgi tika noformēta Maskavā 5. augustā, kad padomju Latviju uzņēma Padomju Savienībā kā piecpadsmīto padomju republiku.

4. LATVIJAS SOVETIZĀCIJA

Sovetizācija ir politisku, administratīvu un ekonomisku pasākumu kopums, ar kuru palīdzību Baltijas valstis tika integrētas Padomju Savienībā.

Sovetizāciju sāka gatavot jau kopš okupācijas brīža. Sovetizācijas likumiskais pamats tika ielikts ar Saeimas 21. jūlija lēmumu par padomju varas atjaunošanu un ar 22. jūlija deklarācijām, kas zemi pasludināja par tautas īpašumu, kā arī noteica banku un lielo tirdzniecības, rūpniecības un transporta uzņēmumu nacionalizāciju. Formāli vēl joprojām neatkarīgās Latvijas valdība, balstoties uz šiem dekrētiem, akceptēja virkni pasākumu, kas sagatavoja ceļu valsts pilnīgai iekļaušanai padomju sistēmā. Šī iekļaušana sākās pēc 5. augusta, kad sovetizācija jau stingri ievēroja PSRS modeli, bet tā neatbilstība Baltijas apstākļiem tika ignorēta, ciktāl tas bija iespējams. Sovetizācijā tika ņemta vērā 1939. gadā okupētajās Polijas teritorijās gūtā pieredze, un process kopumā bija ļoti līdzīgs, tomēr dažos aspektos Baltijā sovetizācija notika uzmanīgāk un lēnāk nekā Rietumukrainā un Rietumbaltkrievijā.¹¹⁵

Sovetizāciju vadīja Vissavienības komunistiskās (boļševiku) partijas Centrālās komitejas (VK(b)P CK) Politbirojs, kura norādījumus pēc tam dublēja

Baltijas republiku vadība. Visi svarīgākie lēmumi attiecās uz visām trijām republikām uzreiz. Atsevišķos tīri tehniskos aspektos Baltijas republikās tika pieļautas nelielas atšķirības, ņemot vērā katras republikas specifiskās kultūras un saimnieciskās dzīves īpatnības.¹¹⁶

Līdz 21. jūlijam vietējās kompartijas darbojās, vadoties no pavēlēm, kuras deva Višinskis un PSRS sūtniecība.¹¹⁷ Pēc A. Višinska atsaukšanas šo funkciju turpināja sūtni. Septembra vidū sūtniecības likvidēja, bet sūtņus nozīmēja par VK(b)P CK un PSRS Tautas komisāru padomes (TKP) pilnvarotajiem.¹¹⁸ Latvijā par pilnvaroto kļuva V. Derevjanskis.

Līdz inkorporācijai PSRS sastāvā valdība visas savas darbības saskaņoja ar Latvijas Komunistiskās partijas CK, tomēr tā oficiāli nebija iekļauta lēmumu pieņemšanas sistēmā. Pēc inkorporācijas vietējās marionešu varas centrs pārvirzījās no valdības uz LKP CK. Tomēr pieredzes un kadru trūkuma dēļ Latvijas kompartija nespēja visus virzienus aptvert vienlīdz sekmīgi. Maskava to apzinājās, tādēļ CK saņēma ieteikumus un to faktiski kontrolēja ne tikai V. Derevjanska aparāts, bet arī tiešā veidā militārās un drošības iestādes un dažādas citas PSRS struktūras un organizācijas.

14. augustā VK(b)P CK un PSRS Tautas komisāru padome pieņēma kopīgu lēmumu "Par valsts un saimniecisko celtniecību Lietuvas PSR, Latvijas PSR un Igaunijas PSR", kurā bija noteikti pasākumi, kas realizējami pirmām kārtām. Būtībā tas bija sovetizācijas plāns.¹¹⁹

Sākumā sovetizācija šķita viegli paveicama. Tomēr ne visus pasākumus izdevās īstenot sākotnēji paredzētajos termiņos (piemēram, pāreju uz padomju valūtu). Tādēļ vēlāk plānos tika izdarītas korekcijas. 1940. gada decembra beigās VK(b)P CK sekretārs Andrejs Andrejevs, "detalizēti iepazīties ar stāvokli Latvijā, Lietuvā un Igaunijā", sastādīja J. Staļinam un V. Molotovam adresētu dokumentu, kurā summēja pirmo sešu okupācijas mēnešu rezultātus un kurā bija doti ieteikumi, kādus pasākumus nepieciešams veikt turpmāk.¹²⁰ Kā liecina 1941. gada pirmajā pusē pieņemtie lēmumi, vairums A. Andrejeva rekomendāciju tika ņemtas vērā (lai gan atkal ne visu izdevās izdarīt ieteiktajos termiņos).

22. augustā Maskava apstiprināja republiku augstāko padomju prezidija priekšsēdētājus (Latvijā — A. Kirhenšteins) un valdības sastāvu (ar V. Lāci kā TKP priekšsēdētāju). Tajā pašā dienā tika apstiprināti deklarāciju projekti, ar ko parlamenti pasludināja sevi par augstākajām padomēm.¹²¹ Saeimas sesija sanāca 24. augustā. Nākamajā dienā tā pieņēma Latvijas Padomju Sociālistiskās Republikas (LPSR) Konstitūciju, pēc tam pasludināja sevi par Augstāko padomi (AP). Tās pašas dienas vakarā LPSR AP ievēlēja prezidiju un apstiprināja valdību.

Kadri

Sovetizācijā noteicošā loma bija kompartijas biedriem, taču Latvijas Komunistiskā partija pagrīdes apstākļos skaita ziņā bija neliela. Pēc LKP oficiālajiem datiem 1940. gada jūnijā, kad partija legalizējās, tajā bija 967 biedri.¹²² Arhīvu dokumentos atrodams mazāks skaits — 823 komunisti.¹²³ Taču minētie skaitļi balstās uz uzskaiti, kas tika veikta sakarā ar Latvijas kompartijas iekļaušanu Vissavienības Komunistiskajā (boļševiku) partijā, respektīvi, tie bija biedri, kuriem 1940. gada rudenī izdevās pierādīt savu saistību ar LKP neatkarīgās Latvijas laikā, taču patiesā aina legalizācijas brīdī varēja būt visai atšķirīga. LKP CK sekretāre 1940. gadā Olga Auguste lēsa, ka legalizācijas brīdī bija aptuveni 500 kompartijas biedru.¹²⁴ Kā viņa rakstīja atmiņās, centralizētas partijas biedru uzskaites pagrīdē nebija. Centrālajai komitejai nebija sakaru ar visām pagrīdes grupām.¹²⁵ Latgales partijas organizācijā pēc Sarkanās armijas ienākšanas faktiski bija tikai 20 biedru, kam bija stabili kontakti ar Centrālo komiteju,¹²⁶ lai gan oficiālajos datos minēti 152.¹²⁷ Tas liek apšaubīt arī O. Augustes minēto skaitli un izteikt pieņēmumu, ka aktīvo komunistu skaits, to, uz kuriem Maskava varēja reāli paļauties, bija mazāks par 500, taču jebkurā gadījumā liela daļa no tiem okupācijas brīdī atradās cietumā. Potenciālo atbalstītāju skaits bija lielāks, jo bija gana daudz cilvēku, kas simpatizēja komunistiem.

Pēc pirmo pēcokupācijas nedēļu mītiņiem un sajukuma, jau sākot ar Saeimas vēlēšanu kampaņu, komunistiem bija jānodrošina kārtība un stabilitāte. “Komunistiem bija jāpārstāj sapņot par komunismu, viņiem bija jāīsteno komunisms,”¹²⁸ bet ne visi spēja no cīnītājiem par pasaules revolūciju pārtapt partijas ierēdņos.

Jāteic, ka Maskava sākumā arī nepaļāvās uz to, ka LKP CK uzreiz spēs sekmiņgi darboties. Padomju spēcīdienesti jau savlaicīgi bija apzinājuši un sagatavojuši savu uzticības personu loku, kas tika izvirzīti atbildīgos amatos. Padomju spēcīdienestu aģentu vidū bija vairāki Kirhenšteina valdības locekļi — Vilis Lācis, Vikentijs Latkovskis, Pēteris Blaus, Andrejs Jablonskis. Raksturīgi, ka vispār diezgan daudzi, kas jūnijā un jūlijā tika iecelti svarīgos amatos, agrāk bija strādājuši PSRS tirdzniecības pārstāvniecībā vai citādi bija saistīti ar padomju iestādēm.

Kadru jautājumus faktiski risināja PSRS drošības orgāni, respektīvi, Iekšlietu tautas komisariāts (turpmāk — NKVD). Drošībnieki izvēlējās Krievijas latviešus, kurus intensīvi sāka iepludināt Latvijā jau jūnijā un jūlijā, izmantojot

padomju karabāzes. Kā savā autobiogrāfijā 1968. gadā rakstīja viens no latviešu izcelsmes čekistiem, 1940. gada maija sākumā VK(b)P CK un NKVD speciālā komisija Ļeņingradā viņu izraudzīja īpašās nozīmes operatīvajai grupai, kas Ļeņingradā tika formēta no cilvēkiem, kuri prata igauņu, latviešu un lietuviešu valodu. “Šajā vienībā ar 3 grupām pēc nacionālās pazīmes mēs izgājām speciālo apmācību un pilnveidojām (*отрабатывали*) katrs savu valodu. 11. jūlijā mūsu latviešu grupai pavēlēja izbraukt no Ļeņingradas uz Rīgu 3. armijas Kara padomes rīcībā. [...] Dažas dienas pēc ierašanās Rīgā mūs visus noveda Latvijas [...] Komunistiskās partijas Centrālās komitejas rīcībā, kura mūs visus nozīmēja uz [...] Latvijas valsts iestādēm par padomniekiem. Es saņēmu norīkojumu būt par Policijas departamenta direktora padomnieku un [...] stājos PSRS NKVD operatīvās grupas rīcībā, kas darbojās Rīgā kāda Petrova vadībā, veidojot drošības orgānus.”¹²⁹ Līdzīga rakstura ziņas autobiogrāfijās ir minējuši vairāki citi “padomnieki”.¹³⁰ Diezgan daudzi tika atgādāti uz Latviju jau savlaicīgi un līdz okupācijai izmitināti padomju karabāzēs, piemēram, Eduards Leitmanis, kas jūlija beigās tika iecelts par finanšu ministra biedru, Pēteris Valskalns, kas kļuva par izglītības ministra biedru u. c.¹³¹

Pēc Latvijas pilnīgas aneksijas no Maskavas tika sūfīti ne vairs desmiti, bet gan simti darbinieku, straumei pieaugot spēkā 1941. gada sākumā un pavasarī, turklāt valodas zināšanām un tautībai vairs nebija tik lielas nozīmes. Latviešu izcelsmes kadri bija vēlamāki taču, ja tādu nebija, latviešu valodas nezināšana tika uzskatīta par mazāku nelaimi nekā iespēja pieļaut ideoloģiska rakstura kļūdas.

Par to, kas Latvijā atradās varas piramīdas galotnē, samērā labu priekšstatu sniedz 1940. gada decembrī LKP IX kongresā ievēlētās Centrālās komitejas locekļu sastāvs (sk. 1. tabulu). Atšķirībā no vēlākajiem gadiem, kad CK tika atšķaidīta ar strādniekiem, kolhozniekiem un inteliģentiem, 1940. un 1941. gadā tās sastāvā bija tikai ietekmīgākās republikas amatpersonas. Lielākā daļa partijas vadošā kodola bija PSRS pilsoņi, kas bija nelegāli iesūtīti Latvijā divdesmitajos un trīsdesmitajos gados, lai Kominternes uzdevumā veiktu graužošu darbību. Tie bija J. Kalnbērziņš, Ž. Spure, O. Auguste u. c. Tabulā Kominternes iesūtītie kompartijas vadošie darbinieki ir atdalīti no tiem darbiniekiem, kurus okupācijas laikā atsūtīja no PSRS, jo viņiem divdesmitajos un trīsdesmitajos gados parasti nebija nekādas saistības ar Latviju. Vietējie komunisti bija tikai 12 no 35 CK locekļiem (V. Lāci nebūtu pareizi saukt par vietējo komunistu, jo viņš tika uzņemts partijā tikai pēc okupācijas, un partijas stāžs no 1928. gada bija vēlāks izdomājums, lai piešķirtu viņam veca

pagrīdnieka oreolu). CK sastāvs parāda arī Baltijas Sevišķā kara apgabala (BSKA) lomu — tā pārstāvji bija pieci CK locekļi, turklāt divi no viņiem kļuva par CK biroja locekļiem vai kandidātiem. Jāatzīmē, ka Maskavas vietvalža V. Derevjanska loma netika afišēta — viņš bija CK, bet ne biroja loceklis.

1. tabula

**LKP IX kongresā 1940. g. 17.–19. decembrī
ievēlētie Centrālās komitejas locekļi**

Nr. p.k.	Uzvārds, vārds	Tautība	Vietējais vai no PSRS	Amats vai darbības joma ievēlēšanas brīdī
1.	Salnis, Jānis	latv.	vietējais	LKP CK darbinieks
2.	Gailis, Kārlis	latv.	vietējais	LKP CK nod. vad.
3.	Avotiņš, Jānis	latv.	no PSRS	LKP CK Prop. un aģit. nod. vad.
4.	Pavlovs	kr.	no PSRS	LKP CK Kadru daļa
5.	Liberts, Eduards	latv.	no PSRS	LĻKJS 1. sekretārs
6.	<u>Spure, Žanis*</u>	latv.	Kominternes cilvēks	LKP CK sekretārs
7.	Dombrovskis, Fricis	latv.	no PSRS	LKP CK
8.	Pugo, Kārlis	latv.	no PSRS	Rīgas pils. part. kom. sekr.
9.	Nurža, Alfrēds	latv.	vietējais	soc. nodroš. TK
10.	Gustsons, Jānis	latv.	vietējais	mežrūpniecības TK
11.	Šics, Kārlis	latv.	vietējais	viet. rūpn. TK
12.	<u>Neilands, Roberts</u>	latv.	Kominternes cilvēks	LKP CK sekretārs
13.	<u>Deglavs, Fricis</u>	latv.	Kominternes cilvēks	TKP pr. vietn., Valsts plāna komisijas pr-js
14.	<u>Noviks, Alfons</u>	latv.	vietējais	iekšlietu TK
15.	<u>Lācis, Vilis</u>	latv.	vietējais	TKP priekšsēdētājs
16.	Jablonskis, Andrejs	latv.	vietējais	tieslietu TK
17.	<u>Auguste, Olga</u>	latv.	Kominternes cilvēks	LKP CK sekretāre
18.	<u>Kalnberziņš, Jānis</u>	latv.	Kominternes cilvēks	LKP CK 1. sekretārs

19.	Vāvere, Olga	latv.	vietējā	Kuldīgas apr. part. kom. 1. sekr.
20.	<u>Plēsums, Pēteris</u>	latv.	Kominternes cilvēks	Augstākās padomes Prezidija priekšs. 1. vietnieks
21.	Plāters, Kārlis	latv.	Kominternes cilvēks	Jelgavas apr. part. kom. 1. sekr.
22.	Paldiņa, Ieva	latv.	Kominternes cilvēks	Ventspils apr. part. kom. 1. sekr.
23.	Derevjanskis, Vladimirs	kr.	no PSRS	VK(b)P CK un PSRS TKP pilnvarotais
24.	Loktionovs, Aleksandrs	kr.	no PSRS	BSKA pavēlnieks
25.	<u>Šamanins, Fjodors</u>	kr.	no PSRS	BSKA Politiskās propagandas pārvaldes priekšnieks
26.	Vorobjovs, Andrejs	kr.	no PSRS	Latvijas Dzelzceļa priekšnieks
27.	Susaikovs, Ivans	kr.	no PSRS	BSKA kara komisārs
28.	Soldnieks, Ernests	latv.	no PSRS	LPSR prokurors
29.	Vanags, Jānis	latv.	vietējais	zemkopības TK
30.	Ozoliņš, Kārlis	latv.	vietējais	“Cīņas” atb. redaktors
31.	Pelše, Arvīds	latv.	no PSRS	LKP CK
32.	Rapoports, Hiršs	ebr.	vietējais	“Proļetarskaja Pravda” atb. red.
33.	Piesis, Jānis	latv.	vietējais	IeTK Milicijas pārvaldes priekšnieks
34.	<u>Lestjevs, Dmitrijs</u>	kr.	no PSRS	“Kādas BSKA vienības aparātā”
35.	Fjodorovs	kr.	no PSRS	BSKA aviācijas komandieris

Avots: LVA, PA-101. f., 1. apr., 2. l., 316.–151. lp.

* Trekninātā šriftā — LKP CK biroja locekļi un kandidāti. Pasvītroti — biroja locekļi.

No Maskavas atsūtītie kadri pārsvarā koncentrējās republikas centrālajās iestādēs, kā arī lielajās pilsētās. Sevišķi daudz iebraucēju un tātad arī partijas biedru bija drošības orgānos. Tā 1941. gada februārī (domājams, dokuments nav datēts) Latvijas PSRS tautas komisariātos pavisam bija 786 partijas biedri

un 326 kandidāti, bet no tiem 640 biedri un 297 kandidāti — Iekšlietu tautas komisariātā.¹³² Citi dati, kas attiecas aptuveni uz to pašu laiku, liecina, ka no visiem partijas biedriem un kandidātiem partijas aparātā strādāja 405, ražošanā un transportā — 486, bet NKVD un milicijas orgānos — 937.¹³³

Mazāk svarīgu funkciju pildīšanai, kā arī apriņķos un mazpilsētās nācās meklēt darbiniekus uz vietas. Šeit būtiska loma bija ne tikai komunistu atbalstītājiem, bet arī daudz plašākajam ar sociāldemokrātu aprindām saistīto vai vispār kreisi noskaņoto cilvēku slānim. Lai gan sociāldemokrātiem Maskava neuzticējās, tieši viņu atbalsts bija būtiski svarīgs, lai nodrošinātu dažādu jomu normālu funkcionēšanu. Nepietiekami ir novērtēta Latvijas Sociālistiskās strādnieku un zemnieku partijas (LSSZP) loma okupācijas režīma izveidē un nostiprināšanā.¹³⁴ Ja sākumā kreiso sociāldemokrātu sadarbību ar padomju režīmu var izskaidrot ar naidu pret Ulmaņa režīmu un ilūzijām par iespējam ietekmēt politiskos procesus, tad jau kopš 1940. gada jūlija sākuma to attaisnoja vairs tikai centieni mīkstināt tā politikas radītos triecienus. Taču šī situācija bija divdomīga, jo līdz ar to palīdzēja leģitimizēt režīmu, sadarbība arī kalpoja par norādi LSDSP ierindas biedriem, ka sadarbšanās ar jauno varu ir attaisnojama. Tajā pašā laikā kompartija sadarbību ar bijušajiem sociāldemokrātiem tikai piecieta kā apstākļu izraisītu nepieciešamību un pie katras izdevības uzsvēra, ka patiesībā tai ar “meņševikiem” nav pa ceļam.¹³⁵

Kopumā LKP rindas 1940. gadā papildināja vairāk nekā 200 sociāldemokrātu.¹³⁶ Lielajās pilsētās bijušo sociāldemokrātu loma kompartijā nebija tik izjūtama, bet apriņķos tā bija būtiska, piemēram, 1941. gada aprīlī Bauskas apriņķī no 40 kompartijas biedriem un kandidātiem 12 (30%) bija kādreizējie sociāldemokrāti. No septiņiem apriņķa komitejas locekļiem trīs bija kādreizējie sociāldemokrāti.¹³⁷ Ne visi sociāldemokrāti tika uzņemti LKP rindās, bet arī neuzņemtie aktīvi iesaistījās dažāda līmeņa pārvaldes struktūrās, īpaši laukos. Daudz bijušo “siseņu” (organizācijas “Strādnieku sports un sargs” — SSS biedru) iestājās darbā milicijā.

1941. gada februārī (domājams, dokuments nav datēts) pagastos bija tikai 605 komunisti. 359 pagastos nebija neviena komunistu, bet 109 pagastos — arī neviena komjaunieša. LKP vadību visvairāk uztrauca tas, ka šis apstāklis varētu traucēt pareizas “partijas līnijas” ieturēšanu sakarā ar pavasara sējas, rudens ražas novākšanas un nodevu ievākšanas kampaņām, kā arī, eventuāli, bremsēt lauksaimniecības kolektivizāciju. Lai palielinātu partijas ietekmi laukos, 1941. gada janvārī un februārī sākās partijas organizatoru (partorgu) nosūtīšana uz pagastiem.¹³⁸

Tāpat kā citās 1939.–1940. gadā okupētajās teritorijās, arī Latvijā padomju režīms visai aktīvi izmantoja nacionālās minoritātes, lai nostiprinātu savas pozīcijas un lai radītu pretsvaru latviešiem kā valdošajai nācijai. Krievos sakarā ar okupāciju un pievienošanu PSRS tika novērots šovinizma uzplaukums, lai gan ne visi krievi bija prokomunistiski noskaņoti. Rīgas pilsētas partijas komitejas sekretārs Kārlis Pugo 1940. gada septembra beigās atzina: “Starp krieviem diezgan akūts tagad nacionālais jautājums, grib panākt zināmu krievu tautības hegemoniju.”¹³⁹ Latvijas pievienošanu Padomju Savienībai daudzi krievi uztvēra kā automātisku sava statusa paaugstināšanos.

Lai gan ebreju kopienā konservatīvo un cionistisko aprindu attieksme pret PSRS un komunismu bija negatīva, tomēr tās uzskatīja staļinismu par mazāku ļaunumu nekā nacisms, tādēļ padomju okupāciju sagaidīja ar piesardzību, taču vienlaikus ar zināmu atvieglojuma sajūtu.

Padomju režīma atbalstītāju vairāk bija jaunatnes vidū. 1937.–1938. gadā komunisti centās dabūt savā pusē krievu un ebreju jaunatni, balstoties uz lozungu “Neatdosim Latviju Hitleram”¹⁴⁰. Tas lielā mērā arī izdevās. Ne mazums kreisi noskaņotu ebreju jauniešu aktīvi piedalījās sovetizācijas procesā — pārsvarā vidēja un zemāka līmeņa amatos — komisariātu darbinieki, nacionalizēto uzņēmumu komisāri un direktori, politdarbinieki, strādnieku gvardes locekļi. Augstākos amatos ebreju bija samērā maz — tā dēvētajā Tautas saeimā tikai divi no 100 deputātiem, LKP CK — viens no 35 locekļiem (sk. 1. tabulu), neviena valdības locekļa.¹⁴¹ Iespējams, ka lielāks bija ebreju īpatsvars kompartijas biedru kopskaitā. Tā Rīgas pilsētas partijas organizācijā 1941. gada 1. janvārī bija 1035 partijas biedri un kandidāti, no tiem 48,35 procenti bija latvieši, 22,8 procenti krievi un 20,67 procenti ebreji.¹⁴² Tomēr jāņem vērā, ka nav zināms, cik liels šajā skaitā bija no citām PSRS republikām atsūfīto komunistu īpatsvars.

Jebkurā gadījumā pirmās padomju okupācijas laikā izplatījās priekšstats, ka ebreju vidū padomju varas atbalstītāju proporcija ir daudz lielāka nekā latviešu vidū, īpaši neņemot vērā, ka ebreji ļoti būtiski cieta politisko vajāšanu un nacionalizācijas rezultātā. Neraugoties uz to, ka krievu vidū arī bija daudz padomju režīma atbalstītāju, 1940. gadā vēl netika likta vienlīdzības zīme starp krievu un komunistu, un krievu aktivitātes latvieši uztvēra iecietīgāk.

Jau 1940. gada jūnija beigās un jūlija pirmajā pusē bija vērojami antisemitiski incidenti un LKP pat uzskatīja par nepieciešamu sniegt pamācības šajā sakarā.¹⁴³ Dažkārt neapmierinātību ar ebreju lomu puda pat kompartijas biedri.¹⁴⁴

Iespējams, ka nacionālsociālistu propaganda diezgan sekmīgi iespiedās Latvijā arī padomju okupācijas apstākļos. Tomēr, ja tā rada dzirdīgas ausis, tad tādēļ, ka to veicināja vairāki apstākļi: 1) ebreji bija vismazāk integrētā etniskā grupa, viņi lielākā mērā nekā krievi vai vācieši tika uztverti kā citi; 2) pastiprinājās jau pirms okupācijas pastāvējušie antisemitiskie noskaņojumi,¹⁴⁵ un to augsne bija tā, ka ebrejiem atšķirībā no krieviem bija vērā ņemams ekonomiskais spēks un viņi arī bija politiski labi organizēti un prata aizstāvēt savas intereses; 3) sovetizācijas procesā ebreji lielā skaitā sāka darboties tādās jomās, kas agrāk tiem bija liegtas vai neparastas, tādēļ viņi bija “redzamāki”, izraisījās arī vairāk konfliktu.

Latvijas kompartijas biedru skaits diezgan strauji pieauga uzreiz pēc 17. jūnija. Kā ikvienos pārmaiņu laikos, arī tagad vara pievilka ne mazums cilvēku — kā naivos, kas ticēja, ka Padomju Savienība ir darbaļaužu taisnības valsts, tā arī karjeristus un pašlabuma meklētājus. Tomēr kļūt par kompartijas biedru nebija vienkārši. Viens no partijas rindu vājā pieauguma iemesliem — nebija to, kuri varētu dot rekomendācijas, jo atbilstoši Vissavienības kompartijas prasībām, rekomendētājiem bija nepieciešams triju gadu partijas stāžs, bet tādus cilvēkus bija grūti atrast, turklāt tika prasīts, lai viņi vismaz gadu pazīst rekomendējamo kopīgā darbā. 1941. gada marta beigās VK(b)P CK pieņēma lēmumu par uzņemšanas atvieglojumiem Baltijas republiku partijas organizācijās. Partijas stāžu rekomendētājiem samazināja līdz vienam gadam, kā arī kopējā darba laiks tika samazināts līdz pusgadam.¹⁴⁶ Rezultātā jaunuzņemto skaits sāka pieaugt, lai gan lielāko daļu republikas partijas organizācijas pieauguma joprojām deva iebraucēji. 1941. gada 1. janvārī bija 2798 biedri un kandidāti, kara sākumā jau 5057 cilvēki.¹⁴⁷ Domājams, ka vietējie komunisti sastādīja aptuveni pusi no šā skaita.*

Latvijas Komunistiskā partija sākotnēji darbojās atbilstoši tai organizatoriskajai struktūrai, kas pastāvēja agrīdē. Septembrī notika reorganizācija atbilstoši administratīvajam iedalījumam, izveidojot 19 apriņķu un piecas pilsētu komitejas. Rīgā izveidoja arī rajonu komitejas. 8. oktobrī LKP oficiāli uzņēma Vissavienības Komunistiskajā (boļševiku) partijā kā tās teritoriālo organizāciju. Sakarā ar partijas dokumentu maiņu sākās partijas rindu tīrīšana, kuras rezultātā lielai daļai pretendentu netika atzīts iepriekšējais partijas stāžs.

* LKP izdevumā ir teikts, ka apmēram divi tūkstoši komunistu kara sākumā evakuējušies uz padomju aizmuguri, bet 384 palikuši okupētajā teritorijā. — Sk.: Коммунистическая партия Латвии в цифрах (1904–1971 гг.) — Рига: Лиесма, 1972, с. 37. Acīmredzot šeit runa ir par vietējiem komunistiem. Tādā gadījumā vietējo komunistu bija pat mazāk par pusi no oficiālā LKP biedru skaita.

Galvenie iemesli bija nepiemērota sociālā izcelšanās, agrākas novirzes no “pareizās līnijas”, arī pierādījumu trūkums par darbību partijā līdz 17. jūnijam. Daļai tika ieteikts stāties partijā no jauna.

Par būtisku kadru papildinājuma avotu tika uzskatīta strādnieku un “darba” zemnieku jaunatne kā potenciāli pret komunisma idejām uzņēmīgākā sabiedrības daļa. Tomēr Latvijas komjaunatnes organizācijas biedru skaits pieauga samērā lēni. 1941. gada janvārī komjaunatnes organizāciju uzņēma Vissavienības Ļeņina Komunistiskās jaunatnes savienībā (VLKJS). Nākamajos četros mēnešos komjaunatnes rindas papildinājās ar gandrīz diviem tūkstošiem biedru, un 1. maijā bija 6189 biedri, to skaitā 989 kandidāti. To diez vai var uzskatīt par lielu skaitu. Turklāt būtiska problēma bija tā, ka latviešu jaunatni izrādījās diezgan grūti iesaistīt komjaunatnē (tā 1941. gada 1. maijā Rīgā no 1539 komjauniešiem tikai 496 bija latvieši), un tikai 47 procenti komjauniešu bija cēlušies no strādniekiem un nabadzīgajiem zemniekiem.¹⁴⁸

Latvijas bruņoto spēku iznīcināšana

Latvijas bruņoto spēku neitralizācijai tika pievērsta ļoti liela uzmanība jau kopš pirmās okupācijas dienas. Tika nomainīta bruņoto spēku vadība, Latvijas armijas štābs bija spiests aktīvi sadarboties ar Sarkanās armijas vadību, tika atvaļināti nacionāli noskaņotie virsnieki. Vienlaikus Sarkanās armijas daļas sāka pārņemt Latvijas armijas materiālo bāzi. Jau 29. jūnijā tika izdota armijas komandiera pavēle garnizonu priekšniekiem par poligonu, šautuvju un mācību laukumu izmantošanu kopīgi ar Sarkanā armiju.¹⁴⁹ Lai kontrolētu karavīru politisko noskaņojumu un uzvedību, 1940. gada jūlija sākumā tika ieviests politisko vadītāju institūts.

Pēc Latvijas inkorporācijas PSRS sastāvā 1940. gada 27. septembrī pārtrauca darboties Latvijas Kara ministrija. Kara ministrijas un armijas daļu bruņojumu, ēkas, zemi, inventāru u. c. īpašumu pārņēma Baltijas Sevišķais kara apgabals, bet Kara flotes īpašumu — Sarkankarogotā Baltijas flote.¹⁵⁰ Latvijas armiju ar Baltijas Sevišķā kara apgabala pavēlnieka A. Loktionova 27. augusta pavēli pārveidoja par Sarkanās armijas 24. teritoriālo korpusu*, kurā bija vairāk nekā 15 tūkstoši karavīru.¹⁵¹ Pirms korpusa izveidošanas rezervē tika atvaļināti 10 037 karavīri.¹⁵² PSRS nacionālās karaspēka daļas jau 1938. gadā pārformēja par eksteritoriālām vienībām, tādējādi nacionālās karaspēka daļas Baltijas republikās

* Tajā pašā dienā formālu lēmumu par 24. teritoriālā korpusa izveidi pieņēma LPSR Tautas komisāru padome.

1940./1941. gadā bija sava veida izņēmums, un tās arī tika uzskatītas par pagaidu risinājumu. Pēc gada, kad karavīri būtu pietiekami apguvuši krievu valodu, bija paredzēts korpusu pārveidot par eksteritoriālu karaspēka daļu. 24. teritoriālo korpusu iekļāva 8. armijā, bet īsi pirms kara sākuma — jaunizveidotajā 27. armijā, kuras štābs atradās Rīgā. Korpusā iekļāva arī Atsevišķo aviācijas eskadriļu, kurā ieskaitīja bijušā Aviācijas pulka lidotājus. Korpusā neieskaitītos virsniekus no 1940. gada novembra līdz 1941. gada janvārim ieskaitīja rezervē.

Latvijas Kara flote jau jūlija beigās bija faktiski iekļauta PSRS Jūras kara flotes sastāvā, bet formāli tas notika septembrī un oktobrī. Kara kuģu komandas pakāpeniski nomainīja, atstājot vienīgi dažus latviešu virsniekus un speciālistus.¹⁵³

Liela uzmanība tika pievērsta karavīru politiskās uzticamības nodrošināšanai. Centieni iesaistīt komjaunatnē korpusa karavīrus bija ne visai sekmīgi. Kompartijas biedri absolūtajā vairākumā bija politvadītāji un komandieri, kas bija atsūtīti uz korpusu no citām Sarkanās armijas daļām. Vienlaikus notika korpusa "attīrīšana" no karavīriem, kuri bija izteikuši kaut kāda veida neapmierinātību vai kuru pagātnes darbība šķita bīstama drošības iestādēm. Līdz masu deportācijām 1941. gada jūnijā pavisam apcietināja vairāk nekā 300 virsnieku, instruktoru un karavīru, daudzus sodīja ar nāvi.¹⁵⁴

1940. gada jūnija sākumā 24. korpusa augstāko komandējošo sastāvu nomainīja it kā sakarā ar paredzēto nosūtīšanu uz kvalifikācijas celšanas kursiem Maskavā. Roberta Kļaviņa vietā par korpusa komandieri iecēla Kuzmu Kačanovu, par korpusa štāba priekšnieku Oto Ūdentiņa vietā — N. Makovčuku, arī divīziju un pulku komandierus nomainīja ar krieviem, kas bija atsūtīti no PSRS. Gandrīz visi uz kvalifikācijas kursiem nosūtītie vecākie virsnieki jūnija beigās tika apcietināti un sodīti ar nāvi vai arī gāja bojā padomju noietnēs.

1941. gada jūnija sākumā 24. korpusss saņēma pavēli doties uz vasaras noietni Litenē. Dažas vienības atradās vasaras noietnē Mangaļsalā. Drīz pēc ierašanās Litenē atvaļināja 1939. gada iesaukuma obligātā dienesta karavīrus, viņu vietā ieradās jauniesauktie no Maskavas, Ļeņingradas un Kaļiņinas kara apgabala. Tādējādi latviešu skaits korpusā samazinājās gandrīz uz pusi.¹⁵⁵ 1941. gada 14. jūnijā Litenes noietnēs notika latviešu virsnieku masveida apcietināšanas akcija (vienlaikus šādas akcijas notika arī 29. lietuviešu un 22. igauņu teritoriālajā korpusā), apcietināja vismaz 430 cilvēkus, vēl 130–135 virsniekus apcietināja Rīgā (daļa no tiem bija jau agrāk no armijas atvaļinātie).¹⁵⁶ Kara sākumā korpusā bija ap 3000 latviešu tautības karavīru.¹⁵⁷ Terors pret latviešu karavīriem turpinājās arī pēc kara sākuma, daudzi tika arestēti un nošauti. Kopumā 1940.–1941. gadā represijas skāra vismaz 4700 jeb katru sesto pirmsokupācijas laika Latvijas armijas karavīru.¹⁵⁸

Iekšlietu un valsts drošības orgāni, tiesa un prokuratūra

Viens no pirmajiem okupantu pasākumiem bija politiskās policijas — Iekšlietu ministrijas Drošības policijas departamenta politiskās policijas pārvaldes neitralizācija, kas notika jau 22. jūnijā, kad pārvaldi pārņēma jaunieceltais priekšnieks, iekšlietu ministra biedrs V. Latkovskis. Tā kā “visi dokumenti tika nodoti pilnīgā kārtībā”¹⁵⁹, padomju drošības orgāniem diezgan viegli izdevās iegūt informāciju par politiskās pārvaldes darbiniekiem un aģentiem, kā arī pārvaldes savāktos materiālus par dažādām personām.

Jau ar 23. jūniju, kad valdība atcēla no amata Kārtības policijas departamenta direktoru Augustu Austrumu (viņu arestēja jau 5. jūlijā) un viņa vietā iecēla komunistu Frici Dukātu, sākās citu policijas struktūru reorganizācija, kas izpaudās kā agrāko policijas struktūrvienību pakāpeniska likvidācija un LKP biedru vai kompartijai tuvu stāvošu cilvēku iecelšana par struktūrvienību vadītājiem. Vienlaikus tika veidotas jaunas paralēlas struktūras. 24. jūnijā V. Lācis izdeva rīkojumu nodibināt policijas palīgdienestu un pielīdzināja tā dalībnieku tiesības policijas amatpersonām.¹⁶⁰ 25. jūlijā IeM Kārtības policijas departamentu pārdēvēja par Tautas milicijas departamentu¹⁶¹ (kopš septembra vidus — Strādnieku un zemnieku milicija), bet augustā un septembra pirmajā pusē no tās atlaida visus vecos darbiniekus, aizvietojot tos ar policijas palīgdienesta locekļiem.

Līdztekus policijas palīgdienestam būtiska loma bija paramilitārai struktūrai — Strādnieku gvardei, kuru LKP CK sāka veidot 1940. gada 2. jūlijā. Rīgā izveidoja 10 (vēlāk 12) bataljonus. Bataljonus un rotas izveidoja arī Liepājā, Daugavpilī un Jelgavā, kā arī vairākos apriņķos. Strādnieku gvardi apbruņoja ar aizsargiem atņemtajiem ieročiem, bet apmācīja Sarkanās armijas virsnieki. Sākumā gvardes vienības atradās partijas komiteju pakļautībā, bet no 1940. gada rudens — arī milicijas pakļautībā.¹⁶² 1941. gada maija vidū Strādnieku gvardi likvidēja, bet, karam sākoties, atjaunoja, tagad gvardes vienības sauca arī par iznīcinātāju vienībām. Tāpat kā palīgpolicija, arī Strādnieku gvarde kalpoja par sava veida rezervuāru vietējo kadru atlasei darbam milicijā, cietumu apsardzē un drošības struktūrās.

Sākumā politiskās represijas veica Politiskās policijas pārvalde, bet pēc 21. jūlija — Latvijas PSR Iekšlietu ministrijas Valsts drošības pārvalde. Izveidojoties tautas komisariātiem, par galveno represīvo struktūru kļuva Iekšlietu

tautas komisariāta (LPSR NKVD) Valsts drošības pārvalde. 1941. gada februārī PSRS Iekšlietu tautas komisariāts tika sadalīts divās iestādēs — Iekšlietu tautas komisariātā un Valsts drošības tautas komisariātā. Latvijā par iekšlietu tautas komisāru kļuva Alfons Noviks, bet par valsts drošības komisāru — Semjons Šustins.

Līdz pat 1940. gada novembrim formāli turpināja darboties Latvijas Republikas justīcijas sistēma, respektīvi, Senāts, Tiesu palāta, apgabaltiesas un miertiesneši, taču “vecā forma [...] ieguva jaunu, proletārisku saturu”¹⁶³. Tas izpaudās kā politiski neuzticamo darbinieku padzīšana no tiesas un prokuratūras orgāniem, aizvietojo to ar “progresīvās darba inteligēnces pārstāvjiem”¹⁶⁴. Formāli saglabājās Latvijas Republikas likumdošanas sistēma un tiesāšanas kārtība.

1940. gada 11. novembrī Latvijas PSR Augstākās padomes Prezidijs izdeva dekrētu, kas paredzēja tiesu sistēmu veidot pēc padomju parauga. Tai bija jā sastāv no tautas tiesām, apgabaltiesām un Augstākās tiesas.¹⁶⁵ Līdz 1941. gada janvāra beigām tika izveidotas 104 tautas tiesas, martā — 5 apgabaltiesas un Augstākā tiesa. Vienlaikus izveidoja arī speciālās tiesas — kara tribunālus, dzelzceļa un ūdens transporta līnijtiesas.¹⁶⁶ Jāatzīmē, ka tautas tiesneši pretēji padomju likumdošanai tika iecelti, nevis ievēlēti. Izveidoja Tieslietu tautas komisariātu, tā uzdevums bija kontrolēt un vadīt tiesu, notariātu, advokatūras un arbitrāžas darbību, kā arī veikt likumu kodifikāciju. LPSR Prokuratūra formāli tika izveidota 1940. gada 15. novembrī, bet faktiski tās štati pamatos tika nokomplektēti decembrī un 1941. gada janvārī. LPSR Prokuratūra bija tieši pakļauta PSRS Prokuratūrai. Kā Augstākajā tiesā, tā arī prokuratūrā visus stratēģiski svarīgākos amatus ieņēma no Maskavas atsūtītie latvieši un krievi.

Tā kā daudziem jaunieceltajiem vietējiem tiesnešiem un prokuratūras darbiniekiem nebija nekādas juridiskās izglītības un nereti arī visai pieticīga vispārējā izglītība, 1941. gada 5. maijā sāka darboties viengadīga Juridiskā skola. Tieslietu tautas komisariāta pārraudzībā kopš 1941. gada 6. janvāra darbojās trīs mēnešu juridiskie kursi.¹⁶⁷

Latvijas tiesu un prokuratūras loma politiskajās represijās bija relatīvi maza, jo absolūto vairākumu politisko lietu izmeklēja LPSR NKVD un VDM izmeklētāji vai arī PSRS NKVD vai VDM izmeklētāji gadījumos, kad arestētie bija izvesti ārpus Latvijas teritorijas. Samērā reti bija gadījumi, kad izmeklēšanu veica LPSR Prokuratūras sevišķi svarīgo lietu izmeklētāji. Vairākumā politisko lietu tās iztiesāja BSKA Kara tribunāls vai 8. armijas Kara tribunāls,

kā arī Maskavā PSRS NKVD Sevišķā apspriede. Atsevišķos gadījumos tiesāja arī Rīgas un Daugavpils apgabaltiesas Krimināllietu tiesas kolēģija, PSRS Augstākās tiesas Kara kolēģija, LPSR Augstākās tiesas Krimināllietu kolēģija, kā arī atsevišķu Krievijas reģionu apgabaltiesu Krimināllietu tiesas kolēģijas.

Represijas

Jau pirms okupācijas padomju specdienesti vāca informāciju, kas pēc 17. jūnija deva iespēju ātri izolēt visus tos, ap kuriem varētu veidoties organizēta pretošanās padomju režīmam. Visvairāk padomju specdienesti baidījās no Aizsargu organizācijas — tās paramilitārā rakstura, organizētības un lielā biedru skaita dēļ (gandrīz 32 tūkstoši). Jau 23. jūnijā A. Kirhenšteina valdība izdeva rīkojumu par Aizsargu organizācijas atbrūošanu.¹⁶⁸ 8. jūlijā valdība pieņēma likumu par Aizsargu organizācijas likvidāciju.¹⁶⁹ Tāpat jau no paša okupācijas sākuma tika darīts viss, lai likvidētu vai pakļautu kontrolei visas politiskās un sabiedriskās organizācijas, kas tieši vai netieši varētu veicināt opozicionāru konsolidāciju.

Jau jūnija divās nedēļās arestēja 24 cilvēkus. Jūlijā arestēja 147 cilvēkus, bet augustā — 295,¹⁷⁰ visaugstākais skaits tika sasniegts oktobrī, kad arestēja 507 cilvēkus, aresti bija saistīti ar pastiprinātām represijām pret robežsargiem, policistiem un politiskās policijas darbiniekiem. Turpmākajos mēnešos arestēto skaits līdz pat 1941. gada 14. jūnija deportācijai turējās aptuveni vienādā līmenī — 250 līdz 300 arestēto katru mēnesi.¹⁷¹

Pirmajos okupācijas mēnešos politiskās represijas formāli balstījās uz Latvijas Republikas institūcijām un likumdošanu, taču “faktiski [..] Latvijas pilsoņu aresti notika pēc PSRS pieņemtās prakses jau līdz ar Latvijas okupāciju”¹⁷². Oficiālu raksturu šī prakse ieguva 1940. gada 6. novembrī, kad PSRS AP pieņēma dekrētu par Krievijas PFSR likumdošanas stāšanās spēkā arī Latvijas teritorijā¹⁷³. Atbilstoši padomju likumdošanai oficiāli kļuva iespējams sodīt par darbību pirms 1940. gada 17. jūnija, atsaukšanās uz agrāk izdotiem likumiem netika pieļauta.¹⁷⁴

Sākuma periodā — līdz 1940. gada augustam — represijas vēl samērā maz skāra neatkarīgās Latvijas politisko eliti. Jūlijā administratīvā kārtā uz Krieviju tika deportētas vadošās Latvijas Republikas amatpersonas — Vilhelms Munters (16. jūlijā), Kārlis Ulmanis (22. jūlijā), Jānis Balodis (31. jūlijā). Viņus visus arestēja 1941. gada jūnijā pēc PSRS un Vācijas kara sākuma. Tomēr oku-

pācijas pirmajos mēnešos arestēja samērā nedaudzas augstākās amatpersonas. Valsts amatpersonu un politisko darbinieku aresti pastiprinājās, sākot ar oktobri, taču viņu absolūtais vairākums kļuva par 14. maija deportācijas upuriem.

Vispirms represijas vērsās pret tiem, kas bija darbojušies pret Padomju Savienību vai pret komunistisko kustību. Jūnijā un augustā visvairāk tika arestēti krievu emigrācijas organizāciju aktīvisti (1940. gada jūnijā un augustā arestēto vidū bija 22% krievu, bet visu iedzīvotāju vidū pēc 1935. gada tautas skaitīšanas datiem — 10,59%¹⁷⁵), LR izlūkdienesta un politiskās policijas vadoši darbinieki un aģenti. Būtiska grupa bija arī pārkoņkrustieši. Jūlijā arestēja arī tos, kas gribēja izvirzīt alternatīvus sarakstus Saeimas vēlēšanām vai arī bija aģitējuši boikotēt vēlēšanas. Turpmākajos mēnešos lielāka uzmanība tika pievērsta robežsargiem, aizsargu virsniekiem, cietumu resora darbiniekiem, armijas virsniekiem, atsevišķu politisko partiju (Zemnieku savienības, nacionālo minoritāšu partiju u. c.) vadītājiem un aktīvistiem.

Neraugoties uz to, ka atsevišķas iedzīvotāju grupas tika pastiprināti represētas, politiskās represijas līdz pat 1941. gada jūnijam bija individuālas — aresta pamats bija katras personas agrākā vai aktuālā darbība, uzskati utt., respektīvi, pati darbība Aizsargu organizācijā, robežsardzē vai policijā vēl nebija pamats represijām.

1941. gada 14. jūnija deportācija kardināli atšķīrās no iepriekšējo mēnešu politiskajām represijām ne tikai masveidības ziņā, jo vienlaikus deportēti tika 15 424 Latvijas iedzīvotāji*, turklāt 5263 no tiem aizturēšanas brīdī tika arestēti un vēlāk notiesāti,¹⁷⁶ bet arī ar to, ka tagad pat formāli netika meklēti nekādi vainas pierādījumi — izsūtīšanas un arestēšanas pamats bija personas nodarbošanās, sociālais stāvoklis, piederība pie noteiktām politiskām un sabiedriskām organizācijām, represijas skāra ne tikai konkrēto personu, bet arī tās piederīgos. Deportēto vidū bija samērā daudz bijušo tirgotāju, uzņēmēju, armijas virsnieku, policijas darbinieku, kā arī tā dēvēto inteliģento profesiju pārstāvju (ierēdņi, skolotāji, ārsti, tiesneši, garīdznieki u. c.).¹⁷⁷ Akcijas mērķis bija iznīcināt vai neitralizēt Latvijas politisko, ekonomisko un sabiedrisko eliti. Vairākums arestēto un deportēto bija vīrieši. Attiecībā uz etnisko grupu īpatsvaru Latvijas iedzīvotāju vidū jāteic, ka relatīvi visvairāk tika deportēti ebreji — 1,93 procenti no Latvijā dzīvojošo ebreju skaita; deportētie latvieši bija 0,85 procenti no visu latviešu kopskaita,

* Šajā skaitlī ir iekļauti arī izsūtīto ģimeņu galvas, kurus arestēja jau pirms vai pēc 14. jūnija.

krievi — 0,4 procenti, bet vācbaltieši — 0,34 procenti.¹⁷⁸ Šī deportācija skāra pārsvarā pilsētu iedzīvotājus, tikai 23,5 procenti no visiem deportētajiem bija zemnieki, un viņu deportācijas iegansts visbiežāk bija piederība Aizsargu organizācijai.

Gatavošanās deportācijai sākās jau 1940. gada beigās. 23. novembrī PSRS NKVD apstiprināja speciālu instrukciju, lai pēc arhīvu materiāliem identificētu “kontrrevolucionāros un pretpadomju elementus” 1939.–1940. gadā anektētājās teritorijās. 1941. gada sākumā (vismaz jau februārī) sākās “eksploatatoru” un “sociāli bīstamo elementu” sarakstu sastādīšana Latvijā. Lēmums par izsūtīšanu acīmredzot tika pieņemts mēnesi pirms akcijas.¹⁷⁹

Ļoti aktīvi sarakstu gatavošanā piedalījās pilsētu un apriņķu kompartijas komitejas. Kompartijas biedriem, aktīvistiem un Strādnieku gvardes locekļiem bija arī vērā ņemama loma pašā izsūtīšanas akcijā, lai gan galvenie spēki bija NKVD un Valsts Drošības ministrijas (MGB) darbinieki un karavīri.

Arestētos izveda uz Juhnovas un citām karagūstekņu nometnēm, bet sakarā ar frontes straujo tuvošanos pārsūtīja uz Vjatkas, Noriļskas, Ziemeļurālu, Usoljes un dažām citām labošanas darbu nometnēm. Pēc 14. jūnija arestētie nokļuva arī Astrahaņas cietumā. Tikai ieslodzījuma vietās arestētajiem uzrādīja lēmumu par drošības līdzekļa — aresta piemērošanu un sāka “izmeklēšanu”, kuras rezultāts bija jau iepriekš izlemts — apsūdzētos sagaidīja nāves sods vai arī ieslodzījums labošanas darba nometnē.¹⁸⁰

Deportētos ģimenes locekļus izvietoja galvenokārt Krasnojarskas apgabālā, daļu arī Novosibirskas apgabalā un Kazahijā. Nometinājuma vietā izsūtītajiem paziņoja, ka viņi ir nometināti uz 20 gadiem bez tiesībām izbraukt no pastāvīgās dzīvesvietas. Dzīves apstākļi izsūtījumā bija ļoti smagi. Kara sākšanās novērsa varas iestāžu uzmanību no izsūtītajiem un “var teikt, ka izsūtītie lielā mērā bija pamesti likteņa varā”¹⁸¹.

No aizturēšanas brīdī arestētajiem ieslodzījumā nošāva 700 cilvēkus, bet nometnēs nomira 3441 cilvēks. Nometinājumā nomira 1940 arestēto ģimenes locekļi. Kopā no 14. jūnijā deportētajiem gāja bojā 6081 cilvēks, t. i., 39,43 procenti no visiem akcijas upuriem.¹⁸²

Aresti turpinājās arī pēc 14. jūnija un it īpaši pēc kara sākuma, kad drošības orgāni daudzus apcietinātos Latvijas pilsoņus aizveda uz PSRS nometnēm, bet daļu nošāva bez tiesas sprieduma Rīgas Centrālcietumā, pie Baltezera, kā arī daudzās citās vietās. Kopumā pirmajā okupācijas gadā politisku motīvu dēļ tika arestēti, administratīvi izsūtīti vai nogalināti bez tiesas sprieduma 22–23 tūkstoši cilvēku.

Pretošanās okupācijai

Pretošanās sāka aktivizēties 1940. gada rudenī, kas izpaudās gan centienos veidot organizētas grupas, gan arī individuālās, neorganizētās darbībās (ziedu nolikšana nacionālās piemiņas vietās, lapiņu sastādīšana un izplatīšana utt.). Būtiska loma pretošanās kustībā bija skolu jaunatnei¹⁸³ un studentiem. Divi notikumi bija īpaši nozīmīgi kā organizētās, tā arī neorganizētās pretošanās kontekstā — 1940. gada 18. novembris un PSRS Augstākās padomes vēlēšanas 1941. gada 12. janvārī. 18. novembri atzīmēja daudzās skolās, tika izkārti nacionālie karogi, izplatīti uzsaukumi vai skrejlapas utt. Rezultātā pieauga arī aresti saistībā ar šiem notikumiem.

PSRS Augstākās padomes vēlēšanām varas iestādes pievērsa ārkārtīgi lielu uzmanību. Tās gribēja panākt, lai visi reģistrētie vēlētāji piedalītos vēlēšanās un vienprātīgi nobalsotu par izvirzītajiem kandidātiem. Tādēļ tika radīta tiešas un netiešas iebiedēšanas un vispārējas pārraudzības sistēma. Vēlēšanu organizācijā tieši bija iesaistītas Sarkanās armijas politdaļas, LKP un komjaunatnes organizācijas, NKVD darbinieki, Strādnieku gvarde un tā sauktais padomju aktīvs. Nepiedalīšanās vēlēšanās vai balsošana pret, priekšvēlēšanu sapulču neapmeklēšana vai nevēlēšanās runāt ar aģitatoriem, kā arī “nepareizo” jautājumu uzdošana varēja būt pamats represijām. Neraugoties uz to, izpaudās mēģinājumi aģitēt pret vēlēšanām vai arī citādi izteikt protestu. Tā 1940. gada decembrī Daugavpils NKVD apriņķa daļa arestēja 16 iedzīvotājus, kas tika apsūdzēti par aģitāciju pret vēlēšanām.¹⁸⁴ Tika reģistrēti daudzi skrejlapu un uzsaukumu izplatīšanas gadījumi, arī uzsaukumu nosūtīšana pa pastu. Daudzviet Latgalē priesteri aicināja vēlētājus uzvilkt uz vēlēšanu biļetena krustus vai nebalsot, un šai aģitācijai bija vērā ņemami panākumi.¹⁸⁵

Par neapmierinošiem tika uzskatīti vēlēšanu rezultāti 24. teritoriālajā korpusā, kurā, pēc LKP CK sekretāra Ž. Spures datiem, 15 procenti vēlētāju bija atteikušies balsot, daudzi (9,3 procenti) balsojuši pret kandidātiem.¹⁸⁶ Samērā liela daļa iedzīvotāju centās izvairīties no balsošanas vai arī atklāti atteicās piedalīties vēlēšanās. Nereti šādus cilvēkus atklāti baidīja ar arestu.¹⁸⁷

1940. gada rudenī izveidojās vairākas pretošanās grupas un organizācijas. Lielākās bija “Tēvijas sargi”, “Latvijas Nacionālais leģions”, “Jaunlatvieši”, “Kaujas organizācija Latvijas atbrīvošanai”, “Latviešu tautas apvienība”. Pretošanās organizāciju mērķi bija gāzt okupācijas varu un atjaunot Latvijas neatkarību, bet pēc savas ideoloģiskās orientācijas tās pārsvarā bija nacionālistiskas. Organizāciju dalībnieku sastāvs bija ļoti dažāds — virsnieki, ierēdņi,

studenti, skolnieki. Samērā daudz bija arī pretestības grupu (īpaši skolnieku), kas neietilpa minētajās organizācijās. Organizāciju dalībniekus vadīja paties patriotisms un entuziasms, taču nepietika konspirācijas prasmes, un nereti viņi pārāk zemu novērtēja padomju spēcīgu dienestu spējas. 1941. gada pavasarī vairums pretestības grupu tika sagrautas.

Pagrīdes grupas veidoja arī minoritātes, piemēram, poļi un ebreji (ebreju jaunatnes organizācijas "Betar" biedri propagandēja cionismu un meklēja ceļus izbraukšanai uz Palestīnu). Minoritāšu grupām parasti bija izvirzīti savi mērķi, kas nebija saistīti ar Latvijas neatkarības atjaunošanu.¹⁸⁸

Latvijas izolācija no ārpasaules

Ja Baltijas valstīs plaša mēroga represijas nesākās uzreiz pēc okupācijas, tad lielā mērā tādēļ, ka šeit bija ārvalstu diplomātiskie pārstāvji un žurnālisti un padomju drošības dienesti nevarēja rīkoties pilnīgi netraucēti un pārtraukt informācijas plūsmu uz Latviju un no Latvijas. Tādēļ PSRS vadība darīja visu iespējamo, lai pēc iespējas ātrāk pārņemtu Baltijas valstu ārējos sakarus un pilnīgi kontrolētu ārējās robežas, kā arī nepieļautu masveida emigrāciju no Latvijas.

Ārlietu ministra funkcijas formāli pildīja pats A. Kirhenšteins. 25. jūlijā par ārlietu ministra biedru iecēla LKP CK sekretāru A. Jablonski. Lai gan viņš iecelšanas dienā sniegtajā intervijā apgalvoja, ka pēc iekļaušanas PSRS sastāvā Ārlietu ministriju likvidēs, vietā atstājot Ārlietu komisariātu,¹⁸⁹ faktiski viņa vadībā sākās ārlietu resora demontāža, kas tika pabeigta līdz novembrim. Ārlietu ministrijas namu nodeva LKP Centrālās komitejas rīcībā.

Latvijas Republikas diplomātiskie pārstāvji ārzemēs 1940. gada jūlijā, divas nedēļas pirms Latvijas aneksijas un inkorporācijas procesa noslēguma, sāka diplomātisko cīņu pret PSRS realizēto okupāciju. Latvijas sūtnis Londonā K. Zariņš, sūtnis Vašingtonā A. Bīlmanis, pilnvarotais lietvedis Argentīnā un Brazīlijā P. Oliņš, sūtnis Šveicē, Dānijā un pastāvīgais pārstāvis Tautu Savienībā J. Feldmanis jūlijā iesniedza protestus attiecīgi Lielbritānijas, ASV, Argentīnas un Šveices valdībām par nelikumīgo okupāciju.¹⁹⁰ Kirhenšteina valdības atbildes reakcija sekoja gandrīz nekavējoties: 30. jūlijā Ministru kabinets atņēma Latvijas pavalstniecību K. Zariņam un A. Bīlmanim, izsludināja viņus ārpus likuma un nolēma konfiscēt viņu īpašumus.¹⁹¹ Vēlāk šādi pasākumi tika attiecināti arī uz citiem diplomātiem, kas protestēja pret Latvijas nelikumīgo aneksiju un/vai atteicās atgriezties Latvijā.

8. augustā Ministru kabinets pieņēma lēmumu par to, ka tiek izbeigta Latvijas pārstāvību darbība ārzemēs un par to arhīvu un īpašumu nodošanu PSRS pārstāvniecībām attiecīgajās valstīs.¹⁹² Augusta beigās likvidēja Finanšu ministrijas Ārējās tirdzniecības departamentu, tā darbvedību un arhīvus nodeva PSRS Ārējās tirdzniecības tautas komisariāta pilnvarotajam pie LPSR valdības. Finanšu ministrijas muitas departamentu, muitnīcas un visus pārējos muitas uzraudzības orgānus ar visiem viņu īpašumiem tāpat nodeva PSRS Ārējās tirdzniecības tautas komisariātam.¹⁹³ Augustā un septembrī darbību Latvijā izbeidza ārzemju sūtniecības un konsulāti.

Vienlaikus tika veikti pasākumi Latvijas robežu apsardzības pārņemšanai PSRS iestāžu kontrolē. Laikā starp 22. un 26. jūliju padomju robežsargi pārņēma Igaunijas un Latvijas ārējās (jūras) robežas apsardzību.¹⁹⁴ Oficiāli 1940. gada augustā, bet ticamāk, ka jau jūlijā* tika izveidots Baltijas Robežapsardzības apgabals (*Прибалтийский пограничный округ*) ar štābu Tallinā, kurā tika iekļautas padomju robežapsardzības vienības, kas agrāk apsargāja robežu ar Igauniju un Latviju.¹⁹⁵ Lietuvas robežu ar Vāciju apsargāja Baltkrievijas robežapsardzības apgabala vienības.

Iekšējo robežu apsardzība, kas tagad bija maznozīmīga (Latvijas robeža ar PSRS, Igauniju un Lietuvu) pagaidām tika atstāta Latvijas robežsardzes pārziņā. Pēc tam, kad robežsargu brigādes komandieris Ludvigs Bolšteins 21. jūlijā nošāvēs savā darba kabinetā, par viņa pienākumu pagaidu izpildītāju iecēla brigādes štāba priekšnieku pulkvedi Voldemāru Kalniņu. Faktiski brigādi komandēja V. Lāča ieceltais komandiera palīgs Ernests Jaunais (īstenībā NKVD virsnieks Lobanovs), kas pēc Kalniņa atkāpšanās jūlija beigās līdz brigādes likvidācijai jau oficiāli komandēja brigādi.¹⁹⁶ Pakāpeniski atvaļināja vai arestēja amatpersonas, kas tika apsūdzētas naidīgās darbībās pret PSRS. 1940. gada 3. oktobrī LPSR iekšlietu tautas komisārs A. Noviks izdeva pavēli "Par robežapsardzības likvidēšanu uz bijušās PSRS robežas". 9. oktobrī likvidēja četrus robežsardzes bataljonus, kas apsargāja PSRS robežu un likvidācijas laikā arestēja visus robežsargus, ko uzskatīja par neuzticamiem. Pēc robežsargu brigādes izformēšanas tika izveidota LPSR NKVD robežsargu vienība Oļģerta Krastiņa vadībā, kas apsargāja Latvijas robežu ar Igauniju un Lietuvu un piedalījās arī Latvijas un PSRS robežas apsardzībā, kuru pamatā

* Igaņu vēsturnieks Tīts Normets izteicis domu, ka apgabalu izveidoja jau pirms okupācijas (sk. Estonia 1940–1945. Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes against Humanity. — Tallinn: Estonian International Commission for the Investigation of Crimes against Humanity, 2006, p. 260.), tomēr ticamāk šķiet, ka tas notika jūlijā.

apsargāja PSRS NKVD robežsargi. Pārvietoties pāri robežai varēja tikai ar speciālām milicijas izdotām atļaujām. Robežsargi oficiāli bija pakļauti republikas Iekšlietu tautas komisariātam, faktiski — Baltijas Robežapsardzības apgabala štābam.¹⁹⁷

Izbraukt uz Rietumiem jau kopš 17. jūnija bija ārkārtīgi grūti, un oficiāli tas izdevās ļoti nedaudziem Latvijas pilsoņiem. No 1941. gada janvāra beigām līdz 25. martam bija vāciešu repatriācijas pēdējais posms, kad izbrauca vēl palikušie Latvijas vācieši. Izbraukt izdevās daudziem latviešiem, kas varēja pierādīt, ka viņu senčos ir bijis vismaz viens vācietis. Dažkārt šie pierādījumi tika viltoti, un vācu varas iestādes skatījās uz to caur pirkstiem, it īpaši, kad runa bija par prominentām personām. Tomēr mēģinājums repatriēties nereti izraisīja arī padomju drošības iestāžu represijas.

Rūpniecība, transports, tirdzniecība un finanses

Rūpniecības, transporta, tirdzniecības un banku nacionalizācija un nostādīšana uz padomju sliedēm tika uzskatīta par vienu no centrālajām sovetizācijas procesa sastāvdaļām. Iespējamā saimniecības dezorganizācija tika uzskatīta par ārkārtīgi nevēlamu, tādēļ “vēl pirms Tautas saeimas sasaukšanas un tās deklarācijas [...] tika veikti priekšdarbi, lai nodrošinātu ātru un organizētu [...] nacionalizāciju”¹⁹⁸. Jau 26. jūnijā Ministru kabinets pieņēma likumu par strādnieku komitejām,¹⁹⁹ kas bija jāievēlē visos valsts, privātajos un komunālajos uzņēmumos un darbavietās, kur bija vairāk par 20 algotu strādnieku un darbinieku (mazākos uzņēmumos ievēlēja vienu pilnvarnieku, kurš ieguva visas strādnieku komitejas tiesības). Lai gan strādnieku komitejām oficiāli nebija tiesību iejaukties ražošanas vadībā un to funkcijas aprobežojās ar darbinieku un darbavietas administrācijas attiecību regulēšanu, faktiski tās veica kontroli pār uzņēmuma administrāciju līdz valsts komisāru iecelšanai, turklāt vairākos uzņēmumos tās nodibināja pirms minētā likuma izdošanas.²⁰⁰

Nacionalizācijas sagatavošanu ievērojamā mērā atvieglāja 1939. gada 28. novembra likums par tirdzniecības un rūpniecības uzņēmumu ārkārtējo uzraudzību, kas deva tiesības tirdzniecības un rūpniecības ministram atcelt no amata sabiedrības valdes, padomes vai likvidācijas komisijas locekļus un iecelt viņu vietā citas personas, kā arī iecelt pilnvarniekus vienpersonīgos uzņēmumos, atklātās sabiedrībās un komandītsabiedrībās.²⁰¹ Pilnvarnieki varēja kontrolēt minēto uzņēmumu un sabiedrību valdes un vadības darbību. Kirhenšteina valdība likumu grozīja 19. jūlijā, tirdzniecības un rūpniecības ministru aizvietojo ar finanšu

ministru,²⁰² bet jau kopš 29. jūnija Finanšu ministrija atcēla vecās un iecēla jaunas valdes vairākās akciju sabiedrībās, bet no 11. jūlija līdz 25. jūlijam iecēla pilnvarniekus apmēram 110 lielākajās akciju un paju sabiedrībās un uzņēmumos.²⁰³

Izdarot grozījumus un papildinājumus kredītlikumā, likumos par akciju un paju sabiedrībām un kopdarbības savienībām, valsts kontrolierim tika dotas tiesības iecelt šajās iestādēs un sabiedrībās savus pārstāvjus.²⁰⁴ Tādējādi tika kontrolēta uzņēmumu finanšu darbība, lai nepieļautu uzņēmumu līdzekļu nobēdzināšanu, iekārtu un izejvielu izpārdošanu u. tml. Taču ar to bija par maz, tādēļ 12. jūlijā pieņēma likumu par kaitniecības apkarošanu, kas par savas vai svešas mantas nobēdzināšanu paredzēja 5000 latu naudas sodu vai sešu mēnešu cietumsodu, bet sevišķi svarīgos gadījumos pat spaidu darbus.²⁰⁵ Tika pieņemti vēl citi likumi, lai līdz Saeimas dekrētam par banku un lielo uzņēmumu nacionalizāciju nodrošinātu to mantas un aktīvu nonākšanu padomju valsts rīcībā.

Ministru kabinets 1940. gada 25. jūlijā pieņēma likumu par banku un lielo rūpniecības uzņēmumu nacionalizāciju, kas paredzēja bez kompensācijas īpašniekiem nacionalizēt "visas bankas, apdrošināšanas sabiedrības, kredītiestādes, lombardus un privātu personu seifus", kā arī rūpniecības uzņēmumus.²⁰⁶

Finanšu un kredīta iestāžu sagrašanās Maskava pievērsa īpašu uzmanību. Jau 20. jūlijā VK(b)P CK Politbirojs apstiprināja PSRS Valsts Bankas pilnvarotos Baltijas republikās.²⁰⁷ Latvijai iecēla Geraščenko*. Viens no pirmajiem soļiem bija banku apvienošana. 19. jūlijā Vispārējo lauksaimniecības banku pievienoja Valsts zemes bankai, bet 29. jūlijā tai pievienoja arī Latvijas zemnieku kredītu banku.²⁰⁸ 22. augustā Valsts zemes banku pārdēvēja par LPSR Lauksaimniecības banku un tai pakļāva arī visas lauku krājaizdevu sabiedrības, kuru līdzekļi tām turpmāk bija jāglabā minētajā bankā.²⁰⁹ 2. augustā Latvijas Kredītbanku pievienoja Latvijas Bankai, bet 1940. gada 10. oktobrī Latvijas Banku pievienoja PSRS Valsts bankai un tā kļuva par PSRS Valsts bankas Latvijas republikānisko kantori.²¹⁰ 1940. gada augustā Latvijas Hipotēku banku pārdēvēja par Komunālo banku, un tai pievienoja Rīgas pilsētas Diskonta banku, Rīgas Privāto ķīlu zīmju kredītsabiedrību un visas pilsētu pašvaldību krājkases.²¹¹

Ar 1941. gada 1. janvāri izveidoja Valsts darba krājkasu un kredīta pārvaldi. Tā darbojās uz Pasta krājkases bāzes. Juridisko personu tekošie rēķini Pasta krājkasē tika slēgti, tos pārskaitīja uz Valsts banku, kas pārņēma attiecīgās operācijas. Savukārt privātpersonu noguldījumus un tekošos rēķinus no Valsts bankas un Komunālās bankas pārskaitīja uz Valsts darba krājkasi.

* Acīmredzot tas bija Vladimirs Geraščenko, tajā laikā PSRS Valsts bankas valdes priekšsēdētāja vietnieks.

Lielo un vidējo rūpniecības uzņēmumu nacionalizācija tika veikta pēc vienotas shēmas, kuru izmantoja arī banku, tirdzniecības, transporta u. c. uzņēmumu nacionalizācijā. Pirmajā nacionalizējamo rūpniecības uzņēmumu sarakstā bija 804 uzņēmumi, no tiem 609 Rīgā, tie 1940. gada augustā saražoja 60,2 procentus no visas rūpniecības produkcijas.²¹² Ar atsevišķiem Augstākās padomes Prezidija (APP) dekrētiem līdz 1941. gada jūnijam papildus tika nacionalizēti vēl 322 uzņēmumi.²¹³ Rīgā komisārus iecēla Finanšu ministrija (daudzos gadījumos par tiem kļuva agrāk ieceltie pilnvarnieki), bet provincē — apriņķa vecākie, pilsētas vecākie un pat milicijas priekšnieki. Vienlaikus tika iecelti arī atsevišķi rūpniecības nozaru komisāri, bet Finanšu ministrijā nodibināja virskomisāra amatu, lai pārraudzītu rūpniecības uzņēmumu nacionalizāciju. Par virskomisāru iecēla no Krievijas atsūtīto Jāni Vimbu, Krievijas latvieši darbojās arī kā atsevišķu nozaru komisāri. Komisāriem uzņēmumos bija ļoti plašas pilnvaras, kas dažkārt izraisīja konfliktus ar strādnieku komitejām.

Nākamais posms bija nelielo uzņēmumu (kuros bija 5 līdz 20 strādnieki vai kuri lietoja mehānisku dzinējspēku) nacionalizācija, kas notika 1941. gada februārī un martā.²¹⁴ Uz šo uzņēmumu bāzes februārī un martā veidoja rūpniecības kombinātus pilsētās un apriņķos. Vienlaikus notika kampaņa par sīko amatnieku apvienošanu ražošanas arteļos.

Uzņēmuma nacionalizācija noslēdzās ar direktora iecelšanu, un komisāri tika atbrīvoti no saviem pienākumiem. Septembrī un oktobrī līdz ar tautas komisariātu dibināšanu tika likvidēti arī nozaru komisāru amati.

Lai galīgi nesagrautu tirdzniecību, veikalus, restorānus u. c. uzņēmumu nacionalizācija tika novilcināta. 1940. gada 28. septembrī LPSR AP Prezidijs izdeva dekrētu par to tirdzniecības uzņēmumu nacionalizāciju, kuru apgrozījums ir virs 100 000 latu.²¹⁵ Nacionalizāciju veica Tirdzniecības tautas komisariāts, un tā notika dažu dienu laikā, lai gan uzņēmumu konfiskācijas process turpinājās arī 1941. gada pirmajos mēnešos. Daudzi veikali paši pārtrauca darbu. Nākamais tirdzniecības nacionalizācijas posms sākās ar 17. maija dekrētu,²¹⁶ kas paredzēja konfiscēt uzņēmumus, kuru gada apgrozījums ir virs 50 000 rubļu. Joprojām saglabājās liels skaits nelielo veikaliņu u. c., taču to apgrozījums kara priekšvakarā bija mazāk par 10 procentiem no kopējā tirdzniecības apgrozījuma.

1940. gada 26. jūlijā Ministru kabinets izdeva rīkojumu par to, ka "Latvijas valsts saimnieciskās intereses prasa, lai visa Latvijas tirdzniecības flote atrastos Latvijas valdības pilnīgā rīcībā". Kuģu kapteiņiem, kas nepakļautos

pavēlei, tika piedraudēts, ka viņi “tikš uzlūkoti kā tautas nodevēji un tos pasludinās kā stāvošus ārpus likuma. Kopā ar viņiem tiks sauktas pie atbildības arī viņu ģimenes un tuvākie radnieki”²¹⁷. Dekrēts par privāto kuģniecību nacionalizāciju tika izdots 5. oktobrī.²¹⁸ Nacionalizētas tika 70 privātās kuģniecības sabiedrības un rēderejas, kuras nodeva PSRS Jūras flotes un PSRS Upju flotes tautas komisariātiem. 1941. gada janvārī nacionalizēja arī kuģu aģentūras, transporta ekspedīcijas uzņēmumus, transporta un kuģu kraušanas uzņēmumus.²¹⁹ Gada sākumā nacionalizēja arī autobusu satiksmes uzņēmumus, smagās mašīnas, garāžas, atņēma privātās vieglās automašīnas “nestrādājošiem elementiem”²²⁰. Konfiscēja arī kinoteātrus, viesnīcas, privātās slimnīcas, aptiekas, pirtis, lielākās piepilsētas dārzniecības u. c.

28. oktobrī pieņēma dekrētu par lielo namu nacionalizāciju, kas nozīmēja to, ka Rīgā, Liepājā, Ventspilī, Jelgavā un Daugavpilī nacionalizēja namus ar dzīvojamo platību virs 220 m², bet pārējās pilsētās, kā arī rūpniecības centros Brocēnos, Ķegumā, Līgatnē un Staicelē — virs 170 m².²⁰¹ Dzīvojamo namu nacionalizāciju saistīja ar propagandas kampaņu par strādnieku ģimeņu pārcelšanu no pagrabiem uz labiem dzīvokļiem. Kampaņas rezultāti bija daudz pieticīgāki, nekā tos attēloja prese, jo brīvu dzīvokļu bija maz. Arvien vairāk labu dzīvokļu, īpaši Rīgā, bija nepieciešams Sarkanās armijas un NKVD virsniekiem, kā arī ierēdņiem un speciālistiem, kas tika sūtīti no Maskavas. Lai iegūtu dzīvokļus, izmantoja divas metodes — “nestrādājošo elementu” pārvietošanu uz pilsētas nomalēm, kā arī sablīvēšanu, respektīvi, vairāku ģimeņu iemitināšanu vienā dzīvoklī.²²²

Tā kā piemērotas kvalifikācijas uzticamu cilvēku trūka, daudzos gadījumos par uzņēmumu direktoriem sākumā palika to agrākie īpašnieki vai pārvaldnieki.²²³ Tas varēja radīt priekšstatu, ka jaunā vara respektēs viņu zināšanas un pieredzi. Taču tas bija maldinoši — tikko bija iespējams atrast citus vadītājus (un šeit atkal galvenais risinājums bija kadru imports no “vecajām” republikām), no iepriekšējiem centās atbrīvoties.

Strādnieku komitejas 1940. gada rudenī pārvērta par arodbiedrības vietējām komitejām. Tās vēl mēģināja kontrolēt uzņēmuma darbu, īpaši tur, kur tos vadīja bijušie īpašnieki vai direktori, kurus bija vieglāk terorizēt, taču komiteju patstāvība tagad tika uzskatīta par nevēlamu un kaitīgu. V. Derevjanskis LK(b)P IX kongresā 1940. gada decembrī lika pie sirds kongresa dalībniekiem, ka uzņēmumos jānodrošina direktora vienvadība (*единоначалие*) un nedrīkst pieļaut to, ka sabiedriskās organizācijas iejaucas direktoru un tehnisko vadītāju darbā.²²⁴

Pēc tautas komisariātu izveidošanas nacionalizētie lielie un vidējie rūpniecības uzņēmumi nokļuva attiecīgo nozaru komisariātu pārziņā, bet septiņi lielākie uzņēmumi (tajā skaitā valsts uzņēmumi VEF, "Vairogs", "Sarkanais metalurģis", "Tosmare") tika nodoti tiešā Savienības komisariātu pārziņā. Arī Latvijas dzelzceļu ar 1940. gada 14. augusta PSRS TKP lēmumu pārņēma PSRS Satiksmes tautas komisariāts.²²⁵ Tika izveidoti trīs koprepublikāniskie (t. i., uzņēmumi vienlaikus atradās republikas un savienības pārziņā) tautas komisariāti: Viegglās rūpniecības, Pārtikas rūpniecības un Mežrūpniecības. 1941. gada martā tiem pievienoja ceturto — Gaļas un piena rūpniecības tautas komisariātu. Vislielākais nodarbināto skaita ziņā bija Vietējās rūpniecības tautas komisariāts, kas bija pilnībā republikas pārziņā (celtniecības materiālu, ķīmiskās rūpniecības, lauksaimniecības mašīnu, kūdras ražošanas u. c. uzņēmumi, kā arī rūpniecības kombināti). Komisariātos radniecīgie uzņēmumi bija apvienoti trestos.

Ar 1940. gada 1. oktobri tautsaimniecība sāka strādāt pēc valsts plāna, kas sākumā tika izstrādāts 1940. gada ceturtajam kvartālam un aptvēra tikai valsts sektoru. Latvija vēl nebija iekļauta PSRS valsts plānā. Tā bija iekļauta tikai materiāli tehniskās apgādes plānā, t. i., uzņēmumi sāka saņemt pasūtījumus no PSRS, taču vēl nebija izejvielu un komplektējošo detaļu piegādes sistēmas sastāvdaļa un izmantoja tās rezerves, kas vēl bija palikušas uzņēmumu rīcībā. Centralizētā tautsaimniecības plānošana par vienu no svarīgiem pārvaldes orgāniem padarīja Valsts plāna komisiju, kuras izstrādātais valsts plāns bija obligāts visiem valsts uzņēmumiem un kura kontrolēja arī tā izpildi. Septembrī par tās priekšsēdētāju iecēla Frici Deglavu, bet pašas komisijas organizācija turpinājās līdz janvārim. Faktiski plānu izstrādi un izpildīšanu kontrolēja 1940. gada novembrī izveidotais PSRS Valsts plāna pilnvarotā aparāts Latvijas PSR (to vadīja G. Bičkovs), kam bija ļoti plašas funkcijas.²²⁶

1941. gada plānu izstrādāja 1940. gada novembrī, un tas ieguva oficiālu akceptu 1941. gada februārī. Plāns neaptvēra privāto rūpniecību, kas joprojām saglabāja vērā ņemamas pozīcijas dažās nozarēs, piemēram, 1940. gada beigās privātie apavu, apģērbu un mēbeļu ražošanas uzņēmumi vēl deva 60–70 procentus no visas attiecīgo nozaru saražotās produkcijas.²²⁷

Kopumā pirmajā okupācijas gadā Latvijas rūpniecība turpināja darboties diezgan patstāvīgi, jo pārorientācija uz PSRS kā piegāžu avotu un noieta tirgu prasīja zināmu laiku.

Lai gan integrācija PSRS ekonomiskajā sistēmā bija tikai sākusies, padomju modeļa ēnas puses strādnieki, inženieri un vadītāji dabūja izjust papildnam. Viena no plānveida ekonomikas tipiskām iezīmēm bija birokrātisms. Rūpniecībā

vadošais personāls un kalpotāji pieauga no 15 procentiem nodarbināto 1939. gadā līdz 37 procentiem 1941. gada maijā,²²⁸ jo strauji palielinājās dažādu atskaišu, plānu un atļauju daudzums. Daudziem nesaprotams pasākums bija sociālistiskā sacensība, kuru intensīvi sāka propagandēt jau 1940. gada jūlija beigās. Turklāt uzņēmumu strādniekiem bija jāpiedalās svētdienas talkās uzņēmumu teritorijā, kā arī rudenī laukos kartupeļu un cukurbiešu novākšanas talkās.

Agrārā politika

Lauku un lauksaimniecības attīstība bija galvenā Ulmaņa režīma prioritāte, un vairums zemnieku reāli izjuta šīs politikas nestos augļus. Dabūt vismaz daļu zemniecības savā pusē bija viens no padomju režīma uzdevumiem. 1940. gada 21. jūnijā LKP prasībās jaunajai valdībai agrārās politikas pamatprincipi bija formulēti diezgan nekonkrēti: "Konfiscējami valsts un tautas ienaidnieku un nodevēju īpašumi. Tāpat konfiscējami lauku lielsaimnieku īpašumi, kas līdzinās mērenām muižām, atstājot viņu pašu vajadzībām zemi un ēkas vidējas saimniecības apmēros. Konfiscētā zeme sadalāma bezzemniekiem un sīkzemniekiem, kuri paši savu zemi apstrādā. Nedrīkst aiztikt darba zemniecības zemi, lopus, inventāru vai kaut kā citādi ierobežot viņu tiesības. Nedrīkst uzspiest zemniekiem kolektivizāciju pret viņu gribu. Sīkā zemniecība atsvabināma no nesamaksātiem nodokļiem un banku parādiem."²²⁹ Cik lielu saimniecību uzskatīt par līdzīgu "mērenai muižai"* un kāda būtu uzskatāma par darba zemnieka saimniecību, — tas nebija pateikts. Visvairāk zemniekus biedēja kolektivizācija, un šajā ziņā it kā tika dotas garantijas.

Tomēr jau drīz vien izrādījās, ka jaunā vara vēlējās iegūt tikai lauku proletariāta un sīkzemniecības simpātijas, kā arī nodrošināt tā sauktās vidējās zemniecības neitralitāti. Pirmais un faktiski nopietnākais trieciens visai zemniecībai tika dots Tautas saeimas 22. jūlijā pieņemtajā deklarācijā par zemes pasludināšanu "tautas", t. i., valsts īpašumā.²³⁰ Zemniekiem palika tikai lietošanas tiesības. Par lielsaimniecībām tika pasludinātas visas saimniecības, kuru zemes platība pārsniedza 30 hektārus. Visa pārējā zeme pārgāja valsts zemes fondā, no kura bija paredzēts apgādāt ar zemi bezzemniekus un sīkzemniekus. 30 hektāru norma bija voluntāri noteikta Maskavā, un tā bija vienāda visām Baltijas valstīm.

* Kā zināms, Latvijā muižu nebija. Tās šajā dokumentā acīmredzot pieminētas tādēļ, ka Maskavā sastādītajā "prasību" uzmetumā bija runa par muižnieku saimniecībām.

Pamatojoties uz deklarāciju, Kirhenšteina valdība 29. jūlijā pieņēma likumu par zemi (tas stājās spēkā 30. jūlijā). Šajā likumā tika konkretizēti agrārās reformas nosacījumi. Valsts zemes fondā pārgāja arī visas baznīcu, draudžu un klosteru zemes neatkarīgi no platības, kā arī “tautas ienaidnieku” un zemes spekulantu zemes. Jaunās saimniecības bija iedalāmas platībā līdz 10 hektāriem. No valsts zemes fonda vispirms paplašināmas līdz 10 hektāriem tās sīksaimniecības, kuras minēto platību nesasniedz. Zemes pilsētu administratīvās robežās bija paredzēts regulēt ar atsevišķu likumu.²³¹

LKP CK 1. augustā nolēma, ka agrārā reforma jāveic līdz 25. septembrim.²³² 22. augustā LPSR valdība iecēla Centrālo zemes ierīcības komisiju, kas atradās Zemkopības ministrijas padotībā, šī komisija pārraudzīja agrārās reformas īstenošanu un pagasta zemes ierīcības komisiju darbu (apriņķa līmenī šādu komisiju nebija). Faktiski no augšas noteiktajos ārkārtīgi īsajos termiņos nebija iespējams un arī neizdevās iekļauties, lai gan 22. septembrī Zemkopības tautas komisariāta vadība ziņoja par agrārās reformas pabeigšanu visos pagastos.²³³ Zemes iemērīšanai tika norīkoti ne tikai mērnīki no visiem resoriem, kuru rīcībā tādi bija, bet arī visi, kam bija zināšanas mērnīcībā, pavisam 1667 cilvēki.²³⁴

Kopskaitļi par zemes reformas rezultātiem ir visai pretrunīgi, jo zemes reforma faktiski turpinājās arī vēlāk, turklāt uzskaitē, visticamāk, bija ne visai precīza. 25. septembrī zemkopības tautas komisārs J. Vanags runāja par 47 487 jaunsaimniecībām un 22 882 saimniecībām, kas saņēma zemes piegriezumus. 1941. gada 20. aprīlī LPSR TKP materiālos uzskaitītas 51 760 jaunsaimniecības un 23 811 saimniecības, kas saņēma piegriezumus.²³⁵

Visvairāk zemes pieprasījumu bija no Latgales, bet visvairāk piešķiramās zemes bija Valmieras, Kuldīgas, Liepājas un Jēkabpils apriņķī. Samērā maz zemes pieprasītāju bija gatavi doties uz citu novadu. Saskaņā ar 25. septembra datiem tikai 1421 (2,99 %) jaunsaimniecību bija četros apriņķos — Daugavpils, Rēzeknes, Ludzas un Abrenes apriņķī, kuros zemes bads bija vislielākais. Tomēr lielāks nekā citur šajos Latgales apriņķos bija to saimniecību skaits, kuras saņēma piegriezumus.²³⁶ Vislielākais jaunsaimniecību skaits bija Valmieras apriņķī un Jelgavas apriņķī. Tādējādi, ja aplūkojam reformas rezultātus reģionālā aspektā, tie, kuriem zeme bija visvairāk vajadzīga, ieguva vismazāk.

Ir arī pilnīgi skaidrs, ka daudzu mazu saimniecību izveidošana bija ekonomiski nepamatota. Jaunradīto saimniecību ekonomiskajam vājumam, pēc tās autoru iecerēs, bija jāveicina lauksaimniecības kolektīvizācija. Turklāt reforma bija liela propagandas akcija, kas radīja iespaidu, ka padomju vara rūpējas par

trūcīgajiem. Politiskā ziņā padomju režīms panāca cerēto rezultātu, jo saasināja lauku iedzīvotāju sociālās un politiskās atšķirības, iedzina ķīli starp tiem, kuriem zemi atņēma, un tiem, kas to ieguva. Sākoties vācu okupācijai, jaunie zemes ieguvēji kļuva par vienu no grupām, pret kurām tika vērstas represijas.

Lai gan par to izvairījās runāt atklāti, kolektivizācija bija un palika galvenais padomju agrārās politikas mērķis. Kā teica zemkopības tautas komisārs J. Vanags: “Mūsu rītdienas uzdevums ir, lai mēs pēc iespējas ātrāki, lai pēc iespējas maksimāli īsākā laikā sasniegtu tos ražu augstumus, kādi ir citās Padomju Savienības republikās.”²³⁷ Patiesībā PSRS ražas bija krietni zemākas nekā Latvijā, taču tas komunistus nemulsināja. Ja padomju lauksaimniecība bija tik laba, kā viņi apgalvoja, tad tikai tādēļ, ka tā bija kolektivizēta.

Tomēr kolektivizācijai pretojās kā zemnieki, tā arī lauksaimniecības speciālisti. Acīmredzot ar šo pretdarbību var izskaidrot mēģinājumus nepakļaut zemes reformai tā dēvētās priekšzīmīgās lauku saimniecības. Sākumā bija paredzēts nesadalīt 300 lielsaimniecību, bet galu galā izdevās nosargāt tikai 45.²³⁸ A. Andrejevs kritizēja Baltijas republiku vadību par to, ka nav konfiscētas lielās saimniecības un nav atņemta zeme pilsētu robežās esošajās saimniecībās, kas bija lielākas par 30 hektāriem, kā arī par to, ka republikās joprojām stingri pieturas pie parlamentu deklarācijām par to, ka aģitācija par kolhoziem nav pieļaujama.²³⁹ Viens no viņa ieteikumiem bija tāds, ka, lai apgādātu jaunos zemes ieguvējus un citas saimniecības, kam nebija zirgu un govju, jārealizē to piespiedu iepirkšana no “kulakiem”, bet lielajām zemnieku saimniecībām, kam ir neatmaksāti kredīti bankā, kredīts jāatmaksā natūrā — ar zirgiem un govīm. Piespiedu atsavināšana tika realizēta 1941. gada martā un aprīlī, turklāt par cenām, kas bija daudz zemākas par tirgus cenām. Vēl vairāk, piespiedu kārtā atpirka arī lauksaimniecības inventāru.

1941. gada 15. janvārī LPSR TKP pieņēma lēmumu par veco parādu, nodokļu un nodevu dzēšanu darba zemniekiem.²⁴⁰ Kaut gan par darba zemniekiem tika uzskatīti tie, kuriem līdz reformai bija ne vairāk par 30 hektāriem zemes un kuri pastāvīgi neizmantoja algotu darbaspēku, parādus pilnīgi dzēsa tikai saimniecībām, kurām bija līdz 5 hektāriem, 5 līdz 10 hektāru lielām — 50 procentu apmērā, bet 10–15 ha — 25 procentu apmērā.²⁴¹ 1941. gada 1. martā tika noteiktas obligātās lauksaimniecības produktu nodevas valstij, kas tika aprēķinātas no saimniecību platības, bet tika palielinātas, pieaugot saimniecības platībai. Saimniecībām, kas izmantoja algotu darbaspēku, normas palielināja vēl par 50 procentiem. Obligāto nodevu produktu iepirkuma cenas bija daudz zemākas nekā Latvijas laikā, bet par virsplāna iepirkumu — augstākas.²⁴²

1941. gada 13. maijā ieviesa jaunu lauksaimniecības nodokli, atceļot visus neatkarīgās Latvijas laika nodokļus. To aprēķināja mehāniski pēc šādām normām — 1 hektāra aramzemes ienesīgums — 300 rubļi, 1 hektārs dārza zemes — 380 rubļi, 1 govys ienesīgums — 280 rubļi, bet 1 zirga — 200 rubļi gadā utt. Ja ienākumi bija līdz 1200 rubļiem gadā, vajadzēja maksāt 1 procentu, ja virs 10 tūkstošiem — vairāk nekā 15 procentus. Saimniecībām ar algotu darbaspēku tas tika palielināts vēl par 25–50 procentiem. Savukārt zemes kopapstrādāšanas biedrību biedriem nodoklis bija jāmaksā tikai par personīgo piemājas zemi.²⁴³

Kā palīdzības sniegšanā trūcīgajiem zemniekiem, tā arī pārejā uz kolhoziem par vienu no centrālajiem pasākumiem uzskatīja mašīnu un traktoru staciju (MTS) un tām pakļauto mašīnu un zirgu iznomāšanas punktu (MZIP) izveidošanu. MTS sāka veidot jau 1940. gada rudenī, plānojot izveidot 100 MTS ar 10 traktoriem katrā.²⁴⁴ Tomēr A. Andrejevs ieteica uzsvāru likt nevis uz MTS, bet gan uz MZIP veidošanu katrā pagastā. Tādēļ VK(b)P CK un PSRS TKP 1941. gada 28. janvāra lēmums par Latvijas tautsaimniecības plānu 1941. gadam paredzēja 1941. gadā organizēt 50 MTS un 500 MZIP (vēlāk skaits tika precizēts un palielināts līdz 517). Mēnesi vēlāk tika pieņemts speciāls lēmums par lauksaimniecības jautājumiem Latvijā, kas uzdeva organizēt MZIP uz muižnieku (*sic!*) un citu nacionalizēto saimniecību bāzes.²⁴⁵

MTS organizēja bijušo muižu centros un dažādās citās vietās. Arī MTS organizēšanai tika izmantota lielāko zemnieku saimniecību konfiskācija, tomēr masveidīgi to pielietoja tieši MZIP izveidošanā. Nacionalizējamo saimniecību sarakstos bija iekļautas 476 zemnieku saimniecības, kā arī 41 vācu repatrianta saimniecība, tomēr faktiskais konfiscēto saimniecību skaits varēja būt līdz 600.²⁴⁶ Sarakstos iekļāva lielās saimniecības, kuras bija labi apkoptas un apgādātas ar inventāru un mājlopiem un kuru īpašnieki agrāk bijuši aktīvi sabiedriski vai politiski darbinieki vai kā citādi skaitījās neuzticami.²⁴⁷ Konfiskācija sākās 1941. gada 22. martā, un konfiscēja pilnīgi visu inventāru un mantu (arī traukus, veļu utt.), izņemot vienu govī, aitu un sivēnu, ja turpmākā dzīvesvieta bija laukos un saistījās ar zemes apstrādi, kā arī pārtiku četrus mēnešus uzturam un nepieciešamākās mēbeles. Bijušajiem īpašniekiem mājas vajadzēja atstāt tajā pašā dienā vai, vēlākais, 24 stundu laikā. Jau 7. aprīlī bija izveidoti 479 MZIP, bet līdz jūnija vidum — 502. Tomēr to ekonomiskie darbības rezultāti bija necili. Punktu vadītāji nereti bija nekompetenti, trūka strādnieku, un Zemkopības tautas komisariāta kolēģijas sēdē pat izvirzīja priekšlikumu MZIP likvidēt.²⁴⁸

Sociālistiskā sektora sastāvdaļai lauksaimniecībā bija jābūt arī padomju saimniecībām (sovhoziem), ko sāka organizēt 1941. gada martā, pārdēvējot par sovhoziem Latvijas valsts saimniecības (tādas bija 40 un tās pastāvēja pie lauksaimniecības skolām, izmēģinājumu stacijām). Pavisam 1941. gada pirmajā pusē izveidoja 33 padomju saimniecības. Daļu sovhozu pilnībā vai daļēji izveidoja uz valsts saimniecību bāzes, daļu — uz Rīgas pilsētas zemes, faktiski uz jau pastāvošo lielo saimniecību bāzes, vēl daļu — balstoties uz konfiscētajām lielsaimniecībām. Par padomju saimniecībām pārdēvēja arī divas valsts zirgudzētavas. Bez sovhoziem tika izveidots liels skaits palīgsaimniecību un valsts saimniecību (dažādu iestāžu un armijas apgādei) — nereti arī uz konfiscēto saimniecību bāzes.

Ceļā uz kolhoziem pirmā forma bija zemes kopapstrādāšanas grupas un sabiedrības. Jūnija vidū bija izveidotas 269 zemes kopapstrādāšanas sabiedrības, kas apvienoja 1500 zemnieku saimniecību.²⁴⁹ Īsi pirms kara (15.–21. jūnijā) nodibināja arī pirmos trīs oficiāli atzītos kolhozus Abrenes, Ludzas un Daugavpils apriņķī. Jāatzīmē, ka Latvija pirmajā padomju okupācijas gadā virzījās uz kolhoziem lēnāk nekā Igaunija un Lietuva, kur nodibināja vairāk gan sovhozu, gan arī kolhozu. Nedaudz labākas sekmes bija zvejnieku arteļu izveidošanā, acīmredzot tādēļ, ka zvejniecībā arteļi bija jau ierasta un racionāla saimniekošanas forma.

Sociālā politika un labklājība

Gatavojot padomju valūtas ieviešanu un lata devalvāciju, 25. jūlija likums par banku un uzņēmumu nacionalizāciju noteica, ka visi dārgmetāli un dārgakmeņi, kas atrodas juvelieru veikalos, jānodod bankas glabāšanā.²⁵⁰ 9. augustā valdība pasludināja, ka visi vērtspapīri jānodod Latvijas Bankai.²⁵¹ Sprotams, ka vērtspapīri, dārgakmeņi, dārgmetāli un to izstrādājumi faktiski tika konfiscēti. 8. oktobrī noteica, ka arī lombardos un tiesu iestādēs iekļātais zelts, sudrabs, dārgakmeņi vai to izstrādājumi, kas ir dārgāki par 300 latiem, tiek nacionalizēti.²⁵²

Lai pārietu uz padomju valūtu, bija nepieciešams lata kursu pēc iespējas tuvināt rublim. Viens no ceļiem, kā to panākt, bija faktiska naudas līdzekļu konfiskācija. Ulmaņa valdība, lai novērstu preču izpirkšanu un ieguldījumu izņemšanu no bankām, sākoties padomju okupācijai, bija izdevusi rīkojumu 17. un 18. jūnijā neveikt bankās un kredītiestādēs izmaksas no tekošajiem rēķiniem un noguldījumiem, pagarinot šo aizliegumu uz nākamajām divām dienām.

Vēlāk tika noteikts, ka no 21. jūnija līdz 30. jūnijam privātpersonām var izmaksāt ne vairāk kā 50 latus.²⁵³ A. Kirhenšteina valdība noteica, ka no 1. jūlija līdz 14. jūlijam izmaksu kopsumma nedrīkst pārsniegt 100 latus, no 15. jūlija līdz 31. jūlijam — 200 latus, bet sākot ar 1. augustu — ne vairāk kā 100 latu mēnesī.²⁵⁴ Tādējādi privātie konti tika iesaldēti.

Lats tika pielīdzināts padomju rublim attiecībā viens pret vienu, bet patiesībā lats bija vismaz trīs reizes stiprāks par rubli, tādēļ bija nepieciešams vismaz trīs reizes palielināt cenas un algas Latvijā, lai tās atbilstu PSRS algām un cenām.²⁵⁵ 22. jūlijā finanšu ministrs Kārlis Karlsons paziņoja, ka “nekāda inflācija nenotiks, un lata pirkspēja tiks uzturēta”²⁵⁶, taču tieši inflāciju valdība veicināja. Pirmais algu paaugstinājums bija jau 28. jūnijā — strādniekiem un zemāk atalgotajiem ierēdņiem par 15–20 procentiem. Tam bija ne tik daudz ekonomiska, cik politiska jēga — nodrošināt sabiedrības atbalstu jaunajai varai. Taču tālākie pasākumi šajā virzienā 20. jūlijā un 25. septembrī jau bija saistīti ar cenu un algu pielīdzināšanu PSRS līmenim. Septembrī algu paaugstinājums strādniekiem un kalpotājiem bija vidēji par 40 procentiem, ko uztvēra ar sajūsmu, bet 1. oktobrī paaugstināja cenas tā sauktajām greznuma precēm, pie kurām tika ieskaitīts visai plašs preču klāsts, un tas cilvēkiem vairs nepatika. Apaviem, ādas, gumijas un vilnas precēm, kā arī pulksteņiem cenas pieauga par 50 procentiem, bet pārtikas precēm — par 25 procentiem.²⁵⁷ V. Lācis gan mēģināja mazināt sašutumu, paziņodams, ka “visplašāko patērētāju aprindu intereses sargājot, negrozītas paliek tādu svarīgu preču, kā, piemēram, sāls, petrolejas, sērkociņu un veļas ziepju cenas”²⁵⁸. Cenu paaugstināšana pastiprināja preču iepirkšanu, jo cilvēki baidījās, ka šim paaugstinājumam sekos nākamie paaugstinājumi. Lai to apkarotu, 17. oktobrī izdeva dekrētu par spekulācijas apkarošanu, kas paredzēja cietumsodu līdz pat 10 gadiem.

25. novembrī apgrozībā ievada padomju valūtu. Lai gan oficiāli lats un rublis bija spēkā vienlaicīgi, saskaņā ar slepenu finanšu tautas komisāra rīkojumu jau kopš novembra visas noguldījumu un tekošo rēķinu izmaksas kredītiestādēs varēja izdarīt tikai rubļos, arī jaunus noguldījumus, atverot kontus, pieņēma tikai rubļos.²⁵⁹ 25. novembrī notika vēl viena cenu paaugstināšana, ko motivēja ar “nepieciešamību saskaņot cenas ar padomju valūtas ievēšanu”²⁶⁰. Šoreiz tā attiecās faktiski uz visām, arī pirmās nepieciešamības precēm, veļas ziepēm cena tika paaugstināta par 235 procentiem. Maizes cenas dubultoījās, cūkgaļas cena pieauga par 225, cukura — par 250, kokvilnas audumu — par 315, vilnas audumu un dzijas — par 750, mākslīgā zīda audumu — par 630, velosipēdu — par 420, cementa — par 760 procentiem utt.²⁶¹

Tomēr pilnībā pielīdzināt algas un cenas PSRS līmenim nebija iespējams, jo tas izraisītu dzīves līmeņa krasu paliktnāšanos. Latvijā mazumtirdzniecības cenas tika saglabātas caurmērā zemākas nekā lielākajās PSRS pilsētās, bet algas tika noteiktas atbilstoši augstākajām likmēm. Arī pēc 25. novembra kilograms sviesta Rīgā maksāja 7 rubļus, bet Ļeņingradā valsts tirdzniecībā 28 rubļus, kilograms liellopu gaļas Rīgā — 2,50–3 rbļ., bet Ļeņingradā un Maskavā — 12 rubļus, kilograms rudzu rupjmaizes Rīgā — 0,40 rubļus, Ļeņingradā — 1,10 rubļus.²⁶² Nav jābrīnās, ka Sarkanās armijas virsnieki un no Krievijas atsūtītie ierēdņi izpirka preces, kas Latvijā bija lētākas, un sūtīja radniekiem un paziņām. Pastiprināti preces izpirka ne tikai iebraucēji, bet arī vietējie. Draudi “kaitniekiem” maz palīdzēja. Tādēļ nācās faktiski normēt daudzas preces. Preču deficītu pastiprināja arī tas, ka Latvijai bija jāapgādā lielais padomju militārais kontingents.

1941. gada 25. martā tika publicēts paziņojums, ka no šā datuma notiek pārēja uz padomju rubli kā vienīgo maksāšanas līdzekli.²⁶³ Konfiscēja visu noguldījumus vai tekošajos rēķinos esošo naudu virs 1000 latiem, pārējo varēja brīvi izņemt. Taču līdz šim laikam arī šī summa jau bija zaudējusi savu agrāko vērtību.

Padomju propaganda apgalvoja, ka tās sociālās politikas mērķis ir uzlabot strādnieku šķiras un citu mazturīgo slāņu labklājību un mazināt sociālo netaisnību. Nenoliedzami, turīgākā sabiedrības daļa cieta visvairāk — jau pieminēto nacionalizāciju un konfiskāciju, arī tiešo represiju, īpaši 14. jūnija deportāciju rezultātā. Tomēr arī strādnieku šķira ieguva ne pārāk daudz, bet dažkārt pat zaudēja. Atbilstoši Padomju Savienībā pastāvošajai doktrīnai visvairāk bija jāiegūst “vadošo” rūpniecības nozaru strādniekiem un virkne pasākumu arī it kā darbojās šajā virzienā. Tā algu vislielākie paaugstinājumi, sākot ar 16. septembri, bija metālrūpniecības strādniekiem. Kopumā algu politikas mērķis bija arī mazināt atšķirību strādnieku, inženieru, tehniķu un kalpotāju atalgojumā. Pēc Ļeņingradas algu un tarifa likmju ieviešanas 1940. gada novembrī strādnieku darba alga nomināli bija gandrīz divreiz lielāka nekā 1939. gadā (ja neņemam vērā naudas pirkstspējas mazināšanos), bet citām strādājošo kategorijām pieaugums bija mazāks. 1939. gadā inženieris saņēma vismaz četras reizes vairāk nekā nekvalificēts strādnieks, bet 1941. gadā — tikai 2,5 reizes vairāk.²⁶⁴ Algu nonivelēšana gan tikai sākās un atšķirības salīdzinājumā ar PSRS vēl joprojām bija jūtamas. Dzīves līmenis acīmredzot pieauga agrāk viszemāk atalgotajiem strādniekiem (tostarp arī sievietēm), bet labāk atalgotajiem strādniekiem tas jūtami pazeminājās.²⁶⁵ Netieši to atzina A. Andrejevs, norādot, ka strādnieku reālā darba alga, ņemot vērā cenu paaugstinājumu, ir “pieaugusi nenožīmīgi”²⁶⁶.

Strādniekos lielu neapmierinātību izraisīja tarifkācija pēc padomju normām. Latvijas rūpniecības uzņēmumos tika piemērotas pazeminātas tarifu normas, kas tiktāl pazemināja izpeļņu, ka fabrikā “Lenta” strādnieki draudēja ar streiku.²⁶⁷ Strādnieku izpeļņu būtiski ietekmēja arī tas, ka notika pāreja no dienas, mēneša vai akorda darba algas uz gabaldarba apmaksu, kas nozīmēja to, ka strādniekiem par to pašu algu bija jāstrādā daudz vairāk.

Pensijas tagad pienācās visiem algotā darba strādniekiem, arī laukstrādniekiem, to varēja uzskatīt par ieguvumu salīdzinājumā ar iepriekšējo pensiju likumdošanu, kas paredzēja pensijas tikai valsts, valsts autonomo uzņēmumu un pašvaldību darbiniekiem, skolotājiem, žēlsirdīgajām māsām, garīdzniekiem, Aizsargu organizācijas komandējošam sastāvam, zinātniekiem, literātiem, māksliniekiem un dažām citām grupām. Tomēr faktiski cieta gandrīz visi agrākie pensionāri. Daļai atņēma pensijas politisku motīvu dēļ, citiem, piemēram, tādēļ, ka tie bija priekšlaicīgi pensionējušies un viņiem trūka darba stāža. Pavisam pensiju izmaksu pārtrauca gandrīz pusei pensionāru. Cieta arī tie, kas pensijas turpināja saņemt, jo, pensijas pārrēķinot, izpeļņa latos tika pārrēķināta rubļos attiecībā viens pret vienu, rezultātā lielākajai daļai pensionāru pienācās tikai minimālā pensija. Piemēram, dzelzceļnieku pensijas tīri nomināli samazinājās par 30–50 procentiem, nerunājot nemaz par lata un rubļa pirktpējas atšķirībām. Savukārt tie, kas no jauna sāka saņemt pensijas, faktiski varēja saņemt tikai minimālo pensiju (ne vairāk par 150–165 rubļiem, bet visbiežāk 50–75 rubļus). Tas viss izraisīja lielu neapmierinātību.²⁶⁸

Atsevišķās darba un sociālās likumdošanas jomās saglabājās atšķirības no PSRS. Tā spēkā nestājās 1940. gada 26. jūnija dekrēts, kas noteica, ka strādnieki un kalpotāji darbavietu varēja mainīt tikai ar administrācijas atļauju un par patvaļīgu darbavietas maiņu paredzēja cietumsodu, lai gan 1941. gada 28. maijā LK(b)P CK birojs nolēma lūgt šo dekrētu no 15. jūnija attiecināt arī uz Latviju.²⁶⁹

Jāatzīmē, ka pirmais algu paaugstinājums 1940. gada 25. jūlijā neattiecās uz laukstrādniekiem. Nākamajā algu paaugstināšanā septembrī laukstrādnieku naudā saņemamo atalgojuma daļu palielināja par 20 procentiem (citās nozarēs — par 40 procentiem), taču vienlaikus tika pārtraukta ģimenes piemaksu izmaksāšana laukstrādniekiem.²⁷⁰

Izglītības, zinātnes un kultūras politika

Šajā jomā izpaudās centieni, pirmkārt, panākt pilnīgu ideoloģisku kontroli, padarot neiespējamu pieeju jebkurai neatkarīgai, neindoktrinētai informācijai un aizstājot visus informācijas avotus ar tādiem, kas propagandē padomju iekārtu un marksismu-ļeņinismu, un, otrkārt, īstenojot tā saukto kultūras revolūciju. Sociālistiskās kultūras revolūcijas sastāvdaļas bija analfabētisma likvidācija, obligātās pamatizglītības ieviešana, cīņa pret reliģiju, sociālistiskas inteliģences, literatūras un mākslas izveidošana.

A. Kirhenšteina valdībā sākotnēji neizdevās atrast piemērotu kandidātu izglītības ministra amatam, pagaidu izpildītājs bija tautas labklājības ministrs Jūlijs Lācis. Tikai 1940. gada 2. jūlijā par izglītības ministru apstiprināja Latvijas Universitātes docentu Paulu Lejiņu*. Par izglītības ministra vietnieku iecēla kreisi noskaņoto izglītības darbinieku Jāni Liekni. Izglītības ministrijas departamentu vadītājus ierēdņus, apriņķu skolu valžu, arī skolu direktorus un pārziņus, kas bija pazīstami kā labēji noskaņoti un K. Ulmaņa režīma atbalstītāji, nomainīja ar kreisi noskaņotiem vai komunistiskās pagrīdes darbiniekiem, bet pēc 21. jūlija — arvien vairāk ar “pieredzējušiem kadriem”, kas tika atsūtīti no Padomju Savienības. 26. jūlijā par izglītības ministra otru vietnieku iecēla P. Valeskalnu — bijušo čekistu, kas bija ieņēmis svarīgus amatus PSRS izglītības sistēmā. Līdz ar viņa ierašanos pārmaiņas izglītības sistēmā un kadru nomaiņa jūtami paātrinājās.

1940. gada 26. augustā par izglītības tautas komisāru iecēla J. Lāci. 1941. gada 8. janvārī viņu arestēja, un 15. janvārī par izglītības tautas komisāru kļuva P. Valeskalns. Kardinālas pārmaiņas notika Izglītības tautas komisariāta vadībā. 1941. gada 24. martā LK(b)P CK apstiprinātajā ITK kolēģijā nebija neviena agrākā izglītības darbinieka, turklāt visi kolēģijas locekļi bija atsūtīti no PSRS, izņemot vienu — Rīgas pilsētas Tautas izglītības nodaļas vadītāju vietējo komunisti Martu Duškinu.²⁷¹

Līdz 1940./41. mācību gada sākumam notikušās izmaiņas bija samērā mērenas. Taču jau gada beigās vispārējās izglītības sistēmas uzbūvē sākās būtiskas pārmaiņas. Atbilstoši PSRS sistēmai bija paredzēts ieviest pamatā divu tipu skolas — septiņu klašu nepilnās vidusskolas (to skaitā četrklasīgu pamatskolu)

* Akad. J. Stradiņš raksta, ka P. Lejiņš šajā amatā darbojies “lielā mērā pret savu gribu”. — Sk. *Stradiņš, J.* Totalitārie okupācijas režīmi pret Latvijas zinātni un akadēmiskajām aprindām (1940–1945) // <http://vip.lanet.lv/LPRA/stradins.htm>.

un vidusskolas. 1942./43. gadā bija paredzēts pāriet uz trīsgadīgu apmācības kursu vidusskolās, tādējādi pilnībā ieviešot desmitgadīgu vispārējās izglītības apmācību.²⁷² Tomēr mācību programmu pārkārtošana un Latvijas izglītības sistēmas pielīdzināšana padomju sistēmai bija visai komplicēta, turklāt esošajās skolās trūka telpu un skolotāju, tādēļ pārmaiņas tika veiktas tiktāl, ciktāl tās reāli bija īstenojamas.

Privātās skolas tika nacionalizētas. Sakarā ar privāto un sabiedrisko organizāciju skolu slēgšanu, kā arī dažu mazo skolu pievienošanu nepilnajām vidusskolām vai pilnajām vidusskolām, skolu skaits samazinājās. Tomēr mazākumtautību skolu skaits pieauga no 278 līdz 393 skolām,²⁷³ un to var izskaidrot ar krievu skolu skaita pieaugumu.

Mācību maksas atcelšana netika attiecināta uz visiem vidusskolēniem, jo vidusskolas 8.–11. klasē maksa bija noteikta “eksploatoru” bērniem (Rīgā 200 rubļi, provincē — 150 rubļi).²⁷⁴ Turīgāko šķiru bērnu stāvoklis vispār jūtamī pasliktinājās, jo nacionalizācijas rezultātā daudzu vecāki bija zaudējuši iztikas līdzekļus. Arī trūcīgo skolnieku stāvoklis neuzlabojās, jo tika likvidētas agrākās sociālās palīdzības formas. Lai kompensētu sociālās palīdzības pasliktināšanos, uzņēmumu kolektīvi tika aicināti uzņemties šefību par skolām. Atbalsta apjomu noteica šefības uzņēmuma finansiālās un materiālās iespējas, kas automātiski neizdevīgākā stāvoklī nostādīja mazpilsētu un lauku skolēnus. 1940. gada 18. jūlijā Izglītības ministrijas rīkojums paredzēja ieviest zēnu un meiteņu kopīgas mācības visās skolās, kur tās netraucēja normālu mācību gaitu. Tajās skolās, kur zēni un meitenes mācījās paralēlajās klasēs, vajadzēja izveidot jaukta sastāva klases.²⁷⁵

Visai būtiskas pārmaiņas notika mācību saturā. No plāniem svītvoja ticības mācību, visos priekšmetos, īpaši dabaszinībās, bija jāiekļauj antirelīģiska tematika. Tika ieteikts pievērst īpašu vērību dabaszinībām, kā arī fizikulturai. Vēsturē tika palielināts stundu skaits, jo papildus bija jā mācās PSRS vēsture. Ar 3. klasi sāka mācīt krievu valodu. Būtiskākais jaunievedums bija politiskā audzināšana, sākot ar 7. klasi, kurā galvenokārt mācīja PSRS Konstitūciju un Latvijas PSR Konstitūciju.

Ģimnāzijas pārdēvēja par vidusskolām. No agrākajām piecu tipu vidusskolām tika atstātas divu tipu vidusskolas — humanitārās un reālās. No to mācību plāniem svītvoja ticības mācību, ētiku un grieķu valodu, bet pastiprināja fizikas, matemātikas, ķīmijas un bioloģijas mācīšanu.

Īpaša uzmanība tika pievērsta skolnieku un skolotāju politiskajai audzināšanai. Tautas izglītības nodaļās iecēla politiskās izglītības inspektoros, kas pārzināja sarkanos stūrišus, lasītavas, skolu bibliotēkas (resp., viņiem bija

jāraugās, lai tiktu izņemta politiski nevēlamā literatūra), kā arī atbildēja par analfabētisma likvidāciju. Visās skolās bija jāiekārto sarkanie stūrīši, t. i., ar padomju valsts vadītāju portretiem, lozungiem un simbolisku izrotātas telpas, kurās varēja iepazīties ar propagandas literatūru, avīzēm utt., kā arī bija jāizdod sienasavīzes. Skolēniem un skolotājiem bija jāiesaistās sociālistiskajā sacensībā. Pamatskolās iecēla pionieru vadītājus, vidusskolās — komsorgus, kuru uzdevums bija panākt pionieru un komjaunatnes organizāciju izveidošanu skolās, vadīt politisko darbu un uzraudzīt skolotāju politisko lojalitāti. No skolotājiem, īpaši laukos, tika prasīts, lai viņi aktīvi iekļautos padomju režīma propagandas darbā, lasot referātus, piedaloties PSRS Augstākās padomes vēlēšanu organizēšanā u. tml.

Lai ātrāk sagatavotu lojālus skolotājus, LK(b)P CK birojs 1940. gada 7. oktobrī nolēma audzēkņu skaitu skolotāju institūtos palielināt līdz 500 (no 250), kā arī organizēt triju mēnešu sagatavošanas kursus 2000 vidusskolu absolventiem.²⁷⁶ Tika organizēti arī īsāki — pusotra mēneša kursi.

Pakāpeniski tika ieviestas Krievijas skolu mācību programmas. No agrākajām mācību grāmatām pagaidām atļāva lietot tikai dabaszinību mācību grāmatas. Mācību grāmatas pārsvarā tulkoja no krievu valodas, atsevišķos gadījumos nedaudz iekļaujot materiālu par Latviju, no jauna sagatavoja latviešu valodas lasāmo grāmatu 3. un 4. klasei, kā arī latviešu valodas gramatikas grāmatu. Izdeva arī PSRS vēstures grāmatu un ābeci.²⁷⁷ Pārējo grāmatu sagatavošana līdz kara sākumam pabeigta netika.

Pārmaiņas mācību plānos, programmās un pedagogu sastāvā attiecās arī uz profesionālās izglītības iestādēm. Vienlaikus notika visai būtiska šo iestāžu tīkla reorganizācija. Divus valsts skolotāju institūtus — Daugavpils un Cēsu — likvidēja. Audzēkņus pārcēla uz Rēzeknes un Jelgavas Valsts skolotāju institūtiem, ko pārdēvēja par Valsts pedagoģiskajiem institūtiem. Komerckolā pārdēvēja par ekonomiskajiem tehnikumiem. Amatniecības skolas 1941. gada pavasarī pakļāva Darba rezervju sagatavošanas pārvaldei, ko nodibināja 18. martā.²⁷⁸

Augstākās izglītības sistēma pārcieta mazākas pārmaiņas nekā vispārējā izglītība. Formāli augstskolu skaits palielinājās par trim — jau minētajiem Jelgavas un Rēzeknes pedagoģiskajiem institūtiem un Valsts pedagoģisko valodas un literatūras institūtu ar angļu, franču un krievu valodas plūsmu; institūts tika izveidots uz bijušā Angļu institūta un Franču institūta bāzes. Tomēr visas trīs iestādes to pirmajā darbības gadā nav iespējams uzskatīt par pilnvērtīgām augstākajām mācību iestādēm.

Galvenais izglītības un zinātnes centrs Latvijā bija Latvijas Universitāte ar 11 fakultātēm un 24 zinātniskajām iestādēm un stacijām.²⁷⁹ 1939. gadā uz tās bāzes bija nodibināta Jelgavas Lauksaimniecības akadēmija. Bez tam bija arī Mākslas akadēmija un Konservatorija. Vienlaikus pastāvēja 37 pētnieciskas zinātniskas iestādes ar 440 darbiniekiem — Latvijas vēstures institūts, Zemes bagātību pētīšanas institūts, Pieminēkļu valde, Folkloras krātuve ar Valodas krātuvi, Valsts arhīvs u. c.²⁸⁰

1940. gada jūlijā sāka darboties Latvijas Universitātes reorganizācijas komisija. 29. jūlijā savu amatu bija spiests atstāt rektors Mārtiņš Pīmanis. Par pagaidu rektoru iecēla no PSRS atsūtīto Jāni Paškevicu.²⁸¹ Viņa vadībā augustā tika pārkārtota universitātes iekšējā iekārta atbilstoši PSRS augstskolām, likvidējot studentu prorektora amatu un nodibinot mācību prorektora amatu, kā arī tika izveidota marksisma-ļeņinisma katedra. Likvidēja arī abas teoloģijas fakultātes.

Septembrī atcēla sešu fakultāšu dekānus, Filoloģijas un filozofijas fakultāti pārveidoja par Vēstures un filozofijas fakultāti, likvidējot teoloģijas nodaļu. Matemātikas un dabaszinātņu fakultāte tika sadalīta divās daļās — Fizikas un matemātikas fakultātē un Dabaszinātņu fakultātē. Tautsaimniecības un tiesību zinātņu fakultāti pārdēvēja par Ekonomikas un juridisko fakultāti. Latvijas Universitāti pārdēvēja par Latvijas Valsts universitāti, tai apstiprināja jaunus statūtus pēc Maskavas universitātes parauga, jaunus mācību plānus un jaunus štatu sarakstus.

Ar jauno mācību gadu, kas sākās 1. oktobrī, universitāte pārgāja no priekšmetu sistēmas uz kursu sistēmu, kā arī tika ieviestas jaunas mācību programmas un visu fakultāšu visosursos mācīta krievu valoda. No darba atbrīvoja 42 universitātes mācītājus, 38 no tiem bija likvidēto teoloģijas fakultāšu docētāji.²⁸² Iebraucēji pārņēma galvenokārt marksisma-ļeņinisma, politekonomijas u. c. politisko zinību mācīšanu, tajā iesaistījās arī kompartijas un valdības vadītāji: P. Valleskalns, J. Paškevics, K. Pugo, F. Deglavs, Ž. Spure u. c., kādu laiku arī J. Kalnbērziņš. Lai šiem cilvēkiem varētu piešķirt profesora, docenta u. tml. zinātniskos nosaukumus, tika pārkārtota zinātnisko grādu un nosaukumu piešķiršanas sistēma. Tos tagad varēja piešķirt personām bez augstākās izglītības, ja tām bija "sevišķi izcili nopelni" zinātnē, bet par profesoru vai docentu varēja kļūt personas bez zinātniskā grāda, ja tie bija kvalificēti speciālisti ar lielu stāžu savā arodā.²⁸³

Novembrī universitātē noorganizēja neklātienas un vakara nodaļu. Universitātē tika izveidota komjaunatnes un partijas pirmorganizācija. 1. februārī darbu sāka sagatavošanas kursi ar 330 kursantiem,²⁸⁴ tajos uzņēma cilvēkus ar nepabeigtu vidusskolas izglītību (vismaz 7–8 klases), lai sagatavotu uzņemšanai universitātē.

Neraugoties uz visai straujo reorganizāciju, LK(b)P CK 1941. gada 10. februāra lēmumā “Par stāvokli universitātē” tika norādīts, ka universitāte joprojām esot “piesārņota” ar nelojāliem kadriem, klibojot internacionālā audzināšana, neapmierinoši tiekot apgūts marksisms-ļeņinisms.²⁸⁵ Nosauktie un citi trūkumi bija par iemeslu J. Paškevica atcelšanai no rektora amata. Viņa vietā apstiprināja citu Maskavas emisāru — Jāni Jurgenu.

Jelgavas Lauksaimniecības akadēmijā 1940. gada augustā par rektoru iecēla prof. Pēteri Galenieku, taču 1941. gada 26. martā viņu šajā amatā nomainīja partijas funkcionārs Jānis Ostrovs. Lai gan daži mācībspēki tika atbrīvoti no darba, tāpat tika arī pārkārtots mācību darbs pēc kursu principa un ieviestas politiskās disciplīnas, tomēr visumā akadēmija pirmo padomju varas gadu pārdzīvoja relatīvi mierīgi, to pašu visumā var teikt arī par Latvijas Mākslas akadēmiju un Valsts konservatoriju.

No PSRS vajadzību viedokļa toreizējai Latvijas zinātnei bija margināls raksturs, tādēļ tās reorganizācijai tika veltīta samērā maza vērība. 1941. gada 5. februārī tika pieņemts LK(b)P CK biroja lēmums par PSRS ZA Latvijas filiāles organizēšanu,²⁸⁶ bet to nepaspēja īstenot.

“Kultūras revolūcija”

Analfabētisma likvidācijas kampaņa visspilgtāk parāda, cik liela nozīme kultūras un izglītības sovietizācijā tika piešķirta “kultūras revolūcijas” postulātu mehāniskai izpildei. Nenoliedzami, analfabētisms Latvijā bija, it īpaši Latgalē, kur pēc 1935. gada tautas skaitīšanas datiem lasīt un rakstīt neprata 27,09 procenti iedzīvotāju (Vidzemē tikai — 3,52 procenti).²⁸⁷ Latvijā stāvoklis bija daudz labāks nekā Padomju Savienībā. Tomēr analfabētisma likvidācijas kampaņa bija nepieciešama kā vēl viens pierādījums tam, ka valsts pie “plutokrātiskā režīma” ir grimusi nabadzībā un tumsonībā.

1940. gada 11. novembrī LPSR TKP pieņēma lēmumu par analfabētisma likvidāciju, kurā bija izvirzīts uzdevums likvidēt analfabētismu līdz 1942. gada 1. maijam, uzliekot šo pienākumu Izglītības tautas komisariātam.²⁸⁸ Pirmais solis bija analfabētu uzskaitē, kas notika līdz pat 1941. gada martam. Sākotnējie skaitļi tika atzīti par pārāk zemiem, tādēļ uzskaiti atkārtoja vairākkārt, līdz sasniedza apmierinošu rezultātu — 60 660 analfabētu, kas tika likts analfabētisma likvidācijas plāna pamatā.²⁸⁹

Faktiski kampaņa izvērās par aktīvistu un ierēdņu apmācību atskaišu falsifikācijā, uzpūstu datu fabricēšanā, jo uzslavas saņēma tie uzņēmumi, pašvaldības un skolas, kas nekautrējoties ziņoja par lieliem panākumiem šajā ziņā. Protams, nevar teikt, ka kampaņa nedeva pilnīgi nekādus pozitīvus rezultātus. Tajos apriņķos, kur analfabētu īpatsvars bija vērā ņemams, bija ne mazums cilvēku, kas nabadzības dēļ nebija varējuši iet skolā un tagad izmantoja šo iespēju, lai iemācītos lasīt un rakstīt.

Viens no jautājumiem, kam bija pievērsta liela uzmanība kopš paša okupācijas sākuma, bija kontrole pār presi, radio un izdevniecībām. Nacionalizācija pavēra iespēju ieviest pilnīgu kontroli pār jebkāda veida izdevējdarbību. Tika nacionalizētas visas izdevniecības, kā arī tipogrāfijas. Izdevniecības un vairumu tipogrāfiju apvienoja Valsts apgādā VAPP.

Tika izveidota Galvenā literatūras pārvalde jeb *glavlit*s, kam bija uzticēta visu preses izdevumu un grāmatu iepriekšēja cenzēšana, kā arī kontrole par “kaitīgo” grāmatu izņemšanu no bibliotēkām, veikaliem u. tml. Gada laikā tika sastādīti trīs aizliegtās “pretpadomju” un reliģiskās literatūras saraksti, kuros bija iekļauta arī vesela rinda latviešu literātu darbu, piemēram, Aleksandra Grīna romāni, Leonīda Breikša, Andrieva Niedras, Edvarta Virzas un citu autoru visi darbi. Bija aizliegta dievturu, okultisma, arī jogas mācības literatūra un daudzi filozofu darbi. Līdzās kristīgajai literatūrai tika nīdēta arī dievturu literatūra. Pirmām kārtām šī literatūra bija jāizņem no skolu un publiskajām bibliotēkām un pārdošanas.

Virkne preses izdevumu pārstāja iznākt jau 1940. gada jūnijā un jūlijā, piemēram, “Daugava”, “Senatne un Māksla”, lielākā krievu diasporas avīze “Segodņa” u. c. Par galveno preses izdevumu latviešu valodā kļuva LKP izdevums “Cīņa”, bet krievu valodā — “Proletarskaja Pravda”. Citi preses izdevumi turpināja iznākt, taču jau 1940. gada rudenī tika uzsākta to skaita samazināšana un pakļaušana administratīvajām struktūrām atbilstoši PSRS praksei, t. i., lielākos preses izdevumus izdeva LK(b)P CK, LPSR TKP vai Arodbiedrību Centrālā padome — kopā vai atsevišķi. Specializēti izdevumi tika nodoti attiecīgās nozares tautas komisariātiem, arodbiedrībām, sporta un zinātniski tehniskajām biedrībām, radošajām savienībām. Apriņķu un pilsētu avīžu izdevējas bija attiecīgās izpildkomitejas vai arī tās kopā ar partijas komitejām. Jaunatnes prese tika nodota komjaunatnes pārziņā. Kādu laiku saglabājās arī daži mazākumtautību preses izdevumi, piemēram, jidišā iznākošais izdevums “Ufboi” u. c.

Pasaules un latviešu literatūras cenzūra un aizliegums gāja roku rokā ar intensīvu padomju propagandas literatūras invāziju. 1940. un 1941. gadā nāca

klajā 12 Vladimira Ļeņina darbu izdevumi, J. Staļina darbu izlase, K. Marksa un Fr. Engelsa darbi. Latviešu valodā izdeva arī “VK(b)P vēstures īso kursu”. Vienlaikus lielās tirāzās latviski tika izdoti sociālistiskā reālisma paraugliteratūras darbi, piemēram, M. Šolohova “Klusās Donas” 1. daļa, A. Serafimoviča “Dzelzs straume” u. c. Teātros par obligātu prasību kļuva padomju lugu un operu uzvedumi.

No latviešu literatūras klasiķiem priekšplānā tika izvirzīts Rainis. 1940. gada septembrī Raiņa 75. dzimšanas dienas gājienā uz Raiņa kapiem piedalījās valdības un LKP CK locekļi, bija noorganizēta daudzu simtu strādnieku un kalpotāju piedalīšanās.²⁹⁰ Rainim piešķīra Tautas dzejnieka nosaukumu. Intensīvi tika izdoti Raiņa darbi — taču tikai tā viņa mantojuma daļa, kas atbilda revolucionāra tēlam.

Vairuma literātu un radošās inteliģences nostāja visumā bija nogaidoša un atturīga, ne jau velti 1940. gada 26. oktobrī nodibinātajā Latvijas PSR Rakstnieku savienībā bija tikai 44 biedri (viņu vidū arī tādi “rakstnieki” kā Ž. Spure un A. Pelše). Citām profesionālajām savienībām — komponistu, mākslinieku un arhitektu savienībām 1941. gada februārī un martā izdevās izveidot tikai orgkomitejas.

Atsauces

- ¹ LVVA, 1469. f., 1. apr., 3110. l., 45. lp.
- ² Turpat, 1469. f., 1. apr., 2690. l., 114. lp.
- ³ *Silgailis A.* Kādēļ Latvija nevarēja pretoties // *Daugavas Vanagu Mēnešraksts*, 1959, 2. nr., 3.–13. lpp.
- ⁴ *Krīpēns A.* Liktenīgās dienas // *Laiks*, 1958, 4. nr.
- ⁵ *Krīpēns A.* Liepājas garnizons atstāj kara ostu // *Laiks*, 1958, 6. nr.
- ⁶ *Augstkalns K.* Izšķirīgie lēmumi // *Kadets*, 1972, 3. nr., 30., 32. lpp.
- ⁷ *Krīpēns A.* Latvijas armijas bojā eja // *Laiks*, 1958, 5. nr.; *Plensners A.* Pretī vētrām un negaisiem. — *Brukliņa*, 1982, 210. lpp.
- ⁸ *Kadets*, 1939, 8./9. nr., 341. lpp.
- ⁹ *Militārais Apskats*, 1939, 9. nr., 1683. lpp.
- ¹⁰ LVVA, 1516. f., 1. apr., 1437. l., 106. lp.
- ¹¹ Turpat, 1495. f., 1. apr., 774. l., 10. lp.
- ¹² Turpat, 1515. f., 1. apr., 998. l., 16. lp.
- ¹³ Turpat, 6824. f., 1. apr., 6. l., 1.–10. lp.; *Jaunākās Ziņas*, 1939, 4. sept.
- ¹⁴ Cit. pēc: *Aizsilnieks A.* Op. cit., 622. lpp.
- ¹⁵ LVVA, 6824. f., 1. apr., 143. l., 126. lp.; valūtas krājumu vērtības samazināšanu bija veicinājusi arī mārciņas vērtības krišanās. Kamēr dolāra vērtība kopš 1939. gada rudens nebija mazinājusies (Latvija dolāros uzglabāja mazāko valūtas krājumu daļu — 1939. gada septembrī uzglabāto dolāru vērtība bija 6 miljoni latu), mārciņas vērtība no 1939. gada septembra līdz 1940. gada aprīlim bija kritusies par vairāk kā 20 procen-

- tiem — viena mārciņa minētajā septembrī bija 25,22 lati, bet 1940. gada pavasarī vairs tikai 19,27 lati (Statistiskas tabulas. — Rīga, 1940, 166. lpp.); mārciņās glabātās valūtas vērtība vismaz četras reizes pārsniedza dolāros glabāto.
- ¹⁶ Šādus pasākumus paredzēja finanšu ministrs Jānis Kaminskis 1939. gada 7. decembra ziņojumā K. Ulmanim. — LVVA, 5969. f., 1. apr., 95. l., 182. lp.
- ¹⁷ Statistiskas tabulas. — Rīga, 1940, 161. lpp.
- ¹⁸ Turpat, 2574. f., 3. apr., 328. l., 46.–48. lp.; Латвия на грани эпох. — Rīga: Avots, 1987, c. 59.
- ¹⁹ LVVA, 2570. f., 1. apr., 463. l., 44. lp.
- ²⁰ Документы внешней политики. Т. 22, кн. 2. — Москва, 1992, с. 91–92.
- ²¹ LVVA, 6824. f., 1. apr., 82. l., 2. lp.; tirdznieciskās vienošanās (latviski tika saukta par “Tirdzniecības nokārtojumu starp Latviju un PSRS”) tekstu un tai pievietoto protokolu sk.. — Полпреды сообщают, с. 133–134.
- ²² Turpat, 143. l., 127. lp.
- ²³ LVVA, 2574. f., 3. apr., 3284. l., 5. lp.
- ²⁴ Turpat, 329. l., 195. lp.
- ²⁵ Turpat, 6924. f., 1. apr., 143. l., 127. lp.
- ²⁶ Turpat, 1313. f., 1. apr., 152. l., 10.–11. lp.
- ²⁷ Turpat, 5969. f., 1. apr., 209. l., 39. lp.
- ²⁸ Turpat, 3235. f., 1/22. apr., 884. l., 16. lp.
- ²⁹ Turpat, 6824. f., 1. apr., 38. l., 32. lp.
- ³⁰ Turpat, 5969. f., 1. apr., 95. l., 196. lp.
- ³¹ Turpat, 3235. f., 1/22. apr., 884. l., 8.–11. lp.
- ³² Turpat, 6824. f., 1. apr., 38. l., 58. lp.
- ³³ Turpat, 3235. f., 6. apr., 310. l., 37. lp.
- ³⁴ Turpat, 1313. f., 3. apr., 51. lieta, 1.–55. lp. // Valdības Vēstnesis, 1940, 30. maijs.
- ³⁵ 1940. gada jūnija sākumā politiskā policija, raksturojot strādnieku nostāju pret Saimnieciskā dienesta likumu, atzīmēja: “Mazāka izpeļņa, šķirta dzīve ģimenes cilvēkiem ir galvenie iemesli, kamdēļ likums par saimniecisko dienestu nav pagaidām ieguvis pilsētas strādnieku labvēlīgu atsauksmi [...] Dažos gadījumos fabrikas strādnieki atteikušies labvēlīgi iet vasaras sezonas darbos un uzteikuši darba līgumus, līdz ar to atstājot darba vietas.” — LVVA, 3235. f., 1/8 apr., 505. l., 101. lp.; “[...] neapmierināti ar valdības ekonomisko politiku bija galvenokārt strādnieki [...] to neapmierināto vidū, kas sodīti, vairāk bija etnisko minoritāšu pārstāvju...” — Danute Dūra, Ieva Gundare. Okupācijas vara un Latvijas cilvēks: izmaiņas sabiedrības psiholoģiskajā noskaņojumā (1940–1941) (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 10. sēj.). — Rīga: 95. lpp.
- ³⁶ LVVA, 1368. f., 3. apr., 1307. l., 154.–159. lp.
- ³⁷ Veidojas jauns likums // Jaunākās Ziņas, 1940, 14. jūn.
- ³⁸ *Aizsilnieks* A. Latvijas saimniecības vēsture..., 612. lpp.
- ³⁹ *Dunsdorfs* E. Kārļa Ulmaņa dzīve. — Daugava, 1978, 366. lpp.
- ⁴⁰ Latvijas Arhīvi, 1994, 1. nr., 19.–25. lpp.
- ⁴¹ Cit. pēc: *Točs* S. Vadonis // Atpūta, 1994, 1. nr., 35. lp.
- ⁴² Sīkāk sk.: *Gore* I., *Stranga* A.. Latvija: Neatkarības mīkkrēslis. Okupācija. — Rīga, 1992, 34.–35. lpp.
- ⁴³ Latvijas politiskā policija pastiprināja Baloža un Skujenieka novērošanu — sk.: LVVA, 3235. f., 1/22. apr., 1853. lieta.
- ⁴⁴ *Bērziņš* A. Labie gadi. — Grāmatu draugs, 1963, 166. lpp.; Latvija Amerikā, 1966., 23. nov.

- ⁴⁵ LVVA, 3235. f., 1/6.apr., 715. l., 12. lp.; 716. l., 363. lp.; 637. l., 22., 124., 278. lp.
- ⁴⁶ Turpat, 3235. f., 6. apr., 371. l., 6. lp.
- ⁴⁷ Sīkāk sk.: Latvijas vēsture. 20. gadsimts. 2. papild. izdevums. — Rīga: Jumava, 2005, 208.–209. lpp.
- ⁴⁸ *Brusubārda E. Leo Blehs Nacionālajā Operā // Jaunākās Ziņas*, 1939, 2. sept.
- ⁴⁹ *Zālītis J. Sezonas slēgšanas koncerts Dzintaros // Jaunākās Ziņas*, 1939, 6. sept.
- ⁵⁰ Līgotņu Jēkabs. Mūsu stāvoklis // *Jaunākās Ziņas*, 1939, 9. sept.
- ⁵¹ *Kaktiņš Ā. Dzīves Opera*. — Rīga, 1992, 210. lpp. Lai arī Latvijā L. Blehs galenokārt izcili iestudēja V. A. Mocartu, Dž. Verdi un Dž. Pučini, viņš bija arī perfekts R. Vāgnera interpretētājs; joprojām par klasiku tiek uzskatīti viņa vadībā veiktie ieraksti ar lielo R. Vāgnera operu dziedātāju Lauricu Melhioru (*Melchior*), piemēram, 1930. gadā Londonā ierakstītais “Zigfrīds” pierādīja viņu abu milzīgās dotības; Zigfrīda dziedājums 1. cēlienā — “*Nothung! Nothung! Neidliches Schwert*” — ir ļoti smags pārbaudījums ikvienam dziedātājam. L. Melhiorš to iztur ar apbrīnojamu vieglumu.
- ⁵² Statistiskas tabulas, 52. lpp.
- ⁵³ Sīkāk sk.: Valsts bibliotēkas biļetens. Latvijas bibliogrāfiskais žurnāls. 1939. Red. *Stumbers M.* — Rīga, 1939. Valsts bibliotēkas izdevums.
- ⁵⁴ Šā darba mērķos neietilpst pētīt autoritārā režīma iespaidu uz kultūru un mākslu. Nav šaubu, ka 15. maija režīms centās ietekmēt kultūru atbilstoši režīma ideoloģijai. Piemēram, 1940. gada 31. maijā Rīgas Latviešu biedrībā atklāja Rakstnieku dienas, kuru ievadā referēja pazīstamais kritiķis, žurnāla “Daugava” redaktors Jānis Kadilis, kas norādīja, ka latviešu literatūrai vairāk jāatspoguļo latviskais pasaules uzskats, kurā pāri indivīdam stāv pāri nācija kā organizēta un mērķtiecīga vienība // *Jaunākās Ziņas*, 1940, 1. jūn. Atliek tikai minējumi par to, cik lielā mērā režīmam izdotos pakļaut kultūru un mākslu, ja nebūtu iznīcināta Latvijas neatkarība. Par 15. maija ideoloģiju un mākslu sk. nopietnus pētījumus. — *Cielava S.* “Pozitīvisms” un latviskas glezniecības problēma (20.–30. gadi) — LZAV, 1992, 5. nr.; Māksla un politiskie konteksti. Rakstu krājums // *Sast. D. Lāce*. — Rīga, Neputns, 2006.
- ⁵⁵ *Andersons E.* Latvijas vēsture. Ārpolitika. II daļa, 442. lpp.
- ⁵⁶ Nosoda Smetonas ticību // *Jaunākās Ziņas*, 1940, 17. jūn.
- ⁵⁷ АВПР (Архив внешней политики России), ф. 38 – д., оп. 2. д. 95., с. 154.
- ⁵⁸ Vienīgais, kas Latvijā tika pateikts, bija īss LETAS paziņojums, ka Lietuva nav pievienojusies Latvijas un Igaunijas savienībai un ka “nepastāv arī nekāds cits militārs līgums starp trim Baltijas valstīm”. — Paskaidrojums // *Jaunākās Ziņas*, 1940, 17. jūn.
- ⁵⁹ Sk. 3. atsauci, s. 155.; Полпреды сообщают, с. 391.–392.
- ⁶⁰ Turpat.
- ⁶¹ Iespējams, ka daži Latvijas armijas virsnieki bija domājuši par pretošanos Sarkanajai armijai; tas varbūt bija Vidzemes divīzijas komandiera palīgs ģenerālis Jānis Ezeriņš un Lejaskurzemes garnizona priekšnieka v. i. pulkvežleitnants Viktors Hasmanis. — *Niedre O.* Vai armijā domāja par pretošanos? // *Latvijas Avīze*, 2001, 16. jūn. Praktiski tomēr nekāda, pat simboliska pretošanās netika izrādīta; pat Hasmanis vēlējās enerģiskāk vērsties tikai pret demonstrantiem un daudzoņām Liepājā 19.–20. jūnijā, nevis pret Sarkano armiju.
- ⁶² Sīkāk sk.: Latvijas vēsture. 20. gadsimts. 2. papild. izd. — Rīga: Jumava, 2005, 219.–220. lpp.
- ⁶³ *Gore I., Stranga A.* Latvija: neatkarības mijkrēslis. Okupācija, 131.–133. lpp.
- ⁶⁴ LVVA, 6824. f., 1. apr., 8. lieta, 99. lpp.

- ⁶⁵ Piemēram, viens valdības locekļu kandidātu saraksts tika nosūtīts uz Maskavu ar šifrogrammu 20. jūnijā, pussešos no rīta. — Полпреды сообщают, с. 408.
- ⁶⁶ Turpat.
- ⁶⁷ Pats Padomju Savienības iekšlietu tautas komisārs Lavrentijs Berija 1940. gada 8. jūnijā ziņojumā PSRS aizsardzības tautas komisāram Semjonam Timošenko atzīmēja, ka gan Kļaviņš, gan Dambītis ir saistīti ar padomju aģentūru Latvijā // Latvijas Okupācijas muzeja gadagrāmata. — Rīga, 2005, 149. lpp.
- ⁶⁸ Par E. Briedi sk.: *Stranga A.* Vilis Lācis: īsas piezīmes politiskajai biogrāfijai. — 100 gadu kopā ar Vili Lāci. Konferences materiāli. 2004. gada 25. maijs. — Rīga: Zinātne, 2005, 24.–32. lpp.; par Kirhenšteina kabineta locekļu sakariem ar padomju izlūkdienestu sk.: *Šneidere I.* Padomju okupācijas pirmais gads: kolaborācijas priekšnoteikumi // Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 1. sēj. — Rīga, 2000, 99.–101. lpp.; par P. Blauu sk.: *Žvinklis A.* Ieskats Latvijas Republikas politiskās policijas darbībā. — Rīga, LVIZ, 1994, 119. lpp.
- ⁶⁹ Latgaliešu politiķi un politiskās partijas neatkarīgajā Latvijā / Sast. Jēkabsons Ē., Ščerbinskis V. — Rīga, 2006, 38. lpp.
- ⁷⁰ Sk., piemēram: *Kirhenšteins A.* Lielā lauksaimniecības izstāde Maskavā // Jaunākās Ziņas, 1939, 2. sept.
- ⁷¹ Latvijas Republikas valdības deklarācija // Jaunākās Ziņas, 1940, 22. jūn.
- ⁷² Maskava izrādīja speciālu interesi par ebrejiem Latvijā jau pirms okupācijas. 1939. gada 20. septembrī I. Zotovs bija pat nosūtījis uz Maskavu īpašu ziņojumu “Ebreju stāvoklis Latvijā”, kura nobeigumā rakstīja: “Uz ekonomiskā, politiskā un nacionālā pazemojuma pamata ebreju vidū uzkrājas naidis pret pastāvošo režīmu. Ebreju darbaļaudis ar interesi un mīlestību seko PSRS attīstībai, paužot savas simpātijas zemei, kur nav nacionāla naida un atšķirības, kur tautu brālība ir ikdienišķs kopējās dzīves likums.” — Latvijas Okupācijas muzeja gadagrāmata 2004. — Rīga, 2005, 164. lpp. PSRS “rūpes” par Latvijas ebrejiem uzskatāmi izpaudīsies 1941. gada 14. un 15. jūnija deportācijās, no kurām ebreji — proporcionāli — cietīs visvairāk.
- ⁷³ Jaunākās Ziņas, 1940, 22. jūn.
- ⁷⁴ Полпреды сообщают, с. 419–420.
- ⁷⁵ Sīkāk sk.: *Gore I, Stranga A.* Op. cit., 177.–180. lpp.
- ⁷⁶ *Žagars Ē.* Sociālistiskie pārveidojumi Latvijā. — Rīga, 1975, 30. lpp.
- ⁷⁷ *Vīksne R.* Represijas Latvijas iedzīvotājiem 1940.–1941. un 1944.–1945. gadā: kopīgais un atšķirīgais. (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 1. sēj.), 2. izd. — Rīga, 2007, 289. lpp.
- ⁷⁸ Demonstrāciju organizēšanā piedalījās arī padomju karaspēka komandieri, piemēram, Madonā: “Madonas apriņķa priekšnieks ziņoja, ka Madonā iebraukuši 3 PSRS karaspēka komisāri un uzaicinājuši apriņķa priekšnieku noorganizēt gājieni par godu jaunajai valdībai, izlīmējot uzsaukumus. Gājiens noteikts š. g. 22. jūnijā plkst. 19. Par kārtību gādāšot PSRS karavīri, kādam nolūkam ieradušies no Cēsīm 2 bruņumašīnas un 1 rota kājnieku. Policijai uzdots uz ielām nerādīties un palikt savās mītnēs, bet apriņķa priekšniekam un pilsētas galvām piedalīties gājienā kā pirmiem.” — LVA, 270. f., 1. apr., 339. l., 1. lp.
- ⁷⁹ Mēs jaunu pasauli sev celšim. Sociālistiskā revolūcija Latvijā 1940. gadā. Atmiņu krājums, 1. sēj. — Rīga, 1972, 74. lpp.
- ⁸⁰ Komunistiskās partijas prasības valdībai // Jaunākās Ziņas, 1940, 25. jūn.
- ⁸¹ Mēs jaunu pasauli sev celšim, 1. sēj., 137. lpp.

- ⁸² Turpat, 139. lpp.
- ⁸³ Pirmie sasniegumi un tuvākie uzdevumi // Cīņa, 1940, 23. jūn.
- ⁸⁴ Liepājā un Liepājas–Aizputes apriņķos privātpersonas grupās vairāk kā 100 gadījumos “atņēmušas ieročus policijas darbiniekiem, aizsargiem un privātpersonām. Tāpat dzīvokļos meklēti un piekauti vairāki policijas darbinieki”. — LVA, 270. f., 1. apr., 339. l., 1. lp.; latviešu virsnieks virsleitnants Mamis 21. jūnija vakarā ziņoja uz Rīgu: “Nojaušams, ka krievi šādu stāvokli pieļaus vēl dažas dienas, lai pēc tam pārņemtu varu savās rokās.” // Turpat, 340. l., 5. lp.
- ⁸⁵ PSRS sūtnis V. Derevjanskis ziņoja uz Maskavu, ka pēc tam, kad 19. jūnijā varas iestādes Liepājā bija gatavas apspiest nemierus, padomju sūtniecība “pieprasīja atcelt šos soļus”. — Полпреды сообщают, s. 446.
- ⁸⁶ Liepājas komuniste M. Sudmale savās atmiņās rakstīja: “Vilis (Gebels) stāstīja, ka Rīgā risinoties svarīgi notikumi, tomēr īstas skaidrības par tiem vēl Liepājā nav.” — Mēs jaunu pasauli sev celsim, 1. sēj., 89. lpp.
- ⁸⁷ Komunisti (LKP Lejas–Kurzemes apgabala izdevums), 1940, 21. jūn.
- ⁸⁸ Ko ieguva Latvijas strādnieki vakarējā cīņā // Komunisti, 1940, 21. jūn.; līdzīgi noskaņojumi bija vērojami arī Igaunijā (bet, liekas, ne Lietuvā): PSRS pilnvarotais pārstāvis Igaunijā N. Ņikitins 26. jūnijā ziņoja uz Maskavu, ka “daļa cilvēku nesaprata mūsu politiku un valdības nomaņu novērtēja kā revolūciju”. — Полпреды сообщают, s. 432. “Sociālistiskā revolūcija” 1940. gada jūnijā Maskavai nebija vajadzīga, un par to sāka rakstīt tikai vairākus gadus vēlāk.
- ⁸⁹ Cīņa, 1940, 25. jūn.
- ⁹⁰ Mēs jaunu pasauli sev celsim, 1. sēj., 259.–260. lpp.
- ⁹¹ Latvijas komunistiskā partija legalizēta // Cīņa, 1940, 29. jūn.
- ⁹² Cīņa, 1940, 1. jūl.
- ⁹³ Jaunākās Ziņas, 1940, 1. jūl.
- ⁹⁴ Turpat, 1940, 27. jūn.
- ⁹⁵ Diemžēl trīs no četriem bijušajiem LSDSP priekšsēdētājiem — Ansis Buševics, Ansis Rudevics un Fricis Menders — 1940. gada vasarā sadarbojās ar padomju okupantiem; sadarbību kategoriski noraidīja ceturtais bijušais priekšsēdētājs Dr. Pauls Kalniņš. Par sociāldemokrātiem sīkāk skat.: *Kreituse I*. Paši pūta, paši dega // Lauku Avīze, 2000, 10. jūn.
- ⁹⁶ Rīgas darbaļaužu demonstrācija // Jaunākās Ziņas, 1940, 6. jūl.
- ⁹⁷ Cīņa, 1940, 6. jūl.
- ⁹⁸ J. Pabērza radioruna 6. jūlijā // Jaunākās Ziņas, 1940, 8. jūl.
- ⁹⁹ Jaunākās Ziņas, 1940, 8. jūl.
- ¹⁰⁰ Skat. 72. atsauci.
- ¹⁰¹ Jaunākās Ziņas, 1940, 9. jūl.
- ¹⁰² Cīņa, 1940, 9. jūl.
- ¹⁰³ Tas pats, protams, notika okupētajā Lietuvā un Igaunijā. Sk. vērtīgu analīzi par izmaiņām un papildinājumiem vēlēšanu likumos, lai nepieļautu komunistu konkurentu piedalīšanos vēlēšanās, kr.: De – Choosing of Elections: July 1940 in Estonia // Journal of Baltic Studies, Fall 1983, p. 215–247.
- ¹⁰⁴ Ž. Spures paziņojums 8. jūlijā // Cīņa, 1940, 9. jūl.
- ¹⁰⁵ Cīņa, 1940, 27. jūn.; 2. jūl.
- ¹⁰⁶ Sīkāk sk.: *Andersons E*. Op. cit., 481.–484. lpp.
- ¹⁰⁷ Jaunākās Ziņas, 1940, 10. jūl.; par vienu no pirmajiem okupācijas varas upuriem bija kritis dievturis Ernests Brastiņš, ko Rīgas politiskās policijas darbinieki Elmāra

- Brieža vadībā apcietināja jau 5. jūlijā. — *Bērsons I.* Auseklītis zem āmura un kāškrusta. — Rīga, 2006, 66. lpp.
- ¹⁰⁸ Latvijas darba tautas bloka vēlēšanu lozungi // *Jaunākās Ziņas*, 1940, 11. jūl.
- ¹⁰⁹ A. Kirhenšteina radoruna 12. jūlijā // *Jaunākās Ziņas*, 1940, 13. jūl.
- ¹¹⁰ Dažus gadus vēlāk, 1945. gada 20. jūlijā, Rīgā tika sasaukta LPSR Augstākās padomes speciāla sesija, veltīta pieciem gadiem, kopš “Latvijas darbaļaudis gāza nacionālfašistu jūgu”. Jau gandrīz pilnībā bija t. s. sociālistiskās revolūcijas teorija: Vilis Lācis, runājot sesijā, ne ar vārdu neminēja padomju armijas izšķirošo lomu 1940. gada vasarā, par ko bija runājis pirms pieciem gadiem; pat neminēja tās esamību Latvijā vispār, bet paziņoja, ka Latvijas Komunistiskās partijas vadībā pati Latvijas tauta ir “nometusi nīsto nacionālās buržuāzijas jūgu”. — Пятая (Юбилейная) сессия Верховного Совета Латвийской ССР 20 июля 1945 года. Стенографический отчет. — Рига, 1946, с. 12.
- ¹¹¹ СССР и Литва в годы второй мировой войны. Т. 1. — Vilnius, 2006, ņ. 671.
- ¹¹² *Gore I., Stranga A.* Latvija: neatkarības mījkrēsli, 218.–223. lpp.
- ¹¹³ *Сѣна*, 1940, 18. jūl.
- ¹¹⁴ *Сѣна*, 1940, 22. jūl.
- ¹¹⁵ *Lebedeva N.* VK(b)P CK Politbiuras ir 1939–1941 m. prijungtų prie SSRS teritorijų sovietizavimas. // *Genocidas ir rezistencija*. — Nr. 1(7) — 2000. http://www.genocid.lt/Leidyba/7/n_lebedeva.htm
- ¹¹⁶ Eine Quelle von der Jahreswende 1940/41 zur Sowjetisierung der baltischen Staaten. // *Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung*, 5 (2006) H.3. — S. 391.
- ¹¹⁷ *Kreituse I.* Kolaboracionisms Latvijas okupācijas un aneksijas laikā 1940. gada jūnijā–augustā // *Okupācijas režīmi Latvijā 1940.–1956. gadā: Latvijas Vēsturnieku komisijas 2001. gada pētījumi*. — Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2002, 49. lpp.
- ¹¹⁸ *Sabbo H.* (Autor-koostaja). Vōimatu vaikida. Невозможно молчать. I. — Tallinn, 1996, 686.–687. lpp.; *Okupācijas varu politika Latvijā 1939–1941. Dokumentu krājums*. — Rīga: Nordik, 1999, 104. lpp.
- ¹¹⁹ *Sabbo H.* Vōimatu vaikida..., 657.–660. lpp. (dokumenta kopija no RCHIDNI, 17. f., 3. apr., 1026. l., 54.–57. lp.).
- ¹²⁰ Dokuments ar I. Šneideres un A. E. Senna komentāriem publicēts: Eine Quelle von der Jahreswende 1940/41 zur Sowjetisierung der baltischen Staaten. // *Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung*, 5 (2006) H. 3. — S. 339–394.
- ¹²¹ *Sabbo H.* Vōimatu vaikida, 663.–665. lpp. (dokumenta kopija no Krievijas Valsts sociāli politiskās vēstures arhīva (RGASPI (RCHIDNI līdz 1999. g.)), 17. f., 3. apr., 1026. l., 92.–94. lp.).
- ¹²² Коммунистическая партия Латвии в цифрах (1904–1971 гг.). — Рига: Лиесма, 1972, с. 29.
- ¹²³ Eine Quelle..., S. 342.
- ¹²⁴ *Kreituse I.* Kolaboracionisms..., 48. lpp.
- ¹²⁵ Mēs jaunu pasauli sev celsim. Sociālistiskā revolūcija Latvijā 1940. gadā. Atmiņu krājums. I sēj. — Rīga: Liesma, 1972, 138.–139. lpp.
- ¹²⁶ *Swain G.* Between Stalin and Hitler: Class War and Race War on the Dvina, 1940–46. — London, New York: Routledge Curzon, 2004, p. 14.
- ¹²⁷ Коммунистическая партия ..., с. 29.
- ¹²⁸ *Swain G.* Between Stalin and Hitler..., p. 17.
- ¹²⁹ Latvijas Zinātņu akadēmijas arhīvs (LZAA), 1. f., 15. apr., 4015. l., 5.–6. lp.

- ¹³⁰ Sk., piem.: Šneidere I. Padomju okupācijas pirmais gads: kolaborācijas priekšnosacījumi // Latvija Otrajā pasaules karā: Starptautiskās konferences materiāli, 1999. gada 14.–15. jūnijs. — Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2000, 101. lpp.
- ¹³¹ Turpat, 102. lpp.
- ¹³² Latvijas Valsts arhīvs (LVA), PA-101. f., 2. apr., 12. l., 4. lp.
- ¹³³ Turpat, 11. l., 52. lp.
- ¹³⁴ Kreituse I. Kolaboracionisms..., 43. lpp.
- ¹³⁵ LVA, PA-102. f., 1. apr., 1. l., 24. lp.
- ¹³⁶ Kreituse I. Kolaboracionisms..., 48.–49. lpp.
- ¹³⁷ LVA, PA-101. f., 2. apr., 11. l., 35. lp.
- ¹³⁸ Turpat, 12. l., 51.–59. lp.
- ¹³⁹ LVA, PA-102. f., 1. apr., 5. l., 45. lp.
- ¹⁴⁰ Dribins L. Etniskās un nacionālās minoritātes Eiropā..., 60. lpp.
- ¹⁴¹ Dribins L., Gūtmanis A., Vestermanis M. Latvijas ebreju kopiena: Vēsture, traģēdija, atdzimšana. — <http://www.mfa.gov.lv/lv/Ministrija/4396/4430/#2-27>
- ¹⁴² LVA, PA-101. f., 2. apr., 524. lp.
- ¹⁴³ Sk.: Oļehnovičs D. Antisemitisma propaganda Latvijas presē: 1940.–1945. // Antisemitisms un islamofobija Latvijā — pagātne, aktuālā situācija, risinājumi. 2006. gada 5. aprīļa konference. — Rīga: Bībeles biedrība, 2006, 68.–69. lpp.
- ¹⁴⁴ LVA, PA-102. f., 1. apr., 41. l., 18. lp.
- ¹⁴⁵ Sk.: Dribins L. Antisemitisms un tā izpausmes Latvijā: vēstures atskats (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 4. sēj.). — Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2002, 104. lpp.
- ¹⁴⁶ LVA, PA-101. f., 2. apr., 11. l., 26. lp.
- ¹⁴⁷ Коммунистическая партия Латвии в цифрах..., с. 31, 37.
- ¹⁴⁸ LVA, PA-101. f., 2. apr., 82. l., 64.–65. lp.
- ¹⁴⁹ Jēkabsons Ē., Bambals A. Latvijas armijas iznīcināšana un represijas pret tās karavīriem // Totalitārie režīmi un to represijas Latvijā 1940.–1956. gadā. Latvijas Vēsturnieku komisijas 2000. gada pētījumi. — Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2001, 123. lpp.
- ¹⁵⁰ Turpat, 139. lpp.
- ¹⁵¹ Turpat, 138. lpp.
- ¹⁵² Turpat, 141. lpp.
- ¹⁵³ Turpat.
- ¹⁵⁴ Turpat, 147. lpp.
- ¹⁵⁵ Turpat, 150. lpp.
- ¹⁵⁶ Turpat, 152.–154. lpp.
- ¹⁵⁷ Hāzners V. Latviešu karavīri Sarkanās Armijas dienestā // Archīvs. Raksti par latviskām problēmām. — XI Zelts. Tiesības. / Red. Dunsdorfs E. — Melbourne: Latviešu apvienības Austrālijā zinātnes nozare, piedaloties Kārļa Zariņa fondam, 1971, 104. lpp.
- ¹⁵⁸ Jēkabsons Ē., Bambals A. Latvijas armijas iznīcināšana un represijas pret tās karavīriem, 160. lpp.
- ¹⁵⁹ Žagars Ē. Sociālistiskie pārveidojumi Latvijā 1940.–1941. — Rīga: Zinātne, 1975, 214. lpp.
- ¹⁶⁰ Turpat, 212. lpp.
- ¹⁶¹ Valdības Vēstnesis, 1940, 27. jūl.
- ¹⁶² Latvijas PSR Mazā enciklopēdija (LME), III sējums. — Rīga: Zinātne, 1970, 425.–426. lpp.

- 163 Стумбина Э. Организация суда в Латвийской ССР // Государственно-правовое строительство Латвийской ССР. — Рига: Зинатне, 1968, с. 153.
- 164 Grauzinis S. Piezīmes par Latvijas PSR Prokuratūras izveidošanos un attīstību 1940. un 1941. gadā // Pēteris Stučka Latvijas Valsts Universitātes Zinātniskie raksti, 44. sēj.: Juridiskās zinātnes. Krimināltiesību un kriminālprocesa jautājumi. Rīga, 1962, 4. laid., 189. lpp.
- 165 Стумбина Э. Cit. darbs, с. 157.
- 166 Turpat, 158. lpp.
- 167 Grauzinis S. Cit. darbs, 194. lpp.
- 168 Grava-Kreituse I., Feldmanis I., Goldmanis J., Stranga A. Latvijas okupācija un aneksija: 1939–1940: Dokumenti un materiāli. — Rīga, 1995, 409.–411. lpp.
- 169 Turpat, 456.–457. lpp.
- 170 Ērglis Dz., Šneidere I., Vīksne R., Žvinklis A. Padomju represijas 1940. gada jūnijā–augustā. // Totalitārie okupācijas režīmi Latvijā 1940.–1964. gadā: Latvijas Vēsturnieku komisijas 2003. gada pētījumi. — Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2004, 101. lpp.
- 171 No NKVD līdz KGB. Politiskās prāvas Latvijā 1940–1986: Noziegumos pret padomju valsti apsūdzēto Latvijas iedzīvotāju rādītājs / R. Vīksnes un K. Kangera redakcijā. — Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 1999, 971. lpp.
- 172 Ērglis Dz., Šneidere I., Vīksne R., Žvinklis A. Padomju represijas..., 100. lpp.
- 173 LPSR Augstākās Padomes Prezidija Ziņotājs. — 1940, 26. nov.
- 174 Ērglis Dz., Šneidere I., Vīksne R., Žvinklis A. Padomju represijas..., 124. lpp., 10. atsauce.
- 175 Turpat, 102. lpp.
- 176 Riekstiņš J. 1941. gada 14. jūnija deportācija Latvijā // Aizvestie. 1941. gada 14. jūnijs. — Rīga: Latvijas Valsts arhīvs, Nordik, 2001, 14. lpp. Šie skaitļi nevar tikt uzskatīti par galīgiem. Latvijas Valsts arhīva darbinieki pastāvīgi precizē deportēto personu datubāzi, tādēļ ir iespējamās zināmas izmaiņas.
- 177 Zālīte I., Eglīte S. 1941. gada 14. jūnija deportācijas struktūranālieze // Aizvestie. 1941. gada 14. jūnijs. — Rīga: Latvijas Valsts arhīvs, Nordik, 2001, 688. lpp.
- 178 Turpat, 687. lpp.
- 179 Riekstiņš J. 1941. gada 14. jūnija deportācija..., 11.–12. lpp.
- 180 Turpat., 15. lpp.
- 181 Turpat, 17. lpp.
- 182 Aizvestie. 1941. gada 14. jūnijs. — Rīga: Latvijas Valsts arhīvs, Nordik, 2001, 689. lpp.
- 183 Sk.: Vilciņš T. Skolu jaunatne nacionālajā cīņā (1940–1941). — Rīga: Latvijas Valsts arhīvs, 1997.
- 184 Dūra D., Zujeva D. Okupācijas vara un Latvijas sabiedrība “Nacionālās sardzes” dokumentos // Okupācijas režīmi Latvijā 1940.–1956. gadā: Latvijas Vēsturnieku komisijas 2001. gada pētījumi. — Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2002, 85. lpp.
- 185 Turpat, 88. lpp.
- 186 Šalda V. Pirmo Latvijā notikušo PSRS Augstākās Padomes vēlēšanu atspoguļojums LKP CK dokumentos // Latvijas Arhīvi. — 1994, 1. nr., 31. lpp.
- 187 Turpat, 32. lpp.
- 188 Sk.: Viļums J. “Tēvijas sargi”: pretpadomju pagrīdes organizācija Latvijā 1940.–1941. gadā. // Latvijas Okupācijas muzeja gadagrāmata 2005. Atbrīvotāji kā iekarotāji. — Rīga: Latvijas Okupācijas muzeja biedrība, 2006, 13. lpp.
- 189 Turpat, 557. lpp.

- 190 Dokumenti par Latvijas valsts starptautisko atzīšanu, neatkarības atjaunošanu un diplomātiskajiem sakariem 1918–1998. — Rīga: Nordik, 1999, 132.–134. lpp.
- 191 *Grava-Kreituse I., Feldmanis I., Goldmanis J., Stranga A.* Latvijas okupācija..., 560.–561. lpp.
- 192 Valdības Vēstnesis. — 1940, 9. aug.
- 193 Valdības Vēstnesis. — 1940, 26. aug.
- 194 Estonia 1940-1945. Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes against Humanity. — Tallinn: Estonian International Commission for the Investigation of Crimes against Humanity, 2006, p. 260.
- 195 Краснознаменный Прибалтийский пограничный. — Рига: Авотс, 1983, с. 34.
- 196 *Turlais A.* Cit. darbs.
- 197 Краснознаменный Прибалтийский..., с. 34.
- 198 *Žagars Ē.* Cit. darbs, 66. lpp.
- 199 Latvijas Republikas Ministru kabineta sēžu protokoli 1940. gada 16. jūnijs–19. jūlijs. — Rīga: Zinātne, 1991, 142.–144. lpp.
- 200 *Žagars Ē.* Cit. darbs, 66.–67. lpp.
- 201 Latvijas Republikas Ministru kabineta sēžu protokoli..., 328.–330. lpp.
- 202 Turpat, 327.–328. lpp.
- 203 *Žagars Ē.* Cit. darbs., 68.–69. lpp.
- 204 Latvijas Republikas Ministru kabineta sēžu protokoli..., 297.–298. lpp.
- 205 Turpat, 290. lpp.
- 206 Valdības Vēstnesis. — 1940, 27. jūl.
- 207 *Sabbo H.* Cit. darbs, 656. lpp. (dok. kopija no RGASPI, 17. f., 3. apr., 1026. l., 21. lp.).
- 208 *Aizsilnieks A.* Latvijas saimniecības vēsture 1914–1945. — Stokholma: Daugava, 1968, 855. lpp.
- 209 Turpat, 855. lpp.
- 210 Turpat, 856. lpp.
- 211 Turpat, 856. lpp.
- 212 *Žagars Ē.* Cit. darbs, 73., 75. lpp.
- 213 Turpat, 89. lpp.
- 214 LVA, 270. f., 1. apr., 46. l., 166. lp.
- 215 Valdības Vēstnesis, 1940, 30. sept.
- 216 Latvijas PSR Augstākās Padomes Prezidija Ziņotājs, 1941, 19. maijs.
- 217 LVA, 270. f., 1. apr., 2. l., 133. lp.
- 218 Valdības Vēstnesis, 1940, 6. aug.; Latvijas PSR Augstākās Padomes Prezidija Ziņotājs, 1940, 7. okt.
- 219 *Žagars Ē.* Cit. darbs, 98.–99. lpp.
- 220 RGASPI, 17. f., 3. apr., 1032. l., 2. lp. Lietuvas Speciālais arhīvs (LSA), K-8 f., 3. apr., 1. rullis).
- 221 *Žagars Ē.* Cit. darbs, 96. lpp.
- 222 Sk.: *Riekstiņš J.* Migrantu privilēģijas dzīvokļu sadalē Latvijā (1941–1956) // Okupācijas režīmi Latvijā 1940.–1956. gadā: Latvijas Vēsturnieku komisijas 2001. gada pētījumi. — Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2002, 446.–450. lpp.
- 223 LVA, PA-102. f., 1. a pr., 1. l., 47. l.
- 224 LVA, PA-101. f., 1. apr., 2. l., 256. lp.
- 225 Valdības Vēstnesis, 1940, 23. aug.
- 226 *Шнейдере И.* Социалистическая индустриализация в Латвии: Ход, итоги, проблемы. — Рига: Зинатне, 1989, с. 93–94.

- 227 LVA, PA-101. f., 1. apr., 17. l., 9. lp.
- 228 *King G. J.* Economic Policies in Occupied Latvia: A Manpower Management Study. — Pacific Lutheran University Press, 1965, p. 56.
- 229 Sociālistiskās revolūcijas uzvara..., 52. lpp.
- 230 Turpat, 303.–304. lpp.
- 231 Valdības Vēstnesis, 1940, 31. jūl.
- 232 *Žagars Ē.* Cit. darbs, 118. lpp.
- 233 Cīņa, 1940, 24. sept.
- 234 *Žagars Ē.* Cit. darbs, 121. lpp.
- 235 *Žagars Ē.* Cit. darbs, 136., 140. lpp.
- 236 Turpat, 136.–137. lpp.
- 237 Latvijas PSR Augstākās Padomes Ziņotājs, 1940, 7. okt.
- 238 *Žagars Ē.* Cit. darbs, 126. lpp.
- 239 Eine Quelle ..., S. 381, 385.
- 240 Cīņa, 1941, 6. janv.
- 241 *Žagars Ē.* Cit. darbs, 160. lpp.
- 242 *Aizsilnieks A.* Cit. darbs, 867. lpp.
- 243 Turpat, 860.–861. lpp.
- 244 *Žagars Ē.* Cit. darbs, 161. lpp.
- 245 *Krastiņš A.* Lauku saimniecību īpašuma nacionalizācija 1941. gada pavasarī — aizsākums masveida represijām pret Latvijas zemniekiem // Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls, 1993, 2. nr., 103. lpp.
- 246 Turpat, 107., 113. lpp.
- 247 Turpat, 105. lpp.
- 248 Turpat, 108.–113. lpp.
- 249 LVA, PA-101. f., 1. apr., 28. l., 154. lp.
- 250 Valdības Vēstnesis, 1940, 27. jūl.
- 251 *Aizsilnieks A.* Cit. darbs, 853. lpp.
- 252 Okupācijas varu politika..., 108. lpp.
- 253 *Aizsilnieks A.* Cit. darbs, 856. lpp.
- 254 Turpat, 856. lpp.
- 255 Turpat, 854. lpp.
- 256 *Šneidere I.* Naudas apgrozība pēc Latvijas okupācijas. Politiskie un sociālie aspekti // Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls. — 1992, 4. nr., 122. lpp.
- 257 *Aizsilnieks A.* Cit. darbs, 873.–874. lpp.
- 258 Latvijas PSR Augstākās Padomes Prezidija Ziņotājs, 1940, 2. okt.
- 259 LVA, 327. f., 1. apr., 15. l., 76. lp.
- 260 *Aizsilnieks A.* Cit. darbs, 875. lpp.
- 261 Turpat, 875. lpp.
- 262 Turpat, 876. lpp.
- 263 Okupācijas varu politika ..., 112. lpp.
- 264 *King G. J.* Cit. darbs, p. 58.
- 265 *Ceichners A.* Latvijas boļševizācija 1940.–1941. — Rīga, 1944, 261.–262. lpp.
- 266 Eine Quelle..., S. 377.
- 267 Turpat.
- 268 *Bleiere D.* Pensiju likumdošana un prakse Latvijā 40. gadu otrajā pusē — 50. gadu sākumā // Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls. — 1992, 1 nr., 121.–122. lpp.

- 269 Sk.: *Bleiere D.* Darba likumdošana kā represīvās politikas sastāvdaļa: 1940. gada 26. jūnija dekrēts Latvijā // Komunistiskā totalitārisma un genocīda prakse Latvijā. Zinātniskās konferences materiāli. — Rīga: Zinātne, 1992, 126. lpp.
- 270 *Aizsilnieks A.* Cit. darbs, 865. lpp.
- 271 LVA, PA-101. f., 1. apr., 20. l., 89. lp.
- 272 Turpat, 14. lp.
- 273 LVA, PA-101. f., 1. apr., 20. l., 13a. lp.
- 274 Latvijas PSR Augstākās Padomes Prezidija Ziņotājs. — 1940, 27. sept.; turpat, 23. okt.
- 275 *Staris A.* Skolas un izglītība Rīgā: no sendienām līdz 1944. gadam. Lielvārde: Lielvārds, 2000, 25. lpp.
- 276 LVA, PA-101. f., 1. apr., 7. l., 6. lp.
- 277 Turpat.
- 278 LVA, PA-101. f., 1. apr., 21. l., 26.-27. lp.
- 279 Latvijas Valsts Universitātes vēsture 1940–1990 / Sast. un zin. red. Strods H. — Rīga: Latvijas Universitāte, 1999, 52. lpp.
- 280 *Stradiņš J.* Totalitārie okupācijas režīmi pret Latvijas zinātni un akadēmiskajām aprindām (1940–1945) / <http://vip.latnet.lv/LPRA/stradins.htm>
- 281 *Stradiņš J., Varslavāns A., Porietis J., Ondzule I., Cēbere Dz.* Latvijas Universitātes svarīgāko notikumu hronika (1940–1993) / Latvijas Universitāte 75 — Rīga: Latvijas Universitāte, 1994, 71. lpp.
- 282 Latvijas Valsts Universitātes vēsture..., 45.–46. lpp.
- 283 Turpat, 47. lpp.
- 284 Pēteris Stučka Latvijas Valsts Universitāte 40 gados (1919–1959). — Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība, 1959, 54. lpp.
- 285 LVA, PA-101. f., 1. apr., 19. l., 60.–61. lp.
- 286 LVA, PA-101. f., 1. apr., 19. l., 58.–59. lp.
- 287 Latvijas statistikas gada grāmata. 1939. g. — Rīga, 1939, 8.–9. lpp.
- 288 Latvijas PSR Augstākās Padomes Prezidija Ziņotājs. — 1940, 14. nov.
- 289 LVA, 765. f., 1. apr., 43. l., 17.–18. lp.
- 290 Cīņa, 1940, 12. sept.

V daļa. NACISTISKAIS OKUPĀCIJAS REŽĪMS

1. KARADARBĪBA LATVIJAS TERITORIJĀ

Vācijas un PSRS karš, ievērojot Latvijas ģeogrāfisko stāvokli, jau pirmajās dienās skāra tās teritoriju. Latvijas teritorijā bija koncentrēta 27. armija, kuru komandēja ģenerālmajors Nikolajs Berzarins. Tā bija otrā ešelona armija, bet, atkāpjoties no Lietuvas, Latvijas teritoriju pārstaigāja arī citas Sarkanās armijas vienības. Sākoties karam, Baltijas kara apgabalu pārveidoja par Ziemeļrietumu fronti, kuru komandēja ģenerālpulkvedis Fjodors Kuzņecovs, un tajā ietilpa 24 divīzijas ar 380 000 karavīru, 6704 lielgabaliem un mīnmetējiem, 1745 tankiem, 1211 lidmašīnām.¹

Padomju spēkiem uzbruka armiju grupa "Ziemeļi" ar divām sauszemes armijām un 4. tanku grupu (kara pašās pirmajās dienās šai armiju grupai palīdzēja arī 3. tanku grupa no armiju grupas "Centrs"). Kaujās piedalījās arī 1. Vācijas gaisa flote. Armiju grupas "Ziemeļi" komandieris bija feldmaršals Vilhelms fon Lēbs. Vācu spēkos (ieskaitot arī 3. tanku grupu) ietilpa 635 000 karavīru, 7673 lielgabali un mīnmetēji, 1731 tanks un 1070 lidmašīnas.

Vācu uzbrukuma plāni paredzēja frontes labā flanga strauju izvirzīšanu, vēršot triecienu pret Daugavpili un vienlaikus forsējot Daugavu, lai neļautu padomju daļām izveidot aizsardzības līniju gar Daugavu, un arī ieņemot jūras karabāzes Baltijas piekrastē.

Liepājas un Rīgas aizstāvēšana

Aizstāvēt Kurzemi, izņemot Liepājas jūras karabāzi, padomju pavēlniecība negrasījās. Pie Liepājas, sākot ar 23. jūniju, tad arī norisinājās viena no iezīmīgākajām kaujām Latvijas teritorijā 1941. gada vasarā. Liepāju aizstāvēja 67. kājnieku divīzijas daļas ģenerālmajora Nikolaja Dedajeva vadībā, jūras karabāzes

garnizons un bruņotu strādnieku daļas. Liepājai uzbruka viena no labākajām vācu sauszemes spēku vienībām ar ievērojamu cīņas pieredzi Eiropā — ģenerālleitnanta Kurta Hercoga (*Herzog*) komandētā 291. kājnieku divīzija kopā ar vācu jūras kājniekiem un jūras artilērijas divizionu.

Cīņas par Liepāju ilga vairākas dienas. Vācu pārspēks dzīvā spēka un ieroču ziņā kļuva nospiedošs. Liepāju bloķēja gan no jūras, gan sauszemes puses, un 26. jūnijā tika izdota Ziemeļrietumu frontes virspavēlniecības pavēle par pilsētas atstāšanu. Vairums padomju un krievu autoru par pilsētas krišanas datumu uzskata 29. jūniju, vācu autori — 28. jūniju.

Interesants šķiet Liepājas cīņu nozīmības dažādaish vērtējums historiogrāfijā. Gan vācu, gan padomju, gan mūsdienu autori akcentē Liepāju kaujas nozīmību. Kā Pauls Karells, tā Verners Hapts (*Haupt*) uzsver Liepājas aizstāvju sagatavotās pozīcijas komandieru aukstasinību un enerģiju, cīnītāju fanātismu un prasmi.² Padomju vēsturnieki un arī mūsdienu krievu vēsturnieki runā par to, ka uz dažām dienām tika aizturēts ienaidnieka uzbrukums svarīgā virzienā un piesaistīti samērā lieli pretinieka spēki, padomju autoriem īpaši akcentējot Liepājas aizstāvēšanas politisko nozīmi.³ Heinrihs Strods kritizē padomju vēsturnieku lietoto terminu “Liepājas varonīgā aizstāvēšana”, traktējot kaujas par pilsētu kā “ielenkto Sarkanarmijas daļu un kara flotes mēģinājumus izlauzties no 291. Vācijas kājnieku divīzijas ielenkuma”⁴.

Liepājas gadījumā runāt par ienaidnieka uzbrukuma aizturēšanu svarīgā virzienā un lielu pretinieka spēku piesaistīšanu, protams, ir klajš pārspilējums. Liepājas virziens bija tikai palīgvirziens, cīņās par pilsētu iesaistījās tikai viena vācu kājnieku divīzija, un no šāda viedokļa Liepājas kaujai bija tikai lokāla nozīme.

Tomēr uz Sarkanās armijas vispārējās stihiskās un haotiskās atkāpšanās fona dažu dienu ilgā, bet puslīdz organizētā un neatlaidīgā Liepājas aizstāvēšana iegūst gluži neordināras parādības raksturu. Vācu armiju grupai “Ziemeļi” tā bija “trauksmes zvans” un “rūgta mācība”, padomju un krievu vēsturniekiem — viena no retajām iespējām runāt par “sīvajām cīņām” Baltijā 1941. gada vasarā. Arī mūsdienu latviešu vēsturnieka skatījumā cīņas pie Liepājas, nekādi nepārspilējot to nozīmi, tomēr nākas atzīt par iezīmīgām militārām operācijām, un vēsturnieka H. Stroda aktualizētie avoti⁵ gan rosina uz tālāku pētniecību, bet nebūt neatceļ vēstures reālības.

Liepājas zaudējums, no militāri praktiskā viedokļa raugoties, bija zaudējums vispirms Sarkanarmijai Baltijas flotei, jo tika zaudēta svarīga jūras kara bāze un septiņi karakuģi — viens iznīcinātājs un sešas pašu

uzspridzinātas zemūdenes (tai skaitā “Spīdola” un “Ronis”). Arī ieguvums Liepājā galvenokārt bija jūras spēkiem — Vācijas kara flote ieguva svarīgu atbalsta punktu un remonta bāzi.

Arī kaujām par Rīgu bija otršķirīgs raksturs. Speciāli izveidotā vācu armijas trieciengrupa divu pulku sastāvā 28. jūnijā pārgāja Latvijas robežu un 29. jūnijā no Bauskas četrās stundās sasniedza Rīgu, ieņemot Pārdaugavu un pār vienu no tiltiem mēģinot nokļūt Daugavas labajā krastā. Te 29. un 30. jūnijā izvērtās ielu cīņas, kurās trieciengrupas zaudējumus vācu puse vien lēsa uz 542 cilvēkiem. Iesaistoties kaujā vācu papildspēkiem, Rīga 1. jūlijā tika ieņemta. Šo cīņu aprakstos avotos un literatūrā daudz pretrunu. Tā, raksturojot padomju vienības, tiek norādīts, ka Rīgas aizstāvēšanai spēku nepietika, tāpēc pilsētai nācās piesaistīt strādnieku gvardes vienības un NKVD (iekšlietu) karaspēka 83. dzelzceļa aizstāvēšanās pulku, kas citur jau ir pārtapis par veselu NKVD motorizēto, turklāt labi apbruņotu un organizētu divīziju. H. Strods, citējot Ziemeļrietumu frontes kaujas žurnālu, apgalvo, ka vērmahta daļas Rīgu ieņēmušas jau 30. jūnija vakarā 23.30, bet V. Haupts citē Vācijas radio ziņojumu par Rīgas ieņemšanu 1. jūlijā.⁶

Karadarbība Latvijā galvenajos virzienos

Visnozīmīgākās kaujas Latvijā 1941. gada jūnija beigās un jūlija sākumā norisinājās Latvijas austrumu daļā vācu armiju galvenā trieciena virziena rajonā. 25. jūnijā Ziemeļrietumu frontes pavēlniecība saņēma Augstākās virspavēlniecības direktīvu, kas prasīja organizēt aizsardzību pa Daugavas labo krastu ar atejošo vienību, 27. armijas un no rezerves izvirzītā 21. mehanizētā korpusa, spēkiem.

Armiju grupas “Ziemeļi” mērķis bija nepieļaut šādas aizsardzības līnijas izveidošanu un galveno triecienu vērst Daugavpils–Rēzeknes virzienā, veidojot svarīgu placdarmu uzbrukumam Ļeņingradai. Ziemeļrietumu frontes vadības absolūtā nekompetence karadarbības vadīšanā, kas izpaudās jau Lietuvas teritorijā, īpaši pretuzbrukums Kauņai un anekdotiski fantastiskā 11. armijas “pazaudēšana”, radīja labvēlīgus apstākļus vācu pavēlniecības plānu realizācijai. Četrus dienu laikā pārvarot 300 kilometru lielu attālumu, ģenerāļa Ēriha Manšteina (*Manstein*) 56. tanku korpuss 26. jūnija rītā straujā, negaidītā triecienā ieņēma Daugavpili un divus nesaspridzinātus tiltus pār Daugavu. Frontes vadība organizēja vairākus pretuzbrukumus. Tā kā 26. jūnijā ne 27. armija, ne rezerves līdz Daugavai nebija tikušas, tad visas Daugavpils rajonā esošās karaspēka daļas tika apvienotas un jau 26. jūnija pievakarē sākts pretuzbrukums, kas triju

stundu laikā tika atsists. Uzbrukuma vadītājs, Ziemeļrietumu frontes komandiera vietnieks ģenerālleitnants Sergejs Akimovs ziņojumā frontes komandierim kā neveiksmju cēloņus minēja automātisko ieroču un tanku trūkumu, kā arī ļoti niecīgo artilērijas (seši lielgabali) daudzumu.⁷ Interesanti, kā šo uzbrukumu ziņojumā aizsardzības tautas komisāram “apdzejoja” frontes komandieris F. Kuzņecovs: “1941. gada 26. jūnija vakarā Daugavpils bija atgūta, bet pretinieka uzsāktais niknais aviācijas uzlidojums, kas ilga trīs stundas, kopā ar pretinieka kājnieku un tanku sāktajiem uzbrukumiem atkal piespieda Daugavpili atstāt. Uzlidojumā Daugavpilij notriekti 7 bumbvedēji un iznīcināti 5 tanki, pārējie tanki iedzīti pilsētā un slēpjas aiz mājām.”⁸ Nākamajā dienā Daugavpilij uzbruka ģenerālmajors Dmitrija Ļeļušenko tikko pienākušais mehānizētais korpuss, kas spēku samērā faktiski neko nemainīja. Tiesa gan, par šo uzbrukumu militāro vēsturnieku vidū nav vienprātības, jo daži uzskata, ka D. Ļeļušenko ir krietni papluinījis vācu spēkus.⁹ Arī citi uzbrukumi vācu ieņemtajai Daugavpilij bija nesekmīgi, tomēr vēl 28. jūnijā aizsardzības tautas komisārs direktīvā Ziemeļrietumu fronteī pieprasīja atgūt Dvinsku (Daugavpili). Pēc Daugavpils ieņemšanas vācu armiju grupa veica ofensīvu arī citur Latvijas teritorijā — tika forsēta Daugava pie Līvāniem un Krustpils, izveidojot Daugavas labajā krastā spēcīgus placdarmus. Atejošajām padomju karaspēka daļām neizdevās nekāda organizēta Daugavas pāriešana, nemaz nerunājot par aizsardzības līnijas veidošanu Daugavas labajā krastā.

Nesaskaņotā Augstākās virspavēlniecības un Ziemeļrietumu frontes vadības rīcība vēl vairāk sarežģīja padomju karaspēka daļu jau tā smago situāciju. Augstākā virspavēlniecība 29. jūnijā pavēlēja Ziemeļrietumu frontes komandierim vienlaikus ar aizsardzības organizēšanu gar Daugavu sagatavot aizsardzības līnijas gar Veļikajas upi (Pleskavas, Ostrovas, Sebežas rajons Krievijā).¹⁰ Ģenerālpulkvedis F. Kuzņecovs to saprata pa savam prātam un 30. jūnijā pavēlēja 27. armijai atiet uz jaunajām aizsardzības robežām. Virspavēlniecība tās pašas dienas vakarā pārmeta frontes virspavēlniekam izpratnes trūkumu, norādot, ka abi uzdevumi — ienaidnieka noturēšana uz Daugavas līnijas un jauno aizsardzības līniju veidošana — veicami līdztekus. Ģenerālpulkvedis F. Kuzņecovs atcēla savu iepriekšējo pavēli un lika gatavoties uzbrukumam, tādējādi galīgi dezorganizējot armiju.

Līdz ar Rīgas ieņemšanu 1. jūnijā bija beidzies Vācijas un Padomju Savienības 1941. gada karadarbības pirmais posms Latvijas teritorijā. Vācu armijai nonākot līdz Daugavai un kontrolējot Daugavas labo krastu, Sarkanās armijas atkāpšanās no Latvijas vairs bija tikai dažu dienu jautājums.

Balstoties uz Daugavpils, Jēkabpils un Līvānu placdarmiem, vācu spēki, kuru kodolu veidoja divas tanku un trīs motorizētās divīzijas (to skaitā elitārā motorizētā SS divīzija *Toptenkopf*, komandieris SS grupenfīrers Teodors Eike (*Eicke*)), sāka strauju virzīšanos ziemeļaustrumu virzienā. 3. jūlijā, ieņemot Gulbeni, vācu tanki nonāca padomju 8. armijas aizmugurē, liedzot tai iespēju atiet uz Veļikajas aizsardzības līniju un piespiežot atiet uz Igauniju. Sākot ar 2. jūliju, 27. armija, neizturot vācu divīziju spiedienu, sāka atkāpties Opočkas virzienā. Jau 5. jūlijā karadarbība Latvijā faktiski bija beigusies.

Neraugoties uz to, ka tā sauktās Baltijas aizsardzības operācijas laikā vācu armijai neizdevās aplenkt un iznīcināt lielākus karaspēka grupējumus, padomju puse cieta ievērojamus zaudējumus. Daži autori raksta, ka Sarkanās armijas un Sarkankarogotās Baltijas flotes dzīvā spēka zaudējumi no 22. jūnija līdz 9. jūlijam sasnieguši 88 000, kas ir vairāk nekā 17 procenti no visa dzīvā spēka. Citi autori min 30 procentus dzīvā spēka zaudējumu, 1000 lidmašīnu, gandrīz visu tanku, 4000 lielgabalu zaudēšanu.¹¹

Notikumi karalaukā 1941. gada jūnijā un jūlijā Latvijā norisinājās ārkārtīgi dinamiski. Šo dinamismu noteica, no vienas puses, vācu tanku motorizēto divīziju lielā mobilitāte un straujā pārvietošanās, no otras, Sarkanās armijas straujā atkāpšanās, katru dienu veicot vismaz 25–30 kilometrus. H. Strods uzskata, ka paniska, haotiska sarkanarmijas bēgšana ir karadarbības galvenais saturs Latvijas teritorijā.¹²

Neraugoties uz to, ka vācu pusei nebija nekāda būtiska pārsvara dzīvā spēka un bruņojuma skaita ziņā, tā, karojot Latvijas teritorijā, demonstrēja modernās karošanas paraugu — profesionālu, gudru armijas vadīšanu, motorizēto vienību straujus reidus, labu izlūkošanu, sakarus, saskaņotu dažādu vienību darbību, prasmi sakoncentrēt spēkus vajadzīgajā virzienā un vajadzīgajā laikā.

Visa tā nebija Sarkanajai armijai, turklāt totāla nesakārtotība, sakarīgas aizmugures trūkums radīja situāciju, ka cīnīties nopietnās kaujās (neskaitot izlaušanos no ielenkuma vai arjergarda kaujas) ar vācu armiju Sarkanajai armijai 1941. gada jūnija beigās un jūlija sākumā Latvijā nebija pa spēkam.

Nacionālie partizāni

Spilgta latviešu tautas līdzdalības izpausme karadarbībā jau kara pirmajās nedēļās bija partizānu kustība, kuras dalībniekus E. Pelkaus definē kā “politiski motivētas personas vai personu grupas, kas brīvprātīgi iesaistījušās [...] bruņotā cīņā pretinieka kontrolētā teritorijā un neietilpst oficiāli organizētu militāru

grupējumu sastāvā”¹³. Cēloņi pretošanās kustībai, kuras radikāla izpausme bija partizānu cīņas, meklējami Latvijas okupācijā un suverenitātes likvidēšanā, sveša un neefektīva saimniecības modeļa un svešas ultrakreisas ideoloģijas uzspiešanā. Par ļoti būtisku cēloni uzskatāms plašais un ilgstošais komunistiskais terors, kas savu apogeju sasniedza 1941. gada 14. jūnija deportāciju laikā un nerimās, arī sākoties karam. Terors radīja Latvijas iedzīvotāju lielā daļā psiholoģisku šoku, bailes, kā arī vēlēšanos nepieļaut 14. jūnija notikumu atkārtošanos un saprotamu vēlmi atdarīt. “Baigā gada sarkanais terors,” raksta V. Lācis, “bija atstājis aiz sevis sāpju un naida vilni, kas nu varenā straumē gāzās pāri bēgošajām Sarkanās armijas daļām.”¹⁴ Līdzīgs viedoklis ir H. Strodam, kurš atzīmē, ka “okupācijas varas naidīgā attieksme pret latviešu tautu, tās valsti un armiju [...] veidoja tādu pašu mūsu tautas un armijas attieksmi pret okupācijas varu un armiju”¹⁵.

Partizānu vienības veidojās stihiski jau tūlīt pēc 14. jūnija, bet īpaši aktīvi pēc 22. jūnija, kad “neuzvaramās” Sarkanās armijas totālās neveiksmes, demoralizācija un dezorganizācija aktivizēja partizānus morāli un ļāva viņiem gūt arī praktiskus panākumus. Galvenās partizānu aktivitātes izpaudās kā ieroču iegūšana, jo to nepietika, uzbrukumi atejošajām sarkanarmijas daļām, čekistiem, komunistu aktīvistiem, iedzīvotāju pasargāšana no atkāpjošās padomju varas un tās institūciju realizētā terora, no laupīšanām un marodierisma. Partizānu vienību kodolu veidoja Latvijas armijas bijušie virsnieki un karavīri, kā arī aizsargi, to ievērojami papildināja no 24. teritoriālā strēlnieku korpusa jūnija beigās un jūlija sākumā dezertējušie un demobilizētie virsnieki, instruktori un karavīri — tātad personas, kam bija militāras iemaņas.

Šie cīnītāji veidoja ļoti dažāda lieluma vienības, no pāris cilvēkiem līdz vairākiem simtiem partizānu, parasti šautenēm bruņoti, bet dažkārt viņu arsenāls ietvēra arī ložmetējus, mīnmetējus, pat tankus. Literatūrā parasti runā par nacionālajiem partizāniem 20 procentos Latvijas pagastu, kā iespējamo kopskaitu minot 6000–8000 partizānu, kas gan ir ļoti aptuvenš vērtējums.¹⁶ Partizānu darbības vēriens un intensitāte atpalika no līdzīgām kustībām Lietuvā un Igaunijā, tomēr aptvēra visus Latvijas novadus. Latgalē, ievērojot tās iedzīvotāju nacionālās īpatnības un ārkārtīgi straujo vācu armiju triecienu tai cauri, partizānu kustība bija vājāka. Vidzemē, pateicoties lielajam 24. teritoriālā korpusa dezertieru un demobilizēto skaitam, partizāni darbojās visaktīvāk.

Nenoliedzot partizānu darbības militāro nozīmi, tomēr šķiet, ka V. Lācis un H. Strods to jūtami pārspīlē, runājot par nopietnām, neregulārām latviešu partizānu kaujas vienībām, kuru darbībai bija tautas sacelšanās raksturs.

Pārspilēti ir arī apgalvojumi, ka latviešu bruņoto vienību darbība bija tikpat svarīga kā uzbrūkošo vācu vienību trieciens un ka šo straujo vācu triecienu nodrošināja latviešu partizāni. Arī termins “lielkaujas”, raksturojot nacionālo partizānu aktivitātes Līvberzē, Alūksnē, Limbažos, nav visai veiksmīgi izraudzīts.¹⁷ Partizānu cīņu praktiskais rezultāts ir 800 sarkanarmiešu iznīcināšana un 1500 sarkanarmiešu sagūstīšana, varas pārņemšana piecās Rīgas priekšpilsētās, sešās apriņķa pilsētās, 13 mazpilsētās un daudzos Latvijas pagastos,¹⁸ kas visumā šķiet ticami.

Nacionālo partizānu cīņām neapšaubāmi bija liela morāli psiholoģiska nozīme. Tās kļiedēja mītu par labprātīgu pievienošanos Padomju Savienībai un parādīja Latvijas iedzīvotāju vairākuma īsto nacionāli patriotisko un antikomunistisko noskaņojumu un pārliecību. Zināmā mērā šīs partizānu cīņas palīdzēja tautai atgūt ticību saviem spēkiem. Latviešu tautas lielum lielais vairākums nekādā ziņā neidentificēja sevi ar nacistiem, bet konkrētajā situācijā, kad bija jāatbrīvojas no padomju okupācijas, vācieši izrādījās objektīvi sabiedrotie, pret kuriem izturējās draudzīgi — kā pret atbrīvotājiem.

Latviešu militārie formējumi Sarkanajā armijā

Padomju pusē kara pirmajās nedēļās atradās vairākas bruņotas latviešu vienības. 1941. gada 5. jūlijā pie Latvijas robežas Igaunijas teritorijā no partijas un padomju aktīvistiem izveidoja 1. brīvprātīgo latviešu strādnieku (strēlnieku) pulku, kura darbība gan teritoriāli (Igaunija), gan hronoloģiski atrodas ārpus mūsu aplūkojamā temata ietvariem. Rīgas kājnieku karaskolas kursanti, no kuras diviem bataljoniem vienu veidoja Latvijas pilsoņi, 25. un 26. jūnijā piedalījās kaujās pie Skrundas un Aizputes, mēģināja izlauzties uz Liepāju, bet, to nespējot, atgriezās Rīgā.

Visvairāk latviešu karavīru bija 24. teritoriālā strēlnieku korpusa vienībās, kas, karam sākoties, bija izkļiedētas — 181. divīzija atradās Litenē, 183. divīzija — pārgājienā uz Carnikavu, korpusa aviācijas eskadriļa — Gulbenē, bet zenīartilērijas divīzions — Rīgā. Korpusa kaujas spējas, protams, mazināja karaspēka vienību nepamatota izkļiedēšana, nepārtraukta reorganizācija un pretrunīgas pavēles, bet tas bija raksturīgi padomju militārajai vadības sistēmai. Daži autori pieļauj iespēju, ka 24. korpusa izkļiedēšana tika veikta tālāku represiju realizācijai.¹⁹

Notikumū ar un ap 24. teritoriālo strēlnieku korpusu 1940. gada jūnija beigās un jūlija sākumā ir loģisks turpinājums padomju režīma politikai

pret latviešu karaspēka daļām, politikai, kura sākās pēc Latvijas okupācijas 1940. gada jūnijā. Sarkanajā armijā nacionālas vienības nebija paredzētas, un 1940. gada augustā pieņemtais lēmums paredzēja, ka korpuss pastāvēs tikai gadu, ka to attīrīs no neuzticamiem elementiem un tajā tiks apgūta krievu valoda.²⁰

Latviešu karavīru sovetizācija tika uzticēta galvenokārt politiskajiem vadītājiem (poļitrukiem), kuri ar savu valodas un vietējo apstākļu nezināšanu, zemo izglītības un vispārējās inteliģences līmeni visbiežāk savā “propagandas un audzināšanas” darbā panāca pretēju efektu. Ar dažādiem ieganstiem un dažādos veidos korpusā tika veikta rusifikācija — samazinot korpusa skaitlisko sastāvu, atlaižot latviešu virsniekus, aizstājot tos ar krievu virsniekiem un nomainot arī vietējos politiskos vadītājus.

Latviešu karaspēka daļas satrieca un dezorganizēja konstantais terors — represējot 4655 Latvijas armijas militārpersonas, tajā skaitā pusi virsniecības, 80 procentus ģeneralitātes.²¹ Šī terora apogejs bija vairāk nekā 400 latviešu virsnieku arests Litenē.

Dabiska ir latviešu militārpersonu reakcija — līdz 29. jūnijam dezertēja vēl apmēram 600 cilvēku. Šajā kontekstā ir saprotami arī teritoriālā korpusa un Ziemeļaustrumu frontes vadības pieņemtie, no militārās lietderības aspekta šķietami absurdie pasākumi, neizsludinot Latvijas teritorijā mobilizāciju un 29. jūnijā atvaļinot no armijas ap 2000 latviešu (600 virsnieku, 1400 kareivju un seržantu).²² Tādā veidā tika pabeigta jau sen iesāktā teritoriālā korpusa likvidēšana.

Korpusa un tā divīziju vadības ziņojumos tiek akcentētas šo karaspēka vienību zemās kaujas spējas, latviešu masveida dezertēšana no armijas, viņu naidīgums un politiskā neuzticamība. Šķiet, ka “neuzticamie latvieši” korpusa vadībai kalpoja arī par attaisnojumu savai militārajai nespējai.

Savukārt Padomju Latvijas politiskā vadība, kam tolaik korpusā bija ļoti maza teikšana, “bailes no latviešiem” noraidīja, uzskatot tās par nepamatotām un cenšoties akcentēt latviešu tautas vairākuma uzticību padomju varai, kā arī latviešu vienību kaujas spējas.

Gan mūsdienu latviešu vēsturnieki, gan nopietnākie latviešu padomju autori noteikti konstatē, ka 1941. gada jūlija sākumā 24. teritoriālais korpuss kā nacionāla karaspēka daļa faktiski bija sabrucis.²³

2. INTERREGNUM UN PAŠAIZSARDZĪBA

Interregnum periods

Interregnum jeb bezvaras perioda ilgums Latvijas pilsētās un pagastos parasti svārstījās no 2 līdz 7 dienām.²⁴ Tas bija atkarīgs no karadarbības gaitas, pilsētas vai pagasta ģeogrāfiskā novietojuma, kā arī no vietējām tradīcijām un iespējām. Vienīgais pētnieks, kas izsekojis bezvaras perioda peripetijām Latvijā, ir J. Pavlovičs.

Bezvaras periodā, atkāpdamies uz austrumiem, Latvijai cauri plūda dažāda lieluma Latvijā un Lietuvā izvietoto sarkanarmiešu grupas — izsalkušas, dezorganizētas un demoralizētas. Uz austrumiem bēga arī padomju aktīvisti, mīliči, strādnieku gvardi un citi. Daudz bēgļu klejoja Latvijas mežos, piemēram, Lietuvas pierobežā.²⁵ Sarkanarmieši un aktīvisti laupīja pārtiku, transporta līdzekļus, bija gatavi iznīcināt lielas materiālas vērtības. Apdraudēta bija arī civiliedzīvotāju fiziskā drošība un eksistence, jo īpaši ņemot vērā spiegu māniju, paniskās bailes no vācu desantniekiem, kad aizdomīgs šķita katrs, kas nerunāja krieviski, bija atšķirīgi ģērbies vai kā citādi atgādināja ienaidnieka aģentu.

Šai ziņā veidojās dramatiska situācija Liepājā un vairākos Latgales rajonos, īpašu nežēlību parādīja vietējie padomju aktīvisti. Liepājas komunistu un komjauniešu 27. un 28. jūnija rīcību, kas bija vērsta pret civiliedzīvotājiem, J. Pavlovičs vērtē kā “psihopātiski nežēlīgu, šizofrēnisku karaspēli”, kā “pilnīgu vienaldzību pret līdzpilsoņu dzīvības un mantas saglabāšanu”²⁶.

Pilnīga Sarkanās armijas un vietējo kreisi radikālo aktīvistu patvaļa savukārt valdīja Rēzeknes un Ludzas apkārtnē. Teroristiskajās akcijās dominēja Latgales nelatviskie padomju aktīvisti, kuru rīcībā varēja saskatīt tiklab politisku teroru, kā arī pret Latgales latviešu iedzīvotājiem vērstas etniskās vajāšanas iezīmes.

Zūdot līdzšinējās varas autoritātei un aizbēgot tās priekšstāvjiem, sākās veikalun un noliktavu izlaupīšana, kurā aktīvi piedalījās arī vietējie iedzīvotāji.

Šādā situācijā gan nacionālie partizāni, gan sabiedriski aktīvākie iedzīvotāji daudzās Latvijas pilsētās un pagastos sāka veidot pagaidu pašpārvaldes orgānus, lai gādātu par drošību un kārtību savu kopienu ietvaros. Jaunie, stihiski veidojušies pārvaldes orgāni tika dēvēti ļoti dažādi: Valmierā — par štābu, Ventspilī — par drošības komiteju, Jelgavā — par drošības dienestu, Dobelē — par kārtības komiteju, Rīgā — par Latvijas organizācijas centru, daudzos pagastos — par rīcības komitejām. Pamatā to funkcijas bija līdzīgas un pirmās ak-

tivitātes izpaudās kā sarkanarmiešu un padomju aktīvistu gūstīšana. Lielākas sarkanarmiešu vienības parasti neaiztika, citas uzpirka ar maizi, ar vēl citām sarunāja, arestēja vien nelielas karavīru vienības un atsevišķus sarkanarmiešus. Īpaši nozīmīga šī darbības joma izvērtās Jelgavas apriņķī un Rīgas apriņķa austrumdaļā, kur sarkanarmijas briesmas civiliedzīvotājiem šķita visreālākās.

Pilsētās un pagastos organizēja regulāras kārtības sargu patruļas un posteņus, ieroču apzināšanu, brīvprātīgo ugunsdzēsēju sardzes svarīgākajās iestādēs un uzņēmumos, lai novērstu dedzināšanas un izlaupišanu. Aktīvi uzņēmumu sargāšanā piedalījās arī to strādnieki un darbinieki.

Rīgā un Jelgavā iedzīvotāji ieņēma cietumus un atbrīvoja ieslodzītos. Bezvaras perioda beigās pagaidu pārvaldei aktuālāki kļuva saimnieciski uzdevumi — iedzīvotāju nodrošināšana ar pārtiku, sakaru, komunālās saimniecības, rūpniecības uzņēmumu darbības atjaunošana.

Tomēr šādu “rīcības komiteju” — pagaidu pašpārvaldes orgānu izveidošanās gaitā *interregnum* laikā dažādos Latvijas rajonos ir konstatējamas lielas atšķirības. To savos pētījumos pamatoti ir norādījis J. Pavlovičs. Liepājā un Latgales lielākajā daļā vispār nenotika Latvijai tik raksturīgā spontānā iedzīvotāju pulcēšanās “no apakšas”. Liepājā to noteica īsais bezvaras periods (28.–29. jūnijs), lielie postījumi, iedzīvotāju pārciestais šoks, Vācijas bruņoto spēku reālā kontrole pār Liepāju.²⁷ Latgalē aktivitātes “no apakšas” nebija iedomājamas Sarkanās armijas un vietējo kreisi radikālo aktīvistu patvaļas apstākļos, kad vienīgā iespējamā civiliedzīvotāju taktika varēja būt izdzīvošana. Arī tas, ka rajona pilsētās un pagastos gar ceļiem bezvaras periods ilga tikai diennakti, izskaidro faktu, ka minimālas aktivitātes pašpārvaldes virzienā Latgalē sākās tikai pēc vācu komandantūru izveidošanas.²⁸ Šāda iedzīvotāju pasivitāte ir konstatējama arī virknē pagastu dažādos Latvijas rajonos, kas bija smagi cietuši 14. jūnija represijās, kuros darbojās ķildīgas, nesaticīgas kliķes, nebija vietējo līderu u. tml.

Īpatnēja situācija veidojās Rīgas apriņķa austrumu daļā, kur darbojās neitrālās zonas fenomens laikā, kad galvenās bija militārās problēmas. Tādēļ notikumu gaitā vispirms “no apakšas” veidojās militārie formējumi un tikai pēc tam sekoja vietējo pašvaldību atjaunošana “no augšas”.

Citviet Latvijā dominēja iedzīvotāju aktivitātes “no apakšas”. Par iedzīvotāju spontānām aktivitātēm uzskatāmas arī milzīgās demonstrācijas Jelgavā 29. jūnijā un Rīgā — 1. jūlijā, sagaidot vērmahta karavīrus. Šķiet, ka A. Ezergaiļa viedoklis²⁹ par to, ka šādas demonstrācijas inspirējuši vācieši, ir shematisks un nenovērtē Latvijas iedzīvotāju pašizteikšanās tieksmes un pašorganizēšanās spējas.

Bezvaras periods Latvijā iezīmējas arī ar strauju dažādu elites grupu stāvokļa maiņu, ar pretenzijām pēc varas. Tradicionālā elite *interregnum* laikā pārdzīvoja zināmu krīzi. To noteica tās orientācija uz mierīgas darbības periodiem, ievērojamie zaudējumi 1940. un 1941. gada padomju represijās un nepieciešamība rast kompromisu ar jaunajiem, neformālajiem līderiem, galvenokārt militārpersonām, kuriem turklāt bija vācu iestāžu pilnvaras, — ar pārkoņkrustieti Mārtiņu Vagulānu Jelgavā, pulkvežleitnantiem Jūliju Jaunsiņķeri Valmierā, Arvīdu Reki Limbažos u. c. Tieši militāro akciju nozīme bezvaras periodā ļāva izvirzīties personām ar militāru izglītību un iemaņām, proti, virsniekiem, aizsargiem, policistiem. Ambiciozo jauno līderu pretenzijas nebija no mazākajām — pulkvežleitnants Voldemārs Veiss iecēla sevi par Rīgas komandantu, bet M. Vagulāns raudzījās uz sevi kā uz Zemgales diktatoru.

Tomēr jau *interregnum* perioda beigās, aktualizējoties saimnieciskajiem un administratīvajiem uzdevumiem, atspirga tradicionālā elite, kuras pārstāvji daudzviet atkal kļuva par pagastu vecākajiem, ieņēma atbildīgus amatus pilsētu pašvaldības iestādēs u. tml.

Sabiedriski aktīvās personas, kas bezvaras perioda laikā bija ieinteresētas drošības un saimnieciskās kārtības atjaunošanā, J. Pavlovičs iedala četrās grupās: 1) saimniecisko un nepolitisko sabiedrisko organizāciju darbinieki, kas ir ieinteresēti savu amata pienākumu turpināšanā; 2) politiskie aktīvisti, kas vēlējās piedalīties padomju režīma sagraušā un neatkarības atjaunošanā; 3) 14. jūnija bēgļi, kas visu notiekošo uzskatīja par personisku konfliktu ar konkrētiem padomju varasvīriem pagastos, bet bija neorganizēti un bez ieročiem; 4) karjeristi, kam rūpēja vienīgi izpelnīties nacistu atzinību un iegūt pietiekami ietekmīgu vai ienesīgu amatu, jo izcelsme un jaunība viņiem liedza uz to pretendēt padomju režīma apstākļos.³⁰

Vācu militārā pārvalde Latvijā

Vācu militārā pārvalde Latvijā 1941. gada vasarā sāka veidoties līdz ar brīdi, kad vācu karaspēks ieņēma pirmās Latvijas pilsētas un pagastus. Latvijas teritorija ietilpa 101. vācu karaspēka aizmugures rajonā, kura komandieris bija ģenerālis Francis fon Roks (*Roques*). 1941. gada 17. jūlijā sākās Militārās pārvaldes aizstāšana ar civilajām okupācijas varas iestādēm. Pilnīgi Latvijas teritorija jaunizveidotās Ostlandes Civilās pārvaldes rokās nonāca 1941. gada 1. septembrī.

Militārā pārvalde faktiski veidojās jau kauju laikā, kad vācu karaspēka pavēlniecība atstāja atsevišķas karaspēka daļas aizmugures svarīgāko punktu ieņemšanai. Pilsētās varu pārņēma pilsētu komandanti, kurus savukārt nomainīja vācu militārās komandantūras apriņķu centros, pilsētās un pagastos.

Vācu militārā pārvalde Latvijā 1941. gada vasarā literatūrā tika traktēta visai dažādi. Vieni uzskata, ka starp Sarkanās armijas atkāpšanos un vērmahta ienākšanu Latvijā pastāv ilgstošs bezvaras periods — *interregnum*.³¹ Citi (galvenokārt vācu) autori, idealizējot vērmahtu, dēvē vāciešus un latviešus par partneriem, kuru partnerības (militārās pārvaldes) laikā jaunākajiem partneriem augstsirdīgi tika dota liela rīcības brīvība.³² Vēl citi, nikni nosodot vērmahtu par izdarītajiem noziegumiem, akcentē latviešu “draudzību” ar vērmahtu, kas ļāva tiem realizēt militārās pārvaldes laikā nekontrolējamu patvaļu.³³

Vistuvāk patiesībai, šķiet, ir A. Ezergaiļa izteiktais viedoklis, uzsverot nacistiskās okupācijas tradicionālo raksturu, faktu, ka, tāpat kā citviet okupētājā Eiropā, “vācu okupācija no militārā un kontroles viedokļa nedeva pamatiedzīvotājiem iespēju rīkoties bez vāciešiem. Dzelzaina kontrole tika ieviesta visās pilsētās un pagastos. Jau okupācijas pirmajās stundās pavēlēja nodot ieročus. Par pavēles nepildīšanu draudēja nāvessods”³⁴.

A. Ezergailis, analizējot Bauskas vācu kara komandantūras pavēles no 1. jūlija līdz 7. jūlijam, noteica vācu Militārās pārvaldes darbības 10 prioritātes: 1) ieroču kontrole un vietējo iedzīvotāju atbrūošana; 2) kara un civilo mantu apgūšana; 3) sarkanarmiešu sagūstīšana; 4) tukšo dzīvokļu apgūšana; 5) latviešu policijas uzdevumu definēšana; 6) darbaspēka kontrole; 7) civiliedzīvotāju kustības ierobežošana; 8) sadarbība ar Drošības policiju; 9) informācijas kontrolēšana; 10) ebreju tautības iedzīvotāju apzināšana un kontrolēšana.³⁵ Turklāt visas pavēles draudēja ar kara laika likumiem un iespējamu nāvessodu.

Militārās pārvaldes darbība nebija iedomājama bez operatīvās grupas “A” (*Einsatzgruppe A*) darbības; šo grupu komandēja SS brigadefirers, policijas ģenerālmajors Valters Štālekera (*Stahlecker*). Faktiskais saimnieks un noteicējs Militārās pārvaldes periodā Latvijā bija tieši viņš, ko pats Štālekera arī allaž uzsvēra, akcentējot savu atbildību par drošību aizmugurē.³⁶ Protams, starp vērmahtu, no vienas, un SS un Drošības policijas vadību, no otras puses, pastāvēja tradicionāla rīvēšanās, taču lielās līnijās šīs institūcijas viena otru respektēja. Pat tie latviešu militārie darbinieki, kas skaitījās vērmahta uzticības personas un bija diezgan augstu stāvoši abvēra aģenti un kam bija pat oficiālas augstu stāvošu vērmahta militārpersonu pilnvaras (pulkvedis A. Plensners ar

vācu kontradmirāļa Franča Klāsenā pilnvarām), V. Štālekeram neko nenozīmēja. Vārgie mēģinājumi organizēt Latvijas bruņotos spēkus, veidot valdībai līdzīgas institūcijas u. tml. tika strupi pārtraukti jau pašā sākumā. Ietiepīgie (A. Plensnera adjutants pulkvežleitnants Vilis Deglavs) par to samaksāja ar savu dzīvību. Bez visiem citiem militārās pārvaldes aspektiem nedrīkst aizmirst, ka “vērmahts nebija parasta armija, bet tā bija noziedzīga režīma armija”³⁷.

Pašaizsardzība

Latvijas situācijas kontekstā attiecībā uz pirmajām nedēļām būtisks ir jautājums par latviešu paš aizsardzības vienībām, kuru pētniecībā vēl daudz jāveic. Diskutablie aspekti, kas izpaužas arī kā dažādi ieskati literatūrā, galvenokārt skar paš aizsardzības vienību rašanos, nosaukumu un periodizāciju.

Viskonsekventāk nostāju pauž A. Ezergailis, norādot, ka paš aizsardzības vienības veidojās nevis stihiski no partizāniem, jo tos vācieši nekavējoties atbruņoja un izformēja, bet gan ar vāciešu gribu un stingrā okupācijas varas kontrolē. A. Ezergailis izvirza šādus argumentus: jēdzieni “paš aizsardzība”, “palīg-policija” ir vāciskas izcelsmes, nacistu atnesti un latviešiem sveši; okupācijas varas apstākļos nevienai iestādei bez vācu akcepta nebija iespējas veidot paš aizsardzības vienības; vācieši latviešiem konsekventi neuzticējās, pati šo vienību veidošanas koncepcija, saistot “paš aizsardzību” ar “pašattīrīšanos” un “atriebību”, ir tipiski vāciski nacistiska.³⁸

Virkne autoru, neiedziļinoties jautājuma būtībā, latviešu vienību apzīmēšanai lieto vārdus “paš aizsardzība” un “partizāni” kā sinonīmus, parasti norādot arī uz kontinuitāti starp nacionālo partizānu un vācu organizētajām paš aizsardzības vienībām.³⁹

Šķiet, ka, aplūkojot latviešu paš aizsardzības vienības, to veidošanās un darbības gaitā nosacīti varētu izdalīt vairākus posmus. Pirmajā posmā (līdz vācu ienākšanai un partizānu vienību atbruņošanai), pretēji A. Ezergaiļa uzskatiem, ir konstatējama gan paša jēdziena “paš aizsardzība”, gan arī paš aizsardzības vienību klātbūtne.

Partizāni paši sevi sauca gan par partizāniem, gan aizsargiem, gan arī vairākos gadījumos par “paš aizsardzībniekiem”. Partizāni arī dažkārt pašdarbīgā ceļā, nevis pēc okupācijas varas norādījumiem, izveidoja paš aizsardzības grupas, un viņu sākotnējās aktivitātes labi ir parādījis E. Pelkaus.⁴⁰

Jūlija pirmā dekāde pašsardzības vienību organizēšanā bija norisēm visbagātākais, bet vienlaikus arī visjucekļīgākais posms, kura objektīvs skaidrojums vēl ir nākotnes uzdevums. Neapšaubāmi, pašsardzības vienību veidošana norisa vācu kontrolē.

Vācu militārās administrācijas stimulētās un atļautās latviešu pašsardzības vienības veidoja, ievērojot vairākus būtiskus principus: atbrūvoja un izformēja līdzšinējās partizānu vienības, pašsardzības vienības veidoja ne kā armiju, bet tikai kā palīgpoliciju, vienības ar ieročiem apgādāja un ar vienību uzdevumiem iepazīstināja vācu militārās instances, latviešu pašsardzības vienības drīkstēja izmantot tikai rokas ieročus un tikai 2 procenti no iedzīvotāju skaita varēja būt apbruņoti.

Līdztekus vācu militārajām komandantūrām tika organizētas latviešu pašsardzības komandantūras (tiek lēsts, ka bija apmēram 700 šādu komandantūru). Tika izveidotas apriņķu, pilsētu un pagastu pašsardzības komandantūras. Tās bija bruņotas struktūras, kas atbildēja par drošību un kārtību un zināmā mērā personificēja latviešu varas iestādes vācu okupētajā Latvijā. Vietējās latviešu komandantūras bija pakļautas apriņķu latviešu komandantūrām, ko savukārt kontrolēja vācu armija un drošības dienests (SD). Arī rīkojumus veidot vietējās latviešu komandantūras deva vācu laiku kara komandantūras.

Rīgā 1. jūlijā ar Rīgas komandanta Vilhelma Ullerspergera (*Ullersperger*) pavēli tika izveidota latviešu palīgpolicija, tās priekšgalā bija pulkvedis Volde-mārs Skaistlauks. Pulkvedis V. Skaistlauks un pulkvežleitnants V. Veiss publicēja aicinājumus veidot Rīgā pašsardzības spēkus. Pulkvedis A. Plensners un pulkvežleitnants V. Deglavs līdz pat 10. jūlijam nesekmīgi centās pārņemt latviešu pašsardzības bruņoto formējumu vadību. Jāpiekrīt A. Ezergailim, ka bija sākusies latviešu militāro spēku organizēšana un veidojās potenciālā Latvijas armija.⁴¹

Principā nenoliedzot latviešu pašsardzības vienību veidošanos pēc vācu rīkojuma un scenārija, nebūtu pareizi noliegt jebkādas pašdarbības un improvizācijas iespējas šīm vienībām. Pretrunas starp vācu militāro resoru un SD, vācu kara komandantu nomaiņa, diezgan jucekļīgā latviešu komandantūru veidošana dažkārt jūlija sākumā vēl pieļāva zināmu improvizāciju. Uz to, manuprāt, pamatoti norāda H. Strods, uzsverot, ka vietējās pašsardzības darbiniekiem, vēlāk palīgpolicistiem, saglabājās zināma brīvība rīkojumos rakstītā interpretācijā.⁴²

V. Štālekeram latviešu pašsardzības vienības jūlija sākumā šķita pārāk daudzskaitlīgas un formējās no pārāk dažādiem cilvēkiem, deva formējumu

komandieriem pārāk lielas improvizācijas iespējas un ar vienībām būtu grūti risināt "politiskus uzdevumus". Tādēļ Štālekers nolemj organizēt latviešu pašaisardzības spēkus Rīgā.

Ar V. Štālekera pasākumiem 7. un 8. jūlijā iesākās 3. posms latviešu pašaisardzības vienību vēsturē. 7. jūlijā ar viņa mutvārdu rīkojumu par Rīgas latviešu komandantu tika iecelts pulkvedis V. Veiss, kurš tai pašā dienā paziņoja, ka ir sācis formēt Rīgas pašaisardzības vienības.⁴³ Tādējādi visi līdz šim pastāvošie bruņotie formējumi Rīgā tika pasludināti ārpus likuma. 8. jūlijā V. Štālekers izdeva pusoficiālu rīkojumu, ar kuru tika aizliegta Latvijas armijas un aizsargu formu valkāšana (šo rīkojumu pēc pāris dienām attiecināja arī uz Vidzemi). Turpinājās vēl palikušo nacionālo partizānu grupu atbrūošana un pašaisardzībnieku pārreģistrācija. Latviešu pašaisardzības spēkus V. Štālekers faktiski likvidē, lai tūlīt pēc tam veidotu tos pēc sava modeļa.

V. Štālekera 1941. gada 20. jūlija pavēle jau iezīmē tālāku latviešu pašaisardzības spēku redukciju un centralizāciju. Četras līdz šim pastāvošās latviešu palīgpolicijas formācijas tiek apvienotas un samazinātas. Tiek veidota jauna vietējā kārtības palīgpolicija (*Ordnungshilfspolizei*). Maksimālais kārtības palīgpolicijas lielums bija 3000 vīru. Visiem kārtības palīgpolicistiem bija jānēsā Latvijas armijas uniforma bez zīmotnēm un ar zaļu lenti ap roku. 25. jūlijā karalauka komandantūra izdeva rīkojumu par to, ka visiem līdzšinējiem latviešu pašaisardzības un latviešu palīgpolicijas locekļiem, ja tiem nav speciālas apliecības un zaļās lentes, ir aizliegts nēsāt ieročus.⁴⁴ Sarkanbaltsarkanās lentes nēsāt tika aizliegts.

Līdzīga rosība iezīmējās arī provincē, un tādēļ daži autori 25. jūliju uzskata par latviešu nacionālo pašaisardzības spēku likvidēšanas dienu.⁴⁵ Sāka likvidēt arī vācu okupācijas pirmajās dienās izveidotās latviešu pašaisardzības komandantūras. Galvenajos vilcienos komandantūras beidza pastāvēt augusta vidū, kaut gan ir norādes, ka atsevišķās Latvijas vietās tās vēl pastāvēja 1941. gada rudenī.

Vācu okupācijas varas un drošības iestādēm, veidojot latviešu pašaisardzības spēkus, bija būtiski pašu šo veidošanās procesu parādīt kā latviešu iniciatīvu, un arī rīkojumus daudzos gadījumos veidot un formulēt tā, lai to īstā jēga un mērķi paliktu apslēpti. Protams, latviešu pašaisardzības vienībām tika izvirzīti gan tīri policejiski, gan arī politiski teroristiski uzdevumi.

Formāli iestāšanās pašaisardzības formējumos notika brīvprātīgi, taču visi aicinājumi, pavēles, rīkojumi tika aranžēti tā, ka latviešu militārpersonām un aizsargiem iestāšanās pašaisardzības formējumos bija gandrīz neizbēgama.

Pašaizsardzības spēkus lielā mērā veidoja bijušie Latvijas Aizsargu organizācijas biedri, kuru darbošanās šajos formējumos tika uzskatīta par aizsargu pienākumu. Liela loma šo spēku izveidē un darbībā bija arī Latvijas armijas virsniekiem un instruktoriem. Zināmā mērā ir pamatots uzskats, ka vācieši ar nolūku saviem mērķiem izvēlējās neprognozējamus, traumētus cilvēkus, kas normālos apstākļos netiktu izraudzīti. Sarežģītā 1941. gada vasara ļāva izvirzīties margiņāliem, ambicioziem pulkvežiem, pērkoņkrustiešiem.

Organizatoriskā un izveides ziņā nākas atzīt, ka nav īpaša pamata runāt par latviešu nacionālo partizānu vienību kontinuitāti ar vācu izveidotajiem latviešu paš aizsardzības spēkiem, bet, analizējot personālsastāvu, aina ir citāda.

3. CIVILPĀRVALDE. REPRESĪVĀS SISTĒMAS IZVEIDE

Karadarbības norises laikā un īsu brīdi pēc Lietuvas, Latvijas un Igaunijas ieņemšanas visa vara piederēja vācu militārajai pārvaldei, kuras priekšgalā atradās vācu armijas infantērijas ģenerālis Francis fon Roks, vēlāk — kavalērijas ģenerālleitnants Valters Brēmers (*Brämer*). Pirmajās trīsarpus kara nedēļās militārās pārvaldes centrs atradās Lietuvā, Kauņā, bet sākot ar 17. jūliju — Rīgā. Visās pilsētās un citos militāri svarīgos punktos nodibināja vācu militārās komandantūras. To uzdevums bija ieņemto teritoriju attīrīt no atpalikušajiem ienaidnieka karavīriem, novērst iespējamo pretošanos, gādāt par kārtību un drošību, organizēt ražošanas atjaunošanu un uzbrūkošo karaspēku apgādāt ar visu nepieciešamo.

Civilpārvaldes struktūras

Militāro pārvaldi Lietuvā un Kurzemē 1941. gada 25. jūlijā, visā Latvijā 1. septembrī, bet Igaunijā 5. decembrī aizstāja civilpārvalde.⁴⁶ Pirmos rīkojumus par okupēto austrumu apgabalu pārvaldes organizēšanu un struktūru vācu fīrers Ā. Hitlers izdeva 1941. gada 17. jūlijā. “Vācu tautas vārdā” viņš iecēla A. Rozenbergu par okupēto austrumu apgabalu ministru, kam tika pakļauta visa civilpārvalde. Pildot pienākumus, viņam vajadzēja uzturēt ciešus kontaktus ar visām augstākajām Vācijas valsts iestādēm.⁴⁷ Atklātībā par A. Rozenberga iecelšanu un viņa vadīto ministriju kļuva zināms tikai pēc četriem

mēnešiem — 1941. gada 17. novembrī. Nacistu līderi ilgi klusēja, jo vēlējās par jaunās ministrijas izveidi paziņot saistībā ar kādu lielu notikumu, piemēram, Maskavas vai Ļeņingradas ieņemšanu.

Okupēto austrumu apgabalu ministrijas pakļautībā atradās reihskomisariāti. No paredzētajiem četriem — Ostlande, Ukraina, Krievija un Kaukāzs — izveidoja tikai pirmos divus. Visas Baltijas zemes (un arī lielākā Baltkrievijas daļa) kļuva par reihskomisariāta *Ostland* sastāvdaļām — ģenerālapgabaliem. Ostlandes centrs atradās Rīgā, reihskomisariātu vadīja H. Loze. Par ģenerālkomisāru Latvijā norīkoja Oto Heinrihu Dreksleru (*Drechsler*), Lietuvā — Adriānu Teodoru fon Rentelnu, bet Igaunijā — Karlu Zigmundu Licmanu (*Litzman*). Ģenerālapgabalu teritorija tika sadalīta novados, kuru priekšgalā atradās vācu ierēdņi. Tā Latvijas ģenerālapgabalu sadalīja sešos novados: Liepājas, Jelgavas, Valmieras, Daugavpils, Rīgas pilsētas un Rīgas lauku novadā. Katru novadu, kuru pārzināja apgabala komisārs (gebītskomisārs), iedalīja (izņemot Rīgas pilsētas) apriņķos, bet apriņķus — pagastos. Apriņķu un pagastu skaits saglabājās tāds pats kā pirms vācu okupācijas — bija 19 apriņķi un 516 pagasti. Pilsētu pašvaldības vadīja pilsētu vecākie, bet pagastu pašvaldības — pagastu vecākie. Lielo pilsētu vecākos izvirzīja un apstiprināja ģenerālkomisārs. Pagasta vecākos iecēla apriņķa vecākais ar apgabala komisāra piekrišanu.

Rīgas pilsētai kā pārvaldes vienībai bija īpašs statuss, to pakļāva nevis reihskomisāram, bet gan tieši reihsministram A. Rozenbergam. Par Rīgas vecāko (oberbirģermeistaru) iecēla A. Rozenberga senu draugu un sievastēvu Hugo Vitroku (*Vittröck*), kas vienlaikus pildīja arī Rīgas pilsētas gebītskomisāra amatu. Viņa pakļautībā darbojās 15 vācu līdzstrādnieki, kas palīdzēja veikt gebītskomisāra pienākumus, un ap 12 000 latviešu — komunālās pārvaldes ierēdņus.⁴⁸

Rīgai, kas bija lielākā un politiski nozīmīgākā pilsēta Baltijā, nacistu skatījumā bija jāklūst par pirmo ģermanizēto pilsētu reģionā. Pakāpeniski tā pārvērtās par “milzīgu ūdensgalvu” ar neskaitāmām vācu civilajām, militārajām un represīvajām iestādēm. Tikai reihskomisāra iestādēs vien bija paredzētas 985 štata vietas, no kurām 1942. gada pavasarī bija aizpildīta apmēram puse. Pat reihsministrs A. Rozenbergs uzskatīja, ka “štati ir stipri uzpūsti” un reihskomisāram pietiktu ar 200 līdzstrādniekiem. Taču viņš nekā nedarīja, lai situāciju mainītu.⁴⁹ Turpmākajos gados “zelta fazānu” — tā dzeltenbrūnās uniformas dēļ dēvēja vācu civilpārvaldes ierēdņus — skaits nesamazinājās, bet gluži otrādi — palielinājās.

Polijas aparāts

Nacistiskā Vācija bija izteikti policejiska valsts, arī tās okupētajos apgabalos viennozīmīgi dominēja represīvās iestādes, kurām bija ierādīta svarīga un patstāvīga vieta pārvaldes sistēmā. Ostlandē šajā ziņā nebija izņēmums. Arī te gandrīz vai pilnīgi autonomi funkcionēja dažādas policijas struktūras, kas tika pakāpeniski izveidotas un pilnveidotas. Reizē ar vērmahtu Baltijā 1941. gada jūnija beigās ieradās operatīvā grupa "A", kuru komandēja SS brigadefīrers un policijas ģenerālmajors Valters Štālekērs. Latvijā viņš uzturējās apmēram divas nedēļas un līdz ar armiju to atstāja (gāja bojā 1942. gada 18. martā kādā militārā operācijā pie Ļeņingradas). V. Štālekera vadībā Latvijā iesākās ebreju iznīcināšana un padomju aktīvistu sodīšana, kurā viņš centās iesaistīt arī latviešus. Viņš izveidoja vairākas vācu drošības policijas (*Sicherheitspolizei*) un SS drošības dienesta (*Sicherheitsdienst* — SD) palīgvienības — tā sauktās zonderkomandas. Pazīstamākās no tām bija bēdīgi slavenā Viktora Bernharda Arāja komanda Rīgā, Mārtiņa Vagulāna vienība Jelgavā un Herberta Tidemaņa grupa Valmierā.

1941. gada 17. jūlijā Ā. Hitlers izdeva rīkojumu par okupēto austrumu apgabalu nodrošināšanu ar policijas spēkiem, uzticot šā uzdevuma izpildi SS reihsfīreram un Vācijas policijas šefam H. Himleram. Rīkojuma trešais punkts paredzēja, ka katrā reihskomisariātā policijas darbību pārrauga Augstākais SS un policijas vadītājs, kas tieši un personiski pakļaujas reihskomisāram.⁵⁰ Ostlandē šo amatu sākotnēji ieņēma grupenfīrers Hanss Ādolfs Prīcmans (*Prützmann*), bet 1941. gada novembrī viņu nomainīja obergrupenfīrers Frīdrihs Jekelns (*Jeckeln*), kam vajadzēja nodrošināt intensīvāku ebreju likvidēšanu Latvijā.⁵¹ Piebildīsim, ka pēc kara viņš nokļuva Rietumvalstu gūstā, kas to izdeva Padomju Savienībai. F. Jekelnam piesprieda nāvessodu pakarot, ko izpildīja Rīgā (Uzvaras laukumā) 1946. gada 3. februārī.

F. Jekelns pavēles un rīkojumus saņēma tieši no H. Himlera. Viņam bija pakļauta kā vācu Drošības policijas augstākā iestāde Ostlandē (Drošības policijas un SD pavēlnieka štābs, stacionēts Rīgā), kas bija izveidojusies no operatīvās gupas "A" vadības, tā arī Kārtības policijas pavēlnieka iestāde Ostlandē ar apmēram 1000 darbiniekiem. Arī tās sēdeklis atradās Rīgā. Pēc latviešu vēsturnieka K. Kangera rīcībā esošajām ziņām, pavisam Ostlandē 1942. gadā Kārtības policijā dienēja 60 225 cilvēki.⁵²

Latvijas ģenerālapgabalā augstākā policijas amatpersona bija SS un policijas vadītājs Latvijā SS grupenfīrers un policijas ģenerālmajors Valters fon

Šrēders (*Schröder*), kuram formāli bija pakļauti abu galveno policijas sistēmā ietilpstošo struktūru vadītāji — vācu Drošības policijas un SD komandieris oberšturbānfirers Rūdolfis Lange (*Lange*), kā arī Kārtības policijas komandieris pulkvežleitnants Fliks, vēlāk — pulkvedis Makss Knehts (*Knecht*). Taču praksē Drošības policijas un SD komandieris Latvijā “nekādā ziņā nerēķinājās ar Šrēderu un parasti rīkojās patstāvīgi”⁵³. Viņa vadītā iestāde bija nacistu represīvās sistēmas pamats Latvijā, tās galvenais elements. Drošības policija un SD sastāvēja no piecām pārvaldēm: personāla, administrācijas, izlūkošanas, valsts slepenpolicijas un kriminālpolicijas pārvaldes. Visnozīmīgākā no tām bija ceturta jeb valsts slepenpolicijas pārvalde, kas bija tieši atbildīga par lielākajām pret civiliedzīvotājiem vērstajām represijām un holokaustu. Šīs pārvaldes pārziņā atradās geto un koncentrācijas nometnes.

Gan Drošības, gan arī Kārtības policija sadalījās vācu un latviešu policijas darbinieku apakšstruktūrās. Visos administratīvajos līmeņos vācieši bija vadītāji un pavēļu devēji, bet latvieši — viņu “izpildorgāni”.⁵⁴ K. Kangeris norāda, ka vācu Drošības policijas un SD komandierim bija pakļauta visa latviešu policija, kas darbojās “drošības policijas nozarēs” — jau minētā Arāja komanda, kuru 1941. gada beigās sauca par Latviešu drošības palīgpoliciju, vēlāk — par Latviešu drošības nodaļu (1943. gada janvārī tajā bija 1190 vīri), grupa “Latviešu kartotēka” jeb *Sondergruppe R* (ietvēra 60 līdzstrādniekus, kas vāca ziņas par komunistiem, padomju režīma piekritējiem, pretvācu elementiem utt.), Latviešu kriminālpolicija un Latviešu politiskā policija, kuru no 1942. gada aprīļa līdz 1944. gada oktobrim vadīja Herberts Tidemanis. Piebūrdīsim, ka tieši par šo policijas struktūru vēsturnieku rīcībā ir maz ziņu. Pats H. Tidemanis ir norādījis, ka tā nodarbojusies “vienīgi ar komunistu spiegu un citu viņu aģentu tvarstīšanu, un ne kopumā, ne arī tās atsevišķi darbinieki nekad nav piedalījušies latviešu pretošanās grupu izsekošanā vai žīdu vajāšanās”⁵⁵.

Visā vācu okupācijas laikā Kārtības policijā tika iesaistīti desmitiem tūkstoši latviešu. Īpašā situācijā atradās Rīga. 1941. gada 20. jūlijā tika izdoti noteikumi par Rīgas Kārtības palīgpolicijas formēšanu, kuru faktiski (pārorganizējot Rīgas pašaisardzību un iekļaujot to H. Himlera noteiktajā “šucmaņu” sistēmā) pabeidza 21. augustā. Rīgā funkcionējošo Kārtības policiju tagad pārdēvēja par Rīgas kārtības dienestu (*Schutzmannschaft*), un par tā priekšnieku formāli iecēla pulkvežleitnantu Valdemāru Veisu. Rīgā šajā laikā darbojās prefektūra (vadītājs — Roberts Štiglics, agrākais Latvijas politiskās pārvaldes darbinieks), Kārtības dienesta komandantūra, 13 policijas iecirkņi, ostas un dzelzceļa policija, jātnieku nodaļa un cietuma apsardze (policistu kopskaits —

ap 3000). Kārtības dienestā ietilpstošajām vienībām bija jāveic dažādi uzdevumi: jānodrošina kārtība un drošība pilsētā, jāregulē satiksme, jāpilda ostas un dzelzceļa policijas funkcijas, jāapsargā cietumi, jāpiedalās komunistu un ebreju apcietināšanā, jāapsargā militārie objekti un noliktavas, kā arī jāizpilda armiju grupējuma “Ziemeļi” aizmugures pavēlnieka rīkojumi un pavēles.⁵⁶

Pārējā Latvijā paš aizsardzības struktūru pārorganizēšana par kārtības dienesta struktūrām pamatos tika pabeigta 1941. gada septembrī. Par Latviešu kārtības policijas augstākajiem vietējiem vadītājiem iecēla apriņķa policijas priekšniekus, kuri savukārt pagastos nozīmēja virskārtībniekus. Apriņķos policisti bija sadalīti trijās kategorijās: A, B un C. A kategorijā ietilpa aktīvie policisti, kas par dienestu saņēma algu. B kategorijā ietilpa policisti, kas veica speciālus uzdevumus — apsargāja tiltus, ceļus un noliktavas. C kategorija bija tā sauktā pasīvā rezerve, ko iesauca īpašos gadījumos. Viņiem maksāja tikai par nodienēto laiku. C kategoriju var uzskatīt par zemessardzi, kas nereti piedalījās, piemēram, “partizānu ķemmēšanas akcijās”⁵⁷.

Latviešu kārtības policijas spēku struktūra bija visai sarežģīta un mainīga, bet funkcijas divējādas — policeiskā un militārā. Kārtības dienestā ietilpa savrupdienests (iecirķņu policija) un policijas slēgtās vienības (Kārtības dienesta bataljoni), kurus sāka formēt 1941. gada septembrī. Bataljonus izmantoja dažādiem militāriem uzdevumiem parasti ārpus Latvijas teritorijas — cīņās frontē, cīņā pret partizāniem, geto apsargāšanā.⁵⁸

Cietumi un geto

Latvijā izveidotās nacistu okupācijas represīvās varas raksturīga sistēmas iezīme bija plaši sazarota cietumu, geto un koncentrācijas nometņu sistēma. Pēc SS brigadefirera (ģenerālmajora) V. Štālekera datiem, jau 1941. gada augustā 14 Latvijas cietumos bija 7064 politiskie ieslodzītie un 243 kriminālnoziedznieki.⁵⁹ Lielākā daļa cietumu bija pārpildīti. Rīgas Centrālcietumā bija ieslodzīts divas reizes vairāk cilvēku, nekā tas spēja uzņemt.⁶⁰ Nacistiem vajadzēja intensīvi domāt par jaunu ieslodzījuma vietu izveidi. Viņi ķērās pie koncentrācijas nometņu ierīkošanas un celtniecības.

Vācu okupācijas laikā Latvijā darbojās vairāki geto, kurus veidoja ar mērķi sakoncentrēt ebrejus vienkop lielākajās pilsētās un izmantot tos par darbaspēku. Ļoti aktīvi par geto izveidi iestājās Ostlandes reihskomisārs H. Loze. Viņa galvenais arguments bija tas, ka strādājošie ebreji varētu palīdzēt

vāciešiem nodrošināt karadarbību. Pret H. Lozes plānu asi iebilda vācu Drošības policija un SD, jo tas it kā bija pretrunā ar nacistu plāniem par ebreju totālu iznīcināšanu. Atbildot uz H. Lozes "Pagaidu vadlīniju projektu par atliekumiem pret žīdiem Ostlandes reihskomisariātā", V. Štālekers 1941. gada 8. augustā rakstīja: "Pasākumi, kas projektā paredzēti žīdu jautājuma noregulēšanai, nesaskan ar pavēlēm, kas dotas Drošības policijas un SD operatīvai grupai "A" par apiešanos ar žīdiem Ostlandē. Projektā nav arī ņemtas vērā Austrumu telpā (*Ostraum*) dotās jaunās iespējas žīdu jautājuma nokārtošanai."⁶¹

Pirmo geto 1941. gada jūlija beigās sāka veidot Daugavpilī Grīvas cietoksnī. Sākumā tā drīzāk bija ebreju pirmslikvidācijas noņemšanas vieta. Par īstu geto cietoksnis kļuva tikai oktobrī, kad jau tā iemītnieku skaits no apmēram 14 000 bija samazināts līdz vairākiem simtiem. Pēc R. Langes pavēles pēdējā geto iemītnieku iznīcināšanas akcija notika 1942. gada 1. maijā. Dzīvi palika vienīgi apmēram 250 strādājošie ebreji.

Vislielākais bija Rīgas geto, kura organizēšana tā īsti iesākās pēc 1941. gada 1. septembra, kad visa Latvija nonāca H. Lozes pakļautībā. Geto izvietoja Latgales priekšpilsētā 12 kvartālos, no kuriem vajadzēja pārvietot aptuveni 7000 neebreju iedzīvotāju. Geto izraudzīto vietu ierobežoja "Latgales, Vitebskas, Žīdu, Lauvas, Lielā Kalnu, Lazdonas, Katoļu, Jēkabpils un Lāčplēša iela"⁶². Ebreju pārcelšana uz geto no citiem pilsētas rajoniem notika pa daļām un bija pabeigta 25. oktobrī. Geto tika ievietoti 29 602 ebreji.⁶³ Viņu īpašumu atsavināšana notika vienlaikus ar geto veidošanu. Ebrejiem visas mantas nācās atstāt, izņemot personiskos piederumus, drēbes un vienkāršas mēbeles.

Rīgas geto apsardzi pārraudzīja vācu Kārtības policija. Pēc ebreju slepkavošanas akcijām Rumbulā (1941. gada 30. novembris un 8. decembris)⁶⁴ geto teritorijas vienā daļā uz laiku tika izvietoti no Vācijas atvestie ebreji. 1942. gada februārī viņu skaits sasniedza 11 000. 1943. gada vasarā un rudenī lielāko daļu geto iemītnieku pārvietoja uz Mežaparka koncentrācijas nometni. Vairāk nekā 2000 (vecus cilvēkus, skolotājus, bērnus līdz desmit gadiem, slimos) šā paša gada novembrī no geto aizveda uz Aušvici (lielākā nacistu nāves nometne, tā atradās okupētajā Polijas teritorijā). 1944. gada jūlijā geto tika slēgts.

Liepājā geto izveidoja samērā vēlu — tikai 1942. gada jūnijā, un tas pastāvēja līdz 1943. gada oktobrim. Geto bija visai neliels, tajā atradās 814 iemītnieki, kas tika izvietoti četru ielu 11 mājās, ko apjoza dzelozdrāšu žogs. Visiem no 12 gadu vecuma vajadzēja strādāt smagu darbu. Vēlāk dzīvi palikušie ebreji, kuriem nācās pabūt Latvijas un Vācijas koncentrācijas nometnēs, apstākļus Liepājas geto raksturoja kā skarbus, bet paciešamus.⁶⁵

Koncentrācijas nometnes un karagūstekņu nometnes

Nometni Salaspilī nacisti sāka celt 1941. gada oktobrī, bet pabeidza 1942. gada septembrī. Par šo nometni padomju propagandisti un vēsturnieki ir radījuši daudzus mītus, no kuriem vairāki tiek uzturēti spēkā arī tagad. Joprojām ir sastopami apgalvojumi par Salaspili kā lielāko civiliedzīvotāju iznīcināšanas nometni Baltijā (pat ar gāzes kamerām!), reizes divdesmit trīsdesmit, pat vairāk pārspīlējot patieso upuru skaitu. Savā ziņā visus izdomājumu rekordus pārspēj krievu autors Mihails Krisins, kas 2006. gadā izdotajā grāmatā “SS latviešu leģions” raksta, ka līdzās Osvencimai, Dahavai un Buhenaldei “Salaspils nāves nometne kļuva par vienu no divdesmitā gadsimta vēstures briesmīgākajām lappusēm”. Viņš “citē” F. Jekelnu, kas it kā tiesas prāvā izteicies, ka vācieši laikā no 1941. gada decembra līdz 1942. gada vidum nošāvuši līdz 87 000 ebreju, kuri nonāca Salaspilī no citām valstīm.⁶⁶ Atsauce uz dokumentu gan izpaliek, un līdz ar to pārbaudīt citāta patiesumu nav iespējams. Atliek vien norādīt, ka minētajā laika posmā Salaspils nometne tikai tiek celta un būvdarbos nodarbināti galvenokārt no Vācijas atvestie ebreji. Jaunākajos pētījumos minēts, ka būvfāzes periodā Salaspilī mirušo un noslepkavoto ebreju skaits nedaudz pārsniedza tūkstoti.⁶⁷

Salaspils nometne nebija iekļauta pat nacistu koncentrācijas nometņu sarakstā, jo tā nebija pakļauta Koncentrācijas nometņu inspektoram, vēlāk SS saimniecības galvenajai pārvaldei. Vācu iestādes to dēvēja par paplašinātu policijas cietumu un darba audzināšanas nometni. Padomju propaganda un historiogrāfija izvēlējās Salaspils nometnei galīgi nepiemērotu apzīmējumu — “nāves nometne”. Par nāves nometnēm parasti dēvē nometnes, kur upurus nogalina tūlīt pēc viņu atvešanas (nacistiskajā Vācijā un tās okupētajās teritorijās bija septiņas nāves nometnes). Nekas tamlīdzīgs nenotika Salaspils nometnē. Skaidrs, ka pēc būtības to var raksturot kā koncentrācijas nometni, ja ar to saprot nometnē valdošos necilvēciskos dzīves apstākļus un ieslodzīto beztiesīgumu. Viņi nesaņēma pienācīgu uzturu, bija pakļauti fiziskiem sodiem un nošaušanas draudiem. Daudzi ieslodzītie to neizturēja un gāja bojā. Cilvēki tika sodīti ar nāvi par bēgšanas mēģinājumiem, rīkojumu neizpildīšanu, pretošanos.

Salaspils nometne bija visai neliela. Kopumā vienlaikus tajā bija ieslodzīti apmēram 2000 līdz 3000 cilvēku. Ieslodzīto kategorijas bija dažādas: politieslodzītie, ebreji, no leģiona dezertējušie, darba kavētāji, nacionālās pretošanās kustības dalībnieki. 1943. gada vasarā Salaspils nometne arvien

izteiktāk sāka pildīt tranzītnometnes funkcijas. Šeit pirms izzūstīšanas frontes nocietinājuma darbos uz dažām dienām ievietoja cilvēkus no Latgales, Baltkrievijas un Krievijas, kurus turēja aizdomās par sadarbību ar partizāniem.⁶⁸ Nometnē atradās arī cilvēki, kas gaidīja spriedumu, nopratināšanu vai ievietošanu Rīgas Centrālcietumā.

1943. gada vasarā speciāli ebrejiem tika izveidota koncentrācijas nometne Mežaparkā (*Rīga–Kaiserwald*). Tā vairāk bija reģistrācijas un sadales centrs, no kura ieslodzītos sūtīja darbā vai uz citām nometnēm (filiālēm). Divas lielākās no filiālēm atradās Dundagas apkārtnē, kur ebrejiem bija jāīsteno H. Himlera iecere par SS lauku novada (ģermāņu kolonijas) izveidošanu Ziemeļkurzemē. Paliela nometne atradās Elejā, kur ebreji Meitenes stacijas tuvumā lika dzelzceļa sliedes. Sīkākas nometnes bija izkaisītas pa visu Kurzemi: Ķurbē, Rojā, Mazirbē. Viena no Mežaparka koncentrācijas nometnes filiālēm bija Lietuvā, Kretingā. Pēc pazīstamā holokausta pētnieka Marģera Vestermaņa datiem, Mežaparka nometnē bija reģistrēti ap 15 000 ieslodzīto.⁶⁹

Netālu no Šķirotavas stacijas Jumpravmuižā tika ierīkota nometne no Eiropas valstīm atvestajiem ebrejiem. Šeit galīgi nepiemērotos apstākļos (šķūņos un būdās) tika izmitināti vairāki tūkstoši cilvēku. Ebrejus nodarbināja visdažādākajos darbos — muižas iekārtošanā, akmeņlauztuvēs pie Daugavas un amatnieku darbnīcās, kas atradās muižas apkaimē. Nometnes komandants bija Rūdolfis Zeks. Sākumā ebrejus nometnes iekšpusē un ārpusē apsargāja SD latviešu nodaļa, bet no 1942. gada janvāra iekšējās policijas pienākumus pārņēma ebreju policijas spēki. Daudzi no šīs nometnes iemītniekiem tika noslepkavoti 1942. gada martā Biķerniekos. 1943. gadā dzīvi bija palikuši ap 450 ieslodzīto.⁷⁰

Pavisam maza vērtība jaunākajā Latvijas historiogrāfijā ir pievērsta padomju karagūstekņu nometnēm nacistu okupācijas laikā — tās pieminētas tikai garāmejojot. Vērmahta pavēlniecības pārziņā esošās sagūstīto sarkanarmiešu nometnes atradās vairākās vietās Latvijā: Rīgā ar sešām filiālēm (Salaspilī u. c.), Daugavpilī, Rēzeknē un Jelgavā.⁷¹ Daudzi padomju karagūstekņi (it īpaši pirmajā gadā) tika nogalināti vai gāja bojā bada, slimību un smagā darba dēļ. Cik liels bija bojāgājušo skaits? Padomju vēstures literatūrā visu laiku tika minēts un atkārtots visai pārspīlēts skaitlis — 330 000 cilvēku.⁷² Jāpiekrīt Latvijas vēstures institūta pētniekam Dzintaram Ērglim, kas norāda, ka padziļināti jāpēta jautājums par padomju karagūstekņu nometnēm, lai “atbrīvotos no komunistiskās ideoloģijas dogmām un faktoloģiskajiem izkropļojumiem par nacistu noslepkavoto un badā nomērdēto Sarkanās armijas karavīru kopskaitu”⁷³.

Ar bēguļojošu padomju karagūstekņu slēpšanu cieši ir saistīta viena no lielākajām traģēdijām Latvijā nacistu okupācijas laikā — Rēzeknes apriņķa Audriņu ciema nodedzināšana un visu 200 ciema iedzīvotāju nošaušana, kas notika 1942. gada janvārī. Šādā veidā nacisti centās iebiedēt Latvijas iedzīvotājus un nepieļaut līdzīgu gadījumu atkārtošanos. Operatīvās grupas “A” komandieris V. Štālekers savā atskaitē norādīja: Audriņu ciema “30 vīriešu kārtas iedzīvotāju eksekūciju izdarīja atklāti Rēzeknes tirgus laukumā. Par sodīšanu paziņots Latvijā iznākošos dienas laikrakstos un 6000 Latvijas ciemos izkārtos plakātos”⁷⁴.

Tiesas

Viens no nacistu represīvajiem orgāniem bija tiesas, kuras izmantoja, lai izrēķinātos ar režīma pretiniekiem un nepaklausīgajiem. Ar 1942. gada 1. janvārī stājās spēkā noteikumi “Par Vācu tiesu jurisdikcijas noteikšanu un uzbūvi ieņemtajos austrumu apgabalos”. Latvijas teritorijā tika izveidotas divu līmeņu vācu tiesas — tā dēvētā vācu tiesa kā pirmās instances tiesa (tās pārziņā darbojās arī Sevišķā tiesa) un vācu virstiesa kā apelācijas tiesa. Vācu tiesas iztiesāja visas tās civillietas un krimināllietas, kurās vismaz viena no pusēm bija vācietis, vai arī lieta skāra Vācijas intereses.

1942. gada janvārī okupēto austrumu apgabalu ministrs A. Rozenbergs izdeva rīkojumu par ārkārtēju tiesu dibināšanu, kuru jurisdikcijai vācieši nebija pakļauti. Ārkārtējās tiesas varēja saukt ģenerālkomisārs, ja vietējie iedzīvotāji bija izdarījuši smagu pārkāpumu. Tās sastāvā bija policijas virsnieks (priekšsēdētājs) un divi viņa padotie. Šīs tiesas parasti piesprieda nāvessodu, un to lēmumi nebija pārsūdzami. Vienīgi ģenerālkomisārs varēja arī spriedumu neapstiprināt.

Latvijā darbojās arī vietējās tiesas. Pirmajā okupācijas gadā daļēji tika atjaunota neatkarīgās Latvijas tiesu sistēma (zemākās instances tiesas). Zemes pašpārvaldes ietvaros izveidoja Tieslietu ģenerāldirekciju, kuras darbība bija stipri ierobežota, lai gan nacistu režīma pastāvēšanas pēdējos gados direkcijai pakļautās tiesu instances iztiesāja gandrīz vai katru lietu, kas attiecās tikai uz latviešiem. Vietējās tiesas sadarbojās ar vācu tiesām, palīdzēja pārbaudīt arī politiskos noziegumos apsūdzēto latviešu lietas, noskaidrot, vai tas vai cits cilvēks nav apcietināts uz apmelojumu pamata.

Okupācijas varas likumi un rīkojumi paredzēja bargus sodus. Nāvessods draudēja daudzos gadījumos — par vēršanos pret nacistisko Vāciju un musi-

nāšanu uz nepaklausību, par sakariem ar ienaidnieka aģentiem, izpletņlēcējiem un bandītiem, kā arī par mantas bojāšanu utt. Ilgus gadus cietumā varēja piespriest par ārzemju raidstaciju klausīšanos, nepatiesu ziņu izplatīšanu, pārtikas slēpšanu un realizēšanu bez atļaujas un citiem pārkāpumiem.

4. HOLOKAUSTS

Ebreju iznīcināšanas norise

Holokausts bija ekstrēmākais genocīda veids 20. gadsimtā: *visi ebreji un visur*, kur tika nodibināts vācu okupācijas režīms, bija lemti bojāejai; tas bija totāls un universāls genocīds. Latvijas, tāpat kā citu okupēto zemju, ebreji tika iznīcināti tikai tāpēc, ka to bija okupējusi nacistiskā Vācija; holokausta ieceres un plāni tika izstrādāti tikai Vācijā. Neatkarīgajā Latvijā, kas pastāvēja līdz 1940. gada 17. jūnijam, nebija un nevarēja būt nekādi plāni, pat ne iedomu līmenī, par ebreju iznīcināšanu. Holokausts bija lielākais kriminālnoziegums, kas bija pastrādāts uz Latvijas zemes jaunāko laiku vēsturē. Galvenās upuru grupas bija trīs: pirmkārt, tie bija Latvijas ebreji, kas atradās Latvijas teritorijā vācu okupācijas sākumā; tika noslepkavoti apmēram 70 000 cilvēku. Otrā lielākā upuru grupa bija no Vācijas reiha atvestie ebreji — noslepkavoto skaits ir 20 000–22 000.⁷⁵ Treškārt, tie bija Lietuvas ebreji, kas bija bēgusi no Lietuvas pēc 1941. gada 22. jūnija, nonākuši Latvijā, bet nebija paspējuši nokļūt tālāk — PSRS iekšienē, kā arī tie, kas no okupētās Lietuvas tika deportēti uz koncentrācijas nometni *Riga–Kaiserwald* laikā no 1941. gada beigām līdz 1944. gada sākumam. Upuru skaitu šajā grupā ir grūti noteikt, jo nav precīzu ziņu par to, cik daudz cilvēku 1941. gada jūnija beigās atbēguši uz Latviju. Iespējams, ka okupētās Latvijas teritorijā tika nogalināti vai gāja bojā nometnēs pāri par 1000 Lietuvas ebreju. Kopā upuru skaits varētu sasniegt pat 90 000.

Pēc vācu uzbrukuma Padomju Savienībai ebreju masveida iznīcināšana sākās visās okupētajās teritorijās, taču slepkavošanas veids un apjomi nereti atšķīrās. Grūti izskaidrojams iemesls, kāpēc ebreju iznīcināšana okupētajā Lietuvā un Latvijā bija daudz sistemātiskāka un aptverošāka nekā tajā pašā laikā okupētajā Baltkrievijā vai Rietumukrainā (Galīcijā). Galvenā loma ebreju iznīcināšanā tika ierādīta četrām speciālām drošības dienesta — SD — grupām — *Einsatzgruppe EG*. Baltija bija lielākās grupas — *Einsatzgruppe A* — pārziņā; šajā grupā bija 990 cilvēku (bija iecerēts, ka grupa iznīcinās lielo Ļeņingradas

ebreju kopien), ieskaitot 13 sievietes — sekretāres un 51 tulku;⁷⁶ grupu komandēja brigādes ģenerālis Valters Štālekers (*Stahlecker*). Tomēr šī grupa nebija vienīgā ebreju iznīcināšanas organizētāja un īstenotāja. Noteikti jāuzsver, ka visi vācu okupācijas spēki un iestādes tā vai citādi bija iesaistīti holokaustā. Piemēram, vislielākā nogalināšanas akcija — aptuveni 25 000 cilvēku iznīcināšana Rīgā, Rumbulā 1941. gada 30. novembrī un 8. decembrī — tika īstenota, paļaujoties ne tik daudz uz SS vai SD, bet uz dažādām vācu policijas vienībām. Holokaustā piedalījās arī vācu armijas — vērmahta (īpaši lauku komandantūras, *Feldkommandantur*) daļas, jūras kājnieki, visu veidu policija — gan policijas bataljoni, gan civilpolicija. Arī okupācijas Civilpārvalde (tieši tā pavēlēja pārvietot ebrejus trijiem geto — Rīgā, Daugavpilī, Liepājā; tās pakļautībā bija, piemēram, geto administrācija un ieslodzīto izmantošana par darbspēku; savukārt pavēli par geto padomes — *Judenrat* — nodibināšanu izdeva vērmahts, ar to vēlreiz apstiprinot arī savu piedalīšanos holokaustā) bija iesaistīta ebreju iznīcināšanas organizēšanā un pat īstenošanā. Holokausts okupētajā Latvijā norisa šādi.

Ebreju nogalināšana sākās jau otrajā dienā pēc vācu iebrukuma — 23. jūnijā Grobiņā, netālu no Liepājas, operatīvās grupas “A” apakšvienības — pirmās einzackomandas (*EK 1 a*) locekļi nogalināja sešus vietējos ebrejus. Vienlaikus pirmos soļus pretim ebreju iznīcināšanai spēra vērmahts un Jūras spēki; tās bija vācu komandantūras, kas tika nodibinātas Latvijā, okupācijai sākoties, un to komandanti izdeva pirmos pret ebrejiem vērstos rīkojumus un draudēja ar smagiem sodiem par to pārkāpšanu. Piemēram, Rīgā 2. jūlijā pirmo pretebreju rīkojumu izdeva Rīgas militārais komandants vērmahta pulkvedis Vilhelms Ullerspergers; Liepājā savukārt vara atradās komandanta karakuģu kapteiņa Briknera (*Bruckner*) rokās, un, pildot tieši viņa pavēli, 3. jūlijā viena no operatīvās grupas “A” apakšvienībām, ko komandēja Erhards Grauels (*Grauel*), sāka ebreju nogalināšanu Liepājā, kur slepkavošanu veica arī vācu jūras kājnieki. 5. jūlijā Brikners izdeva tobrīd visaptverošāko pret ebrejiem vērsto rīkojumu, kas sastāvēja no 11 punktiem⁷⁷ (tieši armijas pārstāvji visā okupētajā Latvijā izdeva rīkojumus, kuru saturs bija šāds: vispirms tika īstenota ebreju ierobežošana, norādot to, ko ebreji nedrīkst darīt, piemēram, nedrīkst uzturēties ielās pēc 18.00 vakarā līdz 7.00 no rīta, nedrīkst iepirkties veikalos, un nosakot citus ierobežojumus; pēc tam sekoja ebreju reģistrācija un uzskaitē; tad — ebreju iezīmēšana ar speciālām zīmēm; tad izolēšana un galu galā — noslepkavošana). Tuvākajās dienās, jūlija sākumā, ebreju slepkavošana tika uzsākta Durbē, Priekulē, Asītē, Rīgā — gandrīz

visās vietās, kas jau bija nonākušas vācu rokās. Līdz 1941. gada novembra beigām vissmagākā atbildība par ebreju slepkavošanas tiešu organizēšanu un īstenošanu gulstas uz otro einzackomandu (*EK 2*) un tās komandieri Rūdolfu Bacu (*Batz*).

Lai arī ebreju nogalināšanu vācieši bija uzsākuši jau pirmajās okupācijas dienās, masveida ebreju iznīcināšana izvērās dažas nedēļas vēlāk. Lai to iesāktu, vāciešiem bija nepieciešams, pirmkārt, izveidot un nostiprināt okupācijas varas sistēmu; otrkārt, bija jānodrošina vietējo iedzīvotāju piedalīšanās ebreju iznīcināšanas sagatavošanā (vietējai latviešu administrācijai tika uzdots reģistrēt visus attiecīgā administratīvajā teritorijā dzīvojošos ebrejus) un slepkavošanā (tika nodibināta tā sauktā latviešu paš aizsardzība un speciālās latviešu SD vienības — sk. turpmāk). Pirmie masveidā tika nogalināti Latvijas provinces, mazpilsētu ebreji. Nogalināšana parasti ilga divas trīs nedēļas, un līdz augusta vidum jau bija iznīcināta liela daļa Latvijas provinces ebreju, bet Zemgalē jau bija noslepkavoti visi. Slepkavošanas gaitā izmantoja divas pieejas: dažreiz nogalināšana notika vairākos posmos, vispirms nogalināja vīriešus, vēlāk — sievietes un bērnus, bet dažreiz vienlaikus tika nogalināti visi (kā jau tika minēts, pirmais totālās iznīcināšanas gadījums bija Aucē 11. jūlijā, kad vienlaikus nogalināja visus ebrejus, arī sievietes un bērnus). Galvenās vienības, kas nogalināja provinces ebrejus, bija vācu SD grupas, Viktora Arāja un Mārtiņa Vagulāna komandētās latviešu SD vienības, vietējās latviešu paš aizsardzības grupas.⁷⁸

Okupētās Latvijas ebreju absolūtais vairākums tika nogalināts divos laika posmos. Pirmais bija tā sauktais *Einsatzgruppen* posms, kad slepkavošanu vadīja, organizēja un daļēji īstenoja operatīvās grupas un to apakšvienību komandieri. Tas ilga no 1941. gada jūlija līdz augusta beigām, kad tika nogalināti vairāki tūkstoši ebreju Rīgā, Biķernieku mežā, un praktiski visi provinces ebreji. Šajā laikā tika noslepkavoti aptuveni 30 000 cilvēku. Lai arī septembrī un oktobrī vēl nogalināja ebrejus Liepājā, Daugavpilī un Aizputē (27. oktobrī nogalināja vairāk nekā 300 cilvēku), līdz novembrim bija iestājusies atelpa salīdzinājumā ar vasaru. Taču Berlīnē jau izpaudās neapmierinātība ar pārāk lēno, kā H. Himleram likās, ebreju iznīcināšanas norisi. H. Himlers uzskatīja, ka divi augstākie komandieri, kuriem bija jāveic holokausts okupētajā Latvijā, nebija izrādījuši pienācīgu apņēmību. V. Štālekera bija uzturējies Latvijā tikai divas nedēļas un jau jūlija vidū bija devies Ļeņingradas virzienā, kur viņš cerēja iegūt slavu ar ebreju un padomju partizānu iznīcināšanu (notika otrādi — sarkano partizānu raidītā lode izdzēsa viņa dzīvību 1942. gada 18. martā).

Savukārt grupenfīrers H. Ā. Prīcmanis, augstākais SS un policijas vadītājs Ostlandē, bija sācis nosliekties par labu Ostlandes vācu civilās administrācijas vadības viedoklim, kas paredzēja ne tik daudz ebreju iznīcināšanu, cik viņu saglabāšanu kā darbaspēku reiha labā. H. Himlers novembrī nomainīja H. Prīcmani ar obergruppenfīreru F. Jekelnu, kas bija viens no visnežēlīgākajiem un aktīvākajiem ebreju iznīcināšanas organizētājiem visā Austrumu frontē. Ukrainā F. Jekelns bija vadījis divas vislielākās slepkavošanas okupētajās teritorijās: augustā beigās divu dienu laikā tika nošauti vairāk kā 20 000 ebreju Kameņecā-Podoļskā, bet 29. un 30. septembrī — 33 000 Kijevas ebreju Babij Jarā; šī slepkavība nogalināto skaita ziņā palika nepārspēta visa kara laikā, un, lai arī tā tika īstenota, upurus nošaujot, iespējams, ka tik liels cilvēku skaits divās dienās netika iznīcināts pat nāves nometnēs, kuras tika uzbūvētas vācu okupētajā Polijā un kurās slepkavošanai bija industriāls raksturs (gāzes kameras).

F. Jekelns ieradās Rīgā 1941. gada 16. novembrī un nekavējoties sāka organizēt Rīgas ebreju slepkavošanu. Viņš pats izvēlējās slepkavības vietu — Rumbulu, aptuveni 10 kilometrus no Rīgas geto, kurā bija ieslodzīti ebreji, un savāca vienības slepkavošanas veikšanai. Tie bija vācu SD spēki un vācu Kārtības policija, kā arī četras latviešu vienības: V. Arāja komanda, latvieši, kas apsargāja geto (arī pakļauti SD); Rīgas apriņķa policija un Rīgas iecirkņu policija (lielākā grupa). Šo vienību uzdevums bija izdzīt ebrejus no geto, pārbaudīt, vai kāds nav noslēpies, sakārtot ebrejus kolonnās un nodrošināt to nonākšanu Rumbulā, savākt nāvei nolemto saiņus un drēbes un aizdzīt upurus līdz trijām bedrēm. Pašu šaušanu Rumbulā veica tikai F. Jekelna personīgā apsardze un šoferi, iespējams, kādi 12 vai nedaudz vairāk vīri. Rumbulas slaktiņā 30. novembrī un 8. decembrī tika nogalināti aptuveni 24 000 Rīgas ebreju un 1000 no Vācijas atvesto ebreju. Pēc Rumbulas dzīvi bija palikuši tikai 6000 Latvijas ebreju, kurus bija nolemts izmantot kā darbaspēku.⁷⁹ Tas nozīmēja, ka 1941. gada decembrī Ostlandes reihskomisāram H. Lozem tomēr bija izdevies panākt to, ko viņš nebija spējis pirms Rumbulas — saglabāt daļu no ebrejiem kā darbaspēku. Šādu nostāju atbalstīja arī vērmahts. Sākot ar 1942. gada februāri, darbaspējīgie ebreji vecumā no 16 līdz 32 gadiem tika saglabāti un izvietoti Rīgas geto paliekās (tā sauktajā mazajā geto), bet vēlāk — vairākās koncentrācijas nometnēs. Sākot ar 1944. gada vasaras beigām, dzīvajos palikušie no šīm nometnēm tika deportēti uz nometnēm Vācijā. Vienlaikus ar Rīgas ebreju iznīcināšanu Rumbulā okupētajā Latvijā sāka pienākt vilcienu sastāvi ar ebrejiem no reiha, kurus bija paredzēts noslepkavot Latvijā. Kā jau tika minēts, 30. novembra agrā rītā, vēl pirms Rīgas ebreju iznīcināšanas, Rumbulā tika nošauti

pirmie 1000 no Vācijas atvestie ebreji. Decembra sākumā pienāca četri sastāvi ar Nirnbergas, Štutgartes, Vīnes un Hamburgas ebrejiem, kam sekoja citi sastāvi līdz pat 1942. gada decembrim. Lielākā daļa deportēto tika tūlīt pat nogalināti Biķerniekos, pat neizvietojot viņus geto; daļu no deportētajiem 1943. gada novembrī aizveda uz Aušvices nāves nometni un nogalināja tur.⁸⁰ No okupētās Latvijas un uz Latviju deportētajiem ebrejiem izdzīvoja tikai 1182 cilvēki.⁸¹

Ebreju totālā iznīcināšana gan okupētās Latvijas teritorijā, gan ārpus tās turpinājās līdz pašai nacistiskās Vācijas sakāvei 1945. gada maijā. Lai arī Latvijas teritorijas lielākā daļa jau 1944. gada rudenī nonāca Sarkanās armijas rokās, līdz pat maija sākumam vācu okupācija vēl pastāvēja Kurzemē, kur mežos slēpās vairāki desmiti no Dundagas koncentrācijas nometnes izbēgušo ebreju (aptuveni 50 cilvēki), no kuriem puse tika notverta un noslepkavota. Liepājā līdz 1945. gada martam atradās precīzi nenoskaidrots skaits ebreju, kurus 1944. gada oktobrī, īsi pirms Rīgas krišanas Sarkanās armijas rokās, izveda no koncentrācijas nometnes "Lenta". Daļa no viņiem palika Liepājā līdz Vācijas kapitulācijai, daļa 1945. gada martā tika pārvesta uz Hamburgu Vācijā. Arī tiem ebrejiem, kas no 1944. gada 6. augusta līdz septembra beigām (varbūt pat vēl līdz oktobra sākumam)⁸² no koncentrācijas nometnes *Riga-Kaiserwald* tika izvesti uz Štuthofas koncentrācijas nometni Vācijā, holokausts beidzās tikai pēc Vācijas kapitulācijas.

Gandrīz pilnīgu, totālu iznīcināšanu vācu okupācijas gados piedzīvoja arī **garīgi slimie**, ieskaitot garīgi slimos ebrejus, kas tika iznīcināti. Nacistiskajā Vācijā garīgi slimo iznīcināšana tika motivēta divējādi. Pirmkārt, tā bija bioloģiska, rasistiska motivācija: nacistu priekšstats izredzētajai vāciešu — āriešu rasei bija jāievēro rases higiēna (*Rassenhygiene*) un rases tīrība, kuru garīgi slimie apdraudēja, nododot slimības nākamajai paaudzei (nacistu apsēstība ar iedzimtību). Jau 1938. gada beigās un 1939. gada sākumā Vācijā sāka dot nāvējošas injekcijas bērniem ar smagām (arī garīgām) slimībām. Otra motivācija nebija ideoloģiskas, bet praktiskas dabas: garīgi slimie patērēja pārtiku un citus resursus, ko varēja izmantot veselie. Šī motivācija kļuva jo aktuāla, sākoties karam: 1939. gada oktobrī Hitlers pavēlēja iznīcināt daudzus tūkstošus garīgi slimo okupētajā Polijā (te bija pat zināma sakarība ar vācbaltiešu izbraukšanu no Latvijas un Igaunijas — *Heim ins Reich* — "Mājup uz reihu" — un viņu izvietošanu okupētajā Polijā: dažas slimnīcas un sanatorijas, kurās atradās garīgi slimie, bija paredzēts nodot vācbaltiešu izmitināšanai). Garīgi slimo iznīcināšana pašā Vācijā izraisīja stiprus protestus, ko izteica arī baznīcas aprindas. Šo protestu rezultātā 1941. gada augustā garīgi slimo

iznīcināšanu Vācijā gandrīz pilnībā apturēja, taču okupētajās teritorijās tā tika īstenota bez apstājas, ar kodētu nosaukumu *Aktion – 4*. Sākot ar 1941. gada decembri, garīgi slimos sāka iznīcināt arī pirmajā nāves nometnē, kur cilvēkus nogalināja gāzes kamerās — *Chelmo* nometnē okupētajā Polijā. Okupētajā Latvijā garīgi slimo iznīcināšana netika pamatota ar bioloģiskiem un rasistiskiem apsvērumiem: Austrumeiropas tautas netika uzskatītas par līdzvērtīgām vāciešiem, un par viņu rases tīrību vācieši nerūpējās. Te spēkā bija otrs motīvs: garīgi slimie patērē pārtiku un aizņem telpas, kuras var izmantot okupantu interesēs.⁸³

Pirmie tika nogalināti Daugavpils psihiatriskās slimnīcas pacienti, kurus izveda uz Aglonu un tur 1941. gada 22. augustā nošāva, bojā gāja 544 cilvēki; šaušanu veica ne tikai vācieši, bet arī daži Aglonas latviešu paš aizsardzības locekļi Aleksandra Zudāna vadībā. Nākamie upuri bija citu psihiatrisko slimnīcu pacienti — ebreji. 1941. gada 1. septembrī latviešu Drošības palīgpolīcijas vīri leitnanta B. Bogdanova vadībā nošāva vairāk nekā 100 ebreju, kas bija ārstējušies Rīgā, Sarkankalna slimnīcā. Tika nošauti arī Jelgavas un Strenču slimnīcu pacienti — ebreji. Ebreju iznīcināšanai sekoja neebreju noslepkavošana: 1942. gada 8. janvārī nošāva 440 Jelgavas psihiatriskās slimnīcas pacientu. Svarīgi atzīmēt, ka viņu nogalināšanu bija organizējis ne tikai vācu drošības dienests (SD), bet arī vācu okupācijas civilās pārvaldes Zemgales apgabala komisārs Valters Eberhards fon Medems. Tāpat kā ebreju iznīcināšanā, arī garīgi slimo noslepkavošanas organizēšanā piedalījās vācu civilā pārvalde (uzrunājot Jelgavas ārstus, V. Medems bija paziņojis, ka garīgi slimie patērē pārtikas vielas, kas ir vajadzīgas kareivjiem). Iespējams, ka Jelgavas slimnīcas pacientu iznīcināšanā piedalījās arī V. Arāja komanda. Kopumā vācu okupācijas laikā Latvijā tika nogalināti aptuveni 2372 garīgi slimie cilvēki.⁸⁴

Nākamā upuru grupa, kas tika pakļauta genocīdam, bija **čigāni**. Tomēr salīdzinājumā ar ebrejiem un garīgi slimajiem nacistu attieksmē pret čigāniem bija vairākas atšķirības. Čigānu iznīcināšana nekad neieņēma tik centrālu vietu nacistiskās Vācijas ideoloģijā un darbībā, kā tas bija ar ebrejiem. Nostāja pret čigāniem nereti bija diezgan nekonsekventa, to noteica nacistu nespēja viennozīmīgi atbildēt uz galveno jautājumu: vai čigāni ir vai nav rasiski pilnvērtīgi (vai viņi ir vai nav ārieši). Līdz 1943. gada sākumam dominēja galvenokārt priekšstats par čigānu rasistisku nepilnvērtību, kura rezultātā notika plaša čigānu — īpaši klejojošo, kas tika uzskatīti par sociāli kaitīgiem, — iznīcināšana (arī Aušvices nāves nometnē). 1943. gada 27. februārī H. Himlers tomēr paziņoja, ka čigānos ir arī pozitīvs rasiskais elements; tas izglāba to

čigānu dzīvību, kuri vēl nebija iznīcināti (tiesa, ne visur, piemēram, Vācijas sabiedrotā Horvātijā nenodarbināja sevi ar jautājumu par čigānu rasisko piederību, bet veica gan ebreju, gan čigānu totālu genocīdu, nogalinot pāri par 25 000 čigānu).

Vācijas okupētajās teritorijās nostāja pret čigāniem bija nekonsekventa. Okupētajā Latvijā 1941. gada vasarā un rudenī, kamēr notika masveida ebreju iznīcināšana, čigānus gandrīz neaiztīka, izņemot tikai divas vietas: augustā tika nošauti 43 čigāni Abrenes apriņķa Baltinavas pagastā, bet decembra sākumā — 101 Liepājas čigāns.⁸⁵ Vistraģiskākais un liktenīgais čigāniem bija 1942. gads — tiem, kas netika nogalināti šajā gadā, bija lielas izredzes izdzīvot. 1942. gada 4. un 5. janvārī nošāva Rēzeknes pilsētas un apriņķa čigānus, 5. janvārī — 130 Ludzas čigānus, maija sākumā — 173 no Liepājas un Kuldīgas apriņķiem, jūnijā pie Valguma ezera pāri par 200 Tukuma čigānu. Čigānu slepkavošanas pavēles deva tikai vācieši, un nav zināmi gadījumi, kad latviešu policisti pēc savas iniciatīvas būtu iznīcinājuši čigānus. Latviešu policistiem vai vietējo pašvaldību vadītājiem bija pat iespēja vismaz mēģināt glābt čigānus.

Saskaņā ar F. Jekelna 1942. gada 14. janvāra pavēli čigāni ar “pastāvīgu dzīves vietu, kuriem ir kārtīgs darbs, ja viņi sabiedrībai nav bīstami politiskā vai kriminālā ziņā” nebija jāiztiek. Visus Sabiles čigānus izglāba pilsētas galva Mārtiņš Bērziņš. Čigāniem viņa vārds ir tas pats, kas ebrejiem Žanis Lipke. Gluži citāds liktenis bija Bauskas čigāniem — visi Bauskas apriņķa čigāni 1941. gada beigās un 1942. gada sākumā bija “vietsēži” un nebija klaiņojoši, tātad Bauskas latviešu policijas vadībai bija iespēja viņus izglābt, taču, kad 1942. gada pavasarī Bauskas apriņķa un policijas priekšnieks Augusts Dzenītis saņēma vācu SD rīkojumu sākt risināt “čigānu jautājumu”, viņš neko nedarīja, lai glābtu čigānus. Gluži otrādi — čigāni tika savākti no daudziem pagastiem un maijā aptuveni 200 nošauti; slepkavas bija daži vācieši un daži vietējie latviešu policisti. A. Dzenītis pats atradās šaušanas vietā. Kopumā vācu okupācijas gados tika iznīcināti apmēram 2000 čigānu — gandrīz puse no Latvijā dzīvojušajiem čigāniem.⁸⁶

Vietējo iedzīvotāju līdzdalība holokaustā

Vieni un tie paši apstākļi, proti, vācu okupācija, izraisīja pilnīgi pretēju rīcību: vieni, riskējot ar savu dzīvību, glāba ebrejus (par ebreju glābšanu okupētajā Latvijā draudēja nāvessods) — kā jau tika minēts historiogrāfiskajā pārskatā. Viņi, protams, bija absolūtais mazākums. Cits mazākums tajos pašos

apstākļos ebrejus nogalināja, bet iedzīvotāju absolūtais vairākums bija malā stāvētāji. Vietējie iedzīvotāji dažādā veidā piedalījās ebreju iznīcināšanā un no tās izrietošajos notikumos: pirmie, protams, bija tiešie slepkavas, viņu atbildība un noziedzība ir neapstrīdama. Tuvu viņiem bija tie, kas paši nešāva, bet apsargāja nāvei nolemtos ebrejus un veda viņus uz slepkavības vietu. Viņu vaina ir gandrīz tikpat liela. Citi, iespējams, bija iesaistīti tikai ebreju uzskaitē. Citi — nereti piespiedu kārtā — raka bedres un aizbēra tās pēc slaktiņa vai apsargāja nogalināto mantu. Citi uzskaitīja noslepkavoto (savu bijušo kaimiņu, ar kuriem blakus nereti bija nodzīvoti pat daudzi gadu desmiti) mantu, to dalīja un piesavinājās — tā bija vislielākā iedzīvotāju grupa, kuras amoralitāte un alkatība nereti bija šokējoša (piemēram, Neretas iedzīvotājs Jānis Šteinbergs apraka nošautos ebrejus un apsargāja nogalināto mantu, par ko saņēma, viņa paša vārdiem runājot, “2 bikses un 2 veļas pārus”⁸⁷).

Vācieši ebrejus masveidā sāka iznīcināt tikai pēc tam, kad visā okupētajā Latvijā bija izveidojuši tā dēvēto paš aizsardzību (*Selbsschutz*⁸⁸). Tas bija pirmais nopietnākais vācu pasākums, lai iesaistītu vietējos iedzīvotājus ebreju iznīcināšanā un realizētu Berlīnē izstrādāto plānu: izmantot visus līdzekļus, lai radītu priekšstatu, ka ebreju iznīcināšanu ir iesākuši un veic paši vietējie iedzīvotāji pēc savas iniciatīvas. Pirmajās vācu okupācijas dienās pēc vācu ierosmes un pavēles visos Latvijas administratīvajos iedalījumos tika noorganizētas paš aizsardzības komandantūras, kopā — vairāki simti. Vācieši (SD vai armija) kontrolēja latviešu paš aizsardzības vienības vismaz divos līmeņos — ar apriņķu latviešu komandantūrām, ko uzraudzīja vācieši, un vietējām vācu komandantūrām (tajās vietās, kur bija vācu SD reģionālie pārstāvji, viņi tieši kontrolēja latviešu paš aizsardzību). Daudzās vietās Latvijā, kur dzīvoja ebreji, paš aizsardzības vienības piedalījās ebreju iznīcināšanā, taču nav pamata uzskatīt, ka visas vienības nodarbojās tikai ar ebreju nogalināšanu. Saskaņā ar vācu plāniem paš aizsardzības vienības nebija paredzētas kā ilgtermiņa vienības, tās bija domātas tikai ebreju iznīcināšanai okupācijas sākuma posmā.⁸⁹ 1941. gada augusta vidū vācieši pavēlēja gandrīz visas šīs vienības slēgt, jo tās bija izpildījušas galveno vācu iecerēto uzdevumu — vāciešu vadībā gandrīz visi ebreji no Latvijas mazpilsētām bija savākti un nošauti (Ventspilī paš aizsardzības vienība pastāvēja līdz oktobra sākumam tieši tāpēc, ka vēl nebija nogalināti visi ebreji; pēc viņu nogalināšanas paš aizsardzība tika slēgta arī Ventspilī⁹⁰).

Ebreju iznīcināšanā piedalījās arī latviešu palīgpolicija (*Hilfsspolizei*), ko vācieši izveidoja, sākot ar 1941. gada 1. jūliju, Rīgā, pulkvežleitnanta Volde-māra Veisa vadībā. Nedaudz vēlāk palīgpolicija tika izveidota Daugavpilī,

Rēzeknē, citās lielākās pilsētās un pat laukos. Lai gan palīgpolicija veica arī civilās policijas funkcijas, tomēr jau no paša jūlija sākuma tā aktīvi piedalījās ebreju nogalināšanā, tāpat kā dažas citas latviešu civilās policijas vienības (piemēram, Rīgas ostas policija un Rīgas 11. iecirkņa policisti; latviešu policisti piedalījās arī ebreju reģistrācijā, nodrošināja Rīgas geto ārējo apsardzi un piedalījās ebreju konvojēšanā no Rīgas geto uz Rumbulu).⁹¹

Visizplatītākā ebreju iznīcināšana, īpaši provincē, notika šādi: vietējie latviešu pašaisargi vai palīgpolicijas vienības “savāca” ebrejus, tad ieradās kāda SD palīgspēku latviešu vienību vai slepkavošanai speciāli izveidota pagaidu vienība un nogalināja upurus. Lai arī ebreju slepkavošanu organizēja un vadīja vācieši, ļoti reti bija gadījumi, kad vietējie pašaisardzības vai kādas citas vienības locekļi atteicās vai izvairījās no piedalīšanās ebreju nogalināšanā (Mazzalvē, piemēram, atteicās Voldemārs Bruners⁹²). SD latviešu palīgspēki, kas bija izveidoti ebreju slepkavošanai, bija šādi. Pirmā bija Mārtiņa Vagulāna vienība Jelgavā, kas bija izveidota visagrāk — jau 29. jūnijā, bet arī visātrāk atlaista — augusta vidū, kad tā bija veikusi savu uzdevumu un noslepkavojusi Zemgales, galvenokārt — Jelgavas ebrejus. Otra, vispazīstamākā, bija Viktora Arāja komanda, kas izdarīja visvairāk noziegumu un slepkavoja ebrejus vismaz 19 okupētās Latvijas vietās. Tās upuru skaits ir vismaz 26 000 cilvēku, bet tā piedalījās aptuveni 60 000 cilvēku nogalināšanā. Komanda parasti darbojās 40 vīru sastāvā, piemēram, Kuldīgas ebrejus “savāca” un uz nošaušanas vietu Padures mežā konvojēja vietējie pašaisardzībasnieki, pašu šaušanu veica no Rīgas atbraukusī Arāja komandas vienība leitnanta Fēliksa Ģībieša vadībā (līkšus apraka pašaisardzībasnieki).⁹³ Par trešo grupu ir zināms daudz mazāk — tā bija Herberta Tidemaņa komandētā SD grupa Valmierā, kas, iespējams, piedalījās arī Valmieras ebreju iznīcināšanā, taču ne jau viena, jo Valmieras ebreju noslepkavošanai bija ieradusies arī Arāja komandas vienība.

Rumbulas slaktiņa laikā Arāja komanda kopā ar latviešu policistiem piedalījās geto ieslodzīto sakārtošanā kolonnā, izdzīšanā no geto, apsargāšanā ceļā uz Rumbulu. Geto teritorijā un pa ceļam uz Rumbulu, iespējams, gāja bojā aptuveni 1000 cilvēku, kuru nogalināšanā piedalījās Arāja komanda (tieši šajā noziegumā droši vien ir piedalījies Herberts Cukurs). No kādiem 1700 cilvēkiem, kurus F. Jekelns bija iesaistījis Rumbulas slaktiņa organizēšanā un nodrošināšanā, vairākums, līdz pat 1000 cilvēkiem, varēja būt latvieši.⁹⁴ SD latviešu palīgvienību loma holokaustā vislielākā bija laikā līdz 1941. gada decembrim; tobrīd šajās vienībās atradās ne vairāk par 500 vīriem. Sākot ar 1942. gadu, Arāja komandas locekļi piedalījās arī ebreju iznīcināšanas akcijās ārpus

okupētās Latvijas, īpaši Minskas apkaimē Baltkrievijā. Noteikt precīzi latviešu skaitu, kuri tieši vai netieši piedalījās ebreju iznīcināšanā, nav viegli; aptuveni runa varētu būt par dažiem tūkstošiem.

Nekas tik lielā mērā neatspoguļoja apkaunojošu morālo pagrimumu kā masveidīgā piedalīšanās ebreju mantas (līdz pat pēdējam sikumam) piesavināšanā, īpaši provincē. Tiešo ebreju slepkavu skaits 1941. gadā bija daži simti, bet mantas piesavināšanā bez mazākā kauna un sāta piedalījās katrs, kurš spēja. Protams, vērtīgāko — īpaši vērtslietas, juvelierizstrādājumus — piesavināja paši vācieši (latvieši, kuri piesavināja to, kas bija paredzēts tikai vāciešiem, dažreiz tika pat sodīti), taču vietējie iedzīvotāji nenoniecina neko, kas bija palicis. Latviešu paš aizsardzības komandantūru loma ebreju mantas piesavināšanā bija liela. Piemēram, Valdemārpilī³⁹ vietējie iedzīvotāji, ieskaitot četras sievietes, šķiroja ebrejiem atņemto, un šī šķirošana kā “papilddarbs” tika apmaksāta ar daļu no ebrejiem atsavinātās mantas vai naudas.⁹⁵ Gandrīz vai visā pilsētiņā — un ne vienā vien — piesavināja kaut ko no ebreju mantas. Vieniem izdevās iegūt pat ebrejiem piederējušu zirgu, citiem — velosipēdu, bet citi, piemēram, kāds P. Grāvītis, kurš Krustpils pagastā bija piedalījies bedres rakšanā, paņēma nošautās ebrejietes mēтели un vēlāk pāršuva par vasaras mēтели sev pašam;⁹⁶ šķiet, viņam neradās nekādi morālas dabas šķēršļi, to valkājot. Būtiska loma ebreju iznīcināšanas attaisnošanā bija vietējai latviešu un krievu preseī, sākot jau ar pašu pirmo izdevumu vācu okupācijas laikā — Mārtiņa Vagulāna rediģēto “Nacionālo Zemgali”, kas sāka iznākt 1941. gada jūnija pašās pēdējās dienās.

Vietējo iedzīvotāju līdzdalība ebreju iznīcināšanā bija ļoti nepieciešama vāciešiem, un tā nodrošināja okupētās Latvijas ebreju (īpaši provincē) nogalināšanu tik īsā laikā; pat Rumbulas slaktiņš, ja tas būtu bijis jānodrošina tikai ar vāciešu spēkiem, būtu aizņēmis vairāk nekā divas dienas, bet jebkura novilcināšana galu galā radīja iespēju izdzīvot kaut vai nedaudz vairāk cilvēkiem.

5. ZEMES PAŠPĀRVALDE UN AUTONOMIJAS JAUTĀJUMS

Otrā pasaules kara sākumā vairākas nacistu iestādes izstrādāja un pārstrādāja dažādus Austrumu ģenerālplāna variantus un uzmetumus. Šis plāns bija iecerēts kā nacistu rasu un kolonizācijas politikas teorētiskais pamats attiecībā uz Austrumeiropu. Taču ir jāpiekrīt vācu autorei Katrīnai Reiheltei, ka ir ļoti

grūti “precīzi definēt Austrumu ģenerālplāna saturu, jo dažādos lēmumu pieņemšanas līmeņos vienā un tajā pašā laikā vai dažādos laikos tika izstrādāti atšķirīgi varianti, turklāt daži no tiem nav saglabājušies”⁹⁷. Vēsturnieku speciālie pētījumi liecina, ka Austrumu ģenerālplāna galīgā redakcija netika sagatavota,⁹⁸ nemaz nerunājot par tā pieņemšanu vai apstiprināšanu. Vācu militārās neveiksmes 1943. gada sākumā jūtami samazināja interesi par šo plānu. Tā izstrāde pakāpeniski tika pārtraukta.

Austrumu ģenerālplāna pirmajā variantā, kas tika izstrādāts 1940. gada pavasarī, Baltija vispār nebija pieminēta, bet otrajā (1942. gada sākums) tā figurēja tikai kā potenciāls ģermanizācijas objekts. Savukārt 1942. gada jūnija sākumā tapušajā plāna versijā Latvija, Lietuva un Igaunija jau bija tieši iekļautas vācu kolonizējamās teritorijās. Minēti arī konkrēti skaitļi, proti, 50 procentus latviešu, lietuviešu un igauņu bija paredzēts pārvietot uz okupētajiem Krievijas apgabaliem.⁹⁹ Šajā gadījumā runa bija par tiem baltiešiem, kuru “rasiskā kvalitāte” nacistiem šķita zema, un līdz ar to viņus — pretēji otriem 50 procentiem — uzskatīja par nederīgiem “pārvāciskošanai”. Viņiem vajadzēja “atbrīvot vietu” vāciešiem, kurus paredzēja lielā skaitā noņemt Baltijā. Reģiona ģermanizācijai un kolonizācijai vajadzēja noslēgties 25 gadu laikā. Piebīdīsim, ja termins “ģermanizēt” nozīmēja arī katra otrā baltieša asimilāciju, tad, liekas, šo uzdevumu tomēr nebūtu iespējams paveikt viena gadsimta ceturksnī. Nacisti gluži vienkārši maldījās.

Austrumu ģenerālplāna dažādie varianti faktiski nenoteica un arī nevarēja noteikt nacistu reālo okupācijas politiku un viņu attieksmi pret baltiešiem. Kara gados viņiem bija svarīgi nodrošināt baltiešu iespējami lielāku lojalitāti un aktīvu līdzdalību vāciešiem nozīmīgu uzdevumu veikšanā. Pieminētā vācu vēsturniece K. Reihelte bez aplinkiem norāda, ka nacistu politiku pret latviešiem galvenokārt ietekmēja tādi faktori kā latviešu pašpārvaldes darbība, kara gaita un latviešu darbaspēka nepieciešamība.¹⁰⁰

Nebūtu lieki šajā sakarā arī pieminēt, ka nacistu nostāja pret baltiešiem visumā bija labvēlīgāka nekā pret daudzām citām toreiz Padomju Savienībā dzīvojošām tautām. Lielākoties to noteica nacistu līderu uzskati, pieņēmumi un izvēlētie vērtību kritēriji. Viņi visai konsekventi un nepārprotami iestājās par diferencētu pieeju dažādām tautām un atšķirīgu politiku. SS reihsfīrers H. Himlers, piemēram, “no sākta gala šķiroja” vecos un jaunos padomju apgabalus. Viņš pieļāva — un to neslēpa —, ka ar Baltijas tautām, kuras tikai īsu brīdi bija pakļautas boļševisma ietekmei, varētu “apieties savādāk nekā ar veco padomju apgabalu iedzīvotājiem”¹⁰¹.

Nacistu attieksme pret valstiskumu Baltijā

Nacisti tomēr neatzina baltiešu pausto tēzi, ka nelikumīgā padomju okupācija nav skārusi Baltijas valstu suverenitāti un tās turpina pastāvēt kā starptautisko tiesību subjekti arī vācu okupācijas apstākļos.¹⁰² Nacisti Latvijas, Lietuvas un Igaunijas teritoriju uzskatīja par okupētiem padomju apgabaliem, jo tas viņiem bija izdevīgi, lai vēlāk starptautiski tiesiskā ziņā neapgrūtinātu Baltijas telpā plānoto pārkārtojumu īstenošanu. Reihskomisariāta *Ostland* izveidošana uzskatāmi liecināja, ka salīdzinājumā ar pārējiem padomju okupētajiem apgabaliem pat pārvaldes sfērā bijušās Baltijas valstis neieguva nekādu īpašu statusu. Tas gan ievērojami apgrūtināja šo apgabalu praktisko pārvaldīšanu, jo nacistu iecerētie galamērķi Baltijā un Baltkrievijā bija stipri atšķirīgi. Arī sabiedriskā struktūra nesen sovietizētajās Baltijas valstīs nebija tāda kā vecajos padomju apgabalos.

Berlīnes negatīvā nostāja pret Baltijas valstu neatkarības atjaunošanu, kuras juridisko pamatojumu izstrādāja toreiz pazīstamais mazākumtautību tiesību eksperts Verners Haselblats (*Hasselblatt*), pēc izcelsmes vācbaltietis,¹⁰³ dažādā veidā atspoguļojās okupēto austrumu apgabalu reihsministra instrukcijās. Jau savā pirmajā rīkojumā Ostlandes reihskomisāram H. Lozem A. Rozenbergs uzsvēra, ka jādara viss iespējamais, lai panāktu, ka tiek aizkavēta prasība atjaunot no Vācijas neatkarīgas igauņu, latviešu, lietuviešu vai baltkrievu valstis. Vienmēr un visur esot jāpaskaidro, ka šie apgabali atrodas Vācijas pārvaldē, kura sarunas risina vienīgi ar tautām, nevis valstīm. Nekādā gadījumā H. Loze nedrīkstēja aizmirst uzsvērt šo zemju agrāko valdību vainu valstiskuma zaudēšanā. Tieši šīs valdības esot bijušas tās, kas sadarbojušās ar Rietumvalstīm un palaidušas garām retu izdevību panākt vienošanos ar Vāciju par savienības izveidi.¹⁰⁴

Nacisti centās arī panākt, lai baltieši mazāk domātu par savu zaudēto valstiskumu un ātrāk to "aizmirstu". Okupēto austrumu apgabalu ministrija izdeva pat speciālas instrukcijas, kurās bija norādīts, kādus apzīmējumus, uzstājoties vai rakstot par norisēm austrumos, drīkstēja vai nedrīkstēja lietot. Tā, piemēram, 1942. gada 31. marta rīkojums noteica, ka jācenšas izvairīties lietot (izņemot valststiesiska rakstura vai stingri vēsturiskus sacerējumus) tādus jēdzienus kā "Baltijas valstis", "bijušās Baltijas valstis" vai "kādreizējās nomaļu valstis". Uz austrumiem paplašināto (vai paplašināt iecerēto) ģenerālapgabalu apzīmēšanai neieteica izmantot arī nosaukumus "Liellietuva", "Lieligaunija" vai "Liellatvija". Visu minēto jēdzienu vietā vajadzēja izvēlēties neitrālākus apzīmējumus, tādus kā "Baltijas zemes", "baltiešu tautu apdzīvotā teritorija" u. c.¹⁰⁵

Pašpārvaldes izveide un darbība

Vācu okupācijas vara enerģiski apkaroja latviešu nacionālo aprindu bīklos centienus 1941. gada jūnija beigās un jūlija sākumā radīt Latvijā kaut ko līdzīgu neatkarīgas valsts institūcijām. Neveiksmi piedzīvoja Latvijas organizāciju centra (dibināts 1. jūlijā) mēģinājums izveidot pagaidu valdību ar bijušo satiksmes ministru Bernhardu Einbergu un Ernestu Kreišmani priekšgalā.¹⁰⁶ Vācieši nobloķēja arī 11. jūlijā notikušās latviešu organizāciju pārstāvju sanāksmes iniciatīvu un pieņemto lēmumu izpildi. Viņi nepieļāva ne latviešu delegācijas izbraukšanu uz Berlīni, ne arī telegrammas nosūtīšanu vācu vadonim Ā. Hitleram, kurā bija piedāvāta sadarbība: “Mēs nododam Ādolfam Hitleram izšķiršanai visas latviešu tautas cerības par līdzdalību Eiropas atbrīvošanas cīņās. Latviešu tauta vēlas piedalīties Eiropas jaunuzbūvē un ar uzticību raugās uz Ādolda Hitlera attiecīgu lēmumu.”¹⁰⁷

No otras puses, vācu militārā pārvalde īpaši neiebilda pret latviešu pašpārvaldes orgāniem, vēlākajām tā dēvētajām ģenerāldirekcijām, ko izveidoja nacionālistiem principā lojāli vietējie latviešu politiķi,¹⁰⁸ lai palīdzētu “ieviekt kārtību” Latvijas teritorijā un sekmētu okupācijas varas rīkojumu izpildi. Vācu iestāžu nesaskaņotās rīcības dēļ ilgāku laiku “vietējā pašpārvaldē” pastāvēja pat zināms duālisms — līdztekus minētajām bijušo Latvijas ministriju vadošo darbinieku (A. Valdmanis u. c.) pašdarbības ceļā izveidotajām ģenerāldirekcijām funkcionēja arī Berlīnes ieceltā “uzticības padome” (ģenerālis Oskars Dankers u. c.), ko sauca par Latvijas ģenerāldirektoriju. Decembrī “pašpārvalde” tika apvienota un notika galīgā ģenerāldirektoru izvēle. Centrālās figūras ģenerāldirektoru vidū bija O. Dankers (iekšlietas), A. Valdmanis (tieslietas), Mārtiņš Prīmanis (izglītība un kultūra), Jānis Skujevics (finanses), Voldemārs Zāgars (saimniecība), Oskars Leimanis (tehnika un satiksme) un Pēteris Vanags (kontroles lietas).

Jauns posms Zemes pašpārvaldes (vāciešu izraudzīts nosaukums) darbībā saistīts ar okupēto austrumu apgabalu ministra A. Rozenberga 1942. gada 7. marta direktīvām, kurās tika konkretizēta Latvijas, Lietuvas un Igaunijas ģenerālapgabalu pārvalde. Dokumentā par Latvijas pārvaldi bija uzsvērts, ka augstākā politiskā vara un kontroles funkcijas joprojām būs vācu iestādēm: “Reihskomisāra virsvadībā ģenerālkomisārs īsteno ģenerālapgabalā vācu augstāko varu un politisko vadību.” Bija arī norādīts, ka ģenerālkomisārs ieceļ ģenerāldirektorus, nosaka viņu skaitu un kompetencē esošos uzdevumus. Savukārt ģenerāldirektori vada pašpārvaldi, bet iekšlietu ģenerāldirektoram ir tiesības principiālos jautājumos pārstāvēt pašpārvaldi ģenerālkomisāra institūcijā.¹⁰⁹

A. Rozenberga direktīva izbeidza Zemes pašpārvaldes puslegālo darbību, bet juridiski tā sāka darboties tikai 9. maijā, kad ģenerālkomisārs O. Drekslers oficiāli iecēla un apstiprināja amatos ģenerāldirektorus, kuru pakļautībā atradās subordinētas struktūras — departamenti. Tiesību ziņā pašpārvalde bija ļoti ierobežota latviešu pārvaldes institūcija, faktiski vācu civilpārvaldes papildelements. Tā nevarēja patstāvīgi izlemt nevienu politiski kaut cik svarīgu jautājumu. Ar laiku tieslietu ģenerāldirektors A. Valdmanis pat nonāca pie atziņas, ka ģenerāldirektori ir vēl nenozīmīgāki par klauniem. 1943. gada 29. janvārī audiencē pie O. Drekslera viņš norādīja: “Un tagad es runāšu par mums pašiem, tā sauktajiem ģenerāldirektoriem, septiņiem izbālējušiem pīlāriem, kas pazaudējuši savu agrāko labo slavu un arī paši savā starpā nesatiek un uzlūko viens otru šķībi.”¹¹⁰

Pašpārvalde nebija īsti koleģiāls orgāns, katram ģenerāldirektoram par sava resora darbību vajadzēja tieši atbildēt vācu iestādēm. Pieminēšanas vērts ir arī fakts, ka ģenerāldirektoru darbības lauks bija ierobežots. Viņi gandrīz vai pilnīgi bija šķirti no ekonomikas — saimniecībā visas svarīgākās pozīcijas atradās vācu rokās. Arī pasts, dzelzceļš, policija nebija tiešā ģenerāldirektoru pakļautībā. Izšķiroša ietekme viņiem nebija pat tieslietās. Zemes pašpārvaldes iestādes drīkstēja tiesāt tikai tās latviešus skarošās lietas, kurās par nodarījumu draudēja naudas sods vai soda mērs nepārsniedza četrus gadus cietumā. Visas pārējās prāvas iztiesāja vācu speciālās tiesas.

Visi pašpārvaldes ģenerāldirektori nebija vienādi pakļāvīgi okupācijas varai. Vācu politikas atbalstītāju vidū izcēlās iekšlietu ģenerāldirektors O. Dankers. Paši nacisti viņu gan neuzskatīja par īpaši kompetentu politikā, toties viņš ar retiem izņēmumiem izpildīja visus rīkojumus. Viņa iztapība vāciešiem spīgti atklājās, viņam aktīvi iesaistoties Latviešu leģiona veidošanā. Zemes pašpārvaldes vārdā viņš publicēja vairākus uzsaukumus par mobilizāciju un aicināja iestāties leģionā.¹¹¹

Objektīvs O. Dankera darbības raksturojums ir grūti savienojams ar pašnovērtējumu, kas dots atmiņās “Lai vēsture spriež tiesu”, kurās viņš mēģina sevi parādīt kā cilvēku, kas aizstāvējis latviešu tautas intereses.¹¹²

Izdabāšana vāciešiem bija arī izglītības un kultūras ģenerāldirektora M. Pīmaņa darbības vadmotīvs. Viņš vienmēr atzina un uzsvēra vācu kultūras pārākumu. Daudz nepakļāvīgāki izrādījās citi ģenerāldirektori — J. Skujevics (1944. gada pavasarī atstāja amatu), V. Zāgars, P. Vanags, A. Valdmanis, kuru tieslietu ģenerāldirektora amatā 1943. gada vidū nomainīja Alberts Kviešis, bijušais Latvijas Valsts prezidents. A. Kviešis iestājās pret nāvessodu par

izvairīšanos no iesaukšanas leģionā un pret miesassodu piemērošanu dzelzceļniekiem. Šis grupējums nemitīgi aktualizēja arī Latvijas neatkarības atjaunošanas jautājumu.

Vēstures literatūrā pret Zemes pašpārvaldi un tās darbību ir izvirzītas dažādas apsūdzības. No starptautisko tiesību viedokļa pašpārvalde bija nelikumīga, to iecēla nacisti un tā nepārstāvēja vietējos iedzīvotājus. Latvijas sūtnis Londonā Kārlis Zariņš 1944. gada 28. martā rakstīja: "Tā saucamā vietējā pašpārvalde, ko iecēla vācu okupācijas vara ģenerāļa O. Dankera vadībā, ir vācu okupācijas varas orgāns. Pašpārvaldei nav tiesību runāt latviešu tautas vārdā."¹¹³ (Citas Latvijā dzīvojošās tautības pārstāvēja tieši ģenerāldirektoram pakļautās "uzticības padomes".)

Vairāki pētnieki ir pārliecināti, ka Zemes pašpārvalde atklāti melojusi Latvijas tautai. Ģenerāldirektori labi zinājuši par nacistu plāniem anektēt Latviju un pārvācot tās iedzīvotājus, kaut gan daudzās runās un rakstos izteikušies, ka cīnās par Latvijas brīvību.¹¹⁴ Pašpārvalde veicināja arī latviešu "brīvprātīgo" iekļaušanos Latvijas policijas bataljonos un vēlāk arī leģionā. Pakļaujoties vācu spiedienam, Zemes pašpārvalde parakstīja pavēles par iesaucamā vecuma latviešu mobilizāciju.¹¹⁵ Turklāt ģenerāldirektori iztēloja sevi par "mazāko ļaunumu", nemitīgi apgalvojot: ja viņi atteikšoties no amatiem, viņu vietā nāksot sliktāki vadītāji.¹¹⁶

Zemes pašpārvaldes darbībai tomēr bija ne tikai negatīvi, bet arī daži pozitīvi aspekti. Nespējot gan būtiski ietekmēt okupācijas varas politikas vispārējo ievirzi, reizēm tā protestēja pret dažādām vācu nelikumībām, piemēram, pret latviešu kā darbaspēka izmantošanu, iesaukšanu leģionā (vēlāk gan tā piekāpās), pret nacionāli noskaņotu latviešu apcietināšanu. Pašpārvalde panāca, ka tika atcelts rīkojums par 2000 latviešu sievietes nosūtīšanu darbos uz Vāciju.¹¹⁷

Zemes pašpārvalde atkārtoti pieprasīja okupācijas varai, lai tā skaidri definē Latvijas tiesisko statusu. O. Dankers raksta, ka pašpārvalde iesniedza ģenerālkomisāram H. Dreksleram "jautājumā par Latvijas patstāvību un suverenitāti sešpadsmit memorandumus un bez tam katrā izdevīgā gadījumā par to atgādināja arī mutvārdiem"¹¹⁸. Nacistu varasvīri parasti atrunājās un solīja latviešiem tikai miglainu vietu Jaunajā Eiropā. Taču situācija, kas strauji mainījās, un militārās neveiksmes neļāva viņiem pilnīgi ignorēt latviešu prasības. Viņi bija vismaz spiesti par tām diskutēt.

Plāni par autonomijas piešķiršanu

Latvijas politiskās autonomijas jautājums arvien noteiktāk izvirzījās vāciešu un latviešu attiecību degpunktā sakarā ar iecerēm veidot Latviešu leģionu. Pretēji sākotnējai nostājai vairākas augstas nacistu amatpersonas sāka aizstāvēt ideju, ka nepieciešams no jauna noteikt Latvijas, Lietuvas un Igaunijas valsts tiesisko statusu, lai varētu pilnīgāk izmantot baltiešu militāro potenciālu. 1943. gada sākumā A. Rozenberga vadītajā Okupēto austrumu apgabalu ministrijā tika izstrādāti pat vairāki fīrera dekrēta projekti, kas risināja šo jautājumu. Varianti bija dažādi, bet lielākoties Baltijas ģenerālapgabaliem bija paredzēts Bohēmijas un Morāvijas protektorātam līdzīgs statuss. Vienā no projektiem bija teikts: "Igaunijas, Latvijas un Lietuvas valstis pārvalda pašas sevi", bet "tās atrodas Vācijas pakļautībā (*Schutzhoheit*)". Reihskomisariātu *Ostland* vajadzēja likvidēt, bet reihskomisārs bija jāaizstāj ar Vācijas rezidentu, kam būtu jāpārstāv reihā intereses visās pārvaldes jomās.¹¹⁹

1943. gada 8. februārī A. Rozenbergs ziņoja Ā. Hitleram par ministrijā izstrādātajiem Baltijas ģenerālapgabalu valsts tiesiskā statusa maiņas plāniem. Viņam palika iespaids, ka fīrers, lai gan vēl nav galīgi izšķīries, principā neiebilst pret politiskās autonomijas piešķiršanu Baltijas zemēm. A. Rozenbergs deva rīkojumu savas ministrijas ierēdņiem, lai viņi turpina aktīvi izstrādāt konkrētus priekšlikumus. Pat vēl 18. februārī notikušajā sarunā ar reihskancelejas šefu Hansu Lammersu (*Lammers*) viņš bija pārliecināts par sava viedokļa pareizību un uzskatīja, ka nacistu partijas kancelejas vadītājs Martins Bormans (*Bormann*), kas pierakstīja viņa un fīrera sarunu, kļūdījies, akcentējot Ā. Hitlera nodomu autonomijas jautājuma izlemšanu atlikt līdz kara beigām. A. Rozenbergs lūdza H. Lammersu precizēt šo lietu, pajautājot personiski Ā. Hitleram, kurš apstiprināja M. Bormaņa pieraksta pareizību.¹²⁰

1943. gada rudenī, kad būtiski pasliktinājās Vācijas militārā situācija, no jauna visaugstākajā līmenī aktuāls kļuva Baltijas autonomijas jautājums. Galvenais iniciators izrādījās SS reihsfīrers H. Himlers, kas septembrī ieradās Rīgā un Tallinā, kur vairākkārt izteicās par nepieciešamību piešķirt Latvijai un Igaunijai (Lietuva netika minēta, jo tur nebija izveidots SS leģions) valstisku patstāvību.¹²¹ Savu priekšnieku dedzīgi atbalstīja SS galvenās valdes šefs Gotlobs Bergers, norādīdams, ka latvieši un igauņi ir pelnījuši, lai paši sevi pārvaldītu.¹²²

Arī A. Rozenberga iestādē atsākās diskusijas par to, kādā veidā Latvijai un Igaunijai būtu nodrošināma politiskā autonomija. Ministrijas vadošo ierēdņu

apspriedē, kas notika 1943. gada 11. oktobrī, tika iztirzāti un apsvērti trīs galvenie varianti: protektorāta forma, autonomijas pasludināšana ar īsu vispārēju dekrētu un iespēja dekrētā vienlaikus risināt policijas pakļautības, aizsardzības suverenitātes, saimnieciskās struktūras un citus jautājumus.¹²³

Šajā apspriedē interesantu viedokli pauda viens no ministrijas augstākajiem ierēdņiem Oto Breitigams (*Bräutigam*). Viņš uzsvēra, ka nav iespējams atjaunot Latvijas un Igaunijas neatkarību tādā formā, kādā tā pastāvēja pirms kara. Taču ir nepieciešams latviešiem un igauņiem radīt brīvības sajūtu, ko var izdarīt, dodot viņiem zināmu patstāvību. O. Breitigams ierosināja Latvijas un Igaunijas ģenerālapgabalus pārvērst “neatkarīgās zemēs”. Katrai no valstīm būtu savs prezidents, tautas pārstāvniecība, valdība, viena ministrija un konstitūcija, ko izstrādātu atbilstoši Vācijas interesēm. Līdzšinējie ģenerālkomisāri kļuva par “reiha rezidentiem” — vācu interešu pārstāvjiem un aizstāvjiem. Instrukcijas viņi saņemtu no Okupēto austrumu apgabalu ministrijas, bet Vācijas militāros uzdevumus Baltijas telpā regulētu ar zemju valdībām noslēgti līgumi.¹²⁴

Gala rezultātā Okupēto austrumu apgabalu ministrijā tika sagatavoti jauni fīrera dekrēta projekti par Latvijas un Igaunijas valstisko neatkarību. Ar 30. oktobri datētā projekta 1. pantā bija teikts: “Pārvērst līdzšinējos Igaunijas un Latvijas ģenerālapgabalus par valstīm. Valstīm ir savs karogs, ģerbonis un valsts zīmogs.” Taču paredzētā valstiskā patstāvība vai autonomija bija ļoti ierobežota, zināmā mērā pat iluzora. Faktiski runa bija par minēto teritoriju daļēju un slēptu aneksiju. Katrā ziņā vairāki projekta panti, piemēram, 6. pants, nevarēja tā īsti apmierināt ne latviešus, ne arī igauņus: “Igaunijas un Latvijas aizsardzība pakļauta vācu reiha suverenitātei. Tieši vācu reiham piekrīt suverenitāte aizsardzībā, muitas un valūtas lietās.”¹²⁵

Reihskomisariāta *Ostland* augstāko amatpersonu attieksme pret Baltijas autonomijas ideju bija atšķirīga. Latvijas un Igaunijas ģenerālkomisāri O. Drekslers un K. S. Licmans to atbalstīja, bet reihskomisārs H. Loze — noraidīja. Baidoties, ka var tikt nostādīts notikuša fakta priekšā, H. Loze izlēma tieši vērsties pie Ā. Hitlera. 1943. gada novembrī viņš nosūtīja vēstuli fīreram, kurā, iebilstot pret Latvijas un Igaunijas autonomiju, norādīja, ka “šobrīd plašas neatkarības piešķiršana [tām] nozīmētu atdot pilnvaras [...] nekontrolējamiem spēkiem saasinātu briesmu brīdī, kad vajadzētu stingri turēt pavadu savās rokās”¹²⁶. Reihskomisāra rīcība izraisīja SS vadītāju asu reakciju. G. Bergers vēstulē H. Himleram norādīja, ka H. Loze ir “ļoti neko-rekts cilvēks”¹²⁷.

1943. gada 16. un 17. novembrī fīrera mītnē notika Ā. Hitlera apspriede ar A. Rozenbergu, M. Bormani, H. Himleru, H. Lammersu un H. Lozi. Pēc garām diskusijām fīrers noraidīja plānu par tūlītējas autonomijas piešķiršanu Latvijai un Igaunijai, norādot, ka pašreiz smagajā laikā “nevajadzētu izrādīt tik plašu pretimnākšanu”. Vienlaikus viņš principā neiebilda, ka publicē deklarāciju, kurā latviešiem un igauņiem pēc kara tiktu apsolīta kultūras autonomija. Taču pirms galīgā lēmuma pieņemšanas Ā. Hitlers vēlējās šo jautājumu pārrunāt un saskaņot ar ārlietu ministru J. fon Ribentropu.¹²⁸

Sarunā ar Ā. Hitleru ārlietu ministrs atzina deklarācijas publicēšanu “pašreizējā momentā par nelietderīgu” un ierosināja no tās atteikties. Okupēto austrumu apgabalu ministram, ja viņš to vēlētos, fīrers tomēr atļāva, bet tikai sadarbojoties ar J. fon Ribentropu, turpināt darbu pie deklarācijas.¹²⁹ A. Rozenberga biklie mēģinājumi vēl kaut ko darīt lietas labā bija nesekmīgi. Pēc autonomijas plānu neveiksmes deklarācija Baltijā izraisītu vienīgi stipru vilšanos. Pakāpeniski priekšplānā izvirzījās citi jautājumi — par pašpārvaldes reorganizāciju un tās “vienkāršošanu” Latvijā un Igaunijā —, kas tika risināti 1944. gada sākumā.

1944. gada 22. februārī okupēto austrumu apgabalu ministrs A. Rozenbergs izdeva direktīvu, kas paredzēja iedibināt pirmā ģenerāldirektora amatu, kurā attiecīgo personu vajadzēja izraudzīt un iecelt ģenerālkomisāram. Arī pārējie ģenerāldirektori un citi augstākie Zemes pašpārvaldes iestāžu vadītāji, ņemot vērā ģenerāldirektora ieteikumu, bija jāieceļ ģenerālkomisāram. Pirmais ģenerāldirektors drīkstēja (bet tikai ar ģenerālkomisāra piekrišanu) iecelt amatos zemākos pašpārvaldes ierēdņus.¹³⁰ Līdz ar to “pārvaldes vienkāršošanas noteikumi” faktiski tikai pastiprināja vācu pārvaldes kontroli pār Zemes pašpārvaldi. Vācieši sev par izdevīgu uzskatīja arī atbildības uzlikšanu vienam cilvēkam. Pēc O. Drekslera domām, galvenais pirmā ģenerāldirektora uzdevums bija Vācijas interesēs atrisināt nepopulārus jautājumus.¹³¹

Par Zemes pašpārvaldes pirmo ģenerāldirektoru tika iecelts O. Dankers. 1944. gada 16. martā viņš saņēma O. Drekslera rīkojumu, kurā bija teikts: “Ar reihskomisāra piekrišanu ieceļu Jūs pirmā ģenerāldirektora amatā, Jums paturot līdzšinējo iekšlietu ģenerāldirektora amatu.”¹³² Pats O. Dankers šīs pārmaiņas uztvēra ļoti pozitīvi. Viņš pilnīgi nepamatoti uzskatīja, ka Zemes pašpārvalde tagad kļuvusi “par kaut ko līdzīgu ministru kabinetam ar premjeru priekšgalā”¹³³.

Būdams pirmā ģenerāldirektora amatā, O. Dankers daudzos gadījumos gluži vienkārši pakļāvās vāciešu spiedienam. 1944. gada 27. jūlijā, kad nacistu militārā sakāve nebija vairs aiz kalniem, viņš akceptēja 1927./1928. gadā dzimušo skolnieku iesaukšanu vācu gaisa spēku palīgdienestā. 1944. gada septembrī viņa vadītā pašpārvalde sankcionēja Latvijas iedzīvotāju piespiedu evakuāciju uz Vāciju.

Bangerska un Oša “valdības”

Autonomijas plānu neveiksme 1943. gada nogalē uzskatāmi parādīja, ka nacistu elite bija sapinusies neatrisināmās pretrunās un nonākusi pilnīgā strupceļā. Tā izrādījās absolūti nespējīga adekvāti un efektīvi reaģēt uz mainīgo situāciju un piedāvāt latviešiem un igauņiem kaut cik pieņemamu “autonomijas modeli”. Gandrīz vai vienīgais, ko tā spēja, bija pieņemt stipri novēlotus, faktiski nevajadzīgus un neprincipiālus lēmumus.

Nekāda īpaša vēsturiska nozīme vairs nebija nacistu līderu propagandas nolūkos īstenotiem (vai atbalstītiem) pasākumiem pašās kara beigās, pasākumiem, kuru mērķis bija izmantot latviešu ilgas pēc nacionālās patstāvības, lai kāpinātu latviešu karavīru cīņas sparū. 1944. gada rudenī, kad lielāko Latvijas teritorijas daļu no jauna bija ieņēmis padomju karaspēks, Okupēto austrumu apgabalu ministrija ierosināja Zemes pašpārvaldi aizstāt ar Latviešu Nacionālo komiteju, kura Vācijā pārstāvētu latviešu tautu. Nacionālā komiteja, kuras ievēlēšanai bija paredzēts sapulcināt Vācijā atrodošos latviešu pārstāvjus, nebija iecerēta kā neatkarīgas valsts institūcija. A. Rozenbergs šajā sakarā izteicās visai skaidri: “Saistošu solījumu par neatkarīgu valsti acumirkļi nevar dot, jo šis jautājums neskar latviešus vien, bet arī citas tautas, un te nepieciešams augstākas instances lēmums.”¹³⁴

Politiskajā spēlē “piecas minūtes pirms divpadsmitiem” aktīvi iesaistījās arī SS reihsfīrers H. Himlers. Ar viņa svētību 1945. gada 20. februārī Potsdamā uz Latvijas Nacionālās komitejas dibināšanas aktu sapulcējās Latvijas bēgļu, sabiedrisko organizāciju, frontes karavīru un citu Vācijā esošo latviešu pārstāvji, kas veidoja Latvijas Nacionālo padomi. Par Nacionālās komitejas prezidentu tā ievēlēja Latviešu leģiona ģenerālinpektoru Rūdolfu Bangerski, kas šajā laikā vairs nebaudīja plašu latviešu tautas atbalstu. Vairāki avoti liecina, ka neuzticība R. Bangerskim bija samērā izteikta un vispārēja: “Nereti Bangerski atzīst par pilnīgu vācu piekritēju,

mazdūšīgu latviešu interešu aizstāvēšanā iepretim vāciešiem. Atsevišķos gadījumos, pieminot Bangerski, izraisās naids un nicināšana. Bangerski nosauc par [Andrievu] Niedru Nr. 2, [Augustu] Kirhenšteinu Nr. 2.”¹³⁵

1945. gada martā Nacionālā komiteja ar R. Bangerski priekšgalā ieradās Liepājā, lai sadarbībā ar vācu militārajām iestādēm pārņemtu civilo varu Latvijas teritorijā, kurā vēl nebija ienācis padomju karaspēks. Taču vācieši negrasījās atteikties no varas un pārveidot okupācijas režīmu. Vācu pavēlniecība gandrīz pilnīgi ignorēja Nacionālo komiteju, tā kļuva vienīgi par sava veida “nacionālo izkārtni”. Oficiālā Berlīne uzskatīja komiteju tikai par bēgļu organizāciju.

Nacionālā komiteja, kas tā arī nekļuva par īstu valdību, 1945. gada 3. maijā pieņēma lēmumu par pašlikvidēšanos, un Liepājā tika izveidota jauna valdība, ko vadīja Latviešu leģiona pulka komandieris pulkvedis Roberts Osis.¹³⁶ Savā pirmajā sēdē, kas notika 4. maijā, tā nolēma sasaukt Tautas padomi, kura veidotu legālu pamatu pagaidu valdībai, kā arī izstrādāt memorandu Rietumu sabiedrotajiem. R. Osis loloja pilnīgi iluzoras un nepamatotas cerības, ka ir iespējams Vācijas separāts pamiers ar britiem un amerikāņiem un karadarbības turpināšana ar Padomju Savienību. Viņš sazinājās ar armijas grupas *Kurland* pavēlnieku ģenerāli Karlu Hilpertu (*Hilpert*) un centās viņu pierunāt, lai turpina Kurzemē pretoties tik ilgi, līdz Rietumu lielvalstis pārņems atbildību par Kurzemes drošību. K. Hilperts noraidīja nereālos latviešu priekšlikumus. R. Oša pūliņi bija veltīgi, neviens nepievērsa uzmanību viņa valdības manevriem. Neilgi pirms vācu karaspēka kapitulācijas Kurzemē R. Osim un viņa valdībai izdevās aizbēgt uz Rietumiem.

6. EKONOMISKĀ UN SOCIĀLĀ POLITIKA

Politikas vadlīnijas

Nacistiskajai Vācijai, iebrūkot Latvijā, nebija detalizēti izstrādātas saimnieciskās un sociālās politikas. Bija noteiktas tikai pašas vispārīgākās vadlīnijas okupēto apgabalu izmantošanai. Saimniecisko politiku visbūtiskāk ietekmēja Vācijas tā brīža kara mērķi un konkrētā situācija frontēs. Raksturīgākā iezīme bija cenšanās izspiest no okupētajām teritorijām pēc iespējas lielāku daudzumu kara vajadzībām nepieciešamo resursu un tādējādi nodrošināt ātrāku uzvaru. Ar saimniecisko jautājumu risināšanu Latvijā nodarbojās vairākas vācu

iestādes, no kurām katrai bija izvirzīti savi mērķi un uzdevumi. Tā, piemēram, Vācijas Četrgradu saimnieciskā plāna vadītājs reihsmaršals H. Gērings uzskatīja, ka iekarotās valstis ir saimnieciski nesaudzīgi jāekspluatē, ņemot visu, kas vajadzīgs reiham. 1941. gada 8. novembrī viņš izdeva rīkojumu, kas paredzēja okupētos austrumu apgabalus izmantot, galvenokārt liekot lietā koloniju pārvaldīšanas metodes. Izpildot šo norādījumu, tika izveidotas lielas monopolapvienības, kuru uzdevums bija izvest no okupētajām valstīm pēc iespējas vairāk pārtikas produktu un izejvielu.

A. Rozenberga vadītā Okupēto austrumu ministrija turpretim uzskatīja, ka šos apgabalus nevajag izlaupīt, bet pēc iespējas efektīvāk izmantot to ražošanas potenciālu. Tā kā Ostlande atrodas tuvāk austrumu fronteī, tās rūpniecība ātrāk nekā Vācijas uzņēmumi varēja apgādāt armiju. A. Rozenbergs arī aicināja attīstīt racionālu vietējo ražošanu.

Saimniecisko politiku okupētajā Latvijā ietekmēja arī vērmahts un dažādas pusmilitāras iestādes, piemēram, saimnieciskais štābs *Ost*. Tā Vācijas bruņoto spēku virspavēlnieks Vilhelms Keitels bija pārliecināts, ka tieši armijas uzdevums okupētajos apgabalos ir nodrošināt visu izejvielu un resursu novirzīšanu vai nu savu vajadzību apmierināšanai, vai arī nosūtīt tās Vācijas uzņēmumiem. Viņš bija pārliecināts, ka armijas vajadzībām un mērķiem jāpiešķir absolūta prioritāte. Gala rezultātā visas vācu iestādes Latvijā savstarpēji gan sadarbojās, gan konkurēja. Latvija tomēr vairāk tika uztverta kā izlaupīšanas objekts, ko pēc uzvaras karā kolonizēs vācu ieceļotāji.¹³⁷

Ostlandes reihskomisārs H. Loze, skaidrojot Vācijas saimnieciskās politikas būtību, uzsvēra, ka boļševiki 1940. gadā ieņēma Latviju un nacionalizēja visus īpašumus: namus, bankas, fabrikas, tirdzniecības uzņēmumus, lauku mājas, kustamo un nekustamo mantu. Viss tika pasludināts par Padomju Savienības īpašumu. Pēc boļševiku padzīšanas no Latvijas šis PSRS īpašums kā kara laupījums pārgājis Trešā reiha rīcībā. Šādas H. Lozes atziņas kļuva par vācu režīma saimnieciskās politikas ideoloģisko pamatojumu. Vadoties no šādas pieejas, vācu civilpārvalde okupācijas sākuma posmā Latvijā ne vien atstāja spēkā padomju laikā veikto nacionalizāciju, bet to pat paplašināja. 1941. gada 18. augustā parādījās H. Lozes rīkojums par visu Padomju Savienības īpašumu pārņemšanu, tam drīz vien sekoja rīkojumi par ebreju īpašumu un pret vācu režīmu naidīgo personu īpašumu pārņemšanu. Bez vācu iestāžu atļaujas vietējiem iedzīvotājiem bija aizliegts pirkt un pārdot uzņēmumus vai iegūt tos īpašumā. Principā tika apturēta jebkāda privātā iniciatīva, un tāpēc daudzas fabrikas, rūpnīcas un tirdzniecības uzņēmumi pēc padomju režīma padzīšanas pat neatsāka darbu.

Lai apzinātu, uzskaitītu un sāktu izmantot okupētajā Latvijā sagrābtos īpašumus, vācu iestādes nosūtīja uz Latviju dažādas saimnieciskās komandas. Viena no pirmajām darbu uzsāka Svinemindes saimniecības komanda, kas drīz vien tika pārdēvēta par "Saimniecības komandu Rīga". 1941. gada jūlija beigās tā ziņoja uz Berlīni, ka jau apzinājusi apmēram 50–60 procentus Rīgas un kādus 50 procentus Jelgavas uzņēmumu. Priekšdarbi sākti arī Liepājā un Daugavpilī. Komanda savā pārskatā norādīja, ka iegūts ievērojams daudzums izejvielu un gatavās produkcijas: 7200 tonnu kokvilnas, 2400 tonnu linu, 14 000 tonnu sojas pupu, 700 tonnu lineļļas, 600 tonnu svina, 174 000 gabalu dažādu ādu, kā arī lieli kokmateriālu krājumi. Mazākajos miestos un lauku apvidū pārbaude šajā laikā vēl nebija uzsākta.

Līdztekus preču un izejvielu apķīlāšanai un uzskaitēi sākās arī to nosūtīšana uz Vāciju. 1941. gada augustā ar kuģiem nosūtīja: 8000 tonnu sojas pupu, 280 tonnu sviesta, 1700 tonnu finiera, 16 500 kubikmetru papīrmalkas, 1700 tonnu labības un citas preces. Pa dzelzceļu šajā pašā laikā nogādāja: 80 vagonus ar cukuru, 95 tonnas sviesta, tāpat arī cementu un benzīnu. Diezgan lieli apjomi tika piegādāti arī armijas vajadzībām: 6000 tonnu rudzu un 21 000 tonnu kviešu, kā arī lielā daudzumā gaļa un gaļas konservi. Augusta beigās, lai atbrīvotu Liepājas elevatoru jaunas graudu ražas pieņemšanai, uz Vāciju papildus tika nosūtītas 2200 tonnas rudzu un 5000 tonnas kviešu. Lai nodrošinātu nepieciešamā daudzuma produktu savākšanu, vācu iestādes sāka noteikt vietējiem iedzīvotājiem atsevišķu produktu ierobežojumus. Okupācijas iestādes sāka izvest no Latvijas ne tikai pārtikas produktus, bet arī rūpnīcu iekārtas un mašīnas.¹³⁸

Lai apsaimniekotu padomju varai atņemtos īpašumus, reihskomisārs H. Loze 1941. gada 24. oktobrī izdeva rīkojumu nodibināt Fiduciāro (aizbildniecības) pārvaldi. No 1. decembra šīs pārvaldes rīcībā nodeva arī ebrejiem atņemtos īpašumus. Daļu Latvijas rūpniecības uzņēmumu uz laiku, ne ilgāku par pieciem gadiem, iznomāja atsevišķām Vācijas firmām. Ja karš beigtos agrāk, nomas līgums varēja vēl turpināties, bet ne ilgāk par vienu gadu. Gumijas fabrika "Kvadrāts" tika iznomāta Hamburgas uzņēmumam *Phoenix*, Mīlgrāvja kuģu būvētava un Tosmares rūpnīca Liepājā tika firmai *F. Schichau*, VEF nonāca koncerna *AEG* pārziņā. Arī Ķeguma elektrostacija nonāca vācu firmas *Elektrizitats Versorgung* pārvaldījumā. Atsevišķas Vācijas firmas, lai pasargātu savas ražotnes no sabiedroto gaisa uzlidojumiem, karalaikā centās tās pārcelt uz Latviju. 1942. gada jūlija otrajā pusē Rīgā bija ieradušies firmas *Rhein-Metal Borsig A. G.* pārstāvji un šim nolūkam apsekoja "Vairoga",

Superfosfāta fabrikas un citu uzņēmumu ēkas. Hamburgas rūpnīca *Remporal-Werke G.*, kas bija smagi cietusi bombardēšanā, 1943. gadā centās paplašināt ražošanu savā filiālē Rīgā. Līdzīgi rīkojās fabrika *Kopperschmidt Sohne*.

Arī padomju režīma pastāvēšanas laikā izveidotos sovhozus, kolhozus, kā arī mašīnu un traktoru stacijas, dažādus zvejnieku un lauksaimniecības uzņēmumus nodeva īpašai fiduciārai sabiedrībai *Ostland*. Tā tika izveidota 1941. gada 10. decembrī ar pamatkapitālu 3 miljoni reihsmarku, un katrā Ostlandes ģenerālapgabālā tai bija sava filiāle. Sabiedrība apvienoja vairāk nekā 1400 ar lauksaimniecību saistītu uzņēmumu, kuru kopējā zemes platība bija gandrīz 1 miljons hektāru. No Latvijas šajā sabiedrībā tika iekļautas 73 padomju varas laikā izveidotas saimniecības ar kopplatību 17 900 hektāri. Trimdas pētnieks A. Aizsilnieks atzīmē, ka pēc kara beigām sabiedrībā apvienotās saimniecības bija plānots nodot vācu kolonistu rīcībā. Sabiedrības apsaimniekošanā bija nodoti arī bez saimnieka palikušie lauku īpašumi. Latvijā tādas saimniecības aizņēma 104 000 hektāru. Šos īpašumus vācu režīms tālāk iznomāja vietējiem lauksaimniekiem, uzliekot viņiem pildīt konkrētas saistības. Izveidoja arī Centrālo lauksaimniecības preču tirdzniecības pārvaldi *Ost*, kas nodarbojās ar lauksaimniecības produktu uzpirkšanu, apstrādi un sadali.¹³⁹

Lai veicinātu vācu firmu straujāku ienākšanu okupētajās Baltijas valstīs, reihskomisārs H. Loze ar 1942. gada 26. janvāra rīkojumu atļāva vāciešiem dibināt šeit uzņēmumus, balstoties uz Vācijā spēkā esošo likumdošanu. Tas sekmeja bijušo Latvijas valsts īpašumu ātrāku pāriešanu vācu firmu rokās. Bija vērojama tendence apvienot vienas nozares uzņēmumus lielākās apvienībās, kas, pēc vācu okupācijas iestāžu domām, kara apstākļos ļāva efektīvāk izmantot esošos resursus. Tika izveidotas kūdras, ķieģeļu, ziepju, ādas un poligrāfijas uzņēmumu apvienības. Atsevišķas apvienības darbojās viena ģenerālapgabala robežās, citas savukārt aptvēra visu Ostlandi. SAGRĀBTO uzņēmumu un jaunizveidoto apvienību pārraudzīšanai un to darbības labākai saskaņošanai reihskomisārs Ostlandē papildus vēl nodibināja Saimniecības virskameru, kurai savukārt bija pakļauta katra ģenerālapgabala kamera.

Vācu iestāžu izveidotā saimniecības pārvaldes sistēma Latvijā bija ļoti birokrātiska un sarežģīta. Tā nebija pietiekami efektīva, un to kritizēja pat Vācijas valdības Finanšu ministrija. Tika norādīts uz pārāk lielo nodarbināto ierēdņu skaitu, smago pārvaldes aparātu un pat tā zināmu pretrunīgumu.¹⁴⁰

Latvijas iedzīvotāji 1941. gada vasarā sagaidīja vācu armiju kā atbrīvotāju no padomju režīma un cerēja, ka visai drīz tiks mainīta komunistu laikā iedibinātā kārtība, tajā skaitā atcelta nacionalizācija un agrārreforma. Kaut arī nacis-

tiskā Vācija vēl pirms iebrukuma Padomju Savienībā bija solījusi atdot bijušajiem īpašniekiem viņu fabrikas, rūpnīcas un citus uzņēmumus, tūlītēja praktiska rīcība nesekoja. Okupācijas režīma plānos neietilpa vispārēja reprivatizācija. Bet šis jautājums ļoti satrauca Latvijas iedzīvotāju prātus un kopā ar cerībām uz valsts neatkarības atjaunošanu kļuva par centrālo problēmu.

Jau 1941. gada 17. jūlijā pie "Saimniecības komandas Rīga" vadības ierašanās Latvijas Republikas periodā izveidotās Tirdzniecības un rūpniecības kameronas prezidija locekļi un lūdza piekrišanu savas organizācijas darbības, kā arī privātā īpašuma atjaunošanai. Viņi saņēma noraidošu atbildi. Atbalstu neguva arī ierosinājums iecelt bijušos īpašniekus par nacionalizēto uzņēmumu pārvaldniekiem. Vācu iestāžu atturība šo jautājumu risināšanā izraisīja vispārēju vilšanos un neapmierinātību sabiedrībā. Ostlandes reihskomisārs H. Loze bija viens no reprivatizācijas pretiniekiem. Tomēr reālā situācija spieda vāciešus pakāpeniski pārskatīt savu politiku.

Reprivatizācija

Laika gaitā kļuva redzams, ka nacionalizētie uzņēmumi strādā ļoti neefektīvi, bez peļņas un bija papildu slogs okupācijas iestādēm. Tādējādi, lai veicinātu saimniecisko rosību un uzlabotu iedzīvotāju attieksmi pret okupācijas varu, vācieši sāka pakāpeniski atdot īpašumus. 1941. gada 17. oktobrī H. Loze izdeva "Rīkojumu par amatniecības, sīkrūpniecības un mazumtirdzniecības jaunizveidošanu". Tas pieļāva sīko uzņēmumu nodošanu privātās rokās. Reprivatizēt drīkstēja tikai uzņēmumus, pēc kuriem bija nepieciešamība. Par sīkrūpnieciskiem tika uzskatīti uzņēmumi, kuros strādājošo skaits nepārsniedza 20 cilvēku. Pieļaujot sīkuzņēmumu privatizāciju, vācieši neatdeva īpašniekiem viņu nekustamo mantu (zemes gabalus, namus), tie bija jānomā no vācu iestādēm. Pastāvēja arī citi ierobežojumi: uzņēmumam vajadzēja būt dzīvotspējīgam, īpašniekam vajadzēja būt profesionālim un politiski uzticamam, daudzos gadījumos bija jāsaņem ģenerālkomisāra piekrišana. Līdz 1942. gada beigām bija privatizēti tikai 153 sīkrūpniecības un 636 amatniecības uzņēmumi. Sabiedrībā valdīja uzskats, ka process tādējādi vairāk atgādina uzņēmuma atpirkšanu, nevis reprivatizāciju.

1941. gada 16. decembrī stājās spēkā Ostlandes reihskomisāra rīkojums par sīktirdzniecības noteikumiem. Tas paredzēja, ka pie sīktirdzniecības piešķaitāmi preču pārdošanas punkti, restorāni, ēdnīcas, kafejnīcas u. c. Rīkojums

paredzēja, ka bijušajam īpašniekam lūgums par uzņēmuma atjaunošanu jāiesniedz līdz 1942. gada 31. martam. Bija noteikts, ka, reprivatizējot uzņēmumu, īpašniekam ir jāsamaksā par tajā esošajām precēm un iekārtām. Līdz 1942. gada beigām tika reprivatizēti 238 sīktirdzniecības uzņēmumi, no kuriem 174 bija tieši saistīti ar preču tirdzniecību, bet 55 — ar viesu uzņemšanu un 9 — ar veselības uzlabošanu un higiēnu.

Iedzīvotāju vēlme atgūt savus īpašumus, neraugoties uz daudzajiem ierobežojumiem, bija liela. Reprivatizāciju no 1941. gada oktobra līdz 1942. gada septembrim koordinēja Zemes pašpārvalde. Tā kā reprivatizācijas pieteikumu bija ļoti daudz, tika iecelti atsevišķi pilnvarotie, kas bija atbildīgi par sīkrūpniecības, amatniecības un mazumtirdzniecības uzņēmumiem. Sāka veidot arī vērtēšanas komisijas, kas noteica katra konkrētā uzņēmuma vērtību, bet ne tā tiesisko statusu. Šajos jautājumos galavārds vienmēr piederēja vācu iestādēm, it īpaši pēc tam, kad stājies spēkā ģenerālkomisāra 1942. gada 14. septembra rīkojums. Tas noteica, ka vietējiem ierēdņiem bija tikai padomdevēja loma. Vērtēšanas komisijas lēmumu varēja apstrīdēt ģenerālkomisāra galvenajā saimniecības daļā. Uzņēmuma privatizācija netika atļauta, ja pieprasītājs bija maksātnespējīgs. Svarīgs nosacījums bija arī personas uzticība, ko apliecināja policijas izsniegta izziņa. Vācu iestādes arī pieprasīja, lai nākamajam uzņēmuma īpašniekam būtu arodnieciskā piemērotība, tas ir, viņš būtu spējīgs vadīt uzņēmumu. Privatizācija bija liegta personām, kas nebija ievērojušas okupācijas varas izdotos rīkojumus.

1943. gada 18. februārī Ostlandes reihšministrs A. Rozenbergs izdeva noteikumus, kas paredzēja vispārēju privātīpašuma atjaunošanu Latvijas, Lietuvas un Igaunijas ģenerālapgabalos. Šādam lēmumam bija politisks pamats, jo pēc sakāves pie Staļingradas Vācijai sāka trūkt karavīru austrumu frontei. Iedzīvotāju plašāku atbalstu vācu režīma politikai nolēma panākt ar īpašumu atdošanu. Agrākajiem īpašniekiem bija atdodami arī padomju laikā nacionalizētie apbūvētie un neapbūvētie gruntsgabali. Tika uzsvērts, ka īpašums vispirms jāatdod režīmam lojālām personām. Īpašumus, kas bija nepieciešami vācu kara saimniecībai, joprojām nedrīkstēja reprivatizēt.

Ostlandes reihškomisārs H. Loze 1943. gada 2. martā norādīja, ka, atdodot lauksaimniecības īpašumus, priekšroka būs personām, kuras pašas vai to piederīgie brīvprātīgi cīnījušies pret boļševikiem. Tika uzsvērts, ka pretimnākšanu bauda arī cilvēki, kuri ar savu pozitīvo nostāju ir stiprinājuši režīmu, laikus nokārtojuši uzliktās produktu nodevas, veiksmīgi pārkārtojuši ražošanu kara saimniecības vajadzību apmierināšanai. Privātīpašuma dokumentu izsniegšanu

vācu iestādes centās demonstrēt kā lielu notikumu, bet sabiedrībā valdīja neapmierinātība ar to, ka process ir ļoti birokrātisks, sarežģīts un lēni virzās uz priekšu. 1944. gadā reprivatizācijas rezultātā pilsētās atguva ap 90 procentiem namīpašumu, lauksaimniecībā — ap 24 procentiem zemnieku īpašumu.¹⁴¹ Privatizācija bija aptvērusi 1306 amatniecības uzņēmumus un 542 veikalus. Lielākie reprivatizētie rūpniecības uzņēmumi bija Ķuzes saldumu fabrika un rūpnīca “Ērenpreiss”.

Monetārā un nodokļu politika

Vācijai bija izstrādāta naudas politika attiecībā uz okupētajām valstīm. To raksturoja īpašs kurss reihsmarkai, kas bija noteikts daudz augstāks salīdzinājumā ar vietējo valūtu. Latvijā reihsmarka kā maksāšanas līdzeklis tika ieviesta 1941. gada 1. jūlijā, nosakot tās kursu attiecībā pret rubli 1:10. Pastāvot šāдай naudas sistēmai, okupācijas vara 1941. gada 11. septembrī izdeva rīkojumu, kas aizliedza paaugstināt pensijas, algas un cenas virs tām, kādas bija pirms vācu režīma ieviešanas. Baltijas valstis ar neticami zemajām cenām bija īsta Eldorado vācu karavīriem un ierēdņiem. Tā, piemēram, labas pusdienas restorānā maksāja ne vairāk par vienu Vācijas reihsmarku. Tas sekmēja lielu iepirkšanās drudzi, proti, Latvijas ekonomikas sagraušanu. Nosakot rublim tik zemu kursu, vācu režīms, līdzīgi kā padomju vara, aplaupīja Latvijas iedzīvotājus.

Precēm veikalos izbeidzoties, iedzīvotāju rokās bija uzkrājies ievērojams daudzums reihsmarku, par kurām neko nevarēja iegādāties. Tas radīja nosacījumus melnā tirgus uzplaukumam un pēc neilga laika noveda pie maiņas tirdzniecības. Populārākais maksāšanas līdzeklis bija degvīns, cigaretes, speķis, kā arī pirmās nepieciešamības preces. Melnajā tirgū aktīvi piedalījās arī vācieši, kas tādā veidā realizēja agrāk rekvizētās preces.¹⁴²

1941. gadā okupācijas iestādes neļāva iedzīvotājiem izņemt no Latvijas kredītiestādēm savus noguldījumus. 1942. gada 15. jūnijā tika izdots rīkojums, kas atļāva izmaksāt noguldījumus līdz 1000 rubļiem, ja vien padomju režīms šos noguldījumus nebija nacionalizējis. Ar 1943. gada 1. jūniju jau atļāva izņemt arī daļu padomju varas nacionalizēto noguldījumu. Tā kā liela daļa Latvijas nekustamo īpašumu bija apgrūtināta ar hipotekārajiem kredītiem, vācu iestādes atjaunoja nenomaksāto hipotekāro parādu prasības. Īpašniekiem tas bija jāmaksā vācu kredītiestādēm. Hipotekāro parādu

nomaksa pēc jaunā naudas kursa bija izdevīga nekustamā īpašuma turētājiem, un, lai neciestu zaudējumus, vācu režīms 1944. gada 11. aprīlī ieviesa vienreizējo nodokli, tādā veidā atņemot peļņu, ko bija guvuši hipotekārie parādnieki.

Pārņemot kontroli Latvijā, vācu okupācijas iestādes paziņoja, ka visiem uzņēmumiem, organizācijām un privātpersonām jāturpina maksāt visus padomju laika nodokļus: peļņas, apgrozījuma, zemes u. c. nodokļus, turklāt tādā pašā kārtībā un termiņos, kā tas bija noticis iepriekš. Atcēla vienīgi padomju režīma ieviesto lauksaimniecības nodokli. 1941. gada 18. oktobrī tika izdots pirmais Ostlandes reihskomisāra rīkojums par nodokļiem; tas laika gaitā vairākkārt tika papildināts un mainīts. Lielus ienākumus vācu režīmam nodrošināja rīkojums par monopolu ieviešanu. 1942. gada 16. janvārī stājās spēka sāls un saldumvielu monopols. Vēlāk parādījās arī spirta un tabakas monopols. Tieši šie divi monopoli deva vācu civilpārvaldei vislielākos ieņēmumus. Monopolu darbības nodrošināšanai Ostlandē tika izveidota speciāla pārvalde ar nodaļām katrā ģenerālapgabalā.

Lai palielinātu ienākumus no nodokļiem, vācu civilpārvalde 1943. gada 30. martā izdeva rīkojumu par ārkārtējas peļņas savākšanu. Šis rīkojums uzdeva ģenerālkomisāram pārbaudīt visu uzņēmumu bilanci, lai noteiktu, kāda daļa peļņas ir jāatdod par labu valstij. Ar šādu papildu nodokli aplika visus uzņēmumus, kas atradās Ostlandes teritorijā, tajā skaitā arī vācu uzņēmumus.

Visiem vietējiem iedzīvotājiem bija jāmaksā ienākuma nodoklis, no kura tika atbrīvoti laukstrādnieki un tie strādājošie, kuru izpeļņa bija mazāka par 50 reihsmarkām (RM) mēnesī. Nodoklis bija progresīvs: ar izpeļņu 50 RM mēnesī bija jāmaksā 2,9 procenti, ar 100 RM — 5,5 procenti, ar 200 RM — 8,2 procenti, ar 300 RM — 10,1 procenti, ar 500 RM — 16,8 procenti. Neprecētiem un šķirteņiem bez bērniem nodoklis bija paaugstināts par 50 procentiem. No vienreizējām izmaksām ienākuma nodoklis bija noteikts 20 procentu apjomā.

1943. gada 30. aprīļa reihskomisāra rīkojums paredzēja, ka ne vien alga, bet arī citi ienākumi apliekami ar nodokli, piemēram, ienākumi no kapitāla, patstāvīga darba, uzņēmumiem. Ar nodokļiem neaplika ienākumus no lauksaimniecības un mežsaimniecības, kā arī pensijas un pabalstus. Privātām sabiedrībām bija jāsamaksā par labu valstij 50 procenti no peļņas, bet kooperatīviem — 30 procenti. Pastāvēja arī nodoklis pilsētu nekustamajam īpašumam. To neiekasēja vienīgi no karalaikā pilnīgi nopostītām ēkām. Ja bruto ienākums

no nekustamā īpašuma pilsētā bija no 101 RM līdz 500 RM, nodoklis bija jāmaksā 10 procentu apmērā. 1942. gada 26. jūnijā Latvijā papildus vēl tika ieviests tirdzniecības un rūpniecības nodoklis, ko aprēķināja no izmaksāto algu kopsummas un uzņēmuma peļņas. No uzņēmuma peļņas drīkstēja atskaitīt 6–12 procentus.

Laukos dzīvojošie no 1941. gada 30. oktobra maksāja personas nodokli (galvasnaudu), bet uz viņiem neattiecās ienākuma nodoklis. No nodokļu maksāšanas bija atbrīvotas personas, jaunākas par 18 gadiem, vīrieši, vecāki par 60, un sievietes, vecākas par 50 gadiem, kā arī precētas sievas. Personas nodoklis bija 8–15 RM, un tas nonāca vietējās pašpārvaldes budžetā.

Daudzo un dažādo nodokļu labākai iekasēšanai ģenerālkomisārs O. Drekslers ar 1943. gada 15. janvāra rīkojumu Latvijā izveidoja Galveno finanšu kasi ar 27 vietējām nodaļām. Sabiedrībā valdīja pārliecība: ja vācu okupācijas laikā kaut kā tiešām bija par daudz, tad tie bija nodokļi. Iedzīvotāji tādējādi atdeva ievērojamu daļu savu ienākumu. Papildus kara apstākļos iedzīvotāji pildīja arī dažādas kļaušas un šķūtis. Ar tām apgrūtināja lauku iedzīvotājus. Kļaušas bija jāpilda kā fiziskajām, tā juridiskajām personām, to noteica speciāls reihskomisārs 1941. gada 17. septembra rīkojums. Par kļaušām gan bija noteikta atlīdzība, bet tā nekad nerasniedza izmaksu lielumu.

Okupācijas vara neaprobežojās tikai ar nodokļiem un 1941./1942. gada ziemā Latvijā izvērta plašu kampaņu, kurā vāca siltus apģērbus karavīriem frontē. Pavisam tika savākti 268 689 priekšmeti (kažoki, mēteļi, cimdi, vilnas zeķes, velteņi, ziemas mēteļi, vilnas vestes, puloveri u. c.). 1942. gada vasarā tika izsludināta vērpjamo šķiedru vākšana frontes vajadzībām. Tika savākts vairāk nekā 1 miljons kilogramu, tas ir, apmēram 0,5 kilogrami no katra Latvijas iedzīvotāja.¹⁴³

Vācu okupācijas režīms jau 1941. gada augusta sākumā paziņoja, ka sociālā apdrošināšana tiks turpināta pēc padomju varas izveidotās sistēmas, ieviešot tajā nepieciešamās izmaiņas. 1941. gadā tika izdots rīkojums par pensijām. Tas noteica, ka vecuma un invaliditātes pensijas salīdzinājumā ar padomju laiku ir dubultošanas, taču tās nedrīkst pārsniegt 25 RM vai būt zemākas par 12 RM mēnesī. Kara invalīdiem, kam padomju režīms pensijas bija atņēmis, maksājamas 15 RM mēnesī. Katram bērnam līdz 16 gadu vecumam pienākas pabalsts. Bijušajiem Latvijas valsts un pašvaldību ierēdņiem, tagad pensionāriem, pienākas 25 līdz 40 RM mēnesī. Karā kritušo piederīgie ir tiesīgi saņemt līdz 50 procentiem no pienākošās pensijas. 1942. gadā Latvijā bija 37 603 pensionāri, un tiem pensijās tika izmaksāts 7,1 miljons

RM. Slimības pabalstus arodbiedrības maksāja ar ceturto slimības dienu 26 nedēļas, ne vairāk kā 50 procentu apjomā no algas. Nāves gadījumā izsniedza apbedīšanas pabalstu, ne mazāku par 30 RM.¹⁴⁴

Lauksaimniecība

Vācu okupācijas režīms bija ieinteresēts izspiest no Latvijas lauksaimniekiem pēc iespējas vairāk pārtikas produktu un rūpniecībai nepieciešamo izejvielu. Lauksaimniecība tika uzskatīta par svarīgu nozari kara vajadzību apmierināšanai. 1941. gada 13. septembrī reihskomisārs H. Loze atcēla padomju varas realizēto agrāro reformu, atpakaļ lielajām saimniecībām pievienojot iepriekš atņemtās zemes gabalus. Padomju varas laika jaunsaimnieki atkal kļuva par laukstrādniekiem vecajās saimniecībās. Vācu okupācijas iestādes 1941. gadā atturējās no zemes īpašumu reprivatizācijas. Saimniecības, kurās saimniekoja vecie īpašnieki, tika uzskatītas par valsts īpašumu. Vācu iestādes centās ļoti strikti kontrolēt lauku saimniecību darbību. Katrā apriņķī tika iecelts speciāls lauksaimniecības vadītājs (*Kreislandwirte*).

Svarīgākais uzdevums, ko vācu iestādes izvirzīja lauksaimniekiem, bija palielināt apstrādājamās zemes platības un iegūstamās produkcijas apjomu. Tā, piemēram, 1942. gadā cukurbiešu sējumu platības salīdzinājumā ar iepriekšējo gadu izdevās palielināt par 6 tūkstošiem hektāru, bet linu sējumus — pat par 21 tūkstoti hektāru. Tika dots arī rīkojums palielināt ar ziemājiem un vasarājiem apsētās platības. Zemniekiem bija uzlikta lielas kokmateriālu sagādes normas. 1942./1943. gadā tika sagatavoti 2780 tūkstoši kubikmetru malkas, 328 tūkstoši kubikmetru papīrmalkas, 37 tūkstoši kubikmetru finiera baļķu u. c.¹⁴⁵

Smagu problēmu kara gados Latvijas laukos radīja vilcēj spēka un tehnikas trūkums. Nepietiekamā daudzumā bija traktori un zirgi. Daļu zirgu bija rekvizējusi padomju, kā arī vācu armija. Lai risinātu šo problēmu, ģenerālkomisārs 1943. gada 19. februārī izdeva rīkojumu, ar kuru atļāva ņemt zirgus no tām saimniecībām, kurām to bija vairāk, un nodot tām, kurām to trūkst. Traktoru skaits Latvijas laukos bija nenozīmīgs. 1941. gadā bija apmēram 1885 traktori. Kara gados tos bija grūti ekspluatēt, jo trūka degvielas, kā arī rezerves daļu. Vācija pietiekamā daudzumā nepiegādāja arī citu lauksaimniecības tehniku: kultivatorus, sējmašīnas, arklus, zāles pļāvējus u. c.

Laukos trūka darbaroku, jo vīrieši bija mobilizēti policijas bataljonos un leģionā. Okupācijas iestādes 1942. gadā izdeva rīkojumu, ka vasarā visiem

skolu audzēkņiem, kas vecāki par 14 gadiem, obligāti lauku darbos jānostrādā trīs mēneši. Arī Zemes pašpārvalde 1942. gada 22. septembrī izdeva savu rīkojumu, kas paredzēja, ka visām sievietēm vecumā no 17 līdz 45 gadiem, kuras dzīvo pilsētā un nestrādā, jānodod uz laukiem un jāpalīdz ražas novākšanas darbos. 1943. gada 18. maijā tapa nākamais rīkojums, kas paredzēja visiem latviešu iestāžu darbiniekiem sešas nedēļas, ieskaitot atvaļinājumu, nostrādāt laukos. No darba klaušām laukos tika atbrīvoti vienīgi kara rūpniecībā strādājošie. Lauku darbos tika iesaistīti arī karagūstekņi, tomēr to skaits nebija pietiekams.¹⁴⁶

Lauksaimniekiem nebija atļauts brīvi rīkoties ar saražoto produkciju. Reihskomisārs 1943. gada 10. aprīļa rīkojumā noteica, ka visa lauksaimnieciskā produkcija uzskatāma par apķīlātu. Zemnieks ar izaudzēto ražu drīkstēja rīkoties tikai saskaņā ar vācu iestāžu norādījumiem. Savas ģimenes uzturam bija atļauts paturēt tikai stingri noteiktu produkcijas daudzumu. Strikta reglamentācija, piemēram, pastāvēja piensaimniecībā. Viss piens, kas nebija nepieciešams pašu saimniecībā, bija jānodod pienotavā. Ar 1942. gadu zemniekiem bija uzliktas obligātas saistības — no katras slaucamas govys gadā nodot 70 kilogramus sviesta. Neraugoties uz šādiem drakoniskiem pasākumiem, 1943. gadā tomēr neizdevās savākt plānoto sviesta daudzumu. Uzliktā norma bija 27 000 tonnu sviesta, bet zemnieki nodeva tikai 20 613 tonnas. Lai palielinātu iegūtā sviesta svaru, vācu iestādes pat atļāva paaugstināt pieļaujamā ūdens daudzumu sviestā no 18 līdz 20 procentiem. Arī visa cukurbiešu raža obligāti bija jānodod cukurfabrikās. Kategoriski bija aizliegts no cukurbietēm vārīt sīrupu vai tās izbarot lopiem. Līdzīgi noteikumi pastāvēja arī attiecībā uz izaudzētajiem liniem, linsēklām, graudaugiem, gaļu u. c.

Vācijas okupācijas iestādes Latvijā ļoti strikti sekoja labības ievākšanai un realizācijai. 1941. gada 14. oktobrī parādījās reihskomisāra rīkojums, kas noteica, ka zemnieki ievāktu labību drīkst pārdot tikai Labības birojam. Neraugoties uz to, ar katru gadu arvien grūtāk kļuva ievākt paredzēto labības daudzumu. 1943. gada aprīlī Latvijā tika izveidots pat īpašs labības ievākšanas štābs, kas pārbaudīja pagastu valdes, lai konstatētu, kā tiek pildītas uzliktās nodevas. Pastāvēja arī sodu sistēma par saistību neizpildi.

No šiem plāniem cieta Latvijas civiliedzīvotāji, jo pasliktinājās to apgāde ar pārtiku. Vācu režīms ieviesa striktu pārtikas produktu normēšanu, turklāt vietējiem iedzīvotājiem normas bija zemākas nekā vācu ierēdņiem. Reihskomisāra 1943. gada 20. novembra rīkojums noteica, ka katram pieaugušam lauku saimniecības iedzīvotājam gaļas norma nedēļā ir 750 grammi, bet bērnam — 375 grammi. Sviesta norma bija 200 grammi nedēļā. Tika arī noteikts, ka pieno-

tavas ir tiesīgas piena piegādātājiem izsniegt vājpienu ne vairāk par 60 procentiem no nodotā piena daudzuma. Lai ierobežotu piena nelikumīgu izmantošanu lauku saimniecībās, bija noteikts, ka rokas separatori ir jānodod pienotavām.¹⁴⁷

Obligāto nodevu sistēma nedeva okupācijas režīmam cerētos rezultātus, un visai reti izdevās savākt plānoto produkcijas apjomu. Viens no galvenajiem iemesliem bija ļoti zemās un neizdevīgās iepirkuma cenas, ko bija noteikušas vācu iestādes. To neveicināja arī tiesības par nodoto lauksaimniecības produkciju iegādāties noteiktu rūpniecības preču daudzumu. Tas nebija adekvāts. Piemēram, par 1 tonnu agro kartupeļu piešķīra iespēju nopirkt 80 papirosus un 1,5 litrus degvīna. 1943. gadā tika ieviestas vienvēidīgas prēmiju zīmes — pirkšanas atļaujas. Katrā zīmē bija uzrādīts punktu skaits un limitētās preces, ko par tiem var nopirkt. Šīs zīmes melnajā tirgū figurēja kā maksāšanas līdzeklis.

Kopumā vācu okupācijas režīma lauksaimniecības politika neveicināja nozares izaugsmi un attīstību. Tā bija vērsta tikai uz maksimālu produkcijas iegūšanu.

Rūpniecība

Nacistiskā režīma politika neparedzēja rūpniecības attīstību okupētajos austrumu apgabalos. Tā pamatos tika izmantota frontes vajadzību apmierināšanai, lai tādējādi atvieglotu Vācijas rūpniecību. 1941. gada decembrī jau 14 Latvijas uzņēmumi pildīja kara saimniecības pasūtījumus. Starp tiem bija gumijas fabrika "Kvadrāts", VEF, munīcijas fabrika "Vairogs", velosipēdu rūpnīca "Ērenpreiss", Mīlgrāvja kuģu būvētava, Liepājas pulvera fabrika u. c. 1942. gada sākumā jau bija 174 šādi uzņēmumi. Vācija šajā laikā sāka atsevišķas militārās tehnikas remontrūpnīcas pārcelt uz Rīgu, tuvāk austrumu frontei. Rīgā darbu uzsāka tanku remonta rūpnīca.

Nopietna problēma, kas neļāva Latvijas rūpniecībai izvērst ražošanu un izpildīt lielāka apjoma pasūtījumus, bija izejvielu un energoresursu trūkums. Sevišķi izjūtams bija akmeņogļu trūkums. Reihskomisārs H. Loze 1942. gada 30. jūnijā ziņojumā uz Berlīni norādīja, ka Latvijas rūpniecībai mēnesī vajag ap 32 550 tonnu akmeņogļu, bet piešķirtas tiek tikai 22 500 tonnas. Akmeņogļu nepietiekamības dēļ darbu pārtrauca Rīgas cementfabrika. Vācu iestādes kurināmā problēmu mēģināja risināt, sākot pastiprināti iegūt un izmantot kūdru. Rūpnīcām sāka trūkt arī dažādu iekārtu, mehānismu un instrumentu, ko Vācija nespēja piegādāt vajadzīgajā daudzumā.

Sākot ar 1942. gadu, Latvijas rūpnīcas sāka izjust arī strādnieku trūkumu. Šo problēmu īpaši saasināja vairākkārtēja strādnieku vervēšana un pat piespiedu nosūtīšanas akcijas darbā uz Vāciju. Reihskomisārs savos pārskatos uz Berlīni norādīja, ka darbaroku trūkuma dēļ ražošana draud apstāties gumijas rūpniecībā un atsevišķos metālapstrādes uzņēmumos. Darbaspēka galvenais pieprasītājs bija Vācijas zemju darba pārvalde. Arī latviešu mobilizācija leģionā, policijā un citos militārajos formējumos vēl vairāk saasināja šo problēmu. 1942. gada maijā Latvijai pieprasīja triju mēnešu laikā nosūtīt uz Vāciju 24 tūkstošus strādnieku. Pēc ģenerālkomisāra O. Drekslera protestiem šo kvotu samazināja līdz 8 tūkstošiem. Tā kā uz brīvprātības principiem balstīta strādnieku vervēšana bija nesekmīga, 1943. gadā vācu iestādes nolēma veikt veselu gadagājumu mobilizāciju darba klausībai. Līdz 1944. gada sākumam no Latvijas uz Vāciju darbā tika nosūtīti apmēram 16 800 strādnieku.¹⁴⁸ Padomju laika vēsturisku pētījumos tiek minēts vēl lielāks skaits, apmēram 25 000 cilvēku.

1943. gadā vācu armijas pasūtījumu izpildē bija iesaistīti 183 Latvijas uzņēmumi. Tie bija saražojuši produkciju par aptuveni 19 miljoniem RM. Pamatos tā bija kokapstrādes, tekstilrūpniecības, metālapstrādes, poligrāfijas, ķīmiskās un pārtikas rūpniecības produkcija. Latvijas uzņēmumi izpildīja arī dažādus Vācijas civilo iestāžu pasūtījumus. Uz Vāciju tika sūtītas mēbeles, apavi, tekstilpreces, kokmateriāli u. c. Tomēr Latvijas rūpniecībā saražotās produkcijas lielāko daļu novirzīja vācu kara saimniecības pieprasījumu izpildei. Mazāko daļu saražotās produkcijas izmantoja vietējo iedzīvotāju vajadzību apmierināšanai.

Daudzi Latvijas rūpniecības uzņēmumi vācu okupācijas laikā pārtrauca darbu, jo tiem trūka izejvielu, iekārtu un arī darbaroku. Tuvojoties padomju armijai 1944. gadā, vācu režīms piekopa Latvijā tā saukto tukšās zemes politiku, kas paredzēja lauksaimniecības produkcijas, rūpnīcu iekārtu, mašīnu, izejvielu, gatavās produkcijas totālu izvešanu uz Vāciju vai iznīcināšanu. 1944. gada maijā reihskomisārs H. Loze izdeva rīkojumu par Rīgas rūpnīcu evakuāciju. Tika uzspridzināta Ķeguma elektrostacija, vairākas rūpnīcas, Daugavas krastmala ostas rajonā, tilti un citi saimnieciskie objekti. Pēc atsevišķiem aprēķiniem vācu okupācijas varas nodarītie zaudējumi Latvijas tautsaimniecībai kara gados bija ap 660 miljoniem ASV dolāru tā laika cenās. Padomju Savienības speciālā izmeklēšanas komisija uzskatīja, ka nodarītie zaudējumi ir 20 miljardi rubļu.¹⁴⁹

7. NACISTU REŽĪMA IDEOLOĢIJA UN KULTŪRPOLITIKA

Politikas vadlīnijas

Nacistu režīma nostāja pret baltiešu tautām kopumā bija labvēlīgāka nekā pret citiem okupēto austrumu apgabalu iedzīvotājiem. SS reihsfīrers H. Himlers, skaidrojot režīma politiku, uzsvēra atšķirību starp vecajām un jaunajām padomju republikām. Tā kā Latvija, Lietuva un Igaunija piederēja pie jaunajām republikām, kas relatīvi īsu laiku bijušas komunistu ietekmē, tika uzsvērts, ka pret tām jāizturas citādi. Arī okupēto austrumu apgabalu reihšministrs A. Rozenbergs norādīja, ka pret atšķirīgām tautību grupām jāizturas atšķirīgi, vadoties no katras tautas rases vērtības, tās attieksmes pret Vāciju, kā arī pēc lomas, kāda tai atvēlēta austrumu apgabalu pārkārtošanā.¹⁵⁰ Nacistu līderi iestājās par diferencētu pieeju okupētajām tautām.

Ļoti būtisku lomu nacistu režīma politikā un ideoloģijā ieņēma katras tautas "rasiskā kvalitāte". Vadoties no šīs teorijas, nacionālsociālisti uzskatīja, ka ģermāņi ir pārāki par citiem. Tika lietoti arī tādi apzīmējumi kā ģermāņu tautas, ģermāņiem radniecīgas tautas, austrumu tautas, slāvi u. c. Rasiskā tīrība bija izšķirošs kritērijs, vērtējot pakļauto tautu turpmāko likteni nacistu plānotajā "Jaunajā Eiropā". Baltijas tautām piederīgie, proti, igauņi, latvieši un lietuvieši rasu novērtējuma skalā ieņēma augstu vietu salīdzinājumā ar citām tautām. A. Rozenbergs 1941. gada vasarā atzina, ka Baltijas telpa no padomju organisma jāizgriež un cieši jāsasaieta ar Vācijas reihu. Baltiešu pārvācošana un kolonizācija ir tālākas nākotnes jautājums.¹⁵¹

Vācu režīma elite no baltiešiem visaugstāk vērtēja igauņus, uzskatot tos par vispiemērotākajiem pārvācošanai. A. Rozenbergs 1941. gada 21. jūlija instrukcijā atzina, ka apmēram 50 procentiem igauņu ir samērā augsta ģermanizācijas pakāpe, un viņi uzskatāmi par radniecīgu tautu. Latvijā savukārt asimilējamo īpatsvars ir ievērojami mazāks, tāpēc šeit jāparedz iedzīvotāju pārvietošana. Lietuvai piemērojama līdzīga politika kā Latvijai.¹⁵² SS reihsfīrers H. Himlers tajā pašā laikā uzsvēra, ka tikai apmēram 10 procenti no Baltijas pamattautām ir pārvācojami. Savukārt reihskomisārs H. Loze uzskatīja, ka šāds procents ir stipri par zemu un atbalstīja A. Rozenberga viedokli, bet ģenerālplānā *Ost* bija iestrādāta atziņa, ka pēc uzvaras karā Latvijā paliks 30 procenti pārvācošanai derīgu pamatnācijas iedzīvotāju.

Atšķirīgu viedokli attiecībā uz baltiešu rasisko novērtējumu puda nacistu mazākumtautību eksperts Verners Haselblats, kas strādāja par padomnieku

A. Rozenberga vadītajā ministrijā. Viņš uzskatīja, ka baltiešu rasisko kvalitāti noteica tieši augstvērtīgais nordiskais elements. V. Haselblata izveidotā kārtība bija šāda: igauņi, lietuvieši un beigās latvieši. Tomēr šis vērtējums nebija konstants un laika gaitā mainījās. 1942. gada nogalē Okupēto austrumu apgabalu ministrijas izstrādātajā dokumentā jau bija uzsvērts, ka igauņu un latviešu vairākums ir piemērots pārvācošanai, bet tādu pašu pieeju nevar attiecināt uz lielāko lietuviešu tautas daļu. K. Kangeris savos pētījumos savukārt atzīmē, ka 1943. gadā vācu režīms pirmoreiz baltiešus sāka pielīdzināt ģermāņu tautām, 1944. gadā to statuss bija noteikts kā rases radnieciskajām tautām, bet kara pēdējā gadā latviešus, igauņus un lietuviešus jau sāka pielīdzināt valsts vāciešiem.¹⁵³

Neraugoties uz zināmām pretrunām nacistiskā režīma ideoloģijā un politikā, attieksmē pret baltiešu tautu vietu un lomu "Jaunajā Eiropā", viss liecināja par to, ka bijušajām Baltijas valstīm perspektīvā bija paredzēts kļūt par ģermāņu dzīves telpu. To baltiešu daļu, kas nebija derīga pārvācošanai, bija paredzēts deportēt uz austrumiem vai pat iznīcināt. Atšķirīgi uzskati nacistu elitē pastāvēja vienīgi par to, cik liels varētu būt asimilējamo procents, kā arī laiks, kādā šos plānus realizēt. Līdztekus tam tika arī uzsvērts, ka nevērtīgās rases nošķiramas no vērtīgajām rasēm un ierobežojama nevērtīgo rasu izglītība, bet rasiski vērtīgie pārstāvji izglītojami vācu skolās.

K. Kangeris atzīmē, ka vācu režīma ideologi, vadoties no šiem principiem, latviešus iedalīja īstajos latviešos un latgaliešos. Latgalieši tika uzskatīti par mazvērtīgākiem un nepiemērotiem pārvācošanai. Par nevēlamu tika uzskatīta latviešu saplūšana ar latgaliešiem. Vadoties no šādas stratēģijas, režīms arī centās stimulēt latgaliešu nacionālismu, sekmēt viņu identitātes veidošanos. Tika uzskatīts, ka šāda pieeja sevi attaisnos tad, kad būs pienācis laiks latgaliešus atdalīt no latviešiem. Latgaliešu identitātes veicināšanas pamatā bija cinisks aprēķins. Vācu režīms latgaliešus Latvijā uzskatīja par nevēlamu elementu. 1942. gada 17. augustā SS reihsfirera H. Himlera štāba izstrādātajā ģenerālplāna *Ost* versijā bija paredzēts latgaliešus izsūtīt no Latvijas.¹⁵⁴

Režīma plānus attiecībā uz okupētajiem austrumu apgabaliem labi atklāja 1942. gada 20. augustā SS un SD laikrakstā *Das Schwarze Korps* publicētais raksts "Pārvācošana". Tajā bija uzsvērts, ka nacistu pienākums ir austrumu tautas nevis pārvācot, tas ir, pamatiedzīvotājiem iemācīt vācu valodu, likumus un kultūru, bet gan panākt, lai ieņemtajos apgabalos dzīvotu cilvēki ar īstām ģermāņu, tas ir, teitoņu asinīm. Kolonistiem, kuri tiks nosūtīti uz austrumiem, jābūt apveltītiem ar tādu bioloģisku spēku, kas varētu piepildīt un vadīt šo telpu.¹⁵⁵

Vācijas nacionālsociālistu režīma ideoloģijas svarīga sastāvdaļa bija antisemitisms, uz ko lielā mērā savā politikā balstījās Ā. Hitlers, H. Himlers un citi trešā reiha vadoņi. Vēsturnieks A. Ezergailis uzsver, ka jau pašā okupācijas sākumā Latvijā nevarēja parādīties neviens informatīvs materiāls, kurā nebija antisemitisku domu. Nacistu propaganda ebrejus saistīja ar komunistu režīma briesmu darbiem un čekas zvērībām padomju okupācijas periodā. Propagandas mērķis bija pārliecināt latviešu sabiedrību, ka visi ebreji bija komunisti un čekisti un ka viņi ir latviešu tautas lielākie ienaidnieki. Visa politika bija virzīta uz to, lai radītu šādu vainas saikni, iespaidu, ka par visām latviešu tautas traģēdijām ir atbildīgi ebreji. Nacistu antisemitisms jau kopš Latvijas okupācijas pirmajām dienām izpaudās ebreju vajāšanā, pazemošanā, sinagogu dedzināšanā, īpašuma atņemšanā, kas gala rezultātā noveda pie ebreju masveida iznīcināšanas jeb holokausta. Nacistu antisemitisma propagandu ātri pārņēma latviešu prese, it īpaši laikraksts "Tēvija".¹⁵⁶

Vēsturnieks Leo Dribins atzīmē, ka nacisti Latvijā atrada daudzus palīgus antisemitisma ideju īstenošanā, īpaši bijušo Pērkoņkrusta organizācijas biedru vidū. 1941. gada jūnijā un jūlijā tika izveidota plaša pronacistiska, antisemitiska prese latviešu valodā. Rīgā sāka veidot Antisemitisma institūtu, kura dibinātāji un aktīvisti bija jurists J. Martinsons, Latvijas Universitātes profesors J. Vītols, publicists J. Dāvis, atvaļinātais pulkvedis G. Kalniņš u. c.¹⁵⁷

Naida un neiecietības politiku nacistu režīms propagandēja un vērsa arī pret Latvijas čigāniem un pat garīgi slimajiem. Noslepkavoja apmēram 2000 čigānu tautības cilvēku un 2271 psihiski slimo.¹⁵⁸

Okupējot Latviju, nacistu režīms izvirzīja ne vien noteiktus saimnieciskos mērķus, bet arī domāja par savas ideoloģijas un kultūras uzspiešanu. Latvijā tika veikti zināmi pārkārtojumi izglītības, kultūras, mākslas, teātra, literatūras un citās jomās. Visur tika uzsvērtā vācu kultūras nozīme un pārākums, vienlaikus noniecinot un mazinot latviešu kultūras sasniegumus. Reihsministrs A. Rozenbergs, kas pats bija dzimis Rēvelē (Tallinā) un ieguvis izglītību Baltijas valstīs, centās uzsvērt, ka Ostlandes tautām nav savas patstāvīgas kultūras, bet tikai vācu un krievu kultūras atdarinājumi. Vācu režīms ar lielām aizdomām izturējās pret latviešu inteligenci, paredzot tās izsūtīšanu kara beigās uz Krievijas apgabaliem. 1941. gada 5. jūnija memorandā tiek atzīmēts, ka izsūtīšanai vajadzētu pakļaut kādus 30–40 tūkstošus cilvēku. Latviešu inteligence tika uzskatīta par šovinistisku, anglofilu galveno latviešu nacionālās un neatkarības idejas paudēju, līdz ar to bīstamu okupācijas režīmam. Inteligences izsūtīšanas plāni netika realizēti, jo atbildīgie nacistu režīma ierēdņi konstatēja, ka

Padomju Savienības 1941. gada 14. jūnijā veiktā deportācija jau pietiekami novājinājusi šo sabiedrības slāni. Līdz 1942. gada vidum okupācijas vara tomēr strādāja pie priekšlikumiem, kā mazināt inteliģences ietekmi. Atbalstu guva idejas par latviešu inteliģences pārstāvju nosūtīšanu uz okupētajiem apgabaliem Krievijā darbā par pārvaldniekiem. Bija neoficiāla informācija, ka tam pakļaus ap 10 procentiem latviešu ierēdņu. Reālā situācija piespieda mainīt arī šos plānus. Ideju par latviešu inteliģences deportāciju nepieciešamību aktīvi izvirzīja okupēto austrumu apgabalu reihssministrs A. Rozenbergs, bet pret bija ģenerālkomisārs O. Drekslers, kas uzskatīja, ka viss darbaspēks ir paturams Latvijā.¹⁵⁹

Jau 1941. gada 18. augusta rīkojumā Ostlandes reihskomisārs H. Loze norādīja, ka oficiālā dienesta valoda valsts iestādēs ir vācu valoda. Speciāls Okupēto austrumu apgabalu ministrijas apkārtraksts noteica, ka vācu okupācijas iestāžu darbiniekiem nav jāmācās Baltijas tautu valodas, jo paredzams, ka drīz visi šo teritoriju iedzīvotāji runās vācu valodā. 1942. gada 7. martā tika izdots norādījums, ka sarakste starp vācu un latviešu iestādēm drīkst notikt vienīgi vācu valodā. Tikai latviešu iestādes, savstarpēji sazinoties, varēja lietot gan vācu, gan latviešu valodu. Latviešu valoda bija atļauta, bet tai tika atvēlētas otršķirīgas funkcijas.

Augusta sākumā uzsāka Rīgas centrālo ielu pārdēvēšanu. Brīvības iela ieguva Ādolfā Hitlera ielas nosaukumu, bet Elizabetes iela kļuva par Valtera fon Platenberga ielu. Padomju bulvāris tika nosaukts par Vācu ordeņa gatvi, Merķeļa iela — par Oto Bismarka ielu, Aspazijas bulvāris — par Rīdīgera fon der Golca gatvi, Raiņa bulvāris — par Alfrēda Rozenberga ielu, Kr. Valdemāra iela — par Hermaņa Gēringa ielu u. c. Ielu nosaukumu maiņu Rīgā beidza 1942. gada pavasarī. Pavisam tika mainīti vairāk nekā 60 ielu un laukumu nosaukumi. Liela nozīme šajā procesā bija civilpārvaldē strādājošajiem baltvāciešiem un viņu iniciatīvām.

Pret Rīgas ielu nosaukumu strauju maiņu uzstājās Ostlandes reihskomisariāta Politiskās nodaļas vadītājs Frīdrihs Trampedahs (*Trampedach*). Viņš uzskatīja, ka šāda politika tikai sarežģīt attiecības un sadarbību ar latviešiem un runā pretim Ā. Hitlera rīkojumam par Latvijas kolonizācijas plānu pārlieku nefišēšanu. Pēc F. Trampedaha domām, latvietis šajā ziņā ir ļoti jūtīgs, un tāpēc viņu nedrīkst aizvainot. F. Trampedahs ieteica kādu laiku vēl atļaut latviskos simbolus un pieminekļus, ja tie netiek izmantoti pret vācu režīmu. Šāda taktika ir daudz perspektīvāka nekā strikts visa latviskā aizliegums. Līdzīgu pieeju aizstāvēja arī Latvijas ģenerālkomisārs O. Drekslers. Neraugoties uz to, 1941. gada

augusta pirmajās dienās tika izdots rīkojums par Latvijas Vēstures institūta likvidēšanu. Uz tā bāzes izveidoja Latviešu Vēstures krātuvi, kas vāca avotus un veica zinātnisko darbu. Pēc tādiem pašiem principiem izveidoja arī Valodas krātuvi.

1941. gadā vācu režīms pieturējās vēl pie zibenskara stratēģijas austrumos un tāpēc īpaša plānošana okupēto tautu kultūras politikas jautājumu risināšanai netika pieņemta. Šo jautājumu sakārtošana tika atlikta līdz tam laikam, kad būs gūta uzvara karā pret boļševikiem. Bet pēc zibenskara izgāšanās sāka pievērst nopietnāku uzmanību arī stratēģijai kultūrpolitikā. Galvenās nostādnes šajos jautājumos pamatos noteica A. Rozenberga vadītā Okupētā austrumu apgabala ministrija un J. Gebelsa Propagandas ministrija Berlīnē. Konkrēto lēmumu pieņemšanā bija iesaistīts arī Ostlandes reihskomisārs, Latvijas ģenerālapgabala ģenerālkomisārs, Zemes pašpārvalde un citas iestādes. Tieša ietekme uz kultūras un izglītības jautājumu risināšanu Latvijā bija ģenerālkomisāra sākotnējam kultūras nodaļas vadītājam Karlam fon Strickim, ko vēlāk nomainīja Kurts Dilters.

Būtiska vācu režīma kultūrpolitikas iezīme bija stingra kultūras un izglītības iestāžu darbības kontrole un pārraudzība. Ģenerālkomisāra kultūras un rakstniecības referenta F. Nathera pārskatā par 1943. gadu norādīts, ka pārbaudīti 637 literāri darbi un 14 sarīkojumu programmas, cenzētas 19 avīzes. Mūzikā pārbaudītas un atļautas 320 koncertu programmas, izdots saraksts ar 800 cenzētu dziesmu tekstiem. Radio pārbaudītas 203 raidlugas, 84 stāsti, 1070 dzejoļi. Īpaša uzmanība tika pievērsta vācu valodas un vēstures mācīšanai. No sabiedrības apziņas centās izskaust Latvijas valstiskuma idejas, aizliedzot lietot presē tādu jēdzienu kā Latvijas Republika. Tā vietā vācieši ieteica lietot apzīmējumu Baltijas zemes. Tika izlaupītas arī kultūras vērtības, ar to nodarbojās tā dēvētais A. Rozenberga štābs Rīgā.¹⁶⁰

Pasliktinoties situācijai austrumu frontē, mainījās akcenti arī vācu režīma kultūras politikā. Tā kļuva mazāk agresīva. Tas bija saistīts ar to, ka, sākot ar 1943. gadu, nacistu režīmam vajadzēja arvien vairāk materiālo un cilvēku resursu no iekarotajiem apgabaliem. Par piedalīšanos karā un vācu uzvaras veicināšanā kaut kas bija jāsolā un jādod vietējām tautām. No Berlīnes nāca norādījumi tolerantāk, ar lielāku taktu izturēties pret vietējo iedzīvotāju kultūru, neuzsvērt pārvācošanas idejas. Zemes pašpārvalde plašāk jāiesaista kultūras jautājumu risināšanā, atļaujot latviešiem brīvāk piekopt savu tautisko kultūru. 1944. gadā vācu režīms Latvijā sāka veicināt krievu kultūras attīstību. Tādas politikas mērķis bija nomierināt uz Latvijā evakuētos krievu iedzīvotājus, radīt labāku augsni karavīru vervēšanai Vlasova Krievijas atbrīvošanas armijā.

Kopumā, neraugoties uz negatīvo attieksmi pret latviešu kultūru, vācu režīms okupācijas gados nesasniedza izvirzītos mērķus. Latviešu tauta netika pārvācota, tā saglabāja savu kultūru un identitāti. Pēc Zemes pašpārvaldes iniciatīvas 1943. gadā darbību atjaunoja Kultūras fonds. Tā pamatmērķis bija latviešu kultūras dzīves veicināšana. Kultūras fonds materiāli atbalstīja literātus un māksliniekus, kā arī rūpējās par pabalstu, prēmiju, pensiju izmaksu latviešu kultūras darbiniekiem. Sākot ar 1944. gadu, tika piešķirtas Kultūras fonda prēmijas literatūrā un citās mākslas jomās.¹⁶¹

Izglītības politika

Būtiski pārkārtojumi okupācijas sākuma posmā skāra izglītības sistēmu Latvijā. Ostlandes reihskomisāra H. Lozes 1941. gada 21. jūlija instrukcijā bija norādīts, ka jānoraida igauņu, latviešu, lietuviešu un baltkrievu centieni dibināt savas universitātes un augstskolas, bet nav jākavē amatniecības skolu un tehnisko mācību iestāžu darbība. Jāpanāk, lai Tehniskā augstskola "Rīga" atkal kļūtu par vācu augstskolu. Jāpastiprina vācu valodaš lietošana. Tika izdots norādījums pārkārtot mācību plānus ģeogrāfijā un vēsturē. Pārstrādātas tika arī mācību programmas latviešu valodā un literatūrā, dabaszinātnēs, kā arī citos priekšmetos. Intensīvi tika izstrādātas režīma prasībām atbilstošas jaunas mācību grāmatas. Latvijas Universitāte tika pārdēvēta pa Rīgas universitāti un diezgan būtiski mainīts tās darbs. 1941. gada augustā Ostlandes reihskomisariāta Politiskās nodaļas vadītājs Fricis Trampedahs pat iestājās pret universitātes atvēršanu. Viņš uzskatīja, ka atsevišķiem pārbaudītiem un uzticamiem studentiem varētu atļaut studēt reihā. 1942. gada 21. augustā A. Rozenberga vadītā Okupēto austrumu apgabalu ministrija izdeva rīkojumu, lai reihskomisārs H. Loze pārtrauc lietuviešu, igauņu un latviešu studentu sagatavošanu zinātniskam darbam. Ar šo rīkojumu aizliedza piešķirt pētniecības uzdevumus humanitāro fakultāšu mācībspēkiem.

No darba skolās un augstskolās tika atlaisti režīmam nevēlami skolotāji un pasniedzēji. Vispirms tas skāra ebreju tautības profesorus un tos, kuri bija aktīvi darbojušies padomju okupācijas laikā 1940.–1941. gadā. Mācībspēkiem bija jāparaksta apliecinājums, ka četrās paaudzēs ne viņu pašu, ne dzīvesbiedru rados nav jūdu ticības piederīgo. Par piedalīšanos pretestības kustībā, Latvijas Centrālās padomes izveidošanu un vadīšanu no darba universitātē tika atbrīvots un koncentrācijas nometnē ieslodzīts profesors Konstantīns Čakste.

Līdzīgs liktenis piemeklēja arī sociāldemokrātu Bruno Kalniņu. Vēstures pasniegšana universitātē tika pakļauta vācu kontrolei. Bija izdots norādījums, ka par tās mācīšanas kvalitāti ir atbildīgi vācu mācībspēki. 1941. gada novembrī vācu iestādes atļāva pakāpeniski atjaunot universitātes darbību. Sākumā darbu uzsāka Medicīnas un veterināro zinātņu fakultāte, vēlāk arī tehniskās fakultātes un abas teoloģijas fakultātes. Universitātes rektors bija profesors Mārtiņš Prīmanis.

Mācību procesā liela uzmanība tika pievērsta rasu teorijas apguvei un nacionālsociālisma ideju propagandai. Izglītības sistēmā tika propagandēta nacistiskā ideoloģija. Skolu darba vadlīnijās Ostlandes reihskomisariāts 1942. gadā norādīja, ka vietējo skolu uzdevums ir sagatavot jauniešus lielvācu vadītai "Jaunajai Eiropai". Kara laikā ļoti cieta izglītības sistēmas materiālā bāze. Daļa skolu tika nodotas vācu armijas vajadzībām, un tur tika ierīkotas lazaretēs un kazarmās. Skolā trūka nepieciešamo mācību līdzekļu, kurināmā. Izplatīta parādība bija mācības divās maiņās. Kara gados samazinājās skolēnu skaits. 1940./41. mācību gadā skolās mācījās 238 526 skolēni, bet 1942./43. gadā — tikai 207 744. Ģimnāzijas audzēkņu skaits šajā pašā laikā samazinājās no 23 092 līdz 16 812 skolēniem. Daļa audzēkņu tika nodarbināti nocietinājumu būvē, darba dienestā, kā arī mobilizēti vācu armijā.

Bez vācu civilpārvaldes izglītības jautājumu risināšanā bija iesaistīta arī Zemes pašpārvaldes Izglītības un kultūras ģenerāldirekcija. Sākuma posmā to vadīja Jānis Celms, vēlāk profesors Mārtiņš Prīmanis. Pamatos konkrētais darbs notika divos departamentos. Zinātnisko iestāžu un vispārīgo lietu departamenta pārziņā bija augstākās mācību iestādes, bibliotēkas, muzeji, arhīvi, latviešu valodas krātuve u. c. Skolu departamentam bija pakļautas tautskolas, vidusskolas, arodskolas, kā arī baltkrievu un krievu skolu direkcijas. Zemes pašpārvaldes ģenerāldirekcija bija kā starpnieks starp skolu un vācu iestādēm, cenšoties atbalstīt un aizstāvēt latviešu tautas intereses. Nenoliedzami, tas viss tika darīts vāciešiem pieņemamā formā. 1942. gada martā ģenerāldirekcijas vadītājs Jānis Celms ziņoja vācu iestādēm, ka no skolu programmām izņemti visi boļševiku laikā ieviestie politiskie priekšmeti. Tika sastādīts arī aizliegto grāmatu saraksts un tās izņemtas no apgrozības. Šajā sarakstā iekļāva marksisma-ļeņinisma klasiķu darbus, padomju, angļu, amerikāņu, ebreju literatūru u. c. Universitātes centrālajā bibliotēkā komunistiska satura literatūrai pieskaitīja 30 000 grāmatu.¹⁶²

Literatūra un teātris

Nacistu režīma kundzības gados Latvijā tika publicēts diezgan ievērojams daudzums prozas un dzejas darbu. Izdoto romānu skaits pārsniedza divus desmitus grāmatu. Rakstnieki galvenokārt pievērsās divdesmito un trīsdesmito gadu Latvijas problemātikai. Pamatos tie bija psiholoģiska un sadzīviska satura darbi. Sabiedrības uzmanību piesaistīja Anšlava Eglīša romāns "Homo novus". Tajā autors attēloja Latvijas Republikas posma mākslinieku vidi labvēlīgos, gaišos toņos. Autors lika tautai atcerēties un apzināties savu vērtību, izdzīvot cauri laikmeta postam un saglabāt sevi nākotnei. Dienas gaismu ieraudzīja arī Erika Ādamsona romāns "Sava ceļa gājējs". Darba centrālais tēls ir kāds jauneklis, kas dramatiskajā laikmetā godīgi iet savu ceļu. Psiholoģisku darbu "Mīlestības zīmogs" publicēja Knuts Lesiņš. Autors uzsver, ka cilvēks ir mīlams pat tad, ja viņam ir tikai viena laba rakstura īpašība. Latviskuma izjūtu akcentēšanai pievērsās rakstniece Ilona Leimane. Viņas grāmatā "Vilkaču mantniece" uzsvērts, ka latviskums, gaišs, cildens un ētiski tīrs, ir liela vērtība, ko nedrīkst iznīcināt nekādi kari un nekādas varas. Rakstniece aicina apzināties šo latviskumu un to saglabāt.¹⁶³

Lielu interesi Latvijā izraisīja Zentas Mauriņas grāmata "Dzīves vilcienā". Viņas darba varoņi nepārtraukti saduras ar kaut ko liktenīgi traģisku, ik uz soļa saņemot likteņa triecienus. Visā Z. Mauriņas romānā jūtama skumju, sāpju, ciešanu, bezizejas un traģisma elpa. Cita rakstura darbu publicēja Elīna Zālīte. Viņa savā romānā "Agrā rūsa" pievērs uzmanību jaunas sievietes liktenim, kas kā grēksūdzē stāsta par savu dzīvi. Galvenā varone Elza ir vienkārša, vitāla, viņas kaislības ir cilvēkam saprotamas. Politiska rakstura darbu "Pieviltie" uzrakstīja Jānis Sārts. Rakstnieks analizē procesus, kas pirmās padomju okupācijas laikā 1940.–1941. gadā norisinājās Latvijas laukos. J. Sārts vērsas pret padomju varas atbalstītājiem un kolaboracionistiem. Ebrejus autors uzskata par visa ļaunuma sakni. Antisemitisms izpaužas arī Teodora Zeltiņa grāmatā "Vētras vanags". Romāna galvenais varonis Valdis Vārpa nacistu iebrukumu Padomju Savienībā sagaida kā lielus svētkus. Vācu okupācijas laikā tiek publicēti arī Jāņa Veseļa, Aīdas Niedras, Hildas Vīkas u. c. rakstnieku darbi.¹⁶⁴

Vācu okupācijas laikā tika izdotas vairāk nekā 30 latviešu dzejnieku grāmatas. Iznāca klasiķu: Jāņa Akuratera, Jāņa Poruka, Kārļa Skalbes, Friča Bārdas u. c. darbi. Tika publicēti arī padomju varas laikā deportēto un mirušo dzejnieku krājumi. 1942. un 1943. gadā iznāca Leonīda Breikša grāmata "Dziesmas zemei un debesīm", Ata Ķeniņa izlase "Ceļi un likteņi" u. c. Īpašu vērtību

izpelnījās Veronikas Strēlertes sastādītā dzejas antoloģija, kurā bija ietverti vairāk nekā 50 latviešu dzejnieku darbi. Okupācijas sākuma posmā dzejnieku vidū valdīja eiforija par vācu režīmu, uzskatot, ka tas dos Latvijai neatkarību. Jaunās realitātes tika apjaustas drīz, un literātiem kļuva skaidrs, ka arī vācu okupācija ir traģiska latviešu tautas un kultūras attīstībai. Ar 1943. gadu vācu režīms sāka atļaut nacionālpatriotiskas lirikas publicēšanu ar mērķi veicināt latviešu karavīru cīņas sparū austrumu frontē.

Okupācijas periodā publicēto grāmatu klāstā būtiska vieta ir latviešu daiļliteratūrai, bet tiek izdoti arī tulkojumi. Pamatots tā ir vācu literatūra. Iznāk Viļa Cedriņa atdzejoti Volfganga Gētes darbi. Fricis Dziesma pievēršas Rainera Marijas Rilkes daiļrades latviskošanai. Jānis Jaunsudrabiņš tulko Konrāda Ferdinanda Meijera darbus. Tiek izdoti arī baltvācu autoru Oskara Grosberga, Manfrēda Kībnera darbu tulkojumi. Rūdolfs Egle izveido krājumu "Vācu noveles meistari". Neraugoties uz okupācijas laika grūtībām un pastiprinātu pievēršanos vācu literatūras popularizēšanai, latviešu literātiem pamatos izdodas izvairīties no atklātas klanīšanās politiskajai konjunktūrai.¹⁶⁵

Jau 1941. gada 29. jūlijā sezonu Rīgā atklāj Dailes teātris, kura vadītājs kādu laiku bija izcilais režisors Eduards Smiļģis. 1941. gada decembrī darbību uzsāk Tautas teātris. Nacionālā teātra telpas kādu laiku bija okupējis vācu *Soldaten Theater* teātris. Pēc telpu atbrīvošanas 1942. gada janvārī te darbu uzsāka Rīgas Dramatiskais teātris, balstoties uz Nacionālā teātra trupu. Teātra direktors bija Jānis Zariņš.

Teātri kara laikā parasti bija skatītāju pārpildīti. Dailes teātrī katru izrādi noskatījās ap 700 skatītāju. Teātros bija interesants repertuārs. Lielākoties tika iestudēta latviešu un citu tautu klasika. Tā, piemēram, Dailes teātrī 1941./1942. gada repertuārā galvenokārt bija iekļauta latviešu dramaturģija. Spilgtākās izrādes bija A. Brigaderes "Maija un Paija", R. Blaumaņa "Trīnes grēki", M. Zīverta "Minhauzena precības", Raiņa "Mīla stiprāka par nāvi" u. c.

Vācu okupācijas periodā latviešu sabiedrībā izpaudās liels pieprasījums pēc jaunām lugām. Galvenokārt tiek sarakstītas komēdijas, piemēram, Anšlava Eglīša "Kosmosa konfirmācija", "Par purna tiesu", Tijas Bangas "Gudrā Marjona", Jāņa Jaunsudrabiņa un Jāņa Norviļa dziesmuspēle "Ezermalas krokodils" u. c. Lugās pamatos dominēja mīlestības pārpratumi un dažādas cilvēka rakstura vājības. Skatoties šādas izklaidējoša rakstura izrādes, cilvēki caur ironiju un smiekliem centās padarīt vieglāku okupācijas laika ikdienu. Latviešu dramaturģija tiešā un atklātā veidā neslavēja nacistu režīmu un tā ideoloģiju, labi izprotot šīs varas patieso attieksmi pret latviešu tautu.¹⁶⁶

Vācu iestādes latviešu teātru dzīvē ārēji it kā iejaucās samērā maz. Nebija obligātas prasības Rīgas un provinces teātros iestudēt vācu autoru lugas. Tomēr repertuāra izvēle bija ierobežota, jo vācu cenzūra nepieļāva tādu lugu iestudēšanu, kurās saskatīja kaut ko neatbilstošu trešā reiša ideoloģijai. Tā Dailēs teātrim, kas 1943. gadā E. Smiļģa vadībā gribēja inscenēt Raiņa "Uguni un nakti", to neatļāva. Okupācijas iestādēm nepieņemama bija Melnā bruņinieka tēla interpretācija.

Latviešu pašpārvalde bija nodibinājusi arī godalgu par gada labāko iestudējumu. 1943. gadā to saņēma Dailēs teātris par V. Šillera "Marijas Stjuartes" uzvedumu, bet 1944. gadā Nacionālais teātris — par R. Blaumaņa "Pazudušo dēlu".

Okupācijas režīmu interesēja Rīgas un Liepājas operas. Cenzūra ne tikai stingri sekoja repertuāram, bet arī prasīja, lai apmēram puse izrāžu notiktu vācu valodā. Operas žanrs bija ļoti populārs vāciešu vidū. Viņi pamatos pieprasīja vācu komponistu, bet it īpaši Riharda Vāgnera darbus. Kara gados Rīgas operā dziedāja tādi izcili mākslinieki kā Milda Brehmane-Štengēle un Mariss Vētra. Atsevišķām izrādēm diriģentus un režisorus pasūtīja no Vācijas. Rīgas operas direktors bija Jēkabs Poruks. Līdz 1943. gadam opera atradās Ostlandes reihskomisariāta pārraudzībā, bet pēc tam tā pārgāja Latvijas ģenerālkomisāra O. Drekslera pārziņā. Tā kā Rīgas operā bija tikai 1700 vietu, radās asa konkurence par biļetēm. Dažādu vācu civilo un militāro iestāžu pieprasītais biļešu skaits bija ļoti liels.

Latvijā darbojās arī provinces teātri — Jelgavā, Liepājā, Valmierā un Daugavpilī. Jelgavas teātris bija viens no redzamākajiem provinces teātriem. Te aktīvi strādāja režisors un aktieris Osvalds Glāznieks, kā arī Jānis Kļava.¹⁶⁷

Tēlotājmāksla

Nacistu režīms mākslu uzskatīja par svarīgu propagandas līdzekli, ar ko var ietekmēt plašu sabiedrību. Mākslā tika uzsvērtā tās vienkāršība un saprotamība. Glezniecībā, tēlniecībā, arhitektūrā un mūzikā tika akcentēta heroizācija, idealizācija un optimisms. Nacistu ideologi uzsvēra, ka āriešu rases svarīgs uzdevums ir radīt jaunu kultūru un mākslu, kurā būtu apvienotas labākās hellēņu un vācu kultūras tradīcijas un sasniegumi. Mākslas darbos vīriešus tradicionāli attēloja fiziski ļoti spēcīgus, bet sievietes kā ģimenes pavarda kopējas, mātes. Ā. Hitlers centās uzsvērt, ka īstiem āriešiem modernā māksla nav pieņemama, jo tā ir izvirtuša prāta auglis, tā ir ebreju un boļševiku ideju darbības rezultāts.¹⁶⁸

Nacistu okupācijas periodā Latvijā turpinājās jau agrākajos gados aizsāktās latviešu tēlotājmākslas tradīcijas. Līdzās vecmeistariem Jānim Kugam, Ludolfam Libertam, Niklāvam Strunkem, Sigismundam Vidbergam darbojās arī vidējās paaudzes gleznotāji Fridrihs Milts, Jūlijs Jēgers, Erna Geistute u. c. Sekmīgi strādāja Tēlotājas mākslas kooperatīvs, kas 1941. gadā apvienoja ap 500 mākslinieku. Kooperatīva priekšsēdētājs bija J. Bīne, kooperatīvs palīdzēja risināt krāsu un citu nepieciešamo materiālu iegādi, kā arī kādu laiku pasargāja māksliniekus no iesaukšanas militārajā dienestā.

Viens no svarīgākajiem tēlotājmākslas dzīves centriem bija Mākslas akadēmija, kas kara apstākļos nepārtrauca darbību. Akadēmijas rektors bija J. Kuga. 1941. gada 25. novembrī tika izsludināts mācību sākums. Mācību procesu apgrūtināja okupācijas iestāžu rīkojums par studentu obligātu iesaistīšanu lauku darbos. No akadēmijas tika padzīti ebreju tautības studenti, komjaunieši un komunisti, visi tie, kas padomju varas laikā bija sevi kaut kā sakompromitējuši. Kopumā izslēdza vairāk nekā 30 studentu un brīvklaušītāju. Represijas skāra arī mācībspēkus. Par sadarbību ar padomju režīmu 1940.–1941. gadā no akadēmijas bija spiests aiziet Leo Svemps, kas pasniedza klusās dabas gleznošanu. Līdzīgs liktenis piemeklēja arī figurālās meistardarbnīcas vadītāju profesoru Ģedertu Eliasu. Mākslas un sabiedrisko lietu departamenta direktors Edmunds Puksis pieprasīja, lai Eliasu padzītu no akadēmijas par komunistiskā garā uzrakstīto ievadu grāmatai “Latvijas PSR Mākslas akadēmijas 20 gadi”. Neraugoties uz akadēmijas studentu atbalsta vēstuli Zemes pašpārvaldes Izglītības un kultūras ģenerāldirektoram Jānim Celmam, Ģ. Eliass 1942. gada februārī tika padzīts no akadēmijas. Ģ. Eliass, sevi aizstāvēdams, izteicās, ka viņa aktivitātes padomju varas laikā bija kā nepatīkams pienākums, ko neviens cits negribējis uzņemties. Viņš bija aizvainots, ka šāda uzpurēšanās tagad vācu laikā netiek novērtēta un kolēģi uzvedas kā suns, kas cenšas iekost rokā savam glābējam.¹⁶⁹

Svarīgs mākslas dzīves aktivitāšu rādītājs bija diezgan lielais organizēto izstāžu skaits. Pamatos tās notika mākslas galerijās un komercsalonos. Tēlotājmākslas kooperatīvam piederošajā salonā apmēram ik pēc mēneša iekārtoja jaunu izstādi. Notika gan individuālās mākslinieku, piemēram, Jēkaba Bīnes, Elzas Drujas, J. Jablovskas, Fridriha Milta un citu mākslinieku izstādes, kā arī tematiskās kopizstādes. 1944. gadā tika noorganizēta portretu izstāde, kurā piedalījās 44 mākslinieki.

Veiksmīgi darbojās Zemas Mierkalnes mākslas salons “Zinta”. Salons darbu uzsāka 1941. gada septembrī un drīz vien sarīkoja plašu retrospektīvu latviešu mākslinieku darbu izstādi. Tajā ar 150 darbiem bija pārstāvēti daudzi

zināmi latviešu gleznotāji. Salonā tika sarīkotas I. Zeberiņa, E. Vītola, R. Zariņa un citu mākslinieku personālizstādes. Raksturīga salona "Zinta" darba iezīme bija jauno mākslinieku personālizstāžu sarīkošana. Savas pastāvēšanas laikā salons noorganizēja ap 30 izstāžu. Mākslas saloni tika atvērti arī ārpus Rīgas, piemēram, Jelgavā, Valmierā, Jēkabpilī, Alūksnē, Liepājā, Cēsīs u. c.

1942. gadā Rīgā darbu uzsāka Egīla Hermanovska mākslas un arhitektūras salons. Tas bija ģimenes uzņēmums, kas piedāvāja tēlotājas un lietišķās mākslas darbus, kā arī būvdarbu veikšanu. Māte Paula Hermanovska piedāvāja porcelāna, māla un ādas darbus, bet brāļi Egīls, Gunārs un Vidvars — gleznas un zīmējumus. Vācu laika mākslas kritiķi un vērtētāji, īpaši Lekss Šloss, uzskatīja, ka Gunāra un Egīla Hermanovsku darbi neatbilst režīma izvirzītajiem kritērijiem. 1943. gada beigās Hermanovsku mākslas salons tika slēgts, bet Egīls Hermanovskis — apcietināts un ieslodzīts Salaspils nometnē.

Izstāžu organizēšana vācu okupācijas laikā bija sarežģīts process, jo bija jāsaņem dažāda veida atļaujas. Galavārds vienmēr piederēja Latvijas ģenerālapgabala propagandas nodaļai. 1943. gada 1. maijā ar Zemes pašpārvaldes Mākslas un sabiedrisko lietu departamenta jaunā vadītāja Žana Unāma atbalstu tika sarīkota pirmā vispārējā mākslas izstāde. Izstāde notika Rīgas pilsētas mākslas muzejā. Tā bija plašākā izstāde vācu okupācijas laikā, kurā tika izstādīti iepriekš neeksponēti darbi. No vairāk nekā 1000 iesniegtajiem darbiem žūrija pieņēma 326 darbus. Izstādes svarīgumu zināmā mērā apliecināja fakts, ka to atklāja pašpārvaldes iekšlietu ģenerāldirektors Oskars Dankers. Recenzijā par izstādi Jānis Siliņš atzīmēja, ka tajā nepiedalījās vairāki pazīstami vecākās paaudzes mākslinieki, tādi kā Vilhelms Purvītis, Jūlijs Madernieks, Burkards Dzenis, Jānis Kuga, Eduards Brencēns. Viņš arī uzsvēra, ka latviešu glezniecībā turpinās pēdējās desmitgades izkoptie centieni un mazinās franču un beļģu modernistu ietekme. Par nozīmīgākajiem darbiem recenzents atzina Augusta Annusa gleznu "Kursa" un Jūlija Jēgera "Siena laikā".¹⁷⁰

Aplūkojot vācu okupācijas laika kultūrpolitiku, jāteic, ka apgrūtināta bija Valsts mākslas muzeja un Rīgas pilsētas muzeja darbība, uz kuru bāzes tika iekārtots Vācu muzejs. No latviešu muzeju krātuvēm tika izņemti vācu mākslas darbi, lai rādītu vācu kultūras nozīmi Baltijas zemēs. Valsts mākslas muzejam līdz 1942. gada 1. septembrim bija jāatbrīvo arī 17 telpas, tajā skaitā ekspozīciju zāles, un tās jānodod vācu iestāžu rīcībā.

Aktīvākais posms tēlotājmākslā bija 1942.–1943. gads, kad notika ne vien pirmā vispārējā mākslas izstādes, bet arī V. Purvīša septiņdesmit gadu jubilejai veltītā izstāde. To 1942. gada pavasarī sarīkoja Rīgas pilsētas mākslas muzejā.

Izstādē bija aplūkojami ap 300 darbu. Mākslinieku ar īsu vēstuli apsveica reihsministrs A. Rozenbergs, uzsverot, ka viņš vēl nav pienācīgi novērtēts un ka Latvija māksliniekam ir parādā pateicību. Anšlavs Eglītis recenzijā par izstādi atzīmēja, ka V. Purvītis ir sasniedzis brieduma gadus, ka viņš arvien mazāku uzmanību pievērš sižetam, dodot vietu brīvam, improvizētam triepienam. V. Purvītis, pēc A. Eglīša domām, kļūstot arvien lakoniskāks, viņam neesot svarīga ainava un tās detaļas, bet vīzija un tās iekšējais saturs.¹⁷¹

Neskatoties uz karu un vācu okupācijas režīma politiku, latviešu tēlotājmāksla turpināja savu attīstības gaitu. Veidojās jaunu mākslinieku paaudze. Mākslinieku radošo izaugsmi veicināja Kultūras fonds. Nenoliedzami, ka mākslas aktivitātes bija pakārtotas vācu kultūras politikai.

8. PRETOŠANĀS NACISTU OKUPĀCIJAI

Pretošanās kustības īpatnības

Pēc padomju spēku padzīšanas no Latvijas 1941. gada jūlijā nacistiskās Vācijas režīms neplānoja atjaunot Latvijas valstiskumu. Bija notikusi viena okupācijas režīma nomaiņa ar otru. Trešais reihs uzskatīja Latviju par PSRS sastāvdaļu un izrikojās šeit kā okupētajā teritorijā, pārņemot savās rokās pilnīgi visu pārvaldi un īpašumu. Latvija kļuva par ģenerālapgabalu, kas kopā ar Lietuvu, Igauniju un Baltkrieviju tika iekļauta nacistu izveidotajā Ostlandes reihskomisariātā. Tas Latvijā izsauca vilšanos, jo bija pretrunā ar to, ko Ā. Hitlers iepriekš pauda paziņojumā par kara pieteikumu Padomju Savienībai. Tajā viņš bija atzīmējis, ka neatzīst padomju veikto Baltijas valstu anektēšanu. Latvijā vācu iebrukuma pašā sākumā valdīja pārliecība, ka tiks atļauta suverenitātes atjaunošana.

1941. gada 3. jūlijā bijušais satiksmes ministrs B. Einbergs kā Latvijas Organizācijas centra (LOC) pārstāvis kopā ar delegāciju ieradās pie ģenerāļa V. Štālekera pārrunāt Latvijas valdības atjaunošanas jautājumu. Latviešu sabiedrības pārstāvjus gaidīja liela vilšanās, jo V. Štālekera neizrādīja nekādu atbalstu šādiem centieniem. Gluži pretēji — V. Štālekera uzsvēra, ka Latvijas valdības veidošana nav atļauta, ka Latvijas statuss tiks noteikts pēc kara beigām. 11. jūlijā LOC pārstāvji izlēma sūtīt Alfrēda Valdmaņa vadībā delegāciju uz Berlīni, lai tur mēģinātu iegūt konkrētāku priekšstatu par Latvijas likteni. Vācu militārās iestādes nedeļa izbaukšanas atļauju, un LOC aktivitātes beidzās bez

rezultātiem. 1941. gada jūlija sākumā viss liecināja par to, ka Latvija tiek uzlūkota nevis kā atbrīvota, bet gan kā no jauna okupēta valsts. Tika pārdēvēti ielu nosaukumi, Nacionālais teātris, opera un universitāte. Latvijas vārdu visur centās svītrot un aizliegt. Arī A. Rozenberga vadītās Okupēto austrumu apgabalu ministrijas nostāja izgaistināja pēdējās ilūzijas.¹⁷²

Līdz ar to Latvijas sabiedrība bija nostādīta izvēles priekšā: paciest šo okupācijas režīmu, sadarboties ar to vai arī pretoties tam. Lielākā iedzīvotāju daļa samierinājās ar nacistu izveidoto režīmu, un pretošanos uzsāka tikai paši drosmīgākie, patriotiskāk noskaņotie. Pretošanās kustība nebija masveidīga. Pamatos tā bija nevis bruņota cīņa, bet gan slepena politiska darbība nolūkā izskaidrot okupācijas režīma patieso būtību un mērķus.

Daži vēsturnieki uzskata, ka pretošanās nacistu režīmam Latvijā Otrā pasaules kara gados nebija vienota, šajā kustībā izpaudās vairāki virzieni. Piemēram, U. Neiburgs un Dz. Ērglis atzīmē, ka pastāvēja nacionālā pretošanās kustība, komunistiskā, poļu, ebreju, kā arī atsevišķu indivīdu pretošanās. Parasti šie dažādie pretošanās kustības virzieni darbojās autonomi un nebija savstarpēji saistīti. Tos vienoja vienīgi naids pret Vācijas okupācijas varu.¹⁷³ K. Kangeris savukārt, analizējot Vācijas okupācijas norises Latvijā, uzsver, ka iedzīvotāju attieksme un nostāja bija daudzveidīga un to nevar raksturot tikai ar diviem pretpoliem — pretošanās vai kolaborācija. Pēc viņa domām, situācija bija daudz komplicētāka un ir bijuši gadījumi, kad atsevišķi politiķi dažādos laika posmos vai pat vienlaikus ir bijuši gan pretošanās kustības dalībnieki, gan kolaboracionisti ("Pērkonkrusta" vadītājs Gustavs Celmiņš). Līdzīgi rīkojās arī atsevišķi nacistu izveidotās Zemes pašpārvaldes darbinieki, kas vienlaikus strādāja gan vācu iestāžu labā, gan sadarbojās ar nacionālo pretestību.¹⁷⁴

Latviešu nacionālā pretestības kustība iestājās par nacistu režīma sagrāvi un valsts suverenitātes ātrāku atjaunošanu. Pamatos tā bija nelegāla un arī atklāta dažādu grupu, organizāciju un indivīdu darbība pret vācu okupācijas varu. Pretošanās organizācijas veica informatīvo un politisko darbību. Tā bija cīņa par tautas izdzīvošanu, ekonomiskā potenciāla un kultūras vērtību saglabāšanu un Latvijas valstiskuma atjaunošanu. Pretošanās kustība tika vērsta pret latviešu mobilizāciju SS leģionā, nacistu ekonomisko un kultūras politiku, darbaspēka aizdzīšanu uz Vāciju, pret šā režīma iedibināto kārtību un ideoloģiju utt. Tā bija gan aktīva, gan pasīva pretestība dažādām okupācijas varas politikas izpausmēm ar mērķi vājināt šo režīmu.

Nacionālā pretošanās kustība pamatos bija nevardarbīga. Netika organizēta plaša bruņota cīņa, jo tam trūka resursu un tas varēja arī novest pie lielām

vācu režīma atbildes represijām un nevajadzīgiem upuriem. Pretošanās kustības vadītāji uzskatīja, ka militāras akcijas tikai vājinās nacistisko Vāciju un līdz ar to sekmēs Padomju Savienības režīma atgriešanos Latvijā. Nacionālajā pretošanās kustībā iesaistījās inteliģence, bijušie parlamenta deputāti, ministri, virsnieki, studenti, akadēmiskās aprindas, jaunatne, lauku ļaudis u. c. Otrā pasaules kara beigās nacionālā pretošanās kustība cīnījās kā pret nacistu, tā arī padomju režīmu, tas ir, pret abām okupācijas varām.

Padomju Savienības atbalstītā komunistiskā pagrīde un sarkanie partizāni vēlējās nacistiskās Vācijas novājināšanu un 1940.–1941. gadā pastāvējušā padomju okupācijas režīma ātrāku atkalatgriešanos un atjaunošanu Latvijā. Aplūkojot jautājumu no vēsturiskā aspekta, Latvijas valsts un tās pamatnācijas interešu viedokļa, jākonstatē, ka šo spēku nevar definēt kā pretošanās kustību. Tas cīnījās nevis par Latvijas valstiskās neatkarības atjaunošanu, bet gan par iepriekš īsu laiku pastāvējušās okupācijas varas atjaunošanu. Tā bija diversantu, partizānu, pagrīdnieku darbība, ko inspirēja un savās interesēs atbalstīja Maskava. Tie Latvijas pilsoņi, kas tādu vai citu iemeslu dēļ sadarbojās ar padomju pagrīdi vai partizāniem, vairāk jāvērtē kā kolaboranti, nevis pretošanās kustības dalībnieki. Nacionālajai pretošanās kustībai un komunistiem Latvijā bija diametrāli pretēji mērķi, un to sadarbība nebija iespējama.

Latvijas vairākkārtēja okupācija, vienam okupācijas režīmam īsā laikā nomainot otru, atstāja savu ietekmi arī uz pretošanās kustību. Atšķirībā no Rietumeiropas okupētajām valstīm, kam bija viens ienaidnieks — nacisms, latviešu nacionālajai pretestībai bija jācīnās pret diviem ienaidniekiem: nacistiem un arī padomju režīmu. Pretestības kustību Rietumeiropas valstīs finansiāli un politiski atbalstīja sabiedrotās lielvalstis, bet latviešiem šāda ārēja atbalsta nebija.

Nelegālo grupu veidošanās, laikrakstu, proklamāciju un skrejlapu izdošana

Jau 1941. gada rudenī sāka izpausties neapmierinātība ar Vācijas izveidoto okupācijas režīmu Latvijā. Cerības, kādas Latvijas iedzīvotāji bija lolojuši attiecībā uz to, dažu mēnešu laikā saruka līdz minimumam. Parādījās pirmie nelegāli izdotie latviešu laikraksti, skrejlapas un proklamācijas, kā arī veidotas nelegālas organizācijas. Tās centās izskaidrot nacistu okupācijas režīma politikas būtību un mērķus, propagandēja ideju par Latvijas valstiskuma atjaunošanu.¹⁷⁵ Studējošo jaunatni satrauca tas, ka Rīgas universitātē neļāva mācīt

Latvijas vēsturi un slēdza Vēstures institūtu. Sabiedrībā sāka cirkulēt baumas par Baltijas valstu pārvēršanu par ģermāņu apgabalu un Lielvācijas sastāvdaļu, par latviešu izsūtīšanu uz Krievijas rajoniem.

1941. gada novembrī darbību atjaunoja Latviešu nacionālistu savienība (LNS), kas tika izveidota jau pirmajā padomju okupācijas gadā (1940–1941). Organizācija izdeva skrejlapas, vāca informāciju un ieročus. Organizāciju vadīja centra grupa, kuras līderis bija Arnolds Čaupala. Darbojās ārējās informācijas nodaļa, slepenā daļa un divas militārās grupas. LNS bija labi sakari ar Rīgas policijas darbiniekiem, īpaši 6. un 12. iecirknī. Atsevišķas LNS grupas darbojās Rīgas pilsētas bērnu slimnīcā, Sarkanā Krusta māsu skolā, akciju sabiedrībā “Vairogs”, universitātes Filoloģijas fakultātē, Valsts tehnikumā, mašīnbūves rūpnīcā “Metālists” u. c. Kopš 1942. gada februāra organizācija izdeva nelegālu laikrakstu “Tautas Balss”. Tā redakcijas grupu vadīja A. Kaminskis. Pavisam iznāca deviņi laikraksta numuri. Laikrakstu izplatīja Cēsīs, Valmierā, Dobelē, Kuldīgā, Liepājā, Daugavpilī un Madonā. Organizācija aicināja latviešus nestāties policijas bataljonos, nepildīt un pretoties tiem okupācijas iestāžu rīkojumiem, kas bija vērsti pret tautas interesēm. LNS iestājās par demokrātiskas Latvijas Republikas atjaunošanu, uzskatot, ka jācīnās pret abiem — padomju un vācu okupantiem. “Tautas Balss” iznākšana satrauca vācu režīma drošības iestādes, un tas tika minēts Valsts galvenās drošības pārvaldes (RSHA) 4. pārvaldes priekšnieka H. Millera 1942. gada 24. aprīļa ziņojumā “Par notikumiem PSRS Nr. 159”. Tajā uzsvērts, ka avīze mudina latviešu tautu neaizrauties ar bruņotu cīņu, bet gan pasīvi sabotēt vācu režīma organizētos pasākumus, piemēram, metāla vākšanu, pieteikšanos brīvprātīgajos darbos Vācijā u. c. 1942. gada novembrī, kad tika arestēti vairāk nekā simts organizācijas biedri, laikraksta izdošana tika pārtraukta.¹⁷⁶

1941. gada 18. novembrī Latvijā parādījās nelegālais laikraksts “Latvija”. Tā izdevēja bija Patriotu organizācija. Laikraksta izdošanu organizēja K. Drava, A. V. Ters, A. Kerre u. c. Tā metiens vidēji bija ap 1600–6500 eksemplāru. Patriotu organizācija nebija daudzskaitlīga. Tajā bija apvienojušies studenti, inteliģences pārstāvji, nacionāli domājoši cilvēki. Laikraksta izdošana un organizācijas aktivitātes pievērsa okupācijas režīma uzmanību. Tas pieminēts Drošības policijas un SD komandiera Latvijā R. Langes ziņojumos un SD operatīvās grupas “A” komandiera ģenerāļa V. Štālekera atskaitē.

Latvijas ģenerālkomisārs O. Drekslers, vērtējot laikraksta “Latvija” izdevēju grupu, norādīja, ka viņi nebūt nav boļševiku piekritēji, tie ir anglofili noskaņoti cilvēki, kas cenšas vēstures ratu pagriezt atpakaļ. Okupācijas režīma

atļautajā laikrakstā "Tēvija" O. Drekslers šos cilvēkus arī nosauca par tukšgalyjiem un kūdītājiem, kas mēģina apšaubīt vācu izveidotā režīma politiku. Drošības policijas pakļautībā esošajā "Latviešu kartotēkas" pārskatā 1942. gada decembrī tika uzsvērts, ka laikraksta "Latvija" izdevēji nacistu režīma politikā saskata briesmas latviešu tautas tālākai pastāvēšanai. Tomēr, lai sekmētu Vācijas panākumus karā pret komunismu, organizācija pieļāva nacistu režīma minimālu atbalstu, domājot par latviešu tautas dzīvā spēka saglabāšanu.

Nespēdamas atklāt laikraksta "Latvija" izdevēju grupu, vācu drošības iestādes 1944. gada jūlijā pat izdeva savu avīzes 9. numuru. Tajā bija ievietoti režīmu atbalstoši materiāli, kas aicināja latviešus kopā ar vācu spēkiem piedalīties Latvijas aizstāvēšanā pret boļševikiem. Laikraksta izdevēji atmaskoja šo viltību un izdeva savu avīzes 9. numuru. Pat atkārtotās padomju okupācijas apstākļos 1945.–1946. gadā K. Drava, J. Liezeris un A. V. Ters turpināja izdot laikrakstu "Latvija".¹⁷⁷

1943. gada pavasarī organizācijas "Pērkoņkrusts" vadītājs Gustavs Celmiņš sāka izdot nelegālu laikrakstu "Brīvā Latvija. Latvju Raksti". Līdz 1944. gada pavasarim iznāca 14 laikraksta numuri, apmēram 700 eksemplāru tirāžā katrs. Viena numura apjoms bija 16–18 lappuses. Informācija laikrakstā bija grupēta trijās daļās: ārpolitika, iekšpolitika un praktiskie jautājumi. "Brīvā Latvija" tika izplatīta Rīgā un daudzos lauku rajonos. G. Celmiņš un viņa vadītā laikraksta atbalstītāji aicināja atjaunot Latvijas valstiskumu, akli nesekot visiem vācu iestāžu rīkojumiem. Laikraksta izdošana tika pārtraukta pēc G. Celmiņa aresta.

G. Celmiņa aktivitātes un iekļaušanās pretošanās kustībā apstiprina to, cik sarežģīta situācija bija izveidojusies Latvijas sabiedrībā vācu okupācijas laikā. G. Celmiņš, A. Valdmanis un citi sabiedriskie un politiskie darbinieki okupācijas sākuma posmā aktīvi sadarbojās ar vācu režīmu, bet pēc neilga laika, tajā vīlušies, iekļāvās pretošanas kustībā. Līdz ar to cilvēks Latvijā vienlaikus varēja būt gan kolaborants, gan arī aktīvs pretošanās kustības dalībnieks. Tā bija Latvijas situācijas īpatnība, ko lielākoties izraisīja pirmā padomju okupācija 1940.–1941. gadā. Piemēram, G. Celmiņš no liela nacistu drauga ātri kļuva par režīma pretinieku un 1944. gada martā tika apcietināts un ieslodzīts Flossenburgas koncentrācijas nometnē Vācijā.¹⁷⁸

Pēc nacistu režīma izveides Latvijā savas aktivitātes atjaunoja Virsnieku apvienība. Tika izveidota tās pagrīdes organizācija, kurā iesaistījās patriotiski noskaņotie virsnieki, kas neatbalstīja aklu sekošanu nacistu kara mērķiem. Nelegālās organizācijas priekšgalā bija pulkvežleitnants Kalniņš, kapteinis Veide-

manis un virsleitnants Ē. Pārups. Par ļoti kļūdainu un nepieņemamu tika pasludināta ģenerāļa R. Bangerska, O. Dankera, pulkveža V. Veisa realizētā līnija, kas bija vērsta uz vācu režīma pavēļu izpildi, aizmirstot par latviešu tautas nacionālajām interesēm. Organizācijas biedri centās darboties policijas struktūrās, aizsargu vidū, vietējās pašvaldībās, dažādās vācu režīma izveidotajās iestādēs, lai iegūtu nepieciešamo informāciju un pieņemtu pareizos lēmumus. Viņi nosodīja latviešu karavīru mobilizāciju Vācijas militārajos formējumos un atbalstīja latviešu policijas bataljonu veidošanu, uzskatot, ka pats svarīgākais ir saglabāt dzīvo spēku un kara beigās cīnīties par savas valsts neatkarības atjaunošanu. Apvienībai nebija sava preses izdevuma, bet tās biedri rakstus par aktuāliem jautājumiem centās publicēt pagrīdes izdevumos “Lāčplēsis” un “Dzimtā Zeme”.¹⁷⁹

Laikā no 1942. gada jūlija līdz 1943. gada maijam darbojās pretošanās organizācija “Daugavas vanagi”, kas izdeva tāda paša nosaukuma laikrakstu. Pavisam iznāca trīs avīzes numuri, kuros tika akcentēta tautas nacionālā pašapziņa un latviskā stāja. Organizācijas biedri pamatos bija jaunieši vecumā ap 20 gadiem. “Daugavas Vanagu” organizācija ar savām aktivitātēm nonāca drošības policijas un SD vadītāja R. Langes uzmanības lokā un tika sagrauta.

1942. gada sākumā nodibinājās jauniešu pretestības organizācija “Jaunpulki”. Tās vadītājs Mārtiņš Jansons spēja apvienot ap 50 biedru vecumā no 15 līdz 18 gadiem. Organizācija izdeva pret nacistu režīmu vērsta skrejlapas un centās uzsvērt, ka Baltijas valstu neatkarības atjaunošana iespējama tikai pēc Vācijas sakāves. Jaunpulki aicināja neticēt nacistu režīma solījumiem un nesarboties ar to. 1942. gada jūnijā SD sagrāva arī šo organizāciju.

Meža departamentā Rīgā 1942. gadā darbojās nelegāla grupa, kas īsu laiku izdeva laikrakstu “Tālavas Taurētājs”. To izplatīja Rīgā un tās tuvākajā apkārtnē. Vācu drošības iestādes šo grupu novērtēja kā anglofilu. 1942.–1943. gadā grupa rūpnīcas VEF darbinieku izdeva nelegālu biļetenu “Latviešu Ceļš”, kam bija izteikti radikālnacionāla ievirze. Okupācijas iestādes to novērtēja kā izteikti pretvācisku. Biļetenu izdeva VEF elektromontāžas ceha darbinieki P. Klibiķis, F. Lorencs, D. Grundulis u. c. Universitātes studentu pretošanās organizācijas “Brīvā Latvija” kodolu veidoja 20 domubiedri. Tās līderi bija V. Grosbarts, V. Neimanis, J. Āboliņš, J. Platais u. c. Organizācijas vadītāji cerēja, ka atkārtosies 1918. gada situācija un pēc Vācijas sakāves karā tiks atjaunota Latvijas neatkarība. Latviešu SS leģions tika uzskatīts par neatkarīgās valsts armijas kodolu.

Nepilnu gadu Jelgavā tika izdots pagrīdes laikraksts “Brīvais Vanags”. Tas apvienoja ap 20–30 cilvēku lielu grupu. Aktīvākie dalībnieki bija A. Veisbergs,

J. Čermaks, A. Liepa, E. Bērziņš u. c. Laikraksts īpaši vērsās pret jauniešu iesaistīšanu darba dienestā, centās atmaskot vācu režīma tālejošos mērķus Latvijā.

1944. gadā kļājā nāca virkne citu pagrīdes laikrakstu — “Lāčplēsis”, “Dzimtā Zeme”, “Par Latviju” u. c.¹⁸⁰

Daudzām nacionālajām pretošanās grupām Latvijā bija skaļi nosaukumi, kas neatbilda to reālajām iespējām. Pamatos šīs grupas izdeva skrejlapas, informatīvus biļetenus, laikrakstus un centās uzturēt sabiedrībā nacionālo pašapziņu, pretošanās garu nacistu režīmam un Latvijas valstiskuma ideju. Nelegālajiem izdevumiem bija liela loma nacistu režīma politikas izskaidrošanā sabiedrībā. Nacionālā pretošanās kustība Latvijā kopumā bija vāji koordinēta, tai nebija vienotas politiskas vadības.

Latvijas Centrālā padome (LCP)

Līdz 1943. gada vasarai nacionālā pretošanās kustība Latvijā bija izteikti decentralizēta. Darbojās daudzas nelielas pretošanās kustības organizācijas un grupas, kurām nebija vienota organizatoriska un politiska centra. Par vienotu nacionālās pretošanās kustības centru Latvijā centās kļūt lielākā un ietekmīgākā pretošanās kustības organizācija — Latvijas Centrālā padome. Šo pagrīdes organizāciju izveidoja Latvijas Republikas pēdējā sasaukuma Saeimas četru lielāko politisko partiju — Latvijas Sociāldemokrātiskās strādnieku partijas, Latviešu Zemnieku savienības, Demokrātiskā centra un Latgales kristīgo zemnieku un katoļu — pārstāvji. Dibināšanas sēde notika Rīgā 1943. gada 13. augustā. LCP apvienotās četras politiskās partijas pēdējās Saeimas vēlēšanās bija ieguvušas 49 mandātus no 100 un tāpēc uzskatīja, ka ir tiesīgas runāt latviešu tautas vairākumu vārdā.

Par LCP priekšsēdētāju ievēlēja universitātes profesoru, juristu Konstantīnu Čaksti. Organizācijā aktīvi darbojās arī pēdējā sasaukuma Saeimas priekšsēdētājs Pauls Kalniņš, viens no sociāldemokrātu līderiem Bruno Kalniņš, bijušais ārlietu ministrs Fēliks Cielēns, Demokrātiskā centra līderis Jānis Breikšs, bīskaps Jāzeps Rancāns, Zemnieku savienības līderis Ādolfs Klīve, ģenerālis Verners Tepfers u. c. LCP dibināšanā zināma loma bija arī bijušajam Latvijas vēstniekam Zviedrijā Voldemāram Salnajam.

Organizācijas pamatmērķis bija demokrātiskās Latvijas Republikas atjaunošana. LCP arī apņēmas koordinēt cīņu pret nacistu okupācijas režīmu visas valsts līmenī, veicināt sadarbību ar citu Baltijas valstu nacionālajām pre-

tošanās kustībām, vākt informāciju par nacistu politiku Latvijā un tās sekām, kā arī piegādāt to demokrātiskajām Rietumvalstīm. LCP arī centās atspēkot uzskatu, ka latvieši brīvprātīgi sadarbojas ar nacistu režīmu un atbalsta tā mērķus.

Izvirzīto uzdevumu sasniegšanai LCP izveidoja septiņas komisijas: ārlietu, militāro, informācijas, juridisko, ekonomisko, līdzekļu vākšanas un sakaru uzturēšanas komisiju. Īpaši aktīvi darbojās LCP militārā komisija ģenerāļa Jāņa Kureļa un kapteiņa Kristapa Upelnieka vadībā.

LCP savā politiskajā platformā, ko pieņēma 1944. gada februārī, par svarīgāko uzdevumu deklarēja cīņu pret abām — nacistu un padomju — okupācijas varām. Tā neatbalstīja latviešu mobilizāciju vācu militārajos formējumos, aicināja saglabāt valsts ekonomisko un kultūras potenciālu. Par darbības galamērķi tika proklamēta neatkarīgas, demokrātiskas Latvijas Republikas atjaunošana uz 1922. gadā pieņemtās Satversmes pamata. LCP arī uzsvēra uzticību Atlantijas hartas principiem un paziņoja, ka cer uz demokrātisko Rietumvalstu uzvaru karā.¹⁸¹

LCP nebija izvērsta, visu Latviju aptveroša organizācija. Aktīvākie tās centri ārpus Rīgas bija Ventspilī un Jelgavā. LCP neveica pret nacistu režīmu vērstas militāras operācijas, tās pamataaktivitātes saistījās ar politisko darbību. Būtiska nozīme bija tam, ka tikta vākta un analizēta informācija par situāciju Latvijā un nodota Rietumvalstīm. 1944. gada martā LCP izstrādāja politisko memorandu, ko parakstīja 190 sabiedrībā pazīstami cilvēki: bijušie ministri, parlamenta deputāti, garīdznieki, juristi u. c. Memorandā tika izteikta prasība par tūlītēju Latvijas valstiskuma atjaunošanu, valsts aizstāvēšanu pret draudošo Padomju Savienības iebrukumu, diplomātisko sakaru dibināšanu ar ārvalstīm u. c.

Sākot ar 1944. gadu, viens no svarīgākajiem LCP darbības virzieniem bija palīdzība bēgļiem, kuri no Latvijas devās uz Zviedriju. LCP organizēja tā dēvēto laivu akciju, kas deva iespēju vairāk nekā 2500 cilvēkiem izbēgt no padomju okupācijas. Būtiska loma akcijas realizācijā bija Leonīdam Siliņam, Arturam Arnītim, Osvaldam Bīleskalnam, Kārlim Frišenfeldam, Eduardam Andersonam, Alfonsam Priedītem, Pēterim Jansonam, Andrejam Spādem, Arnoldam Kalniņam u. c. Akcija pamatos notika Kurzemes jūrmalā, Ventspils apkārtnē. Lai labāk koordinētu bēgļu pārcelšanu un sniegtu tiem atbalstu, Zviedrijā tika izveidota Zviedru–latviešu palīdzības komiteja. Tā kļuva par vienīgo oficiālo iestādi bēgļu politisko tiesību aizstāvēšanā. Par komitejas priekšsēdētāju ievēlēja konsulu J. Sandi. Komiteja bija reģistrēta Zviedrijas Sarkanajā Krustā un līdzekļus ieguva no ziedojumiem.

1944. gada 22. janvārī ASV prezidents Franklins Delano Rūzvelts (*Roosevelt*) izveidoja Kara bēgļu padomi, kuras uzdevums bija glābt cilvēkus no nacistu okupētajām valstīm. Baltijas valstu sūtņiem Stokholmā izdevās saņemt no šīs padomes palīdzību 50 000 zviedru kronu apjomā. Latvijas sūtņi Stokholmā Voldemārs Salnais jūnijā izveidoja speciālu padomi, kas pārzināja šos līdzekļus un nodarbojās ar bēgļu evakuācijas administrēšanu. Tajā darbojās vairāk nekā 30 cilvēku. Padome saskaņā ar ASV pārstāvjiem atbalstīja redzamāko latviešu inteliģences pārstāvju, rietumnieciski orientētu politiķu, ebreju un vācu armijas dezertieru evakuāciju.

Bēgļu pārceļšana bija ļoti sarežģīta, un to dažādos veidos centās traucēt vācu okupācijas iestādes un arī padomju režīms. Arī zviedru komunistiski orientētā prese nelabvēlīgi nostājās pret bēgļiem no Baltijas, apsūdzot evakuācijas organizētājus. Kara beigās bailēs no Padomju Savienības spiediena Zviedrijas oficiālās varas iestādes izturējās piesardzīgi. Palīdzēt Baltijas bēgļiem bija politiski neērti.¹⁸²

1944. gada pavasarī vācu drošības spēki uzsāka represijas pret LCP. Aprīlī tika apcietināts K. Čakste un ieslodzīts Rīgas Centrālcietumā, bet vēlāk nosūtīts uz koncentrācijas nometni Štuthofā. Tur viņš 1945. gada 22. februārī gāja bojā. Neilgu laiku LCP vadīja Br. Kalniņš, tad ģenerālis V. Tepfers. Pēc Rīgas ieņemšanas 1944. gada oktobrī LCP pārcēla savu darbību uz Kurzemi, vēlāk uz Zviedriju. Pēckara periodā LCP nesekmīgi mēģināja atjaunot savu darbību padomju okupētajā Latvijā.

Savas darbības laikā LCP neizdevās apvienot un konsolidēt visus nacionālajā pretošanās kustībā iesaistītos spēkus. Organizācija sevi vairāk apliecināja kā politisko un ideoloģisko centru, kas stingri aizstāvēja ideju par nepieciešamību cīnīties pret abām okupācijas varām.

Kurelieši

Nacistu okupācijas režīms 1943. gadā atļāva Latvijā atjaunot Aizsargu organizāciju, cerot tās spēkus izmantot savu mērķu sasniegšanai. Gadu vēlāk, 1944. gada jūlijā, situācijai frontē pasliktinoties, Rīgas apriņķa priekšnieks un vienlaikus 5. Rīgas aizsargu pulka komandieris Jānis Veide ar SS un policijas vadītāja Ostlandē Frīdriha Jekelna akceptu pilnvaroja ģenerāli Jāni Kureli no Rīgas apriņķa aizsargiem izveidot atsevišķu militāru vienību. Tās oficiālais nosaukums bija "Rīgas aizsargu pulka ģenerāļa Kureļa grupa" un tā dislocējās

Skrīveros. Sākotnēji grupu plānoja izmantot brūkošās frontes stabilizēšanā Pļaviņu-Ķeguma rajonā, kā arī diversantu un partizānu grupu sagatavošanai un nosūtīšanai Sarkanās armijas aizmugurē. Šī vienība komandiera uzvārda ietekmē ieguva apzīmējumu — kurelieši. J. Kureļa grupā aktīvi darbojās tās štāba priekšnieks kapteinis Kristaps Upelnieks, kā arī pulkvedis Pēteris Liepiņš, pulkvežleitnants Jānis Graudiņš, kapteinis Jūlijs Mucenieks, virsleitnants Jānis Gregors, leitnants Roberts Rubenis u. c.¹⁸³

Kureliešiem bija cieši sakari ar LCP. Grupas vadība uzturēja kontaktus arī ar atsevišķiem Latviešu leģiona augstākajiem virsniekiem, piemēram, pulkvedi Vili Janumu un Kārli Lobi. Tika izstrādāti militārie plāni, kā rīkoties vācu spēku sagrauves gadījumā. Viens no šādiem plāniem paredzēja organizēt bruņotu sacelšanos vācu armijas aizmugurē gadījumā, ja sarkanā armija bīstami pietuvotos Rīgai. Kurelieši tādējādi cerēja iegūt varu Rīgā vismaz uz divām trijām dienām un radio visai pasaulei paziņot par Latvijas neatkarības atjaunošanu. Lielas cerības tika liktas uz ASV un Lielbritānijas atbalstu. Sacelšanās tomēr netika uzsākta, jo Sarkanā armija ļoti strauji izrāvās Rīgas līča piekrastē un Kurzeme tika nogriezta no pārējās Latvijas teritorijas. Vēsturnieki uzskata, ka liela loma Kureļa grupas idejiskajā nostājā un dažādu plānu izstrādē bija tieši štāba priekšniekam K. Upelniekam. Viņš cerēja, ka kara beigās, kapitulējot Vācijai, varētu atkārtoties 1918. gada scenārijs un atjaunoties Latvijas valstiskums.¹⁸⁴

1944. gada augusta vidū kontaktus ar ģenerāli J. Kureli nodibināja vācu 16. armijas 204. izlūku grupas pārstāvis I. A. Šūberts. Tika sagatavotas vairākas kureliešu grupas, ko nosūtīja pāri frontes līnijai. Formēja arī stacionāras grupas, ko nolēma atstāt ienaidnieka ieņemtajā teritorijā. J. Kurelis sadarbojās arī ar 212. izlūku grupas komandieri leitnantu Ervinu Haselmani, kurš uzņēmās atbildību par šo diversijas grupu apgādi. Ar E. Haselmaņa atbalstu tika piegādāti ieroči 150 vīru apbruņošanai.¹⁸⁵ Kureliešu vienības, tuvojoties sarkanarmijai, 22. septembrī saņēma rīkojumu pārcelties uz Strazdes muižu Talsu apriņķī, bet 29. oktobrī tās pārdislocējās uz Annahites stikla fabriku Puzes pagastā, kas bija apmēram 12 kilometru attālumā no Usmas dzelzceļa stacijas. Šajā laikā grupa nonāca ģenerāļa F. Jekelna pakļautībā.

Kureliešu vienības Kurzemē uzturēja radiosakarus ar Zviedriju. Tās izlūkdienests pieprasīja ziņas par vācu un Sarkanās armijas izvietojumu. Tika sūtīta arī informācija par civiliedzīvotāju izvešanu uz Vāciju, par gestapo darbību un konkrēto politisko situāciju Latvijā. K. Upelnieks iebilda pret militāra rakstura

informācijas nodošanu, jo uzskatīja, ka tā ar amerikāņu un angļu starpniecību var nonākt padomju rokās un tikt izmantota pret kureliešiem. J. Kurelis mēģināja saistīties arī ar starptautisko Sarkanu Krustu, cerot uz šīs organizācijas atbalstu. Šīs cerības neattaisnojās.

Pēc J. Kureļa vienību pārcelšanās uz Kurzemi tās dalībnieku skaits strauji pieauga, sasniedzot vairāk nekā 2000, pat 3000 vīru. Kureliešiem pievienojās leģiona dezertieri, aizsargi, policisti, visi tie, kas ar ieročiem rokās gribēja cīnīties par Latvijas valsts atjaunošanu. 1944. gada rudenī iezīmējās būtiskas nesaķaņas starp vācu režīmu un kureliešiem, kas atteicās pildīt to pavēles. K. Upelnieks un citi kureliešu līderi uzskatīja, ka viņu vadītie spēki varētu kļūt par nākamās Latvijas armijas pamatu, kara beigās pārņemt savās rokās Kurzemes aizstāvēšanu un atjaunot Latvijas neatkarību. 1944. gada 8. oktobrī J. Kureļa štābā tika apstiprināta ideja pretoties abām okupācijas varām, kā arī pārrunāti divi notikumu attīstības scenāriji: viens, ja vācu spēki neaizsargās Kurzemi, tad arī kureliešu vienībām jāevakuējas uz Zviedriju. Lai to paveiktu, jūras krastā starp Ventspili un Liepāju jāieņem un jānotur placdarms kā pret vācu, tā padomju spēku uzbrukumu. Šā uzdevuma izpildei bija plānots piesaistīt Latviešu leģiona vienības. Otrs scenārijs paredzēja uzreiz neuzsākt kaujas ar Sarkanu armiju, saglabāt dzīvo spēku, sadalīties mazākās partizānu vienībās, un tad, sagaidot labvēlīgu situāciju, sacelties pret padomju varu cerībā saņemt Rietumvalstu atbalstu.¹⁸⁶

Kureliešu plāni un aktivitātes neapmierināja nacistu okupācijas režīmu. Ģenerāli F. Jekelnu sāka uztraukt tas, ka kureliešos bija ieplūdis pārāk daudz latviešu leģiona dezertieru un ka vienība pakāpeniski izgāja no vācu kontroles. Izprotot kureliešu patiesos mērķus un redzot situācijas attīstību, ģenerālis F. Jekelns nolēma sagraut grupu. 14. novembrī vācu SS un SD vienības aplenca un arestēja J. Kureļa grupas štābu. Tas pārspēka priekšā padevās bez pretošanās. Karavīri tika atbruņoti un daudzi no viņiem nonāca Štuthofas koncentrācijas nometnē. Astoņiem aktīvākajiem kureliešu virsniekiem vācu SS un policijas tiesa 1944. gada 18. novembrī Liepājā piesprieda nāvessodu. 20. novembrī tika nošauti: K. Upelnieks, pulkvedis Pēteris Liepiņš, kapteinis Jūlijs Mucenieks, virsleitnants Jānis Gregors u. c. J. Kureli nosūtīja uz Vāciju Latviešu leģiona ģenerālinpektora R. Bangerska štāba rīcībā.

Viena no labāk organizētajām kureliešu vienībām bija leitnanta Roberta Rubeņa vadītais vairāk nekā 500 vīru lielais bataljons, kas bija izvietots Ugāles pagasta Ilziķos. Pēc tam, kad vācu spēki atbruņoja un sagrāva kureliešu štābu, R. Rubenis ar savu bataljonu nolēma nepadoties. Viņa vienība pārcēlās uz

Abavas upes mežu masīvu. 18. novembrī pie Lielrendas notika nikna kauja ar vācu spēkiem, kurā tie cieta ievērojamus zaudējumus. Šajā kaujā smagi ievainoja arī bataljona komandieri R. Rubeni, un viņš drīz vien nomira. Bataljona vadību uzņēmās virsnieka vietnieks Aleksandrs Druviņš. Nākamā nopietnā kauja bataljonam bija 6. decembrī netālu no Abavas ietekas Ventā pie Dižķīru mājām. Tika nogalināts bataljona komandieris A. Druviņš un citi virsnieki. Pēdējās bataljona cīņas notika 9. decembrī pie Vēveriem. Pēc tām tika pieņemts lēmums sadalīties mazākās grupās un izklīst. Trimdas vēsturnieks H. Biežais raksta, ka neliela daļa (apmēram 60–70 cilvēku) Rubeņa bataljona karavīru iekļāvās padomju partizānu grupā “Sarkanā bulta”.¹⁸⁷

Ar kureliešu sagrāvi vācu režīmam izdevās dot diezgan būtisku triecienu nacionālajai pretošanās kustībai. Līdz kara beigām nekāda nozīmīga pretošanās nacistu režīmam vairs nenotika.

9. KOMUNISTISKĀ PAGRĪDE, PADOMJU PARTIZĀNI UN DIVERSANTI

Komunistiskā pagrīde

Padomju Latvijas vēsturnieku darbos komunistiskās pretošanās kustība tika plaši pētīta, taču šie pētījumi šodien jāvērtē visai kritiski, jo to kopējā tendence bija parādīt komunistisko pretošanos kā plašu masu kustību, kas aptvērusi visu Latvijas teritoriju. Tās dalībnieku skaits un efektivitāte tika stipri vien pārspīlēta. Kā norāda Uldis Neiburgs un Dzintars Ērglis, reāli tā pastāvēja Rīgā, Liepājā un Latgalē. Zemgalē, kā arī daudzos Kurzemes un Vidzemes apriņķos, tās nebija vai tā bija ļoti vāja. Tajā pašā laikā komunistiskās pagrīdes aktivitāte palielinājās, frontes līnijai pievirzoties tuvāk Latvijas teritorijai. Nevar runāt par masveida atbalstu, bet nevar arī noliegt, ka tas pieauga.¹⁸⁸

Komunistisko pagrīdi vadīja no padomju aizmugures. Tomēr līdz pat 1943. gadam šī vadība bija neregulāra un neefektīva. Komunistiskās pagrīdes grupas vai nu veidojās patstāvīgi, vai arī tās veidoja no padomju aizmugures iesūtīti pagrīdnieki, kam nebija sakaru ar savu vadību. Tikai 1943. gadā tika izdarīti mēģinājumi nodibināt ciešāku Maskavas kontroli pār komunistisko pagrīdi.

Jau 1941. gadā izpaudās stihiski mēģinājumi veidot propadomju pretošanās kustību kā pilsētās, tā laukos, kurus uzsāka komunisti un kreisi noskaņoti vietējie iedzīvotāji. Visaktīvāk tas notika Liepājā un tās apkārtnē,

kur sabotāžas aktus, uzbrukumus vācu karavīriem u. c. darbības veica Liepājas kauju dalībnieki, kas nebija varējuši izlauzties no aplenkuma. Sabotāžas akti notika arī Daugavpils apriņķī, bet Višķos komunistiskās pretošanās grupa uzspridzināja vācu ešelonu.¹⁸⁹

Dažus pagrīdes grupu organizatorus kompartijas un padomju drošības orgāni bija atstājuši darbam okupētajā teritorijā, bet visbiežāk tie bija komunisti un aktīvisti, kas nebija paspējuši evakuēties uz padomju aizmuguri. 1941. gada vasarā un rudenī notika samērā daudzi padomju drošības orgānu mēģinājumi iesūtīt Latvijā grupas, kuru uzdevums bija nodarboties kā ar pretošanās grupu organizēšanu, tā arī ar diversijas un terora aktu īstenošanu un izlūkošanu. Šajās grupās iekļāva no Latvijas teritorijas evakuējušos komunistus, miličus, strādnieku gvardus.¹⁹⁰ Vairākas šādas grupas iesūtīja no Sāmsalas pa jūru, citas vai nu ar lidmašīnām pēc minimālas apmācības, kas dažos gadījumos ilga tikai pāris dienu, vai kājām no Tallinas, no Novgorodas un Kaļiņinas apgabala.

Visas šīs aktivitātes, ko tajā laikā veica pārsvarā Pāvela Sudoplatova vadītā PSRS NKVD 4. pārvalde,¹⁹¹ bija cilvēku sūtīšana nāvē, jo tiem, kas gatavoja nosūtāmos, nebija gandrīz nekādas informācijas par stāvokli vācu okupētajās teritorijās. Lielā mērā, iespējams, tā bija darbības imitācija, lai varētu atskaitīties priekšniecībai, ka kaut kas tiek darīts.

Dažiem uz Latviju nosūtītajiem pārliecinātajiem komunistiem izdevās nenokļūt vāciešu rokās vai arī radīt iespaidu, ka viņiem nav bijis nodoma uzsākt kaut kādu darbību un tādējādi izkļūt no cietuma. Tā, piemēram, 1941. gada vasaras beigās vai rudens sākumā Rīgā slepus atgriezās Frīdrihs Alba un Boriss Vaščonoks, kas uzņēma sakarus ar komunistiski organizētiem cilvēkiem, pārsvarā no Maskavas priekšpilsētas. Konspirācijas trūkums un pārlieta uzticēšanās krievu tautības cilvēkiem palīdzēja SD ātri iefiltrēt grupā savus aģentus, un jau 1941. gada novembrī sākās masveida aresti.¹⁹² Daugavpilī kādu laiku diezgan sekmīgi darbojās 1941. gada rudenī iesūtītā Jevmenija Maksimova dzelzceļa depo darbnīcās izveidotā pagrīdes grupa. 1942. gadā pēc dzelzceļa stacijā noorganizētās diversijas Maksimovs devās pie baltkrievu partizāniem.¹⁹³ 1941. gada augustā no Tallinas frontes pagrīdes organizēšanai Vidzemē iesūtīja Arvīdu Rendenieku ar grupu. A. Rendenieku apcietināja, bet viņam izdevās pārliecināt gestapo, ka viņš tikai gribējis atgriezties mājās.¹⁹⁴ Pēc atbrīvošanas A. Rendenieks uzņēma sakarus ar vairākām komunistiskās pretošanās grupām, izveidojās diezgan plaša pagrīdes organizācija, ko nosauca par "Latvijas pretfašistisko organizāciju". To vadīja A. Rendenieks, Viktorija Misa un Ernests Saulītis. Grupu sagrāva 1942. gada novembrī un decembrī.¹⁹⁵

Daudzas, ja ne vairums grupu, bija nelegāli dzīvojošo padomju karavīru vai arī izbēgušo padomju karagūstekņu organizētas vai saistītas ar viņu slēpšanu, mēģinājumiem nogādāt viņus pie partizāniem.

Padomju vēsturnieki centās parādīt, ka visa propadomju pagrīdes kustība ir Komunistiskās partijas inspirēta un vadīta. Tomēr propadomju ne vienmēr nozīmēja prokomunistisku, jo bieži vien cilvēki iesaistījās palīdzības sniegšanā padomju karavīriem, cilvēciskas līdzjūtības mudināti, viņu rīcībai nebija ideoloģiskas motivācijas un mērķu, taču komunistiskā pagrīde un padomju partizāni šajā situācijā bija dabiski sabiedrotie vai arī apstākļu sagādīšanās rezultātā izdevās izveidot sakarus ar komunistisko pagrīdi.

Pretošanās grupas, īpaši tās, kas bija saistītas ar padomju karavīru glābšanu, ļoti bieži veidoja vai tajās iesaistījās krievu tautības cilvēki. Ne velti Rīgā pagrīdes darbība visu kara laiku visaktīvākā bija Maskavas "forštatē" (Latgales priekšpilsētā), arī Latgalē tā visaktīvākā bija krievu, īpaši vecticībnieku apdzīvotajos pagastos. Tā 1966. gadā rakstītajā Aleksandra Groma atskaitē par Proškovas pagrīdes grupu darbību Suškovas un Pasienes ciema padomēs teikts, ka 14 grupās kopā ir bijuši 447 pagrīdnieki, pēc tautības 67 latvieši, pārējie krievi vai baltkrievi.¹⁹⁶

1942. gadā komunistiskās pagrīdes grupu veikto diversijas aktu un dažādu akciju skaits pieauga, lai gan dažos gadījumos nav īstas skaidrības, vai tās patiešām bija veikuši pagrīdnieki. 1942. gada februārī nodedzināja rūpnīcas "Vairogs" noliktavu, jūlijā uzspridzināja kara noliktavu Cekulē, septembrī ešelonu ar munīciju pie Šķirotavas, oktobrī organizācijas *Todt* noliktavu Čiekurkalnā un karamateriālu noliktavu pie Sužiem. 5. novembrī sprāga spridzeklis pie laikraksta "Tēvija" redakcijas Rīgā.¹⁹⁷

1943. gadā komunistiskā pagrīde kļuva aktīvāka, jo Latvijas teritorijā vai tās tiešā tuvumā jau darbojās partizānu grupas, kā arī lielākā skaitā tika iesūtītas dažādas izlūku grupas. Apmācītu konspiratoru atbalsts, ieroču un sprāgstvielu piegāde, kā arī lielākas iespējas iekrišanas draudu gadījumā paslēpties partizānu vienībās ievērojami veicināja pagrīdnieku aktivitāti.

1943. gada jūlijā Latvijas partizānu brigādes štāba uzdevumā Rīgā ieradās Imants Sudmalis ar uzdevumu centralizēt komunistiskās pagrīdes darbu. Sprāgstvielu gatavošanai Sudmaļa vadītie pagrīdnieki iekārtoja slepenu laboratoriju Rīgā, Stabu ielā, uzspridzināja vilcienus Juglā un Vecāķos, kā arī mīnu Iecavas pagasta valdē. Pazīstamākā I. Sudmaļa grupas veiktā akcija bija 1943. gada 13. novembrī Džema Bankoviča un Malda Skreijas organizētais sprādziens Doma laukumā pirms mītiņa. Tomēr spridzeklis

sprāga nelaikā un nogalināja divus netālu strādājošus cilvēkus, kā arī desmitgadīgu skolnieku, bet divus strādniekus ievainoja. 1944. gada 18. februārī vācu drošības iestādes arestēja visus trīs sprādziena organizētājus — I. Sudmali, Dž. Bankoviču un M. Skreiju — un vēlāk sodīja ar nāvi.¹⁹⁸

1943. gadā salīdzinājumā ar 1942. gadu bija vairāk grupu, kas slēpa padomju karagūstekņus un nogādāja viņus pie baltkrievu partizāniem. Tāda bija Ivana Maširova vadītā organizācija “Tautas atriebēji”, kas darbojās 1943. gada pirmajā pusē. Visai netipiska bija grupa “Cīņa”, kuru 1942. gada beigās un 1943. gada sākumā izveidoja Mākslas akadēmijas studenti Leonīds Leimanis un Oļģerts Urbāns un kuras dalībnieki bija Mākslas akadēmijas studenti un Rīgas teātru aktieri. “Cīņa” sniedza atbalstu ebrejiem, karagūstekņiem un leģiona dezertieriem, iespieda un izplatīja uzsaukumus. Grupa darbojās līdz 1944. gada rudenim.¹⁹⁹

Komunistisko pretošanos apspieda ļoti nežēlīgi. Nereti cieta arī cilvēki, kas vispār ar to nebija saistīti. Viens no pazīstamākajiem piemēriem ir Rēzeknes apriņķa Audriņu sādžas traģēdija 1941. gada nogalē. 1941. gada septembrī no ieslodzījuma izbēga bijušais milicis Rodions Glušnovs un kopā ar viņu četri sarkanarmieši. Viņi paslēpās pie Glušnova mātes Audriņu sādžā. Grupa bija bruņota. Grupas locekļi mēdza atklāti staigāt pa sādžu ar ieročiem. Apšaudē ar nelegālistiem bojā gāja četri policisti. 22. decembrī visus sādžas iedzīvotājus arestēja un nogādāja Rēzeknes cietumā. 1942. gada 3. janvārī Ančupānu kalnos nošāva 205 Audriņu iedzīvotājus, bet nākamajā dienā Rēzeknes tirgus laukumā par brīdinājumu citiem publiski nogalināja 30 sādžas vīriešus. Sādžu izlaupīja un nodedzināja.²⁰⁰

Partizānu vienību organizācija Padomju Savienībā

1941. gada 3. jūlija radiatorunā J. Staļins aicināja uz partizānu karu: “Ienaidnieka ieņemtajos rajonos jāorganizē jātnieku un kājnieku partizānu nodaļas, jāorganizē diversiju grupas cīņai ar ienaidnieka armijas daļām, lai partizānu karš liesmotu visur un visās vietās, lai spridzinātu tiltus un ceļus, bojātu telefona un telegrāfa sakarus, dedzinātu mežus, noliktavas un transportus.”²⁰¹ Partizānu kustībai bija jābūt Kompartijas vadītai masu kustībai, kas liecinātu par “padomju tautas” patriotismu un vēlmi aizsargāt savu “sociālistisko dzimteni”, un tās uzdevums bija palīdzēt Sarkanajai armijai. Tādēļ arī Padomju Latvijas

propagandisti un vēlāk vēsturnieki nesaskatīja pretrunu starp to, ka partizānu kustība tika centralizēti veidota un vadīta, un viņu pašu apgalvojumiem, ka tā ir bijusi spontāna masu kustība.

Realitātē partizānu kustība ievērojami atšķīrās no šīm nostādnēm. Tā kā J. Staļins uzskatīja, ka karš notiks svešā teritorijā, tad pirms kara tika veikta tikai diversantu grupu sagatavošana.²⁰² Sākoties karam, konkrēta rīcības plāna nebija. 1940. gada 29. jūnija PSRS TKP un VK(b)P CK direktīva piefrontes apgabalu partijas un padomju organizācijām, kuras saturs izklāstīts minētajā J. Staļina 3. jūlija radorunā, ļoti vispārīgi pieskārās veicamajiem pasākumiem.²⁰³ 18. jūlijā pieņemtais partijas Centrālās Komitejas lēmums "Par cīņas organizēšanu ienaidnieka aizmugurē" papildināja 29. jūnija direktīvu ar nedaudz konkrētākiem norādījumiem, kā organizēt pagrīdi, partizānu komplektēšanu, apbruņošanu.²⁰⁴ Līdz pat 1942. gada maijam, kad izveidoja Centrālo partizānu kustības štābu (CPKŠ), kura priekšnieks bija V. Ponomarenko, partijas orgānu, drošības orgānu un armijas sadarbība bija vāji koordinēta.

Līdz ar CPKŠ izveidošanu tika iedibināta zināma sistēma. Partizānu kustības politisko vadību īstenoja partijas orgāni, tādēļ republiku un apgabalu partizānu kustības štābus parasti vadīja republiku kompartiju CK sekretāri vai CK locekļi, apgabalu komiteju sekretāri. Stratēģisko vadību īstenoja virspavēlniecība. Operatīvā ziņā republiku un apgabalu partizānu kustības štābi vienlaikus bija pakļauti CPKŠ un attiecīgo fronšu Kara padomēm. Ja republikas teritorijā darbojās vairākas frontes, tad pie to Kara padomēm izveidoja republikas vai apgabala PKŠ pārstāvniecības vai operatīvās grupas.²⁰⁵

Faktiski galvenā loma partizānu kustības organizēšanā un vadīšanā bija drošības orgāniem — konkrēti PSRS NKVD 4. pārvaldei, kas nodarbojās ar kadru atlasīšanu un pārbaudīšanu, izlūkošanas un pretizlūkošanas darbu un tā koordināciju ar armijas pretizlūkošanu SMERSH. Drošības orgāni izveidoja arī partizānu skolas, kas darbojās padomju aizmugurē un partizānu rajonos.

Turklāt NKVD izmantoja partizānu kustību arī savu specifisko uzdevumu risināšanai. NKVD nenodeva CPKŠ speciālās nozīmes izlūkošanas un diversiju grupas, kas darbojās pretinieka aizmugurē, izlūkošanas aģentūru, kurjerus, sakarniekus, rezidentus vācu aizmugurē, kā arī ar partizānu formējumiem saistīto saraksti (atskaites, ziņojumus, radiogrammas utt.).²⁰⁶

Tādējādi teorētiski partizānu kustību vadīja un kontrolēja trīs spēki — kompartija, armija un drošības orgāni, tomēr operatīvā ziņā noteicošā loma

bija NKVD. LPKŠ pakļauto vienību apzīmēšanai lietoja tādus militārus terminus kā vads, rota, pulks, brigāde, taču pēc skaitliskā sastāva tās bija no armijas pilnīgi atšķirīgas vienības.

Atbilstoši LPKŠ norādījumiem brigādē vajadzēja būt vismaz 500–600 cilvēku, bet vienībā — 100–150 cilvēku.²⁰⁷ Faktiski šādiem kritērijiem atbilda tikai dažas vienības un brigādes.

Lai gan propaganda apgalvoja, ka padomju partizānu kustība ir stihiska tautas masu kustība, stihisku, centralizēti nevadītu partizānu vienību pastāvēšana tika uzskatīta par nepieļaujamu. Nereti populārus partizānu komandierus varēja atcelt no amata vai pat arestēt tikai tādēļ, ka tie bija pārāk patstāvīgi, pārāk populāri.

Padomju partizāni Latvijā

Partizānu un vispār prokomunistiskās pretošanās kustība Latvijā nekad visā kara darbības laikā nebija masveidīga. Galveno iemeslu jau 1942. gada rudenī ziņojumā LKP CK norādīja Imants Sudmalis, kurš pēc Liepājas aizstāvēšanas kādu laiku bija slēpies Latvijā un pēc nesekmīgiem mēģinājumiem noorganizēt pretošanās grupu 1942. gada maijā bija devies uz Baltkrieviju, kur viņam izdevās nodibināt sakarus ar partizāniem: “Pati svarīgākā ir iedzīvotāju attieksme pret partizānu kustību. Šobrīd Latvijā partizāņus vēl aizvien uzskata pirmām kārtām par cīnītājiem par padomju varu un tikai tad par cīnītājiem pret vāciešiem.”²⁰⁸

1942. gada februārī padomju aizmugurē no Latviešu strēlnieku divīzijas karavīriem un evakuētajiem atlasīja vairāk nekā 330 brīvprātīgo darbībai ienaidnieka aizmugurē.²⁰⁹ Viņi visi izgāja apmācības kursu. 1942. gada maijā trīs grupas 192 cilvēku sastāvā²¹⁰ pārcēla uz Ļeņingradas partizānu novadu. No šīm grupām izveidoja tā saukto partizānu pulku “Par Padomju Latviju”. Vienības komandieris bija Vilhelms Laiviņš, komisārs — O. Oškalns. Kopā ar to tika nosūtīta LK(b)P CK operatīvā grupa, kurā ietilpa arī Ieva Paldiņa un Grieta Peterse. Naktī no 19. jūnija uz 20. jūniju pulks uzsāka ceļu uz Latviju.²¹¹ Tās mērķis bija nokļūt Latvijas teritorijā un tur nostiprināties. Vienībai nācās pastāvīgi atvairīt vācu vienību uzbrukumus, vēl nesasniedzot Latvijas robežu. Lai gan atsevišķām grupām izdevās šķērsot labi apsargāto Latvijas robežu, tomēr nostiprināties neizdevās, un vairums atgriezās atpakaļ. Lielākā daļa partizānu krita vai noklīda no vienībām. Arī CK operatīvā grupa tika sagrauta: G. Peterse

krita, I. Paldiņu smagi ievainoja, O. Oškalns tika atšķelts no grupas. Liepnas mežos nokļūt un nostiprināties izdevās nelielai grupai, ko vadīja Voldemārs Ezernieks, taču tikai pēc gada tai izdevās nodibināt sakarus ar padomju aizmuguri. Atsevišķi partizāni paslēpās pie radiem un paziņām Latgalē. Vitoldam Jauntirānam izdevās nokļūt Rīgā, kur viņš organizēja pagrīdes grupu. Septembrī un oktobrī Latvijā ieradās vēl piecas partizānu organizatoru grupas, taču tās vai nu izjuka pašas, vai arī tika izklīdinātas.²¹²

1942. gada decembra sākumā uz Latviju nosūtīja Atsevišķo latviešu partizānu vienību 70 cilvēku sastāvā (komandieris Vilis Samsons), kam izdevās nostiprināties pie Latvijas robežas Baltkrievijā, Osvejas mežos. Grupai līdzī bija LKP CK pilnvarotie V. Laiviņš un O. Oškalns, kā arī komjaunatnes darbinieku grupa.²¹³ No bāzes Baltkrievijā partizānu vienība veica iebrukumus Latvijas teritorijā. Lielākā operācija bija Vecslabadas pagasta centra ieņemšana 1943. gada 13. janvārī, kas tika īstenota, piedaloties vairākām baltkrievu un vienai lietuvisu vienībai.²¹⁴

Latvijas partizānu kustības štābu (LPKŠ) izveidoja tikai 1943. gada janvārī. Par tā priekšnieku kļuva nevis partijas darbinieks, bet gan pieredzējis čekists pulkvedis A. Sproģis.

1943. gada martā Osvejas mežos uz V. Samsona vienības bāzes izveidoja Latviešu partizānu brigādi (komandieris V. Laiviņš, komisārs O. Oškalns). Tika izveidota arī jauna LKP CK Operatīvā grupa Kārļa Ozoliņa vadībā (M. Ozoliņa, M. Birkenfelde, O. Oškalns, vēlāk F. Bergs).²¹⁵ 1943. gada maijā bija izlemts izvērst partizānu vienības dziļāk Latvijas teritorijā. Brigādi sadalīja trijās vienībās. 1. vienībai V. Samsona vadībā bija paredzēts darboties Abrenes un Valakas apriņķa mežos; 2. vienībai Pētera Ratiņa vadībā — Madonas un Lubānas mežos; 3. vienībai O. Oškalna vadībā — Zemgales mežos. Vienībām savukārt bija jāveido apakšvienību tīkls un jādibina sakari ar grupām un atsevišķiem partizāniem, kas darbojās patstāvīgi vai arī bija palikuši no 1942. gada vasaras reida vai no citām iesūtītajām grupām.

Partizānu vienību izvēršana 1943. gada vasarā acīmredzot bija saistīta arī ar tā dēvēto sliežu karu, ko pēc CPKŠ priekšnieka V. Ponomarenko iniciatīvas izvērša 1943. gada vasarā un rudenī. Akcijas mērķis bija iznīcināt dzelzceļa sliežu ceļus, dzelzceļa ūdenstorņus un tvertnes, kā arī dzelzceļa sakaru līnijas, lai dezorganizētu vācu armijas frontes daļu apgādi, jo tika uzskatīts, ka vāciešu rīcībā esošās sliežu rezerves ir nepietiekamas, lai atjaunotu vilcienu kustību un ka tas novedīs pie katastrofas, ja sliežu ceļi tiks iznīcināti vienlaikus plašos vācu aizmugures rajonos.²¹⁶ "Sliežu karā" bija jāpiedalās arī latviešu partizānu

vienībām. Tā Samsona vienībai tika uzdots līdz 20. septembrim iznīcināt dzelzceļa līnijas Rēzekne–Jaunlatgale (Abrene) sliežu ceļu 20 kilometru garumā. Piecu dienu laikā pēc pavēles saņemšanas bija jāveic pirmais uzbrukums — jāiznīcina 3 kilometri sliežu ceļa Rēzeknes–Kārsavas iecirknī.²¹⁷ Līdzīgus uzdevumus un norādījumus saņēma arī citas vienības.²¹⁸ Tika izsviestas arī speciālas diversantu vienības, kuru galvenais mērķis bija dalība “sliežu karā”.²¹⁹

1943. gada 22. novembrī sastādītais partizānu kustības darbības plāns 1943./1944. gada rudens un ziemas periodam paredzēja šādus galvenos uzdevumus: 1) traucēt dzelzceļa un šoseju darbību okupētajā teritorijā; 2) pārcelt partizānu kustību uz Latvijas dienvidu un rietumu rajoniem; 3) neļaut vāciešiem izvest pārtiku un citu mantu no Latvijas, kā arī traucēt darbaspēka mobilizāciju; 4) neļaut atkāpšanās gadījumā vāciešiem iznīcināt svarīgus transporta un rūpnieciskus objektus, kā arī pilsētas. Sarkanās armijas uzbrukuma gadījumā partizānu vienībām bija uzdots no Osvejas rajona pārbāzēties uz Daugavas kreiso krastu, uz dienvidiem no Jēkabpils un uz Taurkalnes mežiem. Samsona vienībai uzdeva pārcelties uz Lubānas mežiem, bet vēlāk uz Palsmani un uz mežiem rietumos no Cēsīm. Oškalna vienībai uzdeva nepieļaut Ķeguma HES uzspīdzināšanu.²²⁰

Atbilstoši A. Sproģa atskaitei 1944. gada septembra sākumā Latvijā bija 2698 aktīvi partizāni un 3229 rezervē.²²¹ Oficiālos padomju laika izdevumos ir minēti 20 tūkstoši (bruņotie partizāni kopā ar rezervi).²²² Otrais skaitlis šķiet mazāk ticams. Ir pamats uzskatīt, ka arī pirmais skaitlis varētu būt pārspīlēts, īpaši rezerves novērtējums. 1944. gada sākumā atskaitē minēti tikai 856 bruņoti partizāni un 391 rezervisti.²³² Ar šādu cilvēku skaitu uzliktos uzdevumus nevarēja izpildīt.

Partizāniem bija nepieciešama regulāra apgāde pa gaisu. Tāda bija paredzēta, bet plānos ierakstītie uzdevumi netika pildīti. Viens no iemesliem bija tas, ka fronšu pavēlniecība nedeва pieprasīto lidmašīnu skaitu, aizbildinoties ar to, ka tās ir nepieciešamas kaujas uzdevumu pildīšanai. Turklāt 1941.–1943. gadā padomju vadība uzskatīja, ka partizāniem pašiem sevi jāapbruņo, uzbrūkot vācu garnizoniem, karaspēka daļām un noliktavām. Tomēr partizānu vienības Latvijā nebija tik stipras, lai varētu uzbrukt lielām regulārās armijas vienībām. Parasti uzbrukumi notika pagastu centriem, policijas posteņiem, atsevišķiem vērmahta karavīriem. Tādā veidā varēja iegūt visai nedaudz ieroču, munīcijas un sprāgstvielu. Tādēļ partizānu vienības pastāvīgi lūdza piegādāt bruņojumu, sprāgstvielas,

rāciju baterijas utt. Tomēr piegādes tika veiktas retāk, nekā vajadzēja. Nereti tika sūtīts ne tas, kas bija vajadzīgs, mantas bija nekvalitatīvas vai arī nepareizas iesaiņošanas dēļ tika sabojātas izmešanas laikā.²²⁴

Pārtikas un medikamentu sagāde bija viena no galvenajām partizānu vienību un grupu problēmām. Pamatā nācās paļauties uz pārtiku, ko piegādāja atbalstītāji, vai arī atņemt tiem, kas tika uzskatīti par “kulakiem” un “vācu pakalpiņiem”. Arī brīvprātīgās pārtikas piegādes partizāniem ne vienmēr bija gluži brīvprātīgas, jo iedzīvotājiem bija pamats baidīties, ka to atņems, ja viņi neatdos brīvprātīgi. Zemnieki tika nostādīti starp divām ugunīm, viņi baidījās nedot pārtiku partizāniem, bet vācu policija to kvalificēja kā partizānu atbalstīšanu. Tā kā partizāni pārtikas apgādes gājienus nereti rīkoja tālu no savām bāzēm un priekšniecības acīm, visai izplatīts bija marodierisms. Jāpiebilst, ka tuvākos Latvijas apriņķus kā pārtikas sagādes avotu bija iecienījuši arī baltkrievu un krievu partizāni, kas šeit visus iedzīvotājus uzskatīja par “kulakiem”.

1944. gadā līdz ar frontes tuvošanos partizānu stāvoklis kļuva nevis vieglāks, bet pat sarežģītāks, jo lielās karaspēka koncentrācijas dēļ viņus biežāk vajāja kā policija, tā arī regulārās armijas vienības. Kurzemē 1944.–1945. gadā veidojās visai specifiska situācija. 1944. gada vasarā, kad šķita, ka vācu karaspēka izdzīšana no Latvijas ir vistuvākās nākotnes jautājums, padomju partizānu kustība Kurzemē jūtami atdzīvojās. Mežos bija lielas dezertieru grupas, daudzi karagūstekņi meklēja iespēju pievienoties partizāniem. Arī vietējie iedzīvotāji palīdzēja labprātāk. Tomēr, fronte nostabilizējoties, vēlēšanās pievienoties partizāniem mazinājās. Jāņem vērā, ka partizānu darbību veicinošajiem faktoriem pretim darbojās tas, ka Kurzemē bija liela karaspēka un policijas vienību koncentrācija, un vācieši cīņai ar partizāniem varēja izmantot pietiekami lielus spēkus.

Uz Kurzemi 1943. gada vasarā devās Andreja Macpāna vadītā grupa, kas augustā ieradās mežos Cīravas apkaimē. A. Macpāna partizānu vienība visā savas pastāvēšanas laikā cieta no tā, ka LPKŠ to faktiski neapgādāja. Sākotnēji tādēļ, ka štābam bija radušās aizdomas, ka A. Macpānam nevar uzticēties. Vēlāk tāpēc, ka 1944. gada oktobra sākumā ar 2. Baltijas frontes pavēli LPKŠ izformēja,²²⁵ jo Staļins uzskatīja, ka PSRS teritorija ir atbrīvota, tādēļ pēc partizānu kustības nav vairs vajadzības. Kurzemes “katla” pastāvēšana netika ņemta vērā. Neraugoties uz to, A. Macpāns izveidoja savu atbalstītāju tīklu, bet 1944. gada pavasarī nodibināja partizānu vienību. 1945. gada februārī A. Macpāns gāja bojā.

Kurzemē lielākoties darbojās frontes izlūku grupas, kas nereti veidoja savu aģentūru informācijas vākšanai. Tām bieži pievienojās izbēgušie karagūstekņi, dezertieri, padomju aktīvisti un citi, kas meklēja atbalstu. Padomju literatūrā ir plaši aprakstīta partizānu vienība “Bulta”, ko nodibināja frontes izlūks Ernests Āboliņš, lai gan ļoti iespējams, ka vienības darbības vēriens tika stipri pārspīlēts. E. Āboliņa galvenais uzdevums bija vākt izlūkošanas ziņas, tādēļ no uzbrukuma operācijām vienība izvairījās.

Spēcīga partizānu vienība “Sarkanā bulta” izveidojās Abavas–Usmas rajonā 1944. gada oktobrī–novembrī. Arī tā veidojās, frontes izlūkiem sadarbojoties ar dezertieriem no 283. policijas bataljona (tas bija viens no bataljoniem, kurā bija Latgales krievi un krievu karagūstekņi).

Kaujinieki vai partizāni? Heinrihs Strods uzskata, ka padomju partizāni Latvijā būtu dēvējami par kombatantiem (kaujiniekiem), kas saskaņā ar starptautiskajām tiesībām ir personas, kuras ietilpst karojošo valstu bruņotajos spēkos, jo absolūtajā vairākumā viņi Latvijā bija iesūtīti no ārienes un viņu vidū nebija personu, kas neietilpa PSRS bruņotajos spēkos. Pēc viņa domām, par partizāniem var uzskatīt brīvprātīgus vietējo iedzīvotāju militārus cīnītājus. 1943. gada otrajā pusē un 1944. gada sākumā līdz ar vācu mobilizācijas sabotieru, dezertieru un karalaika bēgļu pievienošanos PSRS kaujiniekiem arī Latvijā vietējo kaujinieku skaits palielinājās, un viņus var uzskatīt par partizāniem.²²⁶ Šāda pieeja novelk grūti definējamu sadalījuma līniju starp tiem partizāniem, kas bija iesūtīti no padomju aizmugures, un tiem, kuri iesaistījās uz vietas (ideoloģiski, mērķu ziņā un organizatoriski ir grūti saskatīt atšķirības). Var apstrīdēt arī viedokli, ka lielāko daļu partizānu ir veidojuši iesūtītie kaujinieki. LPKŠ un citu arhīvu materiāli ir visai pret-runīgi, taču tie liecina, ka, īpaši Latgalē, visai liels bija arī to vietējo iedzīvotāju skaits, kas iesaistījās partizānu vienībās. Var piekrist H. Strodam, ka visi komandieri un komisāri bija iesūtītie,²²⁷ taču to nevarēja teikt par ierindas partizāniem. Nenoliedzami, specifiskā padomju partizānu kustības organizācija sarežģī problēmas pētniecību un arī terminoloģijas izmantošanu, taču tieši šī specifika — tas, ka partizānu vienībām bija jāpilda vienlaikus visai atšķirīgi uzdevumi, drīzāk runā par labu tam, lai neieviestu — vismaz pagaidām — jaunu terminoloģiju.

Tajā pašā laikā par kaujiniekiem pilnīgi noteikti var uzskatīt armijas un frontes izlūku un diversantu grupas, kas tika iesūtītas Latvijā ar mērķi vākt izlūkošanas ziņas vai veikt noteiktus diversijas aktus. Lai gan tās savu mērķu īstenošanai meklēja vietējos informatorus un palīgus un dažkārt, īpaši

Kurzemē, 1944.–1945. gada ziemā un pavasarī pulcēja ap sevi bruņotus brīvprātīgos, tomēr to uzdevumi bija specifiski un saistīti ar konkrēta uzdevuma izpildi. Padomju literatūrā šīs grupas tika pieskaitītas partizāniem acīmredzot tāpēc, lai palielinātu kustības dalībnieku un grupu skaitu. Īpaši to var teikt par grupām, kas darbojās Kurzemes “katlā”, jo šeit partizānu kustība bija diezgan vāja.

Runājot par etnisko sastāvu, jāteic, ka latvieši acīmredzami bija mazākumā. Diezgan daudz bija izbēgušo karagūstekņu, kā arī krievu tautības vietējo iedzīvotāju. Samērā liels atbalsts partizāniem bija dažos Latgales novados, īpaši pagastos, kuros pārsvarā dzīvoja krievi, un to veicināja visai pretrunīgā vācu varas iestāžu politika attiecībā uz krieviem Latgalē. Latgales komisārs Rīkens uzskatīja, ka jāsadarbojas ar krieviem, lai radītu pretsvaru latviešu nacionālistiem. Savukārt SD bija tendēta vairāk uztvert krievus kā potenciāli neuzticamus elementus. Šīs pretrunas visai skaidri izpaudās 1943. gada 25. augusta akcijā “Vasaras ceļojums” (*Sommerreise*), kad tika arestēti daudzi krievi, kas bija lojāli okupācijas varai, un šis fakts, kā arī veids, kā tika rīkota akcija, izraisīja daudzas sūdzības.²²⁸

Padomju varas iestādes un it īpaši LKP bija ieinteresētas pārvērst partizānu kustību par masu kustību, tādēļ priecīgi tvēra jebkādas pozitīvas ziņas. Tā V. Laiviņš 1944. gada 23. janvārī rakstīja: “Iedzīvotāju noskaņojums pret partizāniem un vispāri pret padomju varu salīdzinot ar 1942. gadu ir strauji mainījies, jo 1942. g. Latvijā daudzi neticēja tam, ka Sarkanā armija atnāks, tad tagad tādu jau maz, tagad neviens netic vairs vāciešu uzvarai [...] tomēr liela daļa vēl cer uz kaut kādu patstāvīgu Latviju. [...] Sevišķi labi noskaņota pret partizāniem ir sīkā zemniecība, ar kuriem visvairāk iznāk sastapties partizāniem ikdienas darbā un kura visvairāk cieš no vācu spaidiem kā nodevu, tā šķūtu ziņā.[...]”²²⁹ Kopš 1943. gada padomju partizāni lielas cerības lika uz tiem latviešiem, kas vairījās no iesaukuma vācu formējumos, kā arī uz dezertieriem no leģiona. Tomēr dezertieri nesteidzās pievienoties padomju partizāniem.

Padomju pretošanās kustības mērķis bija atjaunot padomju režīmu Latvijā. Lai gan padomju pagrīdes uzsaukumos nereti tika apelēts pie latviešu patriotisma jūtām, tā bija tīri taktiska spēle, jo Latvijas valstiskuma atjaunošana nekādi netika pieļauta. Tādēļ arī komunistiskā pagrīde nevarēja cerēt uz plašu latviešu sabiedrības atbalstu.

Atsauces

- ¹ 1941: Бои в Прибалтике // Фронтовая иллюстрация. — 2002, № 5, с. 25.
- ² Haupt W. Baltikum 1941. Die Wehrmacht im Kampf. — Bd. 37. — Neckargemünd, 1963. — S. 61.; Carell P. Unternehmen Barbarossa. — Frankfurt am Main, Berlin, Wien, 1963, S. 30.–31.
- ³ Статюк И. Оборона Прибалтики, 1941. Стратегическая оборонительная операция в Прибалтике. — Москва, 2005, с. 11; Савченко В. Семь огненных дней Лиепай, 1941. — Рига, 1986; Савченко В. Латышские формирования Советской армии на фронтах Великой Отечественной войны. — Рига, 1975, с. 24.
- ⁴ Strods H. Sarkanarmijas haotiskā atkāpšanās no Latvijas (1941. gada 22. jūnijs–5. jūlijs) // Latvijas Okupācijas muzeja gadagrāmata 2001. Nācija gūstā. — Rīga, 2002, 59. lpp.
- ⁵ Turpat, 60., 61. lpp.
- ⁶ Turpat, 59. lpp.; Haupt W. Baltikum..., S. 61.
- ⁷ 1941: Бои в Прибалтике..., с. 60.
- ⁸ Turpat, 60.–61. lpp.
- ⁹ Сухопутные силы РККА // Оборона Прибалтики (22 июня–9 июля 1941 года). — Москва, 2002, с.33.
- ¹⁰ Turpat, 35. lpp.
- ¹¹ 1941: Бои в Прибалтике..., с. 77.
- ¹² Strods H. Sarkanarmijas haotiskā..., 91. lpp.
- ¹³ Pelkaus E. Cīņa un cerība. Partizāni Latvijā 1941. gada vasarā. — Rīga, 2004, 26. lpp.
- ¹⁴ Lācis V. Latviešu zemes un tautas vēsture, II. — Rīga, 2002, 90. lpp.
- ¹⁵ Strods H. Sarkanarmijas haotiskā..., 91. lpp.
- ¹⁶ Turpat, 57. lpp.
- ¹⁷ Lācis V. Latviešu zemes un tautas..., 82., 88.–90. lpp.; Strods H. Sarkanarmijas haotiskā..., 54. lpp.
- ¹⁸ Biezais H. Nacionālie partizāni // Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls, 1992, 4. nr., 137.–140. lpp.; Pelkaus E. Cīņa un cerība..., 152. lpp.
- ¹⁹ Strods H. Sarkanarmijas haotiskā..., 64. lpp.
- ²⁰ Полпреды сообщают..., — Москва, 1990, с. 505.
- ²¹ Bambals A. 1940./41. gadā represēto latviešu virsnieku piemiņai // Latvijas Okupācijas muzeja gadagrāmata 1999. — Rīga, 2000, 99. lpp.; Okupācijas varu politika Latvijā, 1939.–1941. — Rīga, 1999, 127. lpp.
- ²² Savčenko V. 24. strēlnieku korpusa liktenis // Padomju Latvijas Komunisti, 1989, 2. nr., 2.–69. lpp.
- ²³ Strods H. Sarkanās armijas haotiskā..., 71. lpp.; Savčenko V. 24. strēlnieku korpusa..., 69. lpp.
- ²⁴ Pavlovičs J. Change of Occupation Powers in Latvia..., 98. lpp.
- ²⁵ Nacionālā Zemgale, 1941, 7. jūl.
- ²⁶ Pavlovičs J. Okupācijas varu maiņas īpatnības Liepājā un tās tuvākajā apkārtnē // Nacistu okupācijas politika Latvijā (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 11. sēj.). — Rīga, 2004, 113. lpp.
- ²⁷ Turpat, 114. lpp.
- ²⁸ Pavlovičs J. Okupācijas varu maiņa Latgalē 1941. gada vasarā // Totalitārie okupācijas režīmi Latvijā 1940.–1941. gadā (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 13. sēj.). — Rīga, 2004, 238. lpp.

- ²⁹ *Ezergailis A.* Vācu laiku 1941.–1945..., 163. lpp.
- ³⁰ *Pavlovičs J.* Okupācijas varu maiņa Ziemeļkurzemē 1941. gada vasarā // Okupācijas režīmi Latvijā 1940.–1959. gadā (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 10. sēj.). — Rīga, 2004, 154. lpp.
- ³¹ *Bīrznieks M.* No SS un SD līdz..., Rīga, 1979, 37. lpp.
- ³² *Haupt W.* Baltikum 1941..., S. 140; *Handrack H. D.* Baltikum 1941. "Reichskommissariat Ostland" // Jahrbuch des baltischen Deutschtums. Lüneburg, 1970, S. 45–46.
- ³³ *Vestermanis M.* Tā rīkojās vērmahts. — Rīga, 1973. 94., 95. lpp.
- ³⁴ *Ezergailis A.* Vācu laiku 1941.–1945..., 164. lpp.
- ³⁵ Turpat, 164.–165. lpp.
- ³⁶ Latviešu karavīrs Otrā pasaules kara laikā. 2. sēj. — Vesterosa, 1972. 29. lpp.
- ³⁷ *Pavlovičs J.* Okupācijas varu maiņa Ziemeļkurzemē..., 164. lpp.
- ³⁸ *Ezergailis A.* Pašaizsardzības komandantūru loma holokaustā..., 246. lpp.
- ³⁹ *Lācis V.* Latviešu zemes un tautas..., 90. lpp.; *Vārpa I.* Latviešu karavīrs zem kāškrusta..., 29. lpp.; *Silgailis A.* Latviešu leģions..., 9., 10. lpp.
- ⁴⁰ *Pelkaus E.* Cīņa un cerība..., 18., 149., 153. lpp.
- ⁴¹ *Ezergailis A.* Holokausts vācu okupētajā Latvijā..., 58. lpp.
- ⁴² *Strods H.* Latvijas pirmās padomju okupācijas aktīvistu vajāšana..., 131. lpp.
- ⁴³ Latviešu karavīrs Otrā pasaules karā..., 2. sēj., 28. lpp.
- ⁴⁴ *Ezergailis A.* Nazi Soviet Disinformation about the Holocaust in Latvia. — St. Catharina, 2004, p. 39.
- ⁴⁵ *Strods H.* Latvijas pirmās padomju okupācijas aktīvistu..., 134. lpp.; *Vārpa I.* Latviešu karavīrs zem kāškrusta karoga..., 49. lpp.
- ⁴⁶ Tā kā nacistiem neizdevās ieņemt Ļeņingradu, neliela teritorija Igaunijas austrumos (Narva un tās apkaime) palika vācu militārās pārvaldes kontrolē.
- ⁴⁷ BA –B, R 6/21, S.122-124, Erlass des Führers über die Verwaltung der neu besetzten Ostgebiete, 17 Juli 1941.
- ⁴⁸ *Piper E.* Alfred Rosenberg. Hitlers Chefideologe. — München, 2005, S. 551.
- ⁴⁹ Turpat.
- ⁵⁰ BA –B, R 6/10, S.10, Der Reichsminister für die besetzten Ostgebiete an den Reichskommissar Ostland, 20. September 1941.
- ⁵¹ *Breitman R.* Friedrich Jeckeln — Spezialist für die "Endlösung" im Osten // Die SS : Elite unter dem Totenkopf. — Paderborn, 2000, S. 271.
- ⁵² *Kangeris K.* Policijas struktūras Latvijā vācu okupācijas laikā (1941–1945) // Okupētā Latvija 20. gadsimta 40. gados (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 16. sēj.). — Rīga, 2005, 303. lpp.
- ⁵³ Turpat, 296. lpp.
- ⁵⁴ Turpat, 302. lpp.
- ⁵⁵ Turpat, 298.–299. lpp.
- ⁵⁶ Turpat, 287.–288. lpp.
- ⁵⁷ *Ezergailis A.* Holokausts vācu okupētajā Latvijā ..., 358. lpp.
- ⁵⁸ Par policijas bataljoniem sk. 246.–251. lpp.
- ⁵⁹ Izvilkumi no operatīvās grupas "A" komandiera SS brigadefrēra V. Štālekera 1941. gada 17. augusta pārskata par civiliedzīvotāju arestiem un nošaušanu Ostlandē // Okupācijas varu politika Latvijā 1939–1991. Dokumentu krājums. — Rīga, 1999, 191. lpp.
- ⁶⁰ Latvijas vēsture. 20. gadsimts, 252. lpp.

- ⁶¹ V. Štālekera atbilde uz H.Lozes "Pagaidu vadlīniju projektu par attieksmi pret žīdiem Ostlandes reihskomisariāta apgabalā", 1941. gada 8. augusts // *Ezergailis A.* Holokausts vācu okupētajā Latvijā..., 473. lpp.
- ⁶² Rīgas pilsētas apgabala komisāra H. Vitroka 1941. gada 23. oktobra rīkojums par geto — ebreju ieslodzījuma vietas — ierīkošanu // Okupācijas varu politika Latvijā..., 188. lpp.
- ⁶³ *Ezergailis A.* Holokausts vācu okupētajā Latvijā..., 398. lpp.
- ⁶⁴ Sk.: 192. lpp.
- ⁶⁵ *Ezergailis A.* Holokausts vācu okupētajā Latvijā ..., 345. lpp.
- ⁶⁶ *Крисин М.* Латышский легион СС: вчера и сегодня. — Москва, 2006, с. 69.
- ⁶⁷ *Kangeris K., Neiburgs U., Vīksne R.* Salaspils nometne nacionālsociālistiskās Vācijas administrācijas plānos un soda nometņu tipoloģijā (1941–1942) // Latvijas vēsture 20. gadsimta 40-90. gados (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 12. sēj.). — Rīga, 2007, 231. lpp.
- ⁶⁸ *Strods H.* Salaspils koncentrācijas nometne (1941. gada oktobris–1944. gada septembris) // Komunistu un nacistu jūgā (Latvijas Okupācijas muzeja gadagrāmata 2000). — Rīga, 2001, 131. lpp.
- ⁶⁹ *Vestermanis M.* Koncentrācijas nometne "Rīga–Kaiserwald" (daži nometnes aspekti) // Holokausta izpēte Latvijā (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 12. sēj.). — Rīga, 2004, 34. lpp.
- ⁷⁰ *Ezergailis A.* Holokausts vācu okupētajā Latvijā..., 421.–422. lpp.
- ⁷¹ *Strods H.* Salaspils koncentrācijas nometne..., 148. lpp.
- ⁷² *Ērglis Dz.* Padomju karagūstekņu nometnes nacistu okupētajā Latvijā: historiogrāfijas apskats // Latvijas Vēstures Institūta žurnāls, 2005, 3. nr., 87. lpp.
- ⁷³ Turpat, 99. lpp.
- ⁷⁴ Operatīvās grupas "A" komandiera V. Štālekera atskaite par laiku no 1941. gada 16. oktobra līdz 1942. gada 31. janvārim // Latvijas suverenitātes ideja likteņgriežos..., 45. lpp.
- ⁷⁵ Laika posmā no 1941. gada 27. novembra līdz 1942. gada 26. oktobrim no reiha (Vācijas, Austrijas, Bohēmijas un Morāvijas) uz okupēto Latviju tika deportēti 24 603 cilvēki, no kuriem atpakaļ uz reihu, uz Štuthofas koncentrācijas nometni, 1944. gada augustā–septembrī tika aizvests pāri par 1700 izdzīvojušo ebreju, no kuriem galu galā Vācijā dzīvajos palika 1073 cilvēki. — *Scheffler W., Schulle D.* — Buch der Erinnerung. Die ins Baltikum deportierten deutschen, osterreichischen und tschechoslowakischen Juden. — München, 2003, S. 104.
- ⁷⁶ Sīkāk sk.: *Ezergailis A.* Holokausts vācu okupētajā Latvijā. 1941.–1944. — Rīga, 1999, 491.–493. lp.; arī — *Rhodes R.* Masters of Death. The SS — Einsatzgruppen and the Invention of the Holocaust. — New York, 2002.
- ⁷⁷ *Ezergailis A.* Holokausts vācu okupētajā Latvijā, 238. lpp.
- ⁷⁸ *Vīksne R.* Holokausts Latvijas mazpilsētās: pētniecības problēmas un rezultāti (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 18. sēj.). — Rīga, 2006, 217.–234. lpp.; arī — *Vīksne R.* Ebreju iznīcināšana Latvijas mazpilsētās: pētniecības problēmas un rezultāti..., 41.–49. lpp.
- ⁷⁹ *Ezergailis A.* Holokausts vācu okupētajā Latvijā..., 280. lpp.; arī — Rumbula: A Perspective on the Perception of the Holocaust (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 8. sēj.). — Rīga, 2003, 33. lpp.
- ⁸⁰ *Scheffler W.* The Fate of the German Jews in the Ghetto of Riga and Surroundings: A Short Survey. — Turpat, 39.–51. lpp.

- ⁸¹ Turpat, 49. lpp.
- ⁸² *Anders E., Dubrovskis J.* Jews in Liepāja, Latvia. 1941–45: A Memorial Book. – California, USA, 2001, preface, p. VII.
- ⁸³ *Vīksne R.* Garīgi slimo iznīcināšana Latvijā nacistiskās okupācijas laikā..., 343. lpp.
- ⁸⁴ Turpat, 324. – 341. lpp.
- ⁸⁵ Turpat, 324. – 341. lpp.
- ⁸⁶ Turpat, 38.–39. lpp.; *Urtāns A.* Bauskas pilsētas un apriņķa čigānu nogalināšana 1942. gada vasarā. Holokausta izpētes jautājumi Latvijā (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 8. sēj.). — Rīga, 2007, 350.–356. lpp.
- ⁸⁷ *Lasmanis U.* Holokausts Jēkabpils apriņķa pagastos // Holokausts Latvijā (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 18. sēj.), 276. lpp.
- ⁸⁸ Pašaizsardzība nebija gluži sveša parādība Latvijas vēsturē. 1905.–1906. gada revolūcijas laikā to bija dibinājuši gan latviešu un ebreju revolucionāri, gan vietējie vācu baroni, kurus latvieši sauca par selbstšutniekiem un ļoti negatīvi atainoja arī latviešu presē, piemēram, ievērojamajā satīriskajā izdevumā “Svari”: “[...] un selbstšucnieks redzēja sapni: tā pilsēta bij pilna ar buntavniekiem...” — Latviešu tēlotāja māksla. 1860.–1940. — Rīga, 1986, 176. ilustrācija.
- ⁸⁹ *Ezergailis A.* Rumbula: A Perspective, p.31; Norman M. Naimark. The Nazis and “The East”: Jedwabne’s Circle of Hell. — Slavic Review, Fall 2002, Vol. 61, Nr. 3, p. 480.
- ⁹⁰ *Ezergailis A.* The Role of the Self – Defence in the Holocaust (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 1. sēj.). — Rīga, 2000, 235.–252. lpp.
- ⁹¹ *Ezergailis A.* Holokausts vācu okupētajā Latvijā, 357.–383. lpp.; *R. G. Waite.* “Reliable Local Residents”: Collaboration in Latvia, 1941–1945. Latvija Otrajā psaulē karā (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 1. sēj.), 118.–119. lpp.
- ⁹² *Lasmanis U.* Holokausts Jēkabpils apriņķa pagastos, 289. lpp.
- ⁹³ *Urtāns A.* Ebreju tautības civiliedzīvotāju slepkavošana Kuldīgas apriņķī // (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 18. sēj.), 127. lpp.
- ⁹⁴ *Ezergailis A.* Holokausts vācu okupētajā Latvijā, 280. lpp.
- ⁹⁵ *Treige–Treide E., Prokopovičs Ē., Jēkabsons A.* Valdemārpils ebreju kopienas liktenis un ebreju īpašumu ekspropriācija // Holokausts Latvijā (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 18. sēj.), 149.–152. lpp. — Rīga, 2007.
- ⁹⁶ *Ērglis Dz.* Holokausts Krustpils pagastā 1941. gada vasarā: Piejūtu un Smanu sādžas. — Holokausts Latvijā (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 18. sēj.). — Rīga, 2007, 191. lpp.
- ⁹⁷ *Reichelt K.* Latvia and Latvians in the Nazi Race and Settlement Policy : Theoretical Conception and Practical Implementation // Latvija Otrajā pasaules karā. Starptautiskās konferences materiāli, 1999. gada 14.–15. jūnijs, Rīga (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 1. sēj.). — Rīga, 2000, 275. lpp.
- ⁹⁸ Sk.: *Madajzyk C.* Vom “Generalplan Ost” zum “Generalsiedlungsplan” // Der “Generalplan Ost”. Hauptlinien der nationalsozialistischen Planungs- und Vernichtungspolitik. — Berlin, 1993, S. 15.
- ⁹⁹ *Reichelt K.* Latvia and Latvians in the Nazi Race and Settlement Policy..., p. 275.
- ¹⁰⁰ Turpat, 277. lpp.
- ¹⁰¹ *Kangeris K.* Latvija un tās iedzīvotāji Trešā reihā plānos un okupācijas varā (1941.–1945. g.). Publikāciju kopa. Promocijas darba kopsavilkums. — Rīga, 2002, 2. lpp.
- ¹⁰² Šī tēze pirmo reizi tika noformulēta lietuviešu memorandā, datētā ar 1941. gada 5. augustu. — BA-B, R 90/122, Denkschrift über die rechtliche Lage und die tatsächlichen Verhältnisse im Gebiete Litauen, 5. August 1941.

- ¹⁰³ Piezīmēs par pieminēto lietuviešu memorandu (sk.: iepr. atsauci) viņš norādīja, ka no starptautisko tiesību viedokļa Padomju Savienības īstenotā Lietuvas valsts aneksija ir spēkā un līdz ar to Lietuva ir zaudējusi savu valstisko neatkarību. — BA – B, R 90/4, S.4, *W. Hasselblatt*. Bemerkungen zu der litauischen Denkschrift vom 5. August 1941 über die Fortexistenz des litauischen Staates (ohne Datum).
- ¹⁰⁴ Turpat, R 92-952, S.4, Der Reichsminister für die besetzten Ostgebiete. Anweisung an den Reichskommissar des Reichskommissariats Ostland, 21. Juli 1941.
- ¹⁰⁵ Turpat, R 90/253, S.4, Der Reichskommissar für das Ostland an die Hauptabteilungs- und General- und Gebietskommissare, 29. April 1942.
- ¹⁰⁶ *Neiburgs U.* Pašpārvalde. Bez tiesībām runāt tautas vārdā // *Lauku Avīze*, 2001, 3. nov., 11. lpp.
- ¹⁰⁷ *Ezergailis A.* Kolaborācija vācu okupētajā Latvijā: piedāvātā un atraidītā..., 45. lpp.
- ¹⁰⁸ Sk.: *Evarts E.* Latviešu zemes pašpārvaldes izveidošanās un darbības sākums vācu nacistu okupētajā Latvijā (1941. g. jūlijs–1942. g. septembris) // *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls*, 2001, 2. nr., 136.–137. lpp.
- ¹⁰⁹ BA-B, R 92/952, Der Reichsminister für die besetzten Ostgebiete an den Reichskommissar für das Ostland, 7. März 1943.
- ¹¹⁰ Turpat, R 6/5, S.22. Die Sitzung der lettischen Selbstverwaltung un der Führung des Generalkommissariats, 29. Januar 1943.
- ¹¹¹ Sīkāk sk. 354. lpp.
- ¹¹² *Dankers O.* Lai vēsture spriež tiesu. — Toronto, 1965, 191. lpp.
- ¹¹³ *Neiburgs U.* Pašpārvalde. Bez tiesībām runāt tautas vārdā, 11. lpp.
- ¹¹⁴ *Biezais H.* Latvija kāškrusta varā, 61. lpp.
- ¹¹⁵ Turpat, 283.–333. lpp.
- ¹¹⁶ *Ezergailis A.* Holokausts vācu okupētajā Latvijā..., 161. lpp.
- ¹¹⁷ Turpat.
- ¹¹⁸ *Dankers O.* Lai vēsture spriež tiesu, 86. lpp.
- ¹¹⁹ *Myllyniemi S.* Die Neuordnung der baltischen Länder..., S. 217.
- ¹²⁰ BA-B, R 6/249, S. 1, Reichsminister un Chef der Reichskanzlei an den Reichsminister für die besetzten Ostgebiete, 8. März 1943.
- ¹²¹ *Neulen H.* An deutscher Seite., S. 285.
- ¹²² BA-B, R 90/2, Aktennotiz des Abteilungsleiters Schierholz über eine von Obergruppenführer Berger in Berlin vor den Propagandaleuten gehaltenen Rede, 12. Oktober 1943.
- ¹²³ PA AA, R 29670, 193899, Gesandter von Tippelskirch. Aufzeichnung, 12. Oktober 1943.
- ¹²⁴ Turpat, 193900, O. Bräutigam. Aufzeichnung, 4. Oktober 1943.
- ¹²⁵ BA-B, R 90/2, Erlass des Führers über die Errichtung der Länder Estland un Lettland, 30. Oktober 1943.
- ¹²⁶ Turpat, R 90/1, S.5, Der Reichskommissar für das Ostland an den Führer Adolf Hitler, November 1943.
- ¹²⁷ Turpat, NS 19/382, S. 115, Chef des SS-Hauptamtes an Reichführer SS und Reichsminister des Innern, 20. November 1943.
- ¹²⁸ *Myllyniemi S.* Die Neuordnung der baltischen Länder..., S. 251
- ¹²⁹ BA – B, NS 19/ 3894, S.57, Der Reichsminister und Chef der Reichskanzlei an den Reichsminister für die besetzten Ostgebiete, 20. November 1943.
- ¹³⁰ BA-B, R 6/246, Der Reichsminister für die besetzten Ostgebiete an den Reichskommissar für das Ostland, 22. Februar 1944.

- ¹³¹ *Biezais H.* Latvija kāškrusta varā..., 72. lpp.
- ¹³² *Dankers O.* Lai vēsture spriež tiesu, 11. lpp.
- ¹³³ Turpat.
- ¹³⁴ Ostministrijas paskaidrojums par Latviešu Nacionālo komiteju, 1944. gada 30. novembris // Latvijas suverenitātes ideja likteņgriežos..., 164. lpp.
- ¹³⁵ SS *Jagdverband* pasākuma "Mežakaķi" operatīvā štāba informācija, 1945. gada 15.–31. marts // Latvijas suverenitātes ideja likteņgriežos..., 180.lpp.
- ¹³⁶ Latvijas vēsture. 20. gadsimts, 248. lpp.
- ¹³⁷ *Everts E.* Vācu okupācijas varas ekonomiskā politika Latvijā Otrā pasaules kara laikā // Latvija nacistiskās Vācijas okupācijas varā 1941–1945 (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 11. sēj.). — Rīga, 2004, 100. lpp.
- ¹³⁸ *Aizsilnieks A.* Latvijas saimniecības vēsture 1914–1945. — Sundbyberg, 1968, 889.–890. lpp.
- ¹³⁹ *Balodis A.* Latvijas un latviešu tautas vēsture..., 307. lpp.
- ¹⁴⁰ *Aizsilnieks A.* Latvijas saimniecības vēsture..., 891.–894. lpp
- ¹⁴¹ *Myllyniemi S.* Die Neuordnung der baltischen Länder 1941–1944. Zum national-sozialistischen Inhalt der deutschen Besatzungspolitik. — Helsinki, 1973, S. 223.
- ¹⁴² *Everts E.* Vācu okupācijas varas ekonomiskā politika Latvijā..., 102. lpp.
- ¹⁴³ *Aizsilnieks A.* Latvijas saimniecības vēsture..., 912. lpp.
- ¹⁴⁴ Turpat, 945.–949. lpp.
- ¹⁴⁵ Turpat, 913. lpp.
- ¹⁴⁶ *Everts E.* Vācu okupācijas varas ekonomiskā politika..., 103. lpp.
- ¹⁴⁷ *Balodis A* Latvijas un latviešu tautas vēsture..., 307. lpp.
- ¹⁴⁸ *Kangeris K.* "Nodeva reiham" — Latvijas ģenerālapgabala iedzīvotāji darbos Lielvācijā // Latvijas PSR Zinātņu Akadēmijas Vēstis, 1990, 12. nr., 47. lpp.
- ¹⁴⁹ *Aizsilnieks A.* Latvijas saimniecības vēsture..., 951. lpp.
- ¹⁵⁰ *Kangeris K.* Latvija un tās iedzīvotāji trešā reiha plānos un okupācijas varā (1941.–1945. g.) Publikāciju kopa. Promocijas darba kopsavilkums. — Rīga, 2002, 2. lpp.
- ¹⁵¹ Turpat, 5. lpp.
- ¹⁵² *Feldmanis I.* Vācu okupācijas politika Baltijā (1941–1945): vispārējās tendences un specifiskās iezīmes // Okupētā Latvija 1940–1990 (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 19. sēj.). — Rīga, 2007, 122.–123. lpp.
- ¹⁵³ *Kangeris K.* "Nodeva reiham" — Latvijas ģenerālapgabala iedzīvotāji darbos Lielvācijā // Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis, 1990, 12. nr., 35. lpp.
- ¹⁵⁴ *Kangeris K.* Nacionālsociālistiskās Vācijas plānotā represīvā politika pret latviešu inteliģenci 1941. un 1942. gadā // Totalitārie režīmi un to represijas Latvijā 1940.–1956. gadā (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 3. sēj.). — Rīga, 2001, 242. lpp.
- ¹⁵⁵ *Ezergailis A.* Holokausts vācu okupētajā Latvijā 1941–1944. — Rīga, 1999, 142.–143. lpp.
- ¹⁵⁶ Turpat, 106.–122. lpp.
- ¹⁵⁷ *Dribins L.* Antisemītiskās ideoloģijas histērija vācu nacistu okupētajā Latvijā 1941.–1942. gadā // Holokausta izpētes problēmas Latvijā (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 2. sēj.). — Rīga, 2001, 122. lpp.
- ¹⁵⁸ Okupācijas varu politika Latvijā 1939–1991: Dokumentu krājums. — Rīga, 1999, 540. lpp.
- ¹⁵⁹ *Kangeris K.* Nacionālsociālistiskās Vācijas plānotā represīvā politika pret latviešu inteliģenci..., 243.–250. lpp.

- ¹⁶⁰ Latvijas vēsture. 20. gadsimts. 2. papild. izd.— Rīga, 2005, 284.–285. lpp.
- ¹⁶¹ *Kangeris K.* Nacionālsociālistiskās Vācijas plāni Baltijā un to izpaušme Latvijas ģenerālapgabala kultūrpolitikā // Bibliotēka, grāmatniecība, ideoloģija Otrā pasaules kara laikā (1939–1945). Starptautiskā konference. Materiālu krājums. — Rīga, 1999, 24.–46. lpp.
- ¹⁶² *Šķiņķe I.* Izglītības un kultūras ģenerāldirekcijas darbība 1941.–1944. gadā: ieskats vēstures avotos // Bibliotēka, grāmatniecība, ideoloģija Otrā pasaules kara laikā., 81.–98. lpp.
- ¹⁶³ *Zanders V.* Latviešu grāmatniecība nacistu okupācijas laikā // Bibliotēka, grāmatniecība, ideoloģija Otrā pasaules kara laikā., 113.–120. lpp.
- ¹⁶⁴ *Kalniņš J.* Latviešu romāns Otrā pasaules kara laikā // Bibliotēka, grāmatniecība, ideoloģija Otrā pasaules kara laikā., 121.–126. lpp.
- ¹⁶⁵ Latvijas vēsture 20. gadsimts., 288. lpp.
- ¹⁶⁶ *Kalniņa I.* Latviešu dramaturģija Otrā pasaules kara laikā // Bibliotēka, grāmatniecība, ideoloģija Otrā pasaules kara laikā., 127.–134. lpp.
- ¹⁶⁷ Latvijas vēsture. 20. gadsimts., 289.–290. lpp.
- ¹⁶⁸ *Kalnačs J.* Tēlotājas mākslas dzīve nacistiskās Vācijas okupētajā Latvijā 1941–1945. — Rīga, 2005, 37.–38. lpp.
- ¹⁶⁹ Turpat, 43.–44. lpp.
- ¹⁷⁰ Turpat, 96.–100. lpp.
- ¹⁷¹ Turpat, 101.–102. lpp.
- ¹⁷² *Rolmane V.* The Resistance in Latvia During the Nazi Occupation (July 1941–May 1945) // The Anti-Soviet Resistance in the Baltic States. — Vilnius, 2001, pp. 131.–132.
- ¹⁷³ *Neiburgs U., Ērglis Dz.* Nacionālā un padomju pretošanās kustība: kopīgais un atšķirīgais (1941–1945) // Totalitārie režīmi un to represijas Latvijā 1940.–1956. gadā (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 3. sēj.). — Rīga, 2001, 267. lpp.
- ¹⁷⁴ *Kangeris K.* Izvēles iespējas: “Jaunā Eiropa”, padomju republika vai neatkarīga valsts. Valststiesiskie jautājumi un “lielā politika” kara gados (1941–1945) // Latvijā Otrajā pasaules karā (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 1. sēj.). — Rīga, 2000, 79. lpp.
- ¹⁷⁵ *Ozols J.* Latviešu nacionālā pretestības kustība 1940.–1945. // Kara Invalīds, 1983, 28. nr., 31. lpp.
- ¹⁷⁶ *Neiburgs U.* Latviešu nacionālās pretošanās kustības preses izdevumi Latvijā vācu okupācijas laikā (1941–1945) // Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis. A.–2000, 54. sēj., nr.1/2 (606.607), 46.–47. lpp.
- ¹⁷⁷ Turpat, 44.–45. lpp.
- ¹⁷⁸ *Pārups Ē.* Pretestības organizācijas un laikraksti vācu laikā // Jaunā Gaita, 1987, 5. nr., 37. lpp.
- ¹⁷⁹ Turpat, 35.–36. lpp.
- ¹⁸⁰ *Neiburgs U.* Latviešu nacionālās pretošanās kustības preses izdevumi., 47.–49. lpp.
- ¹⁸¹ *Andersons E., Siliņš L.* Latvijas Centrālā Padome. LCP. Latviešu nacionālā pretestības kustība 1943–1945. — Upsala, 2000, 38.–56. lpp.
- ¹⁸² *Siliņš L.* The Latvian Central Council and Boats to Sweden. — Upsala, 2000, p.p. 6–8.
- ¹⁸³ *Ērglis Dz.* Latvijas Centrālās Padomes vēstures nezināmās lappuses. — Rīga, 2003, 96.–131. lpp.
- ¹⁸⁴ *Andersons E., Siliņš L.* Latvijas Centrālā Padome., 245.–246. lpp.
- ¹⁸⁴ *Ērglis Dz.* Latvijas Centrālā Padome un kurelieši // Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls, 1999, 4. nr., 88.–90. lpp.

- 185 Biezais H. Kurelieši. Nacionālās pretestības liecinieki. — Itaka, 1991, 39.–40. lpp.
- 186 Ērglis Dz. Latvijas Centrālā Padome un kurelieši..., 92.–94. lpp.
- 187 Biezais H. Kurelieši..., 71.–81. lpp.
- 188 Neiburgs U., Ērglis Dz. Cit. darbs, 285. lpp.
- 189 Neiburgs U., Ērglis Dz. Cit. darbs, 290.–291. lpp.
- 190 Latvijas Zinātņu akadēmijas arhīvs (LZZA), 40. f., 5. apr., 40. l., 223.–225. lpp.; 228.–229. lpp.
- 191 Судоплатов П.А. Спецоперации: Лубянка и Кремль 1930–1950 годы. — Москва: ОЛМА-ПРЕСС, 1998, 202–203.
- 192 Dreimane I. Sieviešu sadarbība ar nacistu represīvajām struktūrām Latvijā 1941.–1944. gadā // Okupētā Latvija 20. gadsimta 40. gados: Latvijas Vēsturnieku komisijas 2004. gada pētījumi. — Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2005, 326.–327. lpp.
- 193 Latviešu tautas cīņa Lielajā Tēvijas karā (1941.–1945.). — Rīga: Zinātne, 1966, 263. lpp.
- 194 Dzintars J. Neredzamā fronte. 2. papild. izd. — Rīga: Zvaigzne, 1970, 75. lpp.
- 195 Dzintars J. Neredzamā fronte, 87.–88. lpp.
- 196 LZZA, 40. f., 5. apr., 39. l., 194.–195. lpp.
- 197 Neiburgs U., Ērglis Dz. Cit. darbs, 291.–292. lpp.
- 198 Neiburgs U., Ērglis Dz. Cit. darbs, 307.–308. lpp.
- 199 Reiz cēlās strēlnieks sarkanais. Atmiņu un dokumentu krājums par latviešu tautas bruņoto cīņu pret fašistiskajiem iebrucējiem. II sēj. 1944. gada janvāris–1945. gada maijs. — Rīga: Liesma, 1971, 268.–272. lpp.
- 200 Dreimane I. Sieviešu sadarbība..., 324.–325. lpp.
- 201 Staļins J. V. Par Padomju Savienības Lielo Tēvijas karu. — Rīga: VAPP grāmatu apgāds, 1946, 8. lpp.
- 202 Соколов Б.В. Оккупация. Правда и мифы. — М.: АСТ-ПРЕСС КНИГА, 2002. — militera.lib.ru/research/sokolov3/index.html
- 203 Direktīvas tekstu sk.: Reiz cēlās strēlnieks sarkanais. Atmiņu un dokumentu krājums par latviešu tautas bruņoto cīņu pret fašistiskajiem iebrucējiem. I sēj., 1941. gada jūnijs–1943. gada decembris. — Rīga: Liesma, 1965, 419.–421. lpp.
- 204 Великая Отечественная война 1941–1945. Энциклопедия./ Гл. ред. М.М. Козлов. — Москва: Советская энциклопедия, 1985, с. 530.
- 205 Великая Отечественная война..., 530–532.
- 206 Судоплатов П.А. Спецоперации..., 203.
- 207 Samsons V. Kurzemes meži šalc... Partizāņu un izlūku cīņa kara pēdējā gadā Kurzemē. 1944–1945. — Rīga: Liesma, 1974, zemsvītras piezīme 374. lpp.
- 208 Reiz cēlās strēlnieks sarkanais. Atmiņu un dokumentu krājums par latviešu tautas bruņoto cīņu pret fašistiskajiem iebrucējiem. I sēj., 249.–250. lpp.
- 209 Latviešu tautas cīņa Lielajā Tēvijas karā..., 264.–265. lpp.
- 210 LVA, PA-302. f., 1. apr., 192. l., 7. lp.
- 211 Latvijas PSR vēsture. No vissenākajiem laikiem līdz mūsu dienām. 2. sēj. — Rīga: Zinātne, 1986, 191. lpp.
- 212 Vanaģelis A. Sarkano partizānu darbība Latvijas teritorijā (1941–1945) // Latvijas Vēsture. — 2006, 3(63), 49. lpp.
- 213 LVA, PA-302. f., 1. apr., 192. l., 6. lp.
- 214 Latviešu tautas cīņa Lielajā Tēvijas karā..., 290.–292. lpp.
- 215 Kaut skujām sevi sedzam... Pa I Latvijas partizāņu brigādes cīņu takām. — Rīga: Avots, 1984, 16. lpp.

- 216 LVA, PA-302. f., 1. apr., 42. l., 13. lp.
- 217 Turpat, 3. lp.
- 218 Turpat, 4., 5., 7. lp.
- 219 Turpat., 42. l., 11. lp.
- 220 Turpat, 31.-32. lp.
- 221 *Vanaģelis A.* Sarkano partizānu darbība..., 50. lpp.
- 222 Великая Отечественная война 1941–1945..., с. 398.
- 223 *Vanaģelis A.* Sarkano partizānu darbība..., 50. lpp.
- 224 *Strods H.* PSRS kaujinieki Latvijā (1941–1945). I daļa. — Rīga: žurnāla Latvijas Vēsture fonds, 2006, 200. lpp.
- 225 *Samsons V.* Kurzemes meži šalc... Partizānu un izlūku cīņa kara pēdējā gadā Kurzemē. 1944–1945. — Rīga: Liesma, 1974, 40. lpp.
- 226 *Strods H.* Literatūra un avoti par PSRS kaujiniekiem Latvijā 1941.–1945. gadā // Okupētā Latvija 1940–1990: Latvijas Vēsturnieku komisijas 2005. gada pētījumi. — Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2007, 154.–156.; *Strods H.* PSRS kaujinieki Latvijā..., 8.–10. lpp.
- 227 *Strods H.* PSRS kaujinieki Latvijā..., 380. lpp.
- 228 *Samsons V.* Vācu drošības policijas un SD “Latgales akcijas” // Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis. — 1990, 12. nr. (521), 113.–114. lpp.
- 229 LVA, PA-302. f., 1. apr., 34. l., 5.–6. lp.

VI daļa. LATVIEŠU MILITĀRIE FORMĒJUMI VĀCU UN PADOMJU BRUŅOTAJOS SPĒKOS

1. NACISTU MILITĀRĀ POLITIKA UN POLICIJAS BATALJONU VEIDOŠANA

Militārās politikas evolūcija

1941. gada 22. jūnijā, sākoties Vācijas un Padomju Savienības karam, stihiski formējās latviešu nacionālo partizānu grupas, kas kopā ar Vācijas bruņotajiem spēkiem centās ātrāk sagraut komunistu režīmu Latvijā. Šajās grupās iesaistījās aizsargi, Latvijas armijas karavīri, policisti, no padomju deportācijām un arestiem izbēgušie, kā arī dezertieri no PSRS izveidotā latviešu 24. teritoriālā korpusa. Kopumā tie bija vairāki tūkstoši cilvēku. 1941. gada vasarā Latvijā darbojās 129 nacionālo partizānu grupas. Uzbrukumi bēgošajiem padomju spēkiem notika Rīgā, Valmierā, Smiltēnē, Limbažos, Madonā un daudzos pagastos un mazpilsētās. Nacionālo partizānu darbības efektivitāti apliecināja Sarkanās armijas komandieru sūdzības par biežajiem “piektās kolonnas” uzbrukumiem. Partizāni kavēja organizētu padomju spēku atkāpšanos, dezorganizēja evakuāciju, radīja paniku un haosu.¹

Ar vācu okupācijas pirmajām dienām pēc šā režīma ierosmes un ar tā atbalstu visur Latvijā sāka veidoties paš aizsardzības spēki. Tie formējās uz vācu militārās varas rīkojumu pamata. Latviešu paš aizsardzības spēku vadītājs pulkvedis Aleksandrs Plensners 1941. gada 8. jūlija aicinājumā formulēja šo spēku uzdevumu: drošības un kārtības stiprināšana uz vietas ciešā sadarbībā ar vācu karaspēka vienībām un iestādēm. Paš aizsardzības vienības apsargāja dzelzceļus, tiltus, ceļus, cietumus, svarīgākos saimniecības objektus, centās pasargāt iedzīvotājus no marodieriem un bēguļojošiem sarkanarmiešiem. Vācu iestādes atļāva paš aizsardzības dienesta dalībniekiem lietot tikai šautenes un pistoles. Tikai 2 procentus pagastu un pilsētu iedzīvotāju drīkstēja apbruņot un iesaistīt

pašaizsardzībā. Vienmēr tika uzsvērts, ka pašaizsardzības spēki ir kā palīgpolīcija karaspēka atbalstīšanai un tie pakļaujas vietējām armijas komandantūrām vai karaspēka daļām. Vēsturnieks H. Strods uzskata, ka pašaizsardzības spēkos bija iesaistīti no 6000 līdz 8500 vīru.² Pats pašaizsardzības spēku vadītājs A. Plensners savā 1941. gada 10. jūlija pārskatā min skaitli 5000. Savukārt vācu SD izveidotās grupas "Latviešu kartotēka" (latviešu SD struktūra) 1942. gada beigās sastādītajā pārskatā minēts, ka tādu bija 12 000.

Latviešu pašaizsardzības spēkus likvidēja 1941. gada augustā, kad bija beigusies vācu okupācijas režīma veidošanas pirmā (militārā) fāze un šie spēki bija izpildījuši savus uzdevumus. Par to īpaši iestājās operatīvās grupas "A" vadītājs SS brigadefīrers V. Štālekērs. Viņš uzskatīja, ka gan nacionālie partizāni, gan latviešu pašaizsardzības spēki galvenokārt bija izmantojami ebreju iznīcināšanā un vācu režīma stiprināšanā uz vietas. V. Štālekērs kategoriski iebilda pret jebkādam pašaizsardzības spēku nacionālajām aktivitātēm. Viņš uzskatīja, ka tie jāpārveido par kārtības dienesta vienībām.

Nacistu režīma militārā politika okupācijas sākuma posmā Baltijas valstīs zināmā mērā bija pretrunīga. Vērmahtam, vācu Drošības policijai un Drošības dienestam, abvēram, Okupēto austrumu apgabalu ministrijai un citām iestādēm bija atšķirīgas prioritātes. Okupēto austrumu apgabalu reihministrs Alfrēds Rozenbergs sākotnēji pieļāva iespēju veidot latviešu un igauņu divīziju. Vēlāk viņš mainīja savu viedokli un uzsvēra, ka militārās vienībās nedrīkst būt lielākas par bataljonu. "Pērkoņkrusta" vadītājs Gustavs Celmiņš uzskatīja, ka latviešiem cīņā pret boļševikiem būtu jāatļauj veidot divas divīzijas. Ģenerālkomisāra Rīgā Politiskās nodaļas vadītājs Verners Kaps izteicās par vienas latviešu divīzijas veidošanu. Viņš izstrādāja speciālu memorandu "Latviešu brīvprātīgo formācija". Dokumentā bija uzsvērts, ka latviešu tautai jādod iespēja formēt brīvprātīgo vienību, kas nepārsniegtu vienu vērmahta divīziju, un tā būtu izmantojama austrumu frontē cīņām pret boļševismu. Visi šie plāni bija pretrunā ar Ā. Hitlera 1941. gada 16. jūlija paziņojumu, ka uz rietumiem no Urāliem nedrīkst veidot nekādus svešus bruņotus formējumus un ieročus nesāt drīkst tikai vācietis, bet ne slāvs, čehs, kazahs vai ukraiņis. Ā. Hitlers uzsvēra, ka šī principa pārkāpšana, no vienas puses, it kā ir vilinoša, bet tas var ļoti nopietni atspēlēties pret pašiem vāciešiem. Vadoties no šāda uzstādījuma, SS reihfīrers H. Himlers 1941. gada novembrī uzsvēra, ka nekādas latviešu divīzijas nebūs, bet tiks veidoti daudzi policijas bataljoni.³

Nacistu režīma militāro un drošības politiku okupētajos apgabalos tieši ietekmēja situācija frontē un tās aizmugurē. Armiju grupa "Ziemeļi" jau 1941. gada otrajā pusē sāka pieprasīt papildu dzīvo spēku no Baltijas iedzīvotājiem, lai

gādātu par drošību aizmugurē un segtu zaudējumus frontē. Tā ka tieši armija bija viens no galvenajiem faktoriem okupēto zemju iedzīvotāju izmantošanā militārām vajadzībām. Igaunijas policijas bataljoni savu darbību Austrumu frontes aizmugurē uzsāka jau septembrī. Reichsfirers H. Himlers pretrunu ar Ā. Hitlera pasludināto principu apgāja, skaidrojot, ka tas attiecināms tikai uz vērmahta vienībām. 1941. gada nogalē tika panākta vienošanās, ka visi no okupēto austrumu apgabalu iedzīvotājiem izveidotie policijas bataljoni nonāks SS pārziņā. Tas pamudināja H. Himleru šos spēkus sakopot un nākotnē veidot savu SS karaspēku. Ar 1942. gadu nevācu tautu militārās vienības tika iekļautas SS spēku sastāvā. Tas nākotnē arī noteica no Latvijas iedzīvotājiem veidojamo militāro vienību piederību pie SS.⁴

1941. gada vasarā pēc SS reihsfirera H. Himlera iniciatīvas sāka veidot policijas formējumus no vāciešiem pieņemamiem vietējiem iedzīvotājiem. Augstākais SS un policijas vadītājs Ostlandē 20. jūlijā izdeva pavēli par Rīgas kārtības palīgpolicijas dibināšanu. Bija noteikts, ka sākotnēji tajā būs 1500 vīru. Rīgas kārtības policiju ietērpa bijušajos Latvijas armijas formās tērpos bez nozīmēm. Uz kreisās rokas augšdelma policistam bija jānēsā zaļš apsējs ar numuru un uzrakstu "Rīgas kārtības palīgpolicija". Rīga tika sadalīta 13 policijas iecirkņos. Pulkežleitnantu Voldemāru Veisu iecēla par Rīgas kārtības palīgpolicijas priekšnieku, viņa vietnieks bija Roberts Osis. 31. jūlijā parādījās SS reihsfirera H. Himlera rīkojums, ka Latviešu kārtības policija turpmāk sauksies *Schutzmannschaft*, proti, "Kārtības dienests". 21. augustā V. Veisu formāli apstiprināja par Rīgas kārtības dienesta priekšnieku. Rīgā līdztekus 13 policijas iecirkņiem izveidoja arī ostas un dzelzceļa policiju, jātnieku policijas nodaļu, prefektūru, rekrutēšanas rezervi un cietumu apsardzi. Latviešu policijas vienības Rīgā augusta sākumā pavisam bija 2799 darbinieki.⁵

Pastāvīgas policijas sistēmas veidošanās visā Latvijā sākās 1941. gada augusta beigās. Tika izveidota Latviešu kārtības policijas komandantūra, ko varēja uzskatīt par Latviešu kārtības policijas aizsākumu. Latvijā izveidoja 19 apriņķa policijas iestādes, kā arī trīs atsevišķas struktūras lielākajās Latvijas pilsētās: Rīgā, Liepājā un Daugavpilī. Izveidoja arī Latviešu kriminālpoliciju un Politisko policiju. 1941. gada oktobrī kriminālpolicijā bija nodarbināti 276 darbinieki, bet Politiskajā policijā — 415 ierēdņi.⁶ Latviešu policija bija pilnīgā SS, vācu policijas un drošības dienesta pakļautībā. Instrukcijas noteica, ka Vācijas policijas spēki ir vadības orgāni, bet latviešu policijas spēki — izpildorgāni. Būtiska loma latviešu policijas izveidē bija SS un policijas vadītājam Latvijā oberfireram Valteram Šrēderam.

Ar Vācijas Kārtības policijas augstākā vadītāja Kurta Dalīges 1941. gada 6. novembra rīkojumu latviešu Kārtības policija tika sadalīta piecās struktūrās: Pilsētas kārtības dienests, Lauku kārtības dienests, Slēgtās kārtības dienesta vienības (bataljoni), Ugunsdzēsēju kārtības dienests, Kārtības palīgdienests. Šis rīkojums noteica, ka slēgtās vienības dalās bataljonos, rotās, vados un grupās. Rīkojums paredzēja, ka latviešu policijas bataljoniem tiek piekomandēti vācu virsnieki.

Vācu SS un Drošības policijas pakļautībā Latvijā tika izveidotas četras latviešu policijas struktūras, kam bija zināma loma nacistu režīma represīvajā sistēmā: Arāja komanda, Latviešu politiskā policija, Latviešu kriminālpolicija un grupa "Latviešu kartotēka". Pazīstamākā bija Arāja komanda, kas tika formēta Rīgā jau 1941. gada vasarā, sākoties vācu okupācijai. Vispirms to nosauca par Latviešu drošības palīgpoliciju, bet vēlāk — par Latviešu drošības nodaļu. 1941. gada rudenī Arāja komandā bija ap 300, bet 1943. gadā ap 1200 vīru. Sākotnēji vācu režīms šo formējumu izmantoja ebreju masveida iznīcināšanas akcijās Latvijā, vēlāk tā tika nosūtīta partizānu apkarošanai okupētajos Krievijas un Baltkrievijas apgabalos.

Latviešu politiskā policija arī bija vācu režīma veidotā drošības dienesta sastāvdaļa. Sākotnēji tā bija pakļauta Rīgas pilsētas prefektam un Zemes pašpārvaldes Drošības dienesta nodaļas vadītājam Robertam Štiglicam. Vēlāk Latviešu politiskā policija pārgāja tiešā vācu Drošības policijas un SD komandiera Latvijā Dr. Rūdolfa Langes pakļautībā. 1943. gadā Latviešu politiskajā policijā bija 314 darbinieki, kā arī plašs aģentu un slepeno ziņotāju tīkls. Bijušais Zemes pašpārvaldes darbinieks Ž. Unāms savās atmiņās "Karogs vējā" atzīmē, ka aģentu tīklā bija vairāk nekā 2000 cilvēku. No 1942. līdz 1944. gadam Latviešu politisko policiju vadīja Herberts Tidemanis. Viņš savulaik uzsvēra, ka Latviešu politiskā policija par savu pamatuzdevumu uzskatīja komunistu aģentu atklāšanu un vācu režīma stiprināšanu. H. Tidemanis izcēlās jau okupācijas sākumā 1941. gada jūlijā, Valmierā saformēdams apmēram 100 cilvēku lielu vienību, kas veica represijas pret iedzīvotājiem.⁷

Vācu SD struktūrā Latvijā ietilpa arī grupa "Latviešu kartotēka", kuras pamatuzdevums bija vākt informāciju par latviešu sabiedrības noskaņojumu, politiskajām aktivitātēm un attieksmi pret režīmu. Vācu SD tai deva nosaukumu *Sondergruppe R*. Kartotēkas darbinieki sākumā ar vietējo iedzīvotāju palīdzību sastādīja sarakstus, kur ebreji dzīvo un cik viņu ir. Kartotēku vadīja Fēlikss Rikards. Viņš nāca no "Pērkoņkrusta" aprindām. Kartotēkā strādāja ap 60 darbinieku, un tie kopumā savāca informāciju par 23 000 cilvēku. Nacistu režīms

ar kartotēkas palīdzību ieguva ziņas par padomju perioda eliti Latvijā. Savāktā informācija ietvēra ziņas par konkrētās personas ģimeni, tuvākajiem radniekiem, piederību kādai politiskai partijai vai organizācijai, ietekmi sabiedrībā pirms vācu okupācijas un tās laikā. Kartotēkā strādājošie arī gatavoja ziņojumus par politisko un saimniecisko stāvokli Latvijā. 1943. gadā tika apcietināta virkne kartotēkas darbinieku, jo atklājās to sadarbība ar nacionālo pretošanās kustību.⁸

Latviešu kriminālpolicija arī bija pakļauta vācu Drošības policijai. 1941. gadā tajā bija vairāk nekā 200 darbinieku, bet 1943. gadā to skaits palielinājās līdz 316 cilvēkiem.⁹

Latviešu policijas bataljoni.

1941. gada septembrī Latvijas ģenerālapgabalā sāka formēt policijas slēgtās vienības, ko vācieši nosauca par *Schutzmannschafts-Bataillone*. Vispirms izveidoja 1. un 2. Rīgas kārtības dienesta bataljonu, kā arī 1. atsevišķo Rīgas kārtības dienesta bataljonu. Gada beigās Rīgā tika saformēti vēl divi jauni bataljoni — 17. un 19. bataljons. 1942. gada sākumā pirmajiem trijiem policijas bataljoniem mainīja numerāciju un tie kļuva par 18., 20., un 16. policijas bataljonu. Pirmais latviešu policijas bataljons (16.) uz Austrumu fronti tika nosūtīts 1941. gada 22. oktobrī.

Vācijas okupācijas periodā pavisam Latvijā tika saformēti 49 policijas bataljoni, no tiem 42 bija latviešu un septiņi Latgales bataljoni, kuru sastāvu veidoja Latgales krievi. Sākot ar 1942. gadu, bija noteikts, ka bataljona sastāvā jābūt 501 vīram, bet tas ne vienmēr tika ievērots. Policijas bataljoni bija finansiāli autonomi, jo tiem katram bija savs budžets. Nacistu režīma laikā Ostlandē, Ukrainā un ģenerālgubernatūrā izveidoja 206 policijas bataljonus. Policijas bataljonus formēja, lai ar to palīdzību nodrošinātu kārtību un drošību okupētajos apgabalos, īpaši frontes aizmugurē. Tos arī izmantoja kā kaujas vienības robu aizpildīšanai frontē. Atsevišķi vēsturnieki, piemēram, Rauls Hilbergs, Ričards Braitmens no ASV, Pīters Longerihs no Vācijas, kā arī baltkrievs Aleksejs Ļitvins uzsver, ka policijas bataljonus iesaistīja arī ebreju un komunistu masveida slepkavībās, kā arī pret partizāniem vērstās tīrīšanas akcijās.

Latviešu policijas spēki sākuma posmā veidojās uz brīvprātības principiem. Piesakoties katrs policists parakstīja darba līgumu līdz 1942. gada 31. decembrim. Bija noteikts arī atalgojums, kas bija lielāks nekā vienkāršam strād-

niekam. Pulkvēžleitnants R. Osis, kas bija viens no atbildīgajiem par latviešu policijas vienību formēšanu, savulaik izteicās, ka tie bija kara algotņi, kuru darbs tiek apmaksāts. Laiks no 1941. gada septembra līdz 1942. gada janvārim tiek uzskatīts par pirmo posmu latviešu slēgto policijas vienību veidošanā. Šajā laikā izveidoja piecus policijas bataljonus, kuros visi bija brīvprātīgie.

Otrais posms sākās 1942. gada februārī ar vāciešu organizētu un Zemes pašpārvaldes atbalstītu vervēšanas akciju. Vācu režīms to centās iztēlot par visas tautas atbalstītu akciju. Akciju ievadīja ģenerāļa Fr. Jekelna uzsaukums laikrakstā "Tēvija", kurā viņš aicināja latviešus pieteikties policijas dienestā vēl lielākā skaitā nekā līdz šim. Arī Zemes pašpārvaldes ģenerāldirektors O. Dankers parakstīja šo uzsaukumu. Vācieši viņu iecēla par Latviešu brīvprātīgo organizēšanas Centrālās komitejas priekšsēdētāju. Tika izveidota arī Latviešu brīvprātīgo propagandas un organizācijas galvenā komiteja G. Celmiņa vadībā, tā bija atbildīga par propagandas darbu. Visās Latvijas pilsētās un pat pagastos izveidoja brīvprātīgo vervēšanas komitejas. Vervēšanas akcijā zināma loma bija preseī un radio. Neraugoties uz vervēšanas akcijā uzsvērto brīvprātības principu un cilvēku diezgan lielo atsaucību dienēt policijas bataljonus, tajā varēja konstatēt arī piespiedu elementus. Katrs, kas bija pieteicies, saņēma iesaukšanas pavēli.

No vācu puses jaunu latviešu policijas bataljonu formēšanā aktīvi piedalījās vācu Kārtības policijas komandieris Latvijā M. Knehts. Latviešus šajā vervēšanas kampaņā galvenokārt pārstāvēja O. Dankers, V. Veiss, R. Osis, kā arī G. Celmiņš. Plānoja, ka vajadzētu savervēt ap 20 000 vīru, aicinot dienestam policijā pieteikties bijušos Latvijas armijas virsniekus, policistus, karavīrus. Reāli pieteicās ap 12 000 vīru. Drošības policija pārbaudīja katra kandidāta uzticību režīmam un piemērotību dienestam. Akcijas laikā tika saformēti 15 jauni policijas bataljoni: pieci Rīgā, pieci Liepājā un pa vienam Tukumā, Krāslavā, Ludzā, Abrenē, kā arī 269. robežapsardzības bataljons. Kopumā latviešu policijas bataljonus 1942. gada rudenī bija iesauktīti vairāk nekā 10 000 vīru.¹⁰ Vācieši uzsvēra, ka latviešu policijas bataljonu formēšana nebūt nenozīmē Latvijas nacionālās armijas organizēšanu.

Trešais posms policijas bataljonu veidošanā turpinājās no 1942. gada rudens līdz kara beigām. Tas iezīmīgs ar to, ka brīvprātīgos vairs neervēja. Bataljonus veidoja no savrupdienesta (A un B grupas policisti) un aizsargiem (C grupa) vai arī mobilizācijas rezultātā iesauktajiem. Pavisam izveidoja vēl 22 jaunus latviešu un septiņus Latgales bataljonus. 1944. gada 1. jūlijā policijas bataljonus dienēja 14 884 vīri.¹¹

Latviešu Kārtības policija 1943.–1944. gadā papildinājās ar jauniem formējumiem. Tika izveidots 1. Rīgas policijas pulks, 2. Liepājas policijas pulks, 3. Cēsu policijas pulks, kā arī 2. Kurzemes policijas pulks. Papildus tam 1944. gada februārī tika saformēti seši robežapsardzības pulki, kuros bija iesaukti 16 370 vīri. Ar 1943. gadu vācu režīms atļāva atjaunot Aizsargu organizāciju, kas bija pakļauta Kārtības policijai. Oficiāls rīkojums tika izdots 1944. gada 22. jūlijā. Šajā laikā Aizsargu organizācijā bija vairāk nekā 12 000 vīru.¹²

Latviešu slēgtie policijas bataljoni, no vienas puses, tika izmantoti militāro uzdevumu veikšanai Austrumu frontē, bet, no otras puses, tos arī iesaistīja partizānu apkarošanas akcijās un geto apsardzē. Latviešu policijas vienības apsargāja arī dzelzceļa līnijas, militāros objektus, pat strādniekus ražas novākšanā, kā arī pildīja citus okupācijas režīmam svarīgus uzdevumus. Bataljoni bija izkaisīti gandrīz pa visu vācu okupēto Austrumeiropu. Tie veica kaujas uzdevumus Krievijā, Baltkrievijā, Ukrainā, Polijā. Vēsturnieks Kārlis Kangeris atzīmē, ka tas bija pretrunā ar atbilstošajām starptautiskajām konvencijām. Pret bataljonu izmantošanu Zemes pašpārvaldē iebilda tieslietu ģenerāldirektors Alfrēds Valdmanis, uzsverot, ka policisti Ukrainā un Baltkrievijā veic tādus uzdevumus, kādiem tie nebija pieteikušies. Latvieši grib būt nevis policisti, bet gan karavīri.¹³ Tas liecināja, ka atsevišķi Zemes pašpārvaldes atbildīgie darbinieki negribēja pieļaut latviešu policijas bataljonu izmantošanu noziedzīgās akcijās. A. Valdmanis pašpārvaldē arī centās uzsvērt: kamēr nebūs atjaunota Latvijas valsts un skaidri definēti cīņas mērķi, ir jānoraida latviešu masveida iesaistīšana Vācijas militārajos formējumos. Pretēju nostāju ieņēma Oskars Dankers, kas savukārt atbalstīja vācu režīma iniciatīvas.

Vācu režīms okupētajās austrumu teritorijās Otrā pasaules kara gados sastapās ar vērā ņemamu pretestību, ko atsevišķi vēsturnieki nosaukuši par partizānu karu. Partizānu aktivitāte pieauga ar 1942. gadu, it īpaši Baltkrievijā. Lai kā no 1942. gada līdz 1944. gadam vācu režīms šeit noorganizēja 55 padomju partizānu apkarošanas akcijas. Atsevišķās akcijās bija iesaistīti arī latviešu policijas bataljoni.

1942. gada 7. augustā SS reihsfirers H. Himlers izdeva pavēli par partizānu apkarošanas akciju *Sumpffieber* (“Purva drudzis”) ziemeļos no Minskas. Akcija notika no 22. augusta līdz 21. septembrim. To vadīja augstākais SS un policijas vadītājs Ostlandē ģenerālis F. Jekelns. Akcijā bija iesaistīti ap 8000 karavīru un policistu, tajā skaitā 18., 24., 26. un 226. latviešu policijas bataljons. *Sumpffieber* mērķis bija dot triecienu partizānu aktivitātēm Baltkrievijā, stabilizēt situāciju frontes aizmugurē, samazināt sabotāžas aktus uz dzelzceļa

un apliecināt okupācijas režīma spēku. *Sumpffieber* tika sadalīta deviņās atsevišķās akcijās, tādējādi sadrumstalojot spēkus. Akcijas rezultātā tika iznīcinātas 49 partizānu nometnes, kaujās nogalināti 389 partizāni, aizturēti un par sadarbību ar partizāniem nošauti 1274 cilvēki. Tika nošauti arī 8350 ebreji. Ziņojumā par akcijas rezultātiem tika uzsvērts, ka iegūts neliels skaits ieroču, 62 zirgi un piecas govīs. F. Jekelns konstatēja, ka plānotā partizānu pilnīgā iznīcināšana nav sasniegta.

Vēsturnieks K. Kangeris atzīmē, ka visasiņainākais bija 18. bataljona ceļš, kas kopā ar 1. SS brigādi apkaroja partizānus Šodino–Brodu–Sutoku–Smoleviču rajonā. Šeit tika sagrautas divas partizānu nometnes un nocietinātā Koršumas sādža, nošaujot visus tās iedzīvotājus. 24. bataljons bija iesaistīts atsevišķās partizānu rajona ielenkšanas operācijās. 26. bataljons veica mežu “ķemmēšanu” Mostičkas, Čemku un Miļnicas rajonā un nekādās sadursmēs neiesaistījās. 226. bataljons piedalījās operācijās Sloņimas–Baranoviču rajonā.¹⁴

Nākamā partizānu apkaršanas akcija *Winterzauber* (“Ziemas burvība”) notika no 1943. gada 15. februāra līdz 2. aprīlim. Tās pamatuzdevums bija attīrīt no partizāniem Latvijas un Baltkrievijas pierobežu, izveidojot šeit tā saukto mirušo zonu. Vācu policijas un drošības spēku vadība cerēja, ka tādējādi tiks aizkavēta padomju partizānu ienākšana Latvijā. Akcijā piedalījās astoņi latviešu policijas bataljoni: trīs tā sauktajā Šrēdera grupā un pieci Knehta grupā, kopskaitā 3889 vīri. Lai operācija sasniegtu savus mērķus, vācu Drošības policija un SD izveidoja arī *Sonderkommando Lettgallen* (“Īpašā Latgales komanda”), kurā bija iesaistīta Arāja komanda.

Akcijas laikā notika mežu “ķemmēšana”, partizāni un viņu atbalstītāji tika iznīcināti, pierobežas ciemi nodedzināti, veidojot apmēram 40 kilometru platu drošības joslu. Tos iedzīvotājus, kas nebija saistīti ar partizāniem, no drošības joslas evakuēja. Šo represīvo darbību rezultātā vācieši plānoja izveidot mirušo zonu, kurā partizāniem nebūtu nekāda atbalsta. Akcijas laikā tika konfiscēti un aizvesti arī lauksaimniecības produkti un lopī, par to atbildīga bija Drošības policija un SD. Latviešu policijas bataljoni *Winterzauber* akcijas laikā galvenokārt veica mežu “ķemmēšanu” un partizānu apkaršanu. Tomēr atsevišķos gadījumos, kad 279. bataljons laikā no 13. marta līdz 15. martam bija piekomandēts SD spēkiem, tas piedalījās Ostrovas, Petino un Sukoli sādžu nodedzināšanā. Latviešu 278. bataljons 28. februārī kopā ar SD nodedzināja Mosalevščinas sādžu. Kaut arī F. Jekelns operācijas gaitā bija izdevis pavēli, kurā uzsvēra, ka iedzīvotāju eksekūcijas ir SD spēku ziņā, tā, kā redzams, atsevišķos gadīju-

mos netika ievērota. Kopumā *Winterzauber* akcijas laikā tika noslepkavoti 3904 cilvēki, no savām dzīvesvietām deportēti 7465, no kuriem 2000 tika ieslodzīti Salaspils nometnē. Tika konfiscēti 5936 mājlopi. Arī paši akcijas dalībnieki cieta zaudējumus. Tā Knehta grupas ziņojumā uzsvērts, ka laikā no 1943. gada 16. februāra līdz 31. martam nošauti 22, smagi ievainoti 24, viegli ievainoti 53, bet divi bez vēsts pazuduši.¹⁵

Latviešu policijas bataljoni piedalījās arī partizānu apkaršanas akcijā *Heinrich*, kas notika no 1943. gada 1. novembra līdz 9. novembrim. Par akcijas vadītāju apstiprināja vienu no SS un policijas spēkos kompetentākajiem ekspertiem partizānu apkaršanas jautājumos Ēriku fon dem Bahu-Cilevski. Akcijas uzdevums bija likvidēt padomju partizānu spēkus visā Latvijas un Baltkrievijas pierobežā. Akcijā iesaistītie spēki tika sadalīti sešās grupās. Latviešu policijas 283. un 317. bataljons tika iekļauts Šrēdera drošības grupā. Hahtela grupā iekļāva 1. Rīgas policijas pulku, Vīdera nodaļā — 313. un 316. policijas bataljonu. Visām grupām bija pievienotas Drošības policijas un SD speciālās vienības, kā arī lauksaimniecības produktu un darbaspēka savākšanas speciālisti. Pēc akcijas vadības lēmuma 318. latviešu policijas bataljonu iekļāva partizānu apkaršanas štāba rezervē. Šrēdera grupas svarīgākais uzdevums bija bloķēt Latvijas un Baltkrievijas robežu, neļaut padomju partizāniem ienākt Latvijā, kā arī uzbrukt partizānu bāzēm Baltkrievijas teritorijā. Operācija *Heinrich* nesasniedza savu mērķus, jo sākās vērienīgs Sarkanās armijas uzbrukums, kura rezultātā tika pārrauta vācu aizsardzības līnija. *Heinrich* akcijai sakopotie spēki tika izmantoti frontes pārrāvuma likvidācijai.¹⁶

Latviešu policijas bataljoni tika izmantoti ne vien partizānu apkaršanas akcijās Baltkrievijā, bet arī geto apsardzē Rīgā, kā arī ārpus Latvijas teritorijas. 18. policijas bataljons 1942. gada maijā tika nosūtīts uz Minsku, lai apkarotu partizānus tās apkārtnē. No 18. augusta līdz 22. augustam bataljons atradās Sloņimas pilsētā, kur tas veica geto apsardzes funkcijas. Daži vēsturnieki norāda, ka 18. bataljona karavīri bijuši iesaistīti ebreju iznīcināšanā Sloņimā. Padomju Savienības tiesa 1961. gadā par šiem noziegumiem notiesāja deviņus bataljona karavīrus, pieciem piespriežot augstāko soda mēru. A. Ezergailis savā grāmatā par holokaustu vācu okupētajā Latvijā, balstoties uz viņam pieejamiem avotiem, apstrīd 18. bataljona karavīru līdzdalību ebreju slepkavošanā Sloņimā. Viņš norāda, ka ASV Hūvera institūta arhīvā atrodamie dokumenti to neapstiprina. Vadoties no nacistu režīma prakses, vistīcamāk ebreju slepkavošanā Sloņimā piedalījās Arāja komanda. Vienlaikus

A. Ezergailis konstatē, ka 20. augustā, tas ir, laikā, kad Saloņimā atradās 18. bataljons, no geto izveda un noslepkavoja 400 ebreju. Pēc A. Ezergaiļa domām, 18. bataljons Sloņimas geto likvidācijas laikā visticamāk veicis apsardzes funkcijas, bet eksekūcijas — SD spēki.¹⁷

Atsevišķi latviešu policijas bataljoni tika nosūtīti arī uz Poliju. 22. un 272. bataljons 1942. gada augustā—oktobrī veica Varšavas geto ārējo apsardzi. 22. bataljona karavīrus izmantoja arī geto ieslodzīto konvojēšanai uz Treblinkas koncentrācijas nometni. Veicot geto apsardzi, karavīriem bija jānovērš jebkurš bēgšanas mēģinājums, sazināšanās pāri žogam, kā arī nepiederošo iekļūšana geto teritorijā. Sargiem bija tiesības lietot ieročus bez īpaša brīdinājuma. Bataljona karavīriem par iesaistīšanos melnā tirgus darījumos vai dienesta telpu atstāšanu bez atļaujas draudēja SS tribunāls. Bija izteikts arī brīdinājums nelietot poļu degvīnu, jo tas saturot veselībai bīstamas ķīmiskās vielas. Bija stingri noliegts vēstulēs izpaust informāciju, kas saistīta ar dienestu. Jebkādu noslēpumu izpaušana tika pasludināta par noziegumu, un par to draudēja SS tiesa. Neraugoties uz šādiem stingriem norādījumiem un instrukcijām, latviešu policijas bataljonu karavīru disciplīna Varšavā bija neapmierinoša. Tradicionāla bija dzeršana, dienesta vietas neatļauta atstāšana, zādzības un brāļošāns ar poļiem. Trīs latviešu karavīrus — Ādolfu Meiju, Kārli Melderi un Oto Kapteini — Krakovas SS un policijas tiesa sodīja ar nāvi. Viņi bija bez atļaujas atstājuši dienesta vietu, piedzērušies un aviācijas uzlidojuma laikā aplaupījuši vairākas poļu mājas.¹⁸ Pēc vēsturnieka A. Ezergaiļa domām, latviešu policistu biežie disciplīnas pārkāpumi, pastāvīgā dzeršana, sīkie noziegumi, kā arī palīdzības sniegšana ebrejiem, ļaujot viņiem par attiecīgu samaksu izkļūt no geto, bija par iemeslu tam, ka abi bataljoni visai drīz tika pārcelti uz citu dienesta vietu. 1942. gada oktobra sākumā 22. un 272. bataljonu pārcēla uz Ukrainu. No 272. bataljona Varšavā atdalīja vienu rotu un izveidoja 274. bataljonu, kuru arī pēc neilga laika, tas ir, 16. oktobrī, pārvietoja uz Bobruiskas pilsētu Baltkrievijā.

Latviešu 22. policijas bataljona karavīri 1942. gada septembrī piedalījās ebreju pārvietošanā no Varšavas geto uz Treblinkas nometni. No bijušā policista Artūra Gabrāna un citu policistu sniegtajām liecībām tiesā bija redzams, ka bataljona karavīri veica ieslodzīto ebreju nogādāšanu uz dzelzceļa vagoniem, izveidojot bruņotu koridoru no geto līdz ešelonam. Latviešu policisti konvojēja arī vilciena sastāvu. Kā liecina atsevišķi avoti, apcietināto ebreju transportēšanas laikā notika bēgšanas mēģinājumi. Tā 23. septembra ešelona konvoja komandieris leitnants Augusts Vīksne savā ziņojumā atzīmēja, ka

apcietinātie ebreji trijos vilciena vagonos bija izlauzuši grīdu un pirms Sokolovas stacijas sāka masveidā bēgt. Apsardze šāva uz bēgošajiem un atsevišķus cilvēkus nogalināja. Treblinkas noietnē atvestos ebrejus iznīcināja, bet šajās eksekūcijās bataljona karavīri nepiedalījās. Pēc kara beigām Latvijas PSR tiesa notiesāja vairāk nekā septiņdesmit 22. un 272. policijas bataljona karavīrus.¹⁹

Vēsturnieki Ē. Jēkabsons un U. Neiburgs atzīmē, ka Varšavas geto bija izveidota slepena ebreju kaujas organizācija, kas uzsāka ieroču un munīcijas sagādi. Šī organizācija izstrādāja plānu, kā pretoties ebreju masveida izvešanai no geto un iznīcināšanai. Pirmais sacelšanās mēģinājums geto notika 1943. gada 18.–21. janvārī, kad, ciešot lielus zaudējumus, ebreju kaujinieki piespieda pārtraukt ebreju pārvietošanas akciju. Savu kulmināciju sacelšanās sasniedza aprīlī–maijā. Neraugoties uz to, ka 22. un 272. latviešu policijas bataljona dokumenti neliecina par šo vienību klātbūtni Varšavā sacelšanās laikā, atsevišķos avotos (ieslodzīto atmiņas) un arī vēsturnieku darbos pieminēta latviešu līdzdalība sacelšanās apspiešanā. Sacelšanās dalībnieks D. Kurcmans savās atmiņās apraksta šādu epizodi: sacelšanās apspiešanu Varšavas geto vadīja SS brigadefrērs un policijas ģenerālmajors J. Štrops, kas it kā bijis neapmierināts ar latviešu un ukraiņu karavīru šķietami neaktīvo darbību. Viņš raksta, ka kāds latviešu policists izmisumā pat raudājis un teicis, ka nevar nogalināt sievietes un bērņus. J. Štrops, uz to atbildot, devis komandu, lai policists kopā ar 150 saviem tautiešiem atgriežas geto un piedalās kaujā ar nemierniekiem.

Ē. Jēkabsons un U. Neiburgs, atsaucoties uz paša J. Štropa 1943. gada 16. maijā sagatavoto ziņojumu, norāda, ka tas apgāz šādus apgalvojumus. Ziņojumā atzīmēts, ka sacelšanās apspiešanā no 19. aprīļa līdz 16. maijam piedalījies tikai viens — tā sauktais travniku bataljons. Tā dēvēja karavīrus, kas bija sagatavoti SS apmācības noietnē Travnikos, netālu no Ļubļinas. Par 22. un 272. policijas bataljona līdzdalību sacelšanās apspiešanā Varšavas geto J. Štrops savā ziņojumā neko nav rakstījis.²⁰ Ziņas, kas atrodamas ticamos vēstures avotos un literatūrā, apliecina, ka šie divi pieminētie latviešu policijas bataljoni 1942. gadā samērā īsu laiku piedalījušies Varšavas geto ārējā apsardzē un ieslodzīto konvojēšanā uz Treblinkas noietni, bet viņi nav bijuši iesaistīti geto sacelšanās apspiešanā.

24. latviešu policijas bataljons laikā no 1942. gada jūnija līdz oktobrim Stolbcu, Viļeikas un Sloņimas pilsētas apkārtņē Rietumbaltkrievijā apsargāja dzelzceļa līniju. Līdzīgus uzdevumus 1943. gada martā–jūlijā Viļņas apkārtņē

veica 281. A bataljons. 313. un 316. bataljons augustā–oktobrī savukārt apkaroja partizānus Viļņas reģionā, bet 23. bataljons novembrī — Brestas un Koveļas apkārtnē. 1. Rīgas policijas pulka četri bataljoni septembrī–oktobrī bija iesaistīti kaujās ar partizāniem Braslavas rajonā.

Vēsturnieks Ē. Jēkabsons savos pētījumos atzīmē, ka vācu režīma vērtējumā poļu nacionālie partizāni un pagrīdes vienības “Armija Krajova” bija naidīgs spēks, bet kam ne vienmēr ir piekrituši latvieši. Pēc vācu policijas vadības pavēles atsevišķi latviešu policijas bataljoni bija iesaistīti arī poļu partizānu apkaršanas akcijās, tiesa, pildot šos uzdevumus bez jebkāda entuziasma. Ē. Jēkabsons, atsaucoties uz 24. policijas bataljona karavīru atmiņām, atzīmē, ka viņiem 1942. gadā Stolbcu apkārtnē bija izveidojušies labi kontakti ar poļu partizāniem, kuriem bataljona vadība pat palīdzējusi sagādāt ieročus un munīciju. 1943. gada septembrī Braslavā izvietotā 1. Rīgas policijas pulka komandieris R. Osis savukārt devis norādījumu, ka pret poļu iedzīvotājiem jāizturas ar vislielāko saudzību un pieklājību. Arī pulkvežleitnanta Osvalda Meijas vienības, kas 1944. gada maijā bija saņēmušas pavēli Viļņas apgabalā apkarot padomju un poļu partizānus, centās akcentēt latviešu draudzīgo attieksmi pret poļiem. Sļepenas vienošanās rezultātā latviešu karavīri un poļi centās savstarpēji neuzbrukt.²¹

Izvērtējot vācu režīma militāro politiku okupētajos austrumu apgabalos Otrā pasaules kara laikā, tajā skaitā Latvijā, redzam, ka tā izgāja sarežģītu attīstības ceļu. Vācu–padomju kara sākuma posmā tika atbalstītas latviešu nacionālo partizānu aktivitātes, uz kuru bāzes veidojās paš aizsardzības spēki, kas veica palīgpolīcijas funkcijas. Beidzoties okupācijas militārajai un sākoties tās civilajai fāzei, vācu režīms izveidoja latviešu kārtības un drošības policiju. Situācijai Austrumu frontē pasliktinoties, tika saformēti latviešu policijas bataljoni, bet 1943. gada sākumā jau izveidoja Latviešu SS brīvprātīgo leģionu. Vācu režīma militārā politika evolucionēja no aizlieguma nevācu tautām nēsāt ieročus kara sākuma posmā līdz šo tautām piederīgo masveida iekļaušanai Vācijas militārajos formējumos — galvenokārt SS spēkos.

2. LATVIEŠU LEĢIONS

Otrā pasaules kara gados Latvijas iedzīvotāji karoja abās okupantu armijās. Pēc jaunākajām aplēsēm, Vācijas bruņotajos spēkos pavisam cīnījās aptuveni 110 tūkstoši latviešu karavīru,²² lielākā daļa no tiem — Latviešu leģionā, kura rindās iekļāvās vairāk nekā 52 tūkstoši personu.²³ Joprojām

pētnieku aprindās aktīvi tiek apspriests jautājums — cik lieli bija vācu vienībās iesaistīto latviešu zaudējumi? Vēstures literatūrā ir minēti dažādi skaitļi — no 15 līdz 80 tūkstošiem.²⁴ Kritušo kopskaita precizēšana joprojām ir svarīgs turpmākā pētniecības darba uzdevums.²⁵

Lēmums par leģiona izveidi

Pēc Latvijas nokļūšanas vācu varā visai ietekmīgas latviešu politiskās un militārās aprindas uzskatīja, ka arī latviešiem vajadzētu aktīvi iesaistīties cīņā pret Padomju Savienību, lai varētu cerēt uz valsts neatkarības atjaunošanu nacistu pārvaldītajā “Jaunajā Eiropā”. Taču vāciešiem latviešu un citu baltiešu piedāvātā palīdzība tobrīd nelikās īpaši pieņemama (viņi baidījās, ka tādā veidā tiks stiprināti baltiešu centieni atgūt valstisko patstāvību) un nepieciešama. Visi priekšlikumi, kas paredzēja izveidot no latviešiem (arī igauņiem un lietuviešiem) lielākas militārās vienības (piemēram, divīziju utt.) tika “asi noraidīti”²⁶. Reihskomisariāta *Ostland* Politiskās nodaļas vadītājs F. Trampedahs šajā ziņā bija reti atklāts: “Vienotu latviešu vienību formēšanu cīņai pret bolševismu es uzskatu par smagu kļūdu.”²⁷ 1941. gada rudenī okupācijas vara atļāva veidot tikai policijas bataljonus.

Situācija mainījās 1941./42. gada mijā, kad Vācija sāka piedzīvot nopietnas militārās neveiksmes Austrumu frontē un pieauga vācu armijas pieprasījums pēc jauniem karavīriem. SS augstākajās aprindās pakāpeniski nobrieda ideja par igauņu un latviešu leģiona veidošanu. Jau 1942. gada 25. janvārī SS brigadefīrers V. Štālekers nosūtīja Valsts drošības galvenās valdes (*Reichs-sicherheitshauptamt – RSHA*) vadītājam R. Heidriham ziņojumu, kurā tika pieļauta iespēja veidot par policijas bataljoniem lielākas igauņu un latviešu militārās vienības: “Igauņu vienību izveidošana pulka vai brigādes lielumā ir pavisam droša lieta, ja vien tās nenonāk kaut kādu nepārbaudītu vērmahta virsnieku rokās, bet atrodas ieroču SS ietvaros.”²⁸ Dažus mēnešus vēlāk — 21. maijā — SS šturbanfīrers Haro Vits, kas dienēja Ziemeļkrievijas augstākā SS un policijas vadītāja F. Jekelna štābā, sagatavoja SS reihsfīreram H. Himleram memorandu, kurā norādīja, ka latviešu un igauņu brīvprātīgie varētu būt labs papildinājums ieroču SS karaspēkam.²⁹ H. Himlers gan no sākuma noraidīja šo priekšlikumu, uzsverot, ka “latviešu un igauņu vai pat lietuviešu vienību izveidošana ieroču SS sastāvā ir vilinoša, bet tā slēpj sevī ļoti lielas briesmas”³⁰. Taču Vācijas lielie cilvēku zaudējumi Austrumu frontē visai drīz piespieda SS reihsfīreru

mainīt savu nostāju. 1942. gada augustā viņš piekrita, ka Igaunijā, ko viņš uzskatīja par Vācijai visdraudzīgāko Baltijas zemi, tiek veidots SS leģions. Vācijas fīrers Ā. Hitlers sankcionēja šo nodomu un atļāva uzsākt igauņu SS vienību formēšanu.³¹ Pirmās brīvprātīgo vervēšanas kampaņas Igaunijā gan neguva īpašus panākumus. Vāciešiem, piepalīdzot vietējai pašpārvaldei, vajadzēja sākt organizēt mobilizācijas akcijas.³²

Kas attiecas uz Latviju, tad te izšķirošie notikumi nerisinājās tik strauji, bet tos, tāpat kā Igaunijā, raksturoja visai aktīva Zemes pašpārvaldes līdzdalība. Vēl pirms vācieši oficiāli atļāva formēt leģionu, tieslietu ģenerāldirektors A. Valdmanis iesniedza Latvijas ģenerālkomisāram Oto Heinriham Dreksleram memorandu "Latviešu problēma" (1942. gada 4. novembris), kurā piedāvāja saformēt latviešu karaspēku vācu virsvadībā, ja Latvija iegūtu zināmu valstisku neatkarību.³³ Šā paša iesnieguma papildinātajā variantā (1942. gada 2. decembris), kuru parakstīja arī pārējie Zemes pašpārvaldes ģenerāldirektori, Latvijas valstiskas patstāvības atjaunošanas gadījumā tika pieļauts, ka 1907.–1925. gadā dzimušajiem vīriešiem vispārējās mobilizācijas rezultātā "varētu izveidot vismaz 100 000 vīru lielu armiju"³⁴. Vācieši šādu scenāriju uzskatīja par bīstamu,³⁵ un noraidīja latviešu piedāvātos "spēles noteikumus" — autonomija pret leģionu.³⁶ Neraugoties uz to, ģenerāldirektori neizšķīrās par sadarbības pārtraukšanu ar vāciešiem militārajā jomā.

1943. gada 23. janvārī Ā. Hitlers mutvārdos "atļāva un pavēlēja" H. Himleram izveidot Latviešu SS brīvprātīgo leģionu, bet jau nākamajā dienā, balstoties uz šo atļauju, SS reihsfīrers apvienoja Ļeņingradas frontē 2. motorizētās SS brigādes rindās karojošos četrus latviešu kārtības dienesta bataljonus, piešķirot tiem Latviešu SS brīvprātīgo leģiona nosaukumu.³⁷ Vēstures literatūrā gan var sastapt arī apgalvojumu, ka Latviešu leģiona dibināšanas diena ir 1943. gada 8. februāris.³⁸ Rakstisku pavēli par leģiona izveidi Vācijas fīrers izdeva vēl divas dienas vēlāk — 10. februārī. Tajā bija teikts: "Pavēlu izveidot Latviešu SS brīvprātīgo leģionu. Vienību lielums un veids atkarīgs no rīcībā esošo latviešu vīru skaita."³⁹

Okupācijas varas pārstāvji bija ieinteresēti, lai Zemes pašpārvalde aktīvi iesaistītos Latviešu leģiona formēšanā, jo tas garantētu lielākus panākumus un ļautu nosacīti it kā neievērot starptautisko tiesību normas.⁴⁰ Viņi rīkoja vairākas tikšanās ar pašpārvaldes ģenerāldirektoriem. 1943. gada 29. janvārī plaša apspriede notika pie Latvijas ģenerālkomisāra O. Drekslera. Septiņu ģenerāldirektoru vārdā tajā uzstājās A. Valdmanis, kas patētiski deklarēja: "Mums visiem ir tikai viens kopējs ideāls un tikai viena vēlēšanās, lai tiktu atjaunota Latvijas

brīvvalsts. Vienalga, lai ko mēs arī nedarītu un ko nerunātu, mēs visi septiņi — no agra rīta līdz vēlam vakaram — esam šā sapņa varā.”⁴¹ Nosaucot A. Valdmaņa runu par “labu improvizāciju uz klavierēm”, O. Drekslers noraidīja prasību par Latvijas neatkarību, norādot, ka šo jautājumu var izšķirt tikai fīrers, bet viņam tagad neesot laika ar to nodarboties. Taču pastāvot varbūtība, ka šāds lēmums kādreiz tiks pieņemts.⁴²

Ģenerālkomisārs apšaubīja iespēju saformēt leģionu, balstoties tikai uz brīvprātības principu. Viņš jautāja Zemes pašpārvaldes vadītājam ģenerālim Oskaram Dankeram, kas būtu jādara, lai nodrošinātu lielāku karavīru pieplūdumu leģionā. O. Dankera atbilde skanēja: “Varētu jau dažus gada gājumus mobilizēt,” bet viņam neesot attiecīgu pilnvaru. O. Drekslers un klātesošais SS un policijas vadītājs Latvijā Valters Šrēders iepriecināti norādīja, ka, viņuprāt, O. Dankers varētu šādas pilnvaras saņemt.⁴³

Vācu un latviešu sarunas visumā noslēdzās ar okupācijas varasvīriem labvēlīgu iznākumu. Ģenerāldirektoriem aktīvi iesaistoties leģiona veidošanā, vāciešiem pavērās iespēja uzsākt Latvijas iedzīvotāju mobilizāciju bez jebkādu pretpasību izpildes. 1943. gada 9. martā viņi apsprieda uzsaukuma projektu, mudinot latviešus iestāties leģionā, un nolēma, ka iekšlietu ģenerāldirektors O. Dankers to parakstīs un publicēs avīzē “Tēvija” Zemes pašpārvaldes vārdā.⁴⁴ Publicētajā uzsaukumā “Visu par uzvaru” vairs neviens vārds netika minēts par Latvijas brīvību vai neatkarību.⁴⁵ No uzsaukuma teksta izrietēja, ka paši latvieši (pašpārvalde) aicina iestāties leģionā. Vāciešiem, kas bija ļoti piesardzīgi starptautisko tiesību jautājumos, to jau arī tikai vajadzēja.

Latviešu pašpārvaldes darbību leģiona veidošanā raksturoja gandrīz pilnīgs politiskās pašcieņas trūkums un pazemīga piekāpšanās vāciešu diktātam. Tā neapšaubāmi bija liela politiska neapdomība un grūti izskaidrojama tuvredzība, kas izraisīja tālejošas sekas. Taču tajā pašā laikā ir pilnīgi skaidrs, ka pretdarbības iespējas latviešiem nebija neko lielas, jo reālā vara tomēr piederēja vāciešiem un viņi bija situācijas noteicēji. Vācieši izvirzīja idejas un pieņēma galvenos lēmumus. Visi mobilizācijas plāni bija savlaicīgi izstrādāti Berlīnē.⁴⁶ Vāciešu rīcībā bija arī pietiekami daudz līdzekļu, lai tos īstenotu dzīvē. Latviešiem bija ierādīta vienīgi izpalīgu un pakalpiņu loma. Neviens no viņiem faktiski nevarēja reāli ietekmēt to, kā notiks Latviešu SS brīvprātīgo leģiona veidošana.

Leģiona formēšana un sastāvs

Otrā pasaules kara gados ieroču SS sastāvā pakāpeniski tika izveidotas divas latviešu divīzijas. Kā pirmo 1943. gadā saformēja 15. divīziju (pavēle par tās veidošanu tika izdota 15. februārī; kā slēgta vienība tā cīņas frontē sāka gada beigās), bet otrā — 19. divīzija izveidojās 1944. gada sākumā (pavēle par tās veidošanu tika izdota 7. janvārī, formēšanu pabeidza marta vidū) uz 2. SS latviešu brīvprātīgo brigādes bāzes (tās sākotnējais nosaukums — Latviešu SS leģions, par brigādi to pārdēvēja 1943. gada 15. martā). 1944. gada martā abas šīs divīzijas nonāca ieroču SS 6. korpusa pakļautībā.

Frontē leģiona vienības bija pakļautas vērmahta augstākajai pavēlniecībai, to piederība SS karaspēkam bija tīri formāla, izpaliekot gandrīz jebkurai saistībai ar SS organizāciju — tā saucamo “melno ordeni”. Pati SS galvenā valde visas SS divīzijas iedalīja trijās grupās: “1. Ordenim cienīgi, SS derīgi vācieši, pārbaudes rezultāts: karam derīgs — SS. 2. Ordenim nederīgi, SS nederīgi vācieši un ģermāņi. Pārbaudes rezultāts: karam derīgs — armija. 3. Nevācieši, neģermāņi, neatkarīgi no pārbaudes rezultāta.”⁴⁷ Latviešu SS divīzijas tika iekļautas trešajā kategorijā, tās uzskatīja par atšķirīgām no vācu un ģermāņu tautu SS divīzijām, to piederīgie nevarēja pretendēt ne uz Vācijas pavalstniecību, ne uz iekļūšanu SS organizācijā. Vācu SS vienību karavīri zvērēja Vācijas fireram un kancleram uzticību, droširdību un paklausību līdz nāvei, bet latviešu leģionāri solīja paklausību Vācijas bruņoto spēku virspavēlniekam un tikai cīņā pret boļševismu.⁴⁸

Latviešu leģiona divīziju komandieri bija vācieši, un arī divīziju štābi sastāvēja vienīgi no vācu virsniekiem. Latviešiem piešķīra divīzijas kājnieku priekšnieka amatu, kas vienlaikus bija arī latviešu sakaru virsnieks divīzijas štābā. Latviešu virsniekiem uzticēja tikai kaujas vienību — pulka, bataljonu vai rotu — vadību.⁴⁹ Leģiona augstākais latviešu virsnieks bija tā ģenerālinspektors ģenerālis Rūdolfs Bangerskis, kuru šajā amatā iecēla 1943. gada 10. aprīlī. Viņa pilnvaras bija samērā ierobežotas. Viņš nevarēja ietekmēt leģiona vienību darbību frontē. Viņam nebija komandiera varas un funkciju. Viņš veica tikai leģionāru iesaukšanas un inspicēšanas darbu.

Atšķirībā no Rietumeiropas zemēm, kur vairākums ieroču SS karaspēkā iestājās brīvprātīgi, Latvijā (arī Igaunijā) situācija bija citāda. Vācieši gan visur lietoja apzīmējumu “brīvprātīgs”, lai slēptu patieso lietas būtību un notušētu to, ka leģiona formēšanas procesā regulāri netika ievērotas starptautiskās tiesības. Viņiem svarīgs bija arī propagandas aspekts. Iztēlojot, ka Latvijā un citās

Austrumeiropas zemēs nevācu militāro vienību komplektēšana norisinās “likumīgi” un uz neapstrīdamas brīvprātības pamatiem, nacisti varēja radīt un uzturēt spēkā mītu par SS karaspēku kā Eiropas armiju, kuras sastāvā brīvprātīgi cīnās daudzi cittautieši, lai aizsargātu Rietumu kultūru no “aziātiskā bojševisma” uzbrukuma.

Īstu brīvprātīgo ieroču SS latviešu divīzijās bija samērā maz. Precīzs skaits gan nav zināms, bet vēstures literatūrā parasti ir norādīts, ka to īpatsvars nepārsniedza 15–20 procentus.⁵⁰ Komplektējot divīziju personālsastāvu, vācieši tajās integrēja arī atsevišķas citas līdz tam pastāvošas latviešu militārās vienības — aizsardzības dienesta, vēlāk policijas bataljonus. Pēc pazīstamā pētnieka K. Kangerā rīcībā esošajām ziņām, SS karaspēka latviešu vienībās pavisam tika iekļauti 11 šādi bataljoni. Viena bataljona pilns skaitliskais sastāvs bija 501 vīrs.⁵¹

Galvenā Latviešu leģiona formēšanas metode un veids bija tiešās mobilizācijas akcijas. Šo faktu vēl karalaikā vēstulē Latvijas Komunistiskās (boļševiku) partijas sekretāram Jānim Kalnbērziņam (1943. gada 24. jūlijs) atzina pat PSRS valsts drošības komisārs Vsevolods Merkulovs.⁵² Pēc Otrā pasaules kara pie līdzīga secinājuma nonāca arī ASV speciāli izveidotā Pārvietoto personu (bēgļu) komisija. Šīs komisijas ierēdņa Roberta Korkena memorandā, kas datēts ar 1950. gada 28. novembri, ir skaidri norādīts, ka komisija saņēmusi pierādījumus par to, ka ieskaitīšana “latviešu un igauņu ieroču SS vienībās notika saskaņā ar obligāto iesaukumu, kas bija Hitlera režīma metode, un, baltiešu SS dalībnieki pa lielākai daļai bija iesaukti cīņām Austrumu frontē.”⁵³

Iesaukšanu leģionā sākotnēji pamatoja ar 1941. gada 19. decembrī okupācijas varas izdotajiem “Noteikumiem par darba pienākuma ieviešanu ieņemtajos Austrumu apgabalos”, bet vēlāk formāli atsaucās uz Latvijas Kara Klausības likumu. Pavisam Latvijā no 1943. gada marta līdz 1944. gada septembrim tika sarīkotas piecas mobilizācijas akcijas.⁵⁴ Jau pirmā no šīm akcijām, kas notika no 1943. gada marta līdz augustam, nodrošināja leģionam 17 971 vīru.⁵⁵ Savukārt otrā (1943. gada oktobris un novembris) un trešā mobilizācija (1943. gada decembris un 1944. gada janvāris) deva leģionam apmēram 12 000 cīnītāju.⁵⁶ Sākot ar 1944. gada februāri, Baltijas ģenerālapgabali tika “piešķirti” SS reihsfīreram H. Himleram “kā SS leģionu papildinājumu rezerve”, un vienīgi viņš bija tiesīgs veikt pārbaudes un iesaukšanas.⁵⁷ Taču par šo laiku nav saglabājušies nekādi kopsavilkumi. Par pēdējām mobilizācijas akcijām vēsturnieku rīcībā nav tik aptverošu pārskatu kā par pirmajām.

Leģiona veidošana Latvijā norisinājās laikā, kad vācieši jau vairs netika uzskatīti par “atbrīvotājiem”. Aculiecinieks — latviešu rakstnieks Zigmunds Skujiņš izsakās tēlaini, bet visai precīzi: “Reiha ērgļa nagos pavadītais laiks cerību medu bija pārvērtis mielēs.”⁵⁸

Arī Latvijas drošības policijas un SD komandiera SS oberšturbanfīrera Rūdolfā Langes ziņojumos ir runa par vāciešiem naidīga noskaņojuma pieaugumu latviešu sabiedrībā.⁵⁹ Neraugoties uz šādu situāciju, daudzi latvieši konkrētajos vēsturiskajos apstākļos mobilizāciju uzskatīja par pieņemamu, jo Latvijai draudēja otrreizēja padomju okupācija. Citi savukārt “gāja leģionā”, samierinoties ar likteni un pakļaujoties jebkurai bargai varai raksturīgai hipnozei. Psiholoģiski tas ir labi saprotams, jo sacelšanās pret bargu varu draud ar tūlītēju bezcerību, bet pakļaušanās varai it kā saglabā vēl kādu iespēju izdzīvot un pasargāt sevi.

Kaut arī vairākums no iesaukt paredzētajiem pakļāvās mobilizācijai, daudzi mēģināja no tās izvairīties vai pat dezertēja. Vairāki vācu dokumenti liecina, ka 1944. gada pavasarī apmēram 10 000 vīru, kas nebija ieradušies uz pārbaudēm, tika uzskatīti par dezertieriem. Okupācijas varas cīņa ar viņiem nebija īpaši efektīva. Nelīdzēja arī paredzētie arvien bargākie sodi, jo latviešu kārtības policija bieži vien nacistiem gluži vienkārši nepalīdzēja. No sākuma par izvairīšanos no mobilizācijas varēja sodīt ar sešiem mēnešiem cietumā. 1943. gada 24. novembrī nodibināja Sevišķo kara tiesu, kura bija pilnvarota piespriest arī nāvessodu,⁶⁰ bet 1944. gada jūnijā SS vadība nolēma, ka ikvienu personu, kas nepakļaujas mobilizācijai, var nošaut 48 stundu laikā.⁶¹

Leģionāru cīņas mērķi

Latviešu leģionāru cīņa Vācijas pusē zināmā mērā bija saistīta ar kolaborāciju. Tā ietvēra sadarbības momentu ar vācu okupācijas varu. Taču šo sadarbību noteica galvenokārt Padomju Savienības agresīvā un ārkārtīgi noziedzīgā politika Baltijā 1940.–1941. gadā, tās rezultāti un sociālpsiholoģiskās sekas. Šo sadarbību sekmēja latviešu centieni atgūt padomju okupācijas dēļ zaudēto Latvijas neatkarību. Vācija bija situācijas noteikts, uzspiests un arī vienīgais reālais sabiedrotais latviešiem. Otrā pasaules kara laikā neviens — pat lielvalstis — nevarēja izraudzīties sabiedrotos pēc ideoloģiskās pārliecības vai morāliem apsvērumiem. Visu noteica vienīgi tās vai citas puses aktuālās intereses. Citiādi nekad dienas gaismu nebūtu ieraudzījusi tā saucamā “dīvainā savienība” —

rietumu demokrātisko lielvalstu (ASV, Lielbritānija) un totalitārās Padomju Savienības koalīcija, kuras mērķis bija sakaut nacistisko Vāciju. Sadarbība ar britiem un amerikāņiem ļāva Maskavai uz vairākiem gadu desmitiem noslēpt vai notušēt arī daudzus savus izdarītos noziegumus. Vinstons Čērčils un Franklins Delano Rūzvelts bija ieinteresēti klusēt, viņi negribēja parādīt padomju diktatoram Josifam Staļinam, cik noziedzīga un barbariska daudzos aspektos bija viņa politika.

Grūti iedomāties, ka varētu izveidot Latviešu leģionu, ja Latvija 1940. gada vasarā netiktu okupēta un anektēta, bet tās iedzīvotāji pakļauti teroram un deportācijām. Vairāki vācu izcelsmes dokumenti šo norišu kontekstā spilgti atsedz ieroču SS sastāvā ietilpstošās 15. (1. latviešu) divīzijas karavīru noskaņojumu. 1945. gada 27. janvārī šīs divīzijas komandieris oberfirers Ādolfs Aks (Ax) savā ziņojumā rakstīja: “Pirmām kārtām viņi ir latvieši! Viņi vēlas patstāvīgu latviešu valsti. Nostādīti izvēles priekšā — Vācija vai Krievija, viņi ir izšķirušies par Vāciju [...], jo meklē saikni ar Rietumu civilizāciju. Vācu virskundzība viņiem šķiet mazākais ļaunums. Naidu pret Krieviju padziļināja [...] Latvijas okupācija. Viņi uzskata cīņu pret Krieviju par nacionālo pienākumu.”⁶²

Latviešu leģionāri cīnījās pret Padomju Savienību tāpēc, ka nevēlējās, lai tā no jauna okupētu Latvijas teritoriju, terorizētu un iznīcinātu tās iedzīvotājus. Lai gan PSRS toreiz bija Lielbritānijas un ASV sabiedrotā, leģionāri to neuztvēra kā cīņu pret visu antihitlerisko koalīciju. Lielākoties viņi bija pozitīvi noskaņoti pret Rietumvalstīm un saistīja ar tām lielas cerības uz Latvijas neatkarības atjaunošanu. Taču toreizējā vēsturiskajā situācijā tā bija vistīrākā ilūzija. Rietumu lielvalstis, kurām īpaši nerūpēja baltiešu liktenis, piekāpās PSRS spiedienam un neiebilda pret Latvijas un citu Baltijas valstu palikšanu PSRS sastāvā.

Gribu cīnīties pret ienaidnieku austrumos latviešos stimulēja un kāpināja arī dažādi psiholoģiska rakstura motīvi. Daudzi latvieši, it īpaši virsnieki, kas bija uzauguši un kā personības veidojušies neatkarīgās Latvijas patriotiskajā gaisotnē, jutās apkaunoti un pazemoti par to, ka Latvijas Valsts un Ministru prezidenta K. Ulmaņa politiskās tuvredzības dēļ PSRS varēja bez jebkādas pretestības okupēt viņu dzimteni un iznīcināt tās neatkarību. Viņu motivāciju iesaistīties cīņā pret Padomju Savienību psiholoģiskajā plāksnē spēcīgi ietekmēja arī faktors, kuru varētu formulēt šādi: “Mana ienaidnieka ienaidnieks ir mans draugs.”⁶³

Naidu pret krieviem savijās ar pieaugošu nepatiku pret vāciešiem. Atsevišķi avoti apstiprina, ka latviešu leģionāru vienībās, kuras bija izgājušas apmācību Latvijā, valdījis visai spēcīgi izteikts antivācu noskaņojums, kas izpaudies pat tādējādi, ka virsnieku aprindās apspriesta nepieciešamība

vajadzības gadījumā aizsargāt Latviju arī pret vāciešiem. Šādu informāciju, piemēram, ietvēra Latvijas drošības policijas un SD priekšnieka R. Langes ziņojums, kas datēts ar 1943. gada 1. augustu. Reichskomisariāta *Ostland* Politiskās nodaļas vadītājs F. Trampedahs 26. oktobrī nosūtīja izvilkumu no šā ziņojuma okupēto austrumu apgabalu ministram A. Rozenbergam, izvirzot jautājumu, vai Latviešu leģiona esamība ir pietiekams iemesls, lai lemtu par Latvijas “pārvaldes formu (resp., autonomiju. — I. F.)”⁶⁴.

Samērā daudzi latviešu karavīri subjektīvi uztvēra leģionu kā nākamās Latvijas nacionālās armijas kodolu un saistīja piedalīšanos karā pret PSRS ar cīņu par Latvijas neatkarības atjaunošanu. Leģionāru uzskati un noskaņojums spilgti atklājās vēstulēs piederīgajiem. Kā liecina pasta cenzoru atskaites, 15. divīzijas karavīru vēstulēs visai bieži izteikta doma: lai cīnītos, līdztekus “negatīvam mērķim” — aizsargāties pret boļševismu, vajadzīgs arī pozitīvais — Latvijas autonomija. 1944. gada vasarā, fronte tuvojoties Latvijas robežām, šī prasība tomēr atvirzījās otrajā plānā, jo galvenā doma bija par tiešajiem draudiem, kas radušies dzimtenei.⁶⁵

Salīdzinošā aspektā veiktie pētījumi rāda, ka gan latviešu, gan arī citu Eiropas tautu motīvs sadarbībai ar Vāciju bija “piedalīšanās krusta karā pret boļševismu”. Daudzējādā ziņā antikomunismu var uzskatīt pat par pašu nozīmīgāko ieroču SS brīvprātīgo kustības dzinējspēku. Šajā ziņā pārliecinoši ir vācu vēsturnieka Hansa Vernera Noilena (*Neulen*) 20. gadsimta septiņdesmitajos gados veiktās aptaujas rezultāti. To, ka iesaistīšanās cīņās Vācijas pusē bija saistīta galvenokārt ar antikomunistisko noskaņojumu, atzina 67 procenti aptaujāto flāmu un norvēģu, 70 procenti somu, 83 procenti valoņu, 92 procenti spāņu un 100 procenti latviešu.⁶⁶ Spāņu nacionālisti, piemēram, nebija aizmirsuši Padomju Savienības iejaukšanos pilsoņu karā trīsdesmito gadu otrajā pusē un uzskatīja to par savu ienaidnieku. Norvēģu un somu antikomunistisko nostāju kāpināja PSRS agresīvā politika, kuras spilgta izpausme bija uzbrukums Somijai 1939. gada novembrī. Visai rūgtu pieredzi pirmās padomju okupācijas laikā bija guvuši latvieši un igauņi.

Atšķirībā no ģermāņu brīvprātīgajiem latviešu leģionāri necīnījās par nacionālsociālisma idejām un “Jauno Eiropu”. Viņi nebija firera “politiskie zaldāti”. Pilnīgi sveša viņiem bija pārliecība, ka nacionālsociālisms ir nākotnes ideoloģija. Latviešu leģionārus nesaistīja ne Vācijas ideoloģiskie, ne arī militārie mērķi. Vācija viņiem bija vajadzīga kā sabiedrotais, lai varētu cīnīties pret Padomju Savienību. Vienīgi bailes no Sarkanās armijas atgriešanās spieda daudzus latviešus samierināties ar vācu okupācijas varu.

Leģionāru tēma ir visai sarežģīta un ietver vairākus viennozīmīgi grūti risināmus jautājumus. Savulaik Haralds Biezais grāmatā “Latvija kāškrusta varā” rakstīja: “Pretruna apgalvojumā par spaidu mobilizāciju un reizē par cīņu Latvijas valsts brīvības dēļ ir atklāta. Tā prasa noskaidrošanu.”⁶⁷ Nepretendējot uz absolūtu patiesību, jo tāda nemēdzot būt, varētu šajā sakarā norādīt, ka pretruna drīzāk ir šķietama nekā reāla. Te vairāk vērojama neatbilstība starp objektīvo apstākļu (arī nacistu politikas ievirzes) toreizējo un tagadējo izpratni un novērtējumu, kas lielā mērā veidojies pēc Otrā pasaules kara valdošās “uzvarētāju versijas” ietekmē. Pēc būtības nacisti veica piespiedu mobilizāciju (paredzēti taču sodi neierašanās gadījumā utt.), ko daudzi pārbaudei pakļautie tomēr pastāvošajā situācijā uztvēra kā pašsaprotamu. Iestāšanās leģionā viņu izpratnē bija vienīgā reālā iespēja cīnīties pret ienīsto ienaidnieku un nepieļaut vai aizkavēt otrreizēju padomju okupāciju. Daudzi leģionāri atradās ilūziju varā, un viņiem, lai cīnītos, bija vajadzīgs vilinošs ideāls — brīva Latvija. Viņi neizprata “lielo politiku” un cerēja uz britu palīdzību Latvijas neatkarības atjaunošanā vai arī uz 1919. gada situācijas atkārtošanos, kad izdevās ar vāciešu palīdzību satriekt lieliniekus, bet vēlāk sakaut arī pašus vāciešus. Taču vienā ziņā viņi bija reālisti, jo apzinājās, ka bruņotas nacionālās vienības visos laikos ir noteikts spēka instruments, ar ko visām varām vajadzētu rēķināties. Leģions bija spēcīgs arguments, spēcīgs pierādījums par labu tam, ka latvieši negrasījās samierināties ar dzīvi nebrīves statusā ne nacistu piedāvātajā “Jaunajā Eiropā”, ne arī “darbaļaužu paradīzē” — Padomju Savienībā.

Kauju gaitas

Pirmās Latviešu leģiona vienības uzsāka cīņas Austrumu frontē Ļeņingradas pievārtē 1943. gada sākumā vācu armiju grupas “Ziemeļi” sastāvā. Maijā SS latviešu brigāde (kopš 22. oktobra 2. SS latviešu brīvprātīgo brigāde) tika pārvietota uz Volhovas pozīcijām. Galvenais tās uzdevums bija nepieļaut frontes pārraušanu un piesaistīt pēc iespējas lielākus Sarkanās armijas spēkus. Latviešu karavīri pārsvarā nodarbojās ar pozīciju nostiprināšanu un uzlabošanu, kā arī veica aktīvu darbību ar ierobežotiem mērķiem — sūtīja izlūku patruļas, rīkoja uzbrukumus gūstekņu saņemšanai. Volhovas pozīciju apvidus bija mežains, zems un ļoti purvainš; tas apgrūtināja kā nocietināšanas darbus, tā arī karadarbību.⁶⁸

1943. gada septembra sākumā latviešu frontes sektorā notika pirmās nopietnākās kaujas — tā saucamās Alkazāra kaujas (par Alkazāru latviešu karavīri nodēvēja kāda veca klostera drupas, kas atradās pozīciju priekšā esošajā Spaskaja Poļistas pakalnā), kuru gaitā leģionāriem, ciešot lielus zaudējumus, izdevās nostiprināties apvidus ziņā izdevīgākās pozīcijās. Pēc minētajām kaujām iestājās klusuma periods, kuru pārtrauca Sarkanās armijas uzbrukums Ļeņingradas pievārtē, kas iesākās 1944. gada janvārī. Reizē ar vācu karaspēku, izcīnot nemitīgas un smagas kaujas, uz jaunām aizsardzības pozīcijām atkāpās arī 2. latviešu brigāde. Februāra beigās tā nonāca tā sauktajās Panteras pozīcijās, ko vācieši bija izbūvējuši jau 1943. gada beigās, un ieņēma tai ierādīto aizstāvēšanās iecirkni Veļikajas upes krastos pa kreisi no 15. divīzijas.⁶⁹

Pirms atkāpšanās uz Panteras pozīcijām 15. divīzija, kuras sastāvā bija pāri par 15 000 karavīru, piedalījās vairākās aizstāvēšanās kaujās Krievijā. 1943. gada novembrī tā ieņēma aizsardzības iecirkni pie Novosokoļņikiem, bet 1944. gada sākumā tika pārcelta uz frontes iecirkni Redjas upes krastā, apmēram 45 kilometrus no Staraja Rusas. Šajā rajonā notika smagas atkāpšanās kaujas, kurās izcēlās pulkveža Viļa Januma kaujas grupa, kas prata iziet no ienaidnieka ielenkuma un marta sākumā sasniedza Veļikajas upi.

1944. gada martā abas Latviešu leģiona vienības — 15. divīzija un 2. brigāde (no 22. marta — 19. divīzija) uzsāka Veļikajas upes labajā krastā sīvas aizstāvēšanās kaujas. Šo cīņu laikā (16. martā) Sarkanās armijas vienības ieņēma augstieni ar atzīmi 93,4. Lai atkarotu šo augstieni, tika izveidota kaujas grupa pulkveža Artūra Silgaiļa vadībā, kuras sastāvā ietilpa abu leģiona vienību daļas.⁷⁰ 16. martā kaujas grupa sāka īstenot sekmīgu uzbrukumu un pēc pāris dienām augstieni atguva. Tā bija pirmā kauja, kurā plecu pie pleca cīnījās abu divīziju karavīri. Kā norāda Latvijas vēsturnieks Valdis Kuzmins, pēc Otrā pasaules kara, ievērojot kaujas grupas sastāvu, vadību un pretuzbrukuma sekmes, 16. martu sāka atzīmēt kā Latviešu leģiona piemiņas dienu.⁷¹

Kaujās Veļikajas upes rajonā abas leģiona divīzijas cieta jūtamus zaudējumus. 1944. gada aprīļa otrajā pusē iesākās to pārvietošana uz Bardovo–Kudeveras pozīcijām, kas atradās apmēram 50 kilometrus uz austrumiem no Opočkas. Šajā frontes sektorā valdošo klusumu pārtrauca padomju uzbrukums, kas sākās 1944. gada jūnija beigās. 15. divīzijas aizsardzības joslā nopietnākās kaujas izvērsās par stratēģiski nozīmīgo augstieni ar atzīmi 228,4, no kuras labi varēja pārredzēt latviešu vienību izvietojumus. Cīņas par šo augstieni, kuru leģionāri vēlāk nosauca par Jāņukalnu, beidzās nesekmīgi. Zaudētā kauja izraisīja neskaņas starp 15. divīzijas toreizējo komandieri SS oberfireru

Nikolausu Heilmanu, kuru vēstures literatūrā parasti raksturo kā galīgu neprašu un vienkārši muļķi militārajos jautājumos,⁷² un 32. pulka komandieri pulkvedi Arvīdu Krīpēnu, šo nesaskaņu rezultātā A. Krīpēns atkāpās no amata.⁷³

1944. gada 11. jūlijā Sarkanā armija 15. un 19. divīzijas (precīzāk, VI korpusa) sektorā iesāka plašu militāro operāciju, kuras mērķis bija ieņemt Sebežu. Pretinieka pārsvars bija tik liels un trieciens tik iznīcinošs, ka ieplānotā pozīciju maiņa pārvērtās par diezgan nekontrolējamu un haotisku atkāpšanos Latvijas virzienā. Īpaši lielus zaudējumus tās laikā cieta 15. divīzijas vienības. Piemēram, atkāpšanās kaujās pie Mozuļiem, šķērsojot Zilupi, gandrīz pilnībā tika iznīcināta pulkvežleitnanta Kārļa Aperāta vadītā 32. un 33. pulka kaujas grupa. Atlikušās 15. divīzijas daļas evakuēja uz Vidzemi, pēc tam — uz Vāciju pārformēšanai. Par tās jauno komandieri iecēla SS oberfireru Herbertu fon Obwurceru (*Obwurzer*), kas sabija šajā amatā līdz 1945. gada 26. janvārim.

Pēc ierašanās Latvijā (1944. gada 17. jūlijs) 19. divīziju pārvietoja uz Lubānas apkārtni un pārformēja par “kaujas grupu” (savu nosaukumu tā atgūva tikai septembra sākumā). Augusta pirmajās dienās šajā rajonā izvērsās niknas, bet nesekmīgas cīņas pret padomju 10. armiju. 19. divīzija bija spiesta atkāpties līdz Cesvainei, vēlāk septembra beigās tā ieņēma Siguldas pozīcijas Mores apkārtņē. Šeit latviešu leģionāri “sīvās kaujās atvairīja Sarkanās armijas mēģinājumus izlauzties līdz Rīgai”⁷⁴. Kā visās cīņās Vidzemē, tā arī Mores kaujā 19. divīzija “parādīja apbrīnojamu cīņas sparū: piecu dienu kaujās tika izturēts deviņkārtīgs ienaidnieka pārspēks”⁷⁵. Latviešu karavīru drosme un pašaieliedzība deva iespēju aizkavēt Sarkanās armijas uzbrukumu un izvest vācu spēkus no Igaunijas. Par to 19. divīzijas vadībai personīgi pateicās līdz tam Igaunijā dislocētās vācu 18. armijas komandieris ģenerālis Karls Hilperts (*Hilpert*),⁷⁶ vēlākais (kopš 1945. gada marta) armiju grupas *Kurland* pavēlnieks.

Ar Mores kaujām beidzās 19. divīzijas cīņas Vidzemē. Kopā ar vācu 16. un 18. armijas daļu tā atkāpās uz Kurzemi, kur nokļuva ielenkumā, jo Sarkanā armija 1944. gada oktobrī, izvēršot uzbrukumu Klaipēdas virzienā, izlauzās līdz Baltijas jūrai un sagraba gandrīz vai visu Lietuvas teritoriju (kaujas par Klaipēdu gan turpinājās līdz 1945. gada janvāra beigām). Šā manevra rezultātā tika pārtraukta vācu armiju grupas “Ziemeļi” satiksme ar Vāciju pa sauszemi. Padomju karaspēka panākumi Lietuvā piespieda vāciešus 13. oktobrī steigšus atstāt arī Rīgu. Izveidojās tā sauktais Kurzemes cietoksnis, kur nelielā teritorijā bija sakoncentrēti civiliedzīvotāju (230 000), bēgļu (150 000) un karavīru (500 000) liels skaits. Kurzemes frontes (170 kilo-

metri) noturēšanā piedalījās 32 vācu divīzijas. Grupējuma komandieris (līdz 1945. gada martam) bija ģenerālpulkvedis, vēlākais ģenerālfeldmaršals Ferdinands Šerners (*Schörner*), kas izcēlās ar savu karaspēka vadības māku.

Sarkanā armija vairākas reizes neveiksmīgi mēģināja sagrābt Kurzemi. Militārie vēsturnieki parasti raksta par sešām Kurzemes lielkaujām, no kurām piecās, izņemot otro, piedalījās arī 19. divīzija. Pirmā lielkauja, kas norisinājās astoņas dienas, iesākās jau 15. oktobrī. Padomju trieciena pamatvirziens bija no Dobeles uz Džūksti. Sasniegtie panākumi bija vairāk nekā niecīgi — vācu spēkus izdevās atspiest tikai par diviem kilometriem. Tikpat nenozīmīgi rezultāti raksturo arī otro Kurzemes lielkauju (ar 10 dienu pārtraukumu tā ilga no 27. oktobra līdz 25. novembrim), kas norisinājās Priekules–Vaiņodes sektorā un pie Auces. Ciešot neizsakāmi lielus zaudējumus, padomju spēki ieņēma Auci un ieguva telpu četru kilometru dziļumā un divpadsmit kilometru platumā Priekules–Vaiņodes rajonā. Latviešu publicists Visvaldis Lācis raksta, ka par to krievi ziedoja “80 divīziju kaujas sastāvu”⁷⁷.

Trešā Kurzemes lielkauja sākās 1944. gada 21. decembrī un turpinājās līdz 31. decembrim. Par vienu no tās degpunktiem izvērtās tieši 19. divīzijas un 21. vācu divīzijas (tās sastāvā cīnījās arī 106. latviešu pulks) aizstāvētais frontes iecirknis (starp Dobeli un Džūksti).⁷⁸ Uzbrūkošo padomju spēku rindās bija iekļauts arī 130 latviešu strēlnieku korpuss. Latvijas Kara muzeja pētnieks V. Kuzmins norāda, ka šī bija pirmā reize, kad kaujas laukā viena pret otru tika iesaistītas pretējās pusēs karojošās latviešu vienības. Nereti bijuši gadījumi, kad vienā pusē karojošie saņēma gūstā pretējā pusē karojošos paziņas un pat radniekus.⁷⁹ Savukārt V. Lācis atzīmē, ka dažkārt šajā brāļu karā tomēr ir izpaudusies arī skaista latviešu karavīru solidaritāte, un viņi nav šāvuši viens uz otru.⁸⁰

1945. gada 23. janvārī iedegās ceturta Kurzemes lielkauja, padomju spēkiem mēģinot izlauzties uz Liepāju. 3. februārī tā beidzās, uzbrūkošajai pusei negūstot izšķirošo pārsvaru. Nākamās — piektās lielkaujas laikā (12. februāris–14. marts) Sarkanās armijas daļas 19. divīzijas iecirknī lauzās uz Džūksti un Lesteni. Šajās cīņās īpaši izcilas kaujas spējas demonstrēja tā sauktie divīzijas “ugunsdzēsēji” — triecienbataljons majora Ernesta Laumaņa vadībā. Par ugunsdzēsējiem bataljona karavīrus iesauca tāpēc, ka viņus parasti izmantoja bīstamu pārrāvumu vietu likvidēšanai.

Pēdējā Kurzemes lielkaujā (1945. gada 17. marts–3. aprīlis) 19. divīzijas vienības, ciešot lielus zaudējumus, cīnījās Blīdenes apkārtnē. Pēc šīs kaujas aktīva karadarbība Kurzemē vairs neatsākās.⁸¹ Fronte nostabilizējās uz līnijas:

Jūrmalciems–Priekule–Pampāļi–Saldus–Grenči–Radziņciems–Klapkalnciems.⁸² Sakarā ar Vācijas bruņoto spēku bezierunu kapitulāciju, 8. maijā padēvās arī armiju grupa *Kurland*. Padomju gūstā nokļuva 286 000 vācu pusē karujošo personu, to skaitā arī daļa no Kurzemē esošajiem aptuveni 23 000 latviešu leģionāru. Diezgan daudzi leģionāri izlēma turpināt cīņu pret padomju okupantiem, iesaistoties nacionālo partizānu vienībās. Kurzemes civiliedzīvotājus gaidīja smagi pārbaudījumi. Sarkanarmieši šeit uzvedās gandrīz tāpat kā iekarotajā Vācijas teritorijā — “sākās nevainīgu cilvēku slepkavošana, laupīšana, izvarošana”⁸³.

Atšķirīgs bija 15. divīzijas liktenis. Šo divīziju 1944. gada augusta beigās kuģos pārveda uz Vāciju — Rietumprūsiju. Šeit divīziju papildināja ar Vācijas darba dienestā iesauktajiem un obligāto gadu nokalpojušajiem latviešiem, kā arī citiem Latvijā mobilizētajiem jauniešiem, kas bija nonākuši Vācijā. 1945. gada janvārī tās formēšana plānotajā sastāvā tika pabeigta. Pavisam divīzijā bija ieskaitīti 12 950 virsnieki, instruktori un kareivji, no kuriem vairāk nekā 1500 (pēc citām ziņām — ap 2000) janvāra vidū nosūtīja uz Kurzemi kā papildinājumu kaujās stipri cietušajām 19. divīzijas vienībām.

Vācijas teritorijā kaujās ar padomju karaspēku 15. divīzija iesaistījās 1945. gada janvāra beigās. Tā piedalījās smagās aizstāvēšanās cīņās Rietumprūsijā, Dancīgas telpā, Pomerānijā, Meklenburgā un Brandenburgas novadā.⁸⁴ Vairākām divīzijas vienībām aprīļa beigās un maija sākumā izdevās atstāt Austrumu fronti un kapitulēt Rietumu sabiedrotajiem. 15. izlūku bataljons, kas bija viena no labākajām divīzijas vienībām, nokļuva Berlīnes ielenkumā, kur tika gandrīz pilnīgi iznīcināts (dzīvi palika tikai 20 karavīri). Bataljona pēdējais komandieris virsleitnants Oto Neilands, kas prata krievu un vācu valodu, tika iekļauts delegācijā, kas pēdējā vācu ģenerālštāba priekšnieka ģenerālpulkveža Hansa Krebsa (*Krebs*) vadībā 1. maija agrā rīta stundā risināja sarunas par pamieru ar padomju 8. gvardes armijas pavēlnieku ģenerālpulkvedi Vasiliju Čuikovu.

Abas latviešu divīzijas vācu militārā vadība uzskatīja par kaujas spējīgākajām ieroču SS vienībām.⁸⁵ Īpaši tas sakāms par 19. divīziju, kuru VI SS korpusa komandieris obergrupearstis Valters Krīgers 1945. gada sākumā nosauca pat par labāko kājnieku divīziju Kurzemē.⁸⁶ Kopumā 19. divīzija pozitīvā nozīmē 14 reizes tika pieminēta Vācijas bruņoto spēku pavēlniecības ziņojumos. Desmit šīs divīzijas karavīru un virsnieku (vairāk nekā citās SS karaspēka nēvācu vienībās) kļuva par Bruņinieka pakāpes Dzelzs krusta kavalieriem.⁸⁷ Vairāki karavīri tika apbalvoti ar Vācu krustu zeltā.

19. divīzijas karavīru īpašais cīņas spars tomēr nebija raksturīga iezīme visās situācijās. Piemēram, pēc pirmās Kurzemes lielkaujas leģionāru noskaņojums bija visai nomācošs un iezīmējās sava veida morāliska krīze. Valdība neziņa par Kurzemes likteni. Daudzi dezertēja, pat pārbēga pie ienaidnieka. Stāvokli kardināli mainīja Vācijas militārās vadības izšķiršanās aktīvi aizstāvēt un noturēt Kurzemi. Dezertēšana beidzās, daudzi atgriezās atpakaļ savās vienībās. Arvien klāt nāca pavisam jauni cīnītāji.

3. CITI LATVIEŠU MILITĀRIE FORMĒJUMI VĀCU ARMIJĀ

Latviešu lidotāji vācu gaisa spēkos

1943. gada vasarā bijušo latviešu kara lidotāju aprindās pastiprināti tika pausta doma par nepieciešamību veidot latviešu vienības vācu gaisa spēku (*Luftwaffe*) sastāvā. Ar leģiona ģenerālinspektora R. Bangerska atbalstu pie 1. vācu gaisa flotes vadības Rīgā vērsās agrākais Latvijas armijas Aviācijas pulka eskadriļas komandieris pulkvežleitnants Jānis Rucelis. Izjūtot lielu lidotāju trūkumu, 1. gaisa flote šo iniciatīvu tūlīt atbalstīja, un J. Rucelis kļuva par karu virsnieku jaunformējamās latviešu aviācijas vienībās.

Šajās vienībās tika mobilizēti vai pārskaitīti lidotāji no citiem latviešu militārajiem formējumiem vācu armijā, bijušie Aviācijas pulka un Aizsargu aviācijas, kā arī Aerokluba lidotāji un planieristi. Lidmašīnu tehniskās apkopes nodrošināšanai iesauca tehnikumu audzēkņus. Pārceļot uz Latviju igauņu lidotāju skolu, tika izveidota Liepājas–Grobiņas AB lidotāju skola, kas kļuva par latviešu lidotāju apmācību un formēšanās centru. Skolas pastāvēšanas laikā līdz 1944. gada rudenim tajā savu lidotāja prasmī atjaunoja 50 armijas, 50 aizsargu un 40 aerokluba lidotāji. Te apmācīja arī 250 mehāniķus, elektriķus un citus aviācijas speciālistus. Sākumā mācībspēki lidotāju skolā bija tikai vācieši, bet vēlāk tiem pievienojās arī latvieši.

1944. gada 1. janvārī skolu pārdēvēja par Papildu nakts kauju grupu Ostlandē (*Ergänzungs Nachtschlachtgruppe Ostland*), saīsināti ENO.⁸⁸ Kauju grupa rūpējās par lidotāju apmācību, kaujas vienību formēšanu, apgādi un lidojumu nodrošināšanu, un tās galvenais kaujas uzdevums bija nakts bombardēšana. ENO rīcībā bija lēnas, faktiski neapbruņotas divplāksņu lidmašīnas (tips *Gotha 145* un *Arrado-66*) ar mazu derīgo celbspēju un lidojuma augstumu. Kauju grupu komandēja vācu majors Valters Enderss (*Enderss*).

1. latviešu aviācijas eskadriļu ar 16 lidotājiem, 105 zemes personāla vīriem un 16 lidmašīnām izveidoja 1944. gada 1. martā. Eskadriļu komandēja kapteinis Alfrēds Salmiņš. Tā paša gada 22. jūnijā tika saformēta 2. latviešu aviācijas eskadriļa ar 17 lidotājiem, 65 zemes personāla vīriem un 18 lidmašīnām, eskadriļu komandēja kapteinis Augusts Graudiņš. Jūnija beigās abas eskadriļas apvienoja 12. nakts kauju grupā (*Nachtschlachtgruppe 12*), saīsināti NSG-12, par komandieri ieceļot vācu kapteini Frerihu Rademaheru (*Rademacher*).⁸⁹ Jau maijā paredzēja formēt latviešu iznīcinātāju eskadriļu, tādēļ 10 lidotāji un skolas kursanti tika nosūtīti uz Vācijas iznīcinātāju lidotāju skolām, kur apguva moderno iznīcinātāju *Focke Wulf 190* vadīšanu. Paredzēto 3. eskadriļu kapteiņa Pētera Greiža vadībā neizveidoja, bet jaunus lidotājus un lidmašīnas sadalīja 1. un 2. eskadriļai.

1. eskadriļas kaujas darbība sākās marta beigās, izlidojot no Vecumu un Salas lidlaukiem Latgalē un bombardējot mērķus Pleskavas, Ostrovas, Opočkas rajonos un Dienvidigaunijā. Jūlijā abas eskadriļas veica kaujas lidojumus no Gulbenes, bet īpaši no Kalnciema lidlaukiem. NSG-12 kaujas darbības kulminācija bija 29. un 30. jūlijā, kad tā intensīvi bombardēja padomju karaspēka vienības Jelgavas apkārtnē. Augusta sākumā kaujas lidojumus veica gan no Kalnciema un Salaspils, gan arī Cēsu un Blomes lidlaukiem.

Jaunu posmu latviešu kara lidotājiem iezīmēja 1944. gada 10. augusta vācu gaisa spēku pavēlniecības pavēle par aviācijas leģiona "Latvija" (*Luftwaffen Legion Lettland*) izveidošanu.⁹⁰ Pavēlniecība plānoja leģionā iekļaut visu Grobiņas bāzi, izņemot lidlauku, NSG-12 triju eskadriļu sastāvā, formējamo latviešu iznīcinātāju eskadriļu un formējamo zenīrtartilērijas divizionu. Leģiona vadībā bija latviešu lidotāji, par leģiona komandieri iecēla pltn. J. Ruceli, par bāzes komandieri — majoru Aleksandru Tomasu, par NSG-12 komandieri — 1937. gada Latvijas labāko lidotāju pltn. Nikolaju Bulmani.⁹¹

Tomēr šīs pavēles un ieceres netika īstenotas. Grobiņas bāzē nekas nemainījās, latviešu virsnieki leģionu komandēja tikai uz papīra un visa reālā vadība joprojām atradās majora V. Endersa rokās. Tādēļ šķiet nepamatota un nekritiska dažu autoru pieeja, runājot kopumā par latviešu lidotāju vienībām *Luftwaffen* sastāvā, dot tām kopēju nosaukumu — Aviācijas leģions "Latvija".⁹² Latviešu lidotāji gan turpināja kaujas lidojumus no Kalnciema, Salaspils, Tukuma lidlaukiem, tomēr to kļuva aizvien mazāk hroniska benzīna trūkuma dēļ. Degvielas trūkums, kā arī vairāku igauņu un viena latviešu lidotāja dezertēšana uz Zviedriju izraisīja latviešu un igauņu aviācijas vienību

izformēšanu, kas sākās 7. oktobrī. Kapteinis Augusts Graudiņš savā apcerē atzīst, ka izformēšanas process bija rupjš, nedisciplinēts un krimināls, kurā oficiāli ieceltajiem latviešu komandieriem un pat ģenerālim R. Bangerskim nebija nekādas līdzrunāšanas.⁹³

Abas latviešu lidotāju eskadriļas laikā no 1944. gada 26. marta līdz 8. oktobrim kopā veica 4800 kaujas lidojumu. Latviešu lidotāju "ass" bija 1. eskadriļas lidotājs leitnants Teodors Ābrams, kura kontā bija 229 kaujas lidojumi. Otrās eskadriļas labāko lidotāju kontā bija ap 150 kaujas lidojumu. Karadarbības gaitā latviešu lidotāji zaudēja sešus lidotājus un sešas lidmašīnas.

Pēc aviācijas leģiona "Latvija" izformēšanas latviešu lidotāji nonāca Vācijā un Dānijā, kur lielākā daļa no viņiem turpināja dienestu dažādās zenīrtartilērijas vienībās, bet virkne virsnieku izgāja pārkvalifikācijas kursu. Latviešu iznīcinātāju piloti cīnījās vācu iznīcinātāju pulku sastāvā.

Gaisa spēku palīgi

Vācijas augstākajos varas centros Berlīnē — SS, Okupēto austrumu apgabalu ministrijas un hitlerjugenda vadībā — jau, sākot ar 1943. gada rudeni, tika spriests par latviešu jaunatnes mobilizēšanu gaisa spēku palīgos. Jauniešu nodošana 1. gaisa armijas rīcībā bija iecerēta kā pirmais posms daudz plašākā pasākumā. Tās galvenais stratēģiskais mērķis paredzēja latviešu jauniešu padarīšanu par "SS audzēkņiem", lai, izņemot tos no vietējo organizāciju un resoru pārziņas, bez ierobežojumiem varētu izmantot Lielvācijas aizstāvēšanai. Ieceres autors bija SS daļas vadītājs G. Bergers, to atbalstīja H. Himlers un A. Rozenbergs.

Vietējos vācu okupācijas varas orgānos šī ideja nekādu sajūsmu neizraisīja. Īpaši neskaidru nostāju ieņēma Ostlandes reihskomisārs H. Loze. Viņš norādīja uz latviešu jaunatnes mazo skaitu un uzskatīja, ka izpalīgiem nebūs lielas praktiskas nozīmes, kā arī pauda viedokli, ka jautājums jāizlemj vietējai latviešu pašpārvaldei. H. Lozi kaitināja arī tas, ka jautājuma izlemšanā viņa resoram nebija nekādas teikšanas. Taču principiāli jautājums jau bija izlemts Berlīnē, un tagad atlika tā realizāciju attiecīgi aranžēt.

Pašpārvaldes ģenerāldirektors O. Dankers 1944. gada aprīlī un maijā pretojās jaunatnes iesaukšanai gaisa spēku palīgos, minot kā galvenos šādus argumentus: Latvijā nav likuma, kas paredzētu nepilngadīgo iesaukšanu; zēnu iesaukšana atstātu graužošu morālu iespaidu uz latviešu sabiedrību;

latviešiem pienākumi ir tādi paši kā vāciešiem, bet tiesību — daudz mazāk; nevācu tautas karā piedalās uz brīvprātības pamata; jauniešu iesaukšana katastrofāli ietekmētu viņu izglītības procesu.

Iesaukšanas praktiskā organizēšana norisinājās no 1944. gada maija līdz augustam un ļoti kontraversi ir atspoguļota un vērtēta historiogrāfijā, kurā nosacīti varētu izdalīt divus virzienus. Pats O. Dankers, arī A. Silgailis, I. Kažociņš u. c. pārstāv informatīvi apoloģētisko virzienu, kura autori, sniedzot šķietami objektīvu informāciju, vienlaikus noklusē būtiskus avotus, demonizē vācu okupācijas varas rīcību, apoloģizē O. Dankera un Latviešu jaunatnes organizācijas rīcību, izvairoties dot tai politisku vērtējumu.⁹⁴ Spožu, avotos balstītu, reizē asu un nesaudzīgu gaisa palīgu akcijas sagatavošanas un realizācijas analīzi sniedz H. Biezais, uzsverot akcijas realizētāju morālo un politisko atbildību.⁹⁵

O. Dankera zīmētās gaisa spēku palīgu iesaukšanas akcijas pamattēzes viņa interpretācijā ir šādas: 1944. gada 26. maija apspriedē Berlīnē pie A. Rozenberga vācieši ar draudiem ir izspieduši no Latvijas pašpārvaldes vadītāja solījumu aicināt latviešu jauniešus brīvprātīgi iestāties gaisa spēku palīgos. 12. jūlijā šāds aicinājums arī ir publicēts. Brīvprātīgos palīgos ir iestājušies 3000 jauniešu. Ar to tad arī O. Dankera līdzdalība šai akcijā ir beigusies.⁹⁶ Grāmatas “Latviešu karavīrs Otrā pasaules kara laikā” autori šur tur ir spiesti O. Dankera viedokli koriģēt. Tiek dota miglaina norāde, ka 26. maijā O. Dankers ir apsolījis “spert piemērotus soļus”, ja brīvprātības kārtā netiks panākts vajadzīgais gaisa spēku palīgu skaits, un ka brīvprātīgi pieteikušos jauniešu skaits samazināts līdz 562, kā arī minēts O. Dankera parakstītais 1944. gada 27. jūlija rīkojums par 1927. gadā dzimušo jauniešu iesaistīšanu gaisa izpalīgos mobilizācijas kārtā, par ko pats O. Dankers nerunā.⁹⁷

Daudz pārliecinošāks un objektīvāks šķiet H. Biezā skatījums uz gaisa izpalīgu akciju. 26. maija apspriedē O. Dankers pēc savas iniciatīvas apsolīja veikt mobilizāciju. Protams, O. Dankera situācija bija neapskauzama, tomēr ar 1944. g. 12. jūlija aicinājumu un 27. jūlija rīkojumu vācieši panāca galveno — iespēju brīvi rīkoties ar tūkstošiem latviešu jauniešu un to, ka rīkojumu par nepopulāru, pat noziedzīgu akciju atkal bija parakstījis latviešu pašpārvaldes galva O. Dankers. 12. jūlija aicinājumā deklarētā 1928. gadā dzimušo iesaukšanas brīvprātība uzskatāma par kamuflāžu, un gan 1927. gadā, gan 1928. gadā dzimušos jauniešus būtībā mobilizēja (tiesa, nevar noliegt to, ka zināms skaits bija arī brīvprātīgo). O. Dankers atklāti meloja ASV kara tiesai, liecinot, ka tika iesaukti tikai Latvijas Jaunatnes organizācijas biedri, un nenorādot, ka tika

iesaukti arī 1928. gadā dzimušie un ka viņš pats jau 27. jūlijā parakstīja pavēli par 1927. gadā dzimušo iesaukšanu. O. Dankera ultrapatriotiskie aicinājumi 1944. gada 12. jūlijā “Kļūstiet un esiet sargi Latvijai!” brīdī, kad Sarkanā armija jau bija pie Jelgavas Vācijai zaudēta kara situācijā, bija melīgi un noziedzīgi. O. Dankers praktisko iesaukšanas realizāciju uzticēja Latvijas Jaunatnes organizācijai, kuras vadītāji gan par savu darbību jauniešu iesaistīšanā gaisa palīgos, gan par melīgajiem, noziedzīgajiem aicinājumiem ir līdzatbildīgi latviešu tautas priekšā.⁹⁸

1944. gada 30. jūnijā vācu gaisa spēku virspavēlniecības izdotie noteikumi reglamentēja jauniešu iesaistīšanu un darbību gaisa spēkos. Gaisa spēku palīgu iesaistīšana un darbība notiek tikai Latvijas robežās, viņi tiek pielīdzināti gaisa spēku civilpersonālam, uzsverot, ka gaisa spēku palīgi joprojām paliek skolēni un viņiem latviešu skolotāju vadībā ir jāturpina mācības.⁹⁹

Realitātē armijā iesaukto latviešu skolotāju un jaunatnes vadītāju iespējas kaut kā ietekmēt jauniešu audzināšanu un ikdienas dzīvi bija minimālas. Līdz 1944. gada 9. septembrim gaisa spēku palīgos iesauca 4139 jauniešus, no kuriem 3614 tika atzīti par derīgiem kalpošanai palīgdienestā. No tiem 2114 tūlīt nosūtīja zenīartilērijas pulka rīcībā Latvijā, bet ap 1500 ieskaitīja lidlauku apkalpes personāla apmācības bataljonā Rīgā.

Jau 1944. gada septembrī, pieņemot dažus papildinājumus 30. jūnija noteikumos, *Luftwaffe* vadība mainīja gaisa spēku palīga statusu, tuvinot to karavīra statusam (sodi par dezertēšanu, pases atņemšana). 22. septembra padomju aviācijas uzlidojums gaisa spēku palīgu mītnei pie Māras diķa prasīja vairāk nekā 40 zēnu dzīvības. 24. septembrī Rīgas gaisa spēku palīgi sāka ceļu uz Vāciju, nonākot Egeras gaisa spēku noietnē (Sudetijā). Līdz ar to tika pārkāpts viens no svarīgākajiem 30. jūnija noteikumu punktiem — par gaisa spēku palīgu darbību Latvijas teritorijā.

1944. gada novembrī Vācijā atradās 2000, bet Kurzemē 1500 gaisa spēku palīgu. Par viņu precīzu skaitu, izvietojumu un visām norisēm skaidra priekšstata šobrīd vēl nav. Latviešu pašpārvaldes faktiski vairs nebija, leģiona ģenerālspektoram R. Bangerskim gaisa spēku palīgi nebija pakļauti, latviešu sakaru virsnieki bija zaudējuši jebkādu kontroli par gaisa spēku palīgiem, un tie bija pilnīgi pakļauti vācu virsnieku un instruktoru patvaļai. A. Plensners gluži pamatoti norāda, ka izpalīgi bija visneaizsargātākā latviešu karavīru kategorija bez latviešu priekšniekiem un bez ģenerālspekcijas iespējām un tiesībām viņu stāvokli pārbaudīt.¹⁰⁰ Kurzemē palikušo gaisa spēku palīgu dzīves un dienesta apstākļi bija daudz labāki.

Bojā gāja ap 887 latviešu gaisa spēku palīgiem jeb 25 procenti no kopskaita.

Okupēto austrumu apgabalu ministrijas nodomu — iesaistīt 400 latviešu meiteņu gaisa spēku palīgos Latvijā straujās militārās situācijas maiņas dēļ nebija iespējams īstenot. To realizēja jau Vācijā, iesaucot gaisa spēku palīgdienestā ap 1000 latviešu meiteņu un sieviešu vecumā no 13 līdz 33 gadiem, galvenokārt no bēgļu vai darba dienesta.¹⁰¹ Arī latviešu gaisa spēku palīdzes atradās nožēlojamā situācijā, un daudzi viņu darbības aspekti vēl ir maz pētīti.

H. Biezais secina, ka gaisa spēku palīgi mira bezjēdzīgā nāvē un “latviešu skolnieku iesaukšana Hitlera armijā ir smagākais noziegums, ko Dankers un ģenerāldirektori ir nodarījuši latviešu tautai”¹⁰².

Atsevišķi formējumi un vienības.

Robežsargu pulki

1944. gada janvārī augstākais SS un policijas vadītājs Ostlandē F. Jekelns 27. janvārī pieprasīja ģenerālim R. Bangerskim, lai viņš iesauc vēl 20 000 vīru. Latviešu pašpārvalde tam piekrita, un 5. februārī izdeva O. Dankera parakstītu rīkojumu par 1906.–1914. gadā dzimušo vīru iesaukšanu. No iesauktajiem F. Jekelns pavēlēja saformēt sešus robežapsardzības pulkus. Trīs no šiem pulkiem izveidoja Rīgā, bet pa vienam pulkam saformēja Tukumā, Kuldīgā un Kandavā. 5. februāra rīkojumā tika noteikts, ka iesaukšana robežsargu pulkos ir dienests Latvijas robežu aizsargāšanai un pēc saspīlējuma izbeigšanās iesauktie tiks atlaisti mājās.¹⁰³ Taču sakarā ar smago situāciju frontē robežapsardzības pulkus izmantoja kā leģiona 15. un 19. divīzijas un arī vācu vienību rezervi. Gan šis apstāklis, gan arī tas, ka pulki bija vāji apmācīti un apbruņoti, turklāt visai bieži tie tika sadalīti starp vācu vienībām un dažkārt uz fronti nosūtīti bez saviem latviešu komandieriem, ievērojami demoralizēja robežapsardzības pulkus. Masveidā bija izplatīta dezertēšana un latviešu karaspēka daļām vācu armijas sastāvā tādas netipiskas parādības kā nepakļaušanās komandieru pavēlēm, patvaļa.

1. latviešu robežapsardzības pulks kalpoja galvenokārt par formēšanās rezervi 19. divīzijai. 1944. gadā atgriežoties no frontes, pulks bija sarucis līdz 54 kareivjiem un virsniekiem un jūlija vidū tika izformēts. 2. latviešu robežapsardzības pulks izgāja vissmagāko cīņu ceļu, martā cīnoties pie Veļikajas upes, jūlijā smagās kaujās pie Daugavpils, bet septembrī pie Iecavas. Pulku

izformēja 1944. gada oktobrī. 3. latviešu robežapsardzības pulka 800 karavīrus piekomandēja vācu vienībām Lietuvas teritorijā. Pārējā pulka daļa jūlijā sākumā cīnījās pie Zilupes un tika pakļauta 15. divīzijai. Septembrī pulka atliekas nosūtīja uz Dancigu vai pievienoja 19. divīzijai. 4. latviešu robežapsardzības pulks 1944. gada jūlijā cīnījās pie Daugavpils. Augustā pulku izformēja, daļu karavīru pievienojot 5. robežapsardzības pulkam. 5. latviešu robežapsardzības pulks, ciešot lielus zaudējumus, jūlijā piedalījās kaujās pie Daugavpils, augustā aizstāvēja Rīgu un vēlāk cēla nocietinājumus pie Lielvārdes. 6. robežapsardzības pulks vācu vienību pakļautībā karoja Augšzemē un 17. augustā tika izformēts. Pavisam sešos robežapsardzības pulkos ietilpa vairāk nekā 12 000 vīru.¹⁰⁴

Būvpulki. 1944. gada septembrī pēc F. Jekelna pavēles Dundagas apkārtnē savāca visas kaujas darbībā neiesaistītās latviešu policijas vienības. Oktobra sākumā tās pārsūtīja uz Vāciju un no 10 000 vīru izveidoja piecus būvpulkus — četrus no tiem Tornas (Toruņas) apkārtnē Polijā. Šos pulkus galvenokārt izmantoja nocietinājumu veidošanas un ierakumu rakšanas darbos. 1944. gada novembrī pēc reorganizācijas viņus sauca par “Ieroču SS latviešu lauku papildinājumu depo”, vēlāk pārformējot izveidoja vairākus ieroču grenadieru pulkus. Neraugoties uz lepno nosaukumu, tie joprojām palika neapbruņoti, ļoti slikti apgādāti, pusbadā esoši būvpulki. Sarkanajai armijai uzbrūkot, 1945. gada janvārī būvpulki cieta lielus zaudējumus. No būvpulku sastāva izveidoja pulkvežleitnanta Nikolaja Rusmaņa komandēto “Rusmaņa kaujas grupu” 2500 vīru sastāvā, ko 12. aprīlī kuģos pārveda uz Kurzemi krastu apsardzībai un leģiona 19. divīzijas rezervei.¹⁰⁵ Karam beidzoties, kaujas grupa nonāca padomju gūstā. Aprīlī Štetīnes (Ščecinas) apkārtnē būvpulki vēlreiz cieta smagus zaudējumus, tomēr lielākajai daļai būvpulku vīru Štetīnes un Vismāras apkārtnē izdevās padoties Rietumu sabiedrotajiem.

Būvbataljoni. 1944. gada vasarā leģiona ģenerālinspektors R. Bangerskis ierosināja no Latvijas pilsoņiem formēt būvbataljonus. Ar F. Jekelna piekrišanu bataljonus veidoja no ieslodzītajiem, kas par viegliem pārkāpumiem bija ievietoti Salaspils koncentrācijas nometnē un citās ieslodzījumu vietās. 1944. gada vasarā un rudenī saformēja deviņus latviešu būvbataljonus un sadalīja dažādām vācu sapieru vienībām kā darbaspēku. 1945. gada sākumā visos deviņos būvbataljonus kopā bija ap 2600 vīru. Būvbataljoni ietilpa vācu 16. un 18. armijas sastāvā, kas no 1944. gada rudens cīnījās Kurzemē.

Sapieru bataljons. 1943. gada pavasarī tika izveidots 672. latviešu sapieru bataljons, kurā tika iekļauta arī viena vietējo krievu rota. Bataljons veica sapieru darbus un piedalījās kaujās gan Krievijā, gan Latvijā, beidzot savas gaitas Kurzemē. 1945. gada janvārī bataljonā vairs bija tikai apmēram 300 vīru.

Vācu armijas izpalīgi (*Hilfswillige der Wehrmacht*)

1943. un 1944. gadā mobilizācijas gaitā vācu armijā iesauca latviešu izpalīgus, kuru skaitu literatūrā vērtē no 23 000 līdz 27 000.¹⁰⁶ Šos izpalīgus, sadalot sīkākās grupiņās, izmantoja Austrumu frontē vācu armijas vienībās nocietinājumu veidošanas un saimnieciskos darbos. Taču, pārdislocējot vācu karaspēka vienības, daļa izpalīgu nonāca Vācijā un Rietumu frontē. 1944. gadā, lai celtu izpalīgu cīņas sparū, viņus pārdēvēja par karaspēka cīņas izpalīgiem (*Kamphelfer der Wehrmacht*). Vēlāk daudzus no "kamphelferiem" iesaistīja arī aktīvās kaujas vienībās. 1944. gada septembrī latviešu izpalīgu skaits vācu sauszemes spēkos bija apmēram 12 000 vīru. Bez latviešu komandieriem, ar nepietiekamām vācu valodas zināšanām, izkaisīti neskaitāmās vācu armijas vienībās izpalīgi bija beztiesiskā situācijā. Ļoti aptuvenās statistikas un uzskaites dēļ daudzu vācu armijas izpalīgu liktenis līdz pat šai dienai ir nezināms vai neskaidrs.

Gaisa spēku izpalīgi (*Kamphelfer der Luftwaffe*). 1944. gada vasaras mobilizācijas rezultātā Latvijā frontes dienestam noderīgie 5543 iesaucamie nonāca *Luftwaffe* rīcībā un kļuva par gaisa spēku izpalīgiem. Sākotnēji bija iecerēts, ka gaisa spēku izpalīgi kompaktās grupās tiks izvietoti katrā 1. gaisa armijas divīzijā ar vienu latviešu aprūpes virsnieku, kura pārziņā būs vairāki simti izpalīgu. Tomēr tas netika īstenots. Nesekmīgi bija arī latviešu leģiona ģenerālinspektora ģenerāļa R. Bangerska centieni panākt, lai gaisa spēku izpalīgi darbotos tikai Austrumu frontē.¹⁰⁷ Atbildīgie vācu gaisa spēku ģenerāļi aizbildinājās, ka starp SS un gaisa spēkiem nepastāv nekāda vienošanās par latviešu izmantošanu vienā frontē un dienesta vietas izvēle paliek gaisa spēku vadības ziņā.

Lielākā daļa gaisa izpalīgu nonāca Vācijā aviācijas vienībās, gaisa spēku bāzēs un apgādes vienībās, kā arī vācu izpletņlēcēju vienībās Itālijā. Daudzi izpalīgi tika nogalināti kaujās, citi nonāca Rietumu sabiedroto vai padomju gūstā.

4. LATVIEŠU NACIONĀLIE FORMĒJUMI SARKANAJĀ ARMIJĀ

Latviešu daļas padomju–vācu kara sākumā

Latviešiem teritoriālajā korpusā neuzticējās. Sākoties karam, daļu latviešu karavīru atvaļināja no korpusa.* Par to, ka 24. teritoriālā korpusa vadība baidās no latviešiem, LK(b)P CK Kara daļas vadītājs Eduards Kusins 2. jūlijā ziņoja J. Kalnbērziņam: “Sakarā ar latviešu demobilizāciju noskaidrojās šāda aina. Kad latviešu daļas saņēma pavēli doties uz fronti, visi sarkanarmieši mundri sagatavojās pārgājienam. Taču pirms izešanas tika sarīkota krievu komandējošā sastāva un politvadītāju slepena sapulce bez latviešu piedalīšanās un pieņemts lēmums par korpusa izformēšanu.

Jau gājiena laikā sākās latviešu piespiedu atvaļināšana, t.i., sarkanarmiešiem latviešiem atņēma šautenes un dzina mežā...”¹⁰⁸ Arī J. Kalnbērziņš 1941. gada 3. augustā ziņojumā Ziemeļrietumu frontes kara padomei norādīja uz nepamatotām bailēm no latviešiem.¹⁰⁹ Tomēr nevar teikt, ka šīs bailes bija nepamatotas. Liela daļa 24. korpusa karavīru nevēlējās karot padomju pusē. Daudzi dezertēja, turklāt masveidā. Acīmredzot, kopā ar korpusu atkāpās visai neliels skaits latviešu, taču precīzi nav iespējams noteikt, cik viņu bija. Korpusa 183. divīzija atkāpās Pleskavas, pēc tam Novgorodas virzienā, 181. divīzija — Puškinskije Gori virzienā un jūlija sākumā piedalījās kaujās pie Veļikajas upes. Atkāpšanās kaujās daudzi karavīri gāja bojā. Augustā korpusa tika izformēts Staraja Rusas apkaimē, bet dzīvi palikušie Latvijas pilsoņi tika nosūtīti uz Nižņijnovgorodas apkaimē izvietotajām Gorohovecas nometnēm, kur ar PSRS Valsts Aizsardzības komitejas 1941. gada 3. augusta pavēli sāka formēt 201. latviešu strēlnieku divīziju.

Karam sākoties, abas Latvijas Jūras spēku zemūdenes nogremdēja, bet karakuģi (traleri) “Virsaitis”, “Viesturs”, “Imanta” mīnēja Irbes jūras šaurumu un Rīgas jūras līci, kā arī konvojēja kuģus. “Virsaitis” un “Imanta” tika nogremdēti jau 1941. gadā, bet “Viesturs” turpināja piedalīties kaujas operācijās Somu jūras līcī līdz kara beigām, tāpat kā velkonis “Artilērists”.

* Jāatzīmē, ka Latvijā kara sākumā nenotika mobilizācija Sarkanajā armijā. Korpusa karavīru atvaļināšana, acīmredzot, balstījās uz Sarkanās armijas politvadītāja Ļeva Mehliša pavēli, kas paredzēja atvaļināt no bruņotajiem spēkiem neuzticamos elementus, tajā skaitā baltiešus.

1941. gada 24. jūnijā PSRS Tautas komisāru padome pieņēma lēmumu par iznīcinātāju bataljonu veidošanu, lai cīnītos ar pretinieka diversantiem. Bataljonus formēja partijas un komjaunatnes orgāni, un tie bija pakļauti Iekšlietu tautas komisariātam. Latvijā kā iznīcinātāju bataljoni tika atjaunoti nesen izformētie strādnieku gvardes bataljoni, saglabājot veco nosaukumu. Sākot ar 5. jūliju, strādnieku gvardes bataljoni un dažas miliču vienības atkāpās uz Igaunijas teritoriju. Latvijas kompartijas CK 15. jūlijā strādnieku gvardi un milicijas vienības nodeva 8. armijas rīcībā.¹¹⁰ Daļa strādnieku gvardu un miliču (apmēram 900 vīru) komandiera Augusta Žūņa un komisāra Eduarda Liberta (Latvijas komjaunatnes 1. sekretāra) vadībā atkāpās Vīlandes un vēlāk Piltsamā virzienā. No šīm vienībām 18. jūlijā izveidoja 1. latviešu strādnieku pulku un iekļāva 8. armijas 10. divīzijā. Pulkam pievienoja arī Valmieras atsevišķo iznīcinātāju bataljonu. Pulks cīnījās Tiri, Paides un Tapas rajonā. Vēlāk pulku nosūtīja uz Tallinu, un 28. augustā tas piedalījās kaujās pie Keilas un Nimmes.

Liela daļa Latvijas iznīcinātāju bataljonu atkāpās uz Tartu apriņķi. Šķiet, ka šīs vienības bija stipri demoralizētas, partijas funkcionāriem un karavīriem tikai ar grūtībām izdevās tās apturēt un izveidot 2. latviešu strādnieku pulku (aptuveni 800–900 vīru). Vienošanas par tā izveidošanu 15. jūlijā parakstīja Igaunijas kompartijas Tartu apriņķa komitejas 1. sekretārs Eduards Avalds, IKP CK pārstāvis Aleksejs Kurma, LKP CK sekretārs Žanis Spure un Tautas komisāru padomes priekšsēdētāja vietnieks Roberts Ķīsis.¹¹¹ Pulks piedalījās smagās kaujās uz ziemeļiem no Tartu, pēc kurām tam tika pievienots Jelgavas iznīcinātāju bataljons. Pēc šīm kaujām pulks atkāpās gar Peipusa ezeru Somu jūras līča virzienā, pēc tam gar līča krastu Ļeņingradas virzienā. Līdz augusta beigām pulks piedalījās kaujās Igaunijā, pēc tam līdz oktobra beigām — Ļeņingradas pievārtē, ciešot ļoti smagus zaudējumus. 30. oktobrī, kad 2. pulks tika izformēts (augusta beigās to pārformēja par 11. strēlnieku divīzijas 76. pulku), ierindā palika tikai 167 karavīri.¹¹² Bez šīm vienībām bija arī Valmieras iznīcinātāju bataljons 320 cilvēku sastāvā, ko saformēja Narvas apkaimē. Kopumā Igaunijā bija ap 2400 Latvijas iznīcinātāju bataljonu kaujinieku.¹¹³ Kaujas Igaunijas teritorijā bija sīvas, latviešu iznīcinātāju bataljoni cieta smagus zaudējumus, daudzi krita gūstā, piemēram, viens no vadošajiem Latvijas komjaunatnes darbiniekiem pagrīdē un Spānijas pilsoņu kara dalībnieks Kārlis Rozenbergs, smagi ievainots, krita gūstā un mēnesi vēlāk tika nošauts. Taču jāteic, ka latviešu strādnieku gvardi izraisīja neapmierinātību igauņu komunistos sakarā ar huligānismu, laupīšanām, nelikumīgām rekvizīcijām, piemēram, Jēgevas apkaimē.¹¹⁴ Tomēr to varēja izskaidrot ar faktu, ka viņi bija spiesti nodarboties ar pašapgādi. Vēlāk abu pulku karavīri tika iekļauti 201. latviešu strēlnieku divīzijā.

Latviešu strēlnieku divīzijas

Latvijas kompartijas vadības un LPSR valdības lūgums atļaut Sarkanās armijas sastāvā organizēt latviešu strēlnieku divīziju rada atbalstu, un jau 1941. gada 3. augustā Valsts Aizsardzības komiteja pieņēma lēmumu par latviešu strēlnieku divīzijas dibināšanu, iekļaujot to Ziemeļrietumu frontes sastāvā.¹¹⁵ Nenoliedzami, lēmums par divīzijas izveidošanu bija vērā ņemams Latvijas PSR funkcionāru panākums, kas deva tiem papildu leģitimitāti Maskavas skatījumā, kura bija vairāk nekā nepieciešama, ņemot vērā haotisko, slikti organizēto evakuāciju, kā arī to, ka latvieši kara sākumā visai uzskatāmi bija parādījuši savu negatīvo attieksmi pret padomju okupāciju. Tajā pašā laikā tas bija visai izdevīgi Sarkanās armijas vadībai, kam bija ārkārtīgi nepieciešams izmantot visas iespējamās cilvēku rezerves, tomēr tā neuzticējās baltiešiem, bet baltiešu koncentrēšana nacionālajās karaspēka daļās ļāva viņus vieglāk kontrolēt.

Tā kā evakuētie Latvijas iedzīvotāji bija izmētāti pa visdažādākajiem PSRS reģioniem, uz šiem reģioniem nosūtīja īpašus LKP CK un valdības pilnvarotos, lai organizētu pieteikšanos divīzijā. Vairumu 201. divīzijas karavīru sākotnēji veidoja Latvijas pilsoņi — ne tikai aktīvi komunisti un viņu atbalstītāji, kas paši bija atkāpušies līdz ar Sarkanā armiju, bet arī ebreji, kas bija devušies prājām no Latvijas, baidoties no nacistiem, un cilvēki, kas aiz frontes līnijas bija nokļuvuši nejaušības dēļ vai arī piespiedu kārtā — tirdzniecības flotes jūrnieki, dzelzceļnieki u. c. Tā kā skaitļi par kopējo iedzīvotāju skaitu, kas bija evakuējušies uz padomju aizmuguri, ir visai pretrunīgi, grūti noteikt, cik no evakuētajiem bija iesaukuma vecumā. Vismaz sākumā lielu daļu divīzijas karavīru veidoja brīvprātīgie (pirmajā sastāvā gandrīz 70 procenti),¹¹⁶ vēlāk arvien lielāka nozīme bija kārtējai mobilizācijai.

Divīzija pamatos bija saformēta jau 1941. gada septembra sākumā, kad tajā bija 10 tūkstoši karavīru. 12. septembrī divīzija nodeva zvērestu. 201. divīzija sastāvēja no trijiem strēlnieku pulkiem (92., 122., 191.), 220. artilērijas pulka, 10. atsevišķā sakaru bataljona un dažām citām speciālajām apakšvienībām.¹¹⁷

Pēc apmācībām divīziju decembra sākumā nosūtīja uz fronti, lai tā piedalītos Sarkanās armijas uzbrukumā ar mērķi atsviest vācu karaspēku no Maskavas. Latviešu divīzija piedalījās kaujās Rietumu frontes 33. armijas sastāvā pie Narofominskas. Šeit vācu 4. armijas karaspēks bija labi nocietinājies, turklāt skaita un bruņojuma ziņā tas stipri pārspēja uzbrūkošās padomju karaspēka daļas. Kaujās pie Maskavas 201. divīzija cieta ļoti smagus zaudējumus. Tika

nogalināti un ievainoti 55 procenti divīzijas karavīru.¹¹⁸ Pēc Maskavas kaujām divīzija piedalījās ne mazāk smagās kaujās 1942. gada ziemā, pavasarī un vasarā Demjanskas apkaimē un pie Staraja Rusas. 1942. gada oktobrī divīzijai tika piešķirts gvardes divīzijas nosaukums, un to pārdēvēja par 43. latviešu strēlnieku gvardes divīziju. Gvardes nosaukums tika piešķirts kā pagodinājums vienībām, ko atzina par izcilākajām un varonīgākajām.

Lielo zaudējumu dēļ latviešu, kā arī citu tautību Latvijas iedzīvotāju īpatsvars divīzijā aizvien saruka, un tajā arvien lielāks kļuva Krievijā un citās PSRS republikās dzīvojošo latviešu, kā arī nelatviešu skaits. 1942. gada 25. septembrī J. Kalnbērziņš un V. Lācis ziņojumā Ziemeļrietumu frontes pavēlniekam Semjons Timošenko sūdzējās, ka “ar katru dienu papildināt Latviešu divīziju mums kļūst arvien grūtāk, jo visi no Latvijas PSR evakuētie karadienestam derīgie pilsoņi atrodas divīzijā vai rezerves pulkā”¹¹⁹.

1942. un 1943. gadā Latvijas vadības pārstāvji izteica priekšlikumus ļaut mobilizēt nometnēs ieslodzītos un izsūtītos Latvijas pilsoņus, taču šķiet, ka tie nerada PSRS iekšlietu tautas komisāra Lavrentija Berijas atsaucību.¹²⁰ Lielāks Latvijas iedzīvotāju īpatsvars visu kara laiku bija 1. latviešu bumbvedēju aviācijas pulkā, ko sāka veidot 1943. gada martā. Pulks bija vienīgā nacionālā aviācijas daļa Sarkanajā armijā. Kopš 1944. gada janvārā 2. Baltkrievijas frontes sastāvā darbojās 1591. zenīrtartilērijas pulks, kas piedalījās karadarbībā Baltkrievijā, Austrumprūsijā un Polijā.

1944. gada jūnijā — īsi pirms padomju karaspēka ienākšanas Latvijas teritorijā — izveidoja 130. latviešu strēlnieku korpusu, kurā ietilpa jau minētā 43. gvardes divīzija un uz Rezerves pulka bāzes izveidotā 308. latviešu strēlnieku divīzija. To beidza formēt 7. jūlijā, un vairākums — 52,2 procenti — karavīru bija krievi, latvieši — 35 procenti (liela daļa no tiem PSRS dzīvojošie latvieši, nevis Latvijas pilsoņi), pārējās tautības (pārsvarā ebreji un tatāri) — 12,8 procenti.¹²¹ 1944. gada 18. jūlijā 43. divīzija pārgāja Latvijas robežu. Korpusa zaudējumi kaujās Latvijas teritorijā bija vērā ņemami. No 1944. gada 1. augusta līdz 20. augustam 43. divīzijā bija no ierindas izsisti 1906, bet 308. divīzijā — 2433 karavīri.¹²²

Mobilizācija Sarkanajā armijā, kas austrumu rajonos sākās jau jūlija beigās, bet Rīgā — 3. novembrī, iesaucot 1895.–1926. gadā dzimušos, visai būtiski mainīja korpusa karavīru sastāvu. Tā 1944. gada oktobra vidū 308. divīzijā latviešu bija jau 60 procenti, bet 1945. gada marta beigās — 83,4 procenti, savukārt 43. divīzijā latviešu īpatsvars bija palielinājies no 40 procentiem līdz 60–90 procentiem dažādās divīzijas daļās.¹²³ Latviešu strēlnieku korpus

piedalījās cīņās Kurzemē, dažkārt strēlniekiem nācās cīnīties pret Latviešu leģiona vienībām, nereti bija gadījumi, kad abās frontes pusēs viens pret otru cīnījās vienas ģimenes locekļi, kas bija mobilizēti abās karojošajās armijās.

Latviešu vienība padomju armijas sastāvā Latvijas teritorijā turpināja pastāvēt arī pēc kara — gan vairs ne kā korpuss, bet gan kā divīzija — līdz 1956. gadam.

Neraugoties uz to, ka mobilizācija vācu armijā jau bija izsmēlusi iesaucamo rezerves, iesaukšana Sarkanajā armijā, kas sākās uzreiz pēc attiecīgā apriņķa atbrīvošanas no vācu karaspēka, bija visai efektīva, kaut gan visai liels bija arī dezertieru skaits. Pavisam līdz kara beigām, proti, līdz 1945. gada 1. jūnijam, Latvijas teritorijā padomju karaspēkā mobilizēja 57 422 cilvēkus (no tiem 53 222 1908.–1925. gadā dzimušos karaklausībai pakļautos un 4200 1926. gadā dzimušos jauniesaucamos),¹²⁴ taču daudzi tika nosūtīti ne tikai uz 130. korpusu, bet arī uz citām padomju armijas daļām. Zaudējumi bija ārkārtīgi lieli, jo mobilizētos nereti sūtīja uz fronti neapmācītus un slikti apbruņotus. Tā 1945. gada janvārī Latvijas kara komisariāti saņēma 1999 nāves ziņas, martā — 1846, aprīlī — 2283, maijā — 1233, jūnijā — 688, jūlijā — 336, augustā — 296, septembrī — 231, oktobrī — 325, novembrī — 206.¹²⁵ Nāves ziņas par hospitāļos mirušajiem pienāca arī vēlāk. Mobilizētie bija pazuduši bez vēsts. Abās frontes pusēs latviešu izlieto asiņu cena bija nesamērojami augsta.

Atsauces

- ¹ *Strods H.* Sarkanarmijas haotiskā atkāpšanās no Latvijas (1941. gada 22. jūnijs–5. jūlijs) // Latvijas Okupācijas muzeja gadagrāmata 2001: Nācija gūstā. — Rīga, 2002, 54.–56. lpp.
- ² Turpat, 91. lpp.
- ³ *Kangeris K.* Latvija un tās iedzīvotāji trešā reiša plānos un okupācijas varā (1941.–1945. g.). Publikāciju kopa. Promocijas darba kopsavilkums. — Rīga, 2002, 9.–10. lpp.
- ⁴ Turpat, 10. lpp.
- ⁵ *Kangeris K.* Policijas struktūras Latvijā vācu okupācijas laikā (1941–1945) // Okupētā Latvija 20. gadsimta 40. gados (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 16. sēj.). — Rīga, 2005, 285.–289. lpp.
- ⁶ Turpat, 293. lpp.
- ⁷ *Ezergailis A.* Holokausts vācu okupētajā Latvijā 1941–1944. — Rīga, 1999, 190.–191. lpp.
- ⁸ *Unāms Ž.* Karogi vējā. Kara laika atmiņas. 1. sēj. — Aiova, 1969, 127. lpp.
- ⁹ *Kangeris K.* Policijas struktūras Latvijā vācu okupācijas laikā., 298.–299. lpp.
- ¹⁰ *Kangeris K.* Policijas bataljonu izveidošanas otrā fāze — “lielervēšanas” akcija. 1942. gada februāris–septembris // Okupācijas režīmi Latvijā 1940.–1959. gadā (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 10. sēj.). — Rīga, 2004, 282.–283., 316. lpp.

- ¹¹ *Kangeris K.* Latviešu policijas slēgtās vienības — *Lettische Schutzmannschafts-Bataillone*: pētniecības problēmas un bataljonu formēšanas priekšvēsture // Holokausta izpētes problēmas Latvijā (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 2. sēj.). — Rīga, 2001, 204. lpp.
- ¹² *Kangeris K.* Policijas struktūras Latvijā vācu okupācijas laikā..., 302. lpp.
- ¹³ *Kangeris K.* Latviešu policijas bataljoni lielajās partizānu apkarošanas akcijās 1942. un 1943. gadā (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 13. sēj.). — Rīga, 2004, 332. lpp.
- ¹⁴ Turpat, 338.–341. lpp.
- ¹⁵ Turpat, 345.–346. lpp.
- ¹⁶ Turpat, 349. lpp.
- ¹⁷ *Ezergailis A.* Holokausts vācu okupētajā Latvijā 1941.–1945. — Rīga, 1999, 372.–374. lpp.
- ¹⁸ Turpat, 375.–377. lpp.
- ¹⁹ *Jēkabsons Ē., Neiburgs U., Zellis K.* Latviešu karavīri Vācijas militārajā dienestā Polijā 1942.–1945. gadā // Okupācijas režīmi Latvijā 1940.–1956. gadā (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 7. sēj.). — Rīga, 2002, 192.–204. lpp.
- ²⁰ Turpat, 204.–208. lpp.
- ²¹ Turpat, 182.–185. lpp.
- ²² *Kangeris K.* Nacionālsociālistiskās Vācijas militārajos formējumos iesaistītie Latvijas iedzīvotāji: skaita problēma // Latvijas Kara muzeja gadagrāmata. — Rīga, 2000, 139. lpp.
- ²³ *Kangeris K.* Piezīmes pie jautājuma kompleksa “Latviešu leģions”// Latviešu leģions. Varoņi, nacisti vai upuri? — Rīga, 1998, 118. lpp.
- ²⁴ *Kangeris K.* Nacionālsociālistiskās Vācijas militārajos formējumos iesaistītie Latvijas iedzīvotāji, 137. lpp.
- ²⁵ Vienā no jaunākajiem pētījumiem par Latviešu leģionu minēts, ka Otrā pasaules kara gados krita apmēram 30 000–50 000 Vācijas bruņotajos spēkos iekļauto latviešu karavīru. — *Neiburgs U.* Latviešu leģiona izveidošana // Latviešu leģionāri. Latvian Legionnaires, 15. lpp.
- ²⁶ LVVA, P-1018. f., 1. apr., 2. l., 1.–2. lp., Der Generalkommissar in Riga an den Reichskommissar für Ostland, 19. Juni 1943.
- ²⁷ Turpat, 30. lp., Regierungsrat Trampedach. Bericht über die politische Lage in Lettland, 16. August 1941.
- ²⁸ BA — B, NS 19/3500, S.53, Stahlecker W. — Heydrich R., 25th Januar 1942.
- ²⁹ *Michaelis R.* Esten in der Waffen – SS : Die 20. Waffen – Grenadier – Division der SS (estnische Nr.1). — Berlin, 2000, S. 22.
- ³⁰ Turpat.
- ³¹ *Neulen H.W.* An der deutscher Seite. Internationale Freiwillige von Wehrmacht und Waffen – SS. — München, 1985, S. 54.
- ³² Sk.: *Feldmanis I.* Latviešu un citu nevācu tautību ieroču SS vienības Otrajā pasaules karā..., 339. lpp.
- ³³ Latvijas suverenitātes ideja likteņgriežos..., 59.–68. lpp.
- ³⁴ Turpat, 69. lpp.
- ³⁵ Piemēram, vēstulē H. Himleram 1942. gada 11. decembrī SS galvenās valdes vadītājs grupenfīrers Gotlobs Bergers pieminēto Zemes pašpārvaldes iesniegumu, kurā runa bija par iespēju izveidot 100 000 vīru lielu latviešu armiju, nosauca “par pilnīgi nederīgu” un noraidīja kā ļoti bīstamu. — BA-B, NS 19/382, S.249, Berger G. — Himmler H., 11. Dezember 1942.

- ³⁶ R. Langes ziņojums RSHA ceturtajai pārvaldei. 1943. gada 1. aprīlis // Latvijas suverenitātes ideja liktengrīžos..., 108. lpp.
- ³⁷ *Kangeris K.* Piezīmes pie jautājuma kompleksa "Latviešu leģions", 113. lpp. Pēc U. Neiburga rīcībā esošās informācijas, 2. motorizētās SS brigādes rindās bija iesaistīti trīs latviešu kārtības dienesta bataljoni, kurus 1943. gada 8. februārī "apvienoja vienkopus un piešķīra tiem "Latviešu SS brīvprātīgo leģiona" nosaukumu". — *Neiburgs U.* Latviešu leģiona izveidošana, 14. lpp.
- ³⁸ *Lācis V.* Latviešu zemes un tautas vēsture. — Rīga, 2006, 453. lpp.
- ³⁹ Bundesarchiv — Militärarchiv Freiburg (turpmāk — BA-MA), RS 3–19, S.1, Lettischer Fürsorgeverein "Daugavas Vanagi": Lettische SS – Freiwilligen – Legion, 21st November 1968.
- ⁴⁰ Viena no 1907. gadā pieņemtajām Hāgas starptautiskajām konvencijām aizliedza okupētājvalstīm mobilizēt iekaroto zemju iedzīvotājus.
- ⁴¹ BA-B, R 6/5, S. 22, Der Sitzung der Lettischen Selbstverwaltung und der Führung des Generalkommissariats, 29. Januar 1943.
- ⁴² Turpat, 25. lpp.
- ⁴³ Turpat.
- ⁴⁴ *Lācis V.* Latviešu zemes un tautas vēsture, 451. lpp.
- ⁴⁵ Tēvija, 1943, 11. marts.
- ⁴⁶ *Dankers O.* Lai vēsture spriež tiesu. — Toronto, 1965, 118. lpp.
- ⁴⁷ *Wegner B.* Hitler's politische Soldaten: Die Waffen-SS. — Paderborn, 1985, S. 315.
- ⁴⁸ Tēvija, 1943, 29. marts.
- ⁴⁹ *Kangeris K.* Piezīmes pie jautājuma kompleksa "Latviešu leģions", 115. lpp.; Latviešu leģionāri. Latvian Legionnaires, 15. lpp.
- ⁵⁰ Sk.: *Feldmanis I.* Latviešu un citu nevācu tautību ieroču SS vienības Otrajā pasaules karā: kopīgais un atšķirīgais, 172. lpp.; *Neiburgs U.* Latviešu leģiona izveidošana, 14. lpp.
- ⁵¹ *Kangeris K.* Piezīmes pie jautājuma kompleksa "Latviešu leģions", 115. lpp.
- ⁵² Latviešu leģions PSRS Valsts drošības tautas komisariāta vērtējumā — 1943. gads // Latviešu leģions. Varoņi, nacisti vai upuri? — Rīga, 1998, 107.–108. lpp.
- ⁵³ R. Korkena iekšējais ziņojums augstākajai priekšniecībai // Latviešu leģions, 104. lpp.
- ⁵⁴ *Neiburgs U.* Latviešu leģions — pagātne un mūsdienas, 103. lpp.
- ⁵⁵ BA — B, R 92/1148, S.1, Der Generalkommissar in Riga O. Drechsler an den Reichskommissar für das Ostland H. Lohse, 23. Juni 1943.
- ⁵⁶ *Kangeris K.* Piezīmes pie jautājuma kompleksa "Latviešu leģions", 117. lpp.
- ⁵⁷ *Kangeris K.* Nacionālsociālistiskās Vācijas militārajos formējumos iesaistītie Latvijas iedzīvotāji..., 147. lpp.
- ⁵⁸ *Skujiņš Z.* Sarunas ar jāntārpiņiem (no bezmiega melnrakstiem). — Rīga, 1992, 98. lpp.
- ⁵⁹ BA — B, R 90/115, S. 1, Bericht des Kommandeurs der Sicherheitspolizei und des SD Lettland, 1. August 1943.
- ⁶⁰ Sk.: Tēvija, 1944, 15. septembris.
- ⁶¹ BA — B, NS 19/1506, S.1, Schreiben des Chefs des SS Hauptamtes an den Reichsführer SS und Chef der deutschen Polizei, 13th Juni 1944.
- ⁶² Cit. pēc: *Neulen H. W.* An der deutscher Seite..., S. 294.
- ⁶³ *Kalme G.* Latvijas "baigā gada" pieredze — Latviešu leģiona veidošanas veicinātāja // Latvijas Vēsture. Jaunie un jaunākie laiki, 2001, 3. nr., 106. lpp.
- ⁶⁴ BA — B, R 90/2, S. 2, Der Reichskommissar für Ostland. Abteilung I Politik. An den Reichsminister für die besetzten Ostgebiete, 26. Oktober 1943.

- ⁶⁵BA – MA, RS 3-15, S22, 15.Waffen – Grenadier – Division der SS (lettische Nr.1) für die Zeit vom 15. April bis 18. Juli 1944.
- ⁶⁶Neulen H. W. An der deutscher Seite..., S. 382.
- ⁶⁷Biezais H. Latvija kāšķrusta varā..., 10. lpp.
- ⁶⁸Kuzmins V. Latviešu leģionāri cīņās Austrumu frontē // Latviešu leģionāri. Latvian Legionnaires, 90. lpp.; Silgailis A. Latviešu leģions. Dibināšana, formēšana un kauju gaitas Otrajā pasaules karā. — Rīga, 2006, 48. lpp.
- ⁶⁹Turpat, 63. lpp.
- ⁷⁰Kuzmins V. Latviešu leģionāri cīņās Austrumu frontē, 91. lpp.
- ⁷¹Turpat.
- ⁷²Lācis V. Latviešu zemes un tautas vēsture..., 497. lpp.
- ⁷³Silgailis A. Latviešu leģions..., 114.–116. lpp.
- ⁷⁴Kuzmins V. Latviešu leģionāri cīņās Latvijā // Latviešu leģionāri. Latvian Legionnaires, 170. lpp.
- ⁷⁵Lācis V. Latviešu leģions patiesības gaismā, 209. lpp.
- ⁷⁶Turpat, 210. lpp.
- ⁷⁷Lācis V. Latviešu zemes un tautas vēsture, 485. lpp.
- ⁷⁸Silgailis A. Latviešu leģions..., 154. lpp.
- ⁷⁹Kuzmins V. Latviešu leģionāri cīņās Latvijā, 171. lpp.
- ⁸⁰Lācis V. Latviešu zemes un tautas vēsture, 490.–491. lpp.
- ⁸¹V. Lācis norāda, ka “piecās Kurzemes lielkaujās krievi pavisam bija zaudējuši 320 000 kritušo, ievainoto un gūstekņu, 2388 tankus un 635 lidmašīnas”. Sestajā lielkaujā krita vēl 74 000 padomju karavīru. – Lācis V. Latviešu zemes un tautas vēsture, 492.–494. lpp.
- ⁸²Kuzmins V. Latviešu leģionāri cīņās Latvijā, 171. lpp.
- ⁸³Lācis V. Latviešu zemes un tautas vēsture, 494. lpp.
- ⁸⁴Kangeris K. Piezīmes pie jautājumu kompleksa “Latviešu leģions”, 114. lpp.
- ⁸⁵Neulen H. W. An der deutscher Seite..., S. 292.
- ⁸⁶Strods H. Zem melnbrūnā zobena, 102. lpp.
- ⁸⁷Neulen H. W. An der deutscher Seite..., S. 292.
- ⁸⁸Latviešu karavīrs Otrā pasaules kara laikā, 7. sēj., 16. lpp.
- ⁸⁹Silgailis A. Latviešu leģions..., 278. lpp.
- ⁹⁰Latviešu karavīrs Otrā pasaules kara laikā, 7. sēj., 78. lpp.
- ⁹¹Turpat, 77. lpp.
- ⁹²Latviešu karavīrs Otrā pasaules kara laikā. 7. sēj., 13. lpp.; Silgailis A. Latviešu leģions..., 237. lpp.; Kažociņš I. Latviešu karavīri zem svešiem karogiem. Rīga, 1999. 109. lpp.; Lācis V. Latviešu zemes un tautas vēsture. — Rīga, 166. lpp.
- ⁹³Latviešu karavīrs Otrā pasaules kara laikā. 7. sēj. 48.–50. lpp.
- ⁹⁴Dankers O. Lai vēsture spriež tiesu... 137.–150. lpp.; Silgailis A. Latviešu leģions..., 291.–296. lpp.; Latvija Otrajā pasaules karā, 7. sēj., 101.–165. lpp.
- ⁹⁵Biezais H. Latvija kāšķrusta varā..., 415.–502. lpp.
- ⁹⁶Dankers O. Lai vēsture spriež tiesu..., 137.–150. lpp.
- ⁹⁷Latviešu karavīrs Otrajā pasaules karā, 7. sēj. 101.–165. lpp.
- ⁹⁸Biezais H. Latvija kāšķrusta varā..., 415.–502. lpp.
- ⁹⁹Latviešu karavīrs otrajā pasaules karā, 7. sēj., 155.–158. lpp.
- ¹⁰⁰Cit. pēc: Biezais H. Latvija kāšķrusta varā..., 481. lpp.
- ¹⁰¹Ozola L. Gaisa spēku palīdzes. No: Latviešu karazēnu un meiteņu stāsti, 2. sēj. — Rīga, 2001, 423. lpp.

- ¹⁰² *Biezais H.* Latvija kāškrusta varā..., 502. lpp.
- ¹⁰³ *Kažociņš I.* Latviešu karavīri zem svešiem karogiem..., 124. lpp.
- ¹⁰⁴ *Kangeris K.* Nacionālsociālistiskās Vācijas formējumos iesaistītie Latvijas iedzīvotāji: skaita problēma. No: Latvijas Kara muzeja gadagrāmata.— Rīga, 2000, 149. lpp.
- ¹⁰⁵ *Silgailis A.* Latviešu leģions..., 253. lpp.
- ¹⁰⁶ Latviešu karavīrs Otrā pasaules kara laikā, 7. sēj., 166. lpp.; *Plensners A.* Par latviešu leģionu // Tēvijas Sargs, 1995, 5. nr.
- ¹⁰⁷ *Kažociņš I.* Latvieši vācu karaspēka izpalīgos (Otrā pasaules karā). Latvijas Arhīvi, 1998, 1. nr., 67. lpp.
- ¹⁰⁸ *Riekstiņš J.* Latvijas iedzīvotāju mobilizācija Sarkanajā armijā (1944–1945) // Okupētā Latvija 20. gadsimta 40. gados: Latvijas Vēsturnieku komisijas 2004. gada pētījumi. — Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2005, 416. lpp.
- ¹⁰⁹ Turpat.
- ¹¹⁰ Estonia 1940–1945. Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity. — Tallinn: Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity, 2006, p. 478.
- ¹¹¹ Turpat, 479. lpp.
- ¹¹² *Broziņš G.* Sūro dienu lappuses // Reiz cēlās strēlnieks sarkanais. Atmiņu un dokumentu krājums par latviešu tautas bruņoto cīņu pret fašistiskajiem iebrucējiem. I sēj. 1941. gada jūnijs–1943. gada decembris. — Rīga: Liesma, 1965, 79. lpp.
- ¹¹³ Estonia 1940–1945..., p. 479.
- ¹¹⁴ Turpat, 480. lpp.
- ¹¹⁵ Latviešu tautas cīņa Lielajā Tēvijas karā (1941.–1945.). — Rīga: Zinātne, 1966, 106. lpp.
- ¹¹⁶ Latviešu tautas cīņa Lielajā Tēvijas karā (1941.–1945.), 108. lpp.
- ¹¹⁷ Turpat, 107. lpp.
- ¹¹⁸ *Савченко В. И.* Латышские формирования Советской Армии на фронтах Великой Отечественной Войны. — Рига: Зинатне, 1975, с. 146.
- ¹¹⁹ *Riekstiņš J.* Latvijas iedzīvotāju mobilizācija Sarkanajā armijā (1944–1945), 417. lpp.
- ¹²⁰ Turpat.
- ¹²¹ *Савченко В. И.* Латышские формирования Советской Армии..., с. 347.
- ¹²² Turpat, 394. lpp.
- ¹²³ Turpat, 501. lpp.
- ¹²⁴ *Riekstiņš J.* Latvijas iedzīvotāju mobilizācija Sarkanajā armijā (1944–1945), 417. lpp.
- ¹²⁵ Turpat.

Vācu karavīrs sargā Dzelzs tiltu.
Rīga, 1941. gads

Vācu virsnieki Rīgā

Salaspils koncentrācijas nometne. Latvija, Salaspils, 1944. gads

Augstākais SS un policijas vadītājs
Ostlandē, obergruppenfirers F. Jekelns.
1944. gads

Vācu varas pārstāvji V Kurzemes dziesmu svētkos; 1. rindā sestais no labās — ģenerālis Oskars Dankers. Latvija, 1943. gada 27. jūnijs

Raiņa lugas "Zelta zirgs" iestudējums Drāmas teātrī. Rīga, 1942. gads

No labās: Padomju partizāņu komandieri Latvijā — Otomārs Oškalsns un Vilhelms Laiviņš.
1944. gads

Padomju pagrīdes un partizāņu kustības dalībnieks Imants Sudmalis

Vācu 1. gaisa spēku divīzijas latviešu aviācijas grupas lidotāji nodod zvērestu.
Liepāja, Grobiņas aerodroms, 1944. gada marts

Padomju armijas karavīri. Rīga, Brīvības iela, 1944. gads

Jefreitors Italo Treijs —
Sarkanās armijas rindās

No labās: otrais — 43. gvardes latviešu strēlnieku divīzijas komandieris D. Brantkalns,
trešais — LPSR Ministru padomes priekšsēdētājs V. Lācis kopā ar divīziju virsniekiem mežā.
1943. gads

Trešās Kurzemes lielkaujas militārie vadītāji. No kreisās: pirmais — SS obergruppenfīrers V. Krīgers, otrais — leģiona ģenerālinspektors SS grupenfīrers R. Bangerskis, trešais — SS oberfīrers A. Silagailis. Kurzeme, 1944. gada 23. decembris

Kurzēmē sagūstītie Vācijas armijas karavīri. Kurzeme, 1945. gada maijs

Vācu armijas karavīri nodod ieročus. Kurzeme, 1945. gada maijs

15. divīzijas karavīri Zviedrijā. 1945. gada vasara

VII daļa. LATVIEŠI PADOMJU SAVIENĪBĀ UN OTRĀ PADOMJU OKUPĀCIJĀ

1. LATVIJAS BĒGLI PADOMJU SAVIENĪBĀ

Padomju iestāžu un aktīvistu evakuācija

Kara sākumā vācu karaspēks strauji virzījās uz priekšu, bet Latvijas PSR valdības un kompartijas vadības, kā arī padomju bruņoto spēku un drošības iestāžu pasākumi bija saraustīti un nekonsekventi. Notikumu attīstība pilnīgi neatbilda pirms kara izstrādātajiem plāniem, norādījumu no Maskavas nebija vai arī tie bija novēloti un neatbilda aktuālajai situācijai. Kā norāda J. Pavlovičs, Baltijas Sevišķā kara apgabala vadība 22. jūnijā atradās štāba manevriem paredzētajā komandpunktā Lietuvā un Rīgā tā arī neatgriezās. Apgabala komandiera vietniekam ģenerālleitnantam J. Safronovam, kas atradās Rīgā, nebija ne instrukciju ārkārtas situācijām, ne arī pilnvaru komandēt Latvijas teritorijā dislocētās Sarkanās armijas daļas.¹ Armijnieki tādējādi nespēja un nemēģināja sniegt kaut cik vērā ņemamu atbalstu civilajām varas iestādēm. “J. Safronovs līdz evakuācijas brīdim nodarbojās vienīgi ar optimistisku frontes stāvokļa apskatu piegādāšanu LK(b)P CK pirmajam sekretāram J. Kalnbērziņam un citiem partijas vadītājiem, kuri, tāpat kā viņš, cerēja, ka Maskavā tiks laikus sagatavotas precīzas un izsmeļošas instrukcijas.”²

Militārās iestādes, LK(b)P CK un valdība Rīgu atstāja jau 27. jūnijā. 2. jūlijā LK(b)P CK un valdība pieņēma aicinājumu Padomju Latvijas pilsoņiem un pilsonēm, kurā paziņoja, ka “katra Latvijas pilsoņa svētākais pienākums — vest cīņu pret iebrucēju — ienaidnieku, pildīt Padomju valdības rīkojumus, nesaudzīgi apkarot dažādas melu baumas, provokāciju un paniku, ko par katru cenu grib radīt viltīgais ienaidnieks”³. Taču uzsaukuma izdošanas brīdī kompartijas CK un valdība atradās Valkā, un tolaik visi vairāk domāja par nenokļūšanu nacistu gūstā, nevis par pilsoņa svētākā pienākuma izpildi. CK un valdība Valku atstāja naktī no 4. uz 5. jūniju.

Pilnīgi droši var teikt, ka jārūnā par tiem, kas evakuējās, nevis par evakuētajiem, jo plānveida evakuācijas nebija, labākajā gadījumā to var attiecināt uz republikas centrālo iestāžu, Rīgas rajonu partijas un izpildkomiteju, militāro iestāžu darbinieku un viņu ģimenes locekļu evakuāciju, taču arī tā dažkārt vairāk atgādināja panisku bēgšanu. Daudzus gluži vienkārši aizmirsa. Augstākās tiesas priekšsēdētāja vietniece Emīlija Veinberga atmiņās tā aprakstīja situāciju: “27. jūnija rītā apmēram ap pulksten trijiem četriem pa Kirova ielu* no Gorkija ielas** puses parādījās militārās mašīnas (smagās, vieglās), kuras nogriezās pa Leņina ielu un brauca projām no Rīgas.

Kā tad tā, bet mēs? Es nekļūdījos, tas bija Baltijas kara apgabala štābs. [..]

Mēs tūlīt noskrējām patvertnē, uzmodinājām gulošos. Jablonskis netic, saka, ka mēs ceļot paniku. Mēs uzstājām, ka viņam ar Dombrovski jāiet pie valdības un jānoskaidro, jo neviens no mums nevēlējās nokļūt pie fašistiem.

CK b. Jablonskim apstiprināja, ka štābs aizbraucis.

Tūlīt sākām rīkoties, kā tas bija vajadzīgs pie evakuācijas.

Vīrieši Dombrovska vadībā gatavojās iet uz rajona partijas komiteju. Man ar Veiss bija jāpabeidz visas darīšanas Augstākajā tiesā. Ko mēs divas sievietes darīsim pēc tam, nevienu neinteresēja. [..]

Par laimi Veiss izdevās sazvanīties ar vīru, viņš mums atsūtīja vieglo mašīnu.

[..] Sākām braukt, pūlis pašķiras, bet dzirdam draudus. Pie Gaisa tilta sāk džinkstēt lodes, bet par laimi tikām cauri un iekļāvāmies citu mašīnu rindā, kura bija jau reta, jo lielākā daļa aizbraukuši.”⁴

Centrālās varas iestādes 27. jūnijā pameta Rīgu, bet Rīgas apriņķa Kara komisariāts bija aizmirsis par to informēt pagastu izpildkomitejas. Tikai nākamajā dienā pagastos saprata, ka Rīgā neviena vairs nav, un 29. jūnijā aktīvisti, kas bija izlēmuši doties projām, devās uz austrumiem.⁵ Eduarda Berklava atmiņas liecina, ka arī viņam — Rīgas pilsētas Proletāriešu rajona partijas komitejas sekretāram — nebija informācijas ne par to, uz kurieni jādodas, ne arī, ko vispār darīt tālāk.⁶ Līdzīgs stāvoklis bija arī citur. Ne tikai apriņķu un pagastu aktīvistiem, bet arī Rīgā ierindas padomju varas atbalstītājiem bija jāpaļaujas uz savu intuīciju un prasmi novērtēt situāciju. Tie, kas paļāvās uz varas iestādēm, nereti jau pārāk vēlu atklāja, ka ir pamesti. Centrālās varas iestādes neizrādīja nekādu interesi arī par ebreju glābšanu. Arī viņi varēja pajauties tikai uz sevi.

* Elizabetes iela.

** Valdemāra iela.

Valsts drošības tautas komisārs S. Šustins aizbrauca jau 28. jūnijā, bet daļa darbinieku, kā arī Iekšlietu tautas komisariāta vadība — acīmredzot 29. jūnijā, bet darbinieki devās projām naktī uz 30. jūniju, pabeiguši 98 ieslodzīto likvidāciju Centrālcietumā. Latvijas PSR NKVD cietumu daļas priekšnieka Kārlis Grīnberga 1941. gada septembrī sniegtais paskaidrojums par cietumnieku un cietumsargu evakuāciju liecina, ka panikai bija pakļauti arī drošībnieki, un daži no viņiem pamanījās nozust, paņēmuši naudu un citas materiālās vērtības.⁷ Jāteic, ka cietumnieku un kara pirmajās dienās arestēto izvešana no Latvijas cietumiem tika uzskatīta par prioritāru uzdevumu, kam tika piešķirti nepieciešamie vilcienu sastāvi.

Iestāžu darbinieku un atsevišķu personu iespējas izglābties vislielākajā mērā bija atkarīgas no pieejas transporta līdzekļiem. 24. jūnijs bija pēdējā diena, kad dzelzceļa satiksme vēl darbojās pēc mierlaika kārtības, sākot ar 25. jūniju, dzelzceļš kļuva par galveno cilvēku un materiālo vērtību evakuācijas līdzekli.⁸ Taču pēdējais ešelons Rīgu atstāja jau 29. jūnijā.⁹ Pa dzelzceļu austrumu virzienā līdz brīdim, kad vēрмаhts ieņēma Daugavpili, aizbrauca 10 pasažieru vilcieni un trīs speciāli ešeloni, bet caur Valku sešās dienās izbrauca seši pasažieru vilcieni un 10 speciālie ešeloni.¹⁰ Izmantoja arī visu iespējamo autotransportu (tajā skaitā ugunsdzēsēju mašīnas), velosipēdus, lauku aktīvisti — arī pajūgus.

Materiālo vērtību evakuācijai bija sporādisks raksturs. No Valsts bankas republikāniskā kantora un tās nodaļām izveda tikai aptuveni 2/3 vērtību. Arī no Valsts bankas Daugavpils nodaļas izveda 15 miljonus rubļu, bet transporta trūkuma dēļ atstāja 9,6 miljonus.¹¹ Ir ziņas par dažiem vagoniem krāsaino metālu. Praktiski netika demontētas un izvestas rūpnīcu iekārtas. Organizētāk notika tirdzniecības flotes evakuācija uz Tallinu un Ļeņingradu.

Ne visiem, kas bija nolēmuši doties līdzī padomju armijai, tas izdevās. Daudzi bēgošie gāja bojā latviešu paš aizsardzības grupu un vācu aviācijas uzbrukumos (lai gan J. Pavlovičs uzskata, ka priekšstats par vācu aviācijas daudzskaitlīgumu un pilnīgo kontroli pār Latvijas gaisa telpu bija kara sākuma panikas radīts un vēlāk padomju propagandas uzturēts).¹² Taču ļoti bieži bēgošos, kas bija devušies ceļā kājām, velosipēdiem vai pajūgiem, vienkārši apsteidza uzbrūkošās vācu armijas daļas. Briesmas viņiem draudēja arī no Sarkanās armijas, NKVD iznīcinātāju vienībām un atsevišķiem darbiniekiem, kā arī no aktīvistu grupām, tāpēc ka katra "vienība būtībā darbojās autonomi un uzskatīja par iespējamu uzturēt kārtību un spriest tiesu pašu spēkiem"¹³, jo panika, bailes no spiegiem, diversantiem un partizāniem varēja likt rīkoties pilnīgi neapbrīnināmi.

Īpaši dramatiskā situācija izveidojās Latgalē, kurā gan nacionālo partizānu darbība bija mazāk aktīva nekā Vidzemē. Pēc tam, kad vācu karaspēks 26. jūnijā ienāca Daugavpilī, padomju karaspēks mēģināja atkarot pilsētu. Mēģinājums nebija veiksmīgs, tomēr padomju karavīriem izdevās dažas dienas apturēt vērmahta virzīšanos uz priekšu. 2. jūlijā sākās vērmahta uzbrukums, kura rezultātā 3. jūlijā tas ieņēma Abreni un Kārsavu un tuvojās Ostrovai, kā arī Rēzeknei. 4. jūlijā vācu karaspēks ieņēma Ludzu un Zilupi.¹⁴ Laikā no 27. jūnija līdz 3. jūlijam liela skaita karavīru un NKVD vienību uzturēšanās reģionā, kā arī vietējo miliču, gvardistu un aktīvistu noorganizēto tā saukto operatīvo grupu plosīšanās Latgalē maksāja dzīvību daudziem cilvēkiem. No 22. jūnija līdz 4. jūlijam Latgalē arestēja vismaz 134 cilvēkus.¹⁵ Daļu arestēto izveda uz Krieviju, bet daudzus nošāva uz vietas, piemēram, Greizajā kalnā, apmēram 4 kilometrus no Ludzas, jūnija beigās un jūlija sākumā uz aizdomu pamata nošāva vairāk nekā 20 cilvēku, kas bija arestēti tāpēc, ka bijuši aizsargi.¹⁶ Par armijnieku, drošībnieku vai viņu brīvprātīgo palīgu upuriem varēja kļūt ne tikai vietējie civiliedzīvotāji, bet arī Sarkanās armijas militārpersonas un padomju aktīvisti, kas bēga no Lietuvas. Evakuāciju apgrūtināja arī tas, ka uz Latvijas un Krievijas robežas bija izvietotas NKVD karaspēka vienības, tā sauktās sprosta vienības, kas neielaida Krievijā tos, kam nebija PSRS pasas vai citu dokumentu, kuri deva tādas tiesības. Tas maksāja dzīvību daudziem ebrejiem, kuri mēģināja bēgt, bet kuriem nācās atgriezties atpakaļ, jo viņus nelaida pāri robežai. Nereti nelaida pāri ne tikai civiliedzīvotājus, bet arī partijas darbiniekus, miličus un gvardistus. Tā 29. vai 30. jūnijā Krievijā neielaida Jēkabpils apriņķa operatīvo grupu — vairākus desmitus strādnieku gvardu apriņķa partijas komitejas otrā sekretāra Otomāra Oškalna vadībā. Grupa devās uz Kārsavu, kuras vadība jau bija aizbēgusi, un līdz 3. jūlijam faktiski pārvaldīja pilsētiņu.¹⁷ Liela skaita aktīvistu, miliču un gvardistu uzturēšanās robežas tuvumā radīja papildu briesmas pierobežas pagastu iedzīvotājiem. Robežapsardzi noņēma 3.–4. jūlijā, kad daudzi aktīvisti un civiliedzīvotāji jau bija atgriezušies atpakaļ.

Latvijas PSR valdība un iestādes padomju aizmugurē

Neliela CK un TKP operatīvā grupa (R. Ķīsis, A. Deglavs, J. Jurgens, Pēteris Plēsums, Kārlis Cielavs) devās uz Mustvē Igaunijā, kur organizēja latviešu strēlnieku pulkus, bet vēlāk pārbāzējās uz Novgorodu. Arī Latvijas

kompartijas CK un Tautas komisāru padomes vadība sākotnēji atradās Novgorodā, pēc tam Valdajā un vēlāk Kirovā. Pēc tam, kad PSRS centrālās iestādes reevakuējās uz Maskavu, LPSR Augstākās padomes Prezidijs, LK(b)P CK, TKP, LPSR Valsts Plāna komitejas vadība un darbinieki (ļoti ierobežotā sastāvā) atradās Maskavā, attiecīgo centrālo varas struktūru paspārnē. Komisariāti u. c. republikas iestādes pārtrauca savu darbību, nododot evakuētās vērtības (ja tādas bija), darbiniekus un dokumentus attiecīgajiem PSRS tautas komisariātiem, bet ministri saglabāja savus amatus. Daži tautas komisāri kļuva par partijas CK un valdības pilnvarotajiem evakuēto lietās. Pilnvaroto funkcijas pildīja arī Augstākās padomes deputāti u. c. Padomju Latvijas funkcionāri. Maskavā atradās arī Latvijas PSR pastāvīgā pārstāvniecība, kas gan kādu laiku kopā ar ārvalstu vēstniecībām bija evakuēta uz Kuibiševu. Formāli valdības sastāvs, kā arī citu iestāžu vadība palika tāda, kāda tā bija evakuācijas brīdī, lai arī attiecīgās amatpersonas faktiski veica citus pienākumus.

Līdz pat 1943. gadam, kad sākās reāli priekšdarbi reokupācijai, partijas CK, Augstākās padomes Prezidijs un valdība pildīja šādas funkcijas: 1) veica latviešu strēlnieku divīzijas patronāžu, kas gan pārsvarā bija tīri oficiāla, aktīvāka daļība izpaudās kā līdzekļu vākšana armijas vajadzībām (1942. gadā par saziidotajiem līdzekļiem uzbūvēja tanku kolonnu "Latviešu strēlnieks" un 1943. gadā tāda paša nosaukuma lidmašīnu eskadriļu) un dāvanu vākšana frontiniekiem; 2) veicināja partizānu kustību; 3) apzināja no Latvijas evakuētos un sniedza viņiem palīdzību; 4) gatavoja kadrus darbībai Latvijā pēc tās atbrīvošanas; 5) veica propagandu un kontrpropagandu uz vācu okupēto Latvijas teritoriju.

1941. gada 5. jūlijā PSRS valdība un kompartijas Centrālā Komiteja pieņēma lēmumu, saskaņā ar kuru visās lielākajās dzelzceļa stacijās un kuģu pietātnēs tika ierīkoti evakuācijas punkti. Izpildkomiteju pārziņā tika izveidotas evakuācijas nodaļas, kam bija jānodarbojas ar bēgļu ēdināšanu, uzskaiti, izvietotšanu, darbā iekārtošanu u. c. jautājumiem. Vairums no Latvijas evakuētajiem nonāca Krievijā tad, kad šādu punktu vēl nebija. Vilcieni uz jaunajām mītnes vietām virzījās ārkārtīgi lēni, ar pārtiku bēgļus neapgādāja, daudziem nebija naudas, lai to nopirktu, un bieži vien nebija arī ko pirkt.

Evakuēto stāvoklis, īpaši pirmajā kara gadā, nereti bija ļoti smags. Liela daļa projām bija devušies lielā steigā vai pārliecībā, ka aizbrauc tikai uz īsu laiku, vasaras drēbēs, bez jebkādām mantām un naudas. Ne mazums pusaudžu un bērnu bija palikuši vieni, jo vecāki bija gājuši bojā bēgšanas laikā vai arī tika iesaukti armijā. Daudzi strādāja mazapmaksātos darbos un nespēja uzturēt ģimeni. Aprast ar jaunajiem apstākļiem un atrast piemērotu darbu bija grūti arī

tādēļ, ka vairums latviešu neprata vai ļoti slikti prata krievu valodu. Bija arī visīstākais kultūršoks, kad sociālisma “paradīzē”, īpaši kolhozos, aktīvistiem, kas no visas sirds ticēja padomju propagandai, nācās sastapties ar nolaidību, sistemātisku dzeršanu, slinkošanu.

Pilnvarotie evakuēto lietās darbojās no 1941. gada augusta līdz kara beigām tajos apgabalos un republikās, kurās bija visvairāk bēgļu no Latvijas. Par pilnvarotajiem darbojās, piemēram, A. Deglavs, R. Ķīsis, I. Paldiņa, K. Pugo u. c. Sākot ar 1942. gadu, pilnvarotie pastāvīgi darbojās 11 centros (neskaitot Maskavu), aptverot 20 KPFSR apgabalus un autonomās republikas, Vidusāzijas republikas un Kazahiju. 1941. gada beigās sāka veidot rajonu atbildīgo organizatoru tīklu no evakuēto vidus. Ar organizatoru un izpildkomiteju evakuācijas daļu palīdzību apzināja bēgļus, kam bija nepieciešama palīdzība. 1941. gada rudenī ar pilnvaroto starpniecību izmaksāja darba algu par jūnija otro pusi visiem, kas to nebija paspējuši saņemt Latvijā, izsniedza arī vienreizējus pabalstus. Organizēja arī savstarpējās palīdzības kases. Evakuēto apgādes vispārējai organizācijai 1942. gada oktobrī pie LPSR TKP paspārnē nodibināja īpašu Republikānisko valdības grupu apgādes lietās.

Tomēr palīdzības sniegšana nebija viegla tā iemesla dēļ, ka to varēja darīt tikai tad, ja pilnvaroto rīcībā bija attiecīgi preču limiti. Saratovas apgabala pilnvarotā ziņojumā teikts, ka apgabala rūpniecības preču tirdzniecības uzņēmumam nav nekādu preču un tās arī nav gaidāmas. Tādēļ no republikas valdības iedalītajiem 10 000 rubļu palīdzības sniegšanai 1942. gada beigās bija iztērēts tikai viens tūkstotis.¹⁸ Būtiska nozīme bija pilnvaroto cilvēciskajām īpašībām un apzinīgumam, arī prasmei panākt vietējo vai centrālo varas iestāžu atsaucību pārtikas un rūpniecības preču limitu un citu labumu piešķiršanā.

Jāteic, ka atšķirības republikas nomenklatūras un ierindas cilvēku apgādē nereti bija ļoti lielas. Dažkārt evakuētie varēja nopelnīt tikai 50–70 rubļu mēnesī, bet tajā pašā laikā LPSR tautas komisāri mēnesī saņēma algu 1000 vai 750 rubļu apmērā un preču limitu, respektīvi, tiesības iegādāties pārtikas un rūpniecības preces.¹⁹ Daudzi padomju laika aktīvisti patiešām bija ideālisti, kas alka cīnīties ar nacistiem. Taču ne mazums bija padomju tipa ierēdņu, kas prata runāt skaistās frāzēs, ka padomju valsts rūpējas par katru pilsoni, faktiski gādājot tikai paši par savu labklājību. Vissmagākās bēgļiem bija pirmās divas kara ziemas. 1943. gadā apgāde uzlabojās, arī cilvēki bija pieraduši pie jaunajiem apstākļiem un kaut cik iekārtojušies.

Cita palīdzības forma bija bez vecākiem palikušo bērnu iekārtošana bērnunamos vai arodskolās (FRA skolās). 1942. gada beigās LPSR TKP bija panākusi

atļauju Kirovas apgabalā organizēt bērnunamu evakuētajiem bērniem līdz 14 gadu vecumam, pie tam zīdaiņus tajā bija atļauts ievietot kopā ar mātēm.²⁰ Kirovas apgabalā ierīkoja divus bērnunamus latviešiem — Kumjonos un Vožgaļos —, kā arī Mengeros Tatārijā, Šavā Gorkijas apgabalā, bet latviešu grupas izveidoja Ivanovas internacionālajā bērnunamā un divos Taškentas bērnunamos.²¹

1941. gada 29. novembrī PSRS Veselības aizsardzības tautas komisariāts deva rīkojumu Kazaņā atvērt speciālu skolu ar internātu 200 personām, lai sagatavotu medmāsas no Latvijas evakuēto iedzīvotāju vidus. 1942. gadā bija paredzēts sagatavot 400 medmāsu.²² Tomēr skolu nodibināja Tirļānos (Baškīrijā). Skolai bija četru mēnešu apmācības programma, un gada laikā tā divos izlaidumos sagatavoja 360 medmāsu. 1942. gada beigās skolu pārcēla uz Rostovu (Jaroslavļas apgabalā) un pārorganizēja par divgadīgu medicīnas skolu ar 90 vietām.²³ Skolā mācīja ārsti no Latvijas un arī Krievijas latvieši, bet daļu kursu krieviski lasīja vietējie mediķi. Skolas absolventes darbojās latviešu divīzijā, divīzijas hospitālī Jaroslavļā, partizānu vienībās, arī citos hospitāļos, tajā skaitā frontē, kā arī tīfa epidēmijas novēršanā Kaļiņinas apgabalā. 1944. gada beigās skolu pārcēla uz Latviju, kur 1945. gada martā notika absolventu izlaidums.²⁴ Jāatzīmē, ka 1941. gada vasarā, kad sāka formēt latviešu divīziju, sievietes, kas gribēja brīvprātīgi pieteikties armijā, nepieņēma, pat ar varu dzina projām. Tomēr lielle zaudējumi kaujās pie Maskavas lika pārvērtēt šo politiku. 1. rezerves pulka 3. bataljonā no brīvprātīgajām sievietēm saformēja 10. automātistu rotu, kas nodarbojās ar štāba, pulka karoga u. c. objektu apsardzību, strādāja par sakarniecēm, radistēm utt. Šajā rotā iestājās arī liela grupa Tirļānu skolas beidzēju.²⁵

Īpašas grupas latviešiem 1943. gada pavasarī sāka veidot arī arodskolās, kur viņiem bija rezervētas 600 vietas, pirmām kārtām, tiem, kas bija palikuši bez vecākiem, un Latviešu divīzijas karavīru bērniem. Šādas latviešu nodaļas ar meistariem — latviešu valodas pratējiem priekšgalā izveidoja arodskolās Ivanovā, Čeļabinskā, Kazaņā, Uržumā, Novosibirskā, Taškentā. Citur latviešu bērniem nācās mācīties krievu grupās. 1945. gada sākumā arodskolu latviešu nodaļas pārcēla uz Rīgu.²⁶

Jau sākot ar 1942. gadu, būtiska problēma bija kara invalīdu apgāde, iekārtošana darbā un apmācība. Tā kā tie pārsvarā bija jauni cilvēki, liela nozīme bija viņu apmācībai dažāda līmeņa mācību iestādēs un kursos. Evakuētie un it īpaši bijušie frontinieki tika uzskatīti par svarīgu kadru rezervi padomju varas atjaunošanai Latvijā.

1942. gadā kadru sagatavošana Latvijas augstskolās ieguva organizētu raksturu, respektīvi, Latvijai tika izdalītas kvotas noteiktās augstskolās un noteiktās specialitātēs, kas tika sasaistītas ar iespējamām Padomju Latvijas vajadzībām nākotnē. 1942. gadā evakuētos izņēmuma veidā atļāva uzņemt augstskolās bez vidusskolas atestāta, tiem, kas bija studējuši Latvijā, deva iespēju ieskaitīt atsevišķus noklausītos kursus.²⁷ 1943. gada 1. jūlijā PSRS valdība deva rīkojumu veidot Latvijas jauniešiem īpašas grupas vairākās augstākajās mācību iestādēs — Maskavas Valsts universitātē 30 cilvēkiem, Maskavas Bibliotēku institūtā 25 cilvēkiem, Gorkijas Pedagoģiskajā institūtā 40 cilvēkiem.²⁸ Evakuētie mācījās arī citās augstskolās.

Tā kā ne visiem evakuētajiem bija pietiekama izglītība vai vēlēšanās studēt augstskolās, lielāka nozīme nekā augstskolām bija dažāda veida kursiem, tā, piemēram, 1942. gada rudenī sāka organizēt plānošanas darbinieku kursus. 1943. gada maijā Ugličā (Jaroslavļas apgabalā) PSRS Valsts bankas valde atvēra četru mēnešu kursus Baltijas republiku banku darbiniekiem, septembrī sāka darbu Rūpniecības bankas organizētie kursi. Gandrīz pilnībā no bijušajiem frontiniekiem komplektējās Baltijas finanšu darbinieku kursi Kostromā. Kursu beidzējus nosūtīja darbā uz dažādām finanšu iestādēm, bet 1944. gada otrajā pusē nosūtīja uz Latviju. 1944. gada februārī Voļskā sāka mācīties nākamie 50 Vietējās rūpniecības TK darbinieki. 1943. gadā Ivanovā bija arī īslaicīgi tirdzniecības nodaļu vadītāju kursi. Jau 1942. gada septembrī atvēra juridiskos kursus, kas deva iespēju mācīties tiem bijušajiem Latvijas PSR tiesu un prokuratūras darbiniekiem, kas nevarēja strādāt savā specialitātē Krievijā valodas nezināšanas un arī speciālās izglītības trūkuma dēļ. Kursu beidzējus nosūtīja praksē uz dažādiem Krievijas apgabaliem. Tika atvērti kursi arodbiedrību funkcionāru, dzelzceļnieku, celtniecības strādnieku, atmīnētāju, telefonistu, radio darbinieku u. c. specialitāšu sagatavošanai.²⁹ Visa šī darbība aktivizējās 1944. gadā, kad bija skaidrs, ka kadri būs nepieciešami jau vistuvākajā laikā.

Visprestīžākie bija partijas un padomju darbinieku kursi, kas sāka darboties 1942. gada maijā Kirovā. Pirmajā maiņā kursi ilga četrus mēnešus, nākamajā tika pagarināti uz sešiem mēnešiem. Trešajai maiņai, kas mācības uzsāka 1944. gada februārī, kursus saīsināja līdz trijiem mēnešiem. Kursos lekcijas lasīja Latvijas PSR partijas un valdības "spice". Kursu beidzējus norīkoja praksē partijas un komjaunatnes komitejās dažādos apgabalos, lai viņi iepazītos ar PSRS nomenklatūras reālo darba sistēmu. Trešās maiņas kursantus nosūtīja uz Kaļiņinas apgabalu, lai iepazītos ar situāciju no vācu okupācijas atbrīvotajās teritorijās un koncentrētu kadrus tuvāk Latvijai. Ar šo mērķi 1944. gada aprīlī

Latvijas PSR vadība speciāli lūdza VK(b)P CK atļaut nosūtīt uz Kaļiņinas apgabalu 500 nākamās partijas, komjaunatnes un padomju funkcionārus. 1944. gada 1. jūnijā sākās kursu pēdējā maiņa, kurā mācījās 197 kursanti (iepriekšējās maiņās kursus beidza kopā 287 kursanti). Augustā kursanti izbrauca uz Ludzu un tika sadalīti pa apriņķiem. Līdzīga tipa, bet augstāka līmeņa kursi 1944. gada pavasarī un vasarā notika Maskavā Augstākajā partijas organizatoru skolā, tos beidza ap 60 cilvēku. Partijas un padomju darbinieku kursi notika arī 1. atsevišķajā Latvijas strēlnieku rezerves pulkā.³⁰

Viens no svarīgiem LK(b)P vadības pienākumiem padomju aizmugurē bija virzīt propagandu uz okupēto Latvijas teritoriju. Jau 1941. gada jūlija beigās Vissavienības radiokomitejā izveidoja latviešu raidījumu redakciju, kurā darbojās Jānis Bumbieris, Milda Birkenfelde, Jānis Niedre u. c. Līdz 1942. gada 20. martam ik dienas notika trīs, pēc tam četras pārraides, bet kopš 1942. gada vidus — jau piecas. Kopš 1942. gada janvāra Latvijas komjaunatnes CK divreiz nedēļā organizēja radiopārraides okupētās Latvijas jaunatnei.³¹ Katrai Baltijas republikai katru dienu bija iedalītas 20 minūtes laika raidījumiem uz okupēto teritoriju. Katru nedēļu Propagandas pārvalde sasauca Baltijas republiku kompartiju propagandas sekretārus un pārbaudīja, kā tiek pildīti uzdevumi propagandas pastiprināšanā okupētajās teritorijās.³² Tika īstenoti tādi pasākumi kā evakuēto Latvijas iedzīvotāju mītiņa translēšana 1942. gada 1. martā. Grūti pateikt, cik lielu iespaidu uz Latvijas iedzīvotājiem atstāja šīs radiopārraides. Jādomā, ka 1941.–1942. gadā ne pārāk lielu, taču, frontes līnijai aizvien vairāk tuvojoties Latvijai, cilvēki vēlējās zināt arī padomju puses viedokli un centās izprast, kas viņus sagaida nākotnē. Savu iespaidu noteikti atstāja tādi demagoģiski pielabināšanās gājieni kā “Dievs, svētī Latviju!” atskaņošana.

Jāteic, ka pretēji propagandas dogmatiskumam un neelastīgumam kara sākuma posmā 1943.–1944. gadā bija vērojami mēģinājumi padarīt to efektīvāku attiecībā uz okupēto teritoriju un it īpaši uz Baltijas iedzīvotājiem. Šajā sakarā jāatzīmē Igaunijas kompartijas vadītāja Nikolaja Karotamma pavadvēstule Padomju Informācijas biroja vadītājam A. Lozovskim (*Dridzo Salomons*) 1943. gada novembra beigās, kurā viņš raksta, ka nosūta divus sarakstus ar represēto vārdiem (no Igaunijas un Lietuvas), šos cilvēkus vajadzētu sameklēt un pierunāt uzstāties pret vāciešiem.³³ Nav skaidrs, kādēļ šādu sarakstu vienlaikus nesūtīja arī Latvijas KP vadība. Tajā pašā laikā tas liek domāt, ka tādu pazīstamu sabiedrisko darbinieku kā Ata Ķeniņa atbrīvošana no ieslodzījuma bija nevis V. Lāča cilvēcības izpausme, bet gan daļa no padomju propagandas plāna, kura mērķis bija iesaistīt upurus režīma slavināšanā. Iemesls acīmredzot bija vācu okupāci-

jas varas organizētās protesta kampaņas, piemēram, 1941. gada jūlijā un augustā notikušo parakstu vākšana zem uzsaukuma “Amerikas latviešiem”,³⁴ 1943. gada nogales protesta akcijas pret sabiedroto Teherānas konferenci, kā arī centieni radīt Rietumos pozitīvāku attieksmi pret Latvijas inkorporāciju PSRS sastāvā. 25. novembrī A. Lozovskis vēstulē Aleksandram Ščerbakovam rakstīja, ka kampaņas mērķis ir ietekmēt ne tikai iedzīvotājus Igaunijā, Latvijā un Lietuvā, bet arī Zviedriju un it īpaši baltiešu emigrantus, kas dzīvo ASV. A. Lozovskis uzsvēra, ka padomju reakcija uz vācu propagandu ir pārāk vāja. Tādēļ kopā ar J. Kalnbērziņu, Antonu Sņiečku un N. Karotammu, kā arī attiecīgo kompartiju CK propagandas vadītājiem nolemts izstrādāt kopīgus priekšlikumus propagandas pastiprināšanai Baltijas republikās, Zviedrijā un ASV.³⁵

Klāt pievienotajā visu triju kompartiju sekretāru parakstītajā pasākumu plānā bija paredzēts presē un radio organizēt pazīstamu sabiedrisku darbinieku, inteliģences, strādnieku un zemnieku uzstāšanos; steidzīgi sastādīt un izplatīt okupētajās republikās lapiņas, kas būtu domātas atsevišķi a) mobilizētajiem, b) policistiem, c) strādniekiem, zemniekiem, inteliģencei, d) tiem, kas slēpjās no mobilizācijas, e) lapiņas, kas kompromitē vietējos varasvīrus, f) “pašaizsardzības” organizācijas locekļiem; presē un radio propagandā izmantot represētos Lietuvas, Igaunijas un Latvijas elites pārstāvjus; organizēt pazīstamu Baltijas kultūras darbinieku parakstītus aicinājumus. Piedāvāja nodrošināt vismaz trīs lidmašīnu reisu katrai republikai avižu lapiņu kaisīšanai; piešķirt jaudīgu garo viļņu diapazona raidītāju, lai raidītu 40 minūtes dienā katrai republikai, kā arī atjaunot radiokomitejas atcelto sesto nakts pārraidi (20 min.); 2–3 pārraides raidīt uz viļņa, kas ir tuvs Tallinas, Rīgas, Kauņas un Viļņas raidstaciju viļņiem; palielināt materiālu operativitāti, samazinot to apstiprināšanas laiku instancēs; organizēt radiopārraides par Baltijas jautājumiem uz ASV, Angliju un Zviedriju angļu un zviedru valodā un vairākus citus pasākumus.³⁶ Faktiski lielākā daļa no šiem priekšlikumiem acīmredzot tā arī palika uz papīra. Tomēr zināma propagandas aktivitāte bija vērojama.

Par zināmām pārmaiņām, kas iezīmējušās attieksmē pret propagandu, ir arī citas liecības. Tā 1944. gada pavasarī sastādītais dokuments par politisko darbu ar jaunatni okupētajos rajonos, kas tika nosūtīts VĻKJS CK sekretāriem Nikolajam Mihailovam, Olgai Mišakovai un Aleksandram Šeļepinam, atzina, ka padomju propagandas darbs okupētajās teritorijās ne vienmēr ir sekmīgs. Dokumentā bija uzsvērts, ka kontrpropaganda būs sekmīga tikai tad, ja tiks ņemta vērā vācu politika konkrētajā okupētajā rajonā. Kontrpropagandai jānotiek divos galvenajos virzienos: 1) vācu “jaunās kārtības”, “patiesā sociālisma” atmaskošana;

2) hitleriešu “nacionālistiskās” propagandas atmakošana, vienlaikus padarot padomju propagandu “dziļi nacionālu pēc formas”, izmantojot valsts vēsturi, folkloru, nacionālās īpatnības; 3) vēršanās pret hitleriešu centieniem diskreditēt padomju iekārtu un tās vadītājus. Tādēļ ir nepieciešams propagandēt kolhozu sistēmas priekšrocības, tautsaimniecības rekonstrukcijas sasniegumus, kā arī parādīt, ka nacistu insinuācijas, kas balstās uz padomju pirmskara propagandu par to, ka karš notiks pretinieka teritorijā, ka uzvara nāks viegli, atspoguļo tikai un vienīgi hitleriešu bailes no Sarkanās armijas. Nepieciešams plaši stāstīt par vāciešu zvērībām, par viņu patiesajiem okupēto teritoriju tautu paverdzināšanas plāniem. Dokumentā uzsvērts, ka jāvēršas pie tiem jaunatnes slāņiem, kas brīvprātīgi vai nebrīvprātīgi kalpo hitleriešiem (tādējādi netieši atzīstot, ka tā ir vērā ņemama jaunatnes daļa. — *D. B.*). Tiem, kas kalpo policijā un citos militārajos formējumos, ir jānorāda, ka viņi vēl var izpirkt savu vainu, ja pavērsīs ieročus pret vāciešiem, palīdzēs partizāniem vai Sarkanajai armijai; skolotājiem, ārstiem, agronomiem un inženieriem, kas strādā vācu iestādēs materiālo apstākļu spiesti, jāliek saprast, ka šis fakts pats par sevi viņus nekompromitē; meitenes, kas sasaistījušās ar vāciešiem, jāpārlicina, ka viņām ir “atvērts ceļš uz godīgu padomju dzīvi”.³⁷ Lai gan šie ieteikumi vairāk attiecās uz Baltkrieviju, Krieviju un Ukrainu, faktiski tika īstenoti arī attiecībā uz Baltiju.

Lapiņas tika uzskatītas par efektīvu propagandas ieroci. Dažādas padomju instances līdz 1944. gada rudenim izdeva dažādus propagandas materiālus izkaisīšanai no lidmašīnām un izplatīšanai ar partizānu starpniecību divos miljonos eksemplāru.³⁸ Tomēr Vācijas okupācijas iestāžu materiāli neliecina, ka šāda veida propaganda būtu nopietni ietekmējusi Latvijas iedzīvotājus. Radio-propaganda bija daudz efektīvāka.

Propaganda tika vērsta arī uz latviešiem, kas atradās evakuācijā, kā arī uz Krievijas latviešiem. Galvenā loma te bija laikrakstam “*Сіпа*”, kuru no 1941. gada 1. novembra līdz 1944. gada 6. jūnijam izdeva Kirovā. Pēc tam laikraksta izdošanu pārcēla uz Maskavu, bet 1944. gada rudens sākumā — uz Daugavpili, vēlāk uz Rīgu.³⁹ Maskavā, sākot ar 1942. gadu, tika izdota arī daiļliteratūra un politiskā literatūra latviešu valodā. Sākumā to izdeva Kara apgādā, kas publicēja 13 grāmatas 29 tūkstošu eksemplāru tirāžā. Pēc atgriešanās Maskavā no evakuācijas darbu atjaunoja Cittaute literatūras apgāds un tā latviešu redakcija. Kopumā 1942.–1944. gadā izdeva 120 grāmatu gandrīz 600 tūkstošu eksemplāru tirāžā. Pārsvārā tā, protams, bija propagandas un politiskā literatūra (Stalīna un Leņina darbi, A. Pelšes propagandas sacerējumi utt.), tomēr tika izdoti arī A. Upīša, V. Lāča, A. Griģuļa, V. Luksa u. c. autoru dzejoļi un stāsti, arī dažu krievu rakstnieku darbi.⁴⁰

Evakuēto skaits un izvietošana

Liela daļa (varbūt pat lielākā) to, kas izlēma doties uz PSRS, bija vairāk vai mazāk aktīvi padomju režīma atbalstītāji pirmajā okupācijas gadā. Tomēr ne visi bija politiski indoktrinēti. Daļa Padomju Savienībā nokļuva piespiedu kārtā vai nejaušības dēļ — dzelzceļnieki, šoferi, tirdzniecības flotes jūrniece, arī daļa teritoriālā korpusa karavīru, mākslinieki, kas bija ieradušies uz viesizrādēm Maskavā u. c. Lielais vairums ebreju devās bēgļu gaitās nevis tādēļ, ka būtu sajūsmā par komunistiem, bet gan lai paglābtos no drošas nāves.

Jautājums par to, cik Latvijas iedzīvotāju evakuējās uz padomju aizmuguri, joprojām ir nepietiekami izpētīts, un skaitļi ir visai pretrunīgi. Lai gan Latvijas Valsts arhīvā LPSR Ministru padomes fondā glabājas Latvijas PSR pastāvīgās pārstāvniecības Maskavā sastādītā evakuēto kartotēka, dažādi saraksti pa apgabaliem, republikām utt., šie materiāli nav apkopoti un izpētīti. Tas varētu būt ļoti darbietilpīgs uzdevums. Mūsu rīcībā esošie skaitļi ir ārkārtīgi pretrunīgi. Kartotēkā ir apkopotas ziņas par 52 066 personām.⁴¹ Kādā 1942. gada jūlija sākumā sastādītā dokumentā uzrādīts, ka, pēc 1941. gada datiem, evakuēto esot bijis 83 550 cilvēku, bet pēc datiem 1942. gada jūlijā — 36 800.⁴² 1967. gadā izdotajā "Latvijas PSR vēstures" saīsinātajā kursā teikts, ka paspēja evakuēties ap 40–45 tūkstošiem cilvēku.⁴³ Latvijas PSR Mazajā enciklopēdijā minēti 40 tūkstoši.⁴⁴ Šo skaitli, atsaucoties uz jau minēto kartotēku, norāda Aurora Ūdre 1966. gada publikācijā.⁴⁵ 1986. gadā publicētajā "Latvijas PSR vēstures izdevumā" minēti 53 tūkstoši evakuēto.⁴⁶ H. Strods, atsaucoties uz Krievijas arhīvu dokumentiem, norāda, ka 1941. gada 1. decembrī uzskaitīti 51 429 cilvēki, kas evakuējušies no Latvijas, to skaitā 13 705 latvieši.⁴⁷ Kādā agrākā publikācijā viņš lēš evakuēto skaitu uz 28 000–30 000.⁴⁸ Kopumā var teikt, ka visbiežāk literatūrā minētais skaitlis ir 53 000, kas balstās uz karalaika uzskaites datiem un jau pieminēto kartotēku.

Taču kartotēkā, tāpat kā karalaikā sastādītajos sarakstos, ir iekļauti arī okupācijas administrācijas ierēdņi, kas tika iesūtīti Latvijā pirms kara, un viņu ģimenes locekļi. Tā kā evakuētie pārvietojās no vienas vietas uz otru, pilnīgi iespējams, ka vieni un tie paši tika iekļauti vairākos sarakstos utt. Kartotēkā ir ievietoti arī ģimenes locekļi un citas personas, kuras evakuētie meklēja, jo zināja vai domāja, ka tās arī ir evakuējušās vai mēģinājušās to darīt, piemēram, par Miķeli Bronislavu Kazimira dēlu piezīmēts, ka viņš pazudis 27. jūnijā uz Vidzemes šosejas, evakuējoties no Rīgas.⁴⁹ Tomēr nav zināms, vai meklētie cilvēki patiešām bija nokļuvuši padomju aizmugurē. Daudzi gāja bojā evakuācijas

laikā, bet ne mazums bija arī tādu, kas atgriezās atpakaļ. Turklāt kartotēkā ir iekļautas personas, par kurām ir piezīmēts tikai, piemēram, “abonē “Cīņu””, respektīvi, tie varēja būt Krievijas latvieši, kam ar pirmskara Latviju nebija nekādu sakaru. Nepieciešams pārbaudīt, vai kartotēkā un sarakstos ir ievietotas ziņas arī par Sarkanās armijas virsniekiem un viņu ģimenes locekļiem, kas atkāpās no Latvijas.

Pēdējā kategorija varēja dot visai lielu evakuēto skaitu, lai gan kopumā uzskaitē militārpersonas un to ģimenes locekļus centās atdalīt no pārējiem evakuētajiem. Par to liecina arī 1942. gada 12. decembrī pilnvarotā Saratovas apgabalā ziņojums V. Lācim, ka šajā apgabalā no Latvijas bija evakuēties 581 cilvēks, pēc nacionālā sastāva: 100 latvieši, 134 ebreji un 354 krievi u. c. Krievu lielākā daļa esot no Sarkanās armijas komandējošā sastāva, kas Latvijā bija ieradušies uz laiku.⁵⁰ Pretrunas ir arī citos skaitļos. Tā jau minētajā Latvijas vēstures 1986. gada izdevumā teikts, ka “vienotā ierindā ar visiem padomju dzelzceļniekiem atradās ap 1100 latviešu dzelzceļnieku”⁵¹. Tomēr 1942. gada 1. oktobrī sastādītajā Latvijas dzelzceļa darbinieku sarakstā, kurā tika uzskaitīts katrs individuāli, norādot visus dzelzceļniekus, kā arī viņu agrāko un tagadējo amatu, sākot no pārvaldes aparāta līdz politdaļas lektoriem, prokuroriem un šuvējām, minēti 333 cilvēki.⁵² Nenoliedzami, ticamu statistiku kara laikā savākt bija ļoti grūti. Jāņem vērā arī tas, ka darba un labāku apstākļu meklējumos bēgļi masveidīgi pārvietojās. Daudzus iesauca armijā, daudzi arī nomira. Daudziem nebija tiešu kontaktu ar Latvijas PSR pārstāvjiem. Visticamāk, sarakstus sastādīja republiku un apgabalu evakuācijas nodaļas, kuru darbiniekiem nebija īsti skaidrs, kas būtu jāuzskata par evakuētajiem no Latvijas. Ja tiktu veikta visu kartotēku un sarakstu datorizēta apstrāde, evakuējušos skaitu, kā arī daudzus citus datus, kam ir nenoliedzama pētnieciska nozīme, piemēram, sadalījumu pēc tautībām (tas dotu iespēju noskaidrot ebreju skaitu, kam izdevās paglābties no vācu okupācijas un līdz ar to arī precizēt holokausta bojā gājušo Latvijas ebreju skaitu), pēc nodarbošanās, pa Latvijas reģioniem, varētu daudz maz precīzi noteikt. Kamēr tas nav izdarīts, aplēses var būt visai aptuvenas. Taču tas drīzāk apstiprina A. Ūdres viedokli, ka padomju aizmugurē nonākušo Latvijas pastāvīgo iedzīvotāju varēja būt ap 40 tūkstošiem. Iespējams, ka rūpīgāku pētījumu rezultātā šis skaitlis varētu samazināties vēl vairāk. Viņu vidū latviešu tautības cilvēki veidoja mazāko daļu, ne vairāk par 25–30 procentiem.

Tie, kuriem pašē bija Maskavas vai citas PSRS neokupētās pilsētas pie raksts (uz Latviju nosūtītie padomju ierēdņi saglabāja tiesības uz agrāko dzīvesvietu), varēja doties uz to. Latvijas pamatiedzīvotājiem bija jāpakļaujas

varas iestāžu rīkojumiem un jādodas uz to norādītajām vietām. Evakuētos izvietoja plašā joslā no Krievijas vidusdaļas apgabaliem (Vologdas, Jaroslavļas, Ivanovas, Kirovas) līdz Viduspievolgai, Dienvidurāliem, Rietumsibīrijai un Vidusāzijai. 1941. gada rudenī liela daļa evakuēto pārvietojās uz citiem rajoniem. Jāņem vērā arī tāds fakts, ka 1941. augustā tika izsludināta latviešu strēlnieku divīzijas izveidošana, un ļoti daudzi evakuētie, arī sievietes, gribēja pieteikties brīvprātīgi. Tie, kam tika atteikta uzņemšana pulkā, bieži vien neatgriezās iepriekšējās dzīvesvietās, bet devās tālāk uz austrumiem, vēl jo vairāk tādēļ, ka vācu uzbrukums apdraudēja Jaroslavļas u. c. apgabalus, kuros bija nometināti bēgļi. Daudzi devās uz "siltām zemēm" — uz Vidusāziju cerībā, ka tur būs vieglāk izdzīvot bez siltām drēbēm un apaviem. Tas ne visiem izdevās, daļa palika Rietumsibīrijā. Tomēr arī tiem, kuriem izdevās nokļūt Fergānas ielejā, neklājās vieglāk, jo 1941./1942. gada ziema visur bija barga.⁵³

1940.–1941. no PSRS atsūtītie uzreiz arī dabūja norīkojumu darbā (ja viņus nembolizēja armijā) tajos resoros, no kuriem bija nosūtīti uz Maskavu, vai arī palika attiecīgo LPSR centrālo iestāžu štātā. Ar darbu tika nodrošināti ne tikai atsūtītie, bet arī Latvijas iedzīvotāji — drošības iestāžu, milicijas, tiesu un prokuratūras darbinieki (NKVD izmeklētāji nometnēs, cietumsargi, vietējo prokuratūru darbinieki utt.), ja viņi prata krievu valodu. Tiem, kas valodu neprata, pat tad, ja viņi bija ieņēmuši Latvijā samērā augstus amatus, nācās strādāt kolhozos, meža darbos, rūpnīcās utt. Patiesībā vienkāršā darba darītājiem, īpaši tiem, kam bija kāda amata prasme, bija diezgan lielas priekšrocības, jo, pastāvot lielam darbaroku, preču un pakalpojumu trūcumam, šādi cilvēki bija ļoti vajadzīgi. Turklāt apzinīgums un darba kultūra daudziem evakuētajiem ātri vien ļāva izvirzīties un kļūt par neaizstājamiem speciālistiem. 1944. gada rudenī sākās reevakuācija, kas ilga aptuveni gadu. Rūpniecības uzņēmumi un iestādes ne vienmēr gribēja atlaist cilvēkus atpakaļ uz Latviju.

Kultūras elites veidošanās padomju aizmugurē

Vairums literātu un mākslinieku, kas 1940.–1941. gadā pieslējās padomju režīmam, bija jauni cilvēki, kuri vēl neko vērā ņemamu nebija sasnieguši. Liela mēroga figūru bija samērā maz. Literatūrā tādas bija A. Upīts, J. Sudrabkalns, V. Lācis. A. Upītim 1943. gada janvārī piešķīra Latvijas PSR Tautas rakstnieka goda nosaukumu. Kara laikā viņš uzrakstīja romānu "Zaļā zeme", lugu "Spartaks" un vairākus stāstus. Romāns tika publicēts 1945. gada sākumā jau Rīgā.

A. Upīts diezgan aktīvi piedalījās arī politiskajā propagandā, sacerot satīriskus dzejoļus par nacistu vadoņiem. Kā atzina pats rakstnieks, mazāk veiksmīgi bija viņa sacerējumi par nacistu “izdarībām mūsu okupētajā dzimtenē, par kuru sīkākas pareizas ziņas tikai paretam pienāca”, bet “reālista prestižs un sirdsapziņa vienkārši neļāva sacerēt “no galvas””, bez noteiktiem lietišķiem materiāliem. Tādēļ rakstnieks pievērsās vēsturiskajai tēmai un satīrai par nacistu vadoņiem, jo Padomju Savienībā “arī kara laikā neaptrūka autentiskas, visiem pieejamas ziņas arī par ļaudīm un viņu dzīvi mēra apsēstajā Eiropā un vēl tālākās zemēs”⁵⁴. Daži A. Upīša propagandas sacerējumi, īpaši uzsaukums jaunatnei “Glabājiet cilvēcību!” (1943. gadā), par kuru viņš pats izteicās, ka tas esot bijis stipri populārs, ir tipisks tā laika asinskāri ksenofobiskās propagandas piemērs, kas aicināja izrīkoties ar nacistiem tikpat necilvēcīgi, kā viņi izrīkojās ar saviem pretiniekiem. Neko paliekošu kara gados nedeļa ne V. Lācis, ne arī J. Sudrabkalns, kura darbība pirmām kārtām bija saistīta ar politisko propagandu un krievu tautas vēsturiskās lomas slavināšanu:

*Ak krievu tauta, tā kā bites stropā
Pie tevis briesmu brīdī visi steigs.
Ar tevi allaž brīves draugi kopā,
Ar tevi viņi tumsas pūķi veiks.*

Paliekošāka nozīme bija dažiem jauno literātu sacerējumiem, literātu, kas darbojās latviešu strēlnieku divīzijā un grupējās ap laikrakstu “Latviešu Strēlnieks”. Nenoliedzami, ka arī jaunākās paaudzes literātu darbu vairākums bija netalantīgi propagandistiski sacerējumi, tomēr kara pieredze, nāves pastāvīgais tuvums, ilgas pēc cilvēciska siltuma un Latvijas ļāva tapt dažiem talantīgiem liriskiem darbiem, piemēram, Arvīda Griguļa dzejolim “Purva rāva”, Valda Luksa “Krēslā” un “Mums jāpārnāk”, kuros izpaužas patiens pārdzīvojums un jūtas.

*Mums jāpārnāk,
to zinām mēs ikviens, –
vai ziema būs,
vai pavasars,
vai upju jomās saldi smaržos siens –
tas mums visviens.
Mums jāpārnāk...*

Kara laikā nobrieda arī Anatola Imermaņa, Montas Kromas u. c. radošās personības, kurām pavērās iespējas īsti izpausties tikai sešdesmitajos gados. Atrašanās padomju aizmugurē kara laikā padarīja pēckara latviešu lirikas “granddāmu” Mirdzu Ķempi mazāk vārīgu pret uzbrukumiem.

Māksliniekiem un literātiem, kas bija nokļuvuši padomju aizmugurē, nereti bija vēl grūtāk nekā vienkāršo profesiju cilvēkiem. Cīņa par izdzīvošanu varēja pazudināt un arī salauza daudzus talantīgus cilvēkus. Valodas neprašana, dzīves apstākļu nezināšana Padomju Savienībā, liktenīgas nejaušības, atbalsta trūkums varēja novest pie traģiska iznākuma. Viens no piemēriem ir mākslinieka Romana Sutas traģiskais liktenis. Viņš bija evakuējies uz Gruziju, strādāja Tbilisi kinostudijā par mākslinieku noformētāju, tika arestēts un gāja bojā 1944. gadā.

J. Staļina viedoklis par to, cik svarīga nozīme literatūrai un mākslai ir padomju cilvēka veidošanā un cik svarīgi ir veidot totalitārajam režīmam pakļāvīgu inteliģenci, daudziem latviešu kultūras darbiniekiem palīdzēja ne tikai izdzīvot, bet arī izvirzīties pēckara Latvijā. Būtiska loma šajā ziņā bija Latvijas PSR Valsts mākslas ansamblim. 1942. gada sākumā PSRS TKP Mākslas lietu komiteja pieņēma lēmumu vienotos kolektīvos apvienot okupēto republiku mākslas darbiniekus. Kā viens no pirmajiem izveidojās Igaunijas PSR Valsts mākslas ansamblis Jaroslavļā E. Kapa vadībā,⁵⁵ jo ne tik daudz brīvprātīgi, cik mobilizācijas rezultātā padomju aizmugurē bija nokļuvis liels skaits igauņu izpildītājmākslinieku. Latvijas PSR Valsts ansamblis sāka veidot 1942. gada maijā Ivanovā. Solistu grupā iekļāva operdziedātājus Rūdolfu Bērziņu, Elfrīdu Pakuli, Aleksandru Daškovu, Leonīdu Zahodņiku, J. Jeršovu, A. Gordinu u. c. Drāmas grupā darbojās latviešu teātru jaunie aktieri O. Lejaskalne, Z. Grīse, K. Bērziņš, Aleksandrs Ivansons, A. Varslavāns u. c., kā arī Rīgas Krievu drāmas teātra jaunie aktieri L. Skuja, I. Čižovs, daiļlasītāja S. Jurjeva, Rīgas operas teātra jaunās dejotājas Irēna Sirmbārde (Strode) un Tamāra Vītiņa. Bija arī neliela kora grupa. Par ansambļa pirmajiem režisoriem kļuva K. Piesis un Maskavas latviešu teātra “Skatuve” bijusī aktrise Elza Miške. M. Ķempe ansambļa vajadzībām tulkoja padomju rakstnieku viencēlienus un skečus. Vēlāk ansamblim piesaistīja arī pianistus Hermani Braunu un M. Sluckovu, aktieri Rihardu Zandersonu u. c., paplašināja mūziķu grupu un kori. 1943. gadā noorganizējās arī leļļu teātra grupa. Ansamblim par māksliniekiem noformētājiem piesaistīja Arturu Lapiņu, Bernhardu un Helēnu Danenhiršus, Francisku Varslavānu, Frici Roždārzu u. c. Ansamblis uzstājās radio, sniedza labdarības koncertus, kuru ienākumi tika nodoti frontinieku vajadzībām, arī koncertus latviešu divīzijas atpūtas namā, hos-

pitālī un arī karaspēka daļās frontes tiešā tuvumā. Ansambļa solisti — E. Pakule, A. Daškovs, H. Brauns u. c. devās arī atsevišķās koncertturnejās.⁵⁶ 1943. gada aprīlī Maskavā sarīkoja latviešu mākslas nedēļu, kurā būtiska loma bija ansamblim, kā arī 43. divīzijas un 1. rezerves pulka ansambļiem.

1944. gadā daļu ansambļa iekļāva vienā no operatīvajām grupām, kurai bija jānodrošina 2. Baltijas fronti un jāsniedz koncerti kā karaspēka daļās, tā arī civiliedzīvotājiem. Pārējie ansambļa dalībnieki ieradās Latvijā augusta sākumā. 1944. gada 30. novembrī LPSR Valsts dramatiskais ansamblis beidza pastāvēt. Ar 15. oktobri oficiāli tika atjaunota četru Rīgas teātru — Operas un baleta teātra, Valsts drāmas teātra, Valsts Dailes teātra un Valsts Krievu drāmas teātra darbība.⁵⁷ Šajos teātros iekļāvās ansambļa mākslinieki. Ansambļa leļļu trupa kļuva par Leļļu teātra pirmo trupu. Talantīgāko ansambļa dalībnieku karjera bija ļoti strauja. Jau 1942. gada decembrī R. Bērziņam, E. Pakulei un O. Lejaskalnei piešķīra Latvijas PSR nopelniem bagātā mākslinieka goda nosaukumu.

Padomju aktīvisti, kas bija karojuši Sarkanajā armijā, strādājuši vai mācījušies padomju aizmugurē, kļuva par svarīgāko jaunās Padomju Latvijas elites sastāvdaļu. Viņi leģitimizēja padomju režīmu, parādot, ka ir arī latvieši, kas saistījuši ar to savu dzīvi, ka ir alternatīva agrākajai, “tradicionālajai” elitei. Latvieši bija īpaši nepieciešami, lai gan viņi bija mazākā daļa starp evakuētajiem, taču viņi pārstāvēja pamatnāciju un vienīgi viņi varēja pildīt režīma leģitimizācijas funkciju.

Arī kultūras darbinieki, kas brīvprātīgi vai apstākļu sagādīšanās dēļ nokļuva padomju aizmugurē, tieši kara laikā sāka veidoties par tiem, kuri turpmākajos divos gadus desmitos simbolizēja latviešu sociālistiskās kultūras uzplaukumu un kļuva par kultūras nomenklatūras pamatu.

2. KARADARBĪBA LATVIJĀ 1944. UN 1945. GADĀ

Tiešā kauju zonā Latvija nonāca 1944. gada vasarā, un karadarbība tās teritorijā turpinājās gandrīz gadu. Sakāve pie Staļingradas 1943. gada sākumā, sabiedroto desants Vidusjūrā 1943. gada jūlijā, Itālijas kapitulācija 1943. gada septembrī un Kurskas kauja būtiski izmainīja Vācijas karaspēka stratēģisko situāciju. Tas zaudēja stratēģisko iniciatīvu Austrumu frontē un 1944. gadā nespēja noturēties 1943. gadā izveidotajās aizsardzības pozīcijās,

kas bija nosauktas par Austrumu valni un balstījās uz dabiskajiem ūdensšķēršļiem līnijā no Narvas uz Igaunijas ezeriem, Veļikajas upi, Pleskavu, Ostrovu, Novorževu, Pustošku un tālāk gar Dņepru upi uz Melno jūru.⁵⁸

Pēc tam, kad Sarkanā armija 1944. gada janvāra beigās pilnībā likvidēja Ļeņingradas blokādi, armiju grupa “Ziemeļi”, baidoties, ka sāksies pavasara šķīdonis, februāra vidū sāka atkāpties pie Staraja Rusas. Atkāpšanās bija negaidīta padomju pavēlniecībai, tādēļ tā vācu spēkus sāka vajāt ar novēlošanos. Vācu armijas atkāpšanās radīja padomju virspavēlniecībai nepamatotu optimismu par to, ka uzbrukums Baltijas virzienā varētu attīstīties ātri. Tomēr drīz vien izrādījās, ka vācu spēki ir labi nostiprinājušies.⁵⁹

Padomju virspavēlniecība gatavoja uzbrukuma operāciju Baltkrievijā, tā sākās pēc tam, kad sabiedrotie 1944. gada 6. jūnijā atklāja otru fronti Normandijā. Operāciju sauca *Bagracion*, tā notika ar 1. Baltijas, 1., 2. un 3. Baltkrievijas frontes spēkiem un sākās 23. jūnijā. Pret vērmahtu bija sakoncentrēti lieli spēki, kas, pēc vācu militāro zinātnieku aprēķiniem, deva šādu spēku attiecību: karavīriem 1 pret 3,7, tankiem 1 pret 23, triecienlielgabaliem 1 pret 36, artilērijai 1 pret 9,4, kaujas lidmašīnām 1 pret 10,5 par labu Sarkanajai armijai.⁶⁰ 1944. gada jūnijā un jūlijā 1. Baltijas frontes karaspēks sāka uzbrukumu Kauņas un Daugavpils virzienā. Galvenais trieciena virziens bija Lietuvas teritorija. 4. jūlijā padomju grupējums iznāca dienvidos no Daugavpils un centās apiet pilsētu. Daugavpils aizsardzībai tika nosūtīti visi esošie spēki, arī četri latviešu robežsargu un divi policijas pulki. Uzbrukumu izdevās atsist, taču fronte jau bija pie pašas Latvijas dienvidu robežas. Padomju karaspēka daļas, nesastopot vācu spēku pretestību, devās Panevėžas virzienā. 1944. gada 20. jūlijā tās sasniedza Šauļus un pagriezās uz Jelgavu. Tā kā Daugavpils un Rēzekne jau bija dziļā padomju aizmugurē, vācu pavēlniecība lika šīs pilsētas atstāt. Latviešu vienības atkāpās uz Eglaines–Ilūkstes līniju.⁶¹ Notikumu attīstību ietekmēja 20. jūlija atentāts pret Hitleru. Tika nomainīti visi armiju grupu komandieri. Jūlija vidū dienvidaustrumos no Krāslavas padomju karaspēks ienāca arī Latvijas teritorijā.

Rīgas virzienā vācu pavēlniecība jau laikus sāka gatavot trīs nocietinājumu līnijas — *Marienburg* (“Alūksne”), “Cēsis” un “Sigulda”. Tās netika veidotas kā nocietinājumu būvju sistēma, bet balstījās uz dabisko reljefu un faktiski bija ļoti veiksmīgi izveidotas. Pēc tam, kad Sarkanā armija 27. jūlijā ieņēma Šauļus, vācu karaspēku austrumos atvilka uz Pededzes–Aiviekstes līniju (*Marienburg*). Taču armiju grupas “Ziemeļi” grupas pavēlniekam F. Šerneram bija uzdots noteikti noturēt fronti Peipusa ezera līnijā, lai neļautu Somijai sākt

miera sarunas ar PSRS.⁶² Latviešu 15. divīzija un 19. grenadieru divīzija turēja fronti austrumos no Opočkas. 1944. gada 13. jūlijā latviešu vienības atgāja uz Veļikajas upes rietumu krastu, taču vācu sapieri uzspīdzināja vienīgo tiltu. Latvieši bija spiesti atiet pa meža takām un Mozuļos ienāca vienlaicīgi ar padomju tankiem. Pēc piecu stundu ilgas kaujas tikai 60 vīriem izdevās iziet no purvu masīva. Apmēram 300 krita, vēl tikpat daudz nonāca gūstā. 17. jūlijā vācu vienības, kā arī 15. un 19. divīzija atkāpās uz Kārsavu. Latviešu divīzijas bija smagi cietušas.

Šeit uzbruka 2. Baltijas fronte triju armiju sastāvā. Kreisajā flangā uzbruka 22. armija, kuras sastāvā cīnījās 43. latviešu gvardes strēlnieku divīzija (kopš jūlija 130. latviešu strēlnieku korpuss). Pa labi un pa kreisi no 2. Baltijas frontes Latvijas teritorijā uzbruka arī 1. Baltijas fronte un 3. Baltijas fronte.

1944. gada jūlija beigās visas vācu vienības bija atgājušas uz aizsardzības līniju *Marienburg*, kas stiepās no Pleskavas ezera gar Pededzes upi uz Lubāna ezeru un Aiviekstes upi. Padomju vienības centās neļaut tām nostiprināties, un sākās smagas kaujas. Vienlaicīgi padomju armijas vienībām no dienvidiem izdevās sasniegt Tukumu, uz laiku atšķēlot armiju grupu “Ziemeļi” no centrālās armiju grupas. Vērmahtam izdevās šo koridoru atgūt tikai 20. augustā.

Līdz 1944. gada augusta sākumam padomju karaspēks bija ieņēmis visu Latgali, bet septembra vidū — nostiprinājies līnijā, kas šķērsoja lielu daļu Vidzemes un Zemgales.

1944. gada 1. augustā 2. Baltijas fronte no Lubāna ezera līnijas sāka uzbrukumu — Madonas operāciju ar mērķi iziet pie Rīgas jūras līča. Trieciēna smailē visu laiku bija 130. latviešu strēlnieku korpuss. 6. augustā tas sasniedza Aivieksti, taču 22. armijas komandieris lika pagriezties uz dienvidiem — Krustpils virzienā, jo kaimiņu daļas nespēja pārraut vācu aizsardzību. Krustpils operācijas laikā 130. latviešu strēlnieku korpuss ieņēma Krustpili. Pēc tam tas izcīnīja smagas kaujas pie Vesetas upes, vēlāk tika pārsviests uzbrukumam Kalsnavas–Vietalvas virzienā.

Starp Lubānas ezeru un Vidzemes augstieni uzbruka 2. Baltijas frontes divas armijas, kurām Madonas virzienā pretim stāvēja tikai divas kaujās novājinātas vācu divīzijas, kā arī 19. grenadieru divīzija, kas bija pārformēta pēc atkāpšanās kaujām un nosaukta par Bruno Štrekenbaha (*Streckenback*) kaujas grupu. Pēc smagām aizsardzības kaujām leģionāriem tika pavēlēts ieņemt pozīcijas starp Meirāniem un Lubānu, tomēr pēc tam, kad padomju karaspēks forsēja Aivieksti, leģionāriem draudēja aplenkums, tādēļ viņus atvilka Cesvaines virzienā. Arī par Cesvaini notika smagas kaujas, bet 12. augustā 19. divīzijai nācās to atstāt.

Pēc 20. augusta frontē iestājās klusums līdz 14. septembrim, kad sākās padomju armijas Baltijas operācija, kas turpinājās līdz 24. novembrim. Operācijas sākumā Vācijas armiju grupa "Ziemeļi" turēja fronti no Narvas līča līdz Dobelei, bet no Dobeles līdz Nemunas upei — armiju grupas "Centrs" 3. tanku armija, kas 21. septembrī tika nodota armiju grupai "Ziemeļi". Tajā ietilpa 56 divīzijas, tajā skaitā piecas tanku un divas motorizētās divīzijas, trīs motorizētās brigādes; 730 tūkstoši cilvēku, septiņi tūkstoši lielgabalu un mīnmetēju, 1216 tanki un uzbrukuma lielgabali. Tās atbalstīja 1. un 6. gaisa flotes artilērija (400 lidmašīnu). Vācu karaspēks izveidoja dziļi ešelonētu aizsardzību, kas īpaši spēcīga bija Rīgas virzienā.⁶³

Galvenais padomju grupējums Baltijas virzienā bija Ļeņingradas frontes kreisais spārns, 3. Baltijas fronte, 2. Baltijas fronte un 1. Baltijas fronte — kopā 15 sauszemes, viena tanku un četras gaisa armijas (125 strēlnieku divīzijas, septiņi nostiprinātie rajoni, pieci atsevišķie tanku un viens mehanizētais korpuss) ar 900 tūkstošiem cilvēku, apm. 17,5 tūkstošiem lielgabalu un mīnmetēju, 3080 tanku un pašgājēju artilērijas ierīču, 2640 lidmašīnu. Operācijā tika iesaistīta arī Baltkrievijas frontes 39. armija, Baltijas flote, tālā aviācija, tajā piedalījās 8. igauņu un 130. latviešu strēlnieku korpuss un 16. lietuviešu strēlnieku divīzija.⁶⁴

Baltijas operācijas mērķis bija atšķelt vācu Baltijas grupējumu no Austrumprūsijas, vērsot triecienus pret Rīgu un Tallinas virzienā. Sašķelt pretinieku un iznīcināt pa daļām. Galvenais virziens sākumā bija 18. un 16. armijas vācu armiju saskares līnija Rīgas rajonā.

Tomēr 2. Baltijas frontes frontālais uzbrukums Rīgas virzienā, pretēji cerētajam, izrādījās neveiksmīgs. Tā kā Vācijas armijai trūka spēku frontālai aizsardzībai, tā balstījās uz atbalsta punktu sistēmu, kas tika iekārtoti augstākās vietās un tur, kur apvidus reljefs padarīja aizsardzību efektīvu. Sarkanā armija nespēja ieņemt atbalsta punktus starp Zalgaušu un Bērzauni, tādēļ 5. tanku korpusa 21. brigāde mēģināja apiet vācu aizsardzību. 19. augusta rītā tā iebrauca Ērgļos, tai sekoja citas tanku brigādes. Ērgļos tās tika ielenktas un iznīcinātas. Vācu vienības ielauzās Ērgļos, ieņēma visas valdošās augstienes un atkāpšanās ceļus. Uzbrukumā pārgāja arī citas vācu armijas grupas un Sarkanās armijas daļas atspieda atpakaļ. Tās nonāca pusielenkumā. Padomju armijas pretuzbrukums 25. augustā neizdevās, tādēļ Gaižiņu apgāja zem vācu uguns. Ievedot kaujā papildspēkus, izdevās atspiest vācu spēkus Jumurdas, Pēkšēnu un Pulgošņa ezeru līnijā, kur fronte stabilizējās. Madonas operācijā padomju pusē krita 14 669 cilvēki, bet vācu

pusē — 3079. Uz Rīgu pa jūrasceļu vācu pavēlniecība pieveda rezerves un nekavējoties tās iesaistīja kaujās.⁶⁵ Rīga šajā laikā bija atšķelta no Kurzemes, jo padomju karaspēks bija ieņēmis Tukumu.

Latvijas ziemeļu daļā padomju karaspēks plānoja ielenkt vācu spēkus Alūksnes rajonā. Vācu armijai šajā rajonā nebija nekādu rezervju, un Vidzemes šoseju ziemeļos no Alūksnes nosedza divi kārtības dienesta bataljoni un viens sapieru bataljons. Tomēr Sarkanajai armijai neizdevās aplenkt Alūksni no ziemeļiem. Dienvidos no Alūksnes sākās smagas kaujas. 19. augustā vācu vienības sāka atkāpties uz Gaujas pozīcijām, atstājot Alūksni. Plānotais ielenkums nebija izdevies.⁶⁶

1944. gada 14. septembrī sākās jauns padomju armijas uzbrukums Rīgai. Uzbruka visas trīs Baltijas frontes trijos virzienos — no Valkas, Ērgļiem un Baldones. Tādēļ vācu pavēlniecība sāka izvest karaspēku no Igaunijas, bet vienlaicīgi pastiprināja Rīgas virzienu. 19.–20. septembrī vācu karaspēks sāka atkāpties no Ziemeļvidzemes, 23. septembrī atstāja pēdējo aizsardzības punktu Igaunijā — Pērnavu. 25. septembrī atstāja Limbažus un Cēsis. Vācu armija ieņēma Siguldas aizsardzības pozīciju. Turpmākie Sarkanās armijas mēģinājumi izvērst uzbrukumu Rīgas virzienā bija nesekmīgi. Galvenais kauju smaugs pārvietojās Nītaures–Siguldas virzienā, kur 26.–30. septembrī Sarkanās armijas trieciēna centrā pie Mores nonāca 19. divīzija. Piecas dienas ilgā leģionāru tuvciņā ar padomju vienībām tiek atzīta par vissmagāko tuvciņu Latviešu leģiona vienību vēsturē, kad pret vienu bataljonu kaujā tika raidīti deviņi pretinieka bataljoni.⁶⁷ Tomēr visus uzbrukumus izdevās atsist.

Sarkanajai armijai neizdevās arī uzbrukums Rīgai Baldones un Dobeles rajonā. Lai izvairītos no lieliem zaudējumiem Rīgas virzienā un ātrāk atšķeltu armiju grupu “Ziemeļi” no Austrumprūsijas, nolēma galveno triecienu vērst Mēmeles virzienā, kur vācu grupējums bija daudz vājāks. Trieciēnā devās 1. Baltijas fronte un daļa 3. Baltkrievijas frontes. Vācu pavēlniecība saprata draudošās briesmas, kā arī to, ka Rīgu neizdosies noturēt, tādēļ jau pirms padomju uzbrukuma sākuma vācu karaspēks tika atvilkt Kurzemes virzienā. Vidzemes stratēģiskā placdarma karaspēka izvešanu bija paredzēts sākt 5. oktobrī un pabeigt 13. oktobra rītā. Leģiona 19. divīzija naktī no 6. oktobra uz 7. oktobri atstāja Siguldas pozīcijas un tika pārceļta uz Džūkstes rajonu. Pēdējās vācu vienības Rīgu atstāja naktī uz 13. oktobri.⁶⁸ Atkāpjoties tika izvestas materiālas vērtības, rūpnīcu iekārtas u. c., vācu sapieri sistemātiski spridzināja svarīgākās komunikāciju iekārtas, ostu, krastmalas un kā pēdējos — tiltus pār Daugavu. 13. oktobrī Rīgā ienāca Sarkanās armijas vienības.

Rīgas centrālajā daļā nekādu cīņu nebija, tādas notika vēl divas dienas Pārdaugavā, līdz visas sedzējvienības bija atvilktas uz Kurzemi. Šajā laikā 130. latviešu strēlnieku korpuss uzbruka Olaines virzienā. 15. oktobrī korpusu atvilka no kaujas pozīcijām, un 16. oktobrī tas svinīgi iegāja Rīgā.⁶⁹ 16. oktobrī arī izformēja 3. Baltijas fronti. 22. oktobrī 2. Baltijas frontes labais spārnis iznāca pie Tukuma un kopā ar 1. Baltijas frontes karaspēku bloķēja armiju grupas “Ziemeļi” galvenos spēkus Kurzemē.⁷⁰

Vienlaikus ar vācu karaspēka atvilkšanu Rīgā un tās apkārtnē sākās masveidīga darbaspējīgo vīriešu tvarstīšana, ko veica galvenokārt ar vācu policijas un lauku žandarmērijas spēkiem. Sažertos izveda ar kuģiem no Rīgas uz Austrumprūsiju, pavisam ap 20 tūkstošiem cilvēku.⁷¹

Padomju armijas uzbrukums Mēmeles virzienā, kas notika no 5. oktobra līdz 22. oktobrim, deva cerētos rezultātus. 1. Baltijas fronte izlauzās līdz Baltijas jūrai Klaipēdas virzienā, ieņemot Palangu un Latvijas teritorijā — Rucavu. Tādējādi armiju grupa “Ziemeļi” tika atšķirta no Austrumprūsijas un ieslēgta Kurzemē. Tās sastāvā bija divas armijas — 16. un 18. ar 34 divīzijām un apmēram 500 000 karavīru.⁷² 1945. gada janvārī tā tika pārdēvēta par armiju grupu “Kurzeme”. 1944. gada oktobrī grupējumam vēl bija cerības atjaunot sakarus ar Austrumprūsiju, tādēļ padomju pavēlniecība centās to nepieļaut. 1944. gada 27. oktobrī–7. novembrī notika pirmais uzbrukums, kas turpinājās 19.–25. novembrī. Uzbrukums tika vērsts no dienvidiem Saldus virzienā, sasniedzot Lielauci.⁷³ Vācu karaspēka mēģinājums izlauzties dienvidu virzienā neizdevās. Tomēr vācu karaspēka pretošanās dēļ arī Sarkanajai armijai neizdevās gūt izšķirošus panākumus un sašķelt Kurzemes grupējumu. Rezultatīvs nebija arī padomju karaspēka uzbrukums 21.–31. decembrī Saldus un Tukuma virzienā. Pretinieku izdevās atspiest tikai par 3–3,5 kilometriem, ieņemot rajonu ap ezeri. Tukuma virzienā padomju spēkiem izdevās dažos iecirkņos dienvidos no Džūkstes pavirzīties uz priekšu par 13 kilometriem, taču 1945. gada 5.–8. janvārī vācu pretuzbrukumā daļu zaudētās teritorijas dienvidaustrumos no Lestenes vācu spēkiem izdevās atgūt.⁷⁴ Par kauju niknumu liecina tas, ka no 1944. gada oktobra vidus līdz decembra beigām Kurzemes frontē tika nogalināti un ievainoti vairāk nekā 72 tūkstoši vācu karavīru.⁷⁵ Kurzemes kaujās aktīvi cīnījās leģiona 19. divīzija — kaujās pie Džūkstes un Lestenes.⁷⁶

Decembrī vācu pavēlniecība atteicās no mēģinājumiem izlauzties dienvidu virzienā. Grupējuma apgāde notika pa jūru, lai gan komunikāciju arvien vairāk traucēja padomju flote un aviācija. 1945. gada janvārī un februārī Vācijas karaspēka pavēlniecība sāka izvest savas karaspēka daļas, kas bija vajadzīgas

citos iecirkņos Austrumprūsijā un Pomerānijā. Janvārī vien izveda vienu tanku divīziju un četras kājnieku divīzijas.⁷⁷ Kurzemes grupējumam nebija stratēģiskas nozīmes, taču Hitlers pavēlēja fronti noturēt par katru cenu cerībā, ka tā piesaistīs lielus padomju spēkus. Tomēr arī padomju vadība tagad kaujas darbības veica tikai tik daudz, lai kavētu vācu daļu izvešanu no Kurzemes un pārceļšanu uz citiem frontes iecirkņiem. Karaspēku nepapildināja ar jaunām daļām, tehniku un šāviņiem. Tāpēc arī padomju karaspēka darbības iespējas bija ierobežotas, tomēr tika veiktas vairākas lielas uzbrukuma operācijas. Tā 12. februārī Sarkanā armija izdarīja uzbrukumu Džūkstes rajonā Irlavas virzienā, bet 20. februārī — virzienā uz Priekuli, gūstot zināmus panākumus. Nīknas kaujas notika 1945. gada martā dienvidos, dienvidaustrumos un austrumos no Saldus. Uzbrukuma operācijas te turpinājās līdz 3. aprīlim. Lielas kaujas notika arī martā dienvidaustrumos no Liepājas un ziemeļrietumos no Dobeles. Saldus kaujās piedalījās arī 130. latviešu strēlnieku korpuss un igauņu un lietuviešu daļas. Marta kauju rezultātā padomju karaspēkam izdevās pavirzīties uz priekšu līdz Brocēniem un Saldum.⁷⁸

1945. gada 8. maijā vācu karaspēka grupējums Kurzemē kapitulēja. Kapitulāciju parakstīja Ezerē.

3. PADOMJU REŽĪMA ATJAUNOŠANA LATVIJĀ UN TĀ POLITIKA

1944. gada vasarā, kad Sarkanā armija ienāca Latvijas teritorijā, Padomju Savienības vadības oficiālais skatījums uz Baltijas valstu situāciju un sovetizācijas metodēm un prioritātēm atšķīrās no skatījuma 1940.–1941. gadā. Tika uzskatīts, ka Latvija ir viena no padomju republikām un tās iedzīvotāji — padomju pilsoņi. Tātad runa varēja būt tikai par padomju varas atjaunošanu, nevis nodibināšanu. Padomju propaganda apgalvoja, ka “Baltijas jautājums” ir atrisināts pilnīgi un galīgi un ka smieklīgas ir cerības, ka Rietumi nāks palīgā. Tomēr var pieņemt, ka pilnīgas pārlicības par to, ka Rietumu sabiedrotie neizvīrīs kādas prasības Baltijas valstu sakarā, Staļinam nebija un ka viņš pieļāva tirgošanās iespējamību to statusa jautājumā. Tādējādi faktiski Baltijas republiku īpašais statuss zināmā mērā tika respektēts. Arī no tīri praktiskā viedokļa sovetizācija bija ne tik daudz jāturpina, cik jāsāk no jauna. Ar Baltijas republiku atšķirībām no citām Padomju Savienības teritorijām vismaz uz laiku bija jārēķinās.

Jautājums par to, kad īsti Latvijā beidzās Otrais pasaules karš, nav tik skaidrs, kā varētu domāt. Ir pieņemts uzskatīt, ka karš beidzās līdz ar Vācijas armijas Kurzemes grupējuma kapitulācijas parakstīšanu 8. maijā, tomēr jāņem vērā, ka situācijas normalizācija (ar karastāvokli saistītās likumdošanas atcelšana, Sarkanās armijas pāreja uz mierlaika organizāciju, karaspēka izvietojumu utt., iedzīvotāju pārbaudes pabeigšana, trofeju ieroču, munīcijas un karamateriālu savākšana, reevakuācija un repatriācija) prasīja zināmu laiku. Viena no robežām varētu būt 1945. gada septembris, kad Padomju Savienībā tika likvidēta Valsts aizsardzības komiteja. Otra iespējamā robeža — 1946. gada 4. jūlijs, kad agrāk vācu okupētajās teritorijās tika atcelts kara stāvoklis.⁷⁹ Daudzi dokumenti liecina, ka faktiski situācija patiešām daudzmaz normalizējās tikai 1946. gadā.

Militārās un civilās varas attiecības un Maskavas pārraudzība

Aplūkojamā laika posma būtiska iezīme bija tā, ka līdztekus pastāvēja divas varas — militārā vara, kuru pārstāvēja padomju bruņotie spēki, un civilvara, kuru pārstāvēja Latvijas kompartijas CK, republikas valdība (Tautas komisāru padome — TKP) un citi varas orgāni. Bija arī struktūras, kurām bija jānodrošina saikne starp militāro varu un civilvaru, piemēram, Kara daļas kompartijas CK un attiecīgi apriņķa komitejas. Savukārt valdības un pilsētu un apriņķu izpildkomiteju līmenī militāro jautājumu risināšanā bija iesaistīti kara komisāri, kā arī minēto partijas struktūrvienību pārstāvji. Partijas un padomju orgānu uzdevums bija nodrošināt iedzīvotāju mobilizāciju armijā, risināt dažādus ar armijas un militārpersonu ģimenes locekļu apgādi saistītus jautājumus, piešķirt zemi militāru objektu un palīgsaimniecību ierīkošanai, nodrošināt darbaspēku un transportu militārām būvēm utt. Tomēr civilvara nedrīkstēja un nespēja kontrolēt bruņotos spēkus. Gadījumos, kad militārpersonas vai militārās iestādes rīkojās patvaļīgi (piemēram, patvaļīgi aizņēma dzīvokļus vai mājas) vai pārkāpa likumu, ļoti bieži partijas un pārvaldes iestāžu apelācijas kara resoram nedeve nekādus rezultātus. Jāteic, ka militārpersonas izdarīja daudz kriminālnozieģumu, taču armijas vadība vai nu nevēlējās, vai arī nespēja tikt ar to galā. Republikas varas iestādes tikai minimāli vārēja vai arī nespēja nemaz kontrolēt dažādus Savienības resorus, īpaši tos, kas ietilpa kara rūpniecības sistēmā.

Tāpat kā pirms kara, Maskava neuzticējās republikas kompartijas CK un valdības spējai veikt tām uzticētos pienākumus, kas karalaikā bija reducēti galvenokārt uz armijas vajadzību apkalpošanu, uz kokmateriālu sagādi, kā arī lauksaimniecības produkcijas sagādes plānu izpildi. 1944. gada novembrī Maskavā apsprieda LK(b)P CK neveiksmīgo darbību pretošanās apkarošanā. Nerautoties uz pastiprinātām sankcijām pret labības piegāžu “sabotieriem” un cīņu ar “buržuāziskajiem nacionālistiem”, Maskava nesaskatīja situācijas uzlabošanos un 22. decembrī pieņēma lēmumu izveidot VK(b)P CK Latvijas biroju (oficiāli to nodibināja 29. decembrī). Par Latvijas biroja vadītāju iecēla Nikolaju Šataļinu. Viņam bija pakļauti astoņi darbinieki, kuru uzdevums bija kontrolēt visas partijas un padomju darba jomas. Viņi saņēma visu to pašu informāciju, ko J. Kalnbērziņš un citi republikas vadības locekļi, un arī paši vāca informāciju un gatavoja ziņojumus Maskavai, kā arī, iespējams, saņēma ziņojumus no armijas pretizlūkošanas (SMERŠ), kurus nesaņēma Kalnbērziņš. Visi kadru jautājumi bija jāsaskaņo ar Latvijas biroju,⁸⁰ kas līdz 1947. gadam bija galvenā Maskavas pārraudzības institūcija. Pilnvarotie bija arī PSRS Valsts plānam (līdz 1949. gadam), kā arī PSRS Valsts drošības Iekšlietu ministrijai — no 1944. gada 22. marta līdz 1946. gada 10. martam tas bija F. Butovs, vienlaikus viņš bija arī Latvijas biroja priekšsēdētāja vietnieks.⁸¹

Komunisti bija galvenais spēks, uz kuru varēja balstīties padomju vara. Pēc Latvijas kompartijas CK ziņām, sākoties karam, apmēram divi tūkstoši komunistu bija evakuējušies, apmēram 384 bija palikuši okupētajā teritorijā.⁸² Latvijā palikušie pārsvarā bija zemāka līmeņa funkcionāri un aktīvisti. Lielākā daļa no viņiem tika nogalināti vācu okupācijas sākuma posmā vai arī gāja bojā cietumos un koncentrācijas nometnēs. No Latvijā palikušajiem kompartijas biedriem tikai nedaudziem izdevās sagaidīt kara beigas. Un arī tad viņiem vispirms nācās iziet pārbaudi, kam bija jāapliecina, ka viņi nav sadarbojušies ar vācu okupācijas varas iestādēm.

1944. gada jūlijā, sākoties Latvijas reokupācijai, republikas partijas organizāciju papildināja komunisti, kas tika iesūtīti no citām republikām. Mazākā daļa no iesūtītajiem bija Latvijas pilsoņi, kas karalaikā atradās Padomju Savienībā, lielākā daļa bija tā sauktie Krievijas latvieši, kā arī nelatvieši, turklāt nelatvieši bija izteiktā vairākumā un viņu īpatsvars palielinājās (sk. 1. tabulu). Partijas biedru skaits pieauga ļoti ātri. 1944. gada septembra beigās republikas partijas organizācijā bija tikai 553 biedri un kandidāti,⁸³ 1945. gada 1. janvārī — jau 3592 komunisti, bet jūnija sākumā — jau vairāk nekā kara sākumā — 6191 cilvēks.⁸⁴

**LKP biedru etniskais sastāvs 1944.–1945. gadā
(uz nākamā gada 1. janvāri; piecas lielākās etniskās grupas)**

	1945.1.I	% no kopskaita	1946.1.I	% no kopskaita
Krievi	1651	48,30	5622	51,17
Ukraiņi	162	4,74	551	5,02
Baltkrievi	69	2,02	260	2,37
Latvieši	1272	37,21	3526	32,09
Ebreji	192	5,62	667	6,00
Poļi	21	0,61	112	1,02
Kopā KP biedru	3418	100,00	10987	100,00

Avots: LVA, PA-101. f., 6. apr., 34. l., 13 op. lp.; 8. apr., 50. l., 35.–35 op. lp.

Vadošajos amatos nodarbinātie LKP biedri un kandidāti 1945. gadā

	1945.1.I	1945.1.VII	1946.1.I
Valsts, partijas, sabiedrisko un kooperatīvo iestāžu un uzņēmumu vadītāji	1922	3500	4514
% no kopējā LKP biedru un kandidātu skaita	53,5	49,6	41,1
<i>Tajā skaitā:</i>			
Republikas iestāžu vadītāji un viņu vietnieki, nodaļu un sektoru vadītāji un viņu vietnieki	925	1185	1097
Pilsētas un apriņķa iestāžu vadītāji un viņu vietnieki	355	549	649
Pilsētas un apriņķa iestāžu nodaļu un sektoru vadītāji un viņu vietnieki	246	571	797
Partijas, komjaunatnes, arodbiedrības u. c. sabiedrisko organizāciju pirmorganizāciju vadītāji	62	476	658
Pagasta un ciema izpildkomiteju priekšsēdētāji	11	22	90
Uzņēmumu vadītāji un viņu vietnieki	107	309	479
Cehu, darbnīcu, uzņēmumu filiāļu vadītāji	81	172	415

Avots: LVA, PA-101. f., 6. apr., 34. l., 10. lp.; 8. apr., 50. l., 15.-15 op., 30.–30 op. lp.

Operatīvās grupas

Lai tūlīt pēc vācu karaspēka izdzīšanas no tās vai citas teritorijas neka-vējoties varētu organizēt civilpārvaldi, 1944. gada pavasarī LK(b)P vadībai tika uzdots organizēt tā sauktās operatīvās grupas. Šādas grupas tika veidotas re-publikas kompartijas CK un valdības un tās komisariātu, apriņķu, lielāko pilsē-tu, Rīgas rajonu partijas un izpildkomiteju komiteju, kā arī lielāko uzņēmumu darbības organizēšanai. Līdztekus tam savas grupas dibināja arī drošības or-gāni. Operatīvās grupas sekoja 1., 2. un 3. Baltijas frontei.

Sākot organizēt operatīvās grupas, izrādījās, ka 1940./41. gada darbinie-kiem, kuri bija evakuējušies no Latvijas (ieskaitot arī pirmās padomju okupā-cijas laikā no PSRS iesūtītos kadrus), vairāk vai mazāk ir iespējams nokom-plektēt LK(b)P CK un valdības institūcijas, taču jau apriņķa līmenī tas bija gan-drīz neiespējami. Tādēļ tika lūgta un saņemta VK(b)P CK atļauja operatīvo gru-pu komplektēšanai piesaistīt arī Krievijas latviešus. Tomēr operatīvo grupu komplektēšana lielā mērā notika pēc *ad hoc* principa.

Jāteic, ka operatīvās grupas ar grūtībām izdevās nokomplektēt pat Rīgas pilsētas un tās rajonu līmenī. 1944. gada 22. septembrī Latvijas kompartijas CK lēmumā bija atzīmēts, ka joprojām nav pabeigta partijas pilsētas komitejas un rajonu komiteju darbinieku komplektēšana.⁸⁵ Apriņķu līmenī faktiski bija nokomplektēts tikai vadības kodols, tā sauktā vadības grupa — apriņķa parti-jas komitejas sekretārs un viņa vietnieki, apriņķa izpildkomitejas priekšsēdē-tājs, viņa vietnieks, bet nodaļu vadītāji — ne vienmēr. Problēmas bija arī ar Iekšlietu tautas komisariāta darbiniekiem. 1944. gada septembrī komisariātā bija 7281 štata vieta, bet nokomplektētas ar darbiniekiem bija 2026.⁸⁶ Pagastu izpildkomiteju priekšsēdētājus un sekretārus meklēja uz vietas, kā arī komplek-tēja no demobilizētajiem frontiniekiem un padomju partizāniem. Partijas bied-ru īpatsvars viņu vidū bija samērā zems. Iespējams arī, ka nereti vietējās varas pārstāvjus uzreiz pēc pagasta vai mazpilsētas atbrīvošanas iecēla nevis apriņķa partijas komiteja un izpildkomiteja, bet gan armijas vai NKVD operatīvo grupu pārstāvji.

Par reālo stāvokli kadru komplektēšanas jomā ieskatu sniedz Jēkabpils apriņķa partijas komitejas 1945. gada 10. janvārī nosūtītā atskaite par darbu ar kadriem 1944. gadā, kurā bija paskaidrots, ka kadru atlase aizsākās 1943. gada beigās un 1944. gada sākumā ar operatīvo grupu komplektēšanu. Pirmām kārtām iekļāva tos, kuri kara sākumā bija evakuējušies uz aizmuguri, īpaši tos, kuri 1940./41. gadā strādāja atbildīgos amatos. Atrada arī citus evakuētos, par

kuriem agrāk nebija zināms, tāpat arī Krievijas latviešus. Rezultātā bija pie-
saistīti 74 cilvēki. Tā kā LPSR TKP un LK(b)P CK bija solījuši vēl apmēram 20
cilvēku, ieceltā apriņķa vadība bija cerējusi, ka īsā laikā ieradīsies operatīvā
grupa apmēram 100 cilvēku sastāvā. Taču desmit dienu laikā pēc apriņķa
atbrīvošanas no iepriekš apzinātajiem cilvēkiem ieradās tikai deviņi, bet nā-
kamo četrarpus mēnešu laikā ieradās vēl 30. Rezultātā nācās komplektēt kadrus
no “vietējiem resursiem”, īpaši pagastu izpildkomiteju priekšsēdētāju līmenī
vajadzēja izlīdzēties ar vietējiem iedzīvotājiem.⁸⁷ Lai aizpildītu tukšās vakan-
ces, meklēja dzīvus palikušos 1940./41. gada aktīvistus, kā arī jaunsaimniekus,
kurus bija represējusi vācu okupācijas vara.⁸⁸

Šķiet, ka situācija Jēkabpils apriņķī bija pat samērā laba, jo Ilūkstes ap-
riņķa partijas komitejas 1944. gada 15. septembra ziņojumā teikts, ka Ilūkstes
operatīvā grupa sāka savu darbu triju partijas aktīva un 19 padomju aktīva
darbinieku sastāvā. Ziņojuma sastādīšanas brīdī no 16 partijas štata darbinieku
vietām bija aizpildītas septiņas. Arī šeit nebija iepriekš sagatavotu pagastu iz-
pildkomiteju priekšsēdētāju, tos sameklēja no vietējiem iedzīvotājiem, tāpat arī
sekretārus un pagasta izpildkomiteju locekļus.⁸⁹

Apstākļi, ka padomju pārvaldes aparāts tika komplektēts un arī stihiski
komplektējās hierarhiskā kārtībā — no augšas uz apakšu — un svarīgāko
funkciju veicējiem pēc definīcijas vajadzēja būt partijas biedriem, atspoguļo-
jās arī partijas statistikā. 1945. gadā aptuveni 2/3 partijas biedru koncentrējās
republikas nozīmes pilsētās, visvairāk Rīgā. Partijas biedri šajā laikā bija pir-
mām kārtām partijas un pārvaldes iestāžu ierēdņi, kā arī ražošanas uzņēmumu
vadītāji. Rīgas pilsētas Kirova rajonā 1945. gada aprīlī koncentrējās 31,15
procenti Latvijas komunistu, jo tajā bija izvietotas visas galvenās republikas
iestādes. Kopumā 84,5 procenti partijas biedru 1946. gada 1. janvārī pēc sava
sociālā stāvokļa bija kalpotāji.⁹⁰ Gandrīz puse partijas biedru strādāja
vadošos amatos (sk. 2. tabulu), bet samērā liels skaits — iekšlietu un valsts
drošības orgānos. 1945. gada martā partijā bija tikai 190 īsti strādnieki, pār-
svarā dzelzceļnieki, bet Rīgā nebija neviena rūpnīcas strādnieka — partijas
biedra.⁹¹

Arī apriņķos partijas biedri sākotnēji aizpildīja pirmām kārtām dažādus
vadošus un ne tik vadošus amatus apriņķu centros un pilsētā. 1945. gada
1. aprīlī tikai 22 pagasta izpildkomiteju vadītāji bija partijas biedri. Tajā laikā
Latvijā bija 510 pagastu. Ilūkstes apriņķī 1945. gada 1. janvārī vadošos
amatos strādāja 53 komunisti, neviens no tiem nebija pagasta izpildkomitejas
priekšsēdētājs, Jēkabpils apriņķī 1945. gada 1. jūlijā no 119 komunistiem 72

strādāja vadošā darbā, bet tikai trīs — par pagastu izpildkomiteju priekšsēdētājiem. Tukuma apriņķī šajā pašā laikā no 63 komunistiem 43 strādāja vadošos amatos, bet neviens — pagasta izpildkomitejas priekšsēdētāja līmenī.⁹²

Tā kā jauniešus bija vieglāk piesaistīt dažādām režīma aktivitātēm, komjaunieši, it īpaši laukos, lielā mērā pildīja sovetizētāju funkciju, kas citā situācijā būtu partijas organizāciju uzdevums. Dalība komjaunatnes pirmorganizācijās ļāva atlasīt piemērotus kandidātus uzņemšanai partijā un kaut kādā mērā lauzt vietējo iedzīvotāju pretestību sovetizācijai.

Vienīgais komunisti pagastā visbiežāk bija nevis vietējais iedzīvotājs, bet gan atsūtītais pagasta partorgs. Laukos pirmajos pēckara gados padomju režīma īstenošanā noteicošā nozīme vietējā līmenī bija pagasta partorgiem, to oficiālais nosaukums — LK(b)P CK partijas organizatori. Viņi atbildēja gan par vietējās izpildvaras — ciemu un pagastu izpildkomiteju priekšsēdētāju — izraudzīšanu un darbu, gan mēģināja organizēt kolhozus, bet galvenais partorgu pienākums bija nodrošināt mežizstrādes un lauksaimniecības sagādes plānu izpildi, parakstīšanos uz valsts aizņēmumiem. Partorga amats bija bīstams, viņi visbiežāk kļuva par partizānu uzbrukuma upuriem, tāpēc atrast piemērotus kandidātus nebija viegli.

Administratīvi teritoriālās izmaiņas skāra gan Latvijas ārējās robežas, gan arī iekšējo teritoriālo dalījumu. 1944. gada 22. augustā Latvijas PSR Augstākās padomes (AP) Prezidijs, kas tolaik atradās Maskavā, “lūdza” PSRS Augstāko padomi atdalīt no Latvijas daļu Abrenes apriņķa, kurā pārsvarā dzīvoja krievi. Jāatzīmē, ka Prezidija sēde nenotika, jautājums tika izlemts, savācot Prezidija locekļu parakstus aptaujas kārtībā. Par to, ka lēmums tika uzskatīts par vistīrāko formalitāti, liecina arī tas, ka sākumā pat nebija skaidri nosauktas nododamās teritorijas. Jau nākamajā dienā — 23. augustā — PSRS Augstākās padomes Prezidijs izdeva dekrētu “Par Pleskavas apgabala izveidošanu KPFSR sastāvā”. Latvijas PSR AP trešā sesija 5. un 6. oktobrī, kad Latvijas valdība vēl atradās Daugavpilī, apstiprināja attiecīgo Prezidija dekrētu. Faktiskā pievienošana acīmredzot notika jau 1. oktobrī — pirms AP sesijas, taču veselu gadu apriņķi, kura centrs bija pārvietots uz Viļaku, joprojām sauca par Abrenes apriņķi, tikai 1945. gada oktobrī to pārdēvēja par Viļakas apriņķi.⁹³

Kādēļ Abrenes apriņķa daļa tika “piegriezta” Krievijai? Viens no izskaidrojumiem, iespējams, ir tāds, ka Staļins pieļāva, ka ASV un Lielbritānija varētu tomēr pieprasīt, lai tiek pārskatīts Baltijas republiku statuss, un tādā gadījumā bija drošāk, ja svarīgus dzelzceļa mezgls paliek Krievijas teritorijā. Otrs

izskaidrojums, kas nerunā pretim pirmajam, ir tāds, ka, veidojot Pleskavas apgabalu, Igaunijai, kā arī Latvijai piederošo relatīvi attīstītāko teritoriju pievienošana nabadzīgajai un karā izpostītajai Krievijas daļai bija iecerēta, lai uzlabotu apgabala ekonomisko stāvokli.

Iekšējā administratīvā iedalījuma izmaiņās būtiskākais bija republikāniskas nozīmes pilsētas statusa ieviešana, kā arī Rīgas sadalīšana sešos rajonos. 1945.–1946. gadā Latvijas 510 pagasti tika sadalīti 1362 vienībās — ciema padomēs, vienlaikus saglabājot dalījumu pagastos. Jaunā pārvaldes vienība tika radīta, pirmkārt, lai tuvinātu teritoriālo pārvaldi Padomju Savienībā pastāvošajai sistēmai, otrkārt, ar mērķi padarīt lauku teritoriju pārraudzību efektīvāku, it īpaši ņemot vērā uzsvāru, kas tika likts uz lauksaimniecības produktu nodevu un nodokļu piedzišanu, kā arī uz mežsaimniecības darbiem, kuros bija jāpiedalās zemniekiem. Ciema padomes nebija pakļautas pagastiem, faktiski izveidojās divas paralēlas vietējās pārvaldes struktūras.⁹⁴

Cilvēku resursu zaudējums

Pēc Otrā pasaules kara ļoti būtiski mainījās Latvijas etniskais sastāvs. Vāciešu repatriācija pirms kara un ebreju nogalināšana kara laikā bija gandrīz pilnībā iznīcinājusi divas etniskās grupas, kam bija nozīmīga loma Latvijas ekonomikā un kultūrā. Kara, represiju un emigrācijas dēļ pēc kara visai būtiski bija samazinājies arī latviešu tautības iedzīvotāju skaits. Pēdējā tautskaite Latvijas Republikas laikā notika 1935. gadā, bet padomju laikā pirmā — 1959. gadā; tas būtiski apgrūtina noteikt patieso karadarbības, represiju un emigrācijas ietekmi uz iedzīvotāju skaitu. Pēc dažādos avotos sastopamām aplēsēm, Latvijas iedzīvotāju skaits 1945. gada otrajā pusē bija aptuveni 1,4 miljoni.⁹⁵ Tomēr iedzīvotāju skaits pēc kara sāka diezgan strauji pieaugt. To noteica kā iedzīvotāju atgriešanās no Rietumiem un PSRS, tā arī tas, ka demobilizācijas, organizētas vervēšanas un neorganizētā ceļā Latvijā sāka strauji ieplūst cilvēki no citām republikām. 1941. gada 1. janvārī pēc oficiāliem PSRS valsts plāna pilnvarotā LPSR datiem Latvijā bija 1,55 miljoni iedzīvotāju, no tiem 521,3 tūkstoši dzīvoja pilsētās, bet 1,03 miljoni — laukos.⁹⁶ Demogrāfu Pārslas Eglītes un Ilmāra Meža aprēķini liecina, ka cilvēku zaudējumi 1940.–1959. gadā varēja būt šādi: 267 tūkstoši latviešu tautības un 325 tūkstoši visu tautību iedzīvotāju kopā, t. i., apmēram 17 procenti no pirmskara iedzīvotāju skaita.⁹⁷

Kara postījumi un ekonomikas atjaunošana

Otrais pasaules karš radīja Latvijas ekonomikai nopietnus zaudējumus. Kopējo zaudējumu apjomu grūti noteikt, lai gan no 1944. gada augusta līdz 1945. gada jūlijam darbojās Latvijas PSR Valsts ārkārtējā komisija, kas uzskaitīja nodarītos zaudējumus un 1941. gada cenu izteiksmē novērtēja, ka tie ir 20 miljardi rubļu.⁹⁸ Šis skaitlis izraisa šaubas, jo gan cietušie, gan arī varas iestādes bija ieinteresētas uzrādīt pēc iespējas lielākus zaudējumus, lai saņemtu kompensācijas. Turklāt komisija visus zaudējumus piedēvēja tikai vācu okupantiem, neuzskaitot Sarkanās armijas nodarītos postījumus vai arī tos ieskaitot nacistu nodarījumus. Tā kā aprēķini bija paredzēti, lai tos izmantotu reparāciju pieprasīšanai no Vācijas, kā arī apsūdzības uzturēšanai Nirnbergas tribunālā, cilvēku un materiālo zaudējumu palielināšanu Padomju Savienības varas iestādes necentās apkarot, drīzāk tieši otrādi. Tomēr, ja uzskata, ka materiālo zaudējumu apjomos tika ieskaitīti abu okupācijas varu nodarītie postījumi, var pieņemt, ka minētais skaitlis, lai gan visai aptuveni, tomēr atspoguļo zaudējumu apjomu.

Karā smagi bija cietušas vairākas pilsētas — Jelgava, kur bija iznīcināts ap 90 procentiem ēku, Daugavpils (iznīcināti ap 60 procentiem dzīvojamā fonda, sagrauts dzelzceļa mezgls, uzspridzināta elektrostacija⁹⁹ utt.), Rēzekne, Balvi, Valmiera. Tomēr Latvijas galvaspilsēta un lielākais rūpniecības centrs Rīga bija cietusi samērā maz (izņēmums — 1941. gada jūlijā un 1944. gada oktobrī izdegušais vēsturiskais centrs, kā arī Daugavas krastmala, daudzi infrastruktūras objekti). Pilsētās visvairāk bija cietuši kultūrvēsturiskie centri, un tie nebija atjaunojami. Toties postījumi rūpnieciskajā sektorā bija samērā viegli likvidējami. Lielāki zaudējumi bija nodarīti transportam. Rīgas osta bija gandrīz pilnībā iznīcināta, mazāk cietušas bija Liepājas un Ventspils ostas. Gandrīz pilnībā bija iznīcināts vai karojošo armiju vajadzībām rekvizēts automašīnu, lokomotīvu un dzelzceļa vagonu parks, tirdzniecības un zvejas kuģi, bija samazinājies dzelzceļu garums, daudzi tilti bija uzspridzināti vai sabojāti. Tomēr transports arī visātrāk tika atjaunots.¹⁰⁰ Samērā ātri tika atjaunoti ražošanas uzņēmumi, īpaši nelielie. Tā Daugavpilī no 1944. gada 27. jūlija līdz 1. decembrim bija atjaunoti 44 no 68 pilsētas rūpniecības uzņēmumiem.¹⁰¹ Diezgan smagi bija cietusi enerģētiskā bāze, jo atkāpjoties vācu karaspēks pirmām kārtām iznīcināja elektrostacijas (arī tolaik lielāko un modernāko elektrostaciju — Ķeguma HES) un uzņēmumu elektroiekārtas. Lauksaimniecībā lielākie zaudējumi bija nodarīti mājlopiem, bija pilnīgi vai daļēji izpostītas daudzas dzīvojamās mājas un saimniecības ēkas.

Vienlaikus ar kara postījumu likvidēšanu tika turpināta pirms kara sāktā tautsaimniecības ievirze padomju "sliedēs". Faktiski to sāka jau pirms reokupācijas. 1943. gadā PSRS Valsts plāns uzdeva Latvijas PSR Valsts plānam izstrādāt rūpniecības atjaunošanas perspektīvo plānu, vadoties no politiska norādījuma līdz 1947. gadam atjaunot 1941. gada līmeni.¹⁰² Konkrētākus plānus sāka izstrādāt 1944.–1945. gadā. 1945. gada septembrī pabeidza piecu gadu plāna izstrādāšanu 1946.–1950. gadam. Galvenā nostādne, kuras īstenošana sākās jau uzreiz pēc kara, bija Latvijas tautsaimniecības pilnīga integrācija PSRS ekonomikā un pakļaušana tās interesēm. Abi šie procesi sākās visai ātri un konsekventi. Tajā pašā laikā joprojām saglabājās atšķirības. Būtiskākās bija individuālo zemnieku saimniecību pastāvēšana un privātā uzņēmējdarbība tirdzniecības, pakalpojumu un sīkrūpniecības jomā. Lauksaimniecības kolektivizācija bija sarežģītāka problēma, bet privātā uzņēmējdarbība nelauksaimnieciskajā jomā tika izskausta samērā ātri.

Privātais sektors vēl pastāvēja tirdzniecības, sīkražošanas un pakalpojumu jomā. 1945. gadā ir vērojama zināma privātā sektora atdzīvošanās. Gada sākumā bija 578 privātie tirdzniecības un rūpniecības uzņēmumi, kā tie tika saukti oficiāli, bet faktiski — mazas bodītes vai darbnīcas (samērā tipiski šādu "uzņēmumu" piemēri bija gaļas vai dārzenų stendi vai būdas Rīgas Centrāltirgū), taču 1. oktobrī to skaits bija pieaudzis līdz 1988, bet 1946. gada sākumā samazinājās līdz 588.¹⁰³ Tomēr līdz 1946. gada vidum atkal ir vērojams privātā uzņēmumu skaita pieaugums. Lielākā daļa privātā uzņēmumu koncentrējās Rīgā, taču labvēlīgākajā periodā — 1945. gada vasarā un rudenī — to skaits jūtami pieauga citās lielākajās pilsētās un daļā apriņķu, kas acīmredzot bija saistīts gan ar kara beigām, gan ar varas iestāžu politiku. Privātais sektors tika pieciests, bet jau 1946. gada otrajā pusē tika panākta gandrīz puses privātā veikalu un uzņēmumu (Rīgā vairāk par pusi) slēgšana, uzliekot tādus nodokļus, ko īpašnieki nevarēja samaksāt.

Stabilāka bija situācija mājamatniecībā. Reģistrēto mājamatnieku skaits no 1945. gada janvāra līdz tā paša gada oktobrim bija pieaudzis no 2,3 tūkstošiem līdz 3,7 tūkstošiem, taču arī šeit nodokļu politika bija vērsta uz privātā sektora ierobežošanu, tādējādi piespiežot mājamatniekus iestāties arteļos.¹⁰⁴

Zemes reforma tika uzskatīta par vienu no galvenajiem instrumentiem, kam bija jānodrošina iedzīvotāju atbalsts padomju varai. 1944. gada 7. septembrī LK(b)P CK un LPSR TKP pieņēma kopīgu lēmumu par okupācijas seku likvidēšanu Latvijas PSR lauksaimniecībā. Lēmums noteica "atjaunot zemes pārņemšanu valsts īpašumā", atjaunot zemes fondu, kas bija radīts uz 1940. gada

29. jūlija likuma pamata, bet tagad tajā bija paredzēts ieskaitīt zemi, kas pārsniedza 20–30 hektārus uz vienu saimniecību, kā arī “ar vācu fašistiskajiem okupantiem līdz aizbēgušo tautas ienaidnieku zemi”. No zemes fonda bija paredzēts piešķirt zemi laukstrādniekiem, bezzemniekiem un trūcīgiem zemniekiem 10 līdz 15 hektāru apmērā. Atbrīvotajos apriņķos zeme jau līdz 15. septembrim bija jāatdod tiem, kas zemi bija ieguvuši 1940. gada agrārās reformas laikā.¹⁰⁵ Tajā pašā dienā attiecīgu dekrētu izdeva Latvijas PSR Augstākās padomes Prezidijs. Saimniecības varēja samazināt līdz pat 5–8 ha “aktīviem fašistu palīgiem un zemes spekulantiem”.¹⁰⁶

Lai gan tika uzskatīts, ka reformai būtu jāaptver 155 tūkstoši ģimeņu, atbrīvotajos pagastos no 1944. gada septembra līdz oktobrim bija pieteikušies tikai septiņi tūkstoši zemes gribētāju. J. Kalnbērziņš to saistīja ar ienaidnieka propagandu, taču acīmredzot galvenais iemesls bija tas, ka zemnieki nebija pārliecināti, ka padomju vara noturēsies.¹⁰⁷ Taču arī pēc Vācijas kapitulācijas Kurzemes apriņķos, kur reformu uzsāka 1945. gada jūnijā, tā norisinājās ar lielām grūtībām. Pavisam no jauna tika izveidoti 48,9 tūkstoši saimniecību, kam piešķīra 606,1 tūkstoši hektāru zemes, bet 20,9 tūkstoši saimniecību saņēma piegriezumus.¹⁰⁸

Nodokļu un nodevu politikā 1944.–1945. gadā tika saglabāti 1941. gada principi. Nodokļus aprēķināja pēc saimniecības ienesīguma, nosakot to pēc zemes kopplatības un lopu skaita, nevis no apstrādātās zemes, bija uzliktas arī lauksaimniecības produktu nodevas. Normas sākumā saglabājās tādas pašas kā pirms kara, bet, tā kā saimniecību stāvoklis kara rezultātā bija jūtami pasliktinājies (daudz mazāk darbaspējīgu ģimenes locekļu, mazāk mājlopu un vilcēj spēka, grūtības minerālmēslu sagādē utt.), tās bija daudz grūtāk izpildīt. “Darba zemnieku” saimniecībām bija zināmas priekšrocības salīdzinājumā ar “kulaku” un “vācu okupantu līdzskrējēju” saimniecībām. 1945. gadā apriņķu izpildkomitejām bija atļauts trūcīgāko zemnieku saimniecības no labības sagādes atbrīvot 50–100 procentu apjomā, taču jau nākamajā gadā šādi atvieglojumi netika atļauti.¹⁰⁹ 1944.–1945. gadā vēl nebija izstrādāti kritēriji, kādas saimniecības uzskatāmas par “kulaku” saimniecībām, parasti par tādām uzskatīja tās, kam bija atņemta zeme zemes reformas laikā.

Viens no galvenajiem Latvijas kompartijas uzdevumiem bija nodrošināt lauksaimniecības produktu piegādes valstij. Arī šajā ziņā stāvokļa neskaidrība un cerības, ka vara tomēr varētu mainīties, veicināja zemnieku centienus izvairīties no piegādēm. Piegāžu nepildīšanu izskaidroja ar “kulaku sabotāžu”, un 1944. gada novembrī partijas CK plēnums uzdeva republikas tiesu un izmeklēšanas orgāniem triju dienu laikā izskatīt materiālus par labības piegādes

sabotieriem un vainīgos saukt pie atbildības sakarā ar kara laika likumiem.¹¹⁰ Tas arī tika darīts. Jāsaka gan, ka tiesas procesu vairāk bija pēc kara beigām. Tā LK(b)P CK sekretārs Jānis Jurgens 1945. gada novembra plēnumā izteicās, ka iepriekšējā labības sagādes kampaņā (1944. gada rudenī) notiesāti 40 cilvēki, bet šajā — jau 700.¹¹¹ Dažkārt pagastu izpildkomitejas priekšsēdētāji, partorgi, miliči un citas amatpersonas izmantoja ne tikai likumā paredzētos līdzekļus, bet arī piekāva, izdarīja nelikumīgas kratīšanas un aizturēšanas u. tml.

Ārkārtīgi smags slogs zemniekiem bija meža darbi. Lai sagatavotu gulšņus dzelzceļam, balsta kokus Donbasa šahtām, aviokoksni aviācijas rūpniecībai, malku Ļeņingradai saskaņā ar PSRS Valsts aizsardzības komitejas un PSRS TKP lēmumiem 1945. gada sākumā Latvijā vajadzēja mobilizēt 9400 strādnieku–kājinieku un 6380 vedēju ar zirgiem.¹¹² Tas bija daudz vairāk nekā 1944. gada novembrī, kad bija mobilizēti 2600 strādnieki–kājinieki un 1038 vedēji ar zirgiem.¹¹³ Meža darbu klaušas bija fiziski smagas, tās bendēja arī zirgus. Par izvairīšanos no šiem darbiem arī draudēja kriminālsods.

Lai gan kompartija neslēpa, ka lauksaimniecības kolektivizācija ir tās mērķis, tomēr 1944.–1945. gadā propagandā tika akcentēts, ka tā būs brīvprātīga un ilgāka laika jautājums.

Sociālā politika un labklājība

Cilvēku atmiņas, tāpat kā dokumenti, par pirmo pēckara gadu iztikas līmeni un sadzīves komforta līmeni sniedz ļoti pretrunīgas liecības. Patiešām, reālās dzīves līmeņa atšķirība bija ārkārtīgi liela. Kvalificēts strādnieks, kas strādāja, piemēram, VEF, varēja normāli uzturēt ģimeni pat tad, ja sieva nestrādāja. Savukārt, ja ģimenē nebija pelnītāja vai vienam apgādniekam ar mazu algu bija jāuztur vairāki cilvēki, tad tikai ar lielām mokām varēja savilkt galus kopā. Pārniku bija vieglāk sarūpēt, bet īsta problēma tiem, kas maz pelnīja, bija apavu un apģērba sagāde, jo orderus to iegādei par zemajām “valsts” cenām saņēma pārsvarā nomenklatūra, kalpotāji, inženieri, lielāko rūpniecības uzņēmumu kvalificētie strādnieki u. c. privileģētās kategorijas. Cilvēki ar zemiem ienākumiem nevarēja iepirkties arī tā sauktajos komercveikalos, kur preces pārdeva par daudz augstākām cenām.

Zemnieku vidū dzīves līmeņa atšķirības nebija tik izteiktas, jo padomju režīma nodokļu un nodevu politikas rezultātā agrāk turīgākā zemniecības daļa bija nostādīta situācijā, kad tikai ar lielām grūtībām spēja nodrošināt sevi, bet

jaunsaimniekiem un trūcīgajiem zemniekiem tika piemērotas dažādas nodokļu atlaides. Tomēr arī zemniekiem galvenais faktors, kas noteica iespēju nodrošināt daudz maz pienācīgu dzīves līmeni, bija darbaspējīgo ģimenes locekļu skaits.

Vairākās sociālās politikas jomās (algas, pensijas, pabalsti) Latvijas PSR uzreiz pēc kara mēģināja ņemt vērā pirmskara sovietizācijas negatīvo pieredzi. Šādi mēģinājumi ne vienmēr sastapa Maskavas pretimnākšanu, tomēr līdz 1946. gadam atsevišķās jomās to pieļāva.

Tā pirmskara politika — noteikt Latvijā augstākās iespējamās tarifa normas, bet cenas pēc iespējas turēt zemākā līmenī — tika saglabāta arī pēc reokupācijas. PSRS TKP 1945. gada 3. februāra lēmums par darbinieku algām Lietuvas, Latvijas un Igaunijas PSR uzņēmumos un iestādēs noteica, ka Rīgas uzņēmumos ieviešamas Ļeņingradas, bet citās pilsētās un apriņķos — Ļeņingradas apgabala uzņēmumos spēkā esošās tarifu likmes un kategorijas. Taču arī šīs likmes centās pieskaņot Latvijā pastāvošajam reālajam darba apmaksas līmenim, jo, piemēram, Ļeņingradas likmju ieviešana trikotāžas un vietējā rūpniecībā nozīmētu darba algas samazināšanos salīdzinājumā ar pirmskara līmeni.¹¹⁴ Augstāku algu līmeni centās uzturēt ne tikai rūpniecībā, bet arī citās tautsaimniecības sfērās, to noteica ne tikai politiski apsvērumi, bet arī akūtais darbaroku trūkums.

Ja arī Latvijā centās uzturēt cenas iespējami zemākā līmenī, tik un tā cenu pieaugums bija lielāks nekā algu pieaugums. Vidusmēra cilvēka reālie ienākumi 1944.–1945. gadā bija zem pirmskara līmeņa. Par to liecina pat oficiālā statistika, kas vispār centās uzspodrināt stāvokli, bet par karalaiku un pirmajiem pēckara gadiem tā ir ārkārtīgi nepilnīga. 1946. gadā Latvijā salīdzinājumā ar 1940. gadu rūpniecības strādnieka vidējā mēneša darba alga bija pieaugusi 1,65 reizes, bet mazumtirdzniecības cenas Padomju Savienībā — 2,5 reizes.¹¹⁵

1944. gada 24. augustā LPSR TKP pieņemtajā lēmumā un 7. oktobrī apstiprinātajā instrukcijā bija paredzēts paaugstināt maksimālo izpeļņu, no kuras aprēķina pensiju, līdz 400 rubļiem un zemāko pensijas apmēru noteikt 120 rubļi.¹¹⁶ Tajā daļā, kas attiecās uz šķiriskiem un politiskiem ierobežojumiem, atšķirības salīdzinājumā ar pirmskara likumdošanu nebija lielas.

Pilsētu iedzīvotāji un strādnieki un kalpotāji laukos, tajā skaitā arī padomju saimniecību un MTS strādnieki, tika apgādāti normētās apgādes sistēmas ietvaros. Kartīšu sistēma Latvijā netika ieviesta automātiski līdz ar padomju karaspēka virzīšanos uz priekšu 1944. gadā. Katrā atsevišķā gadījumā (par apdzīvotajām vietām, lielajiem uzņēmumiem u. tml.) izdeva PSRS TKP un tam sekojošu LPSR TKP lēmumu. Tajā Latvijas daļā, kas tobrīd atradās padomju iestāžu kontrolē, kartīšu sistēmu pirmo reizi ieviesa 1944. gada 1. oktobrī.

Normētā apgāde padomju variantā bija ne tikai veids, kā ar ierobežotiem resursiem karalaikā nodrošināt kaut cik pieņemamu iztikas līmeni iedzīvotājiem, bet arī materiālās stimulēšanas sistēma, kas deva vērā ņemamas priekšrocības atsevišķu nozaru, profesiju vai sociālā stāvokļa pārstāvjiem, un vienlaikus citu — no kompartijas un valsts interešu viedokļa nesvarīgu vai nelojālu — grupu diskriminācijas instruments. Karalaikā bija izveidojusies dažādu privilēģiju un izņēmumu sistēma. Pamatā visā Padomju Savienībā strādnieki un kalpotāji bija sadalīti divās kategorijās. Turklāt vēl pastāvēja paaugstinātās maizes normas atsevišķu uzņēmumu strādniekiem, tā sauktās īpašā saraksta normas svarīgāko rūpniecības uzņēmumu strādniekiem un inženiertehniskajiem darbiniekiem. Papildus īpašām profesijām pastāvēja paaugstinātas un sevišķi paaugstinātas normas. Nomenklatūras darbiniekiem un dažām visai privileģētām grupām bija īpašas litera "A" un litera "B" kartītes u. c.¹¹⁷

Partijas un pārvaldes aparāta augstāko slāni nodrošināja ar pārtikas papilddevām pēc tā sauktajām limita grāmatiņām. Augstākais limits (1944. gada oktobrī tas bija 1500 rubļu) pienācās četriem cilvēkiem — Augstākās padomes priekšsēdētājam A. Kirhenšteinam, TKP priekšsēdētājam V. Lācim, LK(b)P CK sekretāriem J. Kalnbērziņam un Ivanam Ļebedevam. Zemākajā grupā — ar 200 rubļu limitu — bija iekļauti tautas komisāru vietnieki un citas viņu rangam atbilstošas amatpersonas (laika gaitā limita apmēri mainījās). Šī 203 cilvēku grupa veidoja tikai privilēģēto virsslāni. Sākotnēji dažāda veida paaugstinātas pārtikas normas saņēma gandrīz septiņi tūkstoši partijas, komjaunatnes, arod biedrību un pārvaldes aparāta darbinieku.¹¹⁸

Kopumā diferenciacija normētajā apgādē nozīmēja to, ka privileģētās grupas gandrīz visu tām nepieciešamo pārtiku varēja iegādāties par zemajām kartīšu cenām, turklāt produktus viņi saņēma garantēti, labā kvalitātē un daudzveidīgus. Savukārt zemāko līmeņu strādniekiem un kalpotājiem normētajā apgādē saņemtais uzturs sedza tikai daļu ģimenei nepieciešamās pārtikas, pārējo nācās iegādāties tirgū vai komercirdzniecībā par daudz augstākām cenām. Nereti kartīšu produktus aizvietoja ar mazvērtīgākiem (gaļu un zivis aizstāja ar olu pulveri, cukuru — ar cepumiem, taukvielas — ar miltiem) un sliktākas kvalitātes produktiem, un to sortiments bija trūcīgs. Rūpniecības preču sadalē nekādas normas nepastāvēja, un šeit vēl lielākā mērā nekā apgādē ar pārtiku nozīme bija tam, kādā iestādē vai uzņēmumā cilvēks strādāja. Rūpniecības preču sadales sistēma nodrošināja priekšrocības partijai un pārvaldes aparāta funkcionāriem, ietekmīgākajiem resoriem un tām

iedzīvotāju grupām, kuru lojalitātē bija ieinteresēta valsts vara, piemēram, lielo rūpniecības uzņēmumu strādniekiem, lauku inteligencei, zinātnieku virsslānim, bet visvairāk tiem, kas paši veica preču sadali.

Korupcija bija parasta un neizbēgama normētās sadales sastāvdaļa. To veicināja arī tas apstāklis, ka paaugstinātas apgādes normas, orderi rūpniecības preču saņemšanai u. c. plaši tika izmantoti kā prēmijas, materiālās stimulēšanas līdzeklis par labu darbu vai arī īpaši grūtu vai atbildīgu uzdevumu veikšanu, kā arī par virsstundu darbu. Faktiski kartītes un preču orderi bija kļuvuši par sava veida valūtu.

Nevar nepieminēt visodiozāko strādājošo tiesību ierobežošanu — aizliegumu bez administrācijas atļaujas mainīt darbavietu un kriminālsodus par darba kavējumiem. Karalaikā Padomju Savienībā kriminālatbildība par darba mainīšanu un kavēšanu tika pastiprināta. Kara rūpniecības uzņēmumos nodarbinātie tika uzskatīti par mobilizētiem, patvaļīga aiziešana no darba tika pielīdzināta dezertēšanai, par to draudēja cietumsods uz laiku no 5 līdz 8 gadiem, un šīs lietas izskatīja kara tribunāli. 1943. gada aprīlī un maijā karastāvokli ieviesa uz dzelzceļiem, jūras un upju transportā. Darba atstāšana, tāpat kā karavīra dezertēšana no armijas, bija sodāma saskaņā ar KPFSR Kriminālkodeksu. Šīs lietas bija pakļautas kara tribunāliem.

Neraugoties uz to, ka 1940. gada 26. jūnija dekrēts Latvijas teritorijā oficiāli stājās spēkā no 1945. gada 1. marta, saskaņā ar LPSR tieslietu tautas komisāra 1945. gada 19. februāra pavēli¹¹⁹ līdz pat 1946. gada sākumam lietas par darba kavēšanu un mainīšanu netika pieņemtas tiesās izskatīšanai, un ir pat tiešas norādes, ka Latvijas teritorijā šādas lietas netika izskatītas, turklāt tas tika darīts pēc Maskavas norādījuma.

Nopietnāk šie likumi tika piemēroti uz Latvijas dzelzceļa, taču tendence bija tāda pati kā tajās nozarēs, uz kurām attiecās 1940. gada 26. jūnija dekrēts, t. i., kara laikā represijas gan tika pielietotas, tomēr visai ierobežoti, bet pēc kara bija vērojama pieauguma tendence.

Kultūras, zinātnes un reliģijas politika

Ir pieņemts uzskatīt, ka karalaikā un uzreiz pēc kara — līdz 1946. gada augusta bēdīgi slavenajiem VK(b)P CK lēmumiem par žurnāliem “Zvezda” un “Leņingrad”, bija vērojams zināms liberālisms attiecībā uz kultūru un kultūras darbiniekiem. Taču par relatīvu liberālismu to var saukt tikai salīdzinājumā ar vēlākajām represijām. Nenoliedzami, daudzi no Latvijas kompartijas vadības

apzinājās, ka ir jāpiesaista Latvijas inteliģence un intelektuāļi. Bija jāņem vērā arī tas, ka liela, varbūt pat lielākā daļa rakstnieku, mākslinieku un zinātnieku ir devusies bēgļu gaitās. Bija izveidojies intelektuāls vakuums, ko padomju vara uzreiz nespēja aizpildīt, un to nebija iespējams aizpildīt arī ar iebrucējiem no citām republikām. Tomēr ar inteliģences nostāju kādu laiku rēķinājās tikai taktisku apsvērumu dēļ, lai piesaistītu cilvēkus, bez kuriem nebija iespējams nodrošināt izglītības sistēmas un citu jomu funkcionēšanu, kamēr nebija ievesti vai sagatavoti uz vietas piemēroti kadri.

1944. gada novembrī notika Latvijas kompartijas CK plēnums, kas bija veltīts tieši darbam ar inteliģenci. Plēnuma nostādnes neizraisīja nekādu pārsteigumu un neieviesa nekādus jauninājumus: galvenais uzdevums bija inteliģences iepazīstināšana ar marksisma-ļeņinisma teoriju un buržuāziskā nacionālisma reakcionārās būtības izskaidrošana. Otrs un ļoti svarīgs uzdevums bija iesaistīt inteliģenci režīma darbībā.¹²⁰

Tika rīkotas tikšanās ar inteliģenci pa nozarēm. Tā 1944. gada 24. novembrī Rīgā notika mākslas un zinātnes darbinieku sanāksme, kurā referēja CK sekretārs A. Pelše. 1945. gada 1.–20. martā visos apriņķos, Rīgas rajonos, Daugavpilī un Jelgavā notika vietējās inteliģences sanāksmes, bet 20.–22. martā sanāca Latvijas PSR inteliģences pirmais kongress. Galvenos referātus nolasīja V. Lācis un A. Pelše.¹²¹ Šajos referātos vienīgā pozitīvā, sabiedrību vienojošā programma bija tā, kas balstīta uz izteiktu antivācismu. Tā nebija jauna pieeja, tā parādījās jau pirmajās PSRS un Vācijas kara dienās, A. Pelše to attūstīja visu kara laiku. Ievadraksts “Cīņā” — “Latviešu vāciskie nacionālisti — mūsu tautas niknākie ienaidnieki” būtībā bija šīs pieejas kvintesence.¹²² Tika apgalvots, ka Ulmaņa Latvija esot bijusi fašistiska valsts un nacistiskās Vācijas sabiedrotā, no šīs tēzes izrietēja, ka visi, kas iestājas par Latvijas valstiskuma atjaunošanu, ir fašistiski elementi un nacistu sabiedrotie. Tikai Padomju Savienībā un lielās krievu tautas brālīgajā palīdzībā latviešu tauta var rast glābiņu no iznīcības, ko nestu nacistu uzvara.

Tajā pašā laikā pietiekami skaidri tika pateikts, ka nevar cerēt, ka inteliģence varēs iegūt padomju varas labvēlību, tikai un vienīgi godīgi pildot savus profesionālos pienākumus. Kā norādīts V. Lāča runā, inteliģences uzdevums bija “pareizi kalpot tautai”, uzvaru liekot uz “pareizi”. Inteliģences uzdevums bija izskaidrot partijas politiku un aktīvi to atbalstīt. To pašu gaidīja arī no rakstniekiem, māksliniekiem, komponistiem — radīt “monumentālus darbus, ne vairs sīkas, vizuālojošas drumslas”.¹²³ Taču šie norādījumi bija izteikti pietiekami nekonkrēti, un tas radīja iesaistītu, ka varēs atrast kompromisus starp varas prasībām un inteliģences vēlmēm.

Jāteic, ka tūlītējai sovetizācijai un rusifikācijai gluži vienkārši trūka resursu. Tā 1944./45. gadā latviešu daiļliteratūras grāmatas izdeva par 14 nosaukumiem vairāk nekā tulkoto krievu un padomju autoru darbu. Iemesls, visdrīzāk, bija tas, ka tik ātri nevarēja atrast pietiekami kvalificētus tulkotājus un pārtulkot grāmatas, nevis kādi īpaši centieni demonstrēt rūpes par latviešu kultūru. Bet, jau sākot ar 1946. gadu, krievu un padomju autoru grāmatas guva stabilu pārsvaru.¹²⁴

Visai izteikti šī pieeja izpaudās izglītības sistēmā. Tā kā 1944. gadā viens no aktuālākajiem jautājumiem bija savlaicīgi uzsākt mācību gadu, nācās izmantot tos skolotājus, kas atradās uz vietas. Tomēr skolotāju politiskā lojalitāte bija viens no prioritārajiem jautājumiem, un gandrīz nekavējoties tika uzsākta to politiskā pārbaude. Tā, piemēram, Daugavpilī 1944. gadā līdz pirmajam decembrim skolotāju pārbaudes rezultātā “daļu [...] atsijāja no pasniedzēju darba skolās kā politiski neuzticamus, bet pārējos izvietoja atbilstoši spējām. Papildus mūsu skolu skolotāju sastāvu nostiprinājām ar jauniem biedriem, kas ieradās no PSRS un no SZSA (Strādnieku un zemnieku Sarkanā armija. — *D. B.*)”. Jāpiebilst, ka no 157 skolotāju vietām Daugavpilī bija aizpildītas tikai 97.¹²⁵ Relatīvi saudzīga bija arī attieksme pret augstskolu docētājiem, kuru Latvijā bija palicis ļoti maz, taču arī šeit noteicošais apsvērums bija cilvēku trūkums.

Reliģijas politikā izpaudās pārmaiņas, kas karalaikā Padomju Savienībā bija notikušas attieksmē pret baznīcu. Tā bija atzīta par noderīgu instrumentu sabiedrības patriotisko jūtu rosināšanai. Jau pašā reokupācijas sākumā tika izveidota institucionāla struktūra, kurai bija jānodrošina kontrole pār reliģiskajām konfesijām un draudzēm, proti, PSRS TKP Reliģijas kulta lietu pilnvarotais Latvijas PSR, kas darbojās Latvijas PSR TKP. Viņa pārziņā bija visas konfesijas, izņemot Krievu pareizticīgo baznīcu, kas bija tieši pakļauta Maskavai. Uz reliģisko konfesiju vadību tika izdarīts spiediens, lai tā izrādītu lojalitāti padomju varai, piemēram, veicot aizlūgumus par Sarkanās armijas uzvarām, aicinot zemniekus nodot labību valstij utt. Par to vara solīja zināmu pretimnākšanu baznīcai.

4. SABIEDRĪBAS NOSKAŅOJUMS, REPRESIJAS UN PRETOŠANĀS

Latvijas iedzīvotāju attieksme pret padomju varu un izjūtas, karam beidzoties, bija visai pretrunīgas. Nacistu okupācijas vara neraisīja simpātijas, cilvēki bija noguruši no kara šausmām un vēlējās, lai beidzot iestātos kaut cik normāla dzīve. Taču vienlaikus viņi vēl vairāk baidījās no komunistu varas

atgriešanās. Nacisti savā propagandā visai sekmīgi bija izmantojuši 1941. gada 14. jūnija deportāciju un padomju režīma zvērības, taču arī bez tā cilvēkiem bija pilnīgs pamats baidīties no jaunām represijām. Ne visi piekrita viedoklim, ka ir jācīnās vāciešu pusē, lai paglābtu Latviju no komunistiem, taču nav jāšaubās, ka vairākums būtu vēlējušies, lai Latvija tiktu paglābta gan no Trešā reiha, gan arī no Padomju Savienības ķetnām.

Kara laikā bija uzplaukusi vēlmju domāšana. Vieni cerēja, ka kara rezultātā padomju politika būs mainījusies, “ka ir “citi laiki”[..], kas bijis — nebūs vairs”.¹²⁶ Savukārt citi cerības saistīja ar to, ka pēc Vācijas sakāves neizbēgami ir jānotiek bruņotam konfliktam starp Staļinu un viņa Rietumu sabiedrotajiem, un tas pavērtu iespēju Latvijai atgūt neatkarību. Šīs cerības bija tik izteiktas, ka sagādāja ne mazumu rūpju padomju valstsvīriem. Tās uzturēja nacionālās pretestības kustību. Tās arī traucēja veikt vienu no Latvijas vietvalžu svarīgākajām funkcijām — lauksaimniecības produktu nodevu ievākšanu. Par to, cik nopietni varas iestādes uztvēra šo jautājumu, liecina fakts, ka tās pat bija spiestas publicēt rakstus presē pret “provokatoriskām baumām”, ko izplatot “latviešu vāciskie buržuāziskie nacionālisti”¹²⁷.

Teiktais nenozīmē, ka daļa iedzīvotāju nebūtu gribējusi aktīvi sadarboties ar padomju režīmu (ar to saprotot iekļaušanos amatos, kas bija saistīti ar tiešu padomju režīma politikas īstenošanu — partijas un padomju struktūrās, milicijā, drošības orgānos, komjaunatnē, tieslietu sistēmā u. c.), taču sākotnēji tā bija mazākā daļa.

Cerības, ka pēc kara Padomju Savienības politika Latvijā būs citādāka nekā pirms kara un ka rēķināsies ar Latvijas īpatnībām un nepieciešamību nodrošināt masu atbalsta bāzi, loloja arī daudzi vietējās izcelsmes komunisti un iespēju robežās centās arī realizēt nedaudz liberālāku politiku. Tas izpaudās iecietīgākā attieksmē pret vietējiem kadriem, centienos nepieļaut pārāk drakoniskas metodes labības sagādes kampaņās, arī iecietīgā attieksmē pret inteliģenci un it īpaši kultūras darbiniekiem. Vietējās izcelsmes komunisti bija neapmierināti ar iebrucēju ignoranci, augstprātību, vietējo apstākļu un valodas nezināšanu un nevēlēšanos to apgūt.

Tā Jēkabpils apriņķa partijas komitejas pirmā sekretāre Milda Birkenfelde partijas CK plēnumā 1944. gada augustā izteicās, ka ir jāuzticas vietējiem iedzīvotājiem un viņi jāiesaista padomju varas veidošanā, un ka nevar paļauties tikai uz cilvēkiem, kas ieradušies no Padomju Savienības.¹²⁸ Tomēr šādi uzskati un prakse nevarēja gūt virsroku situācijā, kad partijas nomenklatūras visos līmeņos izteikti dominēja iebrucēji, kuri, dogmatisku vai karjeras apsvērumu

vadīti, nevēlējās pieļaut nekādu liberālismu un kuru skatījumā Latvijas iedzīvotājiem nekādi nevarēja uzticēties. Noteicošā loma bija Latvijas biroja nostājamai. 1945. gada 2. aprīlī apriņķu partijas sekretāru un drošības orgānu pārstāvju sanāksmē N. Šataļins nepateicību par krievu biedru sniegto palīdzību pasludināja par vietējā un buržuāziskā nacionālisma izpausmi.¹²⁹ Vēlāk — 1946. gada otrajā pusē — notika ass Latvijas biroja uzbrukums atsevišķu partijas un valdības darbinieku “liberālismam”.

Sovetizācijas nasta, īpaši laukos, gūlās pirmām kārtām uz pagastu izpildkomitejām, jo atšķirībā no partijas struktūrām tās aptvēra visas administratīvās teritorijas. Vietējo priekšnieku (pagasta partorgs, izpildkomitejas priekšsēdētājs, milicijas pilnvarotais un VDTK pilnvarotais) attieksme pret iedzīvotājiem, viņu profesionālās un morālās īpašības ārkārtīgi stipri ietekmēja iedzīvotāju noskaņojumu. Salīdzinājumā ar 1940.–1941. gadu apriņķu un pagastu iestādēm bija daudz grūtāk atrast profesionāļus, kuri apzinīgi pildītu savus pienākumus un kurus cienītu vietējie iedzīvotāji. Padomju režīmam lojālu cilvēku trūkums ļāva iekļūt amatos cilvēkiem, kam trūka izglītības, zināšanu un bieži vien arī jebkādu morāles principu. Dažādu ar dzeršanu un dienesta stāvokļa ļaunprātīgu izmantošanu saistītu incidentu bija tik daudz, ka 1944. gada novembrī LK(b)P CK uzdeva apriņķu partijas komitejām un izpildkomitejām pārbaudīt pagasta izpildkomiteju sastāvu. Līdz 1945. gada 1. oktobrim nomainīja 356 pagastu izpildkomiteju priekšsēdētājus, no tiem 79 — politisku motīvu dēļ. Rīgas apriņķī vien nomainīja 26 pagastu vadītājus, no kuriem pusi uzreiz arestēja. 1945. gada 8. oktobrī partijas un valdības kopīgs lēmums uzdeva veikt jaunu padomju kadru pārbaudi, ar kuru pārbaudīja 2746 cilvēkus, tajā skaitā 431 pagasta, 1127 ciema padomju priekšsēdētājus un 729 citus padomju aparāta darbiniekus. No darba atbrīvoja 522 cilvēkus, no tiem 255 — politisku motīvu dēļ.¹³⁰

Lai gan vietējo padomju darbinieku kļūdas un noziegumi parasti tika izskaidroti ar “kulaku” un “tautas ienaidnieku” kaitniecisko darbību, vairums atbrīvoto vai nu nebija spējuši tikt galā ar tiem uzliktajiem uzdevumiem, vai arī bija dzērāji un krimināli elementi, kurus uzkurināja varas un nesodāmības apziņa. Ja viņi sasaistījās ar tādiem pašiem miličiem vai iznīcinātājiem, zemnieku dzīve varēja pārvērsties ellē. Tā, piemēram, 1945. gada novembrī Madonas apriņķī tiesāja vietējo amatpersonu grupu, kas labības sagādes kampaņas laikā oktobra mēnesī bija regulāri apbraukājuši viensētas. “Minētās apsūdzēto grupas nakts braukāšanu pa minētajām mājām daudzos gadījumos pavadīja nelikumīgas kratīšanas, īpašuma atņemšana izkratītajiem, pārtikas un spirtoto dzērienu diedelēšana, kā arī atsevišķu zemnieku piekaušana un viņu nelikumīgi

aresti. [...] Braucienus no mājas uz māju pavadīja nemitīga, bezmērķīga šaudīšanās.”¹³¹ Šādu darboņu bija ļoti daudz, īpaši Latgalē, jo vājsais komunikāciju tīkls un lielāks attālums no Rīgas un no apriņķa centra ļāva cerēt, ka viņu izdarības paliks nesodītas.

Protams, bija arī tādi vietējās varas pārstāvji, kas centās sadzīvot “pa labam” kā ar zemniekiem, tā arī varas iestādēm, taču šādi mēģinājumi vairumā gadījumu bija lemti neveiksmei.

Partijas biedru, tātad arī vadošo partijas un administratīvo iestāžu ierēdņu komplektēšanās no iebraucējiem un nelatviešiem jau uzreiz priekšplānā izvirzīja nacionālo un valodas jautājumu. Interesanti, ka nacionālais un valodas jautājums visai daudz atspoguļojas Viļakas apriņķa partijas komitejas materiālos. Iespējams, tas bija tādēļ, ka tieši šajā apriņķī attiecības starp vadošajiem darbiniekiem — vietējās izcelsmes latviešiem — un ienācējiem nelatviešiem bija īpaši saspringtas. Iespējams, ka nozīme bija arī samērā aktīvajai nacionālo partizānu darbībai un iedzīvotāju noskaņojumam. Katrā ziņā jautājums 1944.–1945. gadā vairākkārt tika izskatīts partijas komitejā, kura kritizēja vairākas iestādes (t. i., to vadību) par nacionālo īpatnību ignorēšanu — komjaunatnes apriņķa komiteju, apriņķa izpildkomitejas vispārējo, finanšu daļu, sagādes pilnvarotā aparātu, kas izsūtot savus lēmumus un norādījumus pagastiem krievu valodā. Liepnas, Balvu, Rugāju un Šķilbēnu pagastos, kuros vairums pagasta aktīvistu un izpildkomitejas darbinieku esot latvieši, kas krieviski neprotot, pagasta izpildkomitejas sēdes notiekot krievu valodā. Apdzīvotajās vietās, kur vairums iedzīvotāju esot latvieši, nereti referāti viņiem tiekot lasīti krieviski. Daudzi atbildīgie darbinieki neprotot latviski un arī nemācoties, apriņķa partijas kabineta organizēto latviešu valodas pulciņu neapmeklējot, tādēļ pulciņš kopš maija vairs nedarbojoties. Apriņķa partijas komiteja norādīja, ka šāda nostāja faktiski nāk par labu “buržuāziskajiem nacionālistiem” un uzdeva lēmumus uz pagastiem izsūtīt latviski un pagasta izpildkomiteju sēdes noturēt latviski, kā arī uzdeva atjaunot latviešu valodas pulciņa darbību.¹³² Sevišķi zems latviešu īpatsvars bija Daugavpilī. Daugavpils pilsētas partijas komitejas partorganizācijā 1946. gada 1. jūlijā bija 47 cilvēki, no tiem 28 krievi, četri latvieši, viens polis, septiņi ebreji, septiņi citu tautību pārstāvji.¹³³

Valodas jautājums bija aktuāls ne tikai Latgalē, bet visur, un LK(b)P vadība apzinājās, ka tik daudzu nomenklatūras ierēdņu — latviešu valodas neprātēju — darbība nekādi nekalpo režīma leģitimizācijai. CK birojs 1944. gada 7. decembrī pieņēma lēmumu par latviešu valodas mācīšanu iestāžu, organi-

zāciju un uzņēmumu darbiniekiem, kas paredzēja līdz 1945. gada 1. janvārim noorganizēt valodas kursus latviešu valodas apguvei, kā arī uzdeva Izglītības TK sagatavot programmu un mācību grāmatu.¹³⁴ Šis lēmums, tāpat kā vēlākajos gados pieņemtie, faktiski netika izpildīts.

Represijas

Lai gan karalaikā padomju propaganda sasniedza Latviju tikai visai ierobežotā apjomā (galvenokārt ar radio palīdzību), tomēr tika mēģināts formulēt pozīciju būtiskākajos jautājumos, kas varētu ietekmēt latviešu nostāju pret padomju režīmu. Viens no svarīgākajiem, protams, bija jautājums par to, kāda būs attieksme pret tiem, kas kaut kādā veidā ir sadarbojušies ar vācu okupācijas varu. Cenšoties kaut cik nomierināt latviešus un mazināt nacistu propagandas ietekmi, LKP CK ideologi pauda visai mērenu pieeju. Tā Arvīds Pelše 1943. gada aprīlī laikrakstā "Cīņa" rakstīja, ka "katrā tautā var sameklēt saujiņu negēļu, nodevēju. [...] Tāds ir Lozes draugs, vāciešu spiegs Dankers un ļoti neliela saujiņa neliēšu, kas grupējas ap šo veco grabažu [...] Tos sagaida tāds pats bargs un taisnīgs sods kā vācu laupītājus"¹³⁵. Tātad latviešiem Latvijā tika dots signāls, ka to, kuri aktīvi sadarbojās ar nacistiem, ir ļoti neliela saujiņa (tāpat kā 1940. gada jūnijā un jūlijā tika apgalvots, ka arī "plutokrātu" ir tikai neliela saujiņa). Tas acīmredzami bija mēģinājums atšķelt latviešu "masas" no politiskās elites, kas sadarbojās ar nacistiem. Ja arī šādus izteikumus varēja iztulkot kā sava veida garantijas cilvēkiem, kas bija sadarbojušies ar vācu iestādēm, nevis cenšoties izkalpoties, bet gan apstākļu spiesti, tā bija vēlmju domāšana. Faktiski Padomju Latvijas varasvīri nekādas garantijas nevarēja dot, viņiem gluži vienkārši nebija tādu pilnvaru.

Padomju drošības orgāni jau vācu okupācijas laikā ar savu aģentūru palīdzību, kā arī no padomju partizāniem, bet galvenokārt no gūstekņiem vāca ziņas par tiem, kas sadarbojās ar nacistu varas iestādēm¹³⁶ u. tml.

Līdz ar Sarkanās armijas ienākšanu Latvijas teritorijā ieradās arī padomju represīvās struktūras — PSRS un LPSR VDTK, Iekšlietu tautas komisariāts un tā karaspēks, Aizsardzības tautas komisariāta galvenā pretizlūkošanas pārvalde SMERŠ. Visas šīs struktūras koordinēja savu darbību. Drošības iestāžu operatīvās grupas tika nosūtītas uz Latvijas apriņķiem, lai veidotu LPSR VDTK un IeTK apriņķu daļas. Kurzemē LPSR IeTK un VDTK uzsāka darbību 1945. gada 8.–11. maijā.¹³⁷

LPSR IeTK un VDTK darbinieki Latvijā no 1944. gada jūlija ar savu aģentu palīdzību apzināja Sarkanās armijas aizmugurē palikušos latviešu leģionārus un citas Vācijas armijas militārpersonas, policistus, nacistu okupācijas laika amatvīrus, Sarkanās armijas dezertierus, nacionālās pretošanās kustības dalībniekus un viņus arestēja. Visa Latvijas teritorija bija sadalīta sešos operatīvajos NKVD–VDTK sektoros, kurus vadīja no Maskavas atsūtīti operatīvie darbinieki. Pavisam no Maskavas tika atsūtīti 40 operatīvie darbinieki un līdz 26. janvārim vēl 100 tika izsaukti papildus. Starp šiem sektoriem bija sadalītas NKVD karaspēka apakšvienības, kas atradās Latvijas teritorijā.¹³⁸

No 1944. gada jūlija līdz 1945. gada 25. janvārim NKVD–VDTK orgāni Latvijā bija arestējuši 5223 cilvēkus, no tiem Rīgā 962, bet piefrontes joslā — 542.¹³⁹ Pieskaitot SMERŠ un Latvijas PSR drošības orgānu veiktos arestus, pavisam līdz minētajam datumam bija arestēti 6562 cilvēki, no tiem 1224 — Rīgā, 743 — piefrontes joslā.¹⁴⁰

Drošības orgānu veiktās “aizmugures tīrīšanas” akcijas 1944. gada vasarā un rudenī Latgalē un Vidzemē, fronteī samērā ātri virzoties uz priekšu, bija relatīvi īslaicīgas, sāpīgāk tās izjuta piefrontes pagastu iedzīvotāji, kad fronte Kurzemē nostabilizējās. Masveida filtrēšanas akcija notika pēc Kurzemes grupējuma kapitulācijas 1945. gada maijā un jūnijā. SMERŠ vienības sāka visa novada teritorijas totālu pārbaudi, piedaloties arī LPSR VDTK un IeTK. Kurzemē visiem 16–60 gadu veciem vīriešiem bija jāpiesakās padomju varas iestādēs. Armijas vienību ķēdes sistemātiski pārstaigāja Kurzemes teritoriju, aizturot vai bēgšanas gadījumā nogalinot visus 16–60 gadu vecus vīriešus. Saķertos sadzina tā sauktajās pārbaudes un filtrācijas nometnēs, kur viņus pārbaudīja SMERŠ un LPSR VDTK. Šādas nometnes 1945. gada maijā izveidoja Liepājā, Ventspilī, Talsos un Kuldīgā. No Latvijas uz filtrācijas nometnēm PSRS 1944.–1945. gadā nosūtīja vismaz 58 410 cilvēku.¹⁴¹

1946. gada 13. aprīlī PSRS Ministru Padome izdeva lēmumu par to, ka uz Baltijas republiku iedzīvotājiem neattiecas 1945. gada augustā un decembrī pieņemtie lēmumi par to repatriēto padomju pilsoņu nometināšanu ziemeļu rajonos, kuri ir kalpojuši vācu armijā un policijā. Nometinātos (acīmredzami runa ir par baltiešu karagūstekņiem, kas atradās tā dēvētajās filtrācijas nometnēs) tika uzdots 1946. gada laikā atbrīvot un nosūtīt uz iepriekšējo dzīvesvietu, bet jauniešus, kuru vienaudži pildīja karaklausību, nosūtīt uz rūpniecības uzņēmumiem un celtnēm Baltijas republikās, atbrīvojot pēc tam, kad tiks demobilizēti viņu vienaudži. Viņiem nebija tiesību patvaļīgi atstāt darbavietu, par to bija paredzēta kriminālatbildība.¹⁴² Tādējādi latviešu karavīri, kas nebija notiesāti un nebija

gājuši bojā smagā darbā un no bada nometnēs, varēja atgriezties mājās. 1945. gada februārī pēc PSRS drošības tautas komisāra Vjačeslava Merkulova rīkojuma no Latvijas uz Komi APSR izsūtīja 660 cilvēkus — vācu tautības pilsoņus, bezpavalstniekus un viņu ģimenes locekļus. Tūlīt pēc kara beigām no Latvijas izsūtīja arī 584 notiesāto, tā dēvēto dzimtenes nodevēju, ģimenes locekļus.¹⁴³

Kopumā no 1944. gada jūlija līdz 1945. gada decembrim Latvijā arestēja 18 340 cilvēku. Vislielākais arestēto skaits bija 1945. gada janvārī un februārī (attiecīgi 3177 un 3084), pēc tam 1945. gada maijā (1777).¹⁴⁴ Lielākajā daļā gadījumu arestu un notiesāšanu pamatoja ar formulējumu “vāciešu atbalstītājs”, kas varēja ietvert ļoti plašu apsūdzību spektru — no dienesta policijas bataljonos u. c. militārajās struktūrās līdz tiem aktīvistiem, kuri 1941. gadā nebija evakuējušies uz Krieviju. Apsūdzēto lietas pārsvarā izskatīja fronšu vai NKVD Iekšējā karaspēka kara tribunāli vai arī Sevišķā apspriede.¹⁴⁵ Represiju intensitāte un raksturs bija viens no galvenajiem faktoriem, kas veicināja pretošanos padomju režīmam, jo ne mazums cilvēku tika nostādīti situācijā, kad viņiem gluži vienkārši nebija citas izejas.

Bruņotā pretošanās

Bruņotā pretošanās padomju režīmam sāka izpausties jau 1944. gada vasarā. Pastāvot plaši izplatītajai pārliecībai, ka drīz sāksies karš starp Padomju Savienību un tās bijušajiem sabiedrotajiem, daudzi uzskatīja, ka partizānu kustība varētu palīdzēt izcīnīt Latvijas neatkarības atjaunošanu. Lielā mērā partizānu kustību veicināja mobilizācija Sarkanajā armijā, kas daudziem jauniešiem lika izšķirties par paslēptos mežos. Protams, ne visi dezertieri vēlējās vai gribēja sākt aktīvu cīņu, taču daudzi bija gatavi ķerties pie ieročiem. Partizānu kustībā iesaistījās arī daudzi leģionāri. Heinrihs Strods norāda, ka pēc vācu armijas kapitulācijas Kurzemē uz partizānu ceļa stājās vairāk nekā 4000 leģionāru, bijušo vācu iestāžu darbinieku un “sociāli svešo” iedzīvotāju.¹⁴⁶ Zināmā mērā partizānu vienību rašanos veicināja tas, ka 1944. gada jūlijā nacisti sāka organizēt diversantu grupas (*Jagdverband*), dažas no tām kļuva par kodolu, ap kuru veidojās partizānu grupas. Tomēr jāņem vērā, ka lielākā daļa cilvēku, kas iesaistījās diversantu grupās, neidentificēja sevi ar nacistu ideoloģiju un mērķiem karā. Viņi izmantoja izdevību, lai iegūtu prasmes un ekipējumu. Tas, kā viņi uzskatīja, palīdzēs cīnīties pret padomēm tik ilgi, līdz atnāks palīdzība no Rietumiem. Tā, piemēram, Pētera Supes diversantu grupa, kas 1944. gada oktobrī

tika desantēta Abrenes apriņķī, nemaz nemēģināja uzsākt diversijas un citas darbības, kas atbilstu vācu armijas kara mērķiem, bet tūlīt organizēja partizānu cīņu, par savu galveno uzdevumu uzskatot vēršanos pret represīvajām struktūrām un padomju varas atbalstītājiem, kā arī propagandas darbu.¹⁴⁷

Sākotnēji dažos reģionos veidojās lielas partizānu grupas. P. Supes vadītajā vienībā Balvu un Viļakas apkaimē 1945. gada sākumā bija 350–400 cilvēku, no kuriem 40–50 bija sievietes, bērni, veci cilvēki.¹⁴⁸ Šī vienība 1945. gada 2. un 3. martā Abrenes apriņķa Stampaku purvā spēja atsist skaitliski pārākas padomju karaspēka vienības uzbrukumu.

Arī citur nereti veidojās līdz 100 cilvēku lielas partizānu vienības. Sākumā ieročus un munīciju sagādāt nebija pārāk grūti, arī iedzīvotāju atbalsts bija vērā ņemams. Visvairāk nacionālo partizānu grupu 1944. gada otrajā pusē bija Abrenes, Daugavpils un Ilūkstes apriņķos, kur bija notikuši 65 procenti no 1944. gadā reģistrētajām nacionālo partizānu pretošanās izpausmēm.¹⁴⁹

Sākotnēji partizānu vienības bieži vien tika veidotas pēc armijas parauga, ar militārām pakāpēm, reglamentu utt. Tomēr ar VDM karaspēka un regulārās armijas veiktajām mežu “ķemmēšanas” akcijām, provokatoru palīdzību, kā arī amnestijas solījumiem lielās vienības diezgan drīz izdevās likvidēt un izkļiedēt. Lielās vienības arī bija vieglāk atklāt ziemā, turklāt tās bija grūti apgādāt ar pārtiku, tāpēc dzīvotspējīgākas izrādījās nelielas, mobilas partizānu grupas — 5–10 cilvēki. Uzreiz pēc karadarbības beigām ieroču un munīcijas sagāde neradīja problēmas, turpretim jau pāris gadu vēlāk tā bija problēma, īpaši munīcija. Tas bija vēl viens apstāklis, kas ierobežoja partizānu kaujas spējas.

Izveidojās vairākas partizānu organizācijas — Latvijas Nacionālo partizānu apvienība (LNPA) Vidzemē un Latgalē, Ziemeļkurzemes partizānu organizācija (ZPO), Latvijas Nacionālo partizānu organizācija (LNPO) Kurzemē, Latvijas Tēvijas sargu (partizānu) apvienība (LTS(p)A) Latgalē, “Tēvijas vanaģi” Dienvidkurzemē — kas centās apvienot partizānus un koordinēt viņu darbību. Dažas organizācijas, piemēram, LNPA, darbojās līdz pat 1953. gadam. Iespēju robežās tās veica propagandas darbu, izdeva avīzes un skrejlapas. Bija arī mēģinājumi veidot koordinētu pretestību visas Latvijas mērogā, taču tie nebija veiksmīgi.

Lai gan ir ziņas, ka nacionālo partizānu sadursmes ar NKVD karaspēku ir notikušas jau 1944. gada vasarā, pirmās drošās ziņas par partizānu veiktajiem uzbrukumiem parādās 1944. gada septembrī un oktobrī. 1944. gada novembra vidū CK plēnumā J. Kalnbērziņš jau aicināja: “Nepieciešams enerģiski cīnīties pret bandītu grupām.”¹⁵⁰ Lai gan drošības orgāni ziņoja, ka cīņa veicas labi

(piemēram, LPSR IeTK 1944. gada 1. decembra ziņojumā teikts, ka divu mēnešu laikā iznīcināta 21 bandītu grupa ar 222 partizāniem, bet palikušas vēl 12 grupas ar 124 partizāniem,¹⁵¹ tomēr 1945. gada sākumā dažāda veida uzbrukumu skaits palielinājās. Partizānu grupas jau bija noorganizējušās, arī izveidojušas propagandas kanālus. No 1945. gada 13. marta līdz 15. martam Rīgā vien bija savākti 100 ar rotaprintu pavairoti uzsaukumi, kas aicināja uz cīņu par Latvijas neatkarību.¹⁵² Te jāpiebilst, ka partizānu grupām nereti bija labi kontakti pilsētās, arī daudzas pilsētu pretošanās grupas meklēja kontaktus ar partizāniem.

Partizānu kustības sākotnējās sekmes, iespējams, veicināja arī "rīvēšanās" starp partijas apriņķu komiteju sekretāriem un drošības orgāniem. Partijas sekretāri bija neapmierināti ar to, ka drošībnieki viņus ignorēja, veica arestus, nesaskaņojot ar partijas komitejām u. tml. Apriņķu vadība ļoti bieži bija neapmierināta arī ar Sarkanās armijas militārpersonu uzvedību. CK 1944. gada novembra plēnumā J. Kalnbērziņa pārmetumus izpelnījās pat bijušais padomju partizāns, tagad apriņķa komitejas pirmais sekretārs Fricis Bergs, kas bija kritizējis Sarkanās armijas karavīru uzvedību.¹⁵³ Partijas sekretāru konfliktos ar armijniekiem un drošības dienestiem Kalnbērziņš vienmēr nostājās pēdējo pusē. 1945. gada februāra vidū viņš atkal kritizēja tos apriņķa partijas vadītājus, kas nesadarbojās ar "čekistiem". Rezultātā 1945. gada 2. aprīlī sasauca apriņķa partijas komiteju un IeTK un VDTK pārstāvju sanāksmi. Divas nedēļas vēlāk CK birojs nolēma, ka turpmāk galvenais uzsvars cīņā pret "bandītiem" jāliek uz iznīcinātāju bataljoniem.¹⁵⁴ 1945. gada 28. maijā birojs nolēma organizēt no bijušajiem aktīvajiem partizāniem arī Latvijas K(b)P CK Kara daļā vienību 100 cilvēku sastāvā Vilhelma Laiviņa un Otomāra Oškalna vadībā palīdzībai IeTK orgāniem cīņā ar partizāniem.¹⁵⁵ Cīņā ar partizāniem ļoti bieži tika izmantotas tās pašas metodes, ko pirms tam pielietoja vācu SD cīņā ar padomju partizāniem — māju dedzināšana, radnieku un atbalstītāju aresti un piekaušana, spīdzināšana; tāpat kā nacisti, arī komunisti partizānus dēvēja par bandītiem, cenšoties mazināt to nozīmi un degradēt tos sabiedrības acīs. Tomēr tas nede-va cerētos rezultātus, nereti tieši otrādi. Represiju dēļ mežos sāka slēpties vese-las ģimenes, bet partizānu uzbrukumi kļuva vardarbīgāki.

1945. gada maijā–jūlijā partizānu aktivitāte jūtami pastiprinājās. Maijā tika reģistrēts 701 uzbrukums, jūnijā 87, bet jūlijā 1553.¹⁵⁶ Ilūkstes apriņķī jūnijā un jūlijā partizāni bija iznīcinājuši 25 piena savākšanas punktus, divus MZIP, vienu piena fabriku, bija mēģinājums uzspridzināt Bebrenes sviestotavu. Tika sagrautas 15 zemnieku saimniecības, viens pagastnams, trīs veikali. Pēc

čekistu domām, aprīņķī darbojās piecas partizānu grupas 500 cilvēku sastāvā.¹⁵⁷ Abrenes rajonā bija iznīcināti 30 procenti ciema padomju, vēl slīktāks stāvoklis bija Viļakas pagastā, kur no vienpadsmit ciema padomēm darbojās tikai četras. Rezultātā uz Abrenes aprīņķi jūnijā un uz Rēzeknes aprīņķi augustā nosūtīja regulāro karaspēku.¹⁵⁸ Šajā tā sauktajā “lielajā ķemmē” ar kodēto nosaukumu “Vostok” no 31. maija līdz 9. augustam piedalījās četras divīzijas un trīs atsevišķi NKVD karaspēka bataljoni.¹⁵⁹ H. Strods 1945. gada vasaras notikumus uzskata par īstu partizānu karu,¹⁶⁰ un šim viedoklim var pievienoties.

Karaspēka veiktās “ķemmēšanas” bija ne visai efektīvas, tās jāvērtē kā ārkārtas pasākumi. Noteicošā taktika bija padarīt efektīvākus iznīcinātāju bataljonus, veidot aģentūru partizānu un to atbalstītāju vidū, kā arī izmantot amnestijas taktiku. Amnestijas taktikas izpausme acīmredzot bija arī bezprecedenta gadījums — tā sauktais Alsviķu pamiers 1945. gada septembrī, ko noslēdza IeTK Valkas aprīņķa daļa un partizāni uz 10 dienām un kas arī tika ievērots. Legalizācijas veicināšana kļuva par galveno pieeju jau 1945. gada rudenī. 1945. gada 12. septembrī avīzē “Cīņa” publicēja iekšlietu tautas komisāra Augusta Eglīša rakstu, kurš tika pārpublicēts arī aprīņķa laikrakstos un kurā bija solīts nelietot represijas pret tiem, kas labprātīgi atgriežas un nožēlo savu rīcību.¹⁶¹ Šis aicinājums deva zināmus rezultātus. Decembra sākumā J. Kalnbērziņš ziņoja Maskavai, ka no mežiem brīvprātīgi iznākuši un padevušies 1711 “bandīti”.¹⁶² Amnestijas aicinājumi vēl intensīvāk tika likti lietā 1946. gadā, kad legalizējās vairāk nekā 2,5 tūkstoši cilvēku.¹⁶³ Tomēr amnestijas taktikai pretdarbojās Latvijas PSR kara komisārs ģenerālis Malahovskis, kurš 1945. gada novembra sākumā 585 brīvprātīgi padevušos gribēja nosūtīt uz filtrācijas nometnēm, kas viņam arī daļēji izdevās, neraugoties uz LPSR IeTK pretošanos.¹⁶⁴

Cīņā pret nacionālo pretestības kustību tika iesaistītas PSRS IeTK iekšējā karaspēka 5. divīzija, IeTK un VDTK robežapsardzības un konvoju pulki, kā arī Latvijā dislocētās armijas daļas. Latvijas pierobežā tika izmantotas arī Lietuvā un Baltkrievijā izvietotās padomju karaspēka daļas. Latvijā dislocēja PSRS IeTK karaspēka 5. strēlnieku divīziju (komandieris valsts drošības komisārs, vēlāk ģenerālmajors P. Ļeontjevs), NKVD karaspēka 48. konvoja divīziju, NKVD 152. dzelzceļa apsardzes pulku, vairākus robežsargu pulkus. Lietuvā ar štābu Šauļos tika izvietota PSRS IeTK 4. (vēlāk 2.) divīzija, Igaunijā ar štābu Tallinā attiecīgi PSRS NKVD 63. divīzija.¹⁶⁵ 1945. gadā PSRS IeTK kareivju kopskaits Baltijā bija apmēram 25 000. Šīm karaspēka daļām par palīgdienestu kalpoja Igaunijas, Latvijas un Lietuvas PSRS IeTK pakļautībā esošie iznīcinātāju bataljoni ar apmēram 45 000 vīru, saformētiem no padomju aktīvistiem,

militārpersonām un vietējiem civilajiem iedzīvotājiem. Latvijas apstākļos īpatnība bija tā, ka padomju represīvie un militārie spēki vāji orientējās Latvijas vietējos apstākļos. Padomju represīvajiem orgāniem bija nepieciešami vietējie kadri, kas labi orientējās vietējos apstākļos, pazina teritoriju un pats galvenais — zināja valodu. Par šādu padomju varas atbalsta spēku vajadzēja kļūt LPSR IeTK paspārnē veidotajiem iznīcinātāju bataljoniem. Iznīcinātāju bataljoni Latvijā darbojās no 1944. gada jūlija, kad tika izveidots pirmais bataljons Ludzā, citos apriņķos tos izveidoja tikai 1945. gada beigās.¹⁶⁶

Nacionālo partizānu darbība 1944.–1945. gadā liecina, ka tai bija pietiekami plaša atbalsta bāze. Bruņoto cīņu pastiprināja nevardarbīga pretošanās, ko īstenoja daudzas pretošanās organizācijas un grupas, kā arī atsevišķas personas. Ja notikumi attīstītos labvēlīgā virzienā, nacionālo partizānu rindas ātri papildinātos. Tomēr plaša kustība nevarēja ilgstoši pretoties militāram pārspēkam, trūkstot atbalstam no ārpuses.

Atsauces

- ¹ Pavlovičs J. Okupācijas varu maiņa Rīgā 1941. gada vasarā..., 206. lpp.
- ² Pavlovičs J. Okupācijas varu maiņa Rīgā 1941. gada vasarā..., 206. lpp.
- ³ Reiz cēlās strēlnieks sarkanais. Atmiņu un dokumentu krājums par latviešu tautas bruņoto cīņu pret fašistiskajiem iebrucējiem. I sēj. 1941. gada jūnijs–1943. gada decembris. — Rīga: Liesma, 1965, 421.–422. lpp.
- ⁴ LVA, 936. f., 1. apr., 3. l., 53.–56. lp.
- ⁵ Pavlovičs J. Okupācijas varu maiņa Rīgas apriņķa austrumu daļā – neitrālās zonas fenomens // Totalitārie režīmi Baltijā: izpētes rezultāti un problēmas. Starptautiskās konferences materiāli, 2004. gada 3.–4. jūnijs. — Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2005, 146. lpp.
- ⁶ Berklavs E. Zināt un neaizmirst. — Rīga: Preses nams, 1998, 73.–79. lpp.
- ⁷ Sk.: Latvijas Okupācijas muzeja gadagrāmata 2002. Varas patvaļa. — Rīga: Latvijas 50 gadu okupācijas muzeja fonds, 2003, 236.–243. lpp.
- ⁸ Pavlovičs J. Okupācijas varu maiņa Rīgā..., 208. lpp.
- ⁹ Pavlovičs J. Okupācijas varu maiņa Rīgas apriņķa austrumu daļā..., 146. lpp.
- ¹⁰ Latviešu tautas cīņa Lielajā Tēvijas karā (1941.–1945.). — Rīga: Zinātne, 1966, 79. lpp.
- ¹¹ Pavlovičs J. Okupācijas varu maiņa Latgalē 1941. gada vasarā // Totalitārie okupācijas režīmi Latvijā 1940.–1964. gadā: Latvijas Vēsturnieku komisijas 2003. gada pētījumi. — Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2004, 216. lpp.
- ¹² Pavlovičs J. Leģendas par 1941. gada vasaras varas maiņas perioda notikumiem Latvijā // Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls, 1. nr., 2007, 142. lpp.
- ¹³ Pavlovičs J. Okupācijas varu maiņa Rīgas apriņķa austrumu daļā..., 146. lpp.
- ¹⁴ Pavlovičs J. Okupācijas varu maiņa Latgalē 1941. gada vasarā..., 217.–238. lpp.

- 15 *Šneidere I.* Padomju režīma represijas pret Latgales civiliedzīvotājiem 1941. gada jūnijā–jūlija sākumā // Totalitārie režīmi un to represijas Latvijā 1940.–1956. gadā: Latvijas Vēsturnieku komisijas 2000. gada pētījumi. — Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2001, 38. lpp.
- 16 *Šneidere I.* Padomju režīma represijas pret Latgales civiliedzīvotājiem 1941. gada jūnijā–jūlija sākumā., 40.–45. lpp.
- 17 *Pavlovičs J.* Okupācijas varu maiņa Latgalē 1941. gada vasarā., 230. lpp.
- 18 LVA, 270. f., 5-p. apr., 114. l., 35. lp.
- 19 Turpat, 16. lp.
- 20 Turpat, 32. lp.
- 21 Latvijas PSR mazā enciklopēdija. I sēj. — Rīga: Zinātne, 1967, 490. lpp.
- 22 LVA, 270. f., 5-p. apr., 136. l., 104. lp.
- 23 Latvijas PSR mazā enciklopēdija. III sēj. — Rīga: Zinātne, 1970, 545. lpp.
- 24 *Удрис А.* Латвийская школа медсестер в Тирлянском (1942 г.) // В дни войны (Из истории Латвии периода Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.) — Рига, АН ЛССР, 1964, с. 258.
- 25 Turpat, 263.–264. lpp.
- 26 Latviešu tautas cīņa Lielajā Tēvijas karā (1941.–1945.). — Rīga: Zinātne, 1966, 389. lpp.
- 27 Latviešu tautas cīņa., 418. lpp.
- 28 LVA, 270. f., 5-p. apr., 136. l., 106. lp.
- 29 Latviešu tautas cīņa., 418.–422. lpp.
- 30 Turpat, 420.–422. lpp.
- 31 Turpat, 1966.–402. lpp.
- 32 Lietuvas Speciālais arhīvs (LSA), K-8 f., 3. apr., 1. rullis (RGASPI, 17. f., 125. apr., 136. l., 144. lp. mikrofilmas kopija)
- 33 LSA, K-8 f., 3. apr., 1. rullis (RGASPI, 17. f., 125. apr., 136. l., 153. lp. mikrofilmas kopija). Lietuvas sarakstā minētas 10 personas — bijušie ministri, politiskie līderi, augsta ranga militāri darbinieki.
- 34 *Neiburgs U., Zellis K.* Rietumu sabiedroto tēls latviešu presē nacistu okupācijas laikā 1941.–1945. gadā // Latvijas Okupācijas muzeja gadagrāmata 2002: Varas patvaļa. — Rīga: Latvijas 50 gadu okupācijas muzeja fonds, 2003, 190.–191. lpp.
- 35 LSA, K-8 f., 3. apr., 1. rullis (RGASPI, 17. f., 125. apr., 136. l., 159. lp. mikrofilmas kopija)
- 36 Turpat, 144.–149. lp.
- 37 Turpat, 136. lp.
- 38 Latviešu tautas cīņa., 403. lpp.
- 39 Turpat, 403. lpp.
- 40 Turpat, 403.–404. lpp.
- 41 LVA, 270. f., 5-p. apr., 55.–107. lp.
- 42 LVA, 270. f., 5-p. apr., 114. l., 19. lp.
- 43 Latvijas PSR vēsture. No vissenākajiem laikiem līdz mūsu dienām. Trešais, pārstrādāts un papildināts izdevums / red. Drīzulis A., 2. sēj. — Rīga: Zinātne, 1986, 528. lpp.
- 44 Latvijas PSR mazā enciklopēdija. I sēj., 490. lpp.
- 45 Latviešu tautas cīņa ..., 377. lpp.
- 46 Latvijas PSR vēsture. Saīsināts kurss. Otrais, pārstrādātais un papildinātais izdevums // red. Drīzulis A. — Rīga: Zinātne, 1967, 179. lpp.

- 47 *Strods H.* Latvijas pirmās okupācijas aktīvistu vajāšanas (1941. gada 23. jūnijs–1945. gads) // Okupētā Latvija 20. gadsimta 40. gados: Latvijas Vēsturnieku komisijas 2004. gada pētījumi. — Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2005, 123. lpp.
- 48 *Strods H.* Sarkanarmijas haotiskā atkāpšanās..., 86. lpp.
- 49 LVA, 270. f., 5-p. apr., 59. l.
- 50 LVA, 270. f., 5-p. apr., 114. l., 35. lp.
- 51 Latvijas PSR vēsture. No vissenākajiem laikiem līdz mūsu dienām..., 196. lpp.
- 52 LVA, 270. f., 5-p. apr., 130. l., 1.–28. lp.
- 53 Latviešu tautas cīņa Lielajā Tēvijas karā..., 378. lpp.
- 54 Reiz cēlās strēlnieks sarkanais. Atmiņu un dokumentu krājums par latviešu tautas bruņoto cīņu pret fašistiskajiem iebrucējiem. II sēj. 1944. gada janvāris–1945. gada maijs. — Rīga: Liesma, 1971, 146. lpp.
- 55 *Удрис А.* Государственный художественный ансамбль Латвийской ССР (1942–1944) // В дни войны (Из истории Латвии периода Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.) — Рига: АН ЛССР, 1964, с. 269–270.
- 56 Latviešu tautas cīņa..., 410.–414. lpp.
- 57 LVA, 270. f., 5-p. apr., 136. l., 118.–119. lp.
- 58 *Pētersons A.* Sarkanās armijas iebrukums Latvijā 1944. gadā // Latvijas Okupācijas muzeja gadagrāmata 2004. Cīņa par Baltiju. — Rīga: Latvijas 50 gadu okupācijas muzeja fonds, 2005, 112. lpp.
- 59 Turpat, 112. lpp.
- 60 Turpat, 113. lpp.
- 61 Turpat, 114. lpp.
- 62 Turpat, 115. lpp.
- 63 Великая Отечественная война 1941–1945. Энциклопедия / Гл. ред. М. М. Козлов. — Москва: Советская энциклопедия, 1985, с. 398.
- 64 Turpat.
- 65 *Pētersons A.* Sarkanās armijas iebrukums Latvijā..., 121. lpp.
- 66 Turpat, 123. lpp.
- 67 Turpat, 125.–126. lpp.
- 68 Turpat, 127. lpp.
- 69 Turpat, 129. lpp.
- 70 Великая Отечественная война 1941–1945..., с. 398.
- 71 *Pētersons A.* Sarkanās armijas iebrukums Latvijā..., 128. lpp.
- 72 Latviešu tautas cīņa Lielajā Tēvijas karā (1941.–1945.). — Rīga: Zinātne, 1966, 555. lpp.
- 73 Turpat, 556. lpp.
- 74 Turpat.
- 75 Turpat, 557. lpp.
- 76 Sk.: *Silgailis A.* Latviešu leģions. — Rīga: Preses nams, 2006, 151.–174. lpp.
- 77 Latviešu tautas cīņa Lielajā Tēvijas karā (1941.–1945.), 561. lpp.
- 78 Turpat, 561.–564. lpp.
- 79 Государственно-правовое строительство Латвийской ССР. — Рига, 1968, с. 266.
- 80 *Swain G.* Cleaning up Soviet Latvia..., p. 68.
- 81 *Strods H.* PSRS okupācijas administrācija Latvijā 1944. gadā // Latvijas Okupācijas muzeja gadagrāmata 2004: Cīņa par Baltiju. — Rīga: Latvijas 50 gadu okupācijas muzeja fonds, 2005, 152. lpp.

- ⁸² Коммунистическая партия Латвии в цифрах (1904–1971 г.). — Рига, Лиесма, 1972, с. 37.
- ⁸³ LVA, PA–101. f., 6. apr., 34. l., 1., 3., 5. lp.
- ⁸⁴ Коммунистическая партия Латвии..., с. 40.
- ⁸⁵ LVA, PA–101. f., 3. apr., 10. l., 110. lp.
- ⁸⁶ *Jansons R.* LK(b)P ietekme uz Latvijas PSR Iekšlietu tautas komisariāta darbību // Okupētā Latvijas 20. gadsimta 40. gados: Latvijas Vēsturnieku komisijas 2004. gada pētījumi. — Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2005, 396. lpp.
- ⁸⁷ LVA, PA–118. f., 3. apr., 15. l., 1.–2. lp.
- ⁸⁸ Turpat, 4. lp.
- ⁸⁹ LVA, PA–117. f., 3. apr., 3. l., 1. lp.
- ⁹⁰ LVA, PA–101. f., 8. apr., 50. l., 31. lp.
- ⁹¹ *Swain G.* Cleaning up Soviet Latvia..., p. 68.
- ⁹² LVA, PA–117. f., 3. apr., 87. l., 3. lp.; PA–118. f., 8. apr., 1. l., 13. lp.; PA–127. f., 3. apr., 155. l., 5. lp.
- ⁹³ *Anderson E.* How Narva, Petseri, and Abrene came to be in the RSFSR // Regional Identity under Soviet Rule: The Case of the Baltic States // Eds. Dietrich André Loeber, V. Stanley Vardys, Laurence P. A. Kitching. — Hackettstown, N.J.: Institute for the Study of Law, Politics and Society of Socialist States University of Kiel — 1990, pp. 395–412; *Bergmanis A.* Jauni fakti par Abrenes pievienošanu // Diena, 1994, 17. janv. 4.–5. lpp.
- ⁹⁴ *Šķiņķe I., Šķiņķis P.* Reģionālās politikas atspoguļojums administratīvi teritoriālā iedalījuma maiņās 1940.–1956. gadā // Latvijas Arhīvi, 1997, 1. nr., 46.–57. lpp.
- ⁹⁵ *Eglīte P., Mežs I.* Latvijas kolonizācija un etniskā sastāva izmaiņu cēloņi 1944.–1990. gadā // Okupācijas režīmi Latvijā 1940.–1956. gadā: Latvijas Vēsturnieku komisijas 2001. gada pētījumi. — Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2002, 412. lpp.
- ⁹⁶ LVA, 992. f., 1. apr., 365. l., 27. lp.
- ⁹⁷ *Eglīte P., Mežs I.* Latvijas kolonizācija un etniskā sastāva izmaiņu cēloņi 1944.–1990. gadā, 414.–416. lpp.
- ⁹⁸ Latvijas PSR mazā enciklopēdija. I sēj. — Rīga: Zinātne, 1967, 100. lpp.
- ⁹⁹ LVA, PA–103. f., 2. apr., 5. l., 14. lp.
- ¹⁰⁰ *Шнейдере И.* Социалистическая индустриализация в Латвии: Ход, итоги, проблемы. — Рига: Зинатне, 1989, с. 164.
- ¹⁰¹ LVA, PA–103. f., 2. apr., 5. l., 14. lp.
- ¹⁰² *Шнейдере И.* Социалистическая индустриализация..., с. 97.
- ¹⁰³ LVA, PA–101. f., 9. apr., 92. l., 177. lp.
- ¹⁰⁴ LVA, PA–101. f., 9. apr., 92. l., 178. lp.
- ¹⁰⁵ Cit. no: Padomju Kuldīga, 1945, 8. jūn.
- ¹⁰⁶ Padomju Kuldīga, 1945, 8. jūnijā.
- ¹⁰⁷ *Swain G.* Cleaning up Soviet Latvia..., p. 63.–64.
- ¹⁰⁸ *Riekstiņš J.* Daži kolektīvizācijas sagatavošanas un norises jautājumi Latvijas laukos (1944–1953) // Pretstatu cīņā. Latvija 1917.–1950. — Rīga: Avots, 1990, 320.–321. lpp.
- ¹⁰⁹ *Riekstiņš J.* Represijas labības sagādes kampaņās, 1944.–1949. gads // Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls. — 1992, 3. nr., 131. lpp.
- ¹¹⁰ Represijas Latvijas laukos 1944–1949. Dokumenti un materiāli. — Rīga: Latvijas Valsts arhīvs, 2000, 18. lpp.
- ¹¹¹ Turpat, 31. lpp.

- 112 Turpat, 8. lpp.
- 113 Turpat, 111. lpp.
- 114 *Bleiere D.* Latvijas rūpniecības strādnieku reālā darba alga 1945.–1965. g. // Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis. — 1991, 7(528) nr., 18.–19. lpp.
- 115 Turpat, 20. lpp.
- 116 Noteikumi par pensijām strādniekiem un kalpotājiem. — Rīga, 1950, 6.–47. lpp.; LVA, 1169. f., 3. apr., 3. l., 2.–25. lp.
- 117 *Bleiere D.* Kartīšu sistēma Latvijā // Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls, — 1993, 1. nr., 95.–96. lpp.
- 118 Turpat, 96. lpp.
- 119 LVA, 938. f., 3. apr., 15. l., 37. lp.
- 120 LVA, PA-101. f., 3. apr., 7. l., 17.–27. lp.
- 121 *Pelkaus E.* Sociālistiskās kultūras izveide. — Rīga: Avots, 1983, 98.–99. lpp.
- 122 *Skudra O.* Boļševistiskās “Cīņas” publikācijas par Latvijas valstiskuma un staļinizācijas procesu un pretošanos tam (1944–1949) // AGORA 3. Pēckara Latvijas cilvēktelpa ≠ staļinisms. — Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 2005, 62. lpp.
- 123 *Lācis V.* Lielais Tēvijas karš un Padomju Latvijas inteliģences uzdevumi. Referāts Latvijas PSR inteliģences pirmā kongresā. — Rīga: VAPP grāmatu apgāds, 1945, 29.–34. lpp.
- 124 *Veinberga L.* Bērnu daiļliteratūra Latvijā pēc Otrā pasaules kara — viens no sovetizācijas instrumentiem // AGORA 3. Pēckara Latvijas cilvēktelpa ≠ staļinisms. — Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 2005, 207.–208. lpp.
- 125 LVA, PA-103. f., 2. apr., 5. l., 18. lp.
- 126 Kāda cilvēka dzīve. Klāva Lorenca atmiņas. — Rīga: Zelta grauds, 2005, 399. lpp.
- 127 Sk.: *Ozoliņš K.* Baumas — latviešu tautas ienaidnieku ierocis // Padomju Kuldīga, 1945, 24. sept.; *Jablonskis A.*, LPSR tieslietu tautas komisārs. Tiem, kas gaida “citus laikus” // Padomju Kuldīga, 1945, 3. okt.
- 128 LVA, PA-101. f., 3. apr., 5. l., 35. lp.
- 129 *Swain G.* Cleaning up Soviet Latvia: the Bureau for Latvia (Latburo), 1944–1947 // The Sovietisation of the Baltic States, 1940–1956. // Ed. by Olaf Mertelsmann — Tartu KLEIO, 2003, p. 78.
- 130 Represijas Latvijas laukos 1944–1949. Dokumenti un materiāli. — Rīga: Latvijas Valsts arhīvs, 2000, 8.–9. lpp.
- 131 Turpat, 27. lpp.
- 132 LVA, PA-112.f., 2. apr., 7.l., 84. lp.
- 133 LVA, PA-103. f., 4. apr., 245. l., 92. lp.
- 134 *Strods H.* PSRS okupācijas administrācija Latvijā 1944. gadā // Latvijas Okupācijas muzeja gadagrāmata 2004: Cīņa par Baltiju. — Rīga: Latvijas 50 gadu okupācijas muzeja fonds, 2005, 149.–150. lpp.
- 135 *Pelše A.* Par tā saukto “likteņu kopību” // Cīņa, 1943, 24. apr.
- 136 Sk.: *Jansons R.* Latvijas PSR Valsts drošības tautas komisariāts. Darbība un tās upuri. 1944.–1945 // Okupētā Latvija (1940–1990). Latvijas Vēsturnieku komisijas 2005. gada pētījumi. — Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2006, 251.–276. lpp.
- 137 Turpat.
- 138 Krievijas Federācijas Valsts arhīvs (GARF), 9401-r f., 2. apr., 92. l., 213. lp.
- 139 Turpat, 212. lp.
- 140 Turpat, 269. lp.
- 141 *Jansons R.* Latvijas PSR Valsts drošības tautas komisariāts., 251.–276. lpp.

- 142 *Sabbo H.* (Autor-koostaja). Võimatu vaikida. Hukatud-Hüljatud. Невозможно молчать. Отверженные и истребленные. VII. — Tallinn, 2005, 412.–413. lpp. (GARF, R-5446. f., 49. apr., 2513. l., 9., 10. lp.).
- 143 *Spridzāns B.* Deportāciju turpinājums // Represēto saraksts 1941-1953 / Latvijas Valsts arhīvs, Nr. 2. — 128. lpp.
- 144 *Vīksne R.* Represijas pret Latvijas iedzīvotājiem 1940.–1941. un 1944.–1945. gadā // Latvija Otrajā pasaules karā. Starptautiskās konferences materiāli. 1999. gada 14.–15. jūnijs, Rīga. — Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2000, 290.–291. lpp.
- 145 Turpat, 291.–292. lpp.
- 146 *Strods H.* Latvijas nacionālo partizānu karš. 1944.–1956. — Rīga: Preses nams, 1996, 159. lpp.
- 147 *Turčinskis Z.* Latvijas Nacionālo partizānu apvienības izveidošanās un darbība starpkaru periodā (1944. gada oktobris–1945. gada marts) // Okupācijas režīmi Latvijā 1940.–1959. gadā: Latvijas Vēsturnieku komisijas 2002. gada pētījumi — Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2004, 445.–446. lpp.
- 148 Turpat, 461. lpp.
- 149 *Jansons R., Zālīte I.* LPSR valsts drošības dienesta izveidošana un tā galvenie represīvie uzdevumi 1944.–1956. gadā // Totalitārie režīmi un to represijas Latvijā 1940.–1956. gadā. Latvijas Vēsturnieku komisijas 2000. gada pētījumi. — Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2001, 65. lpp.
- 150 *Strods H.* Latvijas nacionālo partizānu karš..., 387. lpp.
- 151 Turpat, 389. lpp.
- 152 Turpat, 389. lpp.
- 153 *Swain G.* Cleaning up Soviet Latvia..., p. 70–71.
- 154 Turpat, p. 73.
- 155 Latvija padomju režīma varā 1945–1986: Dokumentu krājums.— Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2000, 121.–124. lpp.
- 156 *Swain G.* Cleaning up Soviet Latvia..., p. 74.
- 157 *Strods H.* Latvijas nacionālo partizānu karš..., 397. lpp.
- 158 *Swain G.* Cleaning up Soviet Latvia..., p. 74.
- 159 *Strods H.* Latvijas nacionālo partizānu karš..., 396. lpp.
- 160 Turpat, 405. lpp.
- 161 *Eglītis A.* Nodrošināt latviešu tautas mierīgu darbu un drošību // Cīņa, 1945, 12. sept.
- 162 *Strods H.* Latvijas nacionālo partizānu karš..., 236. lpp.
- 163 Turpat, 239. lpp.
- 164 *Swain G.* Cleaning up Soviet Latvia..., p. 74.
- 165 *Bambals A.* Latvijas PSR VDM iznīcinātāju bataljonu darbība (1944.–1956.) // Okupētā Latvija (1940–1990). Latvijas Vēsturnieku komisijas 2005. gada pētījumi. — Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2006, 277.–322. lpp.
- 166 Turpat.

VIII daļa. BALTIJAS JAUTĀJUMS STARPTAUTISKAJĀS ATTIECĪBĀS

1. BALTIJAS JAUTĀJUMS PSRS, ASV UN LIELBRITĀNIJAS POLITIKĀ

Baltijas problēmas rašanās

PSRS un nacistiskās Vācijas 1939. gada 23. augustā parakstītais Molotova–Ribentropa pakts un tā slepenais papildprotokols, kā arī abu valstu 28. septembra līgums izšķīra Latvijas, Lietuvas un Igaunijas likteni. Baltijas valstis Otrā pasaules kara sākuma posmā tika iekļautas Padomju Savienības interešu sfērā. Redzot sava sabiedrotā, nacistiskās Vācijas panākumus jaunu valstu sagrābšanā, arī Padomju Savienība 1940. gada vasarā palielināja spiedienu pret Baltijas valstīm. 14. jūnijā Lietuva saņēma ultimātu, kurā bija pieprasīts izveidot tādu valdību, kas baudītu PSRS uzticību un ielaistu valstī neierobežotu padomju armijas kontingentu. Lietuva pieņēma ultimātu. 16. jūnijā līdzīga rakstura kategoriskas prasības saņēma arī Latvija un Igaunija. 17. jūnijā padomju karaspēks pārgāja Latvijas robežu un uzsāka valsts okupāciju.¹ Triju Baltijas valstu okupācijas un aneksijas faktu 2006. gadā krievu valodā Viļņā izdotā dokumentu krājuma “PSRS un Lietuva Otrā pasaules kara gados. PSRS un Lietuvas Republika 1939. gada marts–1940. gada augusts” ievadrakstā apstiprina arī Krievijas Zinātņu akadēmijas Vispārējā vēstures institūta profesore Natālija Ļebedeva.

Padomju Savienība savu politiku centās pamatot ar Baltijas valstu it kā agresīvajiem nodomiem un Savstarpējās palīdzības pakta nepildīšanu. Latvija piekāpās PSRS spiedienam, un nedz prezidents Kārlis Ulmanis, nedz ārlietu ministrs V. Munters neizteica oficiālu protestu. Latvijas politiskā elite tādējādi cerēja saglabāt valsts suverenitāti vismaz ierobežotā veidā. 20. jūnijā tika izveidota Maskavai labvēlīga valdība (tā sauktā marionešu valdība) ar Augustu Kirhenšteinu priekšgalā. Lielā steigā, rupji pārkāpjot Latvijas Republikas

Satversmi, tika gatavotas Saeimas vēlēšanas. Tās notika 14. un 15. jūlijā. 21. jūlijā jaunais parlaments pasludināja padomju varu Latvijā un izteica vēlmi iekļauties PSRS sastāvā. Ļoti īsā laika posmā pēc Latvijas okupācijas sākuma Padomju Savienībai, veicot virkni politisku, juridisku, militāru, ekonomisku un organizatorisku pasākumu, izdevās panākt politiskās iekārtas nomaiņu valstī, tās aneksiju un inkorporāciju savā sastāvā.

Padomju Savienība centās piešķirt savai politikai Baltijas valstīs kaut cik leģitīmu raksturu un cerēja, ka sarežģītajos starptautiskajos apstākļos, kad daudzas pasaules demokrātiskās valstis bija ierautas karā ar Vāciju un tās sabiedrotajiem, Baltijas valstu okupācija un aneksija tiks pieņemta kā likumīga un netiks starptautiski apstrīdēta. PSRS piedzīvoja vilšanos, jo tādas pasaules lielvaras kā ASV un Lielbritānija, neraugoties uz situācijas smagumu un to, ka PSRS bija sabiedrotais karā, neatzina Padomju Savienības soļus Baltijas valstīs par leģitīmiem. Tā Otrā pasaules kara laikā starptautiskajās attiecībās pakāpeniski noformulējās tā dēvētā Baltijas problēma. Starptautiskā sabiedrība neatzina spēka vai draudu pielietošanu valstu attiecībās, uzsverot, ka tas nepiešķir spēcīgākajai valstij kādas likumīgas tiesības. Baltijas valstu jautājums kļuva par politisku un diplomātisku diskusiju objektu starp Rietumvalstīm un PSRS.

ASV pozīcija

Viskonsekventāk jau 1940. gada vasarā PSRS veikto Baltijas valstu okupāciju nosodīja Amerikas Savienotās Valstis. Kā liecina tās Nacionālajā Arhīvā (*National Archives and Record Administration Building II College Park — NARA*) Mērilendā atrodami dokumenti, Baltijas valstu okupācija ASV nebija pārsteigums. Tās sūtnis Latvijā un Igaunijā Dž. Vailijs (*Wiley*) un viņa vietnieks Ērls Pekers (*Packer*) ziņoja Valsts departamentam par PSRS patiesajiem nodomiem Baltijas valstīs. Šāda informācija no Rīgas pienāca jau kopš 1939. gada septembra sākuma, drīz vien pēc Molotova–Ribentropa pakta noslēgšanas. Latvijas ārlietu ministrs V. Munters sarunā ar Dž. Vailiju izteicās, ka tagad Latvija varbūtēju sarežģītjumu gadījumā nevar cerēt uz Vācijas atbalstu.²

1940. gada 10. februārī Ē. Pekers ziņoja uz Vašingtonu par prezidenta K. Ulmaņa runu Latvijas radio, kurā viņš brīdināja sabiedrību par tuvākajā laikā valstij draudošajām problēmām. ASV diplomāts atzīmēja, ka runā bija

izteikts aicinājums gatavoties karam. K. Ulmanis uzsvēris, ka Latvijai tuvākajā laikā jābūt gatavai uz lieliem upuriem, ka no katras ģimenes būs jādod viens vīrs uniformā. Ē. Pekers runai pievērsa lielu vērību, jo tā sakrita ar laiku, kad PSRS izsauca uz konsultācijām Maskavā vēstniekus Baltijas valstīs, bet Igaunijas ārlietu ministrs informēja savu sūtni Rīgā, ka gaidāmas jaunas padomju valdības prasības. Ē. Pekers uzsvēra, ka līdzīga informācija bija arī Latvijas valdības rīcībā.³

Arī britu diplomāti Rīgā un Tallinā ziņoja uz Londonu par K. Ulmaņa runas atskaņām Baltijas valstīs. Viņi atzīmēja, ka tas var liecināt par gaidāmajām PSRS jaunajām pretenzijām attiecībā uz Baltijas valstīm.⁴

Ē. Pekers turpmākajos ziņojumos atzina, ka V. Munters centās mīkstināt K. Ulmaņa runas radītās atskaņas un uzsvērt, ka Latvijas attiecības ar PSRS ir labas, ka valda abpusēja sapratne. V. Munters arī norādījis, ka Padomju Savienība neiejaucas Latvijas iekšējās lietās un ārpolitikā. ASV diplomāts izvirzīja hipotēzi, ka tas ir bijis tikai mēģinājums nomierināt pārāk satraukto Latvijas sabiedrību un novērst zināmu paniku, ko valsts iekšienē varēja izraisīt K. Ulmaņa publiskie izteikumi. Tiekoties ar ASV diplomātiem Rīgā, V. Munters uzsvēra, ka Valsts prezidents tikai vēlējies brīdināt sabiedrību no grūtībām, kādas sagaidāmas kara apstākļos. Tas viss jo īpaši attiecas uz Latviju, kam trūkst dabas resursu un izejvielu. Uz Ē. Pekera tiešo jautājumu, ar ko tad gatavojas cīnīties Latvija, V. Munters atbildējis, ka tā nebūs Krievija.⁵

ASV vēstniecība no Rīgas ziņoja uz Vašingtonu, ka Latvijas Kara ministrija 1940. gada 14. jūnija naktī sākusi iznīcināt slepenos dokumentus un to darījusi, līdz padomju spēki ieņēma Rīgu. Citāda bijusi Ārlietu ministrijas vadības reakcija, jo V. Munters izdevis speciālu rīkojumu, kas aizliedza to darīt. Latvijas Universitātes vēstures maģistre Šenona Martina savā darbā atzīmē, ka V. Munters padomju rokās nodeva arī savu lielo personīgo arhīvu, kas tika nosūtīts uz Maskavu. Padomju pārstāvjiem 4. jūlijā savā kontrolē izdevās pārņemt arī valsts arhīvus, tā iegūstot plašu informāciju. Tas viss liecināja, ka Latvijas valdībai nebija konkrēta rīcības plāna Padomju Savienības vai Vācijas okupācijas gadījumā. Š. Martina uzskata, ka varbūt bija pareizi, ka Latvijas valdības dokumenti netika iznīcināti, jo tie varēja labi pierādīt pārejai pasaulei Padomju Savienības pretenziju absurdumu un atmasko tās melus par okupāciju neesamību.⁶

Par lielu kļūdu traģiskajās 1940. gada jūnija dienās Ē. Pekers uzskata to, ka Latvijas valdībai nebija speciāla valdības locekļu glābšanās plāna okupācijas gadījumā. Viņš savā ziņojumā Valsts departamentam atzīmēja, ka tikai atsevišķi valdības locekļi pēc padomju spēku ienākšanas Latvijā centās nelegāli

pamest Latviju. Tas tikai lieku reizi apstiprināja, ka Latvija nebija gatava jūnija notikumiem. Meklējot atbildi uz šo jautājumu, Ē. Pekers nonāk pie secinājuma, ka galvenais vaininieks ir ārlietu ministrs V. Munters, kas visu laiku centās radīt pārāk optimistisku priekšstatu par Latvijas starptautisko situāciju un spējām izvairīties no okupācijas un aneksijas. Tā vietā, lai gatavotos cīņai ar okupantiem vai bēgšanai, Latvijas valdība turpināja dzīvot ilūzijās par vienošanās iespējām ar Padomju Savienību.⁷

ASV sūtnis Dž. Vailijs konstatēja, ka PSRS veiktā Latvijas okupācija visiem bija it kā liels pārsteigums. Par padomju 16. jūnija ultimātu bija izbrīnīts V. Munters, Vācijas sūtnis Latvijā un, kā pilnīgs kuriozs, arī PSRS sūtnis. Viņš sarunā ar Dž. Vailiju izteicies, ka par to uzzinājis no radio ziņām. Savukārt Lietuvas vēstniecība Berlīnē zinājusi, ka 1939. gada augusta vācu–padomju līgums atraisa Krievijai rokas, lai tā varētu brīvi rīkoties Baltijas valstīs. Padomju ultimāts un tam sekojošā straujā Baltijas okupācija, pēc Dž. Vailija atzinuma, tomēr bija pārsteigums Vācijai un satrauca to. ASV diplomāts uzskata, ka Vācijas valdošās aprindas 1940. gada jūnijā neko daudz nezināja par konkrētajiem PSRS plāniem un nodomiem Baltijā. Dž. Vailijs 1. jūlijā no Vācijas sūtņa Rīgā U. Koces uzzināja, ka vēstniecība par padomju ultimātu un okupācijas draudiem Baltijas valstīm bija informēta tikai deviņas stundas iepriekš.⁸ Dž. Vailijs 16. jūnijā informēja Valsts departamentu, ka Latvijas valdība negatavojas pretoties PSRS ultimātam un ir gatava pieņemt visas prasības. ASV vēstniecības no Kauņas un Tallinas sūtīja līdzīga rakstura informāciju. Baltijas valstis padevās PSRS bez neviena šāviena. Arī 17. jūnija ziņojumā no Rīgas uzsvērts, ka, neraugoties uz atsevišķu valsts iestāžu arhīvu iznīcināšanu un Spilves lidostas aizsardzības nostiprināšanu pret uzbrukumiem no gaisa, nekas cits neliecināja, ka Latvija nopietni gatavotos pretoties PSRS iebrukumam. Latvijas valdības pārstāvji uzskatīja, ka jebkura pretestība PSRS tikai paātrinās okupāciju. Pašā jūlija sākumā ASV militārais atašejs pēc sarunas ar jauno Latvijas armijas komandieri sapratis, ka valdība jaunajā situācijā cer saglabāt kontroli par iekšlietām un kultūras politiku, bet tā nekontrolēs ārlietas. Dž. Vailijs konstatēja, ka Latvijas valdība pati vairs neizlemj nevienu jautājumu.⁹

Vēsturniece Š. Martina uzskata, ka ASV vēstniecību sūtītā informācija no visām trijām Baltijas valstīm liecina, ka tās precīzi izprata un pareizi novērtēja situāciju. Dž. Vailijs un Ē. Pekers nenosodīja Baltijas valstu valdību realizēto politiku. Viņi tikai bezkaislīgi analizēja notikumus un deva Valsts departamentam savu novērtējumu. ASV diplomāti bija pārliecināti, ka visas trīs Baltijas valstis ir pieļāvušas kļūdu, vērtējot savas attiecības ar Padomju Savienību. Tika

uzsvērts arī tas, ka PSRS veica virkni pasākumu, lai tās politika Baltijas valstīs vismaz ārēji izskatītos likumīga. Baltijas valstīm tika pārņemta Savstarpējās palīdzības pakta pārkāpšana, naidīgas akcijas pret padomju karabāzu karavīriem, slepenas militāras savienības veidošana pret PSRS, sadarbība ar Vāciju. 1940. gada 28. jūnija ziņojumā Dž. Vailijs atzina, ka visas apsūdzības pret Baltijas valstīm ir nepatiesas. ASV Valsts departaments apstiprināja šos secinājumus.¹⁰

Pirmajās desmit padomju okupācijas nedēļās līdz ASV vēstniecības slēgšanai Rīgā 7. septembrī tika iegūta precīza informācija par padomju režīma politiku visās trijās Baltijas valstīs. Dž. Vailijs ziņoja par spiedienu pret prezidentu K. Ulmani, par mēģinājumiem piespiest sabiedrisko lietu ministru Alfrēdu Bērziņu atzīties naidīgas pretpadomju alianses veidošanā, par būtiskām izmaiņām armijas un policijas vadībā, tās pārņemot komunistiem. 2. jūlijā pēc sarunas ar kuģniecības kompānijas īpašnieku Frici Graudu Dž. Vailijs informēja, ka valdība izdevusi rīkojumu visiem Latvijas kuģiem, kas atrodas ASV ostās, nekavējoties reģistrēties kā PSRS kuģiem. Fr. Grauds vēlējās savus kuģus pārcelt uz ASV reģistru. Viņš bija norūpējies arī par vairāk nekā pusmiljonu dolāru lielo depozītu ASV bankās, ko noteikti savās rokās vēlēšies pārņemt padomju valdība.¹¹ Vašingtonai bija zināms arī par teroru un iebaidīšanu, ko padomju spēki veica Saeimas vēlēšanu laikā Latvijā 14. un 15. jūlijā.

Ē. Pekera ziņojumi no Rīgas jūlija beigās un augusta sākumā liecina par sovietizācijas sākumu Latvijā. Latvijas Universitātē tika slēgta Teoloģijas fakultāte, no valsts tika izsūtīts prezidents K. Ulmanis, ģenerālis J. Balodis, bijušais ārlietu ministrs V. Munters. Latvijā sākās īpašumu nacionalizācija un komunistiskās ideoloģijas pastiprināta uzspiešana iedzīvotājiem. Sabiedrībā valdīja bailes un depresija, jo notika iedzīvotāju aresti un izrēķināšanās ar neatkarības laika ekonomisko un politisko eliti. Valstī sāka pastiprināti iebraukt iedzīvotāji no Krievijas, kas liecināja par padomju režīma tālejošiem plāniem mainīt Latvijas nacionālo sastāvu un pilnībā inkorporēt to PSRS sastāvā.¹²

Dž. Vailijs ziņoja uz ASV, ka ticis ielūgts uz Latvijas jaunās Saeimas svinīgo sēdi. Konsultējoties ar Valsts departamentu, tika pieņemts lēmums to neapmeklēt. Dž. Vailijs uzskatīja, ka tādējādi ASV atzītu šo vēlēšanu likumību un arī akceptētu PSRS politiku. ASV vēstnieks Lietuvā Norems arī nepiedalījās jaunievēlētā parlamenta sēdē.

23. jūlijā ASV Valsts sekretāra vietnieks Samners Velless nāca klajā ar īpašu deklarāciju. Tajā bija uzsvērts: "Pēdējo dienu laikā viens no triju mazo Baltijas valstu — Igaunijas, Latvijas un Lietuvas — varenākajiem kaimiņiem

strauji tuvojas mērķim pa aplinku ceļiem, kurus tas ir izvēlējis, lai iznīcinātu šo valstu politisko un teritoriālo integritāti. Kopš tās dienas, kad šo republiku tautas pirmo reizi ieguva savu patstāvību un demokrātisku valsts iekārtu, Savienoto Valstu tauta ar dziļu un simpātisku interesi ir sekojusi to patstāvības apbrīnojamajam progresam. Visai pasaulei zināma mūsu valdības politika. Savienoto Valstu tauta nosoda katru vardarbību, vienalga, vai to īsteno, lietojot varu vai varas lietošanas draudus. Tāpat tā nosoda jebkādu kādas valsts, lai cik spēcīga arī tā būtu, iejaukšanos otras suverēnas valsts, lai cik vāja tā būtu, iekšējās lietās.”¹³

Ar šo deklarāciju Savienotās Valstis skaidri paziņoja Padomju Savienībai un pārējām valstīm, ka tās neatzīst Latvijas, Lietuvas un Igaunijas aneksiju un inkorporāciju. ASV savu pozīciju balstīja uz 1932. gadā formulēto Stimsona doktrīnu, kas paredzēja neatzīt citas valsts teritorijas sagrābšanu, ja tā īstenota ar spēku vai draudu palīdzību.

Lai aizsargātu ASV intereses Baltijas valstīs, atbildīgs Valsts departamenta darbinieks Loijs Hendersons (*Henderson*) ierosināja iesaldēt Latvijas, Lietuvas un Igaunijas noguldījumus Amerikas bankās. Valdība šādu lēmumu pieņēma 1940. gada 15. jūlijā. Pēc toreizējām cenām ASV bankās Latvijas valstij bija zelts 17 890 422 latu vērtībā. Pēc līdzekļu iesaldēšanas tomēr tika atvēlētas regulāras summas Latvijas sūtniecību un konsulātu darbības nodrošināšanai. Uz Latvijas pilsoņiem, kuri dzīvoja ASV, šis rīkojums netika attiecināts. Savienotajās Valstīs šajā laikā atradās arī astoņi Latvijas kuģi ar 32 823 bruto tonnāžu. Seši kuģi: “Ciltvaira”, “Everasma”, “Abgara”, “Regents”, “Everalda”, “Everelza” kara laikā gāja bojā, bet “Everagra” un “Ķegums” pārdzīvoja karu.¹⁴

Baltijas valstu līdzekļu nobloķēšana izsauca tūlītēju PSRS reakciju. Tā paziņoja, ka ASV darbības ir prettiesiskas un ka ASV grib nelikumīgi piesavināties padomju valsts līdzekļus. ASV vēstniekam Maskavā tika iesniegts oficiāls protests. ASV savu pozīciju balstīja uz to, ka neatzina Latvijas PSR par likumīgu veidojumu un turpināja attiecības ar Latvijas Republikas laikā ieceltajiem diplomātiem. Amerikas vēstnieks Maskavā Tarstons (*Thurston*) pat iesniedza PSRS ārlietu tautas komisāra vietniekam Lozovskim speciālu notu, kurā detalizēti izskaidroja ASV pozīciju. Tajā bija norādīts, ka PSRS politikas rezultātā Baltijas valstīs ASV pilsoņi ir cietuši lielus zaudējumus, un tāpēc, vadoties no ASV likumdošanas, ir pieņemts lēmums aizsargāt viņu intereses. Šāda likumdošana darbojas attiecībā uz visām valstīm, kuras ir okupējis ārvalstu karspēks.¹⁵

ASV un PSRS sarunas

Neraugoties uz šādām domstarpībām, ASV valdība 1940. gada vasarā nedomāja nopietni saasināt attiecības ar PSRS. Sūtnim Maskavā tika dots norādījums apliecināt ASV vēlmi veidot konstruktīvas abu valstu attiecības. ASV, tāpat kā Lielbritānija, domāja par to, kā ātrāk iesaistīt Padomju Savienību sabiedroto pusē karā pret nacistisko Vāciju. Vadoties no šādiem apsvērumiem, laikā no 1940. gada jūlija līdz 1941. gada jūlijam notika abu valstu sarunas (Samnera Vellesa un PSRS vēstnieka Amerikas Savienotajās Valstīs Konstantīna Umanska sarunu raunds). Abu valstu pārstāvju sarunas apliecināja, ka Padomju Savienībai Baltijas jautājums ir zināma prioritāte, kas savukārt nebija līdzīga prioritāte ASV. Š. Martina uzskata, ka PSRS un ASV pārstāvju regulārās tikšanās un dialogs liecināja, ka ASV savu stratēģisko interešu vārdā piever acis un pārkāpj pašpasludinātos principus, un vēlas atrast formu, kā sadarboties ar PSRS karalaikā. Sarunu gaitā tika pasludināts morālais embargo un PSRS tika piedāvāti daži izdevīgi eksporta darījumi. Neraugoties uz to, ASV vienmēr uzturēja prasību par Baltijas valstu neatkarības atjaunošanu un šo valstu noguldījumu saglabāšanu.¹⁶

Sarunu laikā Maskavā un Vašingtonā ASV pārstāvji vairākkārt apliecināja, ka viņi neatkāpsies no pasludinātās līnijas Baltijas valstu jautājumā, ka viņi nevēlas kaut cik nopietnas diskusijas par šo problēmu. ASV uzskatīja, ka problēmu pašlaik nevar atrisināt, ka labākais veids ir saglabāt *status quo*. Tas ļāva Amerikai saglabāt tās demokrātiskos ideālus un vienlaikus turpināt attiecības ar PSRS. Savukārt Padomju Savienība pretēji ASV domāja, ka ar sarunu palīdzību izdosies panākt sava stāvokļa leģitimizāciju Baltijā. Tāpēc PSRS sarunās nepārtraukti centās akcentēt Baltijas jautājumu.

1940. gada 26. jūlijā, sākot sarunu ar S. Vellesu, vēstnieks Konstantīns Umanskis izteica izbrīnu par ASV negatīvo reakciju uz PSRS soļiem Baltijas valstīs. Pēc viņa domām, tādējādi taču tika likvidētas tajās pastāvošās fašistiskās diktatūras un pavērts ceļš uz liberālismu un sociālas valdības izveidošanu. S. Velless atbildot paziņoja, ka turpmākās diskusijas par Baltijas jautājumu būs neauglīgas, jo tā ir problēma, kuru apspriežot abas valstis var vienoties vienīgi par to, ka tās nepiekrīt viena otrai.¹⁷

Kad S. Velless un K. Umanskis 7. augustā tikās atkal, PSRS pārstāvis vēlējās no jauna diskutēt par ASV neatzišanas politiku. K. Umanskis uzsvēra, ka šāda ASV pozīcija apgrūtinā abu valstu attiecību perspektīvas un paziņoja, ka nesaprot amerikāņu iebildumus pret demokrātijas progresu Austrumeiropā.

Padomju sūtnis atzīmēja, ka "PSRS demokrātija" taču ir labāka nekā fašisma spēku uzvara šajā reģionā. S. Velless uz to atbildēja, ka ASV princips ir ievērot starptautiskās tiesības un likumību un stingri vērsties pret agresiju un spēka lietošanu valstu attiecībās. S. Velless pat piezīmēja, ka ASV padomju akcijas Baltijas valstīs un Austrumpolijā vērtē līdzīgi kā nacistiskās Vācijas veikto citu valstu sagrābšanu. ASV nosoda šādu prettiesisku politiku.

19. augusta tikšanās laikā K. Umanskis paziņoja, ka PSRS vēlas pārņemt Baltijas valstu sūtniecības Savienotajās Valstīs un to arhīvus. Viņš vienlaikus atzina, ka nav drošs par ASV nostāju, un lūdza tās valdības atbalstu. S. Velless kārtējo reizi atkārtoja jau zināmo ASV pieeju, ka viņa valdība neatzīst PSRS veikto Baltijas valstu absorbēšanu. ASV arī uzsvēra, ka Baltijas valstu diplomāti tiek uzskatīti par savu valdību likumīgajiem pārstāvjiem. K. Umanskis uz to savukārt atbildēja, ka tādā gadījumā nav ko cerēt uz ātru abu valstu attiecību uzlabošanu, jo neatzīšanas politika un iesaldētie Baltijas valstu aktīvi darbojas kā dinamīts. S. Velless aicināja padomju pārstāvi izbeigt diskusijas par šo problēmu, jo tā salīdzinājumā ar citiem jautājumiem ir bezperspektīva.¹⁸

Nākamā ASV un PSRS diplomātu tikšanās notika Maskavā 1940. gada septembrī. ASV delegācijas vadītājs vēstnieks Lorens Steinhards (*Steinhardt*) pēc tikšanās iesniedza Valsts departamentam savu atskaiti par sarunu gaitu. Tajā viņš atzīmēja, ka PSRS nostāja salīdzinājumā ar iepriekšējo sarunu raundu nav mainījusies. Padomju diplomāti joprojām centās ASV izteikt jau zināmās pretenzijas. ASV savukārt pārmeta PSRS viņu sūtniecību slēgšanu Baltijas valstīs, kā arī atteikšanos izsniegt izbraukšanas atļauju vēstniecības darbiniekus apkalpojošiem vietējiem mācītājiem. V. Molotovs savukārt sarunās centās izvirzīt jautājumu par Baltijas valstu zelta piederību. Steinhards paskaidroja, ka Baltijas valstis ir parādā ASV un ka padomju okupācijas rezultātā tām Latvijā, Lietuvā un Igaunijā ir nodarīti lieli finansiāli zaudējumi. Līdz ar to apķīlātais zelts ir garantija šo zaudējumu segšanai.¹⁹

Vēsturniece Š. Martina atzīmē, ka 1940. gada oktobrī valsts sekretārs Kordeļs Halls (*Hull*) ticies ar britu vēstnieku Amerikas Savienotajās Valstīs lordu Lotjānu (*Lothian*). Tās laikā notika diskusija arī par abu valstu attieksmi pret Baltijas jautājumu. Halls izteicās šādi: ja Krievija demonstrēs reālu rīcību kopējas sadarbības virzienā, tad arī ASV būs noskaņotas vienoties par Baltijas valstu noguldījumiem un kuģu problēmu. Neraugoties uz šādiem Halla izteikumiem, ASV tomēr turpināja stingru neatzīšanas politiku Baltijas valstu jautājumā. Valdības aprindās un presē šajā laikā cirkulēja arī runas, ka britu sūtnis Maskavā Stefords Kripss aicina savu valdību ātrāk atzīt PSRS teritoriālās

pretenzijas Austrumeiropā. Neraugoties uz K. Halla izteikumiem, atsevišķu britu diplomātu un politiķu nostāju, ASV valdība 1940. gada rudenī tomēr palika stingrās Baltijas valstu okupācijas neatzīšanas pozīcijās.²⁰

1940. gada novembra vidū vēstnieks L. Steinhards Maskavā tikās ar PSRS ārlietu tautas komisāra vietnieku Lozovski. ASV vēstnieks iesniedza savas valsts pretenziju sarakstu, pretī saņemot līdzīgu dokumentu arī no sava sarunu partnera. PSRS pārmeta ASV četras lietas: morālo embargo pret PSRS, problēmas ar eksporta licenzēšanu, Baltijas valstu zelta un kuģu jautājumu un bijušo Baltijas valstu diplomātu atzīšanu par oficiāliem pārstāvjiem. Lozovskis arī izteicās, ka ASV nedara pietiekami daudz, lai uzlabotu abu valstu attiecības. Steinhards savukārt uzsvēra, ka ASV nepiešķirs nekādas koncesijas PSRS tik ilgi, kamēr tā realizēs neelastīgu pretim stāvēšanas politiku. Tikšanās beidzās bez kādiem rezultātiem.

Gada beigās, 26. decembrī, Maskavā atkal notika L. Steinharda saruna ar V. Molotovu. Tās laikā PSRS puse centās no jauna izvirzīt Baltijas valstu kuģu piederības, zelta un sūtniecību jautājumu. Steinhards ieturēja stingro līniju un paziņoja, ka viņa rīcībā pašlaik nav nekādas jaunas informācijas no Valsts departamenta. V. Molotovs satraucās par informāciju, ka atsevišķi Baltijas kuģi bija nomainījuši savu reģistru un tagad kalpoja Amerikas interesēs, pāravadājot tās kravas. Tas viss noticis ar Baltijas valstu sūtniecību iniciatīvu un ASV valdības piekrišanu. V. Molotovs kārtējo reizi akcentēja, cik svarīga PSRS ir vienošanās Baltijas jautājumā. Viņš pauda atklātu neapmierinātību ar strupceļu, kāds ir iestājies abu valstu sarunās par šo jautājumu.²¹

Vairākas sarunas, kas 1940. gadā bija notikušas starp ASV un PSRS pārstāvjiem, un diskusijas par Baltijas valstu jautājumu liecināja, ka pamatiniciatore tām vienmēr bija PSRS. Ņemot vērā Rietumvalstu ieinteresētību sadarbīties ar PSRS karā pret nacistisko Vāciju, Padomju Savienības vadītāji par katru cenu vēlējās panākt ASV un Lielbritānijas akceptu teritoriālajām izmaiņām Austrumeiropā, tajā skaitā Baltijas valstīs, ko Padomju Savienība bija veikusi 1939.–1940. gadā. ASV no savas puses stingri realizēja neatzīšanas politiku, piesaistot arī Lielbritāniju. 1940. gadā PSRS neizdevās sasniegt savus mērķus attiecībā uz Baltijas problēmu. Lielākā daļa no pasaules valstīm šajā laikā neuzskatīja Baltijas valstu okupāciju un aneksiju par tiesiski korektu procesu. Tādējādi jau no 1940. gada jūlija–augusta iezīmējās radikāli atšķirīgs vērtējums un pieeja Baltijas problēmai. Vienu pozīciju pārstāvēja Rietumvalstis (galvenokārt ASV un Lielbritānija), bet otru, diametrāli pretēju, Padomju Savienība.

Baltijas jautājuma jaunās aprises un Anglijas pozīcija

1941. gada pirmajā pusē gan Vašingtonā, gan Maskavā turpinājās abu valstu dialogs, kas nedeva nekādus rezultātus. ASV nepadevās PSRS spiedienam, it īpaši tādēļ, ka bija redzams, ka drīzumā varētu sākties vācu–padomju karš. Jaunas aprises un jaunus akcentus Baltijas valstu jautājums ieguva pēc tam, kad nacistiskā Vācija 1941. gada 22. jūnijā uzbruka PSRS, bet ASV tā paša gada decembrī iesaistījās Otrajā pasaules karā. Sākās oficiāla ASV, Lielbritānijas un Padomju Savienības sadarbība. Padomju diplomāti šādu situāciju izmantoja, lai aktivizētu jautājumu par Baltijas valstu inkorporācijas atzīšanu, jaunajām robežām un īpašuma attiecību noregulēšanu. Anglija jaunajos apstākļos ieņēma piekāpīgāku pozīciju, ko īpaši sekmēja ārlietu ministra Antonija Īdena samiernieciskā nostāja. Viņš pārstāvēja viedokli, ka PSRS kā stabilas britu sabiedrotās piesaistīšana ir svarīgāka par Baltijas valstu problēmu. A. Īdens bija pārliecināts, ka piekāpšanās J. Staļinam Baltijas jautājumā ir neizbēgama. Bet Lielbritānija un ASV 1941. gada augustā bija parakstījušas Atlantijas hartu, kuras 3. pants atzina visu tautu tiesības brīvi izvēlēties tādu pārvaldes formu, kādā tās vēlas dzīvot, un deklarēja gatavību atjaunot suverēnās tiesības un pašpārvaldi tām tautām, kam tā bija atņemta vardarbīgā ceļā. 1941. gada septembrī hartai pievienojās Padomju Savienība, kas paziņoja, ka teritoriālās neaizskaramības principu tā attiecinās tikai uz 1941. gada robežām, līdz ar to izvirzot pretenzijas uz 1939.–1940. gadā sagrābtajām teritorijām.²²

Pirmo reizi šīs pretenzijas PSRS demonstrēja 1941. gada decembrī sarunu laikā Maskavā ar Anglijas ārlietu ministru A. Īdenu, apspriežot jautājumu par abu valstu sadarbības līguma noslēgšanu karalaikam, kā arī pēckara posmam. J. Staļins diezgan tieši pieprasīja Lielbritānijai atzīt PSRS 1939.–1940. gadā anektētās teritorijas par likumīgām. Šādam nosacījumam, pēc PSRS domām, bija jābūt iekļautam līguma tekstā. A. Īdens demonstrēja izpratni un piekāpšanos J. Staļina prasībām, bet premjers Vinstons Čērčils to noraidīja.²³

1941. gada 2. jūlijā notika L. Hendersona (*Henderson*) saruna ar K. Umanški. Tā bija pēdējā abu valstu pārstāvju tiešā diskusija apmēram gadu garajā sarunu raundā par Baltijas problēmu un tās risinājumu. L. Hendersons atskaitē par šo tikšanos norādīja: PSRS vēstnieks uzsvēris, ka ASV beidzot ir jāatrisina Baltijas valstu kuģu piederības jautājums. Uz to L. Hendersons atbildēja, ka tā ir kompleksa problēma un tādā gadījumā ASV vienlaikus būtu jāakceptē visu

PSRS iekarojumu likumība Austrumeiropā. K. Umanskis atzina, ka tieši to PSRS arī vēlas, it īpaši, lai Baltijas valstis tiktu uzskatītas par PSRS sastāvdaļu. L. Hendersons savukārt paziņoja, ka, ņemot vērā abu valstu radikāli atšķirīgo pieeju, nav jēgas turpināt diskusiju par šiem jautājumiem. PSRS vēstnieks vēl mēģināja uzbrukt ASV par Baltijas valstu diplomātu atbalstu, nosaucot viņus par nacistiem un negodīgiem liekuļiem. Reaģējot uz šādu izlēcieni, L. Hendersons trešo reizi tikšanās laikā paziņoja PSRS vēstniekam, ka nav pamata turpmākajai sarunai par šo jautājumu. L. Hendersons uzskatīja, ka K. Umanskis sarunas laikā ieņēmis nekonstruktīvu nostāju.²⁴

Lielbritānijas pozīcija attiecībā uz PSRS, salīdzinot ar ASV, bija nedaudz atšķirīga. To apliecina britu ārlietu ministra A. Īdena 1942. gada martā notikušās sarunas ar ASV oficiālajiem pārstāvjiem. To gaitā viņš uzsvēra nepieciešamību uzlabot attiecības ar Padomju Savienību. Viņš centās pārliecināt savus sarunu partnerus, ka nav nekāda pamata noraidīt PSRS prasības par tās kontroli Baltijas jūras austrumu krastā. Arī V. Čērčils šajā laikā jau bija mainījis savu pozīciju un 1942. gada 7. martā vēstulē F. Rūzveltam rakstīja, ka būtu gatavs atbalstīt PSRS prasības par robežu atzīšanu. 12. marta vēstulē J. Staļinam viņš pauda līdzīgas domas. Tas viss liecināja, ka V. Čērčils bija gatavs piekāpties PSRS prasībām.²⁵

Lai pasteidzinātu vienošanos, PSRS 20. maijā nosūtīja uz Londonu ārlietu ministru V. Molotovu. Britu valdība bija jau sagatavojusi projektu līgumam ar PSRS, kurā Baltijas valstis bija atzītas par Padomju Savienības sastāvdaļu. Bet V. Molotovu neapmierināja šāds piedāvājums, jo PSRS vēlējās panākt savu tiesību atzīšanu arī uz Somijai, Polijai un Rumānijai atņemtajām teritorijām. A. Īdens šādas prasības noraidīja. Anglijas nostāju stiprināja arī ASV, kas paziņoja, ka tās nepieņems šādu vienošanos. ASV kategorisks ietekmēja arī PSRS, un 26. maijā Lielbritānijas un Padomju Savienības parakstītajā līgumā nekas nebija teikts par padomju jauno robežu atzīšanu, tātad arī par Baltijas valstu un citu sagraubto teritoriju iekļaušanu tās sastāvā.²⁶

Vietā būtu atgādināt vēstures literatūrā pazīstamo A. Īdena un J. Staļina sarunu par PSRS robežu ātrāku atzīšanu. Saruna notika 1942. gadā. Uz britu ārlietu ministra iebildumiem, ka šādus jautājumus nevar risināt karalaikā un ka tas ir pretrunā ar Atlantijas hartas principiem, J. Staļins viņam atbildējis: pret ko tad galu galā ir vērsta Atlantijas harta — pret PSRS vai Vāciju? J. Staļins jau kara gados uzskatīja, ka Baltijas valstu piederība Padomju Savienībai ir aksioma. Rietumi pret to viennozīmīgi stingri nenostājās. Būtībā Baltijas valstu jautājums jau bija izlemts 1942. gadā, nevis Teherānas vai Jaltas

konferencē. Jau 1943. gadā — bet vēl vairāk 1944. un 1945. gadā — PSRS diktēja savus noteikumus Rietumvalstīm. Pazīstamais diplomāts un pētnieks H. Kisindžers uzskata, ka ar J. Staļinu varēja un vajadzēja tirgoties 1941. gadā, varbūt 1942. gada pirmajā pusē, bet ne vēlāk.

Pasaules vadošo valstu kara gados paustā attieksme pret Baltijas jautājumu izpaudās arī 1942. gada 1. janvārī Vašingtonā parakstītajā Apvienoto Nāciju deklarācijā. Dokumentu parakstīja 26 valstis, kas bija apvienojušās cīņā pret Vāciju un tās sabiedrotajām. Latvijas sūtnis Savienotajās Valstīs A. Bīlmanis jau 4. janvārī paziņoja, ka arī viņa valsts grib pievienoties deklarācijai. Tomēr Rietumvalstis nevēlējās, ka saasinās attiecības ar PSRS, un tāpēc liedza Latvijai parakstīt šo dokumentu. Neraugoties uz šādu pieeju, zināma cerība šajā laikā vēl saglabājās, jo nedz ASV, nedz Lielbritānija oficiāli neatzina PSRS veikto Baltijas valstu aneksiju.

K. Zariņš un citi Latvijas diplomāti kara gados savos paziņojumos centās uzsvērt, ka viņu valsts pieder Rietumeiropas civilizācijai un atbalsta šo valstu cīņu pret Ass grupējumu. Tomēr Rietumvalstis liedza Baltijas valstu pārstāvjiem piedalīties starptautiskās konferencēs, kurās apsprieda pēckara starptautiskās kārtības plānus. Rietumvalstu duālisms, no vienas puses, izpaudās atbalstā augstajiem demokrātijas un tiesiskuma principiem, kas bija iestrādāti Atlantijas hartā, bet, no otras puses, šo principu neattiecināšanā uz Baltijas valstīm.²⁷

PSRS spiediens un Rietumvalstu reakcija

Pieaugot Padomju Savienības nozīmei kopējā Sabiedroto karā pret nacistisko Vāciju, pieauga arī tās prasības Rietumvalstīm Baltijas jautājumā. Sekoja arī attiecīga Rietumu līderu reakcija. 1942. gada oktobrī ASV prezidents Franklins Rūzvelts informēja Valsts sekretāru K. Hallu par domu paziņot J. Staļinam, ka sabiedrotās lielvalstis nekaros Baltijas valstu dēļ. 1943. gada februārī bijušais ASV vēstnieks Padomju Savienībā D. Deivids pat ierosināja, lai valdība atzīst Baltijas valstu aneksiju. Valsts departaments šādas rekomendācijas nepieņēma. Prezidents F. Rūzvelts šajā laikā jau kļuva arvien pesimistiskāks par iespējām pēc Vācijas sagrāves atjaunot Baltijas valstu neatkarību. Viņš ieņēma arvien pielaidīgāku nostāju attiecībā uz PSRS pretenzijām. Teherānas konferences laikā, kurā risinājās sarunas par kopējas cīņas koordinēšanu pret Vāciju, tika izvirzīts arī Baltijas valstu jautājums. V. Čērčils demonstrēja zināmu piekāpību J. Staļina prasībām. F. Rūzvelts savukārt atzina: ja padomju karaspēks

pēc Vācijas sakāves atkal pārņems Baltijas valstis, tad Padomju Savienībai tajās vajadzētu sarīkot plebiscītu pašnoteikšanās jautājumā. Jāatzīmē, ka J. Staļins noraidīja ideju par plebiscītu Baltijas valstīs pēc kara kādu starptautisko spēku kontrolē, bet uzsvēra, ka tajās pavisam nesen jau ir notikušas parlamenta vēlēšanas. F. Rūzvelts Teherānas konferencē strikti neiestājās pret Baltijas valstu atkārtotu iekļaušanu PSRS sastāvā pēc kara.²⁸

F. Rūzvelta un J. Staļina saruna Teherānas konferencē 1943. gada 1. decembrī pamatā atspoguļoja ASV nostāju attiecībā uz Baltijas problēmu. F. Rūzvelts demonstrēja piekāpību PSRS prasībām un līdz ar to apliecināja, ka ASV negatavojas cīnīties par Baltijas valstu neatkarības atjaunošanu. ASV prezidents tādējādi deva mājienu, ka Baltijas valstu neatkarības atjaunošana pēc kara beigām nav ASV ārpolitikas prioritāte. Vēsturniece Š. Martina atzīmē, ka ASV valdībā Otrā pasaules kara gados pastāvēja divi viedokļi attiecību veidošanā ar Padomju Savienību. Viens bija tā sauktā Rīgas aksioma, kuru pārstāvēja Lojs Hendersons, Džordžs Kenans (*Kennan*), Čārlzs Bolens (*Bohlen*) un Eldridžs Durbrovs (*Durbrow*). Šie ārpolitikas eksperti iestājās pret ASV pārāk lielu piekāpšanos PSRS prasībām, tajā skaitā Baltijas jautājumā. Otrs virziens — Jaltas aksioma — aizstāvēja ciešu un draudzīgu attiecību veidošanu ar PSRS. Šo virzienu atbalstīja Harijs Hopkins (*Hopkin*), Averils Harimans (*Harriman*) un arī pats prezidents F. Rūzvelts.²⁹

Aplūkojot Lielbritānijas pieeju Baltijas valstu jautājumam 1943. gadā, var konstatēt: atbildīgie Ārlietu ministrijas ierēdņi uzskatīja, ka ASV un Anglijai nevajadzētu īpaši satraukties, ja PSRS atkal pārņems savā kontrolē Baltijas valstis. O. Serdžents no Ziemeļu departamenta uzsvēra, ka to vajadzētu jau tagad uzņemt kā pašu par sevi notikušu faktu. Nekāds būtisks pretspiediens no Lielbritānijas puses nav iespējams.³⁰ Šāda britu diplomāta atziņa bija tuva īstenībai, jo gan ASV, gan Lielbritānijas prioritāte 1943. gadā bija labas attiecības ar J. Staļinu, nevis iestāšanās par Baltijas valstu interesēm. Tas, kā atzina tā laika britu sūtnis Vašingtonā lords Halifakss, bija ciniski, bet bija “fakts pats par sevi”.

PSRS sūtnis Londonā Ivans Maiskis 1943. gada rudenī turpināja izdarīt spiedienu uz britu Ārlietu ministriju Baltijas valstu nākotnes jautājumā. Viņš sarunās ar ārlietu ministru A. Īdenu izteicās, ka, pēc viņa domām, Baltijas problēma pašlaik ir vairāk Lielbritānijas un Padomju Savienības, nevis ASV prioritāte. Amerikai, uzskatīja I. Maiskis, pēckara periodā būtu labāk atteikties no aktīvas iesaistīšanās Eiropas jautājumu risināšanā. Mēģinot dzīt ķīli ASV un Lielbritānijas pieejā Austrumeiropas un Baltijas problēmām, I. Maiskis cerēja Anglijas pozīciju padarīt vēl piekāpīgāku. Viņš arī lika manīt, ka tuvāko četru

piecu mēnešu laikā padomju karaspēks atkal būs Baltijas valstīs. Anglijai tas, bez šaubām, būs jāakceptē. Ja gadījumā Lielbritānija domā citādi, tas nopietni var apdraudēt PSRS un Lielbritānijas 1942. gada 26. maijā noslēgtā līguma likteni.³¹

Bez šaubām, karalaika apstākļu spiesta, Anglijas valdība ieklausījās šādos Padomju Savienības mājienos. Bet tā palika diezgan nedzirdīga attiecībā uz Baltijas valstu pārstāvju aicinājumiem, ka viņu nākotne jārisina atbilstoši Atlantijas hartas principiem. Ar šādiem priekšlikumiem pie britu premjera V. Čērčila vērsās K. Zariņš un Latvijas pārstāvis Tautu Savienībā Jūlijs Feldmanis, kā arī sūtnis Beļģijā Miķelis Valters.³²

Tuvojoties Otrā pasaules kara beigām, Anglijas valdība saprata, ka tai tuvākajā laikā būs jāformulē sava nostāja jautājumā par pēckara kārtību Eiropā, arī Baltijā. Joprojām priekšplānā bija jautājums par pēckara robežām un Baltijas valstu inkorporācijas atzīšanu vai neatzīšanu. 1944. gada janvārī Ārlietu ministrija saņēma premjera norādījumu sagatavot nostādnes abos šajos jautājumos. Kristofers A. Varners (*Worner*) no Ziemeļu departamenta izstrādāja speciālu memorandu. Tajā viņš uzsvēra, ka Lielbritānija principā varētu piekrist Padomju Savienības teritoriālajām prasībām tiktāl, ciktāl tas atbilst bijušās cariskās Krievijas rietumu robežām. Bet Padomju Savienībai vajadzētu ņemt vērā, ka pašreizējā brīdī labākais būtu atlikt šīs diskusijas detaļas līdz Ā. Hitlera galīgai sakāvei. K. A. Varners ieteica arī nesteigties ar Baltijas valstu inkorporācijas oficiālu atzīšanu jau karalaikā, kaut arī to vairākkārt pieprasīja Padomju Savienība. Pēc K. A. Varnera domām, tas radītu valdībai papildu problēmas parlamentā, kā arī attiecībās ar ASV. K. A. Varners uzskatīja, ka J. Staļinam jāizskaidro reālās grūtības, kādās nokļūtu britu vadība, ja tā pēkšņi nāktu klajā ar kādu jaunu publisku paziņojumu robežu jautājumā.³³

Atgādinot J. Staļinam, ka teritoriālo problēmu risināšana jāatliek uz pēckara miera konferenci, K. A. Varners ieteica uzsvērt arī to, ka britu valdība nedomā nopietni apstrīdēt Padomju Savienības pretenzijas uz Besarābiju, Bukovinu un Baltijas valstīm. K. A. Varners atzina, ka Krievija drīzumā iegūs šīs teritorijas, turklāt ir pilnīgi skaidrs, ka Lielbritānija to nekādi nevarēs aizkavēt.

K. Zariņš, kā nojauzdams Anglijas jaunās nostādnes Baltijas valstu jautājumā, 1944. gada 1. februārī nosūtīja tai savu memorandu. Tajā viņš rakstīja: "Ziņojumi no kaujas lauka liecina, ka Krievijas armija atkal ir ļoti tuvu Latvijas un pārējo Baltijas valstu robežām. Padomju Savienības līderi un prese cenšas pastiprināti propagandēt uzskatus, ka Baltijas valstis ir likumīga PSRS sastāvdaļa. Atgādinu, ka Padomju Savienības akcijas Baltijā 1940. gadā nav starptautiski atzītas. Latvijas Republikas starptautiskais statuss nav mainījies."³⁴

Anglijas valdības oficiālo nostāju 1944. gada beigās Baltijas valstu jautājumā raksturoja arī ārlietu ministra A. Īdena atbilde parlamentā uz deputāta H. Viljamsa pieprasījumu. Tā bija lakoniska: “Viņa Majestātes valdība nav atzinusi kādas citas valdības Latvijā, Lietuvā un Igaunijā, kā tikai tās, kas tur pastāvēja līdz 1940. gada jūnijam.”³⁵

Anglijas valdība 1944. gada nogalē publiski neatzina Baltijas valstu inkorporācijas faktu par likumīgu. Šī nostāja gan nesakrita ar to līniju, ko slepenajās sarunās Maskavā ieturēja britu diplomāti. Pat V. Čērčils 1944. gada beigās bija gatavs panākt vienošanos ar J. Staļinu par Austrumeiropas sadalīšanu ietekmes sfērās. To apliecina V. Čērčila nostāja Maskavā 1944. gada oktobrī, kad viņš bija ieradies uz sarunām ar J. Staļinu. Tieši V. Čērčils, diskutējot ar J. Staļinu, iesniedza viņam papīra lapiņu, uz kuras bija atzīmēts procentos izteikts ieteikums sfēru sadalījumam Balkānos. Pēc britu premjera domām, abas lielvalstis varētu vienoties par šādu pēckara kārtību šajā reģionā: Grieķijā britu ietekmei jābūt 90 procentiem, padomju — 10 procentiem, Dienvidslāvijā — 50 pret 50 procentiem, bet Rumānijā un Bulgārijā pārsvars būtu PSRS. J. Staļins akceptēja šādu priekšlikumu.

Arī ASV politiķi 1944. gada beigās, kad jau bija jūtamas kara beigas un nacistu drīza sakāve, pievērsa uzmanību Baltijas jautājumam. Decembrī Dž. Kenans vēstulē A. Harimanam rakstīja, ka Staļins acīmredzot vēlas Austrumeiropā izveidot buferjoslu starp Vāciju un Krieviju. Šeit viņš grib stingru PSRS kontroli, bet bijušās Baltijas valstis acīmredzot paliks inkorporētas Padomju Savienības sastāvā.³⁶ A. Harimans piekrita šādam viedoklim. Aplūkojamajā laikā Valsts departamentā tika izstrādāts memorands, kurā bija uzsvērts, ka ASV jāizvairās no divām galējībām Baltijas jautājumā: apskatāmā problēma nedrīkst būt par nopietnu pamatu domstarpībām starp ASV un PSRS, ASV nedz juridiski, nedz morāli nedrīkst atbalstīt Baltijas valstu sagrābšanu. Valsts departaments uzskatīja, ka Baltijas valstu nākotne jāizšķir, risinot pēckara pasaules noregulējuma jautājumus miera konferencē.³⁷

Jaltas un Potsdamas konferences

Jaltas konferencē 1945. gada februārī jau otro reizi karalaikā tikās F. Rūzvelts, J. Staļins un V. Čērčils, lai apspriestu aktuālas triju lielvalstu sadarbības problēmas kara beigu posmā un pēckara periodā. J. Staļins Jaltas konferencē noraidīja F. Rūzvelta priekšlikumu apspriest Baltijas jautājumu, bet netieši šis

jautājums tomēr figurēja valstu līderu savstarpējās sarunās. PSRS pieprasīja jaunveidojamā Apvienoto Nāciju Organizācijā balsstiesības visām padomju republikām, arī Latvijai, Lietuvai un Igaunijai. ASV un Anglijas piekrišana šādam lēmumam leģitimētu Baltijas valstu inkorporāciju PSRS sastāvā. Rietumvalstis šādu priekšlikumu noraidīja. PSRS piekāpās šā spiediena priekšā, bet prasīja balsstiesības Ukrainas PSR, Baltkrievijas PSR un Lietuvas PSR. Arī šādu priekšlikumu ASV neatbalstīja, bet piekrita balsstiesības ANO piešķirt Ukrainai un Baltkrievijai. Jaltas konferencē tika pieņemta "Deklarācija par atbrīvoto Eiropu", kas uzsvēra katras tautas tiesības brīvi izvēlēties sev pārvaldes formu. Uz Baltijas tautām un Austrumeiropu, kurās jau atradās PSRS armija, tas faktiski neattiecās. Bija skaidrs, ka J. Staļins šeit nepieļaus nekādu demokrātisku tautu izvēli vai referendumus. Tādējādi Jaltas kompromisa dēļ visa Austrumeiropa un Baltijas valstis nonāca PSRS kontrolē. ASV un Lielbritānija pēckara periodā vienīgi paturēja sev tiesības neatzīt Baltijas inkorporāciju Padomju Savienībā par likumīgu. Tāpēc uz ilgiem gadiem starptautiskajās attiecībās, īpaši Rietumvalstu un PSRS attiecībās, saglabājās tā sauktais Baltijas jautājums.³⁸

Potsdamas konferencē, kas notika pēc Otrā pasaules kara beigām Eiropā, no 1945. gada 17. jūlija līdz 2. augustam, nekādi lēmumi Baltijas valstu jautājumā netika pieņemti. Konferences priekšvakarā Latvijas, Lietuvas un Igaunijas sūtņi Londonā nosūtīja Lielbritānijas Ārlietu ministrijai vēstījumu, kurā, uzsverot Baltijas valstu trīskārtējo okupācijas faktu karalaikā, lūdza atbalstīt savu tautu ilgas un prasības pēc neatkarības. Diemžēl arī šajā reizē Lielbritānijas valdība deva priekšroku nevis morāles principiem, bet gan politiskam aprēķinam. Baltijas valstu sūtņu aicinājums netika uzklaussīts. Potsdamas konferencē uzvarētājielvalstis Baltijas valstu jautājuma atrisināšanu atstāja pēckara miera konferencei, kas nekad netika sasaukta.

Izvērtējot PSRS politiku Baltijas jautājumā Otrā pasaules kara gados, var konstatēt, ka Padomju Savienības galvenais mērķis bija panākt 1939.–1940. gadā nelikumīgi veikto teritoriālo izmaiņu starptautisku atzīšanu. J. Staļins bija pārliecināts, ka Sabiedrotie piekāpsies, jo viņiem ļoti svarīgs bija PSRS atbalsts karā pret Vāciju. Tomēr, par spīti svārstībām un nenoteiktībai, ASV un Lielbritānija neatteicās no Baltijas valstu aneksijas neatzīšanas. Bet tajā pašā laikā tās arī neko nedarīja, lai piespiestu PSRS atteikties no nelikumīgi sagrābtajām Baltijas valstīm. Latvijas, Lietuvas un Igaunijas diplomāti un politiskie darbinieki, kas, sākoties karam, atradās Rietumos, cerēja, ka ASV valstu grupējuma sagrāvē vislielāko ieguldījumu dos Lielbritānija un ASV un ka tieši šīs valstis noteiks pēckara kārtību Eiropā. Šādi plāni nepiepildījās, un izveidotajā Jaltas–Pots-

damas sistēmā tieši Padomju Savienība uzspieda savus noteikumus. Tā uzvarētājvalstis pieļāva netaisnību, atdodot Baltiju un Austrumeiropu Padomju Savienības ietekmei. Kopumā Rietumvalstu nostājā attiecībā uz Baltijas problēmu un pēckara kārtības noteikšanu bija raksturīgs duālisms. Lielā mērā tādēļ Latvija, Lietuva un Igaunija pēckara periodā neatjaunoja savu suverenitāti. Baltijas jautājums uz ilgiem gadiem tika iesaldēts un pēckara periodā bija Austrumu–Rietumu konfrontācijas sastāvdaļa.

2. LATVIJAS DIPLOMĀTI BRĪVAJĀ PASAULĒ

Latvijas Republikai, pirms tā tika okupēta 1940. gada jūnijā, ārvalstīs bija 16 sūtniecību. Latvijas sūtņi bija akreditēti 25 valstīs. Darbojās arī 194 konsulāti. Absolūti lielākā daļa Latvijas diplomātu neatzina padomju varas izveidošanu, un tas pēc Latvijas aneksijas un inkorporācijas PSRS sastāvā ļāva ārvalstīs pastāvēt un darboties diplomātiskajam dienestam, kas bija vienīgais valstiskuma leģitīms nesējs pasaulē. Neraugoties uz problēmām un sarežģījumiem, diplomāti Otrā pasaules kara gados turpināja ārvalstīs pārstāvēt Latvijas Republiku. 1940. gada jūlija beigās marionešu valdības vadītāja A. Kirhenšteina izdotajam rīkojumam atgriezties Latvijā nepakļāvās neviens sūtnis, izņemot sūtņus Maskavā un Kauņā, kas to darīja piespiedu kārtā. 4. jūlijā sūtnis Igaunijā Vilis Šūmanis un 16. jūlijā sūtnis Somijā Jānis Tepfers atteicās no amata un paspēja pārcelties uz Zviedriju.³⁹

Diplomātu aktivitātes okupācijas sākuma posmā

Diplomātiskā dienesta darbības nodrošināšanā zināma loma bija arī Latvijas valdības 1940. gada 17. maijā pieņemtajam lēmumam par ārkārtas pilnvaru piešķiršanu sūtnim Kārlim Zariņam Londonā. Tās noteica K. Zariņa tiesības aizstāvēt Latvijas intereses visās valstīs, izņemot Igauniju, Lietuvu, Somiju, Zviedriju, Padomju Savienību un Vāciju. K. Zariņam bija tiesības izdot saistošus rīkojumus visām Latvijas pārstāvniecībām ārvalstīs, izņemot minētās valstis. Sūtnis K. Zariņš drīkstēja rīkoties ar valsts līdzekļiem, visu kustamo un nekustamo mantu, iecelt un atcelt sūtņus, iecelt delegātus starptautiskām sapulcēm un konferencēm, pārvietot misiju darbiniekus, likvidēt pārstāvniecības, izņemot sūtniecību Amerikas Savienotajās Valstīs.

Ārkārtas pilnvaru 5. pants noteica: ja K. Zariņš nomirtu vai zaudētu rīcības brīvību, ar šo lēmumu viņam piešķirtās tiesības pārietu Latvijas sūtnim Amerikas Savienotajās Valstīs Alfredam Bīlmanim. Tiesības noteikt pilnvaru spēkā stāšanās laiku bija ārlietu ministram, dodot par to attiecīgu rīkojumu sūtnim Londonā. Ja tehnisku iemeslu dēļ ārlietu ministrs nevarēja nodot rīkojumu, pilnvaras stājās spēkā automātiski. Kā papildu nosacījums bija minēts K. Zariņa telegrafisks pieprasījums ārlietu ministram, no kura nesaņemot atbildi 24 stundu laikā, viņš varēja sākt rīkoties uz ārkārtas pilnvaru pamata. Vadoties no ārkārtas pilnvarām, K. Zariņš krīzes situācijā kļuva par Latvijas diplomātiskā dienesta vadītāju ārzemēs.⁴⁰

1940. gada 17. jūnijā K. Zariņš Londonā saņēma ārlietu ministra Vilhelma Muntera telegrammu: "Visā valstī ienāk padomju karaspēks un ieņem svarīgākās iestādes." Iepazinies ar šo dokumentu, K. Zariņš uzskatīja, ka Latvijas Ministru kabinetam ir atņemta rīcībspēja un ārkārtas pilnvaras stājušās spēkā. Trimdas vēsturnieks Edgars Andersons savulaik atzina, ka K. Zariņam piešķirtās ārkārtas pilnvaras bija ierobežotas un tām piemita būtiski trūkumi. Tomēr ārkārtas pilnvarām bija ļoti nozīmīga loma Latvijas valstiskuma idejas uzturēšanā pasaulē, kā arī valsts diplomātiskā un konsulārā dienesta darbības nodrošināšanā ilgus gadu desmitus. Ārkārtas pilnvaras apliecināja, ka Latvija izjuta agresijas draudus no PSRS un tiem gatavojās. Visi šie soļi liecināja, ka Latvija negatavoja akli piekāpties potenciālajam agresoram.⁴¹

Būtisks trūkums, ko pieļāva Kārļa Ulmaņa valdība traģiskajās 1940. gada jūnija dienās, bija nespēja dot rīkojumu sūtniecībām ārvalstīs, lai tās protestē pret Latvijas okupāciju un aneksiju. Tomēr jau jūlija pirmajās nedēļās Latvijas vēstnieki ārvalstīs konstatēja, ka PSRS ir veikusi Latvijas nelikumīgu sagrābšanu. Situāciju sarežģīja tas, ka Padomju Savienībai pārņemot kontroli Latvijā, valdība klusēja un pieņēma visas šā režīma prasības. PSRS savukārt centās izplatīt pasaulē informāciju, ka Baltijas valstis labprātīgi nostājušās uz cieša sadarbības ceļa un ir gatavas iekļauties Padomju Savienībā. Šādā situācijā enerģisku darbību uzsāka valdības ārkārtas pilnvaru nesējs Rietumvalstīs — K. Zariņš. Viņš attīstīja diplomātiskas aktivitātes, kas bija vērstas pret PSRS politiku Latvijā. K. Zariņš arī rosināja Lielbritāniju neatzīt Maskavas kontrolēto Latvijas valdību. Ārkārtas pilnvaru nesējs K. Zariņš Latvijas pārstāvniecībām izvirzīja uzdevumu panākt, lai padomju režīma īstenotā okupācija, aneksija un inkorporācija netiktu starptautiski atzīta. Latvijas sūtni Rietumos šādā situācijā sāka iesniegt protestus pret padomju okupāciju valstīs, kurās tie bija akreditēti.

Iesniegtajos protestos pamatā bija akcentēta viena doma — PSRS veiktās politiskās pārmaiņas Latvijā neatbilst starptautisko tiesību normām. Latvijas diplomāti tādējādi sāka cīņu pret PSRS veikto okupāciju un aneksiju, balstoties uz starptautisko tiesību normām.⁴²

1940. gada 23. jūlijā K. Zariņš ieradās pie Lielbritānijas ārlietu ministra lorda Halifaksa (*Halifax*) un iesniedza viņam memorandu. Dokumentā bija uzsvērts, ka Latvija jau kopš sava valstiskuma nodibināšanas ir centusies veidot labas attiecības ar visām valstīm, vispirms ar tuvākajiem kaimiņiem, to vidū PSRS. Bet lielā kaimiņvalsts 1940. gada 16. jūnijā, pārkāpjot agrāk noslēgtos abu valstu līgumus, iesniedza ultimātu ar prasību ielaist Latvijā neierobežotā daudzumā savu karaspēku un mainīt valdību. K. Zariņš atzīmēja, ka šādu prasību izvirzīšanu nevar vērtēt citādi kā suverenitātes pārkāpšanu un Latvijas okupāciju. Britu ārlietu ministram iesniegtajā dokumentā konstatēts: “14. un 15. jūlijā Latvijā tika realizētas parlamenta vēlēšanas. Tās notika zem draudiem, stipru ārvalstu bruņoto spēku klātienē un augsta padomju ierēdņa, Tautas komisāru padomes viceprezidenta A. Višinska uzraudzībā, kas bija izdarījis vairākus publiskus paziņojumus, izsacīdams savus ieskatus par Latvijas iekšējām lietām. Arī šis fakts jāuzskata par suverenitātes laušanu.

PSRS spiediena rezultātā Latvijā nodibinātā valdība vienā no savām deklarācijām nosauca sevi par padomju Latvijas valdību, ar to skaidri norādīdama, ka tā sevi par tādu uzskata jau kopš tās eksistences pirmās dienas. Daudzas eksaltētas padevības vēstis nosūtītas J. Staļinam, Mihailam Kaļiņinam un citiem augstiem padomju ierēdņiem.

Visus šos nevar uzskatīt par brīvas un neatkarīgas valdības aktiem, nedz arī uzlūkot nesenās vēlēšanas par tautas brīvas gribas izteikumu. Gluži pretēji: tie jāuzskata par tādiem, kas izdarīti zem spiediena, jo tie notikuši sveša karaspēka un augstu svešas valdības ierēdņu klātbūtnē. Tādā veidā izvēlētais parlaments pieņēma rezolūciju pievienoties Padomju Sociālistisko Republiku Savienībai. Latvijas 1922. gada Satversme, kas savā būtībā vēl bija spēkā un kuras vārdā, kā tiks rādīts, šīs vēlēšanas esot izdarītas, parlamentam šādas tiesības nedod. Ievērojot visu iepriekš sacīto, es kā neatkarīgas Latvijas valdības pārstāvis, kas pēc prezidenta A. Kvieša izvēles akreditēts Londonā 1933. gadā un kopš 1936. gada pārstāvu prezidentu K. Ulmani, ko 1940. gada 19. jūlijā patvarīgi atcēla no amata, laipni lūdzu Viņa Majestātes valdību uzskatīt šīs nesenās pārmaiņas Latvijā kā notikušas zem spaidiem un atļautos izteikt cerību, ka Viņa Majestātes valdība sapratīs manu stāvokli un neatzīs Latvijas inkorporāciju PSRS.”⁴³

Britu ārlietu ministrs lords Halifakss ar interesi uzklausa K. Zariņa paskaidrojumus par politisko situāciju Latvijā. Viņš atzina, ka PSRS rīkojusies blēdīgi, bet atšķirībā no ASV padomju akcijas Baltijas valstīs oficiāli nenosodīja. Halifakss paziņoja, ka Latvijas pārstāvniecības statuss Anglijā netiek mainīts un sūtnis K. Zariņš var brīvi turpināt darbu, saglabājot diplomātiskās privilēģijas.

K. Zariņš informēja Lielbritānijas valdību par viņam piešķirtajām ārkārtējām pilnvarām. Sūtnis bija pārliecināts, ka tagad viņš ir diplomātiskā dienesta vadītājs Rietumvalstīs un var pārstāvēt valsti starptautiskos forumos. Ārkārtējo pilnvaru norakstu K. Zariņš iesniedza arī citām Rietumvalstīm, tādējādi leģitimizējot tajās savu statusu. Daudzas valstis Otrā pasaules kara gados atzina K. Zariņa pilnvaras. Līdz ar to viņš varēja aizstāvēt Latvijas pilsoņu un valsts intereses Kanādā, Jaunzēlandē, Austrālijā, Īrijā, Dienvidāfrikā un citās zemēs.⁴⁴

Aktivitātes izvērša arī Latvijas sūtnis Amerikas Savienotajās Valstīs Alfreds Bīlmanis. 1940. gada 13. jūlijā viņš iesniedza Valsts departamentam dokumentu, kurā paziņoja, ka PSRS armijas kontrolētajā Latvijā gatavotās Saeimas vēlēšanas neatbilst Satversmei un spēkā esošajam parlamenta vēlēšanu likumam. A. Bīlmanis arī lūdza ASV valdību neatdot Latvijas valsts un tās pilsoņu īpašumus Padomju Savienībai. 21. jūlijā iesniegtajā deklarācijā A. Bīlmanis centās izskaidrot Latvijas reālo politisko stāvokli. ASV, ņemot vērā savas intereses un atsaucoties uz A. Bīlmaņa lūgumu, jau 15. jūlijā nobloķēja visus Baltijas valstu īpašumus, atvēlot tomēr regulāras summas sūtniecību un konsulārās darbības nodrošināšanai. ASV valdība līdzekļu bloķēšanu pamatoja ar Stimsona doktrīnas principiem.

1940. gada jūlija otrajā pusē Latvijas diplomāti aktivizējās arī citās valstīs, cenšoties sniegt objektīvu informāciju par nesējamiem notikumiem savā dzimtenē. 22. jūlijā pilnvarotais lietvedis P. Oliņš iesniedza Argentīnas valdībai protestu par PSRS politiku Latvijā. Argentīnas Ārlietu ministrija savā atbildē paziņoja, ka tā atzīst tikai Latvijas Republikas valdību. Ar līdzīgu notu P. Oliņš vērsās arī Brazīlijas Ārlietu ministrijā. Tās reakcija bija tāda pati kā Argentīnai. Līdz ar to abas lielākās Dienvidamerikas valstīs atzina Latvijas Republikas pilnvaroto sūtni par likumīgu pārstāvi ar pilnām tiesībām. Argentīnas un Brazīlijas nostāja bija līdzīga ASV.⁴⁵ Arī Bolīvija, Peru, Ekvadora, Kolumbija, Paragvaja, Čīle, Urugvaja un Venecuēla atzina P. Oliņu par Latvijas Republikas pilntiesīgu pārstāvi. Peru valdība pēc P. Oliņa lūguma 1940. gada jūlija beigās apmēram uz pusgadu aizturēja Latvijas motorkuģi "Hercogs Jēkabs", kuru kap-

teinis Hugo Miķelsons kopā ar daļu no komandas gribēja nodot Padomju Savienībai. Neraugoties uz Peru valdības uzlikto arestu, kuģim decembra beigās izdevās aizbēgt uz PSRS ostu Vladivostokā.⁴⁶

Latvijas sūtnis Berlīnē Edgars Krieviņš 1940. gada 22. jūlijā iesniedza Vācijas Ārlietu ministrijai protesta notu par PSRS politiku. Lai nesabojātu attiecības ar Padomju Savienības valdību, Vācijas Ārlietu ministrija paziņoja E. Krieviņam, ka viņš vairs netiek uzskatīts par Latvijas valsts pārstāvi. E. Krieviņš sakarā ar slimību 27. jūlijā nodeva sūtniecības vadību 1. sekretāram J. Vīgrabam. Pēc A. Kirhenšteina rīkojuma viņš 13. augustā to savukārt nodeva PSRS pārstāvjiem. Vācijas valdība atbalstīja šādu risinājumu. Latvijas PSR valdība 8. augustā atcēla E. Krieviņu no ieņemamā amata un pieprasīja, lai Vācija 11. augustā slēdz pārstāvniecību Berlīnē. Tas tika izdarīts, un Baltijas valstu īpašumus Vācijā pārņēma PSRS. Sūtnis E. Krieviņš lūdza piešķirt Vācijas pavalstniecību, bet viņam tika piešķirta tikai personīgā imunitāte.

Nacistiskajai Vācijai nebija pieņemama Baltijas valstu forsētā sovetizācija, un jau 3. septembrī ārlietu ministrs Joahims Ribentrops pret to protestēja. 16. septembrī Vācija paziņoja par sava karaspēka nosūtīšanu caur Somiju uz Ziemeļnorvēģiju, bet 11. oktobrī savā kontrolē pārņēma atlikušo Rumānijas teritoriju, ko nebija sagrābusi PSRS. 1940. gada nogalē un 1941. gada sākumā Vācija diezgan skaidri izrādīja savas bažas par Baltijas valstu straujo inkorporāciju PSRS sastāvā. Atklāti šo inkorporāciju neatzina arī Itālija un Japāna. Ā. Hitlers 1941. gada 22. jūnijā propagandistiskā nolūkā paziņojumā par kara pieteikšanu PSRS uzsvēra, ka Vācijas mērķis ir atbrīvot Padomju Savienības okupētās Baltijas valstis.⁴⁷

Latvijas sūtnis Šveicē un vienlaikus arī pastāvīgais pārstāvis Tautu Savienībā Jūlijs Feldmanis 1940. gada 25. jūlijā iesniedza Šveices valdībai protestu, kurā informēja par PSRS prettiesiski veikto Latvijas okupāciju. Viņš uzsvēra, ka padomju režīma kontrolē ievēlētā Saeima nav konstitucionāla, bet ir okupācijas varas nelikumīgas rīcības rezultāts, balstīts uz svešas valsts militāro spēku. J. Feldmanis savu notu nobeidza ar lūgumu Šveices valdībai, lai tā neatzīst Latvijas Republikas iekļaušanu PSRS sastāvā. Kaut arī Šveice noliedza Latvijas okupāciju un inkorporāciju, tā no 1941. gada 1. janvāra vairs neatzina Baltijas valstu sūtniecību statusu. Vienlaikus Šveice atļāva Baltijas valstu pārstāvjiem turpināt oficiālo darbību Nāciju Līgā. Tā J. Feldmanis līdz kara beigām darbojās personīgā diplomāta statusā. Viņš gan bija izsvērtots no Diplomātiskā korpusa saraksta, bet vienlaikus saglabāja visas diplomāta

privilēģijas. J. Feldmanis kā Tautu Savienības delegāts arī turpināja strādāt Latvijas valstij piederošajā ēkā. Viņš uzskatīja, ka darbību Šveicē atviegloja tas, ka šai valstij nebija diplomātisko attiecību ar Padomju Savienību.

J. Feldmanis PSRS okupācijas kontekstā ar oficiālu protestu nevērsās Tautu Savienībā, jo tās starptautiskā autoritāte un ietekme pēc Otrā pasaules kara sākšanās bija minimāla. Pēc PSRS okupācijas, neraugoties uz to, ka Latvija turpināja maksāt biedra naudu Tautu Savienībai, tā vairs reāli nevarēja piedalīties šīs starptautiskās organizācijas darbā, kaut arī formāli saglabāja dalībvalsts statusu. Baltijas valstu pārstāvjiem bija liegta iespēja piedalīties 1946. gada 18. aprīlī sasauktajā konferencē, kad pieņēma lēmumu likvidēt Nāciju Līgu un izveidot Apvienoto Nāciju Organizāciju.⁴⁸

Latvijas sūtnis Zviedrijā Voldemārs Salnais, saņēmis rīkojumu no Rīgas, atteicās no jebkādiem kontaktiem ar PSRS pārstāvjiem. Zviedrijas Ārlietu ministrija mudināja V. Salno nodot visas lietas PSRS pusei. Lai rastu risinājumu, 1940. gada 19. augustā Zviedrijas Ārlietu ministrija pieņēma sūtniecību no Latvijas diplomātiem un to tālāk nodeva PSRS. Sūtniecības arhīvs PSRS rokās nenonāca, to izveda un noslēpa. No neitrālajām valstīm vienīgi Zviedrija atzina Baltijas valstu aneksiju un inkorporāciju PSRS sastāvā, kaut gan 23. jūlijā Latvijas, Lietuvas un Igaunijas vēstnieki Stokholmā bija iesnieguši protesta notas. Zviedrija to izdarīja bailēs no Padomju Savienības spiediena. 7. septembrī PSRS un Zviedrija vienojās par turpmāko sadarbību un savstarpējo finansiālo pretenziju atrisināšanu. 1941. gada 30. maijā tika parakstīts divpusējs PSRS un Zviedrijas līgums, kas atrisināja abu valstu pretenzijas saistībā ar īpašuma jautājumiem. Zviedrijas realizētā Baltijas valstu aneksijas atzīšanas politika dažādi vērtēta historiogrāfijā. Zviedrijas valdība pēckara periodā ir centusies uzsvērt, ka 1940. gadā tā Baltijas valstu aneksiju atzina tikai *de facto*, bet ne *de iure*.⁴⁹

Latvijas diplomāts Dānijā N. Ozoliņš 1940. gada 31. jūlijā Ārlietu ministrijas vadītājam Ē. Skaveniusam iesniedza protesta vēstuli pret savas valsts pārņemšanu PSRS varā. Dānija tajā laikā jau bija nonākusi nacistiskās Vācijas kontrolē. Latvijas goda ģenerālkonsuls Kopenhāgenā Jorgens Olsens 12. augustā Latvijas sūtniecības lietu arhīvu nodeva PSRS pārstāvniecībai. N. Ozoliņš ar Padomju Savienības diplomātiem nekontaktējās un Latvijā neatgriezās. Vēlāk viņš vēstulē Voldemāram Salnajam rakstīja, ka protesta tekstu sastādījis pilnīgi patstāvīgi, nezinot, kā tas saskan ar līdzīgiem paziņojumiem citām valdībām. N. Ozoliņš arī uzsvēra, ka pirms sūtniecības dokumentu nodošanas visu rūpīgi pārbaudījis, iznīcinot slepenos dokumentus. Padomju

pārstāvjiem pamatos nodoti konsulārie dokumenti un vecās mēbeles. Pēc kara, 1964. gada 27. februārī, Dānija parakstīja tirdzniecības līgumu ar PSRS, kurā atzina Padomju Savienības tiesības rīkoties ar Baltijas valstu īpašumiem, kas atradās Dānijā. Par šādu pretimnākšanu Dānija saņēma no PSRS 358 tūkstošus ASV dolāru kā kompensāciju par daļu zaudētajiem īpašumiem Latvijā, Lietuvā un Igaunijā.⁵⁰

Sarežģīta bija Latvijas diplomātu darbība nacistu okupētajā Francijā. 1940. gada maijā sūtnis Oļģerts Grosvalds pirms Parīzes okupācijas kopā ar pārējiem ārvalstu diplomātiem līdz ar maršala F. Petēna valdību atkāpās uz Viši. 11. augustā PSRS ārlietu tautas komisārs V. Molotovs pieprasīja Viši valdībai, lai tā nodod visu triju Baltijas valstu sūtniecības, to ēkas un arhīvu. Baltijas valstu diplomāti paskaidroja, ka nevēlas kontaktēties ar PSRS amatpersonām, bet piekrita visas lietas nodot Francijas pusei. Viši valdība pēc Vācijas pieprasījuma 15. augustā slēdza Baltijas valstu sūtniecības Parīzē un nodeva tās PSRS pārstāvjiem. 16. augustā Parīzes prefekts saņēma Baltijas valstu sūtniecību atslēgas no to pārstāvjiem un nodeva tās PSRS pusei. 14. augustā O. Grosvalds bija saņēmis A. Kirhenšteina rīkojumu likvidēt Latvijas goda konsulātus Francijas neokupētajā daļā, nododot arhīvu un īpašumus tuvākajai PSRS pārstāvniecībai. 24. augustā K. Zariņš Londonā saņēma O. Grosvalda telegrammu, ka visas Baltijas valstis ir pārtraukušas savu pārstāvniecību darbību Francijā Viši valdības spiediena rezultātā.⁵¹

1940. gada 18. jūlijā Ārlietu ministrijas ģenerālsēkretārs Mārtiņš Ņukša nosūtīja telegrammu sūtnim Miķelim Valteram uz Viši, kur Beļģijas valdība atradās trimdā, ar kuru paziņoja, ka Latvijas sūtniecība tiek likvidēta. Pilnvarotais lietvedis Arnolds Skrēbers, saņēmis Vācijas valdības atļauju, 25. augustā ieradās Briselē un dažu dienu laikā slēdza sūtniecību. Sūtnis M. Valters 9. septembrī nosūtīja A. Kirhenšteinam plašu pārskatu par savu darbību. Nokļuvis Briselē, viņš centās palīdzēt Latvijas pilsoņiem. M. Valters lūdza ar 30. septembri viņu atbrīvot no sūtņa pienākumiem un piešķirt pensiju. No Rīgas M. Valteram pienāca vairāki rīkojumi atgriezties Latvijā. Baidoties no represijām, M. Valters Latvijā neatgriezās.⁵²

25. jūlijā A. Kirhenšteins nosūtīja rīkojumu sūtnim Itālijā Arnoldam Spekem, lai viņš ierodas ar ziņojumu Rīgā. A. Spekke uz to nekādi nereaģēja. Tad viņš divreiz saņēma telegrammu par viņa atcelšanu no amata un pavēli nodot sūtniecības lietas PSRS pārstāvim. A. Spekke to izdarīja 17. augustā, nododams gan inventāru, gan arhīvu.

Koordinācijas centra veidošana

Pēc tam, kad bija skaidri redzams, ka ir notikusi Latvijas okupācija un aneksija, Rietumvalstīs palikušie sūtņi un diplomāti centās nodibināt sakarus un koordinēt savstarpējo rīcību. 1940. gada jūlija beigās Latvijas sūtnis Zviedrijā V. Salnais uzņēmās iniciatīvu organizēt Latvijas atbrīvošanas komiteju. Notika vairākas sūtņu V. Salnā, Jāņa Tepfera un Viļa Šūmaņa apspriedes, kurās nonāca pie atziņas, ka Latvijas sūtniecībām jāpaliek savās vietās, vienalga, kādā statusā, jāinformē savas mītnes zemes valdības par okupācijas faktu un jācenšas aizstāvēt valsts intereses. Nolēma izveidot komiteju piecu cilvēku sastāvā ar mītnes vietu Šveicē. Projektu atbalstīja arī sūtņi Oļģerds Grosvalds, Ludvigs Ēķis un Edgars Krieviņš. Arī Kārlis Zariņš, sazinoties ar Alfredu Bīlmani un Pēteri Oliņu, domāja par Latviešu nacionālās komitejas veidošanu Lielbritānijā, komitejas, kas vadītu Latvijas atbrīvošanas kustību. K. Zariņš 1940. gada 11. septembrī centās šos jautājumus pārrunāt ar Anglijas Ārlietu ministrijas Ziemeļu departamenta direktoru L. Koljēru. Viņš vēlējās uzzināt Lielbritānijas valdības attieksmi un arī to, vai briti atbalstītu komitejas oficiālo statusu un aktivitātes. K. Zariņš bija spiests piedzīvot vilšanos, jo L. Koljērs izturējās noraidoši un paziņoja, ka Anglijas valdība komitejas darbību neatļaus un tās locekļiem vīzas nepiešķirs. Lielbritānija uzsvēra, ka K. Zariņa ārkārtas pilnvaras nevar būt par pamatu kaut kādas trimdas valdības veidošanai, kuru neviena valsts neatzīs par likumīgu latviešu tautas pārstāvi. Arī A. Bīlmanis no ASV ziņoja, ka tās neatļaus savā valstī darboties kaut kādai trimdas valdībai.⁵³ Tā ne K. Zariņam, ne A. Bīlmanim Latvijas valdību trimdā izveidot neizdevās.

Arī bijušie Latvijas valdības locekļi un citas amatpersonas, kas brīnumainā kārtā bija nokļuvušas Rietumos, domāja par kaut kādas koordinējošas institūcijas izveidi. 1940. gada otrajā pusē ideju par Latviešu Nacionālās padomes vai Latviešu Nacionālās komitejas (tā sauktās Ženēvas komitejas) dibināšanu atbalstīja bijušais sabiedrisko lietu ministrs Alfrēds Bērziņš. Viņš izstrādāja komitejas izveidošanas projektu. A. Bērziņu atbalstīja Ženēvā dzīvojošais sūtnis Vilis Šūmanis. Interesi par šo projektu pauda arī O. Grosvalds un J. Feldmanis.

17. decembrī Ženēvā notika paplašināta Latviešu Nacionālās komitejas (LNK) organizācijas komisijas sēde. Tās dalībnieki vienojās, ka nepieciešams organizēt aktīvu centru, kas apvienotu emigrācijā esošos latviešus. Organizācijas komisijā ievēlēja sūtņus J. Feldmani, V. Šūmani, O. Grosvaldu un bijušo

ministru A. Bērziņu. Viņiem tika uzdots izstrādāt LNK statūtus un izveidot tās pārvaldes orgānus. Komisijas uzdevums bija aizstāvēt Latvijas intereses ārvalstīs. Tika nolemts, ka jāuztur kontakti ar radniecīgām igauņu un lietuviešu organizācijām. Sēdes laikā pārrunāja arī Latvijas ārlietu dienesta turpmākās organizācijas jautājums, ierosinot šo dienestu pakļaut LNK. K. Zariņš un A. Bīlmanis šādas idejas noraidīja. Viņi uzsvēra, ka sūtņi kā pēdējās Latvijas valdības oficiāli ieceltas un akreditētas personas nevar atteikties no suverēnas valdības dotajām pilnvarām un turpmākajā darbībā pakļauties bijušajām amatpersonām. Šāds risinājums sagrautu Latvijas diplomātiskās pārstāvniecības. Tā gala rezultātā LNK ideja netika īstenota.⁵⁴ LNK savu darbību neuzsāka, jo pēc Ženēvas sanāksmes A. Bērziņu atceļā uz Stokholmu vācu iestādes 1941. gada janvārī apcietināja un ievietoja Zaksenhauzenas koncentrācijas nometnē.

Liela loma latviešu politiskās darbības aktivizēšanā ārzemēs kara gados bija sūtnim Stokholmā Voldemāram Salnajam. Viņam 1943. gadā izdevās rast kontaktus ar pretošanās kustību nacistu okupētajā Latvijā un izveidot politisko centru — Latvijas Centrālo padomi. Neitrālā Zviedrija un tās galvaspilsēta Stokholma bija redzams ārvalstu izlūkdienestu aktivitāšu centrs. V. Salnajam izveidojās labi kontakti ar zviedru, amerikāņu un angļu izlūkdienestu. Viņš izdarīja ļoti daudz, informējot Rietumvalstis par situāciju vācu okupētajā Latvijā. Pateicoties V. Salnā aktivitātēm, Rietumvalstis uzzināja par Latvijā notiekošo ebreju iznīcināšanu, mobilizāciju leģionā, iedzīvotāju nosūtīšanu spaidu darbos uz Vāciju, pretošanās kustību u. c. 1942. gada nogalē ASV vēstniecībā Stokholmā tika izveidota Baltijas valstu nodaļa, kas vācu un apkopoja informāciju par notiekošo Latvijā, Lietuvā un Igaunijā. V. Salnais arī sekmēja latviešu bēgļu kustību uz Zviedriju kara beigās.⁵⁵

Finansējuma problēmas

1940.–1941. gadā un arī turpmākajos gados par lielu problēmu pārstāvniecību darbības nodrošināšanā kļuva finanšu jautājumi. Latvijas Republikas valdība līdzekļus sūtniecībām un konsulātiem bija pārskaitījusi tikai līdz 1940. gada beigām. Pēc Latvijas okupācijas līdzekļi vairs sūtniecību rēķinos neienāca. Ne A. Bīlmanis, ne K. Zariņš nebija informēti par Latvijas valsts noguldījumiem ārvalstu bankās. Latvijas Banka vai Finanšu ministrija nebija izdevusi rīkojumu, ka kara gadījumā Latvijas valsts noguldījums attiecīgajā ārvalsts bankā pāriet šajā valstī rezidējošā sūtņa pārziņā. K. Zariņa ārkārtas

pilnvaras ļāva rīkoties tikai ar viņa vadītās sūtniecības finansēm. ASV un arī Lielbritānija okupācijas sākumā iesaldēja visus Latvijai piederošos resursus, pat sūtņu kontus. Vēlāk sūtņu konti tika atvērti, bet atļāva maksājumus tikai rezidējošā valstī. Naudas pārskaitījumi ārpus ASV vai Lielbritānijas 1941. gadā praktiski bija neiespējami.⁵⁶

Labāk šajā ziņā veicās A. Bīlmanim, kam ar ASV advokāta Roberta H. Lova palīdzību izdevās apzināt visus Amerikas bankās iesaldētos Latvijas valsts līdzekļus. 1942. gadā tika panākts ASV valdības lēmums par šo noguldīto līdzekļu procentu izmantošanu vēstniecības darbības nodrošināšanai. ASV arī piekrita, ka daļa šo līdzekļu tiek izmantota citu darboties spējīgu sūtniecību atbalstīšanai. Tā A. Bīlmanim vienīgajam no Latvijas diplomātiem ārvalstīs bija pieejami zināmi naudas līdzekļi citu sūtniecību darbības nodrošināšanai. Lielbritānijas valdība savukārt atļāva K. Zariņam pārņemt savā rīcībā tos līdzekļus, ko Latvijas valsts 1938. gadā bija ieskaitījusi Anglijas bankās par pasūtītajiem ieročiem (apmēram 1 miljons sterliņu mārciņu), kuri nekad netika piegādāti.⁵⁷

1941. gada 12. augustā ASV prezidents F. Rūzvelts un britu premjers V. Čērčils parakstīja Atlantijas hartu. Tā bija politiska deklarācija, kas apliecināja abu lielvalstu kopīgos mērķus pēckara pasaules kārtības veidošanā. Baltijas tautām svarīgs bija hartas pasludinātais princips, ka pēckara pasaulē visām tautām jādod iespēja demokrātiskā ceļā ievēlēt savas valdības. Būtiski bija tas, ka pēc uzvaras pār nacionālsociālismu ir jāgarantē miers un savstarpējā drošība visām pasaules tautām neatkarīgi no tā, vai tās bija uzvarētājvalstu koalīcijā vai pretinieka nometnē. 1942. gada 1. janvārī Vašingtonā tika parakstīta Apvienoto Nāciju deklarācija, kas atzina Atlantijas hartas pamatprincipus. Šo dokumentu parakstīja 26 valstis, kas bija iesaistījušās karā pret Vāciju un tās sabiedrotajiem. Latvijas sūtnis A. Bīlmanis jau 4. janvārī izteica savas valsts vēlmi pievienoties hartai un deklarācijai. To akceptēja arī Latvijas ārkārtas pilnvaru nesējs K. Zariņš. ASV, nevēlēdamās sarežģīt attiecības, nekādi nereaģēja uz Latvijas priekšlikumu. Līdzīgu nostāju ieņēma arī pārējās Rietumvalstis. Kaut arī Latvija nekļuva par oficiālu Rietumvalstu sabiedroto, tās sūtņi vienmēr uzsvēra, ka Latvija atbalsta antihitlerisko koalīciju cīņā pret nacionālsociālistisko Vāciju. K. Zariņš uzskatīja, ka pēc tam, kad Atlantijas hartai 1941. gada 24. septembrī pievienojās arī PSRS, Latvijas izredzes pēc kara atgūt neatkarību ir pieaugušas. K. Zariņš Otrā pasaules kara beigās piesūtītajos memorandos un notās Lielbritānijas valdībai ne vienreiz vien uzsvēra, ka Latvijai, tāpat kā citām cietušajām tautām, ir tiesības uz sava valstiskuma atjaunošanu.⁵⁸

Izvērtējot latviešu diplomātu darbību Rietumvalstīs Otrā pasaules kara gados, jāatzīmē, ka daudz tika darīts, lai pasauli informētu par reālo situāciju Vācijas okupētajā Latvijā. Kā nozīmīgākos dokumentus var atzīmēt K. Zariņa un Latvijas sūtniecības Londonā 1942. gada janvārī izstrādāto memorandu par padomju un vācu okupācijas varu politiku Latvijā. Tajā bija uzsvērts, ka abi totalitārie režīmi īsteno Latvijas izlaušanās un tautas iznīcināšanas politiku. Arī A. Bīlmanis 1943. gada jūnijā izstrādāja memorandu par krievu boļševiku un nacistu zvērībām Latvijā. Viņš centās akcentēt ideju, ka abas okupācijas varas ir vienlīdz brutālas un nepieņemamas Latvijas tautai.

Sūtnis A. Bīlmanis, būdams vēsturnieks, izstrādāja arī plašākus manuskriptus. 1942. gada beigās iznāca viņa apcerējums *Latvia in 1939–1942*. 1943. un 1944. gadā tika publicētas sešas grāmatas un brošūras, kā arī liels skaits rakstu, kas tika ievietoti dažādos Amerikas politiskos žurnālos. Lielāku vērtību izpelnījās darbs *Latvian–Russian Relations. Documents*, kurā bija ievietoti svarīgākie dokumenti par abu valstu attiecībām, sākot ar Nīštades 1721. gada miera līgumu. Ar šīs grāmatas palīdzību A. Bīlmanis atmaskoja padomju propagandu un pierādīja, ka PSRS ir pārkāpusi parakstītos divpusējos līgumus un okupējusi Latviju.⁵⁹

Sūtņa K. Zariņa diplomātiskais statuss un darbība

1942. gada vasarā zināmas problēmas K. Zariņam radīja Anglijas Ārlietu ministrijas lēmums svītrot Baltijas valstu sūtņus no Diplomātiskā korpusa saraksta un turpmāk tos iekļaut atsevišķā pielikumā (“Personu saraksts, kuras nav vairs iekļautas šajā listē, bet ir Viņa Majestātes valdības atzītas kā diplomātiskas”). Baltijas valstu diplomāti tagad varēja darboties tikai privātā kapacitātē. K. Zariņš par jauno situāciju neinformēja A. Bīlmani, kas par to jutās aizvainots. Viņš šo situāciju iztulkoja kā diplomātiskā statusa atņemšanu K. Zariņam un līdz ar to Latvijas valsts piešķirto ārkārtas pilnvaru pāriešanu viņa pārziņā. A. Bīlmanis 1942. gada 15. septembrī ar pavēli Nr. 96. pat atcēla K. Zariņu kā ārkārtas pilnvaru nesēju, uzskatot, ka Latvijas Republikas sūtņiem turpmāk jāpilda viņa norādījumi. Latvijas lietvedis Brazīlijā un Argentīnā P. Oliņš šādu rīcību nosodīja, uzsverot, ka vēlas sadarboties ar abiem latviešu diplomātiem.

Protestējot pret minēto Anglijas Ārlietu ministrijas lēmumu, K. Zariņš nosūtīja notu A. Īdenam. Viņš uzsvēra, ka Latvijai nav savas valdības tādēļ, ka PSRS to ir okupējusi 1940. gada jūnijā. K. Zariņš vienlaikus pievērsa britu

ārlietu ministra uzmanību tam, ka citu Vācijas okupēto valstu sūtņi ir palikuši Anglijas Diplomātiskā korpusa listē. Pēc K. Zariņa protesta 16. oktobrī Lielbritānijas Ārlietu ministrija atkārtoti apstiprināja viņa diplomāta statusu un saglabāja arī diplomātiskās privilēģijas, uzsverot, ka viņš un vēstniecības darbinieki nevar veikt politisku darbību. K. Zariņš 7. oktobrī pat nosūtīja speciālu vēstuli Latvijas 60 goda konsuliem visā Britu impērijā, kurā uzsvēra, ka viņš joprojām ir pilntiesīgs sūtnis un ārkārtas pilnvaru nesējs. A. Bīlmanis, izvērtējot situāciju, vēlāk atcēla savu pavēli un no jauna atzina K. Zariņam piešķirtās pilnvaras.⁶⁰

1943. gadā K. Zariņš centās britu Ārlietu ministrijai skaidrot Latviešu leģiona veidošanas jautājumus. Viņš uzsvēra, ka vācu okupācijas vara, pasludinot latviešu mobilizāciju SS leģionā, ir pārkāpusi starptautisko likumdošanu. K. Zariņš kārtējo reizi atgādināja, ka latvieši nevēlas karot ne krievu, ne vācu pusē. Viņš britu valdībai puda protestu pret šādu Vācijas prettiesisku rīcību. Sūtnis arī atzīmēja, ka brīvprātības principa piesaukšana latviešu iesaistīšanā vācu bruņotajos formējumos ir fiktīva.⁶¹

1944. gada 1. februārī K. Zariņš nosūtīja notu britu ārlietu ministram A. Īdenam, kurā izteica savas pārdomas par situāciju Austrumu frontē un norādīja, ka PSRS armija ir atkal pietuvojusies Latvijas robežām. Sūtnis uzsvēra, ka padomju propaganda tiek pastiprināti vērsta uz Latviju un tā cenšas iegālgot, ka visas trīs Baltijas valstis ir PSRS sastāvdaļa. K. Zariņš rakstīja A. Īdenam, ka okupācijas varu nomainīja Latvijā nevar mainīt Latvijas kā suverēnas valsts tiesisko statusu. Latvijas padomju valdība Maskavā nevar pārstāvēt latviešu tautas intereses. Sūtnis atzīmēja, ka vienīgais Baltijas valstu problēmas tiesiskais risinājums ir to suverenitātes atjaunošana pēc kara beigām starptautisko spēku kontrolē. K. Zariņš notas nobeigumā atzina, ka latviešu tauta pretosies atkārtotai padomju okupācijai un tomēr cer, ka Apvienotās Nācijas realizēs taisnīgu jautājuma atrisinājumu.⁶² Anglijas ārlietu ministrs nekādu atbildi uz K. Zariņa notu nesniedza, tā iegula Ārlietu ministrijas arhīvā.

Sūtņa A. Bīlmaņa aktivitātes kara beigās

1944. gada vasarā, kad padomju karspēks atkal ienāca Latvijā, A. Bīlmanis un K. Zariņš centās pievērst ASV un Lielbritānijas uzmanību tam, ka PSRS nav deklarējusi, ka tā ievēros Latvijas suverenitāti. K. Zariņš atzīmēja, ka, neraugoties uz Latvijas atkārtoto okupāciju, tās starptautiskais statuss nav mainījies.

Sūtnis pievērsa uzmanību Atlantijas hartai un tās pasludinātajiem principiem, kā arī tam, ka PSRS tos gatava pārkāpt un savā sastāvā atkal iekļaut Baltijas valstis.⁶³ 5. augustā A. Bīlmanis vērsās pie ASV valdības ar lūgumu uzsākt sarunas ar Padomju Savienību, lai no Vācijas atbrīvotā Latvijas teritorija tiktu pakļauta jauktai sabiedroto kontrolei līdz Latvijas neatkarīgas administrācijas izveidošanai. Nedz Lielbritānija, nedz ASV kā ietekmīgākās Rietumvalstis anti-hitleriskajā koalīcijā tomēr neiebilda pret to, ka kara beigās PSRS pārņēma savā kontrolē Baltijas valstis. Neraugoties uz Latvijas diplomātu aktivitātēm, Lielbritānija un tās līderi aizmirsa savus dotos solījumus, ka Baltijas valstu jautājums ir jāizskata pēckara miera konferencē. Potsdamas un Parīzes konferenču oficiālajā dienaskārtībā Baltijas problēma netika iekļauta.

1945. gadā Latvijas diplomāti ASV lūdza Valsts departamentam atbalstu latviešu bēgļu jautājuma risināšanā. Vispirms bija jāpanāk, lai latviešu bēgļi, vismaz amerikāņu okupētajos Vācijas apgabalos, netiktu piespiesti kārtā izdoti PSRS. Pēc vairākkārtējas notu apmaiņas tas arī tika panākts, un 6. jūlijā no ASV valdības pienāca attiecīgs paziņojums. Ne mazāk aktuāls jautājums bija arī bēgļu apgāde. A. Bīlmanis lūdza atbloķēt 100 000 dolāru no Latvijas noguldījumiem ASV latviešu bēgļu atbalstam. Kaut arī lēmums bija pozitīvs, to neizdevās realizēt, jo latviešu komunisti izveidoja Savienotajās Valstīs organizāciju *American Relief for Latvia*, prasot naudu Latvijas PSR neatliekamo vajadzību risināšanai.⁶⁴

Arī pēc Otrā pasaules kara beigām latviešu diplomāti Rietumvalstīs centās aizstāvēt latviešu tautas tiesības uz savu valstiskumu un cīnījās par neatkarīgas valsts atjaunošanu. Latvijas diplomātisko un konsulāro dienestu Rietumvalstīs līdz savai nāvei 1963. gadā vadīja Kārlis Zariņš. Viņu nomainīja Arnolds Spekke (1963–1970) un līdz neatkarības atjaunošanai šos pienākumus veica Anatols Dinbergs (1971–1991).

3. LATVIEŠU BĒGLI UN TRIMDAS VEIDOŠANĀS

Otrā pasaules kara beigās 1944.–1945. gadā Padomju Savienība atkārtoti okupēja Latvijas teritoriju. Atceroties padomju režīma piekoptās represijas 1940.–1941. gadā, daudzi desmiti tūkstošu Latvijas iedzīvotāju brīvprātīgi un piespiesti kārtā pameta savu dzimteni un devās bēgļu gaitās. Latvijai masveidā atstāja dažādu sociālo slāņu, ticību un tautību cilvēki. Pamatiemesls lielajai bēgļu plūsmai uz Rietumiem bija tautas bailes no komunistiskā režīma terora, deportācijām un represiju atkārtošanās. Savu lomu nospēlēja arī nacistiskās

Vācijas īstenotā propaganda un civiliedzīvotāju piespiedu evakuācija. 1944. gada sākumā, kad situācija Austrumu frontē pasliktinājās, nacistiskās Vācijas vadība izdeva rīkojumu atkāpjoties realizēt tā sauktās izdedzinātas zemes taktiku, kas paredzēja Latvijas un Igaunijas iedzīvotāju piespiedu pārvietošanu uz Vāciju. Speciāli izstrādāts plāns izvirzīja uzdevumu Latviju un Igauniju iztukšot četru nedēļu laikā. Bet Sarkanās armijas veiksmīgais uzbrukums jūlijā izjauca šos plānus. Vācija realizēja tikai daļēju evakuāciju.

1944. gada augustā un septembrī uz Vāciju devās tie Latvijas iedzīvotāji, kas bija ieskaitīti evakuējamo C 2 un C 3 grupā. C 2 grupā bija iekļauti nacistu režīmam nepieciešamie kvalificētie speciālisti. Savukārt C 3 grupai piederēja tie, kas bija aktīvi sadarbojušies ar vācu režīmu un nedrīkstēja nonākt padomju gūstā. Kopumā tādu bija ap 9000. Vācu Drošības policija un Ostlandes reihskomisariāta Politiskā nodaļa bija pat sastādījusi slepenus evakuējamo iedzīvotāju sarakstus. Bija arī C 1 grupai piederīgas evakuējamās personas. Tajā ieskaitīja Vācijas bruņotajos spēkos un policijā dienējošo ģimenes locekļus. Par šo iedzīvotāju grupu speciāli evakuējamo saraksti netika sastādīti. Atbildību par šai grupai piederīgo evakuāciju uzņēmas Latviešu leģiona ģenerālinspektors un Karavīru Palīdzība.⁶⁵

Laivu akcija

Nacionālās pretestības organizācija Latvijas Centrālā padome (LCP), ko nodibināja 1943. gada augustā, arī centās sekmēt latviešu bēgļu kustību uz Rietumiem. LCP noorganizēja tā saukto laivu akciju uz Zviedriju. Tās pārstāvis Leonīds Siliņš jau 1943. gadā vasarā ieradās Zviedrijā un centās nodibināt sakarus ar Latvijas diplomātiem un citiem pārstāvjiem. Ar sūtņa Voldemāra Salnā un viņa sievas Mildas Salnās atbalstu tika izveidota Zviedru–latviešu palīdzības komiteja. 1944. gada aprīlī LCP nolēma sūtīt uz Zviedriju bijušo ārlietu ministru Fēliksu Cielēnu, kam uzdeva veidot kontaktus ar Zviedrijas valdību un lūgt atļauju izvest uz šo valsti apmēram 20 000 politiski apdraudētu Latvijas iedzīvotāju. Jautājuma praktiskā risināšanā tika iesaistīts V. Salnais, L. Siliņš, Voldemārs Ģinters, ģenerālis Verners Tepfers, Arturs Arnītis un daudzi citi. Zviedrijas varas iestādes drīz vien deva neoficiālu atļauju latviešu bēgļu pārvešanai uz Gotlandi, neapsolot transportu.

Amerikas Savienotajās Valstīs izveidotais Kara bēgļu palīdzības fonds un tā Zviedrijas pārstāvis 1944. gada jūnijā izsniedza LCP atbildīgajiem cilvēkiem V. Salnajam un F. Cielēnam 55 000 zviedru kronu, kas bija paredzētas apmēram

700 personu pārvešanai. Fonda nosacījumi paredzēja, ka jāizved karagūstekņi, ebreji, latviešu intelektuāļi, politiķi ar anglosakšu orientāciju un viņu ģimenes locekļi. Noteikumus pieņēma, un 1944. gada 15. jūnijā nodibināja Evakuācijas fonda valdi piecu cilvēku sastāvā: V. Salnais, M. Salnā, F. Cielēns, J. Tepfers un L. Siliņš. Tā, pateicoties LCP aktivitātēm, latviešu bēgļiem bija atvērta ceļš uz neitrālo Zviedriju.⁶⁶

Vācu okupācijas pārvalde aizliedza Latvijas iedzīvotājiem meklēt patvērumu Zviedrijā un bēgļus uz turieni pielīdzināja sabiedroto spiegiem. Pārvedot bēgļus, nācās pārvarēt lielas grūtības — vajadzēja uzpirkt vācu sardzi, organizēt bēgļu uzņemšanas punktus un transportu uz Gotlandi. Neraugoties uz to, daudzi tūkstoši latviešu riskēja un devās bīstamajā braucienā. LCP bēgļu laivu akcijā pamatā izmantoja Kurzemes jūrmalā atrodamās zvejnieku laivas un kuterus. Ventspils apkārtnē kļuva par galveno bāzi braucieniem uz Gotlandi. Arhibīskaps Arnolds Lūsis nosaucis tā laika Ventspili par “sapņotāju pilsētu”, jo ikviens varēja izmēģināt sava sapņa piepildījumu. Ļaudis šeit nāca un gāja, satikās un kala plānus, kā izglābties no jaunas padomju okupācijas.⁶⁷

Organizējot bēgļu izvešanu uz Zviedriju, gadījās arī neveiksmes. 1944. gada 20. septembrī laivai “Gulbis” ar 52 bēgļiem pusceļā uz Gotlandi sabojājās motors, un to aizturēja vācu karakuģis. Bēgļi tika pārcelti uz vācu kuģa, bet “Gulbis” uzspīdzināts. Ar šo laivu evakuējās arī bijušais Saeimas priekšsēdētājs Pauls Kalniņš un viņa dzīvesbiedre Klāra Kalniņa. Pēc ierašanās Gotenhāfenā bēgļus reģistrēja un izvietoja nometnēs, vēlāk nozīmējot strādāt munīcijas fabrikā un citās vietās. Neviens no aizturētajiem netika represēts, jo vācu iestādes viņus ieskaitīja parasto bēgļu kategorijā.

Laivu meklēšanu un jūrnīeku komandu komplektēšanu braucieniem uz Zviedriju veica Eduards Andersons, kurš ar laivu “Ance” Gotlandē pirmo reizi ieradās jau 1943. gada oktobrī. Būtiska loma bēgļu pārvešanā bija jūrnīekiem Pēterim Jansonam, Pēterim Robežniekam, Žanim Kārkliņam, Fricim Heiberam, Aleksejam Grīvainim, Žanim Fonzovam, Erikam Tomsonam, Laimonim Pētersenam, Teodoram Krimšķim u. c.⁶⁸

Laivu akciju netieši atbalstīja Zviedrijas slepenie dienesti, tomēr nepiešķīrot tai nekādus peldlīdzekļus. Zviedrija tādējādi kārtējo reizi apliecināja savu neitralitāti karā, baidoties kā no Vācijas, tā PSRS sankcijām. Bēgļiem ierodoties Zviedrijā, varas iestādes pārņēma kontroli gan par laivām, gan par cilvēkiem un viņu mantām. Lai sekmētu lielāka skaita cilvēku pārvešanu, LCP nāca ar iniciatīvu visas Zviedrijā iebraukušās latviešu laivas mobilizēt kopā ar jūrnīekiem un izmantot bēgļu transportēšanai. Zviedrijas varas iestādes tam nepiekrita.

Zviedru kreisā, komunistiskā prese pat uzbruka Zviedru–latviešu palīdzības komitejai, apsūdzot to ne vien politisko bēgļu, bet arī kolaborantu un kara noziedznieku pārvešanā uz Zviedriju. PSRS armijas ienākšana bijušo Baltijas valstu teritorijā 1944. gada vasarā politiski vēl vairāk apgrūtināja palīdzības saņemšanu. Palīdzēt baltiešu bēgļiem bija neizdevīgi un bīstami. Baltijas valstu liktenis principā jau bija izlemts. Sabiedrotie piekrita, ka tās nonāks Padomju Savienības kontrolē un līdz ar to šo valstu neatkarība netiks atjaunota. Tas viss kopumā apgrūtināja latviešu bēgļu kustību uz Zviedriju.⁶⁹

Laivu akcijas rezultātā no 1944. gada līdz 1945. gada maijam LCP noorganizēja 2541 politiskā bēgļa pārvešanu uz Zviedriju. Pavisam kopā tika noorganizēti vairāk nekā 50 laivu braucieni, iesaistot vairāk nekā 128 peldlīdzekļus. Pēc L. Siliņa aprēķiniem, 1945. gadā visā Zviedrijā bija reģistrēti 4460 bēgļi no Latvijas.⁷⁰ Vēsturnieks K. Kangeris atzīmē, ka no kopējā bēgļu skaita apmēram 1100 bēgļi no Latvijas uz Zviedriju tika nogādāti ar tās Aizsardzības štāba palīdzību, bet 400 — ar ASV Kara bēgļu padomes atbalstu.

Bēgļu plūsma uz Rietumiem

Sākot ar 1944. gada vasaras beigām un rudeni, nacistu okupēto Latviju brīvprātīgi varēja atstāt tie iedzīvotāji, kas bija vecāki par 48 gadiem un kam Vācijā bija nodrošināta apmešanās. Bet, neraugoties uz to, ievērojama brīvprātīga evakuācija nenotika. Cilvēki nevēlējās atstāt dzimteni un doties uz karu zaudējošo Vāciju, kamēr PSRS okupācija tos tieši neapdraudēja. Evakuācijai piedāvāto kuģu kapacitāte šajā laikā tika izmantota par 30–40 procentiem. Pilnīgi brīva bēgšana uz Vāciju sākās 29. septembrī, kad Augstākais SS un policijas vadītājs Ostlandē ģenerālis Frīdrihs Jekelns atcēla vispārējās izbraukšanas pārbaudes. No 5. līdz 9. oktobrim Rīgā notika okupācijas iestāžu organizētā cilvēku tvarstīšanas akcija, kuras laikā cilvēkus spaidu kārtā ķēra ielās un pēc tam nogādāja uz kuģiem un evakuēja uz Vāciju. Gada beigās galvenokārt ar kuģiem no Rīgas, Liepājas un Ventspils Vācijā nonāca ap 200 000 bēgļu.⁷¹ Bēgļu kustību ietekmēja situācija frontēs, kā arī tas, ka daudzas ģimenes labprātīgi devās uz Vāciju, lai tur meklētu nacistu režīma darba dienestā vai armijā iesauktos tuviniekus un tādējādi apvienotu izšķirtās ģimenes. Pēc vēsturnieku veiktajiem pētījumiem, 1945. janvārī un februārī bēgļu gaitās bija devušies apmēram 620 000 Baltijas valstu iedzīvotāju, no kuriem Vācijā apmetās apmēram 580 000.⁷²

Neliela bēgļu daļa bija atradusi patvērumu Rietumu sabiedroto okupētajā Austrijas daļā un neitrālajā Zviedrijā. Kāda daļa bēgļu gāja bojā karadarbības rezultātā, citi nonāca Padomju Savienības kontrolētajā teritorijā un atgriezās atpakaļ vai piespiedu kārtā tika atsūtīti uz Latviju. Kopumā apmēram 120 000–140 000 Latvijas iedzīvotāju, beidzoties karam, atradās Rietumvalstīs un vēlāk atrada patvērumu ASV, Kanādā, Austrālijā, Lielbritānijā, Zviedrijā un citās valstīs. Šie cilvēki arī veidoja latviešu pēckara trimdu Rietumos.⁷³

Trimdas pētnieks Vilis Eglīte uzskata, ka kara beigās apmēram desmitā daļa latviešu tautas nokļuva svešumā, visvairāk Vācijā. Viņš šo latviešu kopu nosaucis par mazo Latviju, uzsverot, ka, lai arī latvieši bija izkaisīti apmēram 200 bēgļu nometnēs, te bija attīstīta rosīga sabiedriskā un kultūras dzīve. Latviešu vidū valdīja liela kopības un arī latviskuma sajūta. Tas izskaidrojams ar bēgļu sastāvu, jo proporcionāli liels bija kultūras, izglītības, saimniecisko darbinieku skaits. Faktiski tā bija sabiedrības elite. Demogrāfiski bēgļu vidū bija mazāk bērnu un vecu cilvēku, vairāk gados jaunu vīriešu. Bēgļus vienoja kopīgais liktenis, latvietība un apņemšanās cīnīties par Latvijas brīvību. Centrālā bēgļu organizācija Vācijā izstrādāja svinīgo solījumu par latviešu stāju svešumā: “No latviešu zemes cēlies un izaudzis, nesaraujamām saitēm ar Māti Latviju siets, es ticu, ka nekur citur manas gaitas nebūs tik raženas, mans darbs tik svētīgs, nedz maize tik sātīga kā manā tēvu zemē. Tikai tur — brīvā latviešu tautā un neatkarīgā Latvijas valstī — es apzinos savas dzīves papildījumu, labklājību un laimi. Tādēļ mans pirmais pienākums svešumā ir cīnīties par latviešu tautas brīvību un Latvijas neatkarību.”⁷⁴

Padomju Savienības valdība savukārt darīja visu iespējamo, lai panāktu, ka dzimtenē atgriežas tie Latvijas iedzīvotāji, kas kara beigās bija nokļuvuši Rietumos. Sabiedroto lielvalstu Jaltas konferencē pēc tās iniciatīvas tika saskaņota nostāja bēgļu jautājumā, kas paredzēja to brīvprātīgu repatriāciju uz dzimteni. 1945. gada 11. februārī tika izveidota PSRS Tautas komisāru padomes nodaļa repatriācijas jautājuma risināšanai. Arī Latvijas kompartijas Centrālkomitejas birojs pieņēma lēmumu par repatriācijas lietu komitejas izveidošanu. Par tās priekšsēdētāju iecēla LPSR ārlietu ministru Pēteri Valeskalnu. Padomju Savienības pārstāvji bēgļu nometnēs centās izvērst propagandas darbu, izdeva speciālas brošūras, aģitācijas lapiņas un uzsāka pat radiopārraides latviešu valodā. To darīja bēgļu ideoloģiskajai apstrādei izveidotā radiostacija “Volga”, kas atradās padomju okupācijas sektorā Berlīnē.⁷⁵

Jau 1945. gada vasarā bijušajiem sabiedrotajiem radās nopietnas domstarpības Baltijas valstu bēgļu jautājumā. Padomju Savienība uzskatīja, ka Latvijas, Lietuvas un Igaunijas iedzīvotāji, kas kā bēgļi kara laikā bija nonākuši

Vācijā, ir uzskatāmi par padomju pilsoņiem. PSRS pieprasīja ASV, Lielbritānijai un Francijai to okupācijas zonās atrodošos bēgļu repatriāciju. Maskava uzstāja, ka tam jānotiek vai nu brīvprātīgi, vai piespiedu kārtā. Sabiedrotās lielvalstis savukārt skaidroja, ka panāktā vienošanās par karagūstekņu un civilpersonu repatriāciju neattiecas uz Baltijas valstu iedzīvotājiem. ASV, Lielbritānija un Francija uzsvēra, ka Baltijas valstu iedzīvotāji 1940. gadā kļuvuši par PSRS pilsoņiem šo valstu okupācijas rezultātā, tāpēc Jaltā noslēgtā vienošanās uz baltiešiem nav attiecināma. Rietumvalstis pamatos piekrita tikai brīvprātīgai Baltijas valstu iedzīvotāju repatriācijai.

Latviešu karavīri sabiedroto gūstā

Latviešu bēgļiem Vācijā pievienojās arī sabiedroto gūstā nonākušie latviešu karavīri. Viena no lielākajām latviešu karagūstekņu nometnēm bija Putlosā, kurā atradās vairāk nekā 9000 cilvēku ar pulkvedi Arvīdu Krīpeni priekšgalā. Heides nometnē, kas atradās Šlēsvīgā–Holšteinā, bija koncentrēti ap 2500 bijušo karavīru. Vesterbūras nometnē Frīzlandē bija 4500 cilvēku pulkveža R. Oša vadībā. Pulkveža V. Januma grupa kopskaitā ap 1500 vīru bija izvietota Pāderbornas (Renbergas) nometnē. Neiengammes nometnē bija ap 1850 latviešu karavīru. Ne visi latviešu karavīri, kas kara beigās atradās Vācijā, nonāca gūstekņu nometnēs. Apmēram 2000 karavīru kapitulāciju sagaidīja slimnīcās. Neliela latviešu karavīru grupa — ap 300 vīriem — bija Francijā, ap 500 — Itālijā un ap 100 — Ēģiptē. Tie pamatos bija gaisa spēku izpalīgi vai ievainotie un slimie karavīri.⁷⁶

Sabiedroto karagūstekņu nometnes kopumā nebija stingri apsargājami objekti, izņemot SS spēku nometni Neiengammē, kurā valdīja stingrs režīms. To izmantoja daļa karagūstekņu, kas nometni netraucēti atstāja. No Putlosas nometnes šādā veidā no gūsta 1945. gada vasarā atbrīvojās ap 800 vīru. Aizgājušos neviens nemeklēja un no jauna neievietoja karagūstekņu nometnēs. Tomēr šāds process nenotika masveidā, jo aktuāls bija jautājums par apmešanos un izdzīvošanu, kā arī legalizāciju, tas ir, oficiālu dokumentu iegūšanu.

1945. gada vasaras beigās sākās bijušo latviešu leģionāru pārvietošana uz nometnēm Beļģijā. Iesākumā uz Vilvordas nometni pie Briseles tika pārcelta pukveža V. Januma grupa. Uz Zedelghēmas nometni Briges tuvumā pārcēla Putlosas un Heides nometnes karavīrus. Novembra beigās V. Januma

grupu vēlreiz pārvietoja, šoreiz uz Zedelhēmu. Tādējādi šī nometne kļuva par vienīgo latviešu karagūstekņu nometni, un tajā bija koncentrēti ap 12 000 vīru. Zedelhēmā atradās arī sagūstītie igauņu un lietuviešu karavīri.⁷⁷

Zedelhēmā valdīja karagūstekņu nometņu režīms ar regulārām pārbaudēm, stingru apsardzi un atbilstošu iekārtojumu. Vairāk nekā 80 karavīru neizturēja bargos pirmās ziemas apstākļus un nomira. Daudzi saslima ar tuberkulozi. Nometnē regulāri ieradās arī padomju militārās misijas pārstāvji, kas aicināja leģionārus atgriezties Latvijā. Ap 200 cilvēku pieteicās un aizceļoja. Padomju militārā misija mēģināja piespiedu kārtā aizvest nometnes vecāko pulkvedi A. Krīpeni, bet viņš izdarīja pašnāvības mēģinājumu. Pēc šā gadījuma britu komandants, kura pakļautībā atradās nometne, vairs nepieļāva piespiedu izdošanu.

Zedelhēmas nometnē tika nodibināta “Daugavas Vanagu” organizācija. Šeit notika rosīga kultūras, izglītības un sabiedriskā darbība. Tika izdots savs latviešu laikraksts, žurnāls un pat sienasavīze. Darbojās vidusskola un augstskolas kursi. Regulāri koncertēja kori, notika teātra izrādes un mākslas izstādes. Nometnes karavīrus sāka atbrīvot no gūsta 1946. gada martā, pārceļot tos uz Vāciju. Vairāki tūkstoši atbrīvoto latviešu karavīru iestājās Anglijas un ASV sardžu dienestā Vācijā. Citi nokļuva pārvietoto personu nometnēs.⁷⁸

Pārvietoto personu nometnes

Kara beigu posmā Vācijā no Latvijas ieplūda lielas cilvēku masas. Tie bija deportētie civiliedzīvotāji, uz Vāciju nosūtītais darbaspēks, dažādu kategoriju bēgļi, koncentrācijas nometņu ieslodzītie, leģionā mobilizētie karavīri, gaisa spēku izpalīgi u. c. Vācijas varas iestādes bija plānojušas bēgļus no Latvijas galvenokārt izvietot Meklenburgā un Sudetijā. Kara beigās izraisītā haosa dēļ plāns neīstenojās, un latvieši bija izvietoti gandrīz visā Vācijas teritorijā. Latviešu bēgļi pašās karā beigās piedzīvoja otrreizēju evakuāciju, jo centās pamest PSRS ieņemtās teritorijas, baidoties nonākt padomju režīma kontrolē. 1945. gada vasarā, nebūdami skaidrībā par sabiedroto politiku attiecībā uz bēgļiem no austrumiem, daudzi latvieši izvairījās no oficiālas reģistrācijas, tāpēc tūliņ pēc kapitulācijas Vācijā bija ap 82 000 latviešu. Nedaudz vēlāk Rietumvalstu okupācijas zonās Vācijā pārvietoto personu nometnēs (*displace persons* — DP) jau bija reģistrējušies 120 000 cilvēku no Latvijas. Bēgļi no Latvijas bija izvietoti 294 nometnēs, tajā skaitā Šlēsvigas–Holšteinas un Hamburgas apgabālā bija

67 nometnes (22 978 bēgļi), Lejassaksijā un Ziemeļreinā–Vestfālē 61 (12 805), Hesēnē 15 (4039), Bavārijā 93 (30 690), Virtembergā–Bādenē 58 (82 024). Bēgļu sadalījums okupācijas zonās bija šāds: britu zonā 43 procenti, amerikāņu 55 procenti, franču — 2 procenti. Austrijā bija reģistrējušies 2100, bet Dānijā 1800 bēgļi no Latvijas.⁷⁹

Lai labāk varētu aizstāvēt savas intereses un saglabāt savu kultūru un latvisko identitāti, latviešu bēgļi Vācijā sāka veidot savas organizācijas. 1945. gada 15. augustā Lībekā garāku sarunu rezultātā ar Latvijas Nacionālo komiteju (izveidota Potsdamā 1945. gada sākumā) un citām bēgļu pārstāvībām tika panākta vienošanās un izveidota pagaidu Latviešu Centrālā komiteja. Tā nolēma, ka jāorganizē Latviešu Centrālās padomes vēlēšanas (LCP), kas būtu plašāka un demokrātiskāka bēgļu pārstāvniecības institūcija. LCP ievēlēja septembrī–oktobrī, nosakot, ka tās pilnvaru laiks ir viens gads. LCP sevi pasludināja par visu trimdā esošo latviešu centrālo pārstāvniecību neatkarīgi no konkrētā trimdnieka politiskās pārliecības, ticības vai piederības kādai sabiedrības grupai. LCP arī izveidoja savu izpildorgānu Latviešu Centrālo komiteju. Viens no tās galvenajiem uzdevumiem bija izveidot bēgļu pārstāvniecības visās latviešu DP nometnēs un apgabalos. Tādējādi tika izveidoti pamati demokrātiskai un mērķtiecīgai darbībai.⁸⁰

Latviešu trimdas pamatvienība aplūkojamā laika posmā bija DP nometne, kas veidoja vienu latviešu bēgļu saimnieciskās aprūpes un pārvaldes vienību. Katrai nometnei bija sava komiteja un komandants, kas to pārstāvēja kontaktos ar attiecīgo militāro administrāciju. Komiteja un komandants tika ievēlēti nometnes kopsapulcē, lielākās nometnēs tas tika uzticēts padomei. Nometnes komiteja praktiski organizēja nometnes aprūpes darbu, sadzīvi, kā arī kultūras un izglītojošos pasākumus. Latviešu bēgļu dzīves koordinācijai konkrētajā apgabalā savukārt tika izveidota apgabala komiteja. LCP arī izveidoja vietējo, apgabala un augstāko sabiedrisko tiesu, kas izskatīja lietas par bēgļu amorālu, pretlikumīgu rīcību, neslavas celšanu, latviešu tautas goda aizskaršanu. Tas viss veicināja pašdisciplīnas uzturēšanu nometnēs augstā līmenī, jo sabiedroto militārā vadība nometnes veidoja par autonomām vienībām, kas neatradās nekādā pakļautībā attiecībā pret vācu iestādēm.⁸¹

Analizējot latviešu bēgļu sastāvu, jāteic, ka vairākums bija vīrieši, turklāt neprecēti. Bērnu un skolēnu vecumā līdz 15 gadiem bija 19 287 jeb 17 procenti. Pēc profesijām DP dzīvojošie cilvēki dalījās šādi: 564 ārsti, 2827 skolotāji, 253 rakstnieki un mākslinieki, 336 garīdznieki, 300 juristi, 122 arhitekti, 766 inženieri, 123 ķīmiķi, 15 552 lauksaimnieki un laukstrādnieki u. c.⁸²

Pēc Vācijas kapitulācijas īsu laiku nometņu aprūpi un apgādi uzņēmās angļu, amerikāņu un franču okupācijas zonu militārās administrācijas, kas drīz vien šo funkciju nodeva Apvienoto Nāciju Palīdzības Pārvaldei (UNRRA – *United Relief and Rehabilitation Administration*), kurā strādāja ap 5000 darbinieku. UNRRA centās repatriēt uz dzimteni sabiedroto karagūstekņus un deportētos ārzemju civiliedzīvotājus. 1945. gada beigās UNRRA uz dzimteni bija nogādājusi 5,6 miljonus ārzemnieku, starp tiem ļoti nelielu skaitu latviešu. 1946. gada jūlijā sāka darboties ANO izveidota speciāla Starptautiska Bēgļu aprūpes organizācija (IRO — *International Refugee Organisation*), kuras uzdevums bija izvietot nerepatriējušos bēgļus tajās valstīs, kurās bija nepieciešams darbaspēks.

Baltiešu bēgļiem problēmas radīja UNRRA padomes 71. rezolūcija, kas paredzēja izslēgt no DP nometnēm kara noziedzniekus, kolaborantus, tā sauktos kvisingus un nodevējus. DP nometnēs sākās pārbaužu jeb tā saukto skrīningu laiks, kas turpinājās gandrīz gadu un visnopietnākās problēmas radīja tieši bijušajiem latviešu karavīriem, īpaši amerikāņu okupācijas zonā esošajās nometnēs. Saskaņā ar tās administrācijas lēmumu, katram no gūsta atlaistajam karavīram bija jāpierāda, ka viņš nav brīvprātīgi iestājies leģionā un ka viņa politiskā pārliecība nav bijusi naidīga anglosakšu demokrātiem.

Izslēgšanai no nometnēm bija pakļauti arī dažādu vācu okupācijas laika iestāžu darbinieki, apsūdzot tos kolaboracionismā ar nacistu režīmu. UNRRA ierēdņi necentās noskaidrot katra vainas pakāpi un rīkojās diezgan subjektīvi, par pierādījumu pat nosakot algas lielumu, kādu bija saņēmis konkrētais darbinieks. Bieži vien pietika ar aizdomām, lai cilvēku izslēgtu no nometnes un aprūpes sistēmas. Tas viss kopumā pasliktināja bēgļu stāvokli, raisīja nopietnas pārdomas par nākotni. LCP sāka nopietni apspriest iespējamo latviešu emigrāciju no Vācijas uz citām valstīm. Pirmās izceļošanas iespējas radās ar Anglijas piedāvājumu iesaistīt darbā sanatorijās apmēram 1000 bēgles no Baltijas valstīm. Bet principā visas valstis, kas plānoja kara bēgļu uzņemšanu, uzlūkoja tos par potenciāliem smaga fiziskā darba strādniekiem, kurus varētu nodarbināt šahtās, mežu izstrādē, rūpniecībā, lauksaimniecībā u. c.⁸³

Izglītības un kultūras darbs

Latviešu bēgļu organizācijas mēģināja sekmēt izglītības un kultūras darbu. Latviešu skolu tīkls Vācijā 1945. gada otrajā pusē sākotnēji veidojās stihiski, vēlāk šo darbu koordinēja Latviešu Centrālā komiteja. 1946. gada maijā Vācijā

strādāja 122 septiņgadīgās tautskolas ar apmēram 7000 skolēniem un 57 ģimnāzijas ar 2500 skolēniem. Darbojās arī ap 60 bērnudārzu. Skolās strādāja vairāk nekā 1000 skolotāju. Lielākās ģimnāzijas ar vairāk nekā 100 skolēniem bija Eslingenē, Augsburgā, Vircburgā, Fišbahā un Lībekā. Izdevās atvērt arī lauksaimniecības skolu Alterfrādē, arodskolas Bukstehūdē un Oldenburgā, mežkopības skolu Neištatē, baltiešu jūrskolu Flensburgā, mūzikas skolu Detmoldā, kuo vadīja bijušais Latvijas Konservatorijas rektors profesors Jāzeps Vītols. Darbu sāka arī Pinnebergas Baltijas universitāte, kurā studēja ap 1900 latviešu studentu. Universitātē bija 170 pasniedzēju, no kuriem puse bija latvieši. Minhenes DP universitātē bija 170 latviešu studentu. Mācības noritēja pēc Latvijas skolu programmas, un tās uzraudzīja speciāli inspektori. Darba apstākļi skolās kopumā bija smagi, telpas bija nepiemērotas, trūka grāmatu un citu mācību līdzekļu.⁸⁴

Latviešu bēgļu nometnēs ritēja arī rosīga mākslas dzīve. Darbojās apmēram 750 vokālo un instrumentālo mākslinieku, šeit bija 175 rakstnieki un žurnālisti, 140 gleznotāji un tēlnieki, 145 aktieri. Eslingenē un Mērbekā bija latviešu teātri. Oldenburgā darbu uzsāka latviešu opera, gandrīz katrā nometnē bija kori un ansambļi. Par labākajiem tika uzskatīti Zuikas, Norviļa, Lietiņa un Kalnāja vadītie kori. Ļoti populārs un pazīstams bija profesora Arvīda Noriša stīgu kvartets, kas vispirms darbojās Lībekā, bet vēlāk Blombergā. Angļu *BBC* savos raidījumos to dēvēja par Eiropas labāko kvartetu. Fišbahā tika sarīkoti latviešu dziesmu svētki, kuros piedalījās 17 kori ar 700 dziedātāju un vairāk nekā 30 000 klausītāju. Latviešu gleznotāji Eslingenē sarīkoja vairākas izstādes un nodibināja mākslas skolu. Tika izdots vairāk nekā 100 latviešu žurnālu un avīžu.⁸⁵

Trimdas literārā dzīvē aizsākās jau 1944. gadā. Populārākie dzejnieki un rakstnieki tolaik bija Kārlis Skalbe, Jānis Veselis, Veronika Srēlerte, Andrejs Eglītis, Velta Toma, Zinaīda Lazda, Elza Ņezbere, Aīda Niedra, Jānis Jaunsudrabiņš, Alfrēds Dziļums u. c. Profesors Valters Nollendorfs uzskata, ka visizteiktākais trimdas daiļliteratūrā bija ienaidnieka tēls, kas tika pasniegts kā absolūtā ļaunuma iemiesojums. Tas dominēja visā literatūrā. Ienaidnieks bija Padomju Savienība, tur valdošie komunisti, Sarkanā armija, čeka u. c. Šāds tēls lielā mērā noteica trimdas politiskās apziņas veidošanos, arī priekšstatu par pēckara situāciju Latvijā. Latvietis Latvijā trimdas daiļdarbos tika attēlots kā cietējs, upuris, patriots. Trimdinieks savukārt bija izdzītais, svešumā nonākušais, cilvēks, kam nozagta dzimtene. Trimdas pārdzīvojumā bija iekļauta arī izglābšanās no komunistu terora. Šāda tēlu sistēma trimdas sabiedrībā veidoja noraidošu attieksmi pret visu, kam bija saistība ar padomju režīmu Latvijā.

Nenoliedzams varonis un arī upuris trimdas daiļliteratūrā bija latviešu leģionārs, it sevišķi tie latviešu karavīri, kas kara beigās cīnījās Kurzemē. Trimdas autoru darbos leģionārs bija latviešu patriots, kurš aizstāv savu tēvzemi pret iebrucēju no austrumiem. Arī nacionālie partizāni ir varoņi un cīnītāji par brīvību. Savukārt nacistu okupācijas laika attēlojumā Latvijā trimdas literatūrā atrodami baltie plankumi.⁸⁶

Latviešu bēgļi Zviedrijā

Pēc Vācijas otra valsts, kur kara beigās ieplūda daudz latviešu bēgļu, bija Zviedrija. Tie šeit kopā ar igauņiem veidoja diezgan ievērojamu bēgļu grupu (ap 30 000 cilvēku, no kuriem latviešu bija vairāk nekā 4000), tomēr salīdzinājumā ar Vāciju tā bija relatīvi neliela ļaužu kopa. Trimdas autors Ansis Kurmis savulaik rakstīja, ja latvieši Vācijā savu kopienu dēvēja par Mazo Latviju, tad Zviedrijas latviešu apvienība bija laba pagasta līmenī. Bēgļiem bija nodrošināta normāla apgāde un aprūpe. Viņi sākuma posmā tika izvietoti nometnēs, kas atradās vairākās vietās, galvenokārt ap Stokholmu. Latvieši nometnēs dzīvoja kopā ar igauņiem, norvēģiem, vāciešiem, dienvidslāviem un citu tautu bēgļiem. Tikai atsevišķās nometnēs latvieši bija pārsvarā un izveidoja paši savu administrāciju.⁸⁷

Pēc neilgas uzturēšanās nometnēs latviešu bēgļi Zviedrijā tika sadalīti pa darba vietām: mežsaimniecībā, lauksaimniecībā, rūpniecībā, apkalpojošā sfērā u. c. Tas neradīja nekādas nopietnas problēmas, jo katrā nometnē atradās centrālās darba pārvaldes nodaļa. Šī akcija sākās 1945. gada pavasarī un pamatā tika pabeigta vasarā. Iekārtojoties darbā, katrs bēglis saņēma apģērbu, apavus un veļu. Varas iestādes pret baltiešiem kopumā izturējās atturīgi, to pamatos ietekmēja PSRS faktors. Neitrālā Zviedrija vēlējās uzturēt labas attiecības ar Padomju Savienību. Valdība bēgļiem aizliedza jebkādu politisko darbību, cenzūrai pakļāva latviešu avīzes, izdeva Padomju Savienībai internētās baltiešu militārpersonas, iesākumā aizliedza apmesties Stokholmā.

Valdība diezgan skaidri lika manīt, ka pēc kara beigām baltiešiem būtu jāatgriežas savā dzimtenē, ka tie nav vēlami viesi un tikai apgrūtina Zviedrijas attiecības ar Maskavu. Vēsturnieks A. Balodis atzīmē, ka īpaši aktīvs šajā ziņā bija ārlietu ministrs Estens Undēns. Viņš uzsvēra, ka Padomju Savienība ir tiesiska valsts un kaut kādām bailēm no represijām nav pamata. Zviedrija jau kopš pirmajām dienām atzina PSRS veikto Baltijas valstu okupāciju par leģitīmu, ko

apliecināja E. Undēna paziņojums riksdāgā 1945. gada 23. novembrī: “Manuprāt, baltiešu patriotu taktika, kura par vienīgo pareizo ceļu nākotnē uzskata savu valstu neatkarības atjaunošanu, ir pilnīgi iluzora politika. Jau abu karu starplaikā radās lielas šaubas par šo valstu nākotni. Baltijas tautu politiskais briedums nebija īpaši pārliecinošs.”⁸⁸

Zināmā mērā var apgalvot, ka jau pēckara perioda pašā sākumā Zviedrijas valdošā politiskā elite centās aizmirst Baltijas valstis un nelabprāt iesaistījās šīs problēmas risināšanā. Komunistiskās partijas vadītājs Hildings Hāgbergs, ievērojamie sociāldemokrāti Ernests Vigforšs un Gunnars Mirdāls necentās slēpt savu negatīvo attieksmi pret bēgļiem un Baltijas valstu problēmu. Latviešu bēgļi šādu politiku uzņēma ar lielām aizdomām un neizpratni. Tradicionāla bija parādība, ka zviedru prese bieži vien noklusēja patieso notikumu attīstību Latvijā, Lietuvā un Igaunijā, piedāvājot padomju oficiālo viedokli. Presē baltiešu bēgļus bieži raksturoja kā labēji noskaņotus vai labēji reakcionārus cilvēkus. Šāda nostāja radīja vilšanos daļā latviešu bēgļu, viņi jutās nesaprasti, un tas sekmēja nošķiršanos no zviedru sabiedrības.⁸⁹

Neraugoties uz izveidojušos situāciju, latviešu trimdinieki Zviedrijā sāka dibināt biedrības, draudzes un dažādas organizācijas, lai saglabātu latvisko identitāti. Aktīva bija Stokholmā izveidotā Latviešu jaunekļu kristīgā savienība, kurai bija daudzas nodaļas visā Zviedrijā. Tā centās dibināt latviešu svētdienas skolas, mācot bērniem latviešu valodu, vēsturi, ģeogrāfiju, ticības mācību, dziedāšanu. Darbojās astoņas latviešu papildskolas — Stokholmā, Gēteborgā, Burosā, Ģislavedā, Jencēpingā, Vesterosā, Upsalā un Eskilstūnā. Trimdas sākumā latviešu skolēnu skaits pat pārsniedza 300 bērnu. Svētdienas skolās strādāja vairāk nekā 60 profesionālu skolotāju.

1944. gada novembrī Zviedrijā sāka iznākt pirmais latviešu laikraksts “Latvju Vārds”, bet nākamā gada februārī parādījās vēl viens — “Latvju Ziņas”. Aktīva bija arī evaņģēliski luteriskā baznīca, tai Zviedrijā bija 12 draudzes un piecas kopas. Zviedrijā patvērumu bija atraduši apmēram 20 latviešu rakstnieki: Jānis Grīns, Andrejs Eglītis, J. Kārklīņš, J. Ieviņš, V. Strēlerte, M. Zīverts, I. Zanders u. c. Darbojās grāmatu apgādi “Daugava”, “Zelta Ābele”, “Ziemeļblāzma” un “Dzintars”. Patvērumu Zviedrijā atrada arī mūzikas profesori Jānis Mediņš, Arvīds Norītis, pianisti Erika Freimane, Guna Kurme, Aija Čakste, Elma Krūmiņa, Veronika Pabērza, čellists Jānis Ozoliņš, vijolnieks Alfreds Dunkelis, mūziķis Aleksandrs Vinters, kordiriģents Teodors Reiteris, populārais operdziedātājs Mariss Vētra. Zviedrijā bija pārstāvēta arī Latvijas akadēmiskā zinātne: profesors J. Bokalders, K. Straubergs, A. Aizsilnieks, A. Švābe, H. Skuja, H. Biezais u. c.⁹⁰

Traģisks notikums latviešu trimdas sākumā Zviedrijā saistīts ar baltiešu militārpersonu izdošanu Padomju Savienībai. 1945. gada 2. jūnijā PSRS pieprasīja izdot visas militārpersonas, kas bija aizbēgušas uz Zviedriju no padomju okupācijas zonas Vācijā pēc kapitulācijas. Bēgot no padomju režīma, Zviedriju bija sasnieguši apmēram 250 latviešu un 2600 vācu karavīru.⁹¹ Daļa latviešu karavīru krastā izkāpa privātās drēbēs, citi formas tērpā. Vadoties no tā, zviedru iestādes bēgļus sašķiroja civilajos un karavīros, kam vēlāk bija būtiska nozīme bēgļu likteņa izlemšanā.

Zviedrijas ārlietu ministrs, atbildot uz PSRS prasību, ierosināja bēgļus izdot starptautiskai sabiedroto komisijai, bet sociāldemokrātu valdība ar premjeru Albīnu Hansonu 15. jūnijā lēma, ka viņi jāatdod Padomju Savienībai. Izdošanas lēmumu valdība pasludināja par slepenu. 14. novembrī, kad bija noteikta izdošanas diena, sabiedrība un bēgļi uzzināja par šo lēmumu. Internētie latviešu karavīri pasludināja bada streiku. Zviedrijas valdība nepieņēma, jo latviešu karavīrus, vadoties no PSRS skaidrojuma, atzina par padomju pilsoņiem.

Ziņa par bada streiku nepatīkami pārsteidza valdību. Plašas protesta akcijas pret latviešu izdošanu rīkoja studenti, augstskolu profesūra, notika sapulces un ielu demonstrācijas. Premjers A. Hansons tomēr nepieņēma, un pēc asām debatēm parlamentā lēmums palika spēkā. Arī Starptautiskais Sarkanais Krusts iesniedza Zviedrijas Ārlietu ministrijai lūgumu par izdošanas atcelšanu. Bez rezultātiem palika Zviedrijas karaļa Gustava V vēstule J. Staļinam. Latviešu karavīriem ļoti uzbruka zviedru arodbiedrības, nosaucot viņus pat par nacistiem. Uztājoties ar runu Būrlengē 1945. gada 2. decembrī, premjers attaisnoja lēmumu par izdošanu, uzsverot, ka sabiedriskā vara nevar atļauties nedarīt to, ko tā uzskata par nepieciešamu un pareizu.⁹²

1946. gada 25. janvārī 146 baltiešu karavīrus, no tiem 130 latviešus Zviedrija izdeva Padomju Savienībai. Protestējot pret izdošanu, leitnants Pēteris Vabulis izdarīja pašnāvību, nomira arī leitnants O. Lapa. Sevi smagi savainoja leitnanti Edvīns Alksnis un A. Plūme. Izdošana notika ļoti dramatiskos apstākļos Trelleborgas ostā, pat piespiedu kārtā latviešu karavīrus uznesot uz kuģa "Beloostrov". Zviedrijā palikušajiem 12 slimajiem latviešu karavīriem 1946. gada vasarā izdevās nelegāli aizbēgt uz Angliju.⁹³

Kopš pirmajām emigrācijas dienām Zviedrijā latviešu kopiena politiski bija sašķelta kreisajos un labējos, ar izteiktu neiecietību vienam pret otru. Izņemot valsts svētkus un atsevišķus kultūras pasākumus, latviešu trimdinieki nebija vienoti. V. Salnā mēģinājumi apvienot abas nometnes nedeva nekādus rezultātus. Spilgts pierādījums tam bija problēmas ar Latviešu palīdzības komitejas

(LPK) vadības izveidošanu. Tikai pēc 22 komisijas sēdēm 1945. gada 14. jūlijā to izdevās izveidot uz paritātes principiem ar J. Bokalderu priekšgalā. Bet drīz vien no tās izstājās labējā spārna pārstāvji, un tā principā kļuva par sociāldemokrātu vadītu organizāciju. LPK bija Zviedrijas valdības atzīta latviešu bēgļu pārstāvniecības organizācija, kas palīdzēja kārtot iecelotāju dokumentus, tā arī sniedza juridiskus pakalpojumus, uzturēja latviešu bibliotēku un kārtoja bēgļu kartotēku.

Atsauces

- ¹ *Balodis A.* Latvijas un latviešu tautas vēsture. — Rīga, 1991, 278. lpp.
- ² National Archives and Record Administration (turpmāk NARA), RG 59, File M982, Roll 9, 740.0011 European War 1939/205.
- ³ NARA, RG 59, File M1177, Role 16, 860p.00/259.
- ⁴ *Zunda A.* Latvijas un Lielbritānijas attiecības 1930.–1940. Realitāte un ilūzijas. — Rīga, 1998, 109.–111. lpp.
- ⁵ NARA, RG 59, File M1177, Roll 16, 860p.00/257.
- ⁶ *Martin S.* American–Soviet Relations and the Baltic Question, 1939–1944 // LU maģistra darbs. — Rīga, 2006, 22. lpp.
- ⁷ NARA, RG 59, File M982, Roll 26740.0011 European War 1939/4377.
- ⁸ NARA, RG 59, File M982, Roll 26, 740.0011 European War 1939//4332.
- ⁹ NARA, RG 59, File M982, Roll 24, 740.0011 European War 1938/3843.
- ¹⁰ *Martin S.* American–Soviet relations... 27.–28. lpp.
- ¹¹ NARA, RG 59, File M1177, Roll 19, 860p.851/2.
- ¹² NARA, RG 59, File M1177, Roll 16, 860p.00/341.
- ¹³ Latvijas okupācija un aneksija 1939–1940. Dokumenti un materiāli.— Rīga, 1995, 553.–554. lp.
- ¹⁴ *Andersons E.* Latvijas vēsture 1920–1940. Ārpolitika II. — Stokholma: Daugava, 1984, 504. lpp.
- ¹⁵ NARA, RG 59, File 4850, 840.51 Frozen Credit/339.
- ¹⁶ *Martin S.* American–Soviet Relations..., 45. lpp
- ¹⁷ NARA, RG 59, File T1242, Roll 1, 711.51/749.
- ¹⁸ NARA, RG 59, File T1242, Roll 1, 711.61/756
- ¹⁹ NARA, RG 59, File T1242, Roll 1, 711.61/756
- ²⁰ *Martin S.* American –Soviet Relations..., pp. 49.–50.
- ²¹ NARA, RG 59, File T1242, Roll 1, 711.61/781.
- ²² *Kirby D.* The Baltic States 1940–1950 // Communist Power in Europe 1944–1949. — London, 1977, p. 24.
- ²³ *Hardly W.* McNeil Survey of International Affairs 1939–1946. America, Britain and Russia. Their cooperation and conflict 1944–1946. — London, New York, 1953, p. 167.
- ²⁴ NARA, RG 59, File T1242, Roll 1, 711.61/824.
- ²⁵ *Churchill W.* The Second World War. Vol. IV. Closing the Ring. — New York, 2002, p. 411.–413.
- ²⁶ *Hardly W.* McNeil Survey of International Affairs..., p. 78.

- 27 Dokumenti par Latvijas starptautisko atzīšanu...140.–142. lpp.
- 28 *Sainsbury K.* The Turning Point.— Oxford, 1986, p. 274.
- 29 *Martin S.* American-Soviet Relations... 65.–69. lpp.
- 30 PRO, FO 371, 36779, N5455.5389/59.
- 31 PRO, FO 371, 36779, N5455.5389/59.
- 32 PRO, FO 371, 36779, N6272. 5389/59.
- 33 PRO, FO 371, 36779, N6273.43052,506/59.
- 34 PRO, FO 371, 43052, N671.506/59.
- 35 PRO, FO 371, 43052, N8102.506/59.
- 36 *Kennan G.* Memoirs 1925–1950. — New York, 1967, p. 223.
- 37 *Варес Р., Осипова О.* Похищение Европы или Балтийский вопрос в международных отношениях XX века. — Tallina, 1992, 242. lpp.
- 38 Dokumenti par Latvijas starptautisko atzīšanu...,144. lpp.
- 39 Latvijas ārlietu dienesta darbinieki 1918–1991. Biogrāfiskās vārdnīcas sastād.: Jēkabsons Ē., Ščerbinskis V. — Rīga, 2003, 32. lpp., *Andersons E.* Latvijas vēsture. Ārpolitika II. — Stokholma: Daugava, 1984, 503. lpp.
- 40 Latvijas okupācija un aneksija 1939–1940. Dokumenti un materiāli. — Rīga, 1995, 278.–280. lpp.
- 41 Dokumenti par Latvijas valsts starptautisko atzīšanu, neatkarības atjaunošanu un diplomātiskajiem sakariem 1918–1998. — Rīga, 1999, 131. lpp.
- 42 *Zunda A.* Latvijas un Lielbritānijas attiecības 1930–1940. Realitāte un ilūzijas. — Rīga, 1998, 114.–115. lpp.
- 43 PRO, FO, FO 371, 24765, N6085.591/59
- 44 Dokumenti par Latvijas starptautisko atzīšanu...,133. lpp
- 45 Dokumenti par Latvijas starptautisko atzīšanu..., 134. lpp.
- 46 *Andersons E.* Latvijas vēsture. Ārpolitika II., 507. lpp.
- 47 *Andersons E.* Latvijas vēsture. Ārpolitika. Ārpolitika II., 505. lpp.
- 48 Dokumenti par Latvijas valsts starptautisku atzīšanu..., 134. lpp.; *Lerhis A.* Latvijas Republikas ārlietu dienests 1918–1941. — Rīga, 2005, 262., 285. lpp.
- 49 *Andersons E.* Latvijas vēsture. Ārpolitika II., 514. lpp.
- 50 *Andersons E.* Latvijas vēsture. Ārpolitika II., 513.–514. lpp., *Lerhis A.* Latvijas Republikas ārlietu dienests..., 246., 263. lpp.
- 51 *Lerhis A.* Latvijas Republikas ārlietu dienests..., 247. lpp.
- 52 *Lerhis A.* Latvijas Republikas ārlietu dienests..., 245.–246. lpp.
- 53 *Andersons E.* Latvijas vēsture. Ārpolitika II., 514.–515. lpp.
- 54 *Lerhis A.* Latvijas Republikas ārlietu dienests..., 273. lpp.
- 55 *Andersons E.* Latvijas vēsture. Ārpolitika II., 515.–516. lpp.
- 56 *Lerhis A.* Latvijas Republikas ārlietu dienests..., 277.–278. lpp.
- 57 Latvju enciklopēdija 1962–1982, 1989, red. *Andersons E.*, 4. sēj. — Rockville, 505.–506. lpp.
- 58 Dokumenti par Latvijas valsts starptautisko atzīšanu..., 140.–141. lpp.
- 59 Latviešu trimdas desmit gadi. Rakstu krāj. / red. *Dr. phil.* Tichovskis H. Astras apgāds. — 1954, 21. lpp.
- 60 Latvju Enciklopēdija. 1962–1982, 1989, red. *Andersons E.*, 4. sēj. — Rockville, 1990, 504.–508., 516. lpp.
- 61 PRO, FO 371, 36779, N6272.5389/59.
- 62 PRO, FO 371, 43052, N671.506/59.
- 63 PRO, FO 371, 43052, N8102.506/59.

- 64 Latvju enciklopēdija. Red. Švābe A., 2. sēj. — Stokholma, 1953, 1253. lpp.
- 65 Kangeris K. Latvija un tās iedzīvotāji trešā reiša plānos un okupācijas varā (1941.–1945.) Publikāciju kopa. Promocijas darba kopsavilkums. Rīga, 2002, 8.–9. lpp.
- 66 Latvijas Centrālā Padome LCP. Latviešu nacionālā pretestības kustība 1943–1945 // Sakārto. un red. Siliņš L., Upsala, 2000, 65.–66. lpp.; Pāri jūrai 1944./45. g. ..., 12. lpp.
- 67 Pāri jūrai 1944./45. g. 130 / Sast. Lasmane V. — Rīga, 1993, 8. lpp.
- 68 Latvijas Centrālā Padome..., 160. lpp.
- 69 Latvijas Centrālā Padome..., 160.–167. lpp.
- 70 Latvijas Centrālā Padome..., 210.–214., 218.–233. lpp.
- 71 Kangeris K. Promocijas darba kopsavilkums, 9. lpp.
- 72 Okupācijas varu politika Latvijā 1939–1991. Dokumentu krājums. — Rīga, 1999, 213. lpp.
- 73 Okupācijas varu politika Latvijā..., 540. lpp.
- 74 Eglīte V. Tauta svešumā // Archīvs. Raksti par latviskām problēmām / red. Dunsdorfs E. XXIV Trimda. — Melburna, 1984, 45.–46. lpp.
- 75 Pelkaus E. Latvijas neatkarīgā valstiskuma ideja bēgļu noietņu laikā 1944.–1949. gadā // Padomju okupācijas režīms Baltijā 1944.–1959. gadā: Politika un tās sekas (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 9. sēj.). — Rīga, 2003, 403.–404. lpp.
- 76 Latviešu trimdas desmit gadi. Rakstu krājums, red. Dr. phil. Tichovskis H. Astras apgāds, 1954, 238.–239. lpp.
- 77 Latviešu trimdas desmit gadi..., 240. lpp.
- 78 Latviešu trimdas desmit gadi..., 242. lpp.
- 79 Latvju enciklopēdija. 1. sēj., red. Švābe A. — Stokholma: Trīs zvaigznes: 1950.–1951, 507. lpp.
- 80 Latviešu trimdas desmit gadi..., 299. lpp.
- 81 Latviešu trimdas desmit gadi..., 301. lpp.
- 82 Latviju Enciklopēdija. 1. sēj., red. Švābe A. ..., 508. lpp.
- 83 Latviešu trimdas desmit gadi..., 304.–305. lpp.
- 84 Latvju enciklopēdija. 1. sēj., red. Švābe A., 512. lpp.
- 85 Latviešu trimdas desmit gadi..., 310.–313. lpp.
- 86 Nollendorfs V. Trimdas vēsturiskā apziņa literatūras spogulī 20. gs. 40. un 50. gados: ienaidnieka, varoņa, cietēja un drauga tēls // Padomju okupācijas režīms Baltijā 1944.–1959. gadā: politika un tās sekas (Vēsturnieku komisijas raksti, 9. sēj.). — Rīga, 2003, 440.–444. lpp.
- 87 Latviešu trimdas desmit gadi..., 322. lpp.
- 88 Balodis A. Latvijas un latviešu tautas vēsture..., 341. lpp.
- 89 Balodis A. Latvijas un latviešu tautas vēsture..., 343. lpp.
- 90 Latviešu trimdas desmit gadi..., 322.–323. lpp.
- 91 Freivalds O., Alksnis E. Latviešu karavīru traģēdija Zviedrijā. — Kopenhāgena, 1956, 12. lpp.
- 92 Balodis A. Latvijas un latviešu tautas vēsture..., 344. lpp.
- 93 Latvju enciklopēdija. Red. Švābe A., 2. sēj. — Stokholma, 1953, 1279. lpp.

NOBEIGUMS

Otrā pasaules kara gados vairākas reizes mainījās Latvijas starptautiski tiesiskais statuss. Pirmās 290 kara dienas tā bija neatkarīga valsts, kurai visdažādākajās jomās vajadzēja risināt jaunās situācijas radītās problēmas. Sarežģīti apstākļi veidojās sociāli ekonomiskajā sfērā. Kara dēļ strauji samazinājās Latvijas ārējās tirdzniecības apjoms. Tas negatīvi ietekmēja valsts saimniecību, veicināja dzīves dārdzības pieaugumu, preču trūkumu, rūpniecības sašaurināšanos un bezdarbu. Ekonomiskās grūtības nomāca Latvijas iedzīvotājus un izraisīja neapmierinātības pieaugumu mazturīgāko slāņu vidū. Taču īpašus iekšpolitiskos sarežģījumus tas neradīja, jo varas iestādes pilnībā kontrolēja situāciju valstī.

Nesalīdzināmi sarežģītāka bija ārpolitiskā situācija. Pēc Molotova–Ribentropa pakta parakstīšanas Latvijas un citu Baltijas valstu vieta Eiropas starptautisko attiecību sistēmā bija apdraudēta. Latvijas ārpolitikas vadītāji kopumā izprata stāvokļa nopietnību, bet rīkojās pārāk pasīvi un piesardzīgi. Galvenā skaudrā realitāte, ar ko viņi saskārās 1939. gada septembrī un oktobra sākumā, bija Vācijas indifference un PSRS spēka spiediens, jo līdz ar Polijas sakāvi tika radīti nepieciešamie priekšnoteikumi Maskavas agresīvo nodomu īstenošanai Baltijā. Situācijā, kas bija izveidojusies, Latvija nolēma kapitulēt un piekrist Padomju Savienības izvirzītajām prasībām — tā parakstīja savstarpējās palīdzības līgumu un ielaida padomju karaspēku savā teritorijā. Otra alternatīva bija karot, jo atteikuma gadījumā sekotu tūlītējs PSRS uzbrukums. Par šādu iespēju K. Ulmaņa valdība neizšķīrās tautas dzīvā spēka saglabāšanas interesēs.

Nemot vērā Padomju Savienības agresīvos nolūkus pret Baltijas valstīm, noslēgtais savstarpējās palīdzības līgums bija nāves spriedums Latvijas suverenitātei. Tas ievadīja neatkarības gala sākumu, par ko liecināja arī sasteigtā vācbaltiešu aizbraukšana, un bija 1940. gada jūnija prelūdijs. Latvija zaudēja neitralitāti ārpolitikā, nokļuva PSRS varā un būtībā pārvērtās par tās protek-

torātu. Neko daudz šajā ziņā nemainīja pieminētajā līgumā uzsvērtā “valstiskās neatkarības atzīšana” vai “neiejaukšanās pretējās puses iekšējās lietās”, kā arī atsaukšanās uz 1920. gada 11. augusta miera līgumu vai 1932. gadā noslēgto neuzbrukšanas līgumu.

No starptautisko tiesību aspekta līgumus, kas slēgti par savstarpējo palīdzību starp tik nevienlīdzīgi spēcīgām pusēm (lielvalsti un mazām un vājām valstīm), grūti vērtēt kā leģitīmus. Vēstures literatūrā ir izteikti vairāki viedokļi, kā varētu raksturot PSRS un Latvijas un citu Baltijas valstu noslēgtos bāzu līgumus. Vieni autori uzskata, ka šie līgumi atbilstoši starptautiskajām tiesībām nav spēkā no to parakstīšanas brīža, jo tos Baltijas valstīm vienkārši uzspieda ar spēku. Savukārt citi, nenoliedzot un pat īpaši akcentējot līgumu saistību ar PSRS šantāžu un spēka spiediena politiku, apgalvo, ka tie no Baltijas valstu puses bija apstrīdami, taču spēkā esoši. Šajā gadījumā būtiski ir akcentēt, ka Padomju Savienība, parakstot minētos paktus, uzņēmās divpusējās līgumsaistības, bet Baltijas valstis, atvēlot PSRS pieprasītās militārās bāzes, pilnā mērā respektēja Padomju Savienības drošības vajadzības (vairāk gan iedomātās nekā reālās), ciktāl tās varēja būt pieaugušas, sākoties Otrajam pasaules karam.

Par īstu melno dienu Latvijas vēsturē kļuva 1940. gada 17. jūnijs, kad valsti okupēja PSRS karaspēks. Latvija nonāca svešas armijas varā, kas saskaņā ar 1907. gada Hāgas sauszemes kara reglamentu ir būtiska okupācijas pazīme. Latvijas valdība zaudēja rīcībspēju, bet situāciju valstī kontrolēja PSRS sūtniecība Rīgā. 18. jūnijā Latvijā ieradās Padomju Savienības oficiālais pārstāvis A. Višinskis, kura rokās nonāca reālā vara valstī. Padomju emisāra nosūtīšana uz Rīgu jaunas valdības sastādīšanai bija klajā pretrunā ar PSRS un Latvijas savstarpējās palīdzības līgumu.

1940. gada 20. jūnijā K. Ulmaņa kabineta vietā stājās A. Kirhenšteina vadītā marionešu valdība, kam sekoja komēdija ar falsificētiem vēlēšanu rezultātiem un valsts iekļaušanu Padomju Savienības sastāvā. K. Ulmanis palika prezidenta amatā līdz 21. jūlijam un faktiski sadarbojās ar padomju okupācijas varu. Viņa rīcība bija izdevīga Maskavai, jo atvieglāja okupācijas norisi un aneksijas sagatavošanu. Kritiskajā situācijā K. Ulmanis izrādīja grūti izprotamu (lai neteiktu vairāk) politisko tuvredzību un neveica savu galveno uzdevumu — maksimāli apgrūtināt okupācijas leģitīmāciju, tās juridiski formālu nostiprināšanu. No otras puses, grūti ir iedomāties, ka viņa atteikšanās palikt Valsts prezidenta postenī un akceptēt okupantu lēmumus kaut ko būtiski mainītu notikumu vispārējā norisē. Visu šajā gadījumā

noteica vienīgi brutāls spēks un klaja nevēlēšanās ievērot elementāras starptautisko tiesību normas. Toreizējos apstākļos Maskava, esot Berlīnes sabiedrotā, varēja nodrošināt daudzu savu nodomu un plānu īstenošanu.

Latvijas un citu Baltijas valstu inkorporācija PSRS sastāvā noslēdzās 1940. gada augusta sākumā. Tā bija vardarbīga svešu valstu teritoriju piesavināšanās, modernajās starptautiskajās tiesībās aizliegta aneksija. Tā tika īstenota, pārkāpjot daudzus starptautiskus un divpusējus līgumus, nenoslēdzot uz brīvprātību balstītu Savienības līgumu, kā arī ignorējot starptautisko tiesību principus, arī Baltijas tautu tiesības uz pašnoteikšanos, kas bija Padomju Krievijas un Latvijas, Lietuvas un Igaunijas 1920. gadā noslēgto miera līgumu pamatā.

Pēc Latvijas varmācīgās aneksijas iesākās tās sovetizācija, kas norisinājās visai straujajos tempos. Latvijas (arī Lietuvas un Igaunijas) iekļaušana padomju sistēmā norisinājās pakāpeniskāk nekā 1939. gada rudenī okupētajās Polijas teritorijās. Bieži vien dažādo sovetizācijas pasākumu īstenošana aizkavējās, jo Baltijā bija visai atšķirīga situācija. Galvenā uzmanība tika pievērsta rūpniecības, transporta, tirdzniecības un banku nacionalizācijai. Līdz 1941. gada jūnijam šis process bija tikpat kā pabeigts. Tirdzniecībā gan vēl saglabājās visai daudz mazo privāto veikaliņu, bet to apgrozījums sastādīja ne vairāk par 10 procentiem no kopējā tirdzniecības apgrozījuma.

Latvijas sovetizācijas norise bija cieši saistīta ar visai plašām un nežēlīgām represijām. Ne velti pirmais padomju okupācijas gads latviešu vēsturiskajā apziņā ieguvis Baigā gada nosaukumu. Sākot ar 1940. gada oktobri, pastiprinājās valsts amatpersonu un politisko darbinieku aresti. Kulmināciju represijas sasniedza 1941. gada 14. jūnijā, kad vienlaicīgi uz Krievijas ziemeļiem un Sibīriju tika deportēti 15 424 Latvijas iedzīvotāji, no kuriem 5263 aizturēšanas brīdī tika arestēti un vēlāk notiesāti. Deportēto vidū bija samērā daudz bijušo tirgotāju, uzņēmēju, armijas virsnieku, policijas darbinieku un intelīģences (ierēdņi, skolotāji, ārsti, tiesneši, garīdznieki u. c.) pārstāvju. Brutālās un necilvēciskās akcijas mērķis bija iznīcināt Latvijas politisko, ekonomisko un sabiedrisko eliti. Pavisam kopā no deportētajiem gāja bojā 6081 cilvēks (ieslodzījumā nošauti 700, bet cietumos un nometinājumā miris 5381), kas ir gandrīz 40 procenti. Cieta un bojā gāja arī bērni, īpaši zīdaiņi. Deportēto vidū bija vairāk nekā 2300 bērnu vecumā līdz desmit gadiem.

1941. gada jūnija beigās un jūlija sākumā padomju okupāciju Latvijā nomainīja "vācu laiki". Varas maiņas norisi sekmēja arī latviešu nacionālie partizāni, kas aktīvi piedalījās karadarbībā pret padomju karaspēku. Viņu cīņām bija liela morāli psiholoģiska nozīme, jo tās kļiedēja mītu par Latvijas labprātīgu

pievienošanas Padomju Savienībai un parādīja Latvijas iedzīvotāju īsto nacionāli patriotisko un antikomunistisko noskaņojumu un pārliecību. Tieši šīs partizānu cīņas lielā mērā ļāva atgūt tautai ticību saviem spēkiem. Konkrētajā situācijā, kad bija jāatbrīvojas no padomju okupantiem, vācieši objektīvi izrādījās sabiedrotie, pret kuriem izturējās draudzīgi — kā pret atbrīvotājiem.

Labvēlīgā attieksme pret vāciešiem nebija ilgstoša parādība. Latvijas iedzīvotāju noskaņojums neticami strauji mainījās, jo atbrīvošanas vietā vācieši atnesa jaunu brutālu okupāciju, kuras represīvā smaile vērsās pret ebrejiem, komunistiem un padomju aktīvistiem. Vācu represijas skāra arī nacionālās pretošanās grupu dalībniekus. Saskaņā ar vēsturnieku jaunākajām aplēsēm nacistu okupācijas laikā tika nogalināti gandrīz 70 000 Latvijas ebreju un aptuveni 20 000 ārzemju ebreju, kurus ieveda Latvijā no dažādām Eiropas valstīm. Latvijas ebreju kopiena gandrīz pilnīgi bija iznīcināta. Latvijas vēsturniekiem vēl jāveic milzīgs darbs, lai noskaidrotu, cik īsti nacistu okupācijas gados Latvijā gāja bojā citu tautību iedzīvotāji. Vēstures literatūrā sastopamie skaitļi bieži vien ir pārspīlēti un nav ticami.

Negatīvu attieksmi un naida pieaugumu pret rasistisko ideju apmātajiem vāciešiem veicināja arī viņu noraidošā nostāja pret Latvijas neatkarības atjaunošanu. Nacisti stūrgalvīgi neatzina latviešu un citu baltiešu toreiz pārstāvēto tēzi, ka nelikumīgā padomju okupācija nav skārusi Baltijas valstu suverenitāti un tās turpina pastāvēt kā starptautisko tiesību subjekti. Viņi nevēlējās apgrūtināt pēc kara Baltijas telpā iecerēto pārkārtojumu īstenošanu un tāpēc sākotnēji popularizēja un aizstāvēja uzskatu, ka vācu karaspēka okupētā Baltija nav nekas vairāk kā bijušais PSRS apgabals. Vēlākie viņu tukšie solījumi noteikt no jauna Latvijas (arī Igaunijas) valststiesisko statusu bija saistīti ar iecerēm pilnīgāk izmantot baltiešu militāro potenciālu.

Pārkāpjot 1907. gada Hāgas starptautisko konvenciju par kara vešanas noteikumiem, Latvijas iedzīvotāji Otrā pasaules kara gados tika nelikumīgi mobilizēti kā nacistiskās Vācijas, tā arī Padomju Savienības bruņotajos spēkos. No vairāk nekā 200 000 Latvijas iedzīvotāju, kas bija spiesti cīnīties abu karojošo valstu armijās, dzīvību zaudēja apmēram puse. Lielu zaudējumus bija gan latviešu leģionā, gan arī Sarkanās armijas dažādajās militārējās formācijās, kurās dienēja latvieši. Nereti veidojās situācijas, kad latvieši abās frontes pusēs cīnījās viens pret otru. Atsevišķos gadījumos pat brālis karoja pret brāli.

Otrā pasaules kara beigās, kad PSRS atkārtoti okupēja Latviju, daudzi desmiti tūkstošu Latvijas iedzīvotāju brīvprātīgi pameta dzimteni un devās bēgļu gaitās, jo baidījās no komunistiskā režīma terora, deportācijām un repre-

siju atkārtošānās. Masveidā Latviju atstāja akadēmiskā inteliģence. Piemēram, aizbrauca aptuveni 65 procenti Latvijas Universitātes mācībspēku, nedaudz mazāk no Jelgavas Lauksaimniecības akadēmijas. Padziļinājās intelektuālais vakuums, kas Latvijā bija sācis veidoties jau pēc vācbaltiešu aizbraukšanas 1939. gadā, staļinistiskās deportācijas 1941. gadā un nacistu īstenotā holokausta.

Atkal Latvijā, šoreiz jau veselus 45 gadus, sāka saimniekot padomju okupācijas vara, kas noplicināja tās dabu, sagrāva ekonomiku, iesaistīja iedzīvotājus sociālistiskajā eksperimentā, izvietoja nesamērīgi lielu karaspēka kontingentu, kā arī iepludināja simtiem tūkstošu cittautiešu, gandrīz padarot latviešus par mazākumtautību savā zemē. Situāciju vēl vairāk pasliktināja un saasināja neatlaidīgi un mērķtiecīgi īstenotā rusifikācijas politika, objektīvas informācijas nepieejamība, kā arī brīvas pārvietošanās neiespējamība. Divas paaudzes Latvijā zaudēja saikni ar Rietumu kultūru un iespēju iegūt pilnvērtīgu izglītību.

No starptautisko tiesību viedokļa padomju okupācijas vara Latvijā un citās Baltijas valstīs bija nelikumīga. Lai gan Baltijas valstis nebija rīcībspējīgas, vairāk nekā 50 pasaules valstu uztverē un skatījumā tās joprojām turpināja pastāvēt kā starptautisko tiesību subjekti. Šī aneksijas un inkorporācijas neatzīšanas politika bija ļoti svarīga baltiešiem, jo ļāva visu laiku uzturēt spēkā un aktualizēt prasību par padomju okupācijas izbeigšanu un palīdzēja Latvijas, Lietuvas un Igaunijas neatkarības atjaunošanai 1990./1991. gadā, ko īsā laikā atzina daudzas pasaules valstis.

DOKUMENTI

I. PIRMĀ PADOMJU OKUPĀCIJA, SOVETIZĀCIJA UN REOKUPĀCIJAS GATAVOŠANA

**1. dok. Aizsargu priekšnieka pavēle 1939. g. 27. oktobrī par aizsargu
darbību jaunajos apstākļos — pēc 5. oktobra Latvijas un PSRS līguma**

Sabiedrisko lietu ministrija

Aizsargu priekšnieks

1939. g. 27. okt.

Nr. A 11 139

Visiem aizsargu pulku komandieriem,
organizācijas un apmācības daļas
priekšniekiem!

Pulku komandējošā sastāva apspriedes tekošajā gadā Aizsargu štābs neorganizēs, bet tās atļauju sasaukt pulkiem pēc vajadzības un apstākļiem, iepriekš par to paziņojot Aizsargu štābam.

Laikmetā, kad notikumi un pārmaiņas starptautiskā dzīvē nav atstājušas neskartus arī mūsu dzīves apstākļus, Aizsargu organizācijas locekļiem uz vietām ir jārāda priekšzīme pareizai nostājai, stāvokļa pareizai izpratnei un valdības rīkojumu un norādījumu izpildīšanai un izvešanai dzīvē.

Ikvienā sarīkojumā, sanāsmē un katrā vietā, kur pulcējas vairāki ne tikai aizsargi, bet arī pārējie iedzīvotāji, izcila vērība piegriežama visu organizācijas locekļu un caur viņiem arī visas tautas nacionāli valstiskai audzināšanai un laika prasībām atbilstoši neitralitātes politikas ieturēšanai un patiesi neitrālas stājas izkopšanai, kas pamatota uz nesaudzīgu baumu, ļaunprātīgu ziņu un panikas apkarošānu un iznīdēšanu pašā saknē, atturību personīgos spriedumos par notikumiem un norisēm, kas skar citu valstu un tautu intereses, atceroties, ka mūsu orientācija ir vienīgi Latvijas orientācija un mūsu griba, prāts un spēks ir kopojami, lai saglabātu mieru, stiprinātu valsti, tādējādi radot labvēlīgus apstākļus drošībai un iespējamai labklājībai. Katrs mēģinājums pārkāpt vai aizskart mūsu neitralitāti un

patstāvību ar vardarbību, propagandu vai informācijas vākšanu, nekavējoši un visiem rīcībā esošiem līdzekļiem likvidējami. Patreizējais moments prasa arī pareizi izprast taupību personīgā dzīvē un iecietību pret tām mazākuma tautībām, kas uzskata Latviju par savu valsti un tēviju. Šinī virzienā ikvienam Aizsargu organizācijas loceklim jābūt par spilgtu paraugu un ar savu priekšzīmi — par mudinājumu pārējiem.

Organizācijas sarīkojumus rīkot saskaņā ar vispārējiem norādījumiem, piemērojoties pašreizējam stāvoklim. Sarīkojumu programmai piegriežama izcilus vērtība. Programmas saturam jābūt valstiski nacionālas dabas. Izrīkojumu un izprieču ierobežošana neziņējas uz tiem aizsargu sarīkojumiem, no kuriem paredzēts gūt līdzekļus Aizsargu organizācijas vajadzībām.

Pulku komandieru apspriedēs aizsargu vadības vārdā izteikt pateicību žurnāla "Aizsargs" abonētu vācējiem un cerību, ka viņu turpmākais darbs būs vēl sekmīgāks vai vismaz tikpat sekmīgs kā līdz šim.

Kaujas apmācības un šaušana organizējama saskaņā ar attiecīgiem plāniem, kas tiks piesūtīti vēlāk.

Kaujas mācības organizējot, ņemt vērā, ka motorizētos transporta līdzekļus uz priekšu nevarēs izmantot tik plašos apmēros kā līdz šim, kamdēļ turpmāk aizsargu savilkšanu apmācībām bataljona mērogā neizdarīt, bet gan tā vietā bataljonu pulcināt vairākos punktos bataljona iecirknī rotas sastāvā un apmācības izvest kaujas vada mērogā.

Pārdzīvojamais laikmets prasa, lai ikviens Latvijas pilsonis, bet jo sevišķi aizsargs būtu uz visrūpīgāko sagatavots valsts aizsardzībai, un lai viņš prastu ne tikai rīkoties ar tiem ieročiem un rīkiem, ar kuriem viņš iepazīstināts savā laikā atrodoties aktīvā karadienestā, vai arī agrāk aizsargu apmācībās, lai viņš būtu sagatavots veiklai un mērķtiecīgai rīcībai ar moderniem un pašā pēdējā laikā mūsu aizsargu apbruņojumā ieviestiem ieročiem un citiem kara rīkiem.

Minētam nolūkam pulku vadībai apsverams un komandieru sanāksmēs apspriežams jautājums, kā ziemas periodā un ar attiecīgu armijas pulku virsniekiem un instruktoriem kā apmācītājiem izvedamas ieroču (rokas un šauteņu granātas, patšauteņu, kājnieku un prettanku lielgabalu, mīnmetēju) un sakaru līdzekļu (signālkarodziņu un lampiņu, telefona un telegrāfa aparātu) materiālās daļas un apkalpes apmācības darbībai pret zemes un gaisa mērķiem.

Minēto mācību noorganizēšanai Armijas komandieris atļāvis aizsargu pulkiem iztrūkstošos apmācības līdzekļus patapināt no attiecīgiem armijas pulkiem. Pie šo mācību noorganizēšanas ņemams vērā, ka tās pirmā kārtā izvedamas ar speciālās vienībās iedalītiem aizsargiem, bet līdztekus viņiem arī ar visiem attiecīgās rezerva kategorijas aizsargiem. Tā kā pēdējie izkaisīti visā apriņķī, tad viņu apmācības nebūtu koncentrējamās vienā apriņķa punktā, bet organizējamās vairākos, viegli pieejamos apmācību centros, uz kuriem tad izsūtāmi apmācītāji — speciālisti ar attiecīgiem apmācību līdzekļiem.

Apmācības ziemas periodā būtu organizējamas tā, lai vienā paņēmienā apmācāmos nodarbinātu ne vairāk par 3–4 stundām, pie kam šīs apmācības varētu savienot arī ar kādu citas dabas sanākumi.

Šā gada novembra otrajā pusē paredzēta pulku komandieru un viņu palīgu apspriede Rīgā, kurā arī tiks visi augstāk minētie jautājumi iztirzāti, kad arī pulku komandieri varēs deklarēt savus ierosinājumus vai jautājumus.

Generālis Prauls¹

Štāba priekšnieks, plkv. ltn. Ķikulis²

Latvijas Valsts Vēstures arhīvs (turpmāk — LVVA), 1640., 1. apr., 440. l., 79. lp.

¹ **Kārlis Prauls** (1895–1941), ģenerālis. No 1930. gada aizsargu priekšnieks. Padomju okupācijas laikā 1940. gadā atvaļināts, pēc tam apcietināts. Piespriests nāves sods, kas 1941. gada 30. janvārī izpildīts.

² **Jūlijs Eduards Ķikulis** (1898–1965), pulkvežleitnants. No 1937. gada Aizsargu štāba priekšnieks, žurnāla “Aizsargs” atbildīgais redaktors. Padomju okupācijas laikā pārskaitīts 24. teritoriālajā strēlnieku korpusā, vēlāk atvaļināts. 1944. gadā mobilizēts Latviešu leģionā, 4. robežsargu pulka komandieris. Pēc Otrā pasaules kara dzīvojis trimdā Zviedrijā un Kanādā.

2. dok. Latvijas Komunistiskās partijas Centrālās komitejas sekretāra Žaņa Spures¹ runa Latvijas Tautas saeimas 1. sesijā 1940. gada 21. jūlijā²

“Lai dzīvo mūsu draugs un palīgs b. Višinskis!”

Pilsoņi — Saeimas deputāti! Likumīgi ievēlētiem tautas pārstāvjiem šodien jāizlemj, kādu ceļu turpmāk ies Latvija, jāizlemj jautājums par valsts varu. Kādai jābūt šai varai, to mums galvenos pamatvilcienos jau norādījuši mūsu vēlētāji — strādnieki, zemnieki, karavīri un darba inteliģence.

Gadu simtus Latvijas tauta smakusi nebrīvības jūgā, bet it sevišķi pēdējais reakcionārais režīms noveda Latviju un viņas tautas bezizejas stāvoklī. Mēs vārda pilnā nozīmē atradāmies bezdibeņa malā. Vecā plutokrātiskā valdība mētājās no vienas avantūras otrā un noveda valsti strupceļā kā ārējā, tā iekšējā politikā. Strādnieku šķiras, zemnieku, darba inteliģences stāvokli šai laikā var salīdzināt tikai ar viduslaiku verdzību. Bija atņemta katra iespēja organizēties. Likvidētas tika pat tās nedaudzās tiesības, kādas pastāvēja vecās pilsoniskās demokrātijas laikā; noteicēji bija policijas runga un cietums. Varmācība un patvarība bija vecās valdības galvenais un pat vienīgais ierocis pret tautu. Kamēr šaura kliķe, sēdēdama uz durkļiem, tukšoja valsts kasi, aplaupīja tautu, valstī valdīja posts un bezdarbs.

Puse fabriku strādāja ar saīsinātu darba laiku, saīsinātu darba nedēļu. Tas arī bija bezdarbs. Ar darba centrāles palīdzību strādniekus ķēra un dzina uz laukiem, lai lielajiem lauku saimniekiem būtu lēts darbaspēks. Bet valdošā kliķe bāza kabatās tūkstošus un atkal tūkstošus.

Sociālā nodrošināšana kļuva par tukšu skaņu. Slimo kasu līdzekļi aizgāja zagļu kabatās. Nopietnai un lietderīgai strādnieku ārstēšanai līdzekļu nebija. Nelaiemes gadījumus un sakropļojumus, kuri beidzās ar nāvi, slēpa no atklātības, vai nostādīja tā, it kā pats strādnieks būtu bijis vainīgs. Nelaiemes gadījumā cietušā strādnieka nāves gadījumā viņa ģimene labākos gadījumos saņēma 30% no cietušā izpeļņas, kamēr Padomju Savienībā tādos gadījumos ģimene saņem 100%.

Kur šāda politika veda? Uz strādnieku šķiras materiālo un fizisko iznīcināšanu. Vienīgā iestāde Ulmaņa valdības laikā, kur strādnieks ātri iekļuva, bija cietums. Un ieslodzīto skaita ziņā Latvija varēja lepoties: cietumos sēdēja pāri par 4000 ieslodzīto.³ Latvija bija pārvērsta par tautas cietumu! Un es vaicāju: vai ir kāds, kas vēlētos šo laiku atgriešanos? Nav! Nav! Vēlēšanas 14. un 15. jūlijā pierādīja, ka tādu nav. Pat pieminēt šo kliķi vairs neviens nevēlas. Tā ir saujiņa kapitālistu, ekspluatatoru un bagātu zemes īpašnieku, kuri ved Latviju uz iznīcību.

Zemniecība cieta ne mazāk kā strādniecība. Tikai niecīga daļa zemniecības — bagātie lielsaimnieki, kuri varēja brīvi tukšot valsts kasi, sēdēja “1934. gada 15. maija saulītē”. Pārējā zemniecības daļa bija apkrauta nodokļiem, sodiem, piespiedu atvilkumiem un ūtrupēm. Nododot labību un lopus, zemnieks naudas vietā saņēma tikai kvītis. Tika kurināts naid⁴ starp laukiem un pilsētu. Zemi bija sagrābuši savās rokās direktori un augstie ierēdņi — cilvēki, kuri tikai vasaras brīvlaikā izbrauca laukos paciemties, kamēr īstajam darbarūķim bija jāvergo tiem, bet zemi dabūt tas varēja cerēt tikai pēc nāves. Īsto darbarūķi mācīja paciesties un zemāk muguru liekt lielsaimnieku priekšā. Un es vaicāju: vai ir kāds, kas gribētu, lai šie laiki atgrieztos? 14. un 15. jūlijs pierādīja, ka arī lauki to negrib un negribēs nekad! Laukos gaida zemi, un zemnieki arī saņems no Saeimas zemi.

Izglītība kļuva pieejama tikai bagātām aprindām. Nabadzīgo aprindu bērni par vidusskolas izglītību pat sapņot vairs nevarēja. Pat 6 kl. pamatskolas izglītība strādnieku bērniem kļuva nepieejama. No skolām tika izmesti visi progresīvie darbinieki. Skolu mācību programma bija reakcionāra. Lielās bailēs no progresīvām idejām skolās tika izmesta pat krievu valoda.

Zinātne, māksla un kultūra bija novesta tādā stāvoklī, ka zemāku pagrimšanu grūti iedomāties. Literatūrā, tēlniecībā un teātru mākslā valdīja gara nabadzība. Viss radošais, jaunais, patiesais tika nežēlīgi apspiests. Pastāvēja tikai latviešu tautai naidīgas kliķes slavināšana.

Līdz ārprātam tika kultivēts šovinizisms.⁵ Latgali uzskatīja par Latvijas koloniju, kur bija dabūjami lētie vergi lielsaimniekiem. Karavīriem neļāva sarunāties mātes valodā. Vienu nāciju rīdīja pret otru. Viss tika darīts šaurās reakcionārās

kliķes interesēs. Īsta nacionālās kultūras attīstība tikai tagad būs iespējama. Tie ir salti meli, ja runā par nacionālās kultūras beigām Padomju Latvijā.⁶ Paskatieties uz Padomju Savienību: tur plaukst atsevišķu tautu nacionālā kultūra tā, kā vēl nekur un nekad. Tāda pati nākotne sagaida Latviju.

Vecās valdības ārējā politika bija Latvijas tautām kaitīga un briesmu pilna. Tautas intereses prasīja visciešāko draudzību un sadarbību ar Padomju Savienību. Bet draudzības vietā mūs gatavoja karam ar Padomju Savienību. Karaspēks tika sagatavots partizānu karam pret Padomju Savienību. Tā bija provokācija, un tādēļ arī tika saņemta atmaksa par šo darbu.⁷ Valdošā kliķe pārvērtā Latviju par avantūras ieroci Eiropas imperiālisma rokās, par placdarmu uzbrukumam pret Padomju Savienību.⁸ Kara provokatori, kuri sēdēja pie varas, tirgojās ar Latvijas brīvību un neatkarību, gribēja kopā ar Eiropas imperiālismu ieraut Latviju karā, iznīcināt Latviju un pārvērst degošā gruvešu kaudzē.

Latvijas tautas aiztrieca ienīsto valdību.⁹ Darbatautas bloka uzvara iezīmē vēsturisku pagrieziena Latvijas dzīvē. Tas nozīmē, ka uz visiem laikiem ir darīts gals kapitālistu un lielsaimnieku valdībai Latvijā. Tauta ir ņēmusi varu savās rokās un nodibinājusi īstu tautas varu.

Izlemjot jautājumu par valsts varu, mums jāvērs skati uz mūsu lielo kaimiņu — Padomju Savienību. Daži fakti par to. Nodibinoties Padomju varai, Padomju Sociālistisko Republiku Savienība kļuvusi par spēcīgu un varenu valsti. Tā kļuvusi par grandiozas sociālistiskās rūpniecības un visā pasaulē varenākās lauksaimniecības zemi. Sevišķu uzplaukumu Padomju Sociālistisko Republiku Savienība piedzīvo Staļina piecgades laikā. Tik grandiozus panākumus nepazīst neviena kapitālistiskā zeme. Šie panākumi sasniegti, pateicoties strādnieku, zemnieku un darba inteliģences enerģijai, entuziasmam un radošam darbam padomju¹⁰ varas vadībā.

Nepieredzētus sasniegumus Padomju Sociālistiskās Republikas var uzrādīt arī nacionālā kultūrā, zinātnē, mākslā, rakstniecībā un visās pārējās kultūras nozarēs.

Lielā vēsturiskā Padomju Savienības pieredze mums māca, ka tikai Padomju vara ir īstā darbaļaužu aizstāve un sargātāja. Tikai Padomju vara ir patiesa tautas vara, kur valda pati darbatauta — bez kapitālistiem, bez muižniekiem¹¹, bez lielajiem zemju īpašniekiem un tautas apspiedējiem. Visas pārējās varas, kā mēs to redzējām kapitālistiskās valstīs, tāpat arī no rūgtās pieredzes mūsu zemē, nav nekas cits kā tautas krāpšana. Un visi lozungi par tautas brīvību un vienlīdzību kalpo šauras kliķes interesēm, kur saujiņa tautas apspiedēju valda pār tautas vairākumu.

Padomju Savienībā uz visiem laikiem iznīcināta verdzība un apspiešana; iznīcināta iespēja vienam cilvēkam izmantot otru, dzīvot no sveša darba augļiem. Ikvienam darba cilvēkam nodrošinātas tiesības uz darbu, atpūtu, nodrošinātas vecumdienas un tiesības uz izglītību. Rūpes par cilvēku ir galvenais dzīves priekšnoteikums. Tikai Padomju vara ir īsta, patiesa, demokrātiska valsts vara. Tikai caur padomēm visi darbaļaudis patiesi ņem dalību valsts vadībā un veido brīvu laimīgu dzīvi.

Padomju Savienības piemērs mums māca, ka tikai Padomju vara var nodrošināt mums mieru, darbu, maizi un brīvību kā pilsētās, tā laukos. Tikai Padomju vara mums nodrošinās politisko, saimniecisko un kulturālo uzplaukumu.

Izpaūžot visas Latvijas darbatautas gribu, Saeima no šī brīža pasludina padomju varas nodibināšanos visā Latvijas teritorijā. Latvija tiek pasludināta par Latvijas Padomju Sociālistisko Republiku.¹² No šī brīža visa vara Latvijas Sociālistiskā Republikā pieder pilsētu un lauku darbaļaužu padomēm. Saeima ir pārliecināta, ka visa tauta apvienosies ap padomju varu, par pilnīgu darbatautas uzvaru, par Latvijas labklājību, par saimniecisku uzplaukumu un mūsu tautas laimi. Lai dzīvo darbaļaužu padomes! Lai dzīvo visa darbaļaužu tēvija — Padomju Savienība! Lai dzīvo Padomju valdība ar b. Molotovu priekšgalā. Lai dzīvo b. Staļins! Lai dzīvo mūsu draugs un palīgs b. Višinskis!

“Cīņa”, 1940, 22. jūlijs

¹ **Žanis Spure** dzimis Rīgā 1901. gada 24. septembrī; LKP biedrs no 1920. gada [Īsu Spures biogrāfiju sk.: *A. Stranga. Jānis Kalnbērziņš un Co. 1936.–1940. gads // Izglītība, 1990. gada 10. janvārī; arī: I. Kreituse. Kolaboracionisms Latvijas okupācijas un aneksijas laikā 1940. gada jūnijā–augustā. Problēmas nostādne (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti. 7. sēj.). — Rīga, 2002, 39. lpp.]; 1922. gadā tika apcietināts un 1923. gadā apmainīts pret latviešu ķīlnieku padomju Krievijā. 1925. gadā Spure sāka strādāt Profinternes — komunistisko arodbiedrību starptautiskas organizācijas — starptautisko sakaru nodaļā par sekretāru. Šī nodaļa līdzīgi attiecīgajai nodaļai Kominternē nodarbojās ar slepeno aģentu nosūtīšanu darbam ārzemēs. Šāds amats liecināja, ka Spure bija padomju drošības dienestu cilvēks. 1927. gada 27. decembrī raksturojumā par Spures darbu Profinternē bija atzīmēts: “Biedrs Spure [...] izpilda slepenu darbu [...]” (LVA, 54. apr., 1. apr., 8950. lieta, 92. lp.). Spurem bija personīgais ierocis, kuru vienreiz viņš laida darbā pavisam liktenīgi: 1929. gada janvārī Maskavā uz ielas nošāva kādu Krupenkovu. Kāpēc tas bija noticis, nav zināms, taču Spure tika sodīts ļoti viegli — tikai viens gads labošanas darbos — laikā, kad PSRS jau vērsās plašumā masveidīgs terors un darbojās koncentrācijas nometnes — un ar izslēgšanu no partijas, taču acīmredzami Spure tika uzskatīts par vērtīgu slepenajā darbā, jo 1930. gadā viņš jau bija uz brīvām kājām, aprīlī tika atjaunots partijā un turpināja darbu Profinternes slepenajā nodaļā (iespējams, ka Krupenkova slepkavība, kuru tiesa bija atzinusi par slepkavību ar nolūku, arī bija kaut kādā veidā saistīta ar slepeno darbību). 1936. gadā tika nolemts nosūtīt Spuri nelegālajā darbā uz Latviju, tās komunistiskā partija Maskavā tika novērtēta kā trockistiska un Latvijas politiskās policijas provokatoru pārpildīta. Spure nonāca Kominternes vadības rīcībā. Tobrīd, 1936. gadā, Kominternes Izpildu komitejas prezidija loceklis, kas bija atbildīgs par Latviju, bija neviens cits kā Mihails Moskvins, īstā vārdā — Mihails Trilisers, viens no redzamākajiem padomju čekistiem, kurš no 1921. gada līdz 1929. gadam vadīja Apvienotās Valsts politiskās pārvaldes (OGPU) — kā tobrīd sauca čeku — ārzemju daļu: spiegošanu un teroristisko darbību ārzemēs, bet no 1935. gada ar to pašu nodarbojās Kominternē, nomainot Josifu Pjatņicki starptautisko sakaru vadīšanā (par M. Triliseru un LKP sk.: *A. Stranga. Kominterne un Latvijas komunistiskā partija // Padomju Latvijas Komunisti, 1989,**

4. nr.; Triliseru biogrāfiju sk.: Российская Еврейская Энциклопедия, том 3 — Москва, 1997; *Вадим Абрамов*. Евреи в КГБ: палачи и жертвы. — Москва, 2005). M. Moskvins ļoti rūpīgi pārbaudīja Spures personīgo lietu un visas viņa biogrāfijas nianšes. Viņam aizdomīga likās tikai viena īsa epizode — vēl tālajā 1920. gadā Latvijā Spure bija strādājis Jelgavā par vietējās kriminālpolicijas kurjeru. Tomēr aizdomas par to, vai 1920. gadā Spuri nav savervējusi Latvijas slepenpolīcija, tika noraidītas, un 1936. gada 10. jūnijā Spure izbrauca no Maskavas uz Latviju ar viltotu čehu pasi uz Čehoslovākijas pilsoņa Josifa Janačeka vārdu un 200 Vācijas markām un pieciem dolāriem kabatā. Latvijā jau nelegāli bija ieradies cits Triliseru emisārs — Jānis Kalnbērziņš (bet uz Kopenhāgenu 11. aprīlī nelegālā darbā bija aizsūtīts trešais Triliseru emisārs no latviešu komunistu vidus — Fricis Deklavs, ar viltotu pasi uz Šveices pilsoņa Alberta Krīgera vārda, lai izvērstu slepenu darbību Eiropā). Kopā ar Spuri viņi sāka LKP “tīrīšanu”, meklējot “trockistus”; Latvijas politiskā policija bija lietas kursā par abu aktivitātēm un lielās jukas, ko LKP rindās bija radījis Trilisers Maskavā — LKP tīrīšanas iniciators — un viņa emisāri Kalnbērziņš un Spure Latvijā, bija izdevīgas no Latvijas valsts drošības viedokļa. Kamēr Latvijā tika meklēti trockisti un komunisti bija tā aizņemti ar savstarpējām denunciacijām, ka nespēja radīt ne mazākos draudus Latvijai, Maskavā sākās lielais terors un par upuri tam krita arī Trilisers; nedz Kalnbērziņš, nedz Spure par to neko nezināja, bet tā nebija laba zīme — galu galā, ja Trilisers tika nošauts kā “tautas ienaidnieks”, par tādiem varēja pasludināt arī viņa aģentus. Ja Kalnbērziņš un Spure būtu bijuši Maskavā, Triliseru liktenis, iespējams, gaidītu arī viņus, taču “fašistiskajā” Latvijā viņi bija drošībā, īpaši, kad 1939. gada jūlijā un 1940. gada pavasarī abi nonāca Rīgas Centrālcietumā — tā bija pavisam droša vieta. Par viņiem Maskavā atcerējās 1940. gada jūnija sākumā, kad izšķirošajā posmā bija iegājuši Latvijas okupācijas sagatavošana. Tieši tajā dienā — 1940. gada 2. jūnijā, kad Latvijas armijas komandieris K. Berķis devās ilgajā “draudzības vizītē” uz Maskavu un atradās ceļā, Maskavā, Kominternes Izpildu komitejā, paša Kominternes vadītāja Georgija Dimitrova uzraudzībā sāka atlasīt kadrus, kurus gatavojās iecelt par LKP sekretāriem (LVA, 54. apr., 1. apr., 3029. lieta — Jāņa Kalnbērziņa personīgā lieta). Vismaz pieci Kominternes funkcionāri — Z. Kacs, Vasiljeva, Belovs, Fedorova, Suharevs — sāka ievākt visu iespējamo informāciju par Kalnbērziņu un Spuri (bet attiecībā uz Deklavu, kurš tobrīd jau bija pārcēlies slepenam darbam uz Zviedriju, bija uzturējies Maskavā 1939. gada vasarā, bet atkal atgriezies Stokholmā, Dimitrovs 3. jūnijā pavēlēja gatavot viņa atsaukšanu uz Maskavu — tika vākti visi, kas bija iespējams, okupācijas īstenošanai; tomēr nepaspēja viņu atsaukt, un Deklavs ieradās okupētajā Latvijā pēc 17. jūnija nevis no Maskavas, bet tieši no Stokholmas). Protams, tas, ka 1936. gadā abus uz Latviju bija nosūtījis jau apcietinātais un varbūt pat nošautais “tautas ienaidnieks” Moskvins–Trilisers (par viņa nāves gadu parasti tiek uzdots 1940. gads), nevarēja uzticību pret viņiem. Arī tas, ka abi Latvijā bija apcietināti, Maskavā varēja radīt tikai jaunas aizdomas — vai apcietinājumā viņi nav sākuši sadarbību ar Latvijas politisko policiju, kaut ko izstāstījuši u. tml. Pārbaude netika pabeigta līdz 17. jūnijam, un tas ir viens no cēloņiem, kāpēc Višinskis Rīgā vilcinājās dot rīkojumu legalizēt LKP. Vēl pat 26. jūnijā Z. Kacs pieprasīja no padotajiem steidzīgi sagatavot visu iespējamo informāciju par Kalnbērziņu un Spuri (interesanti, ka Deklavs neizraisīja tik lielas aizdomas un viņu tik rūpīgi nepārbaudīja), taču nekas aizdomīgs netika atrasts, un beidzot Maskavā izlēma atļaut legalizēt LKP; galu galā nekas cits arī neatlika — izņemot minēto trijotni — Kalnbērziņu, Spuri un Deklavu (Deglavu) — Kominternes rīcībā nebija neviena vadoša LKP darbinieka, kas būtu izgājis visas pārbaudes.

- ² Runa tika nopublicēta divos veidos. Pirmkārt, ar nosaukumu “Tikai Padomju vara mums var nodrošināt mieru, maizi un brīvību!”. To publicēja laikraksts “Cīņa” 1940. gada 22. jūl. (34. nr). Otrkārt, rediģētu un papildinātu to nopublicēja dokumentu krājumā “Latvijas Tautas Saeimas 1. sesija. 1940. gada 21.–23. jūlijs. Stenogramu atreferējums”. — Rīga: Valsts Apgādniecība. Latvijas Tautas Saeimas izdevums, 1940. Faktiski tas nebija stenogramu atreferējums, jo Spures runa bija papildināta ar materiālu par “uzplaukumu PSRS” — par padomju republiku (īpaši tika pieminēti Azerbaidžānas PSR “sasniedzumiem” (13.–14. lpp.), ko viņš nebija teicis 21. jūlijā, bet ko uzskatīja par nepieciešamu iekļaut minētajā publikācijā. Mēs publicējam runu tās pirmajā variantā, kādā tā arī tika teikta 21. jūlija sēdē un nopublicēta laikrakstā “Cīņa”. Spures runa bija viens no pirmajiem piemēriem, kad okupācijas režīma augstākās amatpersonas ievadīja Latvijas neatkarības posma pilnīgu nomelnošanu.
- ³ Vēlreiz jāatkārto jau minētais precīzais politisko ieslodzīto skaits Latvijā 1940. gada 17. jūnijā: 253 ieslodzītie, ieskaitot ne tikai komunistus, komjauniešus, bet arī pērkoņkrustiešus. Politisko ieslodzīto skaits attiecībā pret valsts iedzīvotāju kopskaitu Latvijā bija viens no pašiem mazākajiem visā Eiropā. 1940. gada 21. jūnijā A. Kirhenšteina kabineta pirmais lēmums bija amnestēt politiskos ieslodzītos, ar to domājot, protams, tikai tā sauktos revolucionārus, taču līdz ar to no ieslodzījuma izdevās izklūt — tiesa gan, tikai uz laiku — arī pērkoņkrustiešiem. 21. jūnijā visi politiskie ieslodzītie tika atbrīvoti no trim cietumiem — Rīgas Centrālcietuma, Daugavpils un Jelgavas cietuma. Ieslodzījumā vēl palika 14 Latvijas pilsoņi, kas bija notiesāti par spiegošanu PSRS labā (S. Murins, P. Matisons, J. Čaule, Fr. Frīdrihsons un citi), par viņiem laikam bija aizmirsts, izdodot 21. jūnija amnestijas likumu. 28. jūnijā A. Kirhenšteina “valdība”, faktiski PSRS vēstniecība, lika Kārlim Ulmanim kā Valsts prezidentam izdot speciālu prezidenta rīkojumu (*Ē. Žagars. Sociālistiskie pārveidojumi Latvijā 1940.–1941.* — Rīga, 1975, 30. lpp.), saskaņā ar kuru šie 14 spiegi tika atbrīvoti, un vairāki no viņiem sāka dienestu okupētās Latvijas drošības iestādēs (piemēram, S. Murins, sākot ar 1940. gada vasaru, daudzus gadus nostrādāja Latvijas PSR valsts drošības un iekšlietu dienestos). Viena okupācijas gada laikā, proti, no 1940. gada jūnija līdz 1941. gada jūnijam — Vācijas un PSRS kara priekšvakaram, politisko ieslodzīto skaits okupētās Latvijas cietumos izauga milzīgos tempos, pārspējot K. Ulmaņa režīma laiku gandrīz 13! — reižu: 1941. gada 10. jūnijā Latvijas PSR cietumos bija 3458 politiskie ieslodzītie — “kontrevolucionāri”. Tāds bija “baigā gada” rezultāts (*H. Strods. Latvijas cietumos pirms 60 gadiem // Lauku Avīze, 2001, 19. jūl., 27. lp.*).
- ⁴ Jāpievērš uzmanība komunistu valodai. Tajā dominēja tādi vārdi kā naids, varmācība, patvarība, iznīcināšana; lai arī tas viss tika pierakstīts neatkarīgajai Latvijai, šo vārdu ļoti biežā lietošana liecināja par pašu komunistu un okupācijas varas politiku, domāšanas veidu, nolūkiem un mērķiem.
- ⁵ K. Ulmaņa valdības apvainošana nacionālā naida kurināšanā un minoritāšu apspiešanā kļuva par vienu no galvenajiem tematiem komunistiskajā propagandā.
- ⁶ Padomju vara Latvijā vēl pat nebija pasludināta — tā sauktā Tautas saeima vēl nebija par to nobalsojusi, bet Spure, protams, bija pārliecināts, ka tiks nobalsots bez ierunām.
- ⁷ Zīmīgi, ka Spure lietoja vārdu “atmaksa”, ar to domājot 1940. gada 17. jūniju, okupāciju, K. Ulmaņa valdības gāšanu u. tml. “Sociālistiskās revolūcijas teorija” vēl nebija radīta; zīmīgi arī tas, ka, aprakstot neatkarīgās Latvijas dzīvi visdrūmākajās krāsās,

neviens vārds netika teikts par “darbaļaužu cīņu”, kurai būtu bijis jābūt, ja stāvoklis bija tik katastrofāls, bet Latvijas komunistiskā partija un tās darbība vispār netika pieminēta ne ar vienu vārdu! Netieši šī ir vienīgā patiesībai atbilstošā runas daļa.

⁸Jāpievērš uzmanība tam, ka nekas netika teikts par to, ka “placdarms uzbrukumam pret Padomju Savienību” būtu bijis gatavots kopā ar Vāciju, kā to sāka apgalvot pēc vācu–padomju kara un kā tas tiek apgalvots līdz pat mūsdienām oficiālajā Krievijas historiogrāfijā. Saprotams, ka 1940. gada jūlijā, kad PSRS un nacistiskā Vācija bija sabiedrotās valstis, ko saistīja savstarpējais draudzības līgums, par Vāciju nevarēja teikt neko sliktu un neko nedrīkstēja izdomāt; Vācija pat netika pieminēta, un K. Ulmanim netika pierakstīta provāciskā un pat prohitleriskā orientācija, kādu viņam sāks pierakstīt tūlīt pēc vācu–padomju kara beigām, īpaši — Viļa Lāča runās un Arvīda Drīzuļa darbos.

⁹Netika minēts neviens piemērs tam, kā īsti “aiztriekšana” notika. Tā ir vienīgā vieta runā, kur tika apgalvots, ka “ienīsto valdību” — K. Ulmaņa kabinetu “aiztrieca” pašas “Latvijas tautas” — ne latviešu tauta, bet Latvijas tautas — šāda izteiciena lietošanai bija divējāda nozīme: pirmkārt, tika vēlreiz norādīts uz K. Ulmaņa laika “šovīnismu”, otrkārt, LKP centās parādīt sevi kā etnisko minoritāšu interešu aizstāvi. Uzkrītošā “labvēlība” minoritātēm bija ļoti nepatīkama latviešiem.

¹⁰Padomju vara tika konsekventi rakstīta ar lielo burtu.

¹¹Tika radīts priekšstats, it kā pat Latvijā vēl būtu bijuši muižnieki.

¹²Pievēršīsim uzmanību tam, ka Spure pats pasludināja padomju varu, nevis — kaut vai formas pēc — vispirms būtu aicinājis “parlamentu” nobalsot par priekšlikumu pasludināt padomju varu.

3. dok. Latvijas Padomju rakstnieku savienības orgkomitejas pirmais protokols 1940. gada 17. oktobrī

Latvijas Padomju rakstnieku savienību (1940.–1941. gadā to sauca par Latvijas PSR rakstnieku savienību) Latvijas kompartijas vadība sāka veidot 1940. gada septembrī uz 1934. gadā pēc K. Ulmaņa apvērsuma likvidētās, bet 1940. g. jūnijā atjaunotās Latvju rakstnieku un žurnālistu arodbiedrības bāzes. Uz Maskavu komandēja Jāni Niedru, Arvīdu Griguli un Rūdolfu Egli iepazīties ar Padomju rakstnieku savienības darbu. Tas, ka no organizācijas komitejas sākotnējiem trīs locekļiem divi — Vilis Lācis un Žanis Spure — bija vadoši jaunās varas pārstāvji (trešais — Jānis Niedre pārstāvēja jau minēto arodbiedrību), liecina, ka Savienības organizēšanai tika piešķirta ļoti liela ideoloģiska nozīme padomju režīma leģitimācijā. No Maskavas komandēja rakstnieku Nikolaju Virtu, kura uzdevums bija instruēt, kā Rakstnieku savienību izveidot atbilstoši padomju t. s. radošo savienību modelim. Rakstnieku savienības dibināšanas sapulce un pirmo biedru uzņemšana notika 26. oktobrī, tomēr pirmais kongress notika tikai 1941. gada 14.–15. jūnijā, un tolaik daudzi uzskatīja,

ka tieši šie datumi bija izvēlēti, lai piesegtu cilvēku masveida deportāciju. 1940.–1941. gadā biedru skaits bija neliels — pavisam līdz kara sākumam uzņēma 40 cilvēkus. Iespējamie kandidāti tika rūpīgi sijāti. Kā 1969. gadā publicētajās atmiņās rakstīja J. Niedre, “tādā rakstnieku organizācijā nebūs vietas ne tikai Ulmaņa slavinātājam Aleksandram Grīnam, Līgotņu Jēkabam, dekadentam Viktoram Eglītim, karojošai modernistei Veronikai Strēlertei, bet arī Aspazijai, kas fašistiskās diktatūras laikā bija sakompromitējusies tautas acīs” (J. Niedre. Diena dienu māca... No atmiņu grāmatas. Rīga: Liesma, 1969., 164. lpp.). Tomēr organizatoriem nācās pieļaut daudzu ar sociāldemokrātu aprindām saistītu rakstnieku uzņemšanu un arī pierunāt cienījamus literātus, lai Rakstnieku savienība izskatītos pietiekami reprezentatīva. Pazīstamākie no pirmajiem Savienības biedriem bija Ernests Birznieks-Upītis, Aleksandrs Čaks, Jānis Jaunsudrabiņš, Vilis Lācis, Kārlis Skalbe, Jānis Sudrabkalns, Andrejs Upīts. Acīmredzot ne visi Savienības biedri jutās kā “īsti savas lielās, sociālistiskās Dzimtenes patrioti” (citāts no A. Čaka raksta 1941. gada “Atpūtā”, sk. 24. nr.). Var pieļaut, ka daži nožēloja to, ka viņu līdzdalība tika izmantota, lai cildinātu padomju režīmu, un karam centās distancēties. Tā J. Niedre rakstīja par K. Skalbi un Mārtiņu Zīvertu, ka viņi abi turējušies “nosāņus no aktīvā kolektīva”. Katrā ziņā arī pirmā padomju gada traumatiskajai pieredzei rakstnieku organizēšanā bija sava loma, kad Otrā pasaules kara beigās pieci sākotnējie Savienības biedri izlēma doties trimdā (Pēteris Ērmanis, J. Jaunsudrabiņš, K. Skalbe, Rūta Skujiņa, M. Zīverts). Līdz karam Rakstnieku savienība izdeva laikrakstu “Literatūras Avīze”, žurnālus “Sovetskaja Latvija” un “Karogs”.

2 экз.

Протокол № 1

Заседания оргкомитета союза писателей ЛССР

от 17 октября 1940 г.

Порядок дня:

1. [Доклад] Сообщение тов. Н. Вирта¹
2. Оформление союза
3. Различные

Присутствовали: тт. Н. Вирта, В. Лацис², Ж. Спуре, Недра³.

1. [Доклад] Сообщение тов. Н. Вирта.

Принимая членов в союз Советских писателей, нужно внимательно проверять каждого кандидата. Необходимо уже сейчас начать широкую

общественную пропаганду. В недавнем прошлом [оргкомитет] Союз[а] писателей [Западной Сов.] Украинской ССР и Белорусской ССР про[и]вел прием членов в союз в Западной Украине и Запад. Белоруссии. Прием происходил на открытых собраниях. [проверив кандидатов прежде в оргкомитете]. Приняты были и старые писатели, в прошлом “не грешившие” в идейном смысле. Что же касается, принятия в союз прежних соц.-демократов, то их совершенно отстранять было-бы неправильно. [но] В каждом отдельном случае нужно подойти к ним конкретно. Их нужно раздробить, ибо непринятые в [партию] союз, они будут стараться группироваться в другие общества, и партия [вместе с тем] потеряет над ними контроль.

В Советском Союзе категории кандидатов [при] в союзе писателей ликвидированы, но в Советской Латвии, принимая во внимание конкретные обстоятельства, их можно ввести.

Заслушав [отчет] сообщение товарища Н. Вирта, оргкомитет признал, что в принципе нельзя [становиться] возражать против принятия в союз бывших соц.-демократов, но принимая кандидатов, следует их строго проверять.

Оргкомитет постановил, пригласить в оргкомитет четвертым членом т. Андрея Упита⁴.

2. Оформление союза Советских писателей ЛССР. Чтобы образовать ядро союза, решено пригласить в союз членами следующих писателей:

1. Лациса, Вили
2. Спуре, Жана
3. Недру, Яниса
4. Упита, Андрея
5. Лациса, Юлия⁵
6. Лемана, Индрика⁶
7. Балода, Андрея⁷
8. Ванага, Юлия⁸
9. Лукса, Вольдемара⁹
10. Вилипа, Павла¹⁰
11. Плауде, Яниса¹¹
12. Скуиню, Руту¹²

В кандидаты решено принять след. писателей:

1. Зиверта, Мартына¹³
2. Крупникову, Миру¹⁴
3. Фимбера, Карла¹⁵
4. Эгле¹⁶

Что же касается старых буржуазных писателей, то принятие их в союз рассмотреть после того, как они подадут союзу соответствующие [прошения] заявления.

Для приобретения денежных средств, решено [подать прошение] ходатайствовать перед Культурным фондом [об] ссуде [на сумму] 20.000 лат.

Вопрос о помещении. Решено [подать прошение] ходатайствовать перед Советом Народных Комиссаров о[б] [присуждении совету] представлении союзу писателей бывшего помещения общества писателей, т.е., помещения, в котором теперь находится профсоюз [писателей-журналистов] печатников.

Редакцию Литературной газеты поставлено утвердить в след. составе: ответств. редактор — Андрей Упит, сотрудники редакции — Этингери В. [Лацис] Лукс. [В. Лациса] т. В. Лукса определить секретарем.

Редакцию “Карога” постановили утвердить в след. составе: ответств. ред. Андрей У п и т, [сотрудники] члены ред[акции]коллегии — В. Лацис, Я. Ниедре, Ю. Лацис, Ж. Спуре и Ю. Ванаг. Ю. Ванага [определить] утвердить ответств. секретарем. “Карога” остается и впредь органом союза Советских писателей, но издает его Госиздательство.

Затем оргкомитетом Советских писателей Латвии было решено созвать собрание вновь избранных членов и кандидатов, на котором будет [дана идейная] принята декларация союза, и прочтен протокол об принятии в союз членов. На том же собрании должно быть обсуждение вопроса об организации работы различных секций, а также будет назначено новое собрание для принятия новых членов и кандидатов.

По просьбе оргкомитета, т. Вирта Николай берет на себя составление проекта [все] общей части [идейной] декларации Союза. [Составление декларации конкретно обстоятельств Латвии берет на себя оргкомитет.]

Следующее заседание оргкомитета назначено на 21 октября 12 часов дня.

Оргкомитет союза
Советских писателей
Латв. ССР

Latvijas Valsts arhīvs (turpmāk — LVA), PA-101. Fonds, 2. apraksts, 258. lieta, 1.–2. lp.

Mašīnraksts, teksts rediģēts ar melnu tinti. Izsvītrotais teksts apzīmēts ar kvadrātiekvām. Saglabāta oriģināla pareizrakstība un interpunkcija.

¹ **Nikolajs Virta** (1906–1976), romānists un dramaturgs, mācītāja dēls no Tambovas guberņas, viņa tēvu komunisti nošāva par Antonova zemnieku sacelšanās (1920–1921) atbalstīšanu. Viens no rakstniekiem — Staļina favorītiem, četrkārtīgs Staļina prēmijas

- laureāts, pirmo prēmiju saņēma 1941. g. par romānu "Vientulība", kurā aprakstīta minētā sacelšanās. 1943. g. viņam bijis uzdots cenzēt un rediģēt Bībeli, lai tur nebūtu nekā tāda, ko varētu iztulkot kā pretpadomju aģitāciju. Bet N. Virta bija arī viens no pirmajiem, kas pēc Staļina nāves reālistiski attēloja kolektivizācijas graužošo ietekmi uz Krievijas laukiem.
- ² **Vilis Lācis** (1904–1966), rakstnieks, A. Kirhenšteina valdībā — iekšlietu ministrs, pēc Latvijas inkorporācijas PSRS LPSR Tautas komisāru padomes sastāvā (1940–1946), LPSR Ministru padomes priekšsēdētājs (1946.–1959. g.).
- ³ **Jānis Niedra (Niedre)** (1909–1987), rakstnieks, žurnālists, literatūrzinātnieks, trīsdesmitajos gados darbojās Latvju rakstnieku un žurnālistu arodbiedrībā un komunistiskajā pagrīdē. Rakstnieku savienības organizācijas komitejas priekšsēdētājs un valdes sekretārs. Vienlaikus arī Valsts apgādniecību un poligrāfisko uzņēmumu pārvaldes (VAPP) direktors. Kara laikā darbojās Maskavā Radiokomitejā un Padomju informācijas birojā.
- ⁴ **Andrejs Upīts** (1911–1970), rakstnieks, literatūrzinātnieks un kritiķis. 1919. gadā Padomju Latvijā vadīja Izglītības komisariāta Mākslas nodaļu. Divdesmitajos un trīsdesmitajos gados aktīvi publicēja prozas darbus, lugas, literatūrkritiskus darbus, lai gan pēc 1934. g. apvērsuma viņam nācās sašaurināt savu literāro darbību. Prominentākais no padomju režīma atbalstītājiem rakstniekiem. Tā sauktās Tautas saeimas deputāts, pēc Latvijas inkorporācijas PSRS sastāvā LPSR Augstākās padomes Prezidija priekšsēdētāja vietnieks, Latvijas Padomju rakstnieku savienības valdes priekšsēdētājs, žurnāla "Karogs" atbildīgais redaktors. Kara laikā dzīvoja Kstiņinā, netālu no Kirovas, kur sarakstīja romānu "Zaļā zeme" un lugu "Spartaks".
- ⁵ **Jūlijs Rihards Lācis** (1892–1941), žurnālists un rakstnieks, A. Kirhenšteina valdībā — tautas labklājības ministrs un izglītības ministra v. i. No 1940. g. augusta līdz 1941. g. janvārim izglītības tautas komisārs. Arestēts 8. janvārī, miris cietumā Astrahaņas apgabalā 15. decembrī.
- ⁶ **Indriķis Lēmanis** (1904–1960), žurnālists un rakstnieks, divdesmitajos un trīsdesmitajos gados darbojās LKP. No 1940. g. jūlija līdz kara sākumam Latvijas Radiofona direktors. "Literatūras Avīzes" atbildīgais redaktors. Karalaikā atradās Sarkanajā armijā, Latviešu strēlnieku divīzijas politdarbinieks, avīzes "Latviešu Strēlnieks" redakcijas sekretārs, 1943.–1944. g. izdevuma "Par Padomju Latviju" redaktors. 1945. g. pēc demobilizācijas bija Mākslas lietu pārvaldes priekšnieka vietnieks.
- ⁷ **Andrejs Balodis** (1908–1987), dzejnieks. Divdesmitajos un trīsdesmitajos gados darbojās komunistiskajā pagrīdē. 1940. g. iecelts par laikraksta "Brīvais Zemnieks" redaktoru. Kara sākumā piedalījās kaujās Igaunijā un Ļeņingradas pievārtē. 1942.–1946. g. LKP laikraksta "Cīņa" redaktora vietnieks.
- ⁸ **Jūlijs Vanags** (1903–1986), rakstnieks. Pirmās literārās publikācijas sociāldemokrātu izdevumos. 1940.–1941. g. strādāja informatīvā izdevumā "Radiovilnis" un literārā žurnāla "Karogs" redakcijā. Karalaikā — vispirms Cittaute literatūras apgādā Maskavā, pēc tam Latviešu divīzijā, no 1943. g. literārās daļas vadītājs Mākslas ansablī Ivanovā. Kopā ar Frici Rokpelni — Latvijas PSR himnas teksta autors.

- ⁹ **Valdis (Voldemārs) Lukss** (1905–1985), dzejnieks, divdesmitajos un trīsdesmitajos gados publicējies kreisajos izdevumos. 1938. g. iestājās “Sarkanajā palīdzībā”. 1940.–1941. g. laikraksta “Rīts”, biļetena “Latvijas PSR Augstākās Padomes Prezidija Ziņotājs” redaktors, Galvenās literatūras pārvaldes pilnvarotais, “Literatūras Avīzes” redakcijas sekretārs. Kara sākumā — ložmetējnieku vada komandieris, vēlāk strādājis frontes laikraksta “Latviešu Strēlnieks” redakcijā. 1945. gadā laikraksta “Literatūra un Māksla” atbildīgais redaktors.
- ¹⁰ **Pāvils Vīlps** (1901–1979), dzejnieks, divdesmitajos un trīsdesmitajos gados strādāja par skolotāju, darbojās kreisajā presē, Latvijas un PSRS tautu kultūru tuvināšanās biedrības loceklis. 1940.–1941. gadā laikraksta “Tēvijas Sargs” redaktora vietnieks. 1945.–1947. g. literārās daļas vadītājs LPSR Operas un baleta teātrī. Vācu okupācijas laikā vairākus mēnešus atradās apcietinājumā.
- ¹¹ **Jānis Plaudis** (1903–1952), rakstnieks, līdz 1940. g. darbojās žurnālos “Trauksme”, “Domas”, kopš 1937. g. — žurnāla “Atpūta” redakcijā, 1940.–1941. g. tā tehnikais, vēlāk atbildīgais sekretārs. Vācu okupācijas laikā dzīvoja Rīgā. 1944.–1945. g. strādāja Lutriņos par skolotāju.
- ¹² **Rūta Skujiņa** (1907–1964), rakstniece, žurnāliste un rakstnieka Jūlija Lāča sieva. 1944. g. emigrēja uz Vāciju. 1949. g. apmetās ASV.
- ¹³ **Mārtiņš Zīverts** (1903–1990), Nacionālā teātra dramaturgs 1938.–1940. g., Dailes teātra dramaturgs 1940.–1944. g. 1944. g. novembrī emigrēja uz Zviedriju. Vēlāk apmetās Austrālijā.
- ¹⁴ **Mira Krupņikova** (1908–1991), žurnāliste, rakstniece un tulkotāja. Trīsdesmitajos gados aktīvi darbojās LKP. Līdz 1940. g. publikācijas krievu valodā izdotajā nelegālajā presē. 1940.–1941. g. strādāja laikrakstā *Пролетарская правда* un par laikraksta *Moscow News* korespondenti. Kara sākumā evakuācijā, iestājās armijā. Strādāja dažādās frontēs par politpārvaldes instruktori un divīzijas laikraksta atbildīgo sekretāri. 1944.–1953. g. laikraksta *Советская Латвия* līdzstrādniece.
- ¹⁵ **Kārlis Fimbers** (1898–1970), rakstnieks, žurnālists. Divdesmitajos un trīsdesmitajos gados darbojies kreiso rakstnieku grupā “Signāls”. 1940.–1941. g. bija Madonas apriņķa milicijas priekšnieka vietnieks. Karalaikā atradās Sarkanajā armijā, vēlāk beidzis partijas un padomju darbinieku kursus Kirovā. 1945.–1949. g. LKP laikraksta “Cīņa” speciālais korespondents.
- ¹⁶ **Rūdolfs Egle** (1889–1947), literatūrzinātnieks un tulkotājs. 1922.–1929., 1931.–1932. g. Latvju rakstnieku un žurnālistu arodbiedrības valdes priekšsēdētājs. Kopā ar A. Upīti sarakstījis “Pasaules rakstniecības vēsturi” (1930–1934). 1940.–1941. g. aktīvi piedalījās Rakstnieku savienības dibināšanā. Vācu okupācijas laikā vairākus mēnešus atradās apcietinājumā. 1944.–1947. g. katedras vadītājs Latvijas Valsts universitātē.

4. dok. Tukuma apriņķa LKP komitejas 1. sekretāra Aleksandra Mazjēča vēstule LKP CK sekretārei Olgai Augustei 1941. gada 1. martā

4. K. (b) P. C. K. sekretārei b. Augustei¹

Lūdzu nākošās C. K. plēnuma sēdēs, kur tiek uzaicināti arī apr. kom. sekretāri piedalīties, atļaut man ņemt līdž tulku, jo nesaprotu valodu² (mācos, bet vēl nesaprotu) un tā iznāk, ka nosēdu sanāksmēs un nekā nezinu par ko runā un kas tika pieņemts.

Blakus sēdošie arī ne vienmēr var un grib tulkot un tūlītēja tulkošana traucē arī apkārtējos, bet ja man atļautu no pašu organizācijas ņemt līdž tulku, tas varētu pie-rakstīt un starpbrīžos tulkot, u.t.t.

Tulku esmu izraudzījis ar partijas stāžu no 1929. g. partijas biedrs M. Samūnovu kurš strādā L. K. (b) P. Tukuma apr. kom. kā sekretāra palīgs.

Lūdzu paziņot vai varu viņu ņemt līdzi un ja var tad lūdzu paziņojiet b. kas mandatus gatavo lai izgatavo priekš viņa mandatu, jo citādi netiek iekšā.

Tukumā, 1. martā, 1941. g.

L. K. (b) P. Tukuma apriņķa
komitejas 1. sekretārs:
[paraksts]
/A. Mazjēcis³/.

Uz dokumenta piezīme ar zīmuli: "Piezvanīts b. Mazjēcim 6. III. 41."

Otra piezīme ar zīmuli: "Комиссии не надо"

Piezīme ar sarkanu zīmuli: "izsaukt 8. III ierasties pie b. Kalnbērziņa"

Piezīme ar melnu tinti: "В архив. Исполнено" Paraksts nesalasāms.

LVA, PA-101., 1. apr., 40. l., 7. lp.

Mašīnraksts, saglabāta oriģināla pareizrakstība un interpunkcija.

¹ **Olga Auguste** (1896–1973), LKP funkcionāre, divdesmitajos un trīsdesmitajos gados darbojusies PSRS, arī MOPR'a Izpildu komitejā. No 1935. g. — pagrīdes darbā Latvijā. 1939. g. arestēta, atbrīvota pēc Sarkanās armijas ienākšanas Latvijā. LKP CK sekretāre, karalaikā arī LKP Operatīvajā grupā Ziemeļrietumu frontē. J. Kalnbērziņa otrā sieva.

² Domāta krievu valoda.

³ **Aleksandrs Mazjēcis** (1912–1972), 1930.–1933. g. darbojās nelegālajā komjaunatnē, 1933. g. uzņemts LKP. 1933.–1934. g. un 1936 g. atradies apcietinājumā. 1940.–1941. g. Tukuma partijas apriņķa komitejas 1. sekretārs. Karam sākoties, devās evakuācijā,

līdz 1942. g. jūnijam strādāja kolhozā Saratovas apgabalā, pēc tam beidza LKP CK kursus Kirovā (vēsturiskais nosaukums — Vjatka), strādāja par instruktoru partijas apgabala komitejā Kaļiņinā (tag. Tverā). 1943.–1945. g. LKP CK operatīvās grupas loceklis, no 1945. g. maija līdz 1947. g. septembrim Tukuma partijas apriņķa komitejas 1. sekretārs.

5. dok. 1943. gada 27. martā LKP CK biroja apstiprinātā partijas, padomju un komjaunatnes darbinieku četru mēnešu kursu programma

УЧЕБНЫЙ ПЛАН

4-х месячных курсов партийных, советских и комсомольских работников при ЦК КП(б) Латвии.

№ № п/п	Наименование предмета	Всего часов на данный предмет	из них:		Примеч.
			на лекции	семинар- ские зан.	
1.	История ВКП(б)	180	120	60	
2.	История народов СССР	80	60	20	
3.	Конституция СССР и Латвийской ССР	40	30	10	
4.	Великая отечественная война	30	20	10	
5.	Международная и внешняя политика СССР в период второй мировой войны	10	10	—	
6.	Партийно-советское строительство и комсомольская работа	80	40	40	
7.	Экономическая география СССР и Латвийской ССР	76	50	26	
8.	Русский язык	80	-	80	
	Итого:	576	330	246	

Зам. Зав.отдела агитации
и пропаганды ЦК КП(б)Латвии: [paraksts]
/Я. Авотин¹/

LVA, PA-101. f., 3. apr., 2. l., 16. lp.

LK(b)P CK biroja nr. 60. protokola pielikums, 1943. gada 27. martā

¹ **Jānis Avotiņš** (1898–1998), LKP funkcionārs. Pilsoņu kara laikā strādāja Valsts Ārkārtējā komisijā (čekā) un politiskajā darbā armijā. 1933. g. pabeidza Sarkanās profesūras partijas vēstures institūtu un līdz 1940. g. lasīja lekcijas Maskavas un Ļeņingradas augstskolās. 1940.–1944. g. LKP CK Propagandas un aģitācijas nodaļas vadītājs. Pēc tam LPSR ārlietu tautas komisāra vietnieks, vēlāk atkal partijas darbā.

6. dok. LK(b)P CK 1. sekretāra Jāņa Kalnbērziņa 1943. gada 25. decembra izziņa — vēstule VK(b)P CK Kadru pārvaldes priekšnieka vietniekam Nikolajam Šataļinam

Izziņas mērķis acīmredzot bija pamatot tās nobeiguma daļā piecos punktos izteiktos priekšlikumus kadru piesaistei Latvijā, kurus nevarēja īstenot bez VK(b)P CK piekrišanas. Vienlaikus tā sniedz visumā ticamas ziņas par kadru politiku 1940.–1941. gadā, par evakuāciju 1941. gada jūnija beigās un jūlijā, par evakuēto padomju funkcionāru darbību padomju aizmugurē un par pasākumiem, kas tika veikti, gatavojoties atgriezties Latvijā.

ЗАМЕСТИТЕЛЮ НАЧАЛЬНИКА УПРАВЛЕНИЯ
КАДРОВ ЦК ВКП/б/
тов. ШАТАЛИНУ Н. Н.¹

С П Р А В К А

О кадрах Латвийской ССР.

К моменту установления в Латвии Советской власти для замещения руководящих постов имелось далеко недостаточное количество кадров.

КП/б/ Латвии насчитывала всего 500 членов и кандидатов, Комсомол Латвии имел 600 членов и кроме того насчитывалось несколько сот активистов, объединенных вокруг МОПР² и других организаций.

Совершенно не было людей, имеющих опыт легальной массовой партийной и советской работы.

В рядах КП/б/ Латвии имелось несколько десятков бывших социал-демократов. Еще до легализации компартии с социалдемократами велись переговоры по поводу объединения обеих партий и после того как социал-демократическая партия была распущена небольшая часть ее членов в индивидуальном порядке была принята в КП/б/ Латвии. Однако, бывшие социал-демократы не были надежными кадрами и не являются таковыми и сейчас, о чем свидетельствует дело Ниендре³, исключенного из рядов партии за попытку протаскивания антисоветских взглядов по вопросу о сущности буржуазно-демократического режима в Латвии.

Кроме того, выйдя из подполья, наша партия вынуждена была тщательно присматриваться к ряду работников в отношении которых имелись подозрения в том, что они подверглись обработке охранкой. В этом отношении лицо нескольких товарищей остается неясным до сих пор.

Несмотря на все эти трудности, нам удалось создать и укомплектовать партийный, советский и хозяйственный аппарат.

Число членов и кандидатов КП/б/ Латвии с 500 человек к началу войны возросло до 5.200 человек.

В первый период значительная помощь при проведении больших кампаний была оказана политаппаратом Красной Армии.

В течение года с момента установления Советской власти и до начала войны, на различных курсах в Латвии прошло подготовку несколько тысяч человек, в том числе было три выпуска Совпартшколы.

Большая помощь опытными кадрами была оказана Латвийской ССР со стороны ЦК ВКП/б/.

Из Москвы и разных областей и республик Союза в Латвию было направлено более 1.000 человек, в том числе для работы:

в ЦК КП/б/ Латвии	58 чел.
В Совнарком Латвийской ССР	12 “
в Госплане	5 “
в системе Наркомфина	28 “
в системе Наркомюста	16 “
в системе Наркомпищепрома	14 “
в системе Наркомпроса	75 “
в системе Наркомзема	20 “
в системе Треста совхозов	12 “
и.т.д.	

Таким образом к началу войны Латвийская ССР хотя и не была укомплектована кадрами полностью, однако, серьезного недостатка в кадрах не испытывала.

Не были полностью замещены должности Заведующих отделами уездных, городских и районных исполкомов, из которых вместо 261 имелось 198 человек, а так же должности Заведующих отделами Укомов, горкомов и горрайкомов, для укомплектования которых не доставало 20 человек. Все остальные звенья партийного, советского и хозяйственного аппарата были укомплектованы. Правда, по ряду Наркоматов и учреждений, как это указывалось выше, политическое лицо работников их деловые качества нуждались в более глубоком изучении и с течением времени был неизбежен некоторый отсев их. Большое количество имевшихся в распоряжении ЦК КП/б/ Латвии было брошено на укрепление органов НКВД и РК милиции, куда в общей сложности передано более 800 человек членов и кандидатов партии.

В период предшествовавший вероломному нападению гитлеровской Германии и в начале войны было уделено большое внимание укреплению латышских военных частей.

В порядке партийной мобилизации было отобрано и направлено на курсы политруков 100 человек, а в латышский национальный корпус — 600 человек.

С началом военных действий в созданные истребительные отряды влилось более 2.000 членов и кандидатов партии из которых часть погибла в боях с оккупантами, а более 1.000 человек, позднее в августе 1941 г., вошли в состав созданной Латышской стрелковой дивизии.

700 членов и кандидатов партии, не успевших эвакуироваться, осталось на территории временно оккупированной Латвии, где частью замучены немецкими варварами и частью сражаются в составе партизанских отрядов.

Более 700 человек, среди которых 200 членов и кандидатов партии в течении 1942–1943 гг. были обучены и переброшены через линию фронта на территорию Латвии для усиления партизанских отрядов и партийной работы в тылу немецких оккупантов.

Около 30 человек из числа партийных товарищей к настоящему времени пали в боях с немецкими оккупантами.

По имеющимся данным из общего числа руководящих работников в настоящее время находится в аппарате — 10,3 %, работает в различных организациях и учреждениях — 33,7 %, находится на спецработе — 3,6 % и не выехали при эвакуации из Латвии — 1,7 %.

Около 50 % руководящих работников направлено на фронт. Из числа находящихся в Красной Армии погибло и пропало без вести более 100 человек, в том числе секретарей ЦК — 2, инструкторов и лекторов ЦК — 4, секретарей Укомов и горкомов — 15, Наркомов — 2, Председателей Уисполкомов, Горисполкомов и их заместителей — 23 и т. д.

Из Латвии были эвакуированы все руководящие партийные и советские работники, за исключением нескольких Депутатов Верховного Совета Латвийской ССР, Заместителя Председателя Верховного Совета, и Заместителя Наркома Юстиции.

Совсем иная картина имеет место в отношении служащих Наркоматов и учреждений, которые в большинстве своем эвакуироваться не успели.

Для примера приводим данные по некоторым Наркоматам.

Наркоматы	Штат работников	эвакуировалось
5. Наркомпрос	130	30
6. Наркомфин	178	32
8. Наркомлес	68	20
9. Наркомхоз	112	18
10. Госплан	35	23

11. Уполнаркомзаг	37	5
12. Упр.рыбной промышленности	45	12

Большой процент служащих не успевших эвакуироваться объясняется тем, что военные действия развивались довольно быстро. В то же время не было достаточной информации о положении на фронте, в результате чего плановую эвакуацию в намеченном объеме осуществить не удалось.

До настоящего времени не удалось собрать сведений о судьбе всех Председателей Волостных Исполкомов, которых насчитывалось 517 человек. Около 200 из них находятся в Красной Армии, 60 человек работают в тылу в братских республиках. Местонахождение остальных не установлено.

В условиях Латвии волость является довольно крупной административной единицей, следовательно, кадры руководящих волостных работников имеют большое значение.

Имея в виду напряженное положение с кадрами, ЦК КП/б/ Латвии в период войны принял меры к подготовке необходимых кадров. С этой целью с преодолением больших трудностей проведены следующие курсовые мероприятия:

1. Трехмесячные курсы партийных и советских работников на	– 65	чел.
2. Шестимесячные курсы партийных и советских работников на	– 100	“
3. Курсы профработников на	– 33	“

Кроме того, проведены курсы массовых квалификаций: торговых работников, курсы медсестер, работников банковской системы, инспекторов госбюджета, курсы работников суда и прокуратуры и курсы трактористов. В общей сложности на различных курсах обучено 2.000 человек. Так же направлено в ВУЗ'ы Союза около 200 человек. 600 юношей обучаются в специальных ремесленных училищах.

Окончившие совпарткурсы и профсоюзные курсы распределены на практическую работу в областях РСФСР и в дальнейшем с успехом могут быть использованы в руководящей уездной работе. 72 % курсантов последнего выпуска совпарткурсов сдали экзамены на хорошо и отлично.

Само собой разумеется, что пребывание более 70 тысяч людей, эвакуированных из Латвии в течении двух с половиной лет в условиях Советского Союза уже само по себе явилось массовой школой.

В дальнейшем кадры из этого резерва будут использованы для выдвижения на низовую советскую, хозяйственную и профсоюзную работу.

Так же большим резервом являются партизаны, действующие на территории Латвии, среди которых имеется значительное число работников уездного и волостного масштаба.

Еще большей школой для наших кадров явилась Красная Армия. Имеется значительное количество инвалидов Отечественной войны и ограниченно годных к военной службе, которые с успехом будут использованы на различной руководящей партийной, советской и хозяйственной работе. В настоящее время отделом кадров ЦК и Совнаркома проводится учет всех категорий работников, их детальное изучение и составляются планы распределения и использования имеющихся кадров. На специальных совещаниях при ЦК КП/б/ Латвии просмотрена и проверена работа каждого Наркомата по подбору кадров. Установлены жесткие календарные сроки окончания работы по каждому Наркомату и учреждению.

В результате проведенной работы на первое время Латвийская ССР основными руководящими кадрами обеспечена.

Более 200 человек сосредоточено в Москве в аппаратах ЦК КП/б/ Латвии и Совнаркома Латвийской ССР, Всесоюзном Радиокомитете, Издательстве литературы на иностранных языках и других организациях.

Оперативная группа в составе 40 человек руководящих работников преимущественно для уездов Латгалии, находится во втором эшелоне Прибалтийского фронта.

Так же значительное количество ответственных партийных и советских работников находится в следующих областях:

Калининской	40 человек
Ярославской	30 “
Ивановской	15 “
Кировской	40 “
Горьковской	25 “

Создаются оперативные группы НКВД и НКГБ, а так же оперативные группы по линии союзных Наркоматов. Более 350 железнодорожников сконцентрированы на одной дороге. Кадры милиции и военных комиссаров концентрируются в гор. Вышний Волочек, где расположен штаб Прибалтийского Военного Округа.

Кроме того, в настоящее время на территории Латвии в партизанских отрядах и нелегальных партийных организациях находится около 500 членов и кандидатов партии, а также активистов.

Предстоит еще укомплектовать работниками отделы укомов, горкомов, горрайкомов, а так же отделы уездных и городских исполкомов и Волостные исполкомы.

Для обеспечения кадрами Латвийской ССР необходимо провести еще ряд следующих мероприятий по которым просим Ваших указаний:

1. Дать указание о беспрепятственном отпуске с работы и возвращении в Латвию часть работников, работавших там до эвакуации и работающих в настоящее время в других организациях.

2. Из имеющегося в 1-ом Отдельном Латвийском Запасном Стрелковом полку, ограниченно годного к военной службе, контингента создать резерв работников в количестве 300 человек для дальнейшего направления их на работу в партийные, советские и хозяйственные органы Латвийской ССР.

3. Разрешить ЦК КП/б/ Латвии отобрать в областях, краях и автономных республиках РСФСР из латышей, проживающих там и не работавших в Латвии после установления там Советской Власти необходимое число работников.

4. По линии Управления Кадров ЦК ВКП/б/ отобрать и направить в Латвийскую ССР после освобождения ее от немецких оккупантов дополнительно 200 человек ответственных партийных, советских и хозяйственных работников, в том числе не менее 50 специалистов.

5. Организовать в гор. Кирове партийно-советские курсы на 150 человек Председателей Волисполкомов и парторгов волостей.

Так же провести дополнительные курсы профработников, работников местной промышленности, курсы лесных и кооперативных работников.

СЕКРЕТАРЬ ЦК КП/б/ Латвии

[paraksts]

/Я. КАЛНБЕРЗИН⁴/

25-го Декабря 1943 года

гор. Москва.

LVA, PA-101. fonds, 5. apraksts, 1. lieta, 14.-19. lp.

Mašīnraksts, kopija. Lapas augšējā kreisajā stūrī ar zīmuli atzīmēts izejošā raksta numurs "OC-12" (krievu val.). Saglabāta oriģināla pareizrakstība un interpunkcija.

¹ **Nikolajs Šatajins** (1904–1984), Padomju Savienības kompartijas augsta ranga funkcionārs, izziņas sastādīšanas laikā — VK(b)P CK Kadru pārvaldes priekšnieka vietnieks, 1944. g. decembrī–1945. g. septembrī VK(b)P CK Latvijas biroja priekšsēdētājs.

² **МОПР** (saīsinājums no *Международная организация помощи борцам революции* — Starptautiska organizācija palīdzības sniegšanai revolucionāriem), komunistiska labdarības organizācija, kas sniedza materiālu palīdzību ieslodzītajiem komunistiem. Izveidota ar Kominternes lēmumu 1922. gadā, darbojās līdz Otrajam pasaules karam, lai gan PSRS tās sekcija pastāvēja līdz 1947. g. МОПР bija nodaļas vairākos desmitos valstu. Latvijā tā ar nosaukumu "Sarkanā palīdzība" darbojās no 1925. gada līdz 1941. gadam, līdz padomju okupācijai — nelegāli. Kā organizācijas novirziens bija nodibināta biedrība "Cilvēka tiesības". МОПР bija svarīga loma komunistiskās ideoloģijas izplatībā, to izmantoja arī padomju izlūkdienests, lai vervētu līdzstrādniekus no līdzjutēju vidus. Organizāciju uzturēja no ziedojumiem, ko "brīvprātīgi piespiedu kārtā" savāca no PSRS iedzīvotājiem.

- 3 Runa ir par rakstnieku un žurnālistu Jāni Niedri (1909–1987), kuru 1943. g. decembrī izslēdza no partijas par diviem rakstiem Maskavas radio pārraidēm latviešu valodā. Viens bija veltīts Latvijas valsts nodibināšanai 1918. gada 18. novembrī un otrs bija par Ati Ķeniņu. PSKP biedra karti J. Niedre atguva tikai 1955. g.
- 4 **Jānis Kalnbērziņš** (1893–1986), LKP CK 1. sekretārs 1940.–1959. gadā. Divdesmitajos un trīsdesmitajos gados pārmaiņus darbojās Maskavā un nelegālajā pagrīdes darbā Latvijā (partijas pseidonīmi Zaķis un Vecais). 1939. g. jūlijā arestēts, atbrīvots no cietuma 1940. g. 21. jūnijā.

**7. dok. Talsu apriņķa LKP komitejas sekretāra Jēkaba Ģēģera ziņojums
LKP CK 1945. gada 25. aprīlī par Talsu apriņķa operatīvās grupas darbību**

Ц. К. К. П. /б/ Л.
О состоянии и работе
оперативной группы
Талсенского Уезда.

Докладная Записка.

Считаю необходимым до Вашего сведения, проинформировать Вас о состоянии и практической работе оперативной группы Талсенского уезда.

Опер. Группа нашего Талсенского Уезда в настоящее время расположена на территории Ялгавского Уезда, в Терветской волости Руш-муйжа, основная масса из состава опер. группы размещены в общежитиях, а часть семейных и имеющие детей живут на квартирах у хозяев при чем в большинстве своем занимают отдельные комнаты, как живущие в общежитиях так и на квартирах имеют кровати, матрац, подушку и значительная часть имеет постельного белья простыни и одеяла однако недостает около 20-и комплектов постельного белья.

Помещения в которых живут отапливаются, дрова доставляем сами, имелись случаи когда была обнаружена у нескольких человек чесотка, но в результате принятых мер быстро была изжита, в отношении питания, то имеется столовая для значительной части живущих в месте так человек около 30-ти, остальные живущие или питаются группами или каждая семья готовит самостоятельно, так что в этом отношении перебоев нет продукты поступают нормально и своевременно.

Всего в опер. группе основных руководящих работников не включая НКВД, НКГБ, работников Военкомата, насчитывается 70. чел. в том числе Мужчин 47. женщин 23. кроме того 12. детей, 2 иждивенца, членов и кандидатов партии 21. ч. к означенному контингенту работников прибавляются 19. чел.

это курсанты оканчивающие курсы советского актива большинстве которых имеем в виду использовать на работу в волисполкомах, среди состава опер. группы не малое количество партизан и инвалидов отечественной войны.

На протяжении последних 3-х месяцев опер. группа практической работой почти что не занималась в результате такого положения фактического безделья со стороны отдельных тов. стали проявляться болезненные явления, пьянство сожительство с работницами.

В средних числах Марта мною было проведено специальное совещание всего состава опер. группы на котором особенно был заострен вопрос об изжитии отмеченных фактов, надо сказать что опер. группа с Сентября 1944 г. и по Март 1945 г. была расквартирована весьма неудобно в далеке от дороги и жили совершенно безконтрольно такое положение бесспорно с пособствовало к проявлению болезненных явлений, в связи с этим мною был поставлен вопрос о переселении на новое место, в первоначально имелось ввиду расквартироваться в Добеле однако в виду чрезмерной заселенности воинскими частями в Добеле расположиться не удалось и пришлось расквартироваться в районе Добеле, т. е. по дороге на Ауце, Ялгава—Ауце в 15-ти километрах от Добеле, таким образом разместившись здесь на территории Терветской волости установили связь с воинскими частями и бываем в курсе дела тех или иных изменений каторы возможны и которых ожидаем день на день.

В начале Апреля мною вновь было созвано совещание опер. группы на котором мною было доложено решение ЦК. и СНК. от 15 Марта с. г. — по вопросу “О первоочередных мероприятиях после освобождения уезда от немецко-фашистских захватчиков” на этом же совещании был мною заострен вопрос о необходимости практического участия в весеннем севе, договорились об установлении контроля за выполнением означенного решения и о помощи Ялгавскому уезду в проведение весеннего сева, в результате по договоренности с Укомом и с Уисполкомом нами передано в распоряжение Ялгавского Уезда 26. чел. которые направлены по волостям для организации массовой работы в помощь парт. органам в проведение весеннего сева, кроме того два Тов. Зав. зем. отделом и Уполкомзаг Уезда посланы нами Абреньский уезд для помощи по организации позаимствования у крестьян посевного материала.

Тов. посланные на проведение весеннего посева будут находиться в волостях в плоть до момента необходимости выехать к месту работы в Талсенский уезд.

Особо необходимо остановиться на подборе кадров и комплектовании Уездных организаций и учреждений, так в результате принятых мер и помощью отдела кадров ЦК. Уком партии в основном укомплектован, недостает лишь второго Секретаря Укома, кандидатуру которого подбирается, кроме того недостает два инструктора и Помощник Секретаря. — Однако несмотря на общее укомплектование аппарата Укома, качество желает много лучшего, над

отдельными работниками и качеством работы аппарата в целом придется весьма изрядно поработать ибо в аппарат Укома на парт работу пришли молодые коммунисты и неимеющие опыта парт. работы, плохо с подбором парт. оргов для волостей так из потребного количества парт. оргов. 18.чел. Подобрано т. е. имеется 3. Кроме того необходимо подобрать и на Зам. директоров МТС. по полит части, таким образом недостает 20. чел. на работу парт. оргов волостей и МТС. в этом отношении нам надо помоч.

Уком Комсомола в основном был укомплектован однако ЦК. Комсомола отозвало на работу в аппарат ЦК. Секретаря Укомакомсомола тов. Бауманиса который только что вернулся с курсов, так что тепер снова стоит вопрос о подборе Секретаря Укомакомсомола.

Что же касается комплектование советского аппарата то здесь положение явно неудовлетворительное так по 2-м МТС. кроме директоров никого нет, а Наркоматы подбирать людей как заявляют директора МТС. не разрешают ибо платить мол нечем так как и Директора с трудом получают зарплату, материальной базы МТС. нет не какой, Наркомземе заявляют что трактора и другие машины ищите на месте, для коннопрокатных пунктов пока что нет не одного человека, а предсто[и]т организовать 18. коннопрокатных пунктов, из 5-ти Волисполкомов было подобрано только 3-и Председателя Волисполкомов, Секретарей не одного, из 5-и горисполкомов имеется Председателей 2. Секретарей не одного, положение с комплектованием состава Волисполкомов удастся несколько поправить за счет курсантов каторых мы получаем из курсов сов. Работников таким образом при использование означенного контингента нам уdas[тс]я укомплектовать волисполкомов % на 50-60. остальное количество работников придется вы[и]скивать на месте.

Отделы Уисполкома в громадном своем большинстве имеют по одному человеку и не больше, а такие отделы как Земотдел, Финотдел, Наробраз, Здравотдел, та и другие имеют один максимум два человека, при чем Наркоматы по своей линии почти что никак помоч не помогают везде и [nesalabvmi] что территории ещо нету и спешить мол поэтому некуда, из этого выдно что решение бюро ЦК. от 15 Марта ещо недошло до сознание большинства руководящих работников, однако такое положение ставит под угрозу срыва успешное развертывание работы основных отделов Исполкома после прихода на место в освобожденный Уезд.

В соответствие с этим просим помоч нам в следующем:

1. Рассмотреть вопрос о состоянии МТС. для освобождаемых уездов, в частности разрешить директорам МТС. заняться подбором людей, дать в их распоряжение необходимы кредит [кредиты], и решить вопрос о материальной части.

2. Крайне желательно и необходимо чтоб Наркоматы помогали отраслевым отделам Исполкома [в] подборе кадров к подготовке к развертыванию их работы после прихода на место.

3. Совершенно неясны вопрос о животноводстве, есть прямая целесообразность дать нам указание на счет того каким путем и откуда предполагается завоз скота в наш уезд ибо по тем данным которые имеются видно что скот оккупантами не уничтожен.

4. Краине желательнее дополнительно рассмотреть вопрос о средствах передвижения для опер. группы — просим дать указание о выделении для Укома хотя бы один мотоцикл, 2-3 велосипеда, кроме того предусмотреть планом 20. велосипедов для парт. оргов волостей, надо заставить Латпотребсоюз выделить одну грузовую машину потребсоюзу Уезда для своевременного завоза продуктов.

5. Прошу рассмотреть вопрос об утверждении состава Укома что дать возможность заняться вопроса[м] и внутри парт. работы и рассматривать на Укоме вопросы приема в партию, мероприятия по освоению Уезда после его освобождения и установить контроль за выполнением намеченных мероприятий и решение ЦК. и СНК. от 15-го Марта 1945.г.

Осуществляя намеченных мероприятия обеспечит успешную подготовку к освоению уезда и организацию практической работы в Уезде после его освобождения от Немецко-Фашистских захватчиков.

Для сведения прилагается План развертывания работы по освоению уезда после его освобождения.

Секретарь Талсенского Укома К.П./б/ Л. (paraksts)

/ Я. Гегер./

(Talsu aprīņa partijas komitejas apaļais zīmogs)

25/ IV 45

Гор. Рига

LVA, PA-126. f., 2. apr., 9. l., 1.-2. lp.

Mašīnraksts. Datums un sastādīšanas vieta uzrakstīti ar melnu tinti. Saglabāta oriģināla pareizrakstība, tikai tur, kur pareizrakstības kļūdas vai izlaisti burti traucē saprast tekstu, kvadrātiekvāds doti trūkstošie burti vai pareizais vārds. Pielikums nav pievienots.

8. dok. Talsu aprīņa prokurora Vladimira Januševska ziņojums Talsu aprīņa LKP komitejai 1945. gada 6. jūlijā par padomju pasu izsniegšanu aprīņī

LPSR PROKURATURA

Talsu aprīņa
PROKURORS

ПРОКУРАТУРА ЛССР

ПРОКУРОР

Талсенского уезда

“6” июля 1945

№ 52

В Талсинский УК КП(б) Латвии.

Представление.

Проверкой паспортного стола при Талсинском У/о НКВД установлено, что паспортизация в нашем уезде проходит исключительно неудовлетворительно, за все время выдано лишь 3 паспорта и 65 спецудостоверений, тогда как по плану предусмотрено паспортизацию населения закончить не позднее 23 июля с/г., выдавая в среднем в день 120 паспортов.

Причиной срыва паспортизации является то, что в населении к/р [контр-революционными] элементами распушены слухи, что всех кому будет выданы паспорта, будут направлять в Сибирь и т.д.

Настоящее положение могло создаться лишь потому, что отсутствует массового разъяснительная работа среди населения, что в свою очередь используют к/р элементы.

Прошу:

Данный вопрос обсудить на Уком и принять соответствующее мероприятия по устранению создавшегося положения, обязать нач-к У/о НКВД майора г/б тов. Скарана прочитать разъяснительную лекцию населению города о целях и задачах Советской паспортизации.

Прокурор Талсинского уезда
юрист I класса
(paraksts) [Januševskis¹]

LVA, PA-126. f., 2. apr., 9.l., 38. lp.

Rokraksts. Saglabāts autora stils, pareizrakstība.

¹ **Vladimirs Januševskis** (dz. 1908). 1929. g. sāka darboties pagrīdes komjaunatnes organizācijā, 1931.–1938. g. atradās cietumā. 1939. g. uzņemts LKP. 1938.–1940. g. — strādnieks, 1940. g. no jūnija līdz augustam Rēzeknes apr. Silajāņu pag. vecākais, pēc tam Rēzeknes LKP apr. kom. instruktors. 1941. g. janvārī iecelts par Rēzeknes apr. prokurora vietnieku. Ievainots 1941. g. 29. jūnijā atkāpšanās laikā pie Rēzeknes, pēc izveseļošanās strādāja par rajona prokurora palīgu Čuvašijā, 1944.–1945. g. — LPSR Prokuratūrā, no 1945. g. maija līdz 1946. g. beigām — Talsu apriņķa prokurors.

II. "VĀCU LAIKS" LATVIJĀ

9. dok. Valmieras un Valkas pilsētu un apriņķu paš aizsardzības spēku komandiera pulkvežleitnanta Jūlija Jaunsnīķera¹ un štāba priekšnieka pulkvežleitnanta Eduarda Ozoliņa² 1941. gada 10. jūlija pavēle Nr. 1 par paš aizsardzības iecirkņu komandantūru nodibināšanu Valmieras pilsētā un apriņķī

PAVĒLE NR. 1

Valmieras, Valkas pilsētu un apriņķu paš aizsardzības spēkiem
Valmierā, 10. jūlijā 1941. g.

§ 1

Š. g. 5. jūlijā uzņemos Valmieras, Valkas pilsētu un apriņķu paš aizsardzības spēku vadību un tīrīšanas akcijas izvešanu no komunistu bandu atliekām.

Pamats : priekšraksts Nr. 35 no Latviešu št. pr-ka iztīr. akcijas no Ārpusrīgas rajona komandiera.

§ 2

Valmieras pilsētā un apriņķī nodibinātas šādas komandantūras:

1. Ainažu iecirkņa komandantūra, komandants kapt. Motmillers

- Ietilpst: 1) Ainažu pilsēta
2) Salacgrīva
3) Ainažu pagasts
4) Rozēnu pagasts
5) Salacas pagasts
6) Svētciena pagasts

2. Limbažu iecirkņa komandantūra, komandants — vlt. Švede

- Ietilpst : 1) Limbažu pilsēta
2) Viļķenes pagasts
3) Vitrupes pagasts
4) Katvaru pagasts
5) Pociema pagasts
6) Tūjas pagasts
7) Limbažu pagasts
8) Lādes pagasts
9) Liepupes pagasts
10) Vainidžu pagasts
11) Umurgas pagasts
12) Nabes pagasts

- 13) Stienes pagasts
- 14) Dunties pagasts
3. Alojas iecirkņa komandantūra, komandants — vln. Jansons
Ietilpst : 1) Aloja
2) Alojas pagasts
3) Pāles pagasts
4) Puiķeles pagasts
4. Matīšu iecirkņa komandantūra, komandants — kpt. Būmanis
Ietilpst: 1) Vilzēnu pagasts
2) Bauņu pagasts
3) Ozolu pagasts
4) Dikļu pagasts
5) Jaunburtnieku pagasts
5. Mazsalacas iecirkņa komandantūra, komandants — kpt. Daugulis
Ietilpst: 1) Mazsalacas pilsēta
2) Mazsalacas pagasts
3) Skaņkalnes pagasts
4) Braslavas pagasts
5) Vecates pagasts
6. Rūjienas iecirkņa komandantūra, komandants — kpt. Auers
Ietilpst: 1) Rūjienas pilsēta
2) Ipiķu pagasts
3) Lodes pagasts
4) Idus pagasts
5) Ternejas pagasts
6) Ķoņu pagasts
7) Naukšēnu pagasts
8) Rūjienas pagasts
9) Sējas pagasts
10) Jeru pagasts
7. Rencēnu iecirkņa komandantūra, komandants — ltn. Klucis
Ietilpst: 1) Naukšēnu pagasts
2) Burtnieku pagasts
8. Mazbrenguļu iecirkņa komandantūra, komandants — ltn. Zuika
Ietilpst: 1) Augstrozes pagasts
2) Dauguļu pagasts
3) Mūjānu pagasts
4) Ķieģeļu pagasts
5) Vaidavas pagasts

9. Valmieras iecirkņa komandantūra, komandants — vltņ. Deibmanis

Ietilpst: 1) Valmieras pagasts

2) Brenguļu pagasts

3) Kauguru pagasts

4) Kocenes pagasts

5) Jaunvāles pagasts

10. Valmieras pilsētas komandantūra, komandants — kpt. Knospinš

§ 3

Komandantu pienākumi saskaņā ar pievienoto pagaidu instrukciju.

§ 4

Visiem komandantiem katru dienu uz plkst. 08.00 un 20.00 sniegt ziņas pa pagasta telefonu Valmiera nr. 60 vai 339 Valmieras–Valkas pilsētu un apriņķu paš aizsardzības spēku komandierim par stāvokli savos iecirkņos.

Valmieras–Valkas pilsētas un apriņķu
paš aizsardzības spēku komandieris

pulkvedis-leitnants

/Jaunsnikeris/

“10.” jūlijā, 1941. g.

Štāba priekšnieks

pulkvedis-leitnants

/Ozoliņš/

Latvijas Okupācijas muzeja gadagrāmata 2004. — Rīga, 2003, 196.–198. lpp.

¹ **Jūlijs Kristaps Jaunsnikeris** (1895–1965), pulkvežleitnants. Latvijas armijā 8. Daugavpils kājnieku pulka bataljona komandieris, vēlā pulka saimniecības priekšnieks. 1941. g. vasarā Valmieras un Valkas pilsētu un apriņķu paš aizsardzības spēku komandieris. 1942. g. Valmieras apriņķa priekšnieks. 1944. g. leģionā, 1. brīvpuļa komandieris kaujās Latvijā, Polijā un Vācijā. Pēc Otrā pasaules kara ASV armijas gūstā, vēlāk trimdā Vācijā.

² **Eduards Hermanis Ozoliņš** (1895–1968), pulkvežleitnants. Latvijas armijā 4. Valmieras kājnieku pulka kapteinis. No 1940. g. VIII pulkvežleitnants Latvijas Tautas armijā un 24. teritoriālajā strēlnieku korpusā. 1941. g. vasarā Valmieras un Valkas pilsētu un apriņķu paš aizsardzības spēku štāba priekšnieks. No 1941.–1943. policijas iecirkņa priekšnieks Valmieras apriņķī, kārtības dienesta bataljona komandieris. Vēlāk pašpārvaldes Iekšlietu ģenerāldirekcijas Kārtības policijas departamenta direktors. 1945. g. devies uz Zviedriju. Dzīvojis trimdā Vāvijā un ASV.

10. dok. Valmieras un Valkas pilsētu un apriņķu paš aizsardzības spēku komandiera pulkvežleitnanta Jūlija Jaunsnīķera un Valmieras štāba priekšnieka pulkvežleitnanta S. Kundziņa "Pagaidu instrukcija Valmieras pilsētas un apriņķa iecirkņu komandantiem 1941. gada 10. jūlijā"

Pagaidu instrukcija
Valmieras pilsētas un apriņķu komandantiem

I. Uzdevums

1. Komandanta uzdevums — kārtības un drošības dienesta pildīšana noteiktā iecirknī.
2. Kārtības dienestam:
 - a. jā rūpējas par likumu un rīkojumu pildīšanu;
 - b. jā aiztur komunistu aģenti un personas, kuru darbība kaitīga valsts un armijas interesēm;
 - c. jā aiztur kara vai policijas iestāžu meklējamās personas.
3. Drošības dienestam:
 - a. jā iztīra iecirknis no sarkanarmiešu un komunistu bandām;
 - b. jā noorganizē un jā vada svarīgo objektu apsardzība;
 - c. jā apkaro varbūtējie sarkano jūras un gaisa desanti.

II. Izpildīšana

4. Komandantiem savos iecirkņos dibināt komandantūras. Komandanta vienību komplektēt no Latvijas Armijas aktīvā dienesta virsniekiem, instruktoriem un kareivjiem (pilnīgi drošiem), bet, ja to nepietiktu, papildināt ar aizsargiem. Komandas lielums 10–12 cilvēku.
5. Katrā pagastā nodibināt un vadīt aizsargu nodaļu.
6. Komandantūras komandai un aizsargiem kā pazīšanās zīmi nest nacionālas krāsas lenti uz kreisās rokas, kuras apzīmogot ar pilsētas vai pagasta zīmogu, bet komandantiem ar savu parakstu izsniegt apliecības.
7. Komandantūrām savus iecirkņus iztīrīt no Sarkanarmijas atliekām, komunistu bandām, varas vīriem un to līdzskrējējiem.
8. Visi, kas pieķerti pie bruņotas laupīšanas vai arī pretojas ar ieročiem rokā, nošaujami uz vietas. Par pārējiem svarīgiem komunistu varas vīriem izdarāmas pilnīgas izziņas un tās reizē ar izziņas materiāliem nosūtāmas uz Valmieru paš aizsardzības spēku komandiera rīcībā.
9. Sarkano jūras vai gaisa desantu izsēdināšanas gadījumā apkarot tos ar rīcībā esošiem spēkiem, ziņojot uz Valmieru un vajadzības gadījumā izprasot palīdzību.
10. Svarīgāko objektu apsardzībai komandantiem norīkot nepieciešamos sargus.

11. Komandantūrai nepieciešamās telpas, satiksmes, sakarlīdzekļus un pārtiku izprasīt no vietējās pašvaldības.

1941. g. "10." jūlijā.

Nr. _____

Valmierā

Valmieras un Valkas pilsētu un apriņķu
pašaizsardzības spēku komandieris
pulkvedis–leitnants
/Jaunsnīķeris/

Valmieras štāba priekšnieks
pulkvedis–leitnants
/Kundziņš/

Latvijas Okupācijas muzeja gadagrāmata 2004. — Rīga, 2003, 198.–199. lpp.

**11. dok. Tukuma apriņķa priekšnieka un palīgpolicijas dienesta priekšnieka
1941. gada 18. jūlija rīkojums boļševiku okupācijas laika politisko un citu
organizāciju biedriem reģistrēties Tukuma latviešu komandantūrā**

Rīkojums Nr. 1

Visiem Tukuma rajonā dzīvojošiem iedzīvotājiem, kas sastāvējuši komunistu organizācijās, līdz š. g. 25. jūlijam jāierodas personīgi reģistrēties Tukuma latviešu komandantūrā Pils ielā Nr. 14.

Komandantūrā jāreģistrējas zemāk minēto organizāciju dalībniekiem un tehniskiem darbiniekiem:

- a) Komunistiskās partijas
- b) Komjaunatnes
- c) Strādnieku gvardes
- d) Mopra–Sarkanās palīdzības
- e) Osoviachima
- f) Sarkanā krusta

Organizāciju dalībnieki, kuri nebūs labprātīgi reģistrējušies, tiks uzskatīti kā personas, kas turpina nelegālu politisku darbību, un tiks saukti pie atbildības pēc kara sodu likumiem.

1941. gada 18. jūlijā

Tukuma apriņķa priekšnieks
Palīgpolicijas dienesta priekšnieks

Latvijas Okupācijas muzeja gadagrāmata 2004. — Rīga, 2003, 199. lpp.

12. dok. Valmieras pašaisardzības spēku komandiera pulkvežleitnanta Jūlija Jaunsnīķera un Valmieras štāba priekšnieka pulkvežleitnanta S. Kundziņa 1941. gada 19. jūlija rīkojums par Valmieras pilsētas pašaisardzības spēku darbinieku apliecību un rokas lenšu nosūtīšanu līdz ar norādījumiem par to izdalīšanu un lietošanu

1. rotas komandierim,
štāba vada komandierim,
izolācijas nometnes apsardzības priekšniekam,
dzelzceļa stacijas apsardzības priekšniekam,
ieroču noliktavas priekšniekam,
spēkratu pārzinim,
drošības dienesta priekšniekam,
policijas priekšniekam,
komandantam.

Nosūtu Jūsu un padoto pašaisardzības spēku darbinieku numurētas apliecības, un ar to pašu numuru apzīmētās un apzīmogatās roku lentes.

1. Līdzšinējās lentes un apliecības līdz ar to nav derīgas. Tās savācamas un atsūtamam uz štābu.

2. Jaunās apliecības un lentes reģistrējamas un pret parakstu izsniedzamas darbiniekiem, kuri pašreiz atrodas dienestā.

3. No dienesta aizejot, apliecība ar lenti atņemama, par nodošanu taisot paraksta atzīmi. Par aizgājušo brīviem numuriem paziņot pašaisardzības štābā, lai uz šiem numuriem varētu reģistrēt jaunpienākušos un tajā pašā vienībā iedalītos darbiniekus.

Pielikumā: apliecības un roku lentes no Nr. 27 līdz 71.

/Jaunsnīķeris/

Valmieras pašaisardzības spēku komandieris

Valmieras štāba priekšnieks

Pulkvedis–leitnants

/Kundziņš/

Latvijas Okupācijas muzeja gadagrāmata 2004. — Rīga, 2003, 198.–199. lpp.

13. dok. Okupēto austrumu apgabala ministra Alfrēda Rozenberga rīkojums par pašpārvaldi Latvijas ģenerālapgabalā

A. Rozenberga rīkojums satur informāciju par pārvaldes uzbūvi Latvijas ģenerālapgabalā, kurā vācu augstāko varu īsteno ģenerālkomisārs. Viņa uzraudzībā darbojas arī vietējā Zemes pašpārvalde. Pašpārvaldi vada ģenerāldirektori, kuru skaitu un darbības jomas nosaka ģenerālkomisārs. Īpašas funkcijas paredzētas iekšlietu ģenerāldirektoram. Viņam jāpārstāv Pašpārvalde, risinot principiālus jautājumus ar ģenerālkomisāru.

Berlin, den 7. März 1942

An den

Herrn Reichskommissar für das Ostland in Riga

Betrifft: Organisationserlass Ostland Nr.2: Richtlinien für die Führung der Verwaltung

Der Verwaltung im Generalbezirk Lettland

I. Aufbau der Verwaltung

1) Der Generalkommissar übt unter der Leitung des Reichskommissars die deutsche Hoheitsgewalt und die politische Führung im Generalbezirk aus. Er führt die Aufsicht über die gesamte Landesverwaltung und ist befugt, diejenigen Massnahmen zu treffen, die zur Ordnung der Landesverwaltung sowie zur Führung und Erleichterung der Aufsicht über sie notwendig sind.

Er kann einzelne Angelegenheiten auf die deutsche Zivilverwaltung übernehmen. Das gilt insbesondere von Angelegenheiten der Wirtschaftsverwaltung. Diese sind insoweit aus der landeseigenen Verwaltung zu lösen, als dies nach den kriegswirtschaftlichen Erfordernissen des Vierjahresplanes geboten ist.

2) Die Landesverwaltung wird im Rahmen der gegebenen Bestimmungen durch eigene Organe und Behörden mit eigenen Amtsträgern wahrgenommen. Ihre Leitung liegt in den Händen der Generaldirektoren, deren Zahl und Aufgabengebiete durch den Generalkommissar bestimmt werden. Sie werden mit Zustimmung des Reichskommissars durch den Generalkommissar ernannt und bedürfen für ihre Amtsführung des Vertrauens des Generalkommissars.

Der Generaldirektor des Innern vertritt die landeseigene Verwaltung in grundsätzlichen Angelegenheiten gegenüber dem Generalkommissar. Er regelt mit Zustimmung des Generalkommissars die Geschäftsverteilung zwischen den Generaldirektoren und ihre Vertretung im Falle der Behinderung.

3) Der Kreisälteste leitet die gesamte Verwaltung im Landkreis; er ist zugleich Leiter der Kreisselbstverwaltung, soweit eine solche vorhanden ist. Ausserhalb seiner Behörde darf für den Landkreis keine selbstständige fachliche Aussenstelle der landeseigenen Verwaltung bestehen. Ausgenommen hiervon sind die Gerichte,

ferner, falls sich dies als notwendig erweisen sollte, solche technischen Dienststellen, deren Tätigkeitsbereich über die Grezen eines Landkreises hinausgeht. Entsprechendes gilt für die Verwaltung der kreisfreien Städte.

Angelegenheiten der Landesverwaltung können der Kreisselbstverwaltung, soweit eine solche eingerichtet ist, übertragen werden.

Der Kreisälteste ist in der Regel hauptamtlicher Amtsträger und wird nach Abhören des Gebietskommissars und Generaldirektors des Innern durch den Generalkommissar ernannt und abgerufen. Er unterliegt der allgemeinen Dienstaufsicht des Generaldirektors des Innern und der Fachaufsicht der zusatändigen Generaldirektoren. Die Verwaltung der Städte, Gemeinden und Gemeindeverbände, soweit letztere vorhanden sind, wird durch den Generaldirektor des Innern mit Zustimmung des Generalkommissars geordnet. Die Ernennung und Abberufung der Leiter der kreisfreien Städte erfolgt nach Anhören des Gebietskommissars und des Generaldirektors des Innern durch den Generalkommissar. Für die Stadt Riga bleibt eine Sonderregelung vorbehalten.

4) Der Gebietskommissar übt unter der Leitung des Generalkommissars die deutsche Hoheitsgewalt in seinem Kreigebiet aus. Er berät und überwacht die Kreisältesten und die diesen gleich- und nachgeordneten Dienststellen der landeseigenen Verwaltung und untersteht in seiner gesamten Tätigkeit ausschliesslich den deutschen Aufsichtsbehörden. Der Gebietskommissar ist befugt, sich von den landeseigenen Behörden (einschliesslich der Gemeindeverwaltung) jederzeit unterrichten zu lassen und Massnahmen der landeseigenen Verwaltung zu verhindern oder aufzuheben. Er kann bei Gefahr im Verzuge der zuständigen Behörde seines Kreigebiets die Durchführung der ihm notwendig erscheinenden Massnahmen auf dem Gebiet der landeseigenen Verwaltung (einschliesslich der Gemeindeverwaltung) aufgeben oder diese in besonders dringenden Fällen selbst treffen.

5) Die Rechtspflege im Generalbezirk Lettland wird durch deutsche Gerichte und durch landeseigenen Gerichte ausgeübt. Die Richter sind bei Sachentscheidungen keinen Weisungen unterworfen.

Der Generalkommissar kann nach Massgabe näherer Vorschriften die Nachprüfung der von landeseigenen Gerichten erlassenen Entscheidungen durch ein deutsches Gericht veranlassen.

II Erlass von Rechts- und Verwaltungsvorschriften

1) Soweit nicht Rechtsgebiete durch oberste Reichsbehörden, den Reichskommissar oder den Generalkommissar geregelt sind oder der Rechtsetzung durch deutsche Behörden vorbehalten werden, können die Generaldirektoren — und zwar jeder für seinen Geschäftsbereich — “Anordnungen“ erlassen. Diese bedürfen der Zustimmung des Generalkommissars. Sie werden von dem Generaldirektor des Innern nach Erteilung dieser Zustimmung ausgefertigt und in einem besonderen Verkündungsblatt verkündet. Die Anordnungen treten, wenn nichts anderes bes-

timmt wird, am achten Tage nach ihren Verkündung in Kraft, wie durch eine Verordnung des Generalkommissars festzulegen sein wird.

2) Die Generaldirektoren können innerhalb ihres Geschäftsbereichs den nachgeordneten landeseigenen Behörden Anweisungen erteilen. Der Generalkommissar kann den Erlass solcher Anweisungen von seiner Zustimmung abhängig machen und den Vollzug von Verwaltungsmassnahmen der landeseigenen Verwaltung unterbinden.

III Stellung der Behörden der landeseigenen Verwaltung und ihrer Amtsträger

1) Der Generalbezirk Lettland ist Träger von Rechten und Verpflichtungen. Er wird im Rechtsverkehr nach näherer Bestimmung des Generalkommissars durch diesen oder die Generaldirektoren vertreten.

2) Der Generaldirektor der Finanzen stellt den Haushalt des Generalbezirks Lettland auf. Der Haushalt wird durch Verordnung des Generalkommissars festgestellt.

Der Generaldirektor der Finanzen ist berechtigt, Anordnungen über öffentliche Abgaben zu erlassen und diese Abgaben zu erheben, soweit dem Generalbezirk eigene Abgabequellen zugewiesen werden.

3) Die Amtsträger der landeseigenen Verwaltung — mit Ausnahme der Generaldirektoren, der Leiter sonstiger Zentralbehörden der landeseigenen Verwaltung sowie der Kreisältesten — werden auf Vorschlag des fachlich zuständigen Generaldirektors durch den Generaldirektor des Innern ernannt und abgerufen. Die Ernennung der Amtsträger der Städte, Gemeinden, Gemeindeverbände, soweit letztere bestehen, wird durch den Generaldirektor des Innern mit Zustimmung des Generalkommissars geregelt. Die Ernennung und Abberufung der Leiter der kreisfreien Städte erfolgt gemäss Ziffer I 3 durch den Generalkommissar.

Der Generalkommissar kann die Ernennung allgemein oder im Einzelfall von seiner Zustimmung abhängig machen oder sich selbst vorbehalten.

Die Rechtsverhältnisse der Amtsträger der landeseigenen Verwaltung (einschliesslich der Gemeindeverwaltung) werden einer Regelung durch Anordnung des Generaldirektors des Innern mit Zustimmung des Generalkommissars unterworfen. Bis zu einer solchen Regelung gelten — soweit nichts anderes bestimmt wird — die bisherigen Vorschriften.

4) Wenn die belange des Deutschen Reiches es erfordern, kann der Generalkommissar anordnen, dass ein Amt der Landesverwaltung (einschliesslich der Gemeindeverwaltung) kommissarisch durch einen besonderen Beauftragten verwaltet wird. Diese kommissarische Verwaltungsführung ist der Aufsicht durch die Behörden der landeseigenen Verwaltung insoweit entzogen, als dies durch den Generalkommissar jeweils bestimmt wird.

5) Die Amtssprache im Verkehr der landeseigenen Verwaltung mit den Behörden der deutschen Verwaltung ist deutsch. Innerhalb der landeseigenen Verwaltung ist die Amtssprache deutsch und lettisch. Nähere Vorschriften hierüber ergehen demnächst.

6) Der Dienstweg der landeseigenen Verwaltung wird durch den Generalkommissar geregelt. Insbesondere kann hierbei bestimmt werden, in welchem Umfange deutsche Dienststellen von Verwaltungsangelegenheiten laufend ohne besondere Aufforderung zu unterrichten sind.

7) Die Behörden und Organe der landeseigenen Verwaltung führen besondere Dienstzeichen und Dienstsiegel, deren Führung und Gestaltung der Genehmigung durch den Generalkommissar unterliegen.

gez. Rosenberg

Bundesarchiv — Berlin, R 92/952, S. 1.—4. (Noraksts.)

14. dok. Izvilkumi no Latvijas ģenerālkomisāra Oto Heinriha Drekslera ziņojuma Ostlandes reihskomisāram Heinriham Lozem 1943. gada 19. jūnijā

O. Drekslers asi kritizēja vācu varas iestāžu darbību Latvijas ģenerālapgabalā. Viņš bija pārliecināts, ka daudzi nacistu īstenotie pasākumi politiskajā, pārvaldes un saimnieciskajā sfērā bijuši reti kļūdaini, ievērojami pasliktinājuši latviešu tautas noskaņojumu un tās attieksmi pret vāciešiem. Piemēram, par kļūdainu viņš uzskatīja rīkojumu par ieroču nēsāšanas vispārēju aizliegumu, kas “gandrīz vai neierobežoti” skāra arī tos latviešus, kas “aktīvi piedalījās cīņā pret boļševismu”. Otrā būtiskākā kļūda bijusi sākotnējā negatīvā nostāja pret latviešu nacionālo aprindu priekšlikumiem atļaut veidot latviešiem lielākas militārās vienības, lai plašāk iesaistītos karā pret PSRS. Kā neveiksmīgu O. Drekslers vērtēja arī nacistu taktiku turēt latviešu tautu neziņā par savu nākotni.

Rīga, den 19. Juni 1943

An den

Herrn Reichskommissar für das Ostland

Der Befehlshaber des rückwärtigen Heeresgebietes* hat bei der Übergabe der Verwaltung an mich am 1. September 1941 seine Beurteilung über die Verhältnisse in Lettland wie folgt zusammengefasst :

“Die zentralen und örtlichen lettischen Behörden haben unter durchweg sachkundiger Leitung ihre Arbeit willig aufgenommen und fügen sich den Aufsichtsanordnungen der deutschen Dienststellen. Es ist bei allen landeseigenen Dienststellen das Bemühen festzustellen, sich den neuen Verhältnissen anzupassen. Entsprechend dieser Grundhaltung der Bevölkerung und der lettischen Behördenleiter konnte die Verwaltungsarbeit bisher unter Vermeidung aller unnötigen Schärfen auf das Ziel

ausgerichtet werden, den Befehshaberbereich verwaltungsmässig zu befrieden. Hierbei war ausschlaggebend die Erwägung, daß die baltische Länder nach einer durch ein blühendes Wirtschaftsleben gekennzeichneten Periode nationaler Selbstständigkeit in den Verband des Großdeutschen Reiches eingegliedert werden sollen, dass aber der Wert einer solchen Eingliederung in dem gleichen Maße verhindert wird, wie sich die allgemeine politische Haltung der Landeseinwohner gegenüber der Besatzungsmacht verschlechtert.“

Diese Einstellung des Befehshabers des rückwärtigen Heeresgebietes ist auch von mir und meinen mir unterstehenden Dienststellen während der jetzt bald zwei Jahre währenden Tätigkeit in Lettland befolgt worden. Die Grundlinie aller meiner politischen und verwaltungsmässigen Maßnahmen ist gewesen, das lettische Volk allmählich und unter Vermeidung nicht unbedingt kriegsnotwendiger Härten an die deutsche Verwaltung und an das deutsche Reich heranzuführen. Um das Ziel zu erreichen, was es unbedingt notwendig, politische Fehler grösseren Ausmaßes, die zu einer Abschreckung der Bevölkerung hätten führen können, zu vermeiden. Schon während der Verwaltungstätigkeit des Befehlshaber des rückwärtigen Heeresgebietes, d.h. also bis zum 1. September 1941, sind jedoch schwerwiegende Fehler, die auf die gesamte politische Stimmung des Landes sehr stark eingewirkt haben, gemacht worden. Nachdem sich lettische Freiwilligentrupps zum Teil noch hinter dem Rücken des Feindes mit Erfolg betätigt und aktiv am Kampfe gegen die bolschewistische Armee teilgenommen hatten, wurde alsbald nach der Besetzung des Landes ein allgemeines Waffenverbot erlassen. Dieses Waffenverbot galt nahezu uneingeschränkt auch für diejenigen Letten, die sich aktiv am Kampf gegen den Bolschewismus beteiligt hatten. Vorschläge lettischer Kreise auf Teilnahme am Kampf gegen den Bolschewismus wurden nicht beachtet. Dieser ersten Schockwirkung folgten alsbald nach Einrichtung der Militärverwaltung andere politische Fehler. Ich erinnere mich in diesem Zusammenhange an die überstürzten Strassenumbenennung, die Wegnahme des Museums in Riga und andere politisch unzweckmäßige und in keiner Weise kriegsbedingte Maßnahmen. Alle diese Eingriffe trugen dazu bei, die zuerst ausserordentlich aufgeschlossene und für Deutschland so positiv wie wohl noch nie gewesene Stimmung abzukühlen. Auch nach Einrichtung der Zivilverwaltung trat eine wesentliche Besserung in der Art Behandlung des lettischen Volkes nicht ein. Die verschiedenen Anträge lettischer Kreise, sich am Kampf gegen den Bolschewismus aktiv beteiligen zu dürfen, fanden zum Teil eine schroffe Ablehnung. Es wurde erst nach langer Zeit gestattet, Schutzmannschaftsbataillone aufzustellen. Obgleich Bewaffnung, Bekleidung und zum Teil auch Verpflegung in diesen Bataillonen zeitweilig, wie auch von der Polizei selbst zugegeben werden musste, schlecht waren, meldete sich doch eine erhebliche Anzahl Freiwilliger, die anerkanntermassen auch im aktiven Fronteinsatz sich durchaus bewährt haben. Diesen Freiwilligen wurden jedoch selbst bei größter Tapferkeit und obgleich sie zum Teil innerhalb deutscher Formationen kämpften, deutsche Kriegsauszeichnungen versagt. Es war

beabsichtigt, ihnen die Kriegsaufzeichnungen für sog. "Ostvölker" zu verleihen, eine Tatsache, die im lettischen Volke allgemein Ablehnung erfuhr, da man sich nicht auf eine Stufe mit Kalmüken, Kirgisen und anderen Ostvölkern stellen lassen wollte.

Es ist von lettischen Kreisen dennoch immer wieder versucht worden, die Genehmigung zum aktiven Kampf gegen den Bolschewismus zu erlangen. Ich erinnere mich in diesem Zusammenhange an das Projekt einer allgemeinen Mobilisierung, wonach die landeseigene Verwaltung erklärte, binnen kürzester Frist 100 000 Mann ausheben und ausbilden zu lassen. Alle diese Angebote wurden jedoch nicht berücksichtigt, das lettische Volk fühlte sich durch die Nichtannahme zurückgestossen. Dass tatsächlich bei einer allgemeinen Mobilisierung 100 000 Mann hätten aufgestellt werden können, steht für mich dem Ergebnis der Legionswerbung ausser Zweifel. Ich darf daran erinnern, dass sich in Lettland von 77 428 Gemusterten aus beschränkten Jahrgängen 67 584 gestellt haben, und dass nach Einziehung von über 11 000 Hilfswilligen für das Heer und 27 000 für die Wirtschaft der Legion aus diesen beschränkten Jahrgängen immer noch 18 000 Mann verblieben sind. Die Annahme von Freiwilligen für die Legion musste von deutscher Seite abgestoppt werden, um den Arbeitseinsatzsektor und den Sektor der Hilfswilligen für die Wehrmacht nicht zu sehr zu schwächen. Es ist zu bedenken, dass dieses Ergebnis im Jahre 1943 erzielt ist und es ist daraus zu entnehmen, dass auch heute noch das lettische Volk durchaus bereit ist, positiv mit den deutschen Dienststellen zu arbeiten.

Es ist ausserdem zu bedenken, dass das Ergebnis der Legionswerbung sowohl wie auch das durchaus gute Ergebnis bei den Erfassungen in Lettland erzielt worden ist, obgleich dem lettischen Volke irgendeine Andeutung über seine Zukunft nach beendigtem Krieg nicht gemacht werden konnte. Ich halte das Fehlen jeder Richtlinie über die politische Zukunft des lettischen Volkes für verfehlt. Ich habe eingangs betont, dass meine Arbeit unter dem Gedanken steht, das lettische Volk allmählich an das deutsche Reich heranzuführen. Ich bin der Ansicht, das es durchaus möglich, ja sogar wünschenswert wäre, wenn eine derartige politische Richtlinie auch offen dem lettischen Volk zur Kenntnis gebracht würde. Damit soll nicht gesagt werden, dass einerseits dem lettischen Volke Volkstum und Volksboden erhalten bleiben sollen, andererseits dem aber ein Leben dieses Volkes ohne engste Anlehnung an das Reich in der einen oder anderen Form, über die noch zu befinden sein würde, nicht möglich wäre. Ich bin der Ansicht, dass dadurch eine klare politische Zielsetzung erreicht wird und dass die Geister sich an diesem Richtungspunkt scheiden werden, wobei ich allerdings die Meinung vertrete, dass der weitaus grösste Teil des lettischen Volkes zwar mit einem gewissen Bedauern zur Kenntnis nehmen wird, dass seine Selbständigkeit, an die es ohnehin kaum noch glaubt, endgültig dahin sei, dass er aber durchaus bereit sein wird, sich, wenn auch langsam, auf die neue politische Gegenwart umzustellen. Es ist immer besser, ein wenn auch vielleicht im Augenblick etwas unangenehmes politisches Ziel zu setzen, als ein ganzes Volk im Ungewissen über seine [...] Zukunft zu lassen. Mit einer ehrlichen Politik

werden wir in Lettland immer weiter kommen, als mit einem unser nicht würdigen Versteckspiele.

Es würde auch durchaus diesem politischen Ziele dienen, wenn man dem lettischen Volke eine zentrale politische Organisation, die ihm bisher verwehrt worden ist, gestatten würde. Diese politische Organisation würde den mitarbeitungsbereiten Kräften Lettlands die Möglichkeit bieten, von dieser Plattform aus die breite Masse des Volkes anzusprechen und zu erfassen. Mir selbst würde sie eine Organisation in die Hand geben, durch die ich die neuen politischen Ideen bis in das kleinste Dorf hineinbringen könnte. In der Gründung einer derartigen Organisation eine politische Gefahr sehen, heisst, die auch heute noch vorhandene Stärke des deutschen Ansehens und der deutschen Macht weit unterschätzen. Die Gewähr für loyale Arbeit einer solchen Organisation zu übernehmen muss jeder Generalkommissar, wenn er sie fordert, durchaus bereit sein. Ich vermag nicht einzusehen, weshalb eine derartige Organisation, deren politisches Ziel eine bedingungslose Zusammenarbeit mit Deutschland ist, und die klar und offen eine Heranführung des lettischen Volkes an das deutsche Reich auf ihre Fahne geschrieben hat, eine Gefahr sein soll. Ich halte sie für die weitere politische fruchtbare Arbeit für unumgänglich notwendig, ihre weitere Verhinderung für einen politischen Fehler. Auch der SD hat in letzter Zeit, ohne darüber bisher Fühlung mit mir aufzunehmen, eine derartige Organisation gefordert.

Die von mir soeben skizzierten hauptsächlichsten Fehler auf politischem Gebiet haben neben den kriegsbedingten Einschränkungen weitgehend zu einer Verschlechterung der allgemeinen Stimmung im Lande geführt. Dass bei ihrer teilweisen Aufhebung auch heute noch eine weitgehende Mitarbeit des gesamten lettischen Volkes möglich ist, zeigen die von mir oben aufgewiesenen Ergebnisse der Erfassung und der Freiwilligenwerbung, denen ich noch eine weitere Fülle von kleineren Opfern Einzelner oder grösserer Gemeinschaften zur Seite stellen könnte.

Neben dem Fehlen jeder grösseren politischen Richtlinie hat sich auch die zu späte Konstituierung einer landeseigenen Verwaltung in schlechtem Sinne ausgewirkt. Die deutsche Zivilverwaltung hat am 1. September 1941 ihre Aufgabe übernommen. Sie sah auch einem Gremium von sog. Generaldirektoren gegenüber, deren rechtliche und tatsächliche Befugnisse in keiner Weise festgelegt waren. Die Dienststellen der Zivilverwaltung, die zuerst nur einen beschränkten Umfang hatten und diesem Umfange zur Führung einer Aufsichtsverwaltung auch durchaus geeignet waren, wurden durch die jeder Behörde innewohnende Expansionskraft derartig aufgebläht, dass beim Erscheinen des Organisationserlasses Nr.2 im Frühjahr 1942** bereits sehr viele verwaltungsmässige Zuständigkeiten von deutschen Dienststellen wahrgenommen wurden. Diese Zuständigkeiten waren durch die deutschen Dienststellen an sich gezogen, da die bestehenden landeseigenen Einrichtungen in ihren Kompetenzen jeder rechtlichen Grundlage entbehrten. Der Organisationserlass kam daher insofern zu spät, als die meisten Verwaltungszuständigkeiten bereits weit-

gehend auf deutschen Dienststellen übergangen waren. Hinzu kam, dass der Organisationserlass für den Generalbezirk Lettland vorsah, dass die Stadt Riga von ihm nicht betroffen werden sollte, eine Maßnahme, die sich, wie vorher zu sehen war, in der Folgezeit ausserordentlich unangenehm und verhängnisvoll ausgewirkt hat. Die Stadt Riga mit ihren ungefähr 300 000 Einwohnern muss bei einem Lande von 1,8 Millionen Einwohnern als das Kernstück dieses Landes bezeichnet werden. Jede landeseigene Verwaltung, die auf dieses Kernstück keinen Einfluss hat, ist ein Torso, und jede Maßnahme, die von dieser landeseigenen Verwaltung ergriffen wird, muss Stückwerk bleiben [...].

Zu allen diesen Dingen kam die völlige Ausschaltung des lettischen Volkes auf wirtschaftlichen Sektor. Für alle kriegswirtschaftlich-notwendigen Angelegenheiten hätte das lettische Volk, wie die Erfahrung gelehrt hat, immer Verständnis gehabt. Das in diesen Dingen der deutsche nicht nur Führungs-, sondern auch Verwaltungsanspruch in vollem Umfange durchgeführt werden musste, war allen Einsichtigen eine Selbstverständigkeit. Es kam jedoch hinzu, das nicht nur auf kriegswirtschaftlichem, sondern auf dem gesamten Gebiete der Wirtschaft eine völlige Ausschaltung jeglicher landeseigenen Initiative erfolgte. Schon alsbald nach Einsetzung der Zivilverwaltung erfolgte eine Flut von Gesellschafts- und Verbandgründungen, die durchweg eine Beteiligung der landeseigenen Wirtschaftskräfte nicht zuliess. Meine gegen diese Entwicklung immer wieder vorgebrachten Bedenken fanden keine Berücksichtigung. In unzählige Betriebe, die nationalisiert waren, wurden, auch wenn sie nicht kriegswirtschaftlichen Charakters waren, deutsche Treuhänder eingesetzt, die zu einem Teil lettische Stellvertreter hatten, die die eigentliche Arbeit leisten mussten. Ein Zustand, der sich auf die Stimmung im Lande ausserordentlich schlecht auswirkte. Hinzu kam die allgemeine Aufrechterhaltung des bolschewistischen Wirtschaftssystems. Es war von den Deutschen als Befreiern vom Bolschewismus erwartet worden, dass sie alsbald mit sämtlichen bolschewistischen Einrichtungen aufräumten. Hierin sah man sich jedoch wohl zuerst zu seinem Erstaunen, dann zu seinem grössten Missfallen enttäuscht. Erst sehr allmählich und nicht zuletzt auf energischen Drängen von meiner Seite hin wurden hierin einige Änderungen durchgeführt. Ich bin in diesem Zusammenhange auch der Meinung, dass die Privatisierung zu spät und in ihren Auswirkungen zu kompliziert und daher zu langsam durchgeführt worden ist. Ihre Wirkung konnte daher nicht so stark sein, wie sie es bei einer sofortigen Durchführung nach Einrichtung der Zivilverwaltung gewesen wäre. Es kam jedoch auf wirtschaftlichen Sektor noch hinzu, das die landeseigenen Kräfte nicht nur aus den bereits bestehenden Unternehmungen ausgeschaltet wurden, sondern dass ihnen auch jede neue Möglichkeit, sich wirtschaftlich zu betätigen, weitgehend erschwert wurde. Die Einrichtung deutscher Gebietssparkassen in Lettland, für die mit dem besten Willen eine kriegsmässig bedingte Notwendigkeit nicht gefunden werden kann, hat z.B. jede erfolgreiche Initiative auf dem Bankenwesen von landeseigener Seite verhindert. Daneben hat man, entgegen meinen dauernden

Forderungen sehr lange gezögert, eine Angleichung der Lebensmittelsätze an die des Reiches vorzunehmen. Bei dem gerade im lettischen Volke [...] häufig zum Durchbruch kommenden Minderwertigkeitsgefühl, hat die unterschiedliche Behandlung in der Lebensmittelzuteilung schwerwiegende Stimmungsbeeinträchtigungen nach sich gezogen.

Alle diese politischen, verwaltungsmässigen und wirtschaftlichen Fehler grösster Art haben dazu geführt, dass die Stimmung im Lande sich weitgehend verschlechtert hat und wir von unserem Ziel, nämlich, das lettische Volk an das deutsche Reich heranzuführen, zurzeit wesentlich weiter als zu Beginn unserer Arbeit entfernt sind [...].

Ich muss [...] darauf aufmerksam machen, dass es mir und den mir unterstellten Dienststellen infolge des zurzeit bestehenden Verwaltungsaufbaues im Generalbezirk Lettland nur unter erschwerten Umständen möglich ist, die von mir gewünschten politischen und verwaltungsmässigen Zielsetzungen durchzusetzen. Es ist z. B. nicht einzusehen, weshalb die polizeilichen Zuständigkeiten in immer stärkerem Umfange der Einflussnahme der Zivilverwaltung entzogen sind. Von Beginn der Zivilverwaltung an sind sämtliche polizeilichen Zuständigkeiten durch eine neben der Zivilverwaltung aufgebaute Polizeiverwaltung wahrgenommen worden. Diese Polizeiverwaltung hat insbesondere auch durch ihren Sektor des SD eine Einflussnahme auf politische und verwaltungsmässige Gebiete gesucht und auch gefunden, die die geregelte Tätigkeit der Zivilverwaltung in ausserordentlichem Masse erschwert. Ich bin dadurch in meinem Generalbezirk nicht mehr der allein massgebende politische Faktor geblieben, sondern es ist daneben noch durch die polizeilichen Dienststellen ein anderes politisches Moment aufgetreten, auf das ich keinerlei Einfluss habe. Gewisse Handlungen dieses polizeilichen Sektors, wie z.B. Exekutionen, zum Teil massenweise Verhaftungen, haben sich daher auch stimmungsmässig ausserordentlich schlecht ausgewirkt, ohne dass ich in der Lage gewesen wäre, irgendeinen Einfluss auf diese Entwicklung zu nehmen. Dass auf dem polizeilichen Gebiet nicht grössere Schwierigkeiten aufgetaucht sind, ist lediglich dem guten persönlichen Verhältnis meiner Dienststellenleiter zu den verschiedenen polizeilichen Amtsträgern zu verdanken. Das System an sich jedoch bietet hinreichenden Grund zu fortgesetzten unerfreulichen Auseinandersetzungen und erschwert mir darüberhinaus eine einheitliche politische und verwaltungsmässige Ausrichtung meines Generalbezirks.

Darüber hinaus bereitet die Abgrenzung der Kompetenzen zwischen deutschen Dienststellen der Zivilverwaltung Schwierigkeiten.

Wenn ich oben ausgeführt habe, dass der Organisationserlass Nr. 2 vom Frühjahr 1942 in Ansehung der landeseigenen Verwaltung nicht zur Durchführung gekommen ist, so muss ich hinzufügen, dass auch in dem Verhältnis meiner Dienststelle zu den mir vorgesetzten Dienststellen der Organisationserlass dem Wortlaut und dem Sinne nach nicht durchgeführt ist. Die Dienststelle des General-

kommissars müsste, lediglich durch politische Richtlinien von seiten des Reichskommissars geleitet, ihre Aufsichtsfunktionen allein durchführen. In der Praxis hat sich jedoch herausgestellt, dass jede Verordnung, Durchführungsverordnung und Anweisung der Genehmigung des Reichskommissars bzw. des Reichsministers für die besetzten Ostgebiete bedarf. Der Erfolg ist, dass nicht die landeigene Verwaltung, ja nicht einmal die Dienststelle des Generalkommissars, sondern in sehr vielen Dingen die Dienststelle des Reichskommissars unmittelbar im Generalbezirk Lettland verwaltet und dadurch meiner politischen und verwaltungsmässigen Führung Dinge entzieht, die allein zu meiner Zuständigkeit gehören. Ich bedarf jedoch nicht nur in fast allen Angelegenheiten verwaltungsmässiger- und politischer Art der Zustimmung der mir vorgesetzten Dienststellen, sondern in vielen Fällen werden durch die vorgesetzten Dienststellen Entscheidungen und Anordnungen unmittelbar getroffen, von denen ich, obgleich sie zu meiner Zuständigkeit gehören, erst erfahre, nachdem sie in der Durchführung begriffen sind. Dieser Zustand muss jede eigene Initiative auf die Dauer lähmen. Sie widerspricht den Organisationsrichtlinien, die für die Verwaltung des Ostlandes gegeben sind. Die Durchführung aller politischen und verwaltungsmässigen Angelegenheiten müsste bei der Dienststelle des Generalkommissars und den ihm unterstellten Dienststellen liegen. Jede unmittelbare Einflussnahme der dem Generalkommissar vorgesetzten Dienststellen macht die Dienststelle des Generalkommissars mehr und mehr überflüssig und entzieht die höheren Dienststellen ihrer eigentlichen Führungs- und Lenkungenfunktionen. Dies hat den Nachteil, dass die Angelegenheiten, die von meiner Dienststelle oder von den Gebietskommissaren noch verhältnismässig lebensnah geregelt werden könnten, durch die mir vorgesetzten Behörden sehr oft vom grünen Tisch aus und den örtlichen Bedürfnissen nicht entsprechend erledigt werden. Es tritt durch die starke Einschaltung mir vorgesetzten Dienststellen eine Verzögerung des Verwaltungsablaufs ein, die allzu oft eine wirksame Arbeit wesentlich hemmt [..].

gez. Unterschrift

LVVA, P- 1018.f., 1. apr., 2. l., 164.–168. lp. (Noraksts.)

* Vācu militārās pārvaldes priekšgalā atradās vācu armijas infantērijas ģenerālis Francis fon Roks, vēlāk — kavalērijas ģenarālleitnants Valters Brēmers.

** Runa ir par 1942. gada 7. martā izdoto okupēto austrumu apgabalu ministra A. Rozenberga direktīvu par pārvaldes uzbūvi Latvijas ģenerālapgabalā. Publicēta kā 13. dokuments.

**15. dok. Okupēto austrumu apgabalu ministra Alfrēda Rozenberga
rīkojums Ostlandes reihskomisāram Heinriham Lozem**

Šis rīkojums paredz Latvijas ģenerālapgabālā iedibināt pirmā ģenerāldirektora posteni. Šai amatpersonai bija jāvada vietējā Zemes pašpārvalde. Vēstures literatūrā šajā ziņā sastopama visai būtiska neprecizitāte. Atsevišķi vēsturnieki dēvē iekšlietu ģenerāldirektoru ģenerāli O. Dankeru par pirmo ģenerāldirektoru jau uzreiz pēc Zemes pašpārvaldes oficiālās darbības uzsākšanas 1942. gada pavasarī. Neprecizitātes ieviešanās saistīta ar okupēto austrumu apgabalu ministra A. Rozenberga 1942. gada 7. marta direktīvas nekvalitatīvu tulkojumu latviešu valodā, kas publicēts Žaņa Unāma darbā "Karogs vējā" (1969). Pieminētās direktīvas tulkojums ievietots arī 1990. gadā izdotajā dokumentu krājumā "Latvijas suverenitātes ideja likteņgriežos" (48.–50. lpp.).

Berlin, den 22. Februar 1944

An den
Herrn Reichskommissar
für das Ostland

Betr.: Verwaltungsvereinfachung;
hier: Schaffung eines Ersten Generaldirektors
im Generalbezirk Lettland
Bezug: Ihr Bericht vom 4.2. 1944 - II Verw.372 (370) /44

In Abänderung meines Organisationserlasses Ostland Nr.2 vom 7. 3. 1942 [...] und der hierzu ergangenen Durchführungsbestimmungen bin ich damit einverstanden, daß in der leitung der landeseigenen Verwaltung des Generalbezirks Lettland das Amt eines Ersten Generaldirektors geschaffen wird, welches dem geeignetsten Generaldirektor eines Fachressorts zu übertragen ist; die Verbindung dieses Amtes mit dem des Generaldirektors des Innern ist nicht erforderlich.

Dem Ersten Generaldirektor obliegt die Leitung der landeseigenen Verwaltung. Er gibt den Generaldirektoren entsprechend den von der deutschen Führung erlassenen Verordnungen und erteilten Weisungen allgemeine Richtlinien für ihre Verwaltungsführung und ist dem Generalkommissar in erster Linie für die Ordnungsmässigkeit der landeseigenen Verwaltung gegebenen politischen Richtlinien und Weisungen verantwortlich. Er vertritt die landeseigene Verwaltung in grundsätzlichen Angelegenheiten gegenüber dem Generalkommissar und regelt mit Zustimmung des Generalkommissars die Abgrenzung der Geschäftsbereiche der einzelnen Generaldirektoren sowie seine Vertretung und die der Generaldirektoren im Falle der Behinderung. In Angelegenheiten von grundsätzlicher und überressortmässiger

Bedeutung steht dem Ersten Generaldirektor gegenüber den anderen Generaldirektoren das Weisungsrecht zu. In gemeinsamen Besprechungen der Generaldirektoren führt er den Vorsitz.

Die Verantwortung der Generaldirektoren gegenüber dem Generalkommissar für die ordnungsmässige Führung der Verwaltung ihres Geschäftsbereichs wird durch die Gesamtverantwortung des Ersten Generaldirektors nicht berührt.

Rechtssetzungsakte der landeseigenen Verwaltung werden von dem Ersten Generaldirektor und den fachlich zuständigen Generaldirektoren unterzeichnet sowie von dem Ersten Generaldirektor nach Erteilung der Zustimmung des Generalkommissars verkündet.

Die Amtsträger der landeseigenen Verwaltung werden — mit Ausnahme der vom Generalkommissar zu ernennenden Amtsträger — auf Vorschlag des fachlich zuständigen Generaldirektors vom Ersten Generaldirektor ernannt und abberufen. Diese Befugnis ist übertragbar.

gez. Rosenberg

Bundesarchiv – Berlin, R 6-246, S. 87. (Noraksts.)

III. PADOMJU PARTIZĀNI (DIVERSANTI)

16. dok. Izvilkumi no Latvijas partizānu kustības štāba priekšnieka pulkveža A. Sproģa un štāba priekšnieka vietnieka A. Mihelona ziņojuma Centrālā partizānu kustība štāba priekšniekam Ponomarenko un LKP CK 1. sekretāram J. Kalnbērziņam. Ziņojums J. Kalnbērziņam nosūtīts 1943. gada 7. decembrī

Сов.секретно.

кз. № 2

НАЧАЛЬНИКУ ЦЕНТРАЛЬНОГО ШТАБА
ПАРТИЗАНСКОГО ДВИЖЕНИЯ
ПРИ СТАВКЕ ВЕРХОВНОГО ГЛАВНОКОМАНДОВАНИЯ

Генерал-лейтенанту тов. ПОНОМАРЕНКО¹.

СЕКРЕТАРЮ ЦК КП/б/ ЛАТВИИ

Тов. Калнберзин.

ОТЧЕТ

О РАБОТЕ ЛАТВИЙСКИХ ПАРТИЗАНСКИХ ОТРЯДОВ ПАРТИЗАНСКОЙ БРИГАДЫ И ПАРТИЗАНСКИХ ГРУПП ЛАТВИЙСКОГО ШТАБА ПАРТИЗАНСКОГО ДВИЖЕНИЯ ЗА ПЕРИОД С 1-го ИЮНЯ по 1-е ДЕКАБРЯ 1943 года.

13. Развитие партизанского движения за отчетный период.

В соответствии с составленным планом на весенне-летний период и указаниями Центрального штаба партизанского движения, партизанское движение Латвийской ССР развивалось в направлении перенесения действий непосредственно на временно оккупированную территорию Советской Латвии, с одной стороны и перебазирования части партизанских отрядов на территорию временно оккупированной Латвии. По этому вопросу была проделана следующая работа:

1/ На базе бывшего отряда ЭЗЕРНИЕКС², РАШКЕВИЧА³, переброшенного на временно оккупированную территорию Латвии в 1942 году, который был найден в лесах Малупе в потрепанном состоянии, — был создан 4-й Латвийский партизанский отряд, с районом действия — леса Малупе-Алуксне. Для укрепления этого отряда был послан командир отряда, лейтенант тов. КАЛВАНС⁴, несколько средних командиров, несколько младших командиров и бойцов-партизан. В настоящее время отряд численно вырос с 60 чел. до 118 чел. и вполне работоспособен. Свои действия отряд распространяет до Смилтенэ-Палсманэ.

2/ Создан совершенно новый 3-й отряд /командир т. ЗАЛЮМ⁵ из числа вновь принятых из местного населения и обученных непосредственно в тылу противника. Дислоцирован этот отряд пока еще в районе озера Освея с базированием на партизанский край.

3/ Перебазирован 2-й партизанский отряд из района Освея непосредственно на территорию временно оккупированной Латвийской ССР — в район лесов озера Лубана. Указанное дало возможность держать под контролем железнодорожные коммуникации врага Гостини-Гулбене, через Мадона и весь Мадонский уезд.

4/ С целью усиления партизанского движения вглубь временно оккупированной Советской Латвии, штабом Латвийского партизанского движения, в начале сентября 1943 года, были десантированы 3 диверсионно-разведывательные группы по 10 человек в каждой в следующие районы: группа СПУГИС⁶ в район южнее Смилтене-Палсмане; группа НОВИЦКОГО⁷ — в район южнее Якабпилс — 6 км.восточнее озера Пикст эзерс; группа МАРКУШЕНКО⁸ в район р.Мисса, между шоссейными дорогами Рига-Иелгава и Рига-Бауска.

Вследствии плохой десантировки, людской состав групп оказался сильно разбросанным на далекое расстояние друг от друга, а это в условиях Латвии, где очень много айзсаргов проживают на хуторах и где налажена полицейско-сигнальная служба, — для действий партизан опасно.

По полученным сведениям, через 1-й и 4-й отряды, подтверждается, что группа СПУГИС при десантировке была сильно разбросана и на месте их сбора их ожидала полиция. Из всего состава группы явились в 4-й отряд командир группы СПУГИС с одним партизаном и в 1-й отряд — радист с одним партизаном из состава группы. Кроме того, из той же группы добровольно явился в полицию и сдался партизан ГРУЗИТИС⁹.

Кроме указанных выше групп, в июле месяце 1943 года с целью освоения западной части Латвии, из бригады тов.ЛАЙВИНЬШ¹⁰ была послана группа тов. АНСИС¹¹ в составе 5 человек с радиостанцией, которая достигла района Павилоста. Эта группа по израсходовании с собою запасов радиопитания, вынуждена была временно прервать с нами радиосвязь /с половины сентября 1943 г./, так как Штаб Латвийского партизанского движения из-за отсутствия самолетов не был в состоянии оказать группе АНСИС нужную помощь. На день представления отчета положение с группой АНСИС неизвестно.

В октябре месяце текущего года из бригады тов.ЛАЙВИНЬШ послана группа тов.МАЗАЙС¹² в составе 17 человек в район южнее и юго-западнее г. Якабилс и леса Тауркалне с целью усиления развития партизанского движения левобережной части реки Западная Двина /Даугава/. Группа благополучно прибыла в указанный район и проводит соответствующую работу.

Относительно групп тов.ДЕРГАЧ¹³, оперировавшей в районе волости Штилбани [Шкилбени] и КАУПУЖ Доминика¹⁴, оперировавшей в районе Бабий Мох /создана летом 1942 г., главным образом, из местного населения/, несмотря на установленную с ними связь через отряд САМСОНА¹⁵, — последние оказались не жизнеспособными. Эти группы никакой активности в работе не проявляют, а группа ДЕРГАЧ /[2]1 человек/ самоликвидировалась.

[..]

Численно Латвийские партизанские отряды и группы пр[ед]ставляют следующее:

№ № и групп п/п	Наименование отрядов	Кол-во партизан по состо ниюна 1.8.43 г.	Кол-во партизан по состо нию на 1.12.43 г.	Резерв не принятых партизан на 1.12.43 г.	ПРИ- МЕ- ЧА- НИЕ
1.	Управление Латвийской партизанской бригады	94	94	82	х/ваб в тылу

2. 1-й отряд – т. САМСОН	141	258	200	в тылу
3. 2-й отряд – т. РАТЫНЫШ ¹⁶	106	194	54	
4. 3-й отряд – т. ЗАЛЮМС	73	95	28	
5. 4-й отряд – т. КАЛВАНС	61	118	-	

Кроме резерва, который в тылу врага, в Советском тылу подготовленных ожидающих отправки 91

человек, подготавливаются на пункте

На учебном пункте и в спецшколах 88 человек,

всего 179.

ИТОГО ПО ОТРЯДАМ....	475	756	364х/
[6]. Отдельная группа ДЕРГАЧ	21	-	-
7. - " - - " - КАУПУЖ	21	11	-
8. - " - - " - АНСИС	-	5	-
9. - " - - " - НОВИЦКОГО	-	10	-
10. - " - - " - МАРКУШЕНКО-	-	10	-
11. - " - - " - МАЗАЙС	-	17	-
12. - " - - " - АФЕРИСТ	-	3	-
<hr/>			
ИТОГО ПО ГРУППАМ.....	42	56	-

[..]

На укрепление партизанских отрядов за истекшее время из Советского тыла было переброшено /десантировано по воздуху/ офицеров 28 человек, в том числе два офицера — специалисты подрывного дела для обучения вновь прибывающих партизан из местного населения; сержантского состава переброшено 43 человека и рядовых — 125 человек.

Переброшенный рядовой и сержантский состав прошел специальный курс обучения по минно-подрывному делу и партизанской тактике борьбы на Учебном пункте Латвийского штаба партизанского движения.

Кроме указанного, на 1-е декабря 1943 года уже подготовлены и ожидают отправки 91 человек из офицерского, сержантского и рядового состава / из них только одних офицеров 43 человека/, которые будут десантированы в ближайшее время с наступлением летной погоды и возможностью получить запланированные самолето-вылеты.

Переброска хорошо подготовленных 43-х человек офицерского состава в партизанские отряды — еще больше укрепит их и обеспечит полное выполнение намеченного плана освоения еще неосвоенных до сего времени районов временно оккупированной Латвии.

[..]

НАЧАЛЬНИК ЛАТВИЙСКОГО ШТАБА
ПАРТИЗАНСКОГО ДВИЖЕНИЯ
/СПРОГИС¹⁷/

полковник: [paraksts]

ЗАМ. НАЧАЛЬНИКА ШТАБА и
НАЧАЛЬНИК 1-го ОТДЕЛА
[paraksts] /МИХЕЛЬСОН¹⁸/

подполковник а/с

Latvijas Valsts arhīvs, PA-101. f., 5. apr., 5. l., 162.–190. lp.
Mašīnraksts, saglabāta oriģināla pareizrakstība un interpunkcija.

¹ **Panteļimons Ponomarenko** (1902–1984), no 1938. gada līdz 1944. gadam. Baltkrievijas kompartijas 1. sekretārs, vienlaikus 1942.–1944. g. Centrālā partizānu kustības štāba priekšnieks ģenerālleitnanta pakāpē, 1944.–1948. g. Baltkrievijas PSR ТКР (Ministru padomes) priekšsēdētājs.

² **Voldemārs Ezernieks** (1905–1943), komunistiskajā pagrīdē no 1928. g., 1934. g. bijis apcietinājumā. 1941. g. — tresta pārvaldnieks. Evakuācijā pabeidzis partijas un padomju darbinieku kursus Kirovā. Piedalījies pulka “Par Padomju Latviju” reidā. Viņa vienībai vienīgajai izdevās nostiprināties Latvijā, Liepnas mežos. 1943. g. jūlijā kritis.

³ **Alfrēds Raškevics** (1910–1977), 1941. g. Valkas partijas apriņķa komitejas instruktors. Karalaikā bija evakuācijā Mari APSR, pēc tam — 201. latviešu strēlnieku divīzijā. No 1942. g. februāra partizānu komandieru kursos Valdajā. Ar pulka “Par Padomju Latviju” reidu nokļuvis Latvijā, V. Ezernieka grupas komisārs, vēlāk 1. brigādes 4. vienības komisārs.

³ **Donats Kalvāns** (1916–1944), 1941. g. Kuldīgas apriņķa izpildkomitejas Finanšu nodaļas darbinieks. Kara sākumā bija evakuācijā Molotovas (Permas) apgabalā, pēc tam — bijis 201. latviešu strēlnieku divīzijā. Kaujās pie Staraja Rusas ievainots. Pēc hospitāļa Atsevišķajā rezerves strēlnieku pulkā, pēc tam nosūtīts LPKŠ rīcībā. 4. vienības komandieris. 1944. g. februārī kritis.

⁵ **Zaļums — Pāvela Pizāna** (1918–1971) segvārds. P. Pizāns 1940.–1941. g. Daugavpils apr. avīzes “Taisneība” redakcijā nodaļas vadītājs. Kara sākumā nespēja evakuēties, slēpās līdz 1942. g. pavasarim. Uzņēma sakarus ar padomju partizāniem, no 1942. g. maija līdz 1944. g. augustam partizānu vienības komandieris. Pēc tam Daugavpils apriņķa IK Lauksaimniecības nodaļas vad., no 1944. g. oktobra līdz 1946. g. martam vadīja lauksaimniecības nodaļu avīzē “Сіпа”.

- ⁶ **Jēkabs Spuģis** (1904–1968), divdesmitajos un trīsdesmitajos gados aktīvi darbojies LKP, divreiz atradies ieslodzījumā (1929–1931; 1934–1937). 1940.–1941. g. vispirms Valkas apriņķa IeTK vecākais operatīvais pilnvarotais, pēc tam VDTK priekšnieka palīgs. 1941.–1943. g. — Latviešu divīzijā. 1943. g. augustā piekomandēts LPKŠ. 1943. g. 24. augustā izsviests ar izpletni Latvijas teritorijā, līdz 1944. g. 1. aprīlim — vada komandieris 4. vienībā.
- ⁷ **Arturs Novickis** (1921–1943), 1941. komjaunietis, atslēdznieks tramvaju depo. Kara sākumā evakuācijā Kirovas apgabalā, pēc tam — Latviešu divīzijā, kaujās pie Maskavas ievainots. Pēc hospitāļa gatavojās partizānu darbam. 1945. g. 5. septembrī ar izpletni nolaidās Biržu pagastā, bija grupas komandieris, 18. septembrī kritis.
- ⁸ **Vladimirs Markušenko** (“Garais”) (dz. 1924). Viņa grupa nosūtīta uz Latvijas teritoriju 1943. g. 10. septembrī, darbojās Rīgas apkārtnē.
- ⁹ **Adis Gruzītis**
- ¹⁰ **Vilhelms Laiviņš** (1911–1979), darbojies komunistiskajā pagrīdē. 1941. g. LPSR VDTK darbinieks Rīgā, kara sākumā Ziemeļrietumu frontes štāba izlūks Latvijas un Ļeņingradas apg. teritorijā, pēc tam Latviešu divīzijas rezerves bataljonā, vēlāk LKP CK rīcībā. No 1942. g. februāra partizānu komandieru kursos Valdaļā. Piedalījās vienības “Par Padomju Latviju” reidā, sākumā bija 3. vienības, pēc tam visas vienības komandieris. Latvijā nenokļuva. Pēc tam, būdams LKP CK pārstāvis ar Atsevišķo partizānu vienību devās uz Osveju. 1943. g. martā–decembrī Latvijas partizānu brigādes komandieris, pēc tam LPKŠ mācību punkta priekšnieks Kaļiņinas (Tveras) apgabalā.
- ¹¹ **Ansī — Andreja Macpāna** (1910–1945) segvārds. Macpāns trīsdesmitajos gados darbojās pagrīdē komjaunatnē. Pēc 1940. g. 21. jūnija atradās partijas darbā Liepājas apr., 1941. g. IeTK Aizputes apr. nodaļas politiskais vadītājs. Kara sākumā darbojās iznīcinātāju vienībās Igaunijā un pie Ļeņingradas. No 1941. g. februāra gatavojās darbībai vācu aizmugurē. Vēlāk 2. brigādes vada komandieris. 1943. g. jūlijā viņa vadītā grupa devās uz Kurzemi ar uzdevumu izvērst plašu partizānu kustību. Viņa grupa darbojās Kuldīgas un Aizputes apriņķos, bet no 1944. g. maija — Cīravas un Alsungas mežos. 1945. g. februārī, būdams smagi ievainots, nošāviens.
- ¹² **Mazais — Otomāra Oškālņa** (1904–1947) segvārds, skolotājs pēc profesijas, divdesmitajos un trīsdesmitajos gados darbojās komunistiskajā pagrīdē. 1941. g. — LKP Jēkabpils apr. kom. 2. sekretārs. Piedalījās vienības “Par Padomju Latviju” reidā, bija komisārs un LKP CK Operatīvās grupas loceklis. 1942. g. decembrī iecelts par Atsevišķās latviešu partizānu vienības komisāru, vēlāk — Latvijas partizānu brigādes komisārs. 1943. gada oktobrī un novembrī ar grupu partizānu sāka darboties Daugavas kreisajā krastā (galvenokārt Jēkabpils apr.). 1944. g. jūlijā un augustā to pārdēvēja par 3. Latvijas partizānu brigādi. Brigāde pārsvarā darbojās Jēkabpils un Bauskas apriņķī. Vienlaikus LKP CK Operatīvās grupas loceklis. 1944. g. oktobrī iecelts par Rīgas apriņķa partijas komitejas 1. sekretāru.
- ¹³ **Pāvels Dergačs** (1912), LKP biedrs no 1936. gada, 1937.–1940. g. ieslodzījumā. 1940. g. jūlijā–decembrī Abrenes partijas apr. komitejas 2. sekr., pēc tam partijas kabineta vadītājs. Evakuācijā kartīšu biroja vadītājs Vladimiras apg. Vjazņiku pilsētā. 1942.–1944. g. 2. partizānu vienības komisārs. 1944. g. otrajā pusē Abrenes partijas apr. komitejas sekr., 1945.–1946. g. PSKP CK Ļeņina kursu klausītājs.

- ¹⁴ **Dominiks Kaupužs** (1905–1964), darbojās nelegālajā LKP, 1935.–1939. g. atradās cietumā. 1941. g. Daugavpils apr. rūpkombināta kadru daļas vadītājs un avīzes “Taisneība” līdzstrādnieks. Karalaikā Latviešu divīzijā. No 1942. g. jūnija gatavojās partizānu darbam. No septembra H. Grīšļa grupā, pēc grupas sagrāves 1943. g. janvārī, kopā ar F. Larionovu un P. Dergaču organizēja Abrenes apr. antifašistisko komiteju, martā un aprīlī partizānu vienības “Liesma” komandieris, pēc vienības sagrāves darbojās pagrīdē, no 1943. g. jūlija līdz 1944. g. augustam — Latvijas partizānu brigādes 1. vienības politdarbinieks, pēc tam 6. vienības komisārs.
- ¹⁵ **Vilis Samsons** (dz. 1920), skolotājs pēc profesijas, 1941. g. Ludzas apr. IK Tautas izglītības nodaļas skolu inspektors. Karam sākoties, bija evakuācijā Novosibirskas apg., pēc tam — 201. latviešu strēlnieku divīzijā. No 1942. g. februāra — partizānu komandieru kursus. Piedalījās vienības “Par Padomju Latviju” reidā, bija 3. vienības komandieris, robežu pāriet neizdevās. No 1942. g. decembra Atsevišķās latviešu partizānu vienības komandieris, Latvijas partizānu brigādes 1. vienības komandieris, 1944. g. martā–septembrī 1. Latvijas partizānu brigādes komandieris. 1. brigādes galvenais darbības rajons bija Abrenes un Valkas apriņķis. Tās sekmes lielā mērā noteica tas, ka tā uzturēja pastāvīgus sakarus ar Osvejas partizānu rajonu.
- ¹⁶ **Pēteris Ratiņš** (1911–1986), pirms kara strādnieks Jēkabpils apr. Kara laikā 201. latviešu strēlnieku divīzijā. 1943. g. martā 2. Latvijas partizānu vienības komandieris, ko 1944. g. jūnijā pārveidoja par 2. brigādi. Brigāde pārsvarā darbojās Madonas apriņķī.
- ¹⁷ **Arturs Sproģis** (1904–1980), padomju izlūkdieneista virsnieks. 1943.–1944. gadā Latvijas partizānu kustības štāba priekšnieks.
- ¹⁸ **Alberts Mihelsons** (1901–?), Sarkanās armijas virsnieks, galvenokārt strādājis kara komisariātos. 1937. g. arestēts un pavadījis apcietinājumā 25 mēnešus, bet pilnībā attaisnots. 1942.–1943. g. — 1. atsevišķā latviešu strēlnieku pulka komandiera vietnieks, 1943.–1944. — LPKŠ priekšnieka vietnieks. No 1945. g. aprīļa līdz 1946. g. augustam pildījis LPSR valdības īpašu uzdevumu Vācijā padomju okupācijas zonā — galvenokārt veica trofeju iekārtu demontāžu, kā arī 1944. g. vāciešu izvesto iekārtu meklēšanu un sūtīšanu atpakaļ.

17. dok. Latvijas partizānu kustības štāba priekšnieka pulkveža Sproģa vēstule Civilās aviācijas priekšniekam ģenerālpulkvedim Astahovam 1944. g. 16. februārī

Сов.секретно.

Экз. № 2

LATVIJAS PARTIZĀNU KUSTĪBAS ŠTĀBS

ЛАТВИЙСКИЙ

ШТАБ ПАРТИЗАНСКОГО

ДВИЖЕНИЯ

16 февраля 1944 г.

№00149

НАЧАЛЬНИКУ ГВФ

Генерал-полковнику тов. АСТАХОВУ.

Копия: Секретарю ЦК КП/б/ Латвии
тов.КАЛНБЕРЗИНУ.

В связи с полицейским режимом и проводимыми карательными мероприятиями немецких оккупантов на территории Латвийской ССР, действующие там наши партизанские отряды и группы находятся в чрезвычайно тяжелом положении.

Общая обстановка не благоприятствует созданию партизанского края по примеру Белоруссии и Ленинградской области.

Партизанам приходится вести борьбу разрозненными отрядами и группами. В результате такого положения нет возможности в течение продолжительного времени находиться в одних местах, а тем более несколько дней подряд разводить в каком либо определенном месте яркие сигнальные костры для самолетов. Каждое такое сигнальное мероприятие сопряжено с риском для отряда быть немедленно окруженным войсками противника.

Ввиду такого положения, даже в тех случаях, когда сигналы подаются, отряды с целью самосохранения огни-сигналы дают недостаточно яркие, так что обнаружить последние в 3-х случаях летчикам не удалось, хотя по имеющимся данным летчики прилагали максимум настойчивости для обнаружения таковых. Цель разыскивалась самолетами в течение 1¹/₂-2 часов, но найдена не была.

Такое положение создало среди летного состава неуверенность и отрицательное отношение к выполнению столь трудного задания.

Считаем, что существующее положение тем более обязывает нас прилагать максимальные усилия с целью добиться выброски груза, чтобы хоть этим оказать поддержку и облегчить в некоторой степени тяжелое положение партизан.

В виду вышеизложенного прошу Ваших указаний командиру Авиадивизии, чтобы самолеты, работающие согласно утвержденного Вами плана, не считаясь с существующими трудностями, все же продолжали работать по розыску партизанских отрядов и выброски грузаю

Одновременно доношу, что согласно полученной шифровки от 15-го февраля с.г., командиру группы "Дугласов", работающих со ст. Старая Торопа по выброске наших грузов /согласно указаний тов. МАЛЕНКОВА и Вашего приказа генерал-майору тов. КОЗЬМИНУ/, получен приказ прекратить работу и убыть на выполнение другой оперативной работы.

Одновременно сообщаю, что в течение 3-х месяцев, [не]смотря на категорический Ваш приказ, из 10-ти вылетов, предусмотренных по плану, на сегодняшний день произведено всего 4 выброски, т.е. около 40% плана. По всей вероятности, приказ о прекращении работы отправлен по ошибке.

Прошу Ваших указаний о продолжении выполнении плана.

НАЧАЛЬНИК ЛАТВИЙСКОГО ШТАБА
ПАРТИЗАНСКОГО ДВИЖЕНИЯ

полковник: [paraksts]
/СПРОГИС/

Отпеч. в 3-х экз.

Экз. № 1-2 – адресатам

Экз. № 3-в дело

с.з.

Latvijas Valsts arhīvs, PA-101. f., 6. apr., 11. l., 35.-35op. lp.

Dokumenta augšpusē LK(b)P CK Sevišķā sektora apaļais zīmogs Для пакетов
un taisnstūra zīmogs:

ЦК КП(б) Латвии

ОСОБЫЙ СЕКТОР

ЗАРЕГИСТР. № 21

“17” II 1944 г.

Ar zaļu zīmuli atzīme:

Читал 17/II-44 Калинин

18. dok. Latvijas partizānu kustības štāba priekšnieka Artura Sproģa un štāba priekšnieka vietnieka Alberta Mihelona 1944. g. 5. oktobra izziņa par partizānu vienību dalībnieku skaitu

Izziņa sastādīta pēc tam, kad gandrīz visas Latvijas Partizānu kustības štāba vienības līdz ar Sarkanās armijas ienākšanu Latvijas teritorijā bija pārtraukušas savu darbību. Turpināja darboties Andreja Macpāna grupa Kurzemē. Tādējādi izziņai vajadzētu dot galīgos skaitļus par padomju partizānu skaitu LPKŠ likvidācijas brīdī (izņemot ziņas par Kurzemi). Tomēr dažādos dokumentos tiek minēti dažādi skaitļi. Tā ar 1944. gada 31. augustu datēta izziņa par vienībām, kas iznākušas no mežiem, 1. brigādē uzrāda 949 cilvēkus kaujas satāva, 2. brigādē — 584, 3. brigādē — 292, pavisam kopā 2253 kaujiniekus (LVA, PA-302. f., 2. apr., 7. l., 26. lp.). Tajā pašā laikā citā dokumentā nākamajā dienā — 1. septembrī minēts, ka kopējais kaujas sastāvs ir 2698 vīri (turpat, 13. l., 231. lp.). Protams, var pieļaut, ka vēl ne visas Latgalē, Vidzemē un Zemgalē darbojošās vienības tobrīd bija legalizējušās, tādēļ arī

ir tik lielas atšķirības skaitļos. Jebkurā gadījumā ir jāņem vērā, ka gan brigāžu un vienību vadītāji, gan arī LPKŠ un LKP CK bija ieinteresēti skaitļus noapaļot uz augšu, lai parādītu, ka viņu darbība ir devusi rezultātus. Tomēr ar bruņoto partizānu skaitu varēja manipulēt tikai zināmās robežās. Lielākas "pierakstījumu" iespējas pastāvēja ar partizānu aģentūru (aktīviem atbalstītāju) skaitu, bet vismazāk ticami ir skaitļi par tā saukto rezervi — legāli dzīvojošiem cilvēkiem, kas būtu gatavi pievienoties partizāniem, ja būtu pietiekami daudz ieroču. LPKŠ atskaites rāda, ka bruņoto partizānu skaits no 1943. gada 1. augusta līdz 1944. gada 1. septembrim bija pieaudzis gandrīz pieckārtīgi, bet neapbruņotā rezerve — gandrīz desmitkārtīgi. Lai gan skaitļi, kas parāda šo dinamiku, izraisa šaubas, tomēr padomju partizānu skaita samērā straujais pieaugums reāli pastāvēja. Tas bija saistīts gan ar lielāku aktivitāti kaujinieku pārsviešanā no padomju aizmugures un Baltkrievijas partizānu rajoniem, gan arī ar vietējo iedzīvotāju lielāku iesaistīšanos līdz ar frontes tuvošanos.

Сов.секретно.

Экз. № 1

СПРАВКА

О численном составе партизанских бригад Латвийского Штаба Партизанского Движения

Наименование бригад	ВСЕГО	Количество боевого состава партизан	Количество гентурных разведчиков апартизан	Количество резерва
1-я партизанская бригада к-р САМСОНС, комиссар РИКТЕР ¹	1196 чел.	378 чел.	1297 чел.	2771 чел.
2-я партизанская бригада к-р РАТЫНЫШ, комиссар БЛЮМС ²	682	161	400	1283
3-я партизанская бригада, к-р и комиссар ОШКАЛН	362	42	-	404
По четырем отдельным отрядам. /БОГДАНОВА ³ , КРАВЧЕНКО ⁴ , САВИЦКОГО ⁵ , МЕЙКШАНА ⁶ /	456	268	596	1320

/АНСИС,
ТОРНИС⁷/

2729

849

2293

6071

ПРИМЕЧАНИЕ:

1. По 1-й бригаде в число боевого состава входит так же группа тов. БИЕТАГС⁸ — 13 чел., находящихся еще в тылу противника.

2. По 2-й бригаде в число боевого состава входят группы: РОЗЕ⁹ — 60 чел., САВИЦКОГО¹⁰ — 5 чел., КОЛЕСНИКОВА¹¹ — 11 чел., которые еще находятся в тылу противника. По 3-й бригаде еще находится в тылу врага группа КОМАРОВСКОГО¹² — 20 чел.

3. По отряду БОГДАНОВА в тылу врага находятся группы: СОРОКИНА¹³ — 8 чел., РЫЖИКОВА¹⁴ — 6 чел.

4. В тылу врага так же находится группа тов. АНСИС — 25 чел.

5. 1-ю бригаду /исключая 1-й и 5-й отряды/ и 3 отряд 2-й бригады, при объединении с Красной Армией встречал полковник тов. МИХЕЛЬСОН, 2-ю бригаду, исключая 3-й отряд, встречал полковник тов. КУСИН¹⁵ и подполковник тов. КАЛНИН¹⁶; 1-й и 5-й отряды 1-й бригады, отряд БОГДАНОВА, КРАВЧЕНКО встречал подполковник тов. КАЛНИН, 3-ю бригаду встречал подполковник тов. СНИККЕР¹⁷; остальные группы и отряды явились в штаб самостоятельно.

НАЧАЛЬНИК ЛАТВИЙСКОГО ШТАБА
ПАРТИЗАНСКОГО ДВИЖЕНИЯ
полковник [paraksts] /СПРОГИС/

ЗАМ. НАЧАЛЬНИК Л Ш П Д
и НАЧ. 1-го ОТДЕЛА
полковник а/с [paraksts] /МИХЕЛЬСОН/

5-го октября 1944 года.

Отп. в 3-х экз.

е.д.

LVA, PA-101. f., 6. apr., 11. l., 208.–209. lp. Mašīnraksts, saglabāta oriģināla pareizrakstība un interpunkcija.

¹ Jānis Teodors Rikters (1912–1961), kopš 1930. g. darbojās komunistiskajā pagrīdē. 1941. g. Jēkabpils apr. prokurora vietnieks. Piedalījās vienības “Par Padomju Latviju”

- reidā, bija 1. vienības 2. rotas komandieris. Smagi ievainots. No 1943. g. janvāra LPKŠ rīcībā, no 1943. g. marta līdz 1944. g. augustam Latvijas partizānu brigādes 1. vienības, pēc tam 1. brigādes komisārs.
- ² **Rafaels Blūms** (1914–?), trīsdesmitajos gados darbojies nelegālajā komjaunatnē. 1940.–1941. g. līdztekus studijām Latvijas Universitātē darbojies vairākos laikrakstos. Sākoties karam, no 1941. g. jūnija līdz 1942. g. martam — armijā, pēc tam līdz 1943. g. aprīlim — LĻKJS CK instruktors. 1941. g. jūlijā smagi ievainots pie Paidēs, Igaunijā. No 1943. g. aprīļa līdz 1944. g. augustam partizānu vienības, pēc tam 2. brigādes komisārs. Pēc tam līdz 1952. g. laikraksta “Padomju Jaunatne” redaktors.
- ³ **Ivans Bogdanovs** (dz. 1919), 1941. g. Andrupenes pagasta partorgs. Karalaikā 201. latviešu strēlnieku divīzijā, pēc ievainojuma gatavots darbam vācu aizmugurē. 1944. g. maijā–jūlijā atsevišķas vienības komandieris, kura darbojās dienvidos no Rēzeknes.
- ⁴ **Aleksandrs Kravčenko** (1908–1947), strādnieks, karalaikā zemnieks Istras pagastā. Uzskatīts par politiski neuzticamu un nosūtīts darbā uz Vāciju, izbēdzis, slēpies Istras pagastā. 1943. g. jūnijā — Latvijas partizānu brigādē. 1944. g. maijā–jūnijā komandēja vienību, kas darbojās dienvidos no Ludzas.
- ⁵ **Anatolijs Savickis** (1922–1968), 1941. g. komjaunatnes organizators Annas pag. No 1941. g. augusta — 201. divīzijā. No 1942. g. februāra partizānu komandieru kursus. Piedalījās vienības “Par Padomju Latviju” reidā, bija vada komandieris, nokļuva Latvijā V. Ezernieka vienības sastāvā. Līdz 1944. g. — Latvijas partizānu brigādes 4. vienībā kā štāba priekšnieks, vēlāk komandieris.
- ⁶ **Kazimirs Meikšāns** vadīja vienību “Daugavietis”, kas darbojās 1944. g. jūnijā un jūlijā ziemeļos no Daugavpils.
- ⁷ **Jūlijs Tornis** (1903), grupas komandieris 1. brigādē I. Burceva vienībā.
- ⁸ **Jānis Bietags** (dz. 1913), līdz 1940. g. darbojās pagrīdē, 1941. g. Latvijas komjaunatnes Valmieras apr. organizācijas 2. sekretārs. Kara sākumā Valmieras iznīcinātāju bataljonā Igaunijā. Karojis Ļeņingradas frontē, pēc tam latviešu divīzijas rezerves bataljonā. No 1942. g. jūnija gatavojās darbam vācu aizmugurē. 1. brigādes 2. vienības komandieris, 5. vienības komisārs.
- ⁹ **Arvīds Roze** (dz. 1922), 1940.–1941. g. komsorgs Jelgavas apriņķī. Partizānu vienībā no 1943. g. jūnija, vienības komandieris.
- ¹⁰ **Savickis — Vilhelms Mazjēcis** (1903), 1928.–1929. g. darbojies pagrīdē komjaunatnē, no 1929. g. LKP biedrs. 1930.–1937. g. atradies cietumā. 1940.–1941. g. — Tukuma partijas apriņķa komitejas propagandas un aģitācijas nodaļas vadītājs, pēc tam 2. sekretārs. No 1941. g. janvāra mācījies ļeņinisma kursus Ļeņingradā, pēc tam karaskolā. No 1941. g. septembra — politvadītājs latviešu divīzijā. No 1942. g. augusta — partizānos. 2. brigādes komisārs, pēc tam grupas komandieris un komisārs. 1944. g. beigās kādu laiku strādāja par kinooperatora asistentu Rīgas kinostudijā, pēc tam LKP CK instruktors līdz 1946. g.
- ¹¹ **Koļesņikovs?** LPKŠ kartotēkā minēti vairāki Koļesņikovi. Nav skaidrs, kurš ir minētais.

- ¹² **Komarovskis?** LPKŠ kartotēkā minēta Vladimira Komarovska vienība, kas darbojās Sebežas apkārtnē.
- ¹³ **Provs Sorokins** — kritis 1945. g. sākumā Kurzemē.
- ¹⁴ **Rižikovs** — iespējams, pseidonīms.
- ¹⁵ **Eduards Kusins** (1889–?), pulkvedis. Divdesmitajos un trīsdesmitajos gados dienējis PSRS armijā, pēc tam bijis dažādu celtniecības objektu vadītājs (Kuzbasstroja u. c.). No 1940. g. oktobra — LKP CK 1. sekretāra palīgs un LKP CK Kara daļas vadītājs. No 1943. g. līdz 1944. g. novembrim LPKŠ kadru daļas priekšnieks. Pēc LPKŠ likvidācijas nozīmēts par LPSR Osoaviahima priekšnieku.
- ¹⁶ **O. J. Kalniņš**, majors, LPKŠ 2. daļas (izlūkošanas un informācijas daļa) priekšnieks.
- ¹⁷ **Roberts Sņikers** (Сниккер) (1901–?), majors, čekists, divdesmitajos un trīsdesmitajos gados darbojies PSRS robežapsardzības daļās, 1938.-1940. g. IeTK pensionārs, militarizētās apsardzes priekšnieks Baltijas rūpnīcā Ļeņingradā. Sākoties karam, atrodas armijā. 1942. g. augustā–decembrī latviešu divīzijā 125. strēlnieku pulka štāba priekšnieks, pēc tam 43. divīzijas aizmugures priekšnieks, virsnieku rezervē 1. atsevišķajā latviešu strēlnieku pulkā. 1943.–1944. g. LPKŠ 2. (izlūkošanas) daļas priekšnieka vietnieks. Pēc tam veica dažādus amatus armijā, 1945. g. oktobrī–1946. g. septembrī režīma un apsardzes priekšnieks LPSR IeM Karagūstekņu nometņu pārvaldē, pēc tam IeM Nometņu nodaļas priekšnieks, vēlāk Alūksnes apr. milicijas priekšnieks.

IV. BALTIJAS JAUTĀJUMS PSRS, ASV UN LIELBRITĀNIJAS POLITIKĀ

19. dok. Lielbritānijas ārlietu ministra Antonija Īdena 1942. gada 27. jūnija memorands par Baltijas valstu sūtņu statusa maiņu

Dokuments liecina, ka britu ārlietu ministrs padevās PSRS vēstnieka Anglijā I. Maiska spiedienam un ierosināja svītrot Baltijas valstu diplomātus no ārvalstu diplomātu pamatsaraksta, iekļaujot baltiešus tikai saraksta pielikumā

Londonā, 1942. gada 27. jūnijā

SECRET

Copy No. 22

W.P. (42) 269

June 27, 1942

TO BE KEPT UNDER LOCK AND KEY.

It is request that special care may be taken to ensure the secrecy
of this document

WAR CABINET

Representatives of the Baltic States

Memorandum by the Secretary of State for Foreign Affairs

In February last, when we expected that the Treaty it was proposed to make with the USSR would cover our recognition of the Soviet claim to the Baltic States, the Soviet Ambassador informed me that this Government, having seen a copy of the latest monthly issue of the Diplomatic List, had noticed with astonishment that the three Baltic Ministers still appeared on it. In the circumstances there appeared to be no justification for retaining on the List the names of the three Ministers, who have no Governments to represent, and I undertook that they should in future be omitted. M.Maisky made it clear that he did not wish to urge that the Ministers should be deprived of their personal privileges.

2. Since, however, the question of the recognition of the Soviet claim to the Baltic States in the proposed Treaty was at that time under discussion with President Roosevelt, and I did not wish to do anything which would complicate that discussion. I directed that the further issue of the Diplomatic List should be temporarily suspended. Its continued suspension is now beginning to cause considerable practical inconvenience. Since the conclusion of the Anglo — Soviet Treaty the matter has been mentioned again to M.Maisky, and he has made it clear that his Government still attach importance to the exclusion of the names of the three Baltic Ministers from the Diplomatic List.

3. On the other hand, if their names and those of their staffs were to disappear entirely from the List at this moment, it would no doubt attract attention and might give rise to a suspicion in the United States and elsewhere the His Majesty's Government had, after all, reached some arrangement with the Soviet Government in regard to the Baltic States in connection with the treaty negotiations.

4. It is proposed therefore that the names of the three Ministers and of their staffs should no longer be included in the Diplomatic List itself but should be shown in an annex with the following heading: —

List of Persons no longer included in the foregoing List but still accepted by His Majesty's Government as possessing a diplomatic character.

5. I hope that this device will suffice to satisfy the Soviet Government and at same time to retain for the Baltic Ministers their diplomatic immunity, although, of course, I cannot answer for the Courts if any of them were threatened with legal proceedings.

6. I propose to my colleagues that this course should be adopted.

A. E. [Anthony Eden]

Foreign Office, June 27, 1942

The National Archives (TNA), Cab. 66/25
Mašīnraksts. Kopija. Bez paraksta.

20. dok. Anglikāņu baznīcas arhibīskapa Kardināla Hinklija vēstule un paziņojums Lielbritānijas valdības vadītājam Vinstonam Čērčilam par Padomju Savienības teritoriālajām pretenzijām attiecībā uz Baltijas valstīm pēc kara beigām

Arhibīskaps pauž satraukumu par Baltijas valstu likteni un aicina valdības vadītāju nākt klajā ar speciālu paziņojumu, kurā, balstoties uz Atlantijas hartas principiem, Baltijas valstīm ir jāatjauno neatkarība.

Archbishops House,
Westminster, London, S.W.1.

March 17th 1942

Dear Prime Minister,

For your information I write about the wide — spread anxiety, which exists particularly among Poles, concerning the future of Estonia, Latvia, Lithuania and Eastern Poland. I know that you have enough trouble on hand and I hope you will not think that an answer to this letter is necessary.

The idea has got abroad that Stalin will demand what is euphemistically termed "territorial security", and it is said, that he made this vague term clear by claiming the three States above mentioned after the war. Among our Allies and specially in America it is feared that, as would appear from statements made, British Government is disposed to give preliminary consent to Russia's obtaining these territories. This, say our Polish friends, would amount to granting Russia the limits of her military advance of 1939-1940 as a definite frontier.

The Polish people have suffered appalling wrongs from both their powerful neighbours, East and West, who invaded their land. Their airmen and sailors have proved themselves our gallant comrades in arms. Therefore, I consider that the statement of their case which has been placed before me deserves that fullest consideration. I enclose this statement on a separate page.

Yours Sincerely,
A. Cardinal Hinkley

The Right Honorable The Prime Minister

Mašīnraksts. Oriģināls. Paraksts.

The Statement

What would be at stake would be the independence of the Baltic States including Lithuania, and Poland's eastern provinces, all included in the Soviet Union by methods which nowhere outside Russia could raise any claim to being recognized as a free expression of the will of the populations. For such were the "plebiscites" of 1939 and 1940.

It is generally felt among people from the occupied countries but more especially among my countrymen that Britain's premature and gratuitous consent to such dealings at the expense of weaker nations would most grievously blemish those exalted aims of liberty and of decency in international affairs which have been so often and so authoritatively proclaimed as the goals of the Allies in this war. Even if Poland's territorial integrity was eventually to emerge untouched the loss of Lithuania's independence would be looked upon in Poland as a most threatening precedent and as a terrible blow to the cause of Catholicism in the east.

There is also every reason to fear that if the British Government in relation to these questions adopted an attitude which could be looked upon as incompatible with the principles laid down in the Atlantic Charter and so often formulated by British statesmen since the outbreak of war, that could not fail to produce the most regrettable reactions among the Catholics in the United States. Many of them have until recently professed isolationist opinion. Those currents have been checked by the Japanese aggression, but we know that they are finding new forms of expression in no way favourable to British and European interests. Anything permitting to doubt the integrity and sincerity of Great Britain in the defence of the ideals she has so often professed to be serving, anything throwing discredit on her cause can only strengthen the regrettable hesitations and misgivings in the Catholic opinion of America.

The National Archives (TNA), PREM 4. 32/9

Mašīnraksts. Oriģināls.

21. dok. Lielbritānijas Ārlietu ministrijas Ziemeļu departamenta 1940. gada 27. decembra memorands par triju Baltijas valstu inkorporāciju Padomju Savienībā

Dokumentā uzsvērts, ka Anglijas premjerministrs neatzīst karalaikā veiktās teritoriālās izmaiņas un ka valdība iesaldējusi Baltijas valstu aktīvus un rekvizējusi kuģus.

Londonā, 1940. gada 27. decembrī

Foreign Office, 27th December 1940

Memorandum of the incorporation of the three Baltic States in the Soviet Union

Various questions arising out of the incorporation of the three Baltic States in the Soviet Union are still outstanding between ourselves and the Soviet Government.

So far as de jure recognition of the incorporation is concerned, our attitude is governed by the Prime Minister's statement of the 5th September in the House of Commons that "we do not propose to recognize any territorial changes which take place during the war unless they take place with the free consent and goodwill of the parties concerned." We have offered to grant de facto recognition in return for certain undertakings on the part of the Soviet Government, but the latter have not taken up our proposal.

Of the subsidiary questions, the most important are those of the Baltic assets frozen in this country, and of the Baltic shipping in British ports which we have requisitioned. There is also the question of the repatriation of such member of the crews of the Baltic ships as wish to return to their countries despite the Soviet occupation.

The question of the Baltic assets is not at present actual. The assets were blocked by us in the first place as retaliation for the action of the puppet Baltic Government in nationalizing (i.e. confiscating) all British assets in the Baltic States, and the Soviet Government no doubt realize that we should only be prepared to consider a settlement on a basis of reciprocity.

When we first requisitioned the Baltic shipping in this country in October 1st, we proposed to the Soviet Government, who at the time did not seem to take much interest in the matter, that we should pay compensation into an account where it would remain blocked until the question of the ownership of the ships had been decided. In the meanwhile, the ships were not put into use. As, however, no reply was received from the Soviet Government, we decided in the second half of November to put the ships into use. On being informed of this by Sir Stafford Cripps, M. Vyshinski's reply was to "recall the Soviet Government's protest against the requisitioning, and to say that it was no use raising any question as to the laying aside of funds etc. as the requisition determined the whole matter." We, therefore, propose to regard this question as closed. No compensation will be paid for the ships pending a decision regarding the question of ownership.

The question of repatriating the Baltic seamen was raised by us with the Soviet Embassy some two months ago when we enquired what action the Soviet Government wished taken in this matter. No reply was received for a considerable time, and it was subsequently discovered that M. Maiski had failed to transmit the enquiry to Moscow. He recently proposed, however, apparently on his own initiative, that use should be made of the Baltic ships at presenting Eire ports (there are five of these) for repatriating those of the seamen who wished to proceed to the

Soviet Union. In point of fact, all that we could do would be to undertake not to seize on the high seas the ship or ships used for this purpose, their departure from Ireland being a matter over which we have no control. Sir S. Cripps was invited to put this proposal to the Soviet Government, and at the same time to inform them categorically that His Majesty's Government proposed to regard the question of the Baltic shipping in British ports as closed pending a decision as to ownership. He objected, however, to this line of approach the Soviet Government on the following lines: keeping the two questions completely separate, to leave aside the question of the shipping for the moment and deal with the seamen simply as cases of Soviet citizens whose repatriation we are prepared to assist. For this purpose, we could offer either (1) to deliver the sailors to a port in Eire when the Soviet Government can arrange for their transport "in any ship available to them," which ship His Majesty's Government would guarantee not to detain in transit, or (2) to deliver the sailors to a Turkish (or Persian Gulf) port, whence the Soviet Government could arrange for their further transport.

Sir S. Cripps is anxious that this question should not be discussed piece-meal in London and Moscow simultaneously, and as we regard him as a more reliable channel than M. Maiski, we want him to discuss it with the Soviet Government direct. If M. Maiski, who has shown a tendency to play a game of his own over this matter, should return to the charge, the easiest reply would be to explain to him that Sir S. Cripps has full authority to discuss the matter with the Soviet Government direct, and leave it at that.

Paraksts (nesalasāms).

27th December, 1940

TNA, FO 371, 24765, 7562, 2039/59

Mašīnraksts. Oriģināls. Paraksts.

22. dok. ASV sūtņa Rīgā Dž. Vailija 1940. gada 10. jūlija telegramma Valsts sekretāram K. Hallam par gatavošanos Saeimas vēlēšanām un situāciju Latvijā

Dokumentā atzīmēts, ka izveidots Darbaļaužu bloka saraksts, bet redzamākie latvieši, ieskaitot agrāko kara ministru Balodi, mēģina saformēt Latviešu demokrātisko bloku, pret kuru tiek vērstas represijas.

Rīgā, 1940. gada 10. jūlijā

Riga, July 10, 1940

Secretary of State,
Washington

The list of candidates of Toilers bloc for Saeima elections was announced on July 8. It included most of the members of the present Government. A number of prominent Letts including former Minister of War, Balodis, held protracted meeting in order to draw up an opposition list. This morning the press announces that persons of the propertied class, participants in the Ulmanis Fascist coup, had attempted to organize a Lettish democratic bloc for participation in elections in spite of the fact that really democratic Letts had joined the Toilers bloc. This scheme was uncovered in good time and the matter was turned over to the Public Prosecutor.

This indicates that the elections will be unopposed. The reference to the Public Prosecutor gives further conformation of the imminence of public trials.

Arrests, mostly of the younger elements, including sons of a number of prominent Letts, and house searches begun several days ago.

Wile

USA National Archive Administration (NARA), RG 59, File M1177/16
Mašīnraksts. Oriģināls.

23. dok. ASV finanšu sekretāra vietnieka D. Brī 1940. gada 12. jūlija vēstule valsts sekretāram K. Hallam par Baltijas valstu aktīviem ASV un ierosinājums par to iesaldēšanu pēc šo valstu okupācijas

Vašingtonā, 1940. gada 12. jūlijā

The Under Secretary of Treasury
Washington, July 12, 1940

My dear Mr. Secretary:

Shortly after June 15, 1940, I raised the question with Mr. Berle over the telephone as to the advisability of extending the Treasury Department "freezing" control to assets in the United States in which nationals of Lithuania, Estonia and Latvia have an interest. The reply was given that the State Department did not believe that the time was opportune for such action.

Now that the U.S.S.R. has extended its control into Rumanian territory, the Treasury Department is again raising the question with respect to applying "freezing" control to Lithuanian, Estonian, Latvian and Rumanian assets in this country.

This Department would appreciate very much hearing from the State Department an expression of their views as to the wisdom of taking such a step at this time.

The following is a table giving our latest information on the balances held by these in the United States for all balances in their territory. No comparably accurate information is available on their holdings of securities and other property in this country.

Dollar Balances in the United States

	As of 10-11-39	As of 6-26-40
Lithuania	234,000	1)
Estonia	886,000	1)
Latvia	3,579,000	6,811,000
Rumania	3,930,000	21,363,000

1) Not available

Sincerely your,

D.Bree

Under Secretary of the Treasury

NARA, RG 59, File 4850, 840.51, Frozen Credits/291

Mašīnraksts. Oriģināls. Paraksts.

24. dok. Zīmīte par ASV Finanšu ministrijas lēmumu bloķēt Baltijas valstu aktīvus Amerikas bankās

Vašingtonā, 1940. gada 15. jūlijā

Department of State,
Division of European Affairs

Note

Mr. Berle stated that Treasury had decided to block the accounts of Latvia, Estonia and Lithuania in this country today July 15, 1940.

L. H. [Loy W. Henderson]
Assistant Chief, Division of European Affairs

NARA, GR 59, File 4850, 840.51 Frozen Credit/325

Rokraksts. Oriģināls.

25. dok. ASV valsts departamenta Eiropas jautājumu nodaļas 1940. gada 15. jūlija memorands par Padomju Savienības politiku Baltijas valstīs un Amerikas nostāju

Dokumentā uzsvērts, ka Padomju Savienība okupējusi Baltijas valstis, ievēdot tajās apmēram 500 tūkstošu vīru lielu armiju un izveidojot sev paklausīgas marionēšu valdības.

Vašingtonā, 1940. gada 15. jūlijā

Department of State
Division of European Affairs
Memorandum
July 15, 1940

As you are aware, on one pretext or another the Soviet Government, by demands backed up with threats of force, has during the last six weeks forced the three Baltic countries of Estonia, Latvia, and Lithuania to permit the entrance of Soviet troops aggregating about 500,000 men. Under Soviet pressure the Governments in all three countries have been replaced by governments which are mere Soviet puppets. The President of Lithuania was successful in escaping to Germany, the President of Latvia appears to be a virtual if not an actual prisoner, the President of Estonia is also apparently without any power whatsoever.

Under Soviet pressure elections were ordered in these three countries for yesterday and today. It is clear from reports which reach us that these elections are merely mockery. Only persons approved by the Soviet Government or the Communist International are permitted to stand candidates. It appears likely that following these so-called elections it will be arranged for these three republics to be merged into the Soviet Union. Whether these arrangements will be put into effect at once or whether the Soviet Government will be satisfied for some time to come with having the three countries under its actual control, although fictitiously independent, remains to be seen.

On Saturday, July 13, shortly after noon, the Latvian Minister presented the attached note to Mr. Atherton after having endeavored unsuccessfully to obtain an appointment with the Secretary or Under Secretary. In this note he points out that in view of the circumstances surrounding the holding of the elections in Latvia, he "reserves the right not to recognize the results of the coming elections and the acts emanating there from." The Minister also states that in United States banks there are deposits of the Latvian state and of Latvian banks, corporations and private citizens, and that there are a number of Latvian ships in the waters of western hemisphere. He asks that if attempts are made to alienate these deposits, vessels and other Latvian property and interests in the United State, the American Government safeguard and secure the said deposits and property. It is understood that the Lithuanian Minister has also

prepared a note which he plans to hand to the Department within the next few days, if he has not already done so, in which he will point out the illegality of the elections in Lithuania. There is no Estonian Minister in this country. The only representative of that government in the United States is the Estonian Consul General in New York.

The recent events in the Baltic States have raised a number of rather important questions. The note of the Latvian Minister merely serves to render these questions more active. Among these questions are following:

1. Is the Government of the United States to apply certain standards of judgment and conduct to aggression by Germany and Japan which it will not apply to aggression by the Soviet Union. In other words, is the Government of the United States to follow one policy with respect to, say Czechoslovakia, Denmark, and German-occupied Poland, and another policy with respect to Latvia, Estonia, Lithuania, and Finland, which before the end of the year is likely to suffer the same fate as the other three Baltic States. Is the United States to continue to refuse to recognize the fruits of aggression regardless of who the aggressor may be, or for reasons of expediency to close its eyes to the fact that certain nations are committing aggression upon their neighbors. If our Government at this juncture desires to take no step which might arouse the displeasure of the Soviet Union it would possibly be wise for it to overlook the present Soviet aggressive acts in the Baltic States, as well as similar acts which will be probably take place in Finland. On the other hand, our failure to recognize Soviet conquests just now, although not pleasant to the Soviet Government, may possibly place another card in our hands when, if ever, a conference regarding the future of Europe takes place.

2. Does the Government of the United States desires to take steps to restrain the export of funds in this country belonging to the States of Latvia, Estonia and Lithuania, as it has done recently in the case of countries taken over by Germany. If not restriction on the export of these funds is laid down, it seems almost certain that they will pass into the Soviet Treasury. It is impossible at the present time to estimate the full amount. It seems likely that the assets of all three countries in the United States will not amount to much more than 12 or 13 million dollars. In this connection it will be observed that if the three countries in question are absorbed into the Soviet Union, the United State will probably not receive one cent of the several million dollars which the governments of these three countries owe us. Furthermore, American interests in those three countries will probably be a total loss. It is estimated that these interests will not approximate more than two or three hundred thousand dollars, although it is difficult to obtain figures. It will be recalled that the Soviet Government announced some time ago that since the acts of nationalization of that part of Poland which has been annexed to the Soviet Union took place prior to the entry of that territory into the Soviet Union, the Soviet Government could not be held responsible for losses incurred as a result of those acts. It is possible that in the interim before the incorporation of the three Baltic States into the Soviet Union,

the new puppet government of those States might denounce all public indebtedness and nationalize property, and that the Soviet Government, after their entry into the Soviet Union, will take the attitude that it is not responsible for the acts of such puppet governments.

At the suggestion of Mr. Berle, which I conveyed to Mr. Livesey last week, Mr. Livesey has informally asked the Treasury to investigate the holdings of Latvia, Estonia, and Lithuania in this country in American banks and to request the banks in which the holdings are extensive to inform the American Government, before any large withdrawals are permitted. It is probable that during the present week endeavors will be made by Soviet Government to obtain possession of these funds. It is essential, therefore, that a decision with respect to them be made at once.

3. Are vessels of the Baltic States in American harbors to be permitted to depart freely or are they to be held up like the vessels of a number of countries which have been taken over by Germany. For some time the ability of the Soviet Union to handle its foreign trade has been suffering because of the lack of ships. For the last several months the Soviet Embassy has been endeavoring to arrange for the charter of Latvian bottoms in order to transport material to Vladivostok. Apparently the Soviet plan now is to force the Latvian Government and private owners to permit Soviet organizations to charter Latvian and other Baltic ships and to call these ships into Soviet ports where they are to be nationalized. Some of the Latvian ships are excellent and have a high rating in Lloyds, according to information received from our Legation at Riga. The Latvian Minister states that at the present time a Latvian vessel is in Baltimore taking on cargo for Vladivostok in pursuance of a recent Soviet charter. The Maritime Commission is undoubtedly in a much better position than this Department to decide whether it would be advantageous to the American Government to retain these vessels or permit them to depart.

NARA, RG 59, File 4850, 840.51 Frozen Credits/325

Mašīnraksts. Kopija. Bez paraksta.

26. dok. ASV Valsts sekretāra vietnieka Samnera Velleša 1940. gada 23. jūlija paziņojums

ASV deklarē, ka neatzīs Baltijas valstu okupāciju, ko paveicis šo valstu spēcīgais austrumu kaimiņš.

Statement by the acting secretary of states, the honorable Sumner Welles

During these past few days the devious processes where under the political independence and territorial integrity of the three small Baltic republics — Estonia,

Latvia and Lithuania — were to be deliberately annihilated by one of their more powerful neighbors, have been rapidly drawing to their conclusion.

From the day when the peoples of these republics first gained their independent and democratic form of government the people of the United States have watched their admirable progress in self-government with deep and sympathetic interest.

The policy of this Government is universally known. The people of the United States are opposed to predatory activities no matter whether they are carried on by the use of force or by the threat of force. They are likewise opposed to any form of intervention on the part of one state, however powerful, in the domestic concerns of any other sovereign state, however weak.

These principles constitute the very foundations up on which the existing relationship between the twenty-one sovereign republics of the New World rests.

The United States will continue to stand by these principles, because of the conviction of the American people that unless the doctrine in which these principles are inherent once again governs the relations between nations, the rule of reason, of justice and of law in other words the basis of modern civilization itself cannot be preserved.

NARA, RG 59, File M1177/16

Mašīnraksts. Kopija.

27. dok. Latvijas vēstnieka ASV Alfrēda Bīlmaņa 1941. gada 23. jūlija vēstule ASV valsts sekretāra vietniekam Samneram Vellesam sakarā ar viņa paziņojumu par Baltijas valstu okupāciju gadadienu

Dokumentā izteikta pateicība un atbalsts ASV realizētajai okupācijas neatzīšanas politikai.

Latvian Legation
Washington, D.C.

July 23, 1941

Sir,

On this, so highly significant for the Latvian Nation anniversary of the Declaration of the United States Government not to recognize the annexation of the Republic of Latvia by Soviet Russia in result of brutal force, issued by your Excellency on July 23, 1940, at the most tragic hour of Latvian modern history, I have the honor to deliver to your hands, in the name of the Latvian Nation, the most sincerest expression of gratitude to the Great American Democracy and the Great American President F.D. Roosevelt. This generous and highly humanitarian act of

the United States Government will be engraved in Latvian History, as a shining testimony, that at the darkest, the Latvian Nation received encouragement and assurance that Right, Justice and Democracy still prevails, and shall prevail forever.

Please accept, Sir, the reiterated expressions of my highest esteem.

Dr. Alfred Bilmanis
Latvian Minister

The Honorable
Sumner Welles
Acting Secretary of State
Washington

NARA, RG 59, File M1177/16
Mašīraksts. Oriģināls. Paraksts.

28. dok. ASV vēstnieka Maskavā Lorensa Steinharda 1940. gada 26. decembra telegramma valsts sekretāram par sarunu ar Padomju Savienības ārlietu ministru V. Molotovu par Baltijas valstu zelta statusu, kuģiem un vēstniecībām Vašingtonā

Maskavā, 1940. gada 26. decembrī

Moscow, December 26, 1940

Secretary of State,
Washington
1781, December 26, 8p.m.

Molotov asked me to call to see him this afternoon. He was in especially good humor and extremely cordial. He opened the conversation by asking me whether I could tell him the "present status" of the Baltic gold, ships and Legations in Washington and what was the "present attitude" of the United States towards the entry of the Baltic States into Soviet Union. I replied that I was not conversant with the day to day status of the discussion between Mr. Welles and Umanski and was unaware of the extent to which these questions had been under discussion recently in Washington but that I assumed he was receiving regular reports from Umanski. Molotov then stated that he had been informed that the names and flags of the Baltic States were being changed and that some had already actually been sent to South America where they would be out of reach of the Soviet Union as it has no diplomatic representation in that area. He was quick to add that he under-

stood that this action has been taken by the diplomatic representatives of the Baltic States in Washington but "with the full knowledge and consent of the American Government." He then inquired whether this procedure would continue. At this point I inquired whether he had not instructed Umanski to discuss the subject with Mr. Welles. He then asked me, "Do you think this matter can be separately dealt with apart from the general conversations that are being carried on in Washington?" and concluded his inquiry with the statement that Soviet Government must protest at these acts of the Baltic representatives with the consent of the United States. I replied that the question whether this subject could be separately dealt with was for the State Department to determine but that I would be glad to report his inquiry. There then ensued a general discussion as to the course of the conversations in Washington and I seized the opportunity to impress again upon Molotov the concession that have already been made by the Department. Molotov replied by reciting what he described as the discriminatory acts of the United States including what he referred to as unfriendly speeches by public officials in the United States. At this point and without conceding the accuracy of his statements I invited him to specify a single act since August which he regarded as discrimination. He conceded that there had been none pointing out that at no time had there been any discrimination or unfriendly utterances emanating from Soviet sources. I then asked him whether he would like me to cite a few instances of discrimination against the United States and American interests which I added, did not cease in August but have continued up to the present time, and referred to the negotiations with Sweden and Germany to compensate their respective nationals for property located in the Baltic States and to recent acts of discrimination against American newspaper correspondents. Molotov made the lame excuse that special conditions affected the German negotiations such as transfer of population. When I inquired whether these special conditions also applied to Sweden he merely smiled. At one point in the course of our general discussion he intimated that since he understood that the talks in Washington did not include all questions between the two Governments there was no reason why the subject of the Baltic gold, ships and Legation could not be separately disposed of. He said that he regarded this question as the most important issue between the two Governments. When I asked him whether he did not think that the American Government during the past three or four months had already given ample evidence of its good will and desire to establish friendly relations, he replied "in a very small way." I then pointed out to him that the Soviet Government had not yet respond "even in a small way" by referring to the unsolved difficulties previously reported which the Embassy was still encountering. There followed a discussion in the course of which Molotov defended the failure of the Soviet authorities to take appropriate action in those matters which have not yet been adjusted on the grounds that they involved rules, regulations, and provisions of law, culminating with the a promise to give personal consideration to these questions.

Towards the close of our talk Molotov remarked that while he still hoped that discussions in Washington would eventually lead to some results he felt that they were progressing extremely slowly and in this connection referred to the failure of Soviet Government to receive any substantial amount of machine tools. I asked him specifically whether the Soviet Government genuinely desired to restore what I described as the "cordial relations" which have always existed between the two countries and he responded in the affirmative with some degree of enthusiasm. In this connection I gained a stronger impression this afternoon than ever before that Umanski's reports to Molotov have not only failed to give the substance but to reflect the spirit in which these negotiations have been carried on.

Steinhardt

NARA, RG 59, File T1242, Roll 1, 711.61/781
Mašīnraksts. Oriģināls.

29. dok. Memorands par Latvijas vēstnieka Amerikas Savienotajās Valstīs A. Bīlmaņa 1940. gada 8. augusta sarunu ar Valsts departamenta Eiropas nodaļas vadītāja vietnieku Loju Hendersonu un citām departamenta amatpersonām par Latvijas motorkuģa "Hercogs Jēkabs" likteni, kuras laikā A. Bīlmanis lūdza aizturēt kuģi kādā no ASV ostām

Vašingtonā, 1940. gada 8. augustā

Memorandum of Conversation
August 8, 1940
Subject: Hercogs Jekabs, Latvian ship
Of 4138 gross tons

Participants: Dr. Alfred Bilmanis, Latvian Minister, Loy W. Henderson, Assistant Chief, European Division, Walter N. Walmsley, American Republics Division, Victor A. Wallace, Division of International Communications

The Latvian Minister stated that the Latvian ship, Hercogs Jekabs, was due at Callao-Lima, Peru, on August 6 but that to date it had not entered that port, that in view of the orders to the captains of Latvian vessels to return to Russian ports, it was believed that this vessel, which is now in the Pacific, was on the way to Vladivostok, Russia, that it is believed that there are a few American seamen on board, and that the ship's broker in this country, Daniel F. Young, 8-10 Bridge Street, New York, had advanced several thousand dollars to captain Mikelson for payment of supplies and seamen's wages.

The Minister desired to know what help, if any, he might expect from this Government in apprehending and detaining this vessel. He was advised by Mr. Henderson and Mr. Wallace, that if there were American seamen on board this vessel, of which there apparently is no proof, they were probably there of their own free will, and in the absence of proof to the contrary, there was nothing this Government could do towards apprehending or detaining the vessel either on the high seas or in an American port, that there was no combat zone in the Pacific from which American seamen were excluded, that a loan to the master of a vessel by an American citizen or an American company was not a sufficient American interest to warrant the stopping of such vessel on the high seas, but that should the ship enter any port en route, the firms to whom money was due would probably desire to take legal steps to protect their interests. The Department would, of course, give such assistance in the matter as might be proper and necessary.

The Minister stated that he understood the position of the Department. He said that he realized the matter was one primarily for the Courts to determine, but that he would greatly appreciate anything the Department could do if it should come to its knowledge that the ships was in an American port.

W. A. Wallace

NARA, RG 59, File M1177,19, 860P.8591/23

Mašīnraksts. Oriģināls. Paraksts.

30. dok. ASV Valsts sekretāra vietnieka Ādolfa A. Berles 1941. gada 8. jūlija ziņojums par sarunu ar Latvijas vēstnieku A. Bīlmani par situāciju Latvijā un tās pozīciju Otrā pasaules kara laikā Amerikas Savienotajās Valstīs

A. Bīlmanis sarunas laikā uzsvēra, ka Latvija centīsies izvairīties no iesaistīšanās karā kādā no pusēm.

Vašingtonā, 1941. gada 8. jūlijā

Department of State
Memorandum of Conversation

Subject: Situation in Latvia

Participants: The Latvian Minister, Mr. Bilmanis, Mr. A. A. Berle, Jr.

The Latvian Minister came in to see, at his request. After thanking me for working out the matter of frozen Latvian funds, he came to real point of his visit.

He said that Latvia, having been overrun by Russia, was now being in turn over-run by Germany.

The Latvian policy was to endeavor to maintain her essential existence, and keep clear of the war on either side. It was plain that she could not stop the tides of the armies of two great powers, equally plain that she could take no hand. All that could be done was to maintain such civilian organization as possible so that the Latvian nation might remain intact. In his view it was perfectly clear that everything that the Russians had left, the Germans would take, and that the winter would be one of unparalleled misery for his people.

In these circumstances he proposed to keep the flag of Latvian nationality and independence flying as well as he could.

He said that he had consulted with his two Baltic colleagues (Lithuania, Estonia) here, and that they were agreed that this was the only practicable policy for the three Baltic republics.

He expressed the hope that they would not be forgotten if and when a time came for settlement.

He added that he understood that the Latvian representative in London was in accord with this thesis.

I thanked him for giving me the information, and expressed sympathy with the plight of his people.

A. A. Berle

NARA, RG 59, File M1177/16
Mašīnraksts. Oriģināls. Paraksts.

31. dok. Latvijas sūtņa Amerikas Savienotajās Valstīs A. Bīlmaņa 1944. gada 5. augusta nota ASV valsts sekretāram par Sarkanās armijas atkārtotu ienākšanu Latvijā un padomju režīma pretlikumīgo atjaunošanu

Vašingtonā, 1944. gada 5 augustā

Latvian legation,
Washington, D.C.

August 5, 1944

The Honorable,
The Secretary of State,
Washington

Sir:

I have the honor to refer to my note dated February 17, 1944 in which I requested that the sovereign rights of Latvia be preserved in view of the possibility of Red army crossing the Latvian border in pursuit of its war against Germany. Soviet forces have now actually entered Latvian territory without the Soviet Government having made any declaration that Latvian independence would be fully respected. To the contrary, in its official war communiqués and elsewhere the Soviet Government continues to regard Latvia, contrary to international law, as a part of Soviet Union.

As a free agent and representative of the Latvian Nation I have repeatedly protested against this unprovoked act of aggression and international injustice. The United States and all other world powers, with the exception of Germany, have never recognized the annexation of Latvia by Soviet Union.

From information recently received, it appears that Soviet institutions have already inaugurated a regime of reprisals and persecutions within newly occupied Lithuanian territory. There can be no doubt that a similar regime of terror exists in that part of Latvia occupied by the Red forces. Thus the Latvian people again face a repetition of the sufferings and persecutions to which they were subjected during the first occupation by Soviet Russia. The Latvian population, giving been decimated during the war by famine and disease, now faces the prospect of many thousands more being killed or deported by the Soviet authorities because they had been forcibly mobilized by the Germans, who also had established a regime of terror in Latvia.

In the name of the Latvian Nation I have the honor to appeal to the Government of the United States as co-signitor of the Atlantic Charter, the Declaration by the United Nations, the Declaration of Four Nations on General Security, and the Declaration of the three Powers, signed at Teheran, to intercede with the Soviet Government so that the promises embodied in the above mentioned declarations be fully applied to the Latvian people.

Furthermore, I have the honor to request the good offices of the United States Government to see that the temporary military occupation of Latvia by the Red army proceed in accordance with the international law and rules of warfare and that the territory liberated from German occupation be placed under Inter-Allied military control until the establishment of Latvian legal civil administration, that the Soviet military authorities do not interfere with the civil liberties of the local population, that no Soviet civil administration be imposed or promoted and that the representative democratic administration be restored under the supervision of the Inter-Allied Military Control Commission, that all constitutional laws and property rights existing prior To June 1940 be reinstated within the territory of Latvia, that no reprisals nor atrocities be applied against the inhabitants of Latvia and that all criminal prosecution be conducted in the regular courts of law in accordance with the penal code

in force prior to June 1940, and that Latvian citizens deported to the U.S.S.R. during the first occupation of Latvia in 1940-1941 be released and permitted to return to their homes under the supervision of the International Red Cross. And that as soon, as Latvia becomes liberated from German troops, the Red army leaves immediately.

As the duly authorized representative of Latvia I have the honor to state that the Latvian Nation is ready to establish neighborly and friendly relations with the Soviet Union on the basis of the Latvian-Soviet Peace Treaty of 1920 and of International Law. Latvia is also ready to cooperate to its full extent to maintain peace, security, law and order and to participate in a general international organization based on the principle of the sovereign equality of all peace loving states, as provided by Article 4 of the Declaration of Four Nations on General Security.

Accept, Sir, the renewed assurances of my highest consideration.

Dr. Alfred Bilmanis
Latvian Minister

Hoover Institution on War, Revolution and Peace, Hoover Institution Archives,
Collection title: A.Bilmanis, Box number: 1, Folder ID: 30
Mašīnraksts. Kopija.

IETEICAMĀS LITERATŪRAS SARAKSTS

Monogrāfijas, apkopojoša rakstura darbi, atmiņas, dokumentu un rakstu krājumi

1. *Aizsilnieks A.* Latvijas saimniecības vēsture, 1914–1945. — Stokholma: Daugava, 1968, 983 lpp.
2. Aizvestie. 1941. gada 14. jūnijs (zin. red. E. Pelkaus). — Rīga: Latvijas Valsts arhīvs, Nordik, 2001, 804 lpp.
3. *Andersons E.* Latvijas bruņotie spēki un to priekšvēsture. — Toronto, Daugavas Vanagi, 1983, 832 lpp.
4. *Andersons E.* Latvijas vēsture, 1920–1940: Ārpolitika, II.— Stokholma: Daugava, 1984., 698 lpp.
5. *Andersons E., Siliņš L.* Latvijas Centrālā padome: latviešu nacionālā pretestības kustība 1943–1945. — Upsala: LCP, 2000, 469 lpp.
6. *Balodis A.* Latvijas un latviešu tautas vēsture. — Rīga: Kabata, 1991, 431 lpp.
7. *Baltis M. K.* The Latvian Legion: selected documents. — Toronto, 1999, 169 p.
8. Baltijas valstis liktenģriežos: politiskas, ekonomiskas un tiesiskas starptautiskās sadarbības problēmas uz XXI gadu simteņa sliekšņa. — Rīga, 1998, 742 lpp.
9. *Basler G. P.* Alfred Valdmanis and the Politics of Survival. — Toronto, Buffalo, London: University of Toronto Press, 2000, 472 p.
10. *Bekmanis H., Keruss J.* (izd.). 1945: 8. maijs — Atbrīvošanas diena? 9. maijs — Uzvaras diena? — Rīga, 2006, 223 lpp.
11. *Berelis G.* Latviešu literatūras vēsture. No pirmajiem rakstiem līdz 1999. gadam. — Rīga: Zvaigzne ABC, 1999, 335 lpp.
12. *Berklavs E.* Zināt un neaizmirst. — Rīga: Preses nams, 1998, 456 lpp.
13. *Bērziņš V., Bambals A.* Latvijas armija. — Rīga, 1991, 108 lpp.
14. *Biezais H.* Kurelieši: nacionālās pretestības liecinieki. — Rīga: Junda, 1993, 202 lpp.
15. *Biezais H.* Latvija kāškrusta varā. Sveši kungi — pašu laudis. — Īstlansinga: Gauja, 1992, 534 lpp.
16. *Brūvelis E.* Latvijas aviācijas vēsture. 1919.–1940. — Rīga, 2003, 402 lpp.
17. *Ceichners A.* Latvijas boļševizācija 1940.–1941. — Rīga, 1944, 211 lpp.
18. *Dankers O.* Lai vēsture spriež tiesu. — Toronto, 1965, 192 lpp.
19. Deutschbalten, Weimarer Republik un Drittes Reich/ hrsg. im Auftr. der Karl Ernst von Baer Stiftung in Verbindung mit der Baltischen Hist. Kommiss. Von M. Garleff. — Weimar, 2001, 444 S.

20. Dokumenti par Latvijas valsts starptautisko atzīšanu, neatkarības atjaunošanu un diplomātiskajiem sakariem 1918–1998. — Rīga: Nordik, 1999, 542 lpp.
21. *Duhanovs M., Feldmanis I., Stranga A.* 1939. Latvia and the Year of Fateful Decisions. — Rīga, 1994, 124 p.
22. *Ērglis Dz.* Latvijas Centrālās padomes nezināmās lappuses. — Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2003, 231 lpp.
23. Estonia 1940–1945. Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity. — Tallinn: Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity, 2006, 340 lpp.
24. *Ezergailis A.* Holokausts vācu okupētajā Latvijā: 1941–1945. — Rīga: Latvijas vēstures inst., 1999, 591 lpp.
25. *Feldmanis I., Stranga A.* The Destiny of the Baltic Entente, 1934–1940. — Rīga, 1994, 105 p.
26. *Feldmanis I., Stranga A., Virsis M.* Latvijas ārpolitika un starptautiskais stāvoklis (30. gadu otrā puse). — Rīga: Latvijas Ārpolitikas inst., 1993, 435 lpp.
27. *Gore I., Stranga A.* Latvija: neatkarības mijkrēslis. Okupācija 1939. gada septembris–1940. gada jūlijs. — Rīga: Izglītība, 1992, 289 lpp.
28. *Gorodetsky G.* Stafford Cripps Mission to Moscow 1940–1942. — Cambridge: Cambridge University Press, 1984.
29. *Grava-Kreituse I., Feldmanis I., Goldmanis J., Stranga A.* Latvijas okupācija un aneksija: 1939–1940: Dokumenti un materiāli. — Rīga, 1995, 606 lpp.
30. *Haupt W.* Baltikum 1941. Die Wermacht im Kampf. — Bd.37. — Neckargemund, 1963.
31. *Hiden J., Salmon P.* The Baltic Nations and Europe: Estonia, Latvia, Lithuania in the Twentieth Century. — London, New York: Longman, 1991, 224 p.
32. Hitler — Stalin — Pakt 1939. Das Ende Ostmitteleuropas? — Frankfurt am Main, 1989, 150 S.
33. *Irbītis K.* Latvijas aviācija un tās pionieri. — Rīga, 2004, 157 lpp.
34. Izpostītā zeme. I daļa. PSRS okupācijas armijas nodarītie zaudējumi Latvijas kultūrvidēi./ sast. J. Riekstiņš — Rīga: Latvijas Valsts arhīvs, 1994, 207 lpp.; II daļa. — 1997, 158 lpp.; III daļa. — 1998, 252 lpp.
35. *Jundzis T.* Latvijas drošība un aizsardzība. — Rīga, 1995, 297 lpp.
36. *Kalnačs J.* Tēlotājas mākslas dzīve nacistiskās Vācijas okupētajā Latvijā 1941–1945. — Rīga: Neputns, 2005, 303 lpp.
37. *Kalniete S.* Ar balles korpēm Sibīrijas sniegos. — Rīga: Atēna, 2001, 297 lpp.
38. *Kangeris K.* Latvija un tās iedzīvotāji trešā reiha plānos un okupācijas varā (1941–1945). Publikāciju kopa. Promocijas darba kopsavilkums. — Rīga, 2002, 40 lpp.
39. Kārlis Ulmanis trimdā un cietumā: dokumenti un materiāli / Sast. I. Ronis., A. Žvinčlis. — Rīga: Latvijas vēstures inst., 1994, 479 lpp.
40. *Kažociņš I.* Latviešu karavīri zem svešiem zobeniem 1940–1945. — Rīga: LU žurnāla “Latvijas Vēsture” fonds, 1999, 222 lpp.
41. *King G. J.* Economic Policies in Occupied Latvia: A Manpower Management Study. — Pacific Lutheran University Press, 1965, p. 266.

42. Komunistiskā totalitārisma un genocīda prakse Latvijā. Zinātniskās konferences materiāli. — Rīga: Zinātne, 1992, 179 lpp.
43. *Lācis V.* Latviešu leģions patiesības gaismā. — Rīga, 2006, 276 lpp.
44. *Lācis V.* Latviešu zemes un tautas vēsture. — Rīga, 2006, 666 lpp.
45. Latviešu karavīrs Otrā pasaules kara laikā: Dokumentu un atmiņu krājums, 1.–11. sēj. — Vāsteras, Toronto, Linkolna, 1970–1993.
46. Latviešu karavīrs Otrā pasaules kara laikā, 7. sēj. — Minstere, 1999, 440 lpp.
47. Latviešu leģions: Varoņi, nacisti vai upuri? — Rīga, 1998, 127 lpp.
48. Latviešu leģions: Varoņi, nacisti vai upuri?: No ASV Nacionālā arhīva kara noziegumu izmeklēšanas materiāliem 1945–1950 / sast. A. Ezergailis. — Rīga: Latvijas vēstures inst., 1998, 127 lpp.
49. Latviešu tautas cīņa Lielajā Tēvijas karā (1941–1945). — Rīga, 1986, 654 lpp.
50. Latviešu tautas cīņa Lielajā Tēvijas karā (1941–1945.). — Rīga: Zinātne, 1966, 401 lpp.
51. Latvija divos laika posmos: 1918–1928 un 1991–2001 / sast., red. Ļ. Zīle. — Rīga: LU žurnāla “Latvijas Vēsture” fonds, 2001, 486 lpp.
52. Latvija Otrajā pasaules karā: starptautiskās konferences materiāli. 1999. g. 14.–15. jūnijs, Rīga. — Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2000, 391 lpp.
53. Latvija padomju režīma varā 1945–1986: dokumentu krājums. — Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2000, 463 lpp.
54. Latvijas ārlietu dienesta darbinieki 1918–1991. Biogrāfiskā vārdnīca / sast. Ē. Jēkabsons, V. Ščerbinskis. — Rīga, 2003, 436 lpp.
55. Latvijas armija vēstures griežos. — Rīga, 1993, 268 lpp.
56. Latvijas armijas augstākie virsnieki: Biogrāfiska vārdnīca / sast. Ē. Jēkabsons, V. Ščerbinskis. — Rīga, 1998, 527 lpp.
57. Latvijas okupācija un aneksija, 1939–1940: Dokumenti un materiāli. — Rīga, 1995, 606 lpp.
58. Latvijas Okupācijas muzeja gadagrāmata 2000: Komunistu un nacistu jūgā. — Rīga, 2001, 340 lpp.
59. Latvijas Okupācijas muzeja gadagrāmata 1999: Genocīda politika un prakse. — Rīga: Latvijas 50 gadu okupācijas muzeja fonds, 2000, 282 lpp.
60. Latvijas Okupācijas muzeja gadagrāmata 2000: Komunistu un nacistu jūgā. — Rīga: Latvijas 50 gadu okupācijas muzeja fonds, 2001, 340 lpp.
61. Latvijas Okupācijas muzeja gadagrāmata 2001: Nācija gūstā. — Rīga: Latvijas 50 gadu okupācijas muzeja fonds, 2002, 293 lpp.
62. Latvijas Okupācijas muzeja gadagrāmata 2002: Varas patvaļa. — Rīga: Latvijas 50 gadu okupācijas muzeja fonds, 2003, 448 lpp.
63. Latvijas Okupācijas muzeja gadagrāmata 2003: Pakta zona. — Rīga: Latvijas 50 gadu okupācijas muzeja fonds, 2004, 332 lpp.
64. Latvijas Okupācijas muzeja gadagrāmata 2004: Cīņa par Baltiju. — Rīga: Latvijas 50 gadu okupācijas muzeja fonds, 2005, 340 lpp.
65. Latvijas Okupācijas muzeja gadagrāmata 2005: Atbrīvotāji kā iekarotāji. — Rīga: Latvijas Okupācijas muzeja biedrība, 2006, 324 lpp.

66. Latvijas Republikas Ministru kabineta sēžu protokoli 1940. gada 16. jūnijs–19. jūlijs. — Rīga: Zinātne, 1991, 360 lpp.
67. Latvijas suverenitātes ideja likteņgriežos. Vācu okupācijas laika dokumenti 1941–1945. — Rīga, 1990, 191 lpp.
68. Latvijas Valsts Universitātes vēsture 1940–1990 / sast. un zin. red. H. Strods. — Rīga: Latvijas Universitāte, 1999, 562 lpp.
69. Latvijas vēsture 20. gadsimts. 2. papild. izd. — Rīga: Jumava, 2005, 488 lpp.
70. Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 1.–19. sēj. — Rīga, 2000–2007.
71. *Lerhis A.* Latvijas Republikas ārlietu dienests 1918–1941. — Rīga, 2005, 326 lpp.
72. Lietuva, 1940–1990: okupuotos Lietuvus istorija / [Arvydas Anušauskas, Jozas Banionis, Česlovas Bauža... et.al] — Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2005, 712 lpp.
73. *Mantenieks M.* The Baltic States and Roosevelt: [paper] to be presented at the 14th Conference on Baltic Studies, University of Illinois, Chicago, June 8–11, 1994. — Chicago: University of Illinois. — 1994, 27 p.
74. Mēs jaunu pasauli sev celsim. Sociālistiskā revolūcija Latvijā 1940. gadā. Atmiņu krājums. I sējums. — Rīga: Liesma, 1972 — 360 lpp.; II sējums. — ...
75. Migranti Latvijā (1944–1989) / sast. J. Riekstiņš. — Rīga: Latvijas Valsts arhīvs, 2004, 245 lpp.
76. *Misiunas R. J., Taagepera R.* The Baltic States: years of dependence 1940–1990. — [2], expanded a.updated ed.-Berkely(Mich.); Los Angeles: University of California Press, 1993, 400 p.
77. *Myllyniemi S.* Die Neuordnung der baltischen Länder 1941–1944: zum national-sozialistischen Inhalt der deutschen Besatzungspolitik. — Helsinki: Suomen Hist. Seura, 1973, 308 p.
78. *Myllyniemi S.* Die baltische Krise, 1938–1941. — Stuttgart, 1979, 167 S.
79. *Myllyniemi S.* Die Neuordnung der baltischen Länder 1941–1944: Zum national-sozialistischen Inhalt des deutschen Besatzungspolitik. — Helsinki, 1973, 290 S.
80. No NKVD līdz KGB. Politiskās prāvas Latvijā 1940–1986: Noziegumos pret padomju valsti apsūdzēto Latvijas iedzīvotāju rādītājs / Red. R. Vīksne un K Kange-ris. — Rīga: LU Latvijas vēstures institūta apgāds, 1999, 975 lpp.
81. Okupācijas režīmi Latvijā 1940.–1959. gadā: Latvijas Vēsturnieku komisijas 2002. g. pētījumi.— Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2004, 607 lpp.
82. Okupācijas režīmi Latvijā 1940.–1956. gadā. Latvijas Vēsturnieku komisijas 2001. gada pētījumi. — Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2002, 495 lpp.
83. Okupācijas varu nodarītie postījumi Latvijā 1940–1990. Rakstu krājums / red. T. Puisāns. — Stokholma, Toronto: Memento, Daugavas Vanagi, 2000, 592 lpp.
84. Okupācijas varu politika Latvijā 1939–1991: dokumentu krājums. — Rīga, 1999, 590 lpp.
85. Okupācijas varu politika Latvijā 1939–1941: dokumentu krājums. — Rīga: Nordik, 1999, 589 lpp.
86. Okupētā Latvija (1940–1990): Latvijas Vēsturnieku komisijas 2005. gada pētījumi. — Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2006, 508 lpp.

87. Okupētā Latvija 20. gadsimta 40. gados. Latvijas Vēsturnieku komisijas 2004. gada pētījumi. — Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2005, 452 lpp.
88. *Pelkaus E.* Cīņa un cerība. — Rīga, 2004.
89. Preststatu cīņa: Latvija 1917.–1950. / sast. V. Leitāns. — Rīga: Avots, 1990, 365 lpp.— Rīga, 2004.
90. Reiz cēlās strēlnieks sarkanais: Atmiņu un dokumentu krājums par latviešu tautas bruņoto cīņu pret fašistiskajiem iebrucējiem. I sējums. 1941. gada jūnijs–1943. gada decembris. — Rīga, Liesma, 1965, 456 lpp.
91. Reiz cēlās strēlnieks sarkanais: Atmiņu un dokumentu krājums par latviešu tautas bruņoto cīņu pret fašistiskajiem iebrucējiem. II sējums. 1944. gada janvāris–1945. gada maijs. — Rīga, Liesma, 1971, 400 lpp.
92. Represēto saraksts, 1949: žurnāla Latvijas Arhīvi pielikums / red. J. Riekstiņš. — Rīga: LR Valsts arhīvu ģenerāldirekcija, 1995. (1. burtnīca — 144 lpp.; 2. burtnīca — 144 lpp.; 3. burtnīca — 160 lpp.; 4. burtnīca — 144 lpp.)
93. Represēto saraksts / Latvijas Valsts arhīvs; red. J. Riekstiņš. — Rīga: LR Valsts arhīvu ģenerāldirekcija, 1995. — I: Abrenes apriņķis–Rēzeknes apriņķis: 1941, 128 lpp.
94. Represēto saraksts / Latvijas Valsts arhīvs; red. J. Riekstiņš. — Rīga: LR Valsts arhīvu ģenerāldirekcija, 1995. — II: 1941, 160 lpp.
95. Represijas Latvijas laukos 1944–1949: dokumenti un materiāli. — Rīga: Latvijas Valsts arhīvs, 2000, 243 lpp.
96. *Riekstiņš J.* Kulaki Latvijā (1940–1953. gads): kā varasvīri Latvijā “kulakus” taisīja un kādas sekas tas radīja: dokumenti un fakti. — Rīga: Ievanda, 1996, 129 lpp.
97. *Sabbo H.* (Autor-koostaja). Vōimatu vaikida. Hukatud-Hūljatud. Невозможно молчать. Отверженные и истребленные. VII. — Tallinn, 2005, c. 311.
98. *Sabbo H.* (Autor-koostaja). Vōimatu vaikida. Невозможно молчать. I. — Tallinn, 1996, c. 290.
99. *Samsons V.* Kurzemes meži šalc... Partizāņu un izlūku cīņa kara pēdējā gadā Kurzemē. 1944–1945. — Rīga, Liesma, 1974, 321 lpp.
100. *Schill P.* Geschichte der lettischen Waffen-SS. Etlingen, 1977, 30 S.
101. *Silgailis A.* Latviešu leģions: dibināšana, formēšana un kaujas gaitas Otrajā pasaules karā. — Rīga, 2006, 358 lpp.
102. *Silgailis A.* Latviešu leģions. — Rīga: Preses nams, 2006, 358 lpp.
103. *Silgails A.* Latvian Legion.—San Jose(Cal.): R. J. Bender, 1986, 256 p.
104. Sociālistiskās revolūcijas uzvara Latvijā 1940. gadā (20.VI–5.VIII): dokumenti un materiāli. — Rīga: Latvijas PSR Zinātņu Akadēmijas izdevniecība, 1963, 543 lpp.
105. Starptautisko attiecību problēmas: Latvija, Baltija, Eiropa. Jubilejas rakstu krājums. — Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 2005, 287 lpp.
106. *Stöber H.* Die lettischen Divisionen im VI. SS-Armeekorps. — Osnabrück, 1981, 368 S.
107. *Stradiņš J.* Latvijas Zinātņu akadēmija: Izcelsme, vēsture, pārvērtības. I daļa. — Rīga: Zinātne, 1998, 630 lpp.
108. *Strods H.* Latvijas nacionālo partizāņu karš, 1944–1956. — I–III. — Rīga, 1996–2003.

109. *Strods H.* PSRS kaujinieki Latvijā (1941–1945). I daļa. — Rīga: LU žurnāla “Latvijas Vēsture” fonds, 2006.
110. *Strods H.* Zem melnbrūnā zobena: Vācijas politika Latvijā 1939–1945. — Rīga, 1994, 155 lpp.
111. *Swain G.* Between Stalin and Hitler: Class War and Race War on the Dvina, 1940–46. — London, New York: Routledge Curzon, 2004.
112. *Šneider I., Senn E. A.* Eine Quelle von der Jahreswende 1940/41 zur Sowjetisierung der baltischen Staaten. // Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung, 5 (2006) H.3., S. 339.–394.
113. *Talonen J.* Church under the Pressure of Stalinism: The Development of the Status and Activities of Soviet Latvian Evangelical Church During 1944–1950. — Rovaniemi: Societas Historica Finlandiae Septentrionalis, 1997. — XVIII, 376 p.
114. *Tannberg T., Tarvel E.* Documents on Military Occupation of Estonia in 1940. // TRAMES — 2006 — Vol. 10 — No. 1 — pp. 81–95.
115. The Anti-Soviet Resistance in the Baltic States. — Vilnius: Akreta, 2001, 272 p.
116. The Baltic and the Outbreak of the Second World War / ed. J. Hiden, Th. Lave. — Cambridge, Cambridge University Press, 1992, 177 p.
117. The sovietization of the Baltic States, 1940–1956 / ed. O. Mertelsmann. — Tartu: Kleio, 2003, 254 p.
118. Totalitārie okupācijas režīmi Latvijā 1940.–1964. gadā: Latvijas Vēsturnieku komisijas 2003. gada pētījumi. — Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2004, 101 lpp.
119. Totalitārie režīmi un to represijas Latvijā 1940–1956. gadā: Latvijas Vēsturnieku komisijas 2000. gada pētījumi. — Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2001, 412 lpp.
120. *Treijs R.* Latvijas diplomātija un diplomāti (1918–1940). — Rīga, 2003, 416 lpp.
121. *Treijs R.* Latvijas diplomātija un diplomāti (1918–1940). — Rīga: Latvijas Vēstnesis, 2003, 416 lpp.
122. *Trūps-Trops H.* Latvijas Romas katoļu baznīca komunisma gados, 1940–1990. — Rīga: Rīgas Romas katoļu metropolijas kūrījas, 1992, 172 lpp.
123. *Unāms Ž.* Karogi vējā. Kara laika atmiņas. I.sēj. — Aiova, 1969, 212 lpp.
124. *Vārpa I.* Latviešu karavīrs zem kāškrusta karoga. Latviešu leģions — nācijas triumfs vai traģēdija? — Rīga, 2003, 623 lpp.
125. *Vārpa I.* Latviešu karavīrs zem kāškrusta karoga. — Rīga, 2003. — 510 lpp.
126. Via dolorosa: staļinisma upuru liecības: 5 grām./ sast., red. A. Līce. — Rīga, 1990.–2007, 214 lpp.
127. *Vilciņš T.* Skolu jaunatne nacionālajā cīņā (1940–1941). — Rīga: Latvijas Valsts arhīvs, 1997, 79 lpp.
128. *Wilhelm H.-H.* Die Einsatzgruppe A der Sicherheitspolizei und des SD 1941/1942. — Frankfurt am Main, 1996, 597 S.
129. *Zunda A.* Latvijas un Lielbritānijas attiecības 1930–1940. Realitāte un ilūzijas. — Rīga, 1998, 267 lpp.
130. *Žagars Ē.* Sociālistiskie pārveidojumi Latvijā 1940.–1941. — Rīga: Zinātne, 1975, 250 lpp.

131. Борьба за Советскую Прибалтику в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг. В трех книгах. — Рига: Лиесма. — Первые годы. — 1966, 369 стр., 27 стр. илл. К Балтийскому морю. — 1967, 371 стр., 40 стр. илл. Завершающий этап. — 1969, 319 стр., 23 стр. илл.
132. *Мельтюхов М.И.* Упущенный шанс Сталина. Советский Союз и борьба за Европу: 1939–1941 (Документы, факты, суждения). — М.: Вече, 2000 — militera.lib.ru/research/meltyukhov/index.html.
133. *Мялксон Л.* Советская аннексия и государственный континуитет: международно-правовой статус Эстонии, Латвии и Литвы в 1940–1991 гг. и после 1991 г. — Тарту: Tartu University Press, 2005, 399 с.
134. *Савченко В.И.* Латышские формирования Советской Армии на фронтах Великой Отечественной Войны. — Рига: Зинатне, 1975, 579 с.
135. *Соколов Б. В.* Оккупация. Правда и мифы. — М.: АСТ-ПРЕСС КНИГА, 2002. — militera.lib.ru/research/sokolov3/index.html
136. *Шнейдере И.* Социалистическая индустриализация в Латвии: Ход, итоги, проблемы. — Рига: Зинатне, 1989, 310 с.

Zinātniski raksti akadēmiskos izdevumos un periodikā

1. *Āmanis R.* Rusofils, anglofils vai ģermanofils: neizprastais Latvijas ārlietu ministrs Vilhelms Munters nacionālistu vērtējumā (1936–1939) // Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls, Nr. 3 (1993), 122.–139. lpp.
2. *Anderson E.* How Narva, Petseri, and Abrene came to be in the RSFSR // Regional Identity under Soviet Rule: The Case of the Baltic States/Eds. Dietrich André Loeber, V.Stanley Vardys, Laurence P.A.Kitching. — Hackettstown, N.J.: Institute for the Study of Law, Politics and Society of Socialist States University of Kiel, 1990, p. 395–412.
3. *Bleiere D.* Kartīšu sistēma Latvijā // Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls. — Nr.1 (1993), 93.–107. lpp.
4. *Bleiere D.* Parakstīšanās uz Valsts iekšējiem aizņēmumiem Latvijā 1941.–1957. gadā // Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls. Nr. 1 (1992), 151.–165. lpp.
5. *Bleiere D.* Pensiju likumdošana un prakse Latvijā 40. gadu otrajā pusē — 50. gadu sākumā. // Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls. — Nr. 1 (1992), 119.– 135. lpp.
6. *Bleiere D.* Latvijas rūpniecības strādnieku reālā darba alga 1945.–1965. g. // Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis. — Nr. 7(528), 1991. — 6.–8. lpp.
7. *Bormanis V.* Latvijas kara flote // Militārais Apskats. — Nr.1, 1997, 9.–11.lpp.
8. *Butkus Z.* Vācijas un PSRS diplomātiskā sadarbība Baltijas valstīs 1920.–1940. gadā // Latvijas Vēsture: jaunie un jaunākie laiki. — Nr. 3 (2000), 85.– 96. lpp.
9. *Dietrich André Loeber, V.Stanley Vardys, Laurence P.A.Kitching.* — Hackettstown, N.J.: Institute for the Study of Law, Politics and Society of Socialist States University of Kiel, 1990, pp. 395–412.

10. *Evarts E.* Latvijas iedzīvotāju politiskais noskaņojums vācu okupantu skatījumā (1941–1944. gads) // Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls. — Nr. 2 (2003), 77.–98.lpp.
11. *Ezergailis A.* Kolaborācija vācu okupētajā Latvijā: piedāvātā un atraidītā // Latvijas Vēsture: jaunie un jaunākie laiki. — Nr. 2 (2004), 42.–56. lpp.
12. *Ezergailis A.* Pašaizsardzību komandantūru loma holokaustā // Latvijas Vēstures Institūta žurnāls. — 1999, Nr.3, 107.–118. lpp.
13. *Feldmanis I.* “Vācu laiks” Latvijā (1941–1945): aktuālās izpētes problēmas un risinājumi // Latvijas Vēsture: jaunie un jaunākie laiki. — Nr. 3 (2003), 98.–106.lpp.
14. *Feldmanis I.* Latvija nacistiskās Vācijas okupācijas varā (1941–1945) // Latvijas Vēsture: jaunie un jaunākie laiki. — Nr. 1 (2004), 91.–104. lpp.
15. *Feldmanis I.* Latvija okupācija: vēsturiskie un starptautiski tiesiskie aspekti // Latvijas Vēsture: jaunie un jaunākie laiki. — Nr. 4 (2004), 86.–93. lpp.
16. *Feldmanis I.* Molotova–Ribentropa pakts un Latvijas–Vācijas attiecības (1939–1940) // Latvijas Vēsture: jaunie un jaunākie laiki, Nr. 2 (2005), 64.–72. lpp.
17. *Feldmanis I.* Nacistu okupācijas politika Latvijā 1941–1945): pētniecības problēma, iespējamie risinājumi un varianti // Latvijas Vēsture: jaunie un jaunākie laiki. — Nr. 1 (200), 81.–92. lpp.
18. *Feldmanis I.* Otrais pasaules karš: uztveres versijas un vērtējumi // Latvijas Vēsture: jaunie un jaunākie laiki. — Nr. 3 (2005), 86.–95. lpp.
19. *Feldmanis I.* Vācijas okupācijas politika Baltijā (1941–1945): vispārējās tendences un specifiskās iezīmes // Latvijas vēsture: jaunie un jaunākie laiki. — Nr. 2 (2006), 79.–88. lpp.
20. *Jansons R.* Latviešu leģionāru — pretošanās kustības dalībnieku programmatiskie mērķi // Latvijas Vēsture: jaunie un jaunākie laiki. — Nr. 4 (2001), 102.–108. lpp.
21. *Kangeris K.* Nacionālsociālistiskās Vācijas militārajos formējumos iesaistītie Latvijas iedzīvotāji: skaita problēma // Latvijas Kara muzeja gadagrāmata II. — Rīga. — 2000, 137.–157. lpp.
22. *Kangeris K.* Nacionālsociālistiskās Vācijas plāni Baltijā un to izpausme Latvijas ģenerālapgabala kultūrpolitikā // Bibliotēka, grāmatniecība, ideoloģija Otrā pasaules kara laikā (1939–1945). — Rīga, 1999, 24.–46. lpp.
23. *Kraštinš A.* Lauku saimniecību īpašuma nacionalizācija 1941. gada pavasarī — aizsākums masveida represijām pret Latvijas zemniekiem //Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls. — Nr. 2 (1993), 102.–115. lpp.
24. *Lebedeva N.* VK(b)P CK Politbiuras ir 1939-1941 m. prijungtu prie SSRS teritoriju sovietizavimas // Genocidas ir rezistencija. — Nr. 1(7), 2000.
25. *Neiburgs U.* Latviešu leģions — pagātne un mūsdienas // Latvijas Vēsture: jaunie un jaunākie laiki. — Nr. 3 (2000), 103.–108. lpp.
26. *Pavlovičs J.* Nacistiskās Vācijas okupācijas karaspēks Latvijā — ienākšanas hronoloģijas precizēšana // Latvijas Vēstures Institūta žurnāls. — Nr. 3 (2004), 94.–113. lpp.
27. *Riekstiņš J.* Represijas labības sagādes kampaņās, 1944.–1949. gads // Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls. — Nr. 3 (1992), 131. lpp.

28. *Spridzāns B.* Deportāciju turpinājums // Represēto saraksts 1941–1953 / Latvijas Valsts arhīvs, Nr. 2.
29. *Šalda V.* Pirmo Latvijā notikušo PSRS Augstākās Padomes vēlēšanu atspoguļojums LKP CK dokumentos // Latvijas Arhīvi. — Nr. 1 (1994), 30.–32. lpp.
30. *Šķiņķe I., Šķiņķis P.* Reģionālās politikas atspoguļojums administratīvi teritoriālā iedalījuma maiņās 1940.–1956. gadā // Latvijas Arhīvi. — Nr. 1 (1997), 46.–57. lpp.
31. *Šneidere I.* Naudas apgrozība pēc Latvijas okupācijas. Politiskie un sociālie aspekti // Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls. — Nr. 4 (1992), 116.–131. lpp.
32. *Vanāgelis A.* Sarkano partizānu darbība Latvijas teritorijā (1941–1945) // Latvijas Vēsture. — Nr. 3 (63) (2006), 48.–57. lpp.; Nr. 4 (64) — 47.–57. lpp.
33. *Zunda A.* “Vācu laiks” Latvijā (1941–1945): izvērtējums historiogrāfijā // Latvijas Vēsture: jaunie un jaunākie laiki. — Nr. 3 (2003), 107.–115. lpp.

1. ...
2. ...
3. ...
4. ...
5. ...
6. ...
7. ...
8. ...
9. ...
10. ...
11. ...
12. ...
13. ...
14. ...
15. ...
16. ...
17. ...
18. ...
19. ...
20. ...
21. ...
22. ...
23. ...
24. ...
25. ...
26. ...
27. ...
28. ...
29. ...
30. ...
31. ...
32. ...
33. ...
34. ...
35. ...
36. ...
37. ...
38. ...
39. ...
40. ...
41. ...
42. ...
43. ...
44. ...
45. ...
46. ...
47. ...
48. ...
49. ...
50. ...
51. ...
52. ...
53. ...
54. ...
55. ...
56. ...
57. ...
58. ...
59. ...
60. ...
61. ...
62. ...
63. ...
64. ...
65. ...
66. ...
67. ...
68. ...
69. ...
70. ...
71. ...
72. ...
73. ...
74. ...
75. ...
76. ...
77. ...
78. ...
79. ...
80. ...
81. ...
82. ...
83. ...
84. ...
85. ...
86. ...
87. ...
88. ...
89. ...
90. ...
91. ...
92. ...
93. ...
94. ...
95. ...
96. ...
97. ...
98. ...
99. ...
100. ...

PERSONU RĀDĪTĀJS

A

Aizsilnieks Arnolds – 29, 290, 478
Akels (Akel) Frīdrihs – 73
Aks (Ax) Ādolfo – 361
Akimovs Sergejs – 247
Akuraters Jānis – 307
Alba Frīdrihs – 324
Alksnis Edvins – 479
Amola Jezupata – 52
Amtmams-Briedītis Alfrēds – 180
Ancāns Izidors – 52
Andersons Edgars – 16, 76, 77, 79, 85,
93, 147, 456
Andersons Eduards – 319
Andrejevs Andrejs – 196, 221, 222, 225
Andresens Nikolajs – 18
Annuss Auguts – 311
Aperāts Kārlis – 365
Apogs Eiženija – 52
Apogs Katrīna – 52
Arājs Viktors Bernhards – 47, 51, 57, 261,
262, 270, 271, 273, 276, 277, 346, 350,
351
Arnītis Arturs – 319, 468
Astahovs Georgijs – 83
Augstkalns K. – 169
Auguste Olga – 105, 197, 198, 199
Austrums Augusts – 206
Avalds Eduards – 377
Avotiņš Jānis – 199
Āboliņš Ernests – 332
Ābrams Teodors – 370
Ādamsons Ēriks – 307
Āmans (Ahmann) Rolfs – 15, 79

B

Bahs Žanis – 87
Bahs-Cilevskis Ēriks fon dem – 351

Balodis Agnis – 477
Balodis Jānis – 17, 86, 87, 90, 96, 103,
119, 121, 122, 154, 155, 156, 169, 173,
177, 178, 208, 443
Bambāls Ainārs – 85
Banga Tija – 308
Bangerskis Rūdolfs – 42, 95, 286, 287,
317, 322, 358, 368, 370, 372, 374, 375
Bankovičs Alfrēds – 52
Bankovičs Džems – 325, 326
Barisons Pēteris – 180
Barkāne Helēna – 52
Barkāns Antons – 52
Barkāns Dāvids – 52
Baško Jezups – 88
Batlers (Butler) Ričards Ostins – 150
Bacs (Batz) Rūdolfs – 270
Bārda Fricis – 184
Bencs (Benz) Ernsts – 31
Bendrupe Mirdza – 181
Bergers (Berger) Gotlobs – 36, 283, 284,
370
Bergmanis Aleksandrs – 53
Bergs Fricis – 329, 431
Berija Lavrentijs – 379
Berkļavs Eduards – 192, 386
Berķis Krišjānis – 86, 130, 147
Berzarins Nikolajs – 244
Bērziņš Kārlis – 400
Bērziņa Lilita – 180
Bērziņš Alfrēds – 91, 102, 103, 156, 175,
178, 180, 443, 462, 463
Bērziņš Edgars – 48
Bērziņš E. – 318
Bērziņš Mārtiņš – 274
Bērziņš Rūdolfs – 400, 401
Bērziņš Valdis – 85
Bēthovens Ludvigs van – 179
Bičkovs G. – 218

- Biezais Haralds – 30, 31, 41, 323, 363, 371, 478
 Biķelis Bronislavs – 396
 Birkenfelde Milda – 329, 393
 Bismarks Otto – 303
 Bitensfelds Hans Hervats fon - 118
 Bīleskalns Osvalds – 319
 Bīlmanis Alfrēds – 151, 212, 450, 456, 458, 462, 463, 464, 465, 466, 467
 Bīne Jēkabs – 310
 Blaumanis Rūdolfs – 180, 308, 309
 Blaus Pēteris – 185, 197
 Blehs Leo – 179, 180
 Bleiere Daina – 11, 19, 20, 23, 26
 Blihers (Blicher) Viperts fon – 117
 Bļodnieks Ādolfs – 14
 Blohs Ābrams – 53
 Blumbergs Jānis – 184, 185
 Bogdanovs B. – 273
 Bogojavlenska Svetlana – 53
 Bokalders Jānis – 478, 480
 Bolens (Bohlens) Čārlzs – 118, 451
 Bolšteins Ludvigs – 90, 213
 Bonē Žoržs – 81
 Bormans (Bormann) Martins – 283, 285
 Braitmens Ričards – 347
 Brauns Hermanis – 400, 401
 Brehmane-Štengele Milda – 179, 309
 Breikšs Jānis – 185, 318
 Breikšs Leonīds – 232, 307
 Breitigams (Bräutigam) Oto – 284
 Brencēns Eduards – 311
 Brēmers (Brämer) Valters – 259
 Brians Aristūds – 114
 Briedis Elmārs – 186
 Brigadere Anna – 180, 308
 Brikners (Brückner) – 269
 Bruners Valdemārs – 276
 Buks Hermanis – 86
 Bulmanis Nikolajs – 369
 Bumbiers Jānis – 393
 Buševics Ansis – 179, 191, 206
 Butovs F. – 409
 Butulis Ilgvars – 11
- C**
- Caune Ervīns – 49
 Cedriņš Vilis – 308
- Celmiņš Gustavs – 39, 40, 106, 313, 316, 344, 348
 Celms Jānis – 306
 Celms Jānis – 310
 Cielavs Kārlis – 388
 Cielēns Felikss – 106, 318, 468, 469
 Ciganovs Juris – 85
 Cukurs Herberts – 276
- Č**
- Čaikovskis Pēteris – 182
 Čaks Aleksandrs – 181
 Čakste Aija – 478
 Čakste Konstantīns – 305, 318, 320
 Čaupala Arnolds – 315
 Čemberlens (Chamberlain) Nevils – 76, 77, 80, 84
 Čermaks J. – 318
 Čerņišovs V. – 130
 Čērčils (Churchill) Vinstons – 140, 142, 143, 144, 145, 150, 361, 448, 449, 450, 452, 464
 Čičajevs Ivans – 129, 181
 Čižovs I. – 400
 Čubarjans Aleksandrs – 55
 Čuikovs Vasilijš – 367
- D**
- Dailide (Dailide) Prans – 154
 Dalīge Kurts – 346
 Dambītis Roberts – 185
 Danenhiršs Bernhards – 400
 Danenhiršs Helēna – 400
 Dankers Oskars – 280, 281, 282, 285, 286, 311, 317, 348, 349, 357, 370, 371, 372, 373, 427
 Daškovs Aleksandrs – 400, 401
 Dāvis Jānis – 302
 Deivids D. – 450
 Dedajevs Nikolajs – 244
 Deglavs Arnolds – 388, 390
 Deglavs Fricis – 199, 218, 230
 Deglavs Vilnis – 256, 257
 Deviss (Davies) Normans – 36, 113
 Dekanozovs Vladimirs – 194
 Derevjanskis Vladimirs – 128, 196, 199, 200

Dilfers Kurts – 304
 Dinbergs Anatols – 467
 Dirksens (Dirksen)Herberts fon – 81
 Dišlers Kārlis – 103
 Dombrovskis Fricis – 199
 Drava K. – 315, 316
 Draviņš Kārlis – 158
 Dreimane Inese – 52
 Drekslers (Drechsler) Oto Heinrihs – 260,
 281, 282, 284, 285, 295, 299, 303, 309,
 315, 316, 356, 357
 Dribins Leo – 56, 302
 Drīzulis Aleksandrs – 24, 25, 26, 27
 Druja Elza – 310
 Druviņš Aleksandrs – 323
 Dubnovs Simons – 181
 Dunkelis Alfrēds – 478
 Durbrovs (Durbrow) Eldridžs – 451
 Dukāts Fricis – 206
 Dunsdorfs Edgars – 125
 Duškina Marta – 227
 Dzenītis Augusts – 274
 Dzenis Burkards – 311
 Dzērve Rūdolfs – 177
 Dziesma Fricis (Fricis Fortmanis) – 181, 308
 Dziļums Alfrēds – 476
 Dzintars Jānis – 57
 Džordžs VI – 15

E

Egle Rūdolfs – 308
 Eglīte Vilis – 471
 Eglītis Andrejs – 476, 478
 Eglītis Anšlavs – 307, 308, 312
 Eglītis Augusts – 432
 Eike (Eicke) Teodors – 248
 Einbergs Bernhards – 178, 280, 312
 Eliass Ģederts – 310
 Enderss (Enderss) Valters – 368, 369
 Engelss Fridrihs – 233
 Erko Eljass – 117
 Ezergailis Andrievs – 32, 33, 37, 39, 43,
 44, 46, 47, 49, 50, 253, 255, 256, 257,
 302, 351, 352
 Ezernieks Valdemārs – 329
 Ēķis Ludvigs – 462
 Ērglis Dzintars – 12, 38, 39, 46, 266, 313,
 323

F

Felders (Felder) Bjorns – 40
 Feldmanis Inesis – 11, 15, 17, 33, 42, 79,
 81, 83
 Feldmanis Jūlijs – 127, 212, 452, 459, 460,
 462
 Fests Joahims – 37
 Fjodorovs – 200
 Fleiřhauere (Fleischhauer) Ingeborga – 138
 Fonzovs Žanis – 469
 Fremane Ērika – 478
 Friřenfelds Kārlis – 319
 Frīdmans Faiviřs – 190
 Frīdrihsons Jānis – 129

G

Gabrāns Artūrs – 352
 Gailis Kārlis – 199
 Galenieks Pēteris – 231
 Galliens (Galliene) V. – 141, 146, 147
 Gauss (Gaus)Frīdrihs – 78
 Gauřis Marija Milda – 127
 Gebels Vilis – 189
 Gebelss Jozefs – 36, 304
 Geistute Erna – 310
 Gerařčenko Vladimirs – 215
 Ģērings Hermans – 36, 114, 288, 303
 Ģēte Volfgangs – 308
 Glāznieks Osvalds – 309
 Gluřnovs Rodions – 326
 Gols (Goltz)Rīdigers fon der – 303
 Gordins A. – 400
 Gradis Ciļa – 51
 Grama Šeina – 53
 Graudiņš Augusts – 369, 370
 Graudiņš Jānis – 321
 Grauds Fricis – 443
 Grāvītis P. – 277
 Gregors Jānis – 321, 322
 Greiža Pēteris – 369
 Grīgulis Arvīds – 395, 399
 Grīnbergs Kārlis – 387
 Grīns Aleksandrs – 181, 232
 Grīns Jānis – 478
 Grīle Zigrīda – 400
 Grīvainis Aleksejs – 469

Groms Aleksandrs – 325
Grosbarts V. – 317
Grosbergs Oskars – 308
Grosvalds Oļģerts – 461, 462
Grundulis D. – 317
Gundhers (Grundherr) Vilhelms fon – 17,
137
Gustavs V – 479
Gustsons Jānis – 199

G

Ginters Valdemārs – 468
Ģibietis Felikss – 276

H

Haidens (Hiden) Džons – 139, 143
Halifakss (Halifax) Eduards – 84, 145,
148, 149, 150, 451, 457, 458
Halls (Hull) Kordels – 446, 447, 450
Hansons Albīns – 479
Harimans (Harriman) Averils – 451
Haselblats (Hasselblatt) Verners – 278,
300, 301
Haselmans Ervins – 321
Hašlingss Makss – 8
Haupts (Haupt) Verners – 245, 246
Hägbergs Hildings – 478
Heilings Fricis – 469
Heidrihs Reinhards – 355
Heilmans Nikolauss – 365
Hendersons (Henderson) Loijs – 444, 448,
449, 451
Hendersons Nevils – 81
Hercogs (Herzog) Kurts – 245
Hermanovska Paula – 311
Hermanovskis Egīls – 311
Hermanovskis Gunārs – 311
Hermanovskis Vidvars – 311
Hess Rūdofs – 115
Hilbergs Rauls – 347
Hilperts (Hilpert) Karls – 365
Himlers (Himmler) Heinrihs – 36, 38, 261,
262, 266, 270, 271, 273, 278, 283, 284,
285, 286, 300, 301, 302, 344, 345, 349,
355, 356, 370
Hitlers Ādofs – 8, 36, 76, 77, 79, 83, 104,
106, 111, 112, 113, 114, 115, 118, 134,

138, 202, 259, 261, 280, 283, 284, 285,
302, 303, 309, 312, 344, 345, 356, 359,
373, 402, 407, 452, 459
Hoffa Marika – 52
Hoffs Leonards – 52
Holsti Rūdofs – 73
Hopkins (Hopkin) Harijs – 451

I

Ieviņš I. – 478
Ilmjarvs Magnuss – 17, 122, 131
Imermans Anatols – 400
Indāns Jānis – 88
Irbītis Kārlis – 88
Isakovs Ivans – 178
Ivansons Aleksandrs – 400
Izraelitis Haims – 52
Izraelitis Jaša – 52
Īdens (Eden) Antonijs – 151, 152, 448,
449, 451, 465

J

Jablonskis Andrejs – 197, 199, 212, 386
Jablovskis J. – 310
Jakubs Zalmans – 51, 52
Jansons Kārlis – 180
Jansons Mārtiņš – 317
Jansons Pēteris – 319
Jansons Pēteris – 469
Jansons Ritvars – 58
Janums Vilis – 321, 364, 472
Jaunašs Ernests (Lobanovs) – 213
Jausniķeris Jūlijs Kristaps – 47, 254
Jaunsudrabiņš Jānis – 308, 476
Jauntirāns Vitolds – 329
Jekelns (Jeckeln) Frīdrihs – 261, 265, 271,
274, 276, 320, 321, 322, 348, 349, 350,
355, 373, 374, 470
Jeršovs J. – 400
Jēgers Jūlijs – 310, 311
Jēkabsons Andis – 48
Jēkabsons Ēriks – 353, 354
Juhno Mihails – 190
Jundzis Tāļivaldis – 85
Jurgens Jānis – 231, 388, 418
Jurjeva S. – 400

K

Kačanovs Kuzma – 205
Kadiķis Ansis – 188
Kaktiņš Ādolfs – 158, 179
Kalnājs – 476
Kalnbērziņš Jānis “Žanis” – 21, 105, 106,
187, 188, 193, 194, 198, 199, 230, 359,
376, 379, 385, 394, 409, 417, 420, 430,
431, 432
Kalniņa Klāra – 469
Kalniņš Arnolds – 319
Kalniņš Bruno – 40, 106, 306, 320
Kalniņš G. – 302
Kalniņš Pauls – 106, 318, 469
Kalniņš Valdemārs – 213
Kaļiņins Mihails – 457
Kaminskis A. – 315
Kaminskis Jānis – 175, 177, 184
Kampe Andrejs – 124, 132
Kandis Rūdolfs – 88
Kangeris Kārlis – 30, 50, 51, 58, 261, 262,
301, 313, 349, 350, 359, 470
Kaps Eugens (Eižens) – 400
Kaps Verners – 344
Kapteinis Oto – 352
Karells Pauls – 245
Karotamms Nikolajs – 393, 394
Karlsons Kārlis – 224
Kassels Horsts – 53
Kažociņš Indulis – 371
Kārklīšs Jānis – 478
Kārklīšs Žanis – 469
Keitels (Keitel) Vilhelms – 288
Keizerlings Aleksandrs – 90
Kelogs (Kellog) Franks – 114
Kenans (Kennan) Džordžs – 451
Kerre A. – 315
Kerenskis Aleksandrs – 141
Kērbijis D. – 151
Kirhenšteins Augusts – 185, 186, 187, 188,
189, 191, 196, 197, 208, 212, 220,
224, 237, 287, 420, 455, 461, 484
Kisindžers (Kissinger) Henrijs – 12, 450
Kībners Manfrēds – 308
Klāsens Francis – 254
Kleimanis Īzaks – 52
Klibiķis P. – 317
Klīdzējs Jānis – 182

Klīve Ādolfs – 318
Klopotovskis Jeržijs – 121, 122
Kļava Jānis – 309
Kļaviņš Roberts – 128, 185, 205
Knehts (Knecht) Makss – 262, 348, 354
Koce (Kotze) Ulrihs fon – 17, 84, 117,
123, 442
Kociņš Fricis – 121, 126, 127, 128, 183,
184
Koljērs (Collier) Lorens – 145, 146, 148,
462
Korkens Roberts – 359
Korovņikovs Aleksandrs – 194
Kraustiņš Jānis – 25
Kraustiņš Oļģerts – 213
Krebss (Krebss) Hans – 367
Kreišmanis Ernests – 280
Krēģers (Kroeger) Erhards – 136
Krieviņš Edgars – 17, 73, 81, 115, 116,
117, 133, 459, 462
Krimšķis Teodors – 469
Kripss (Cripps) Stefords – 149, 151, 446
Krisins Mihails – 265
Krīģers Valters – 367
Krīpēns Arvīds – 168, 169, 365, 472, 473
Kroma Marta – 400
Krustiņš Andrejs – 87
Krūmiņš Elma – 478
Krūmiņš Pauls – 51
Kuga Jānis – 310, 311
Kurcmans D. – 353
Kurmis Ansis – 477
Kurelis Jānis – 87, 319, 320, 321, 322
Kurlis Pēteris – 105, 179
Kurma Aleksejs – 377
Kurme Guna – 478
Kusins Eduards – 376
Kuzmins Valdis – 364, 366
Kuzņecovs Fjodors – 244, 247
Kūsinens (Kuusinen) Oto – 127
Kviesis Alberts – 281, 457

Ķ

Ķempe Mirdza – 400
Ķeniņš Atis – 192, 193, 307, 393
Ķezbere Elza – 476
Ķikulis Jūlijs – 91
Ķīsis Roberts – 377, 388, 390

L

Laidoners (Laidoner) Johans – 147, 154, 156
 Laiva Irma – 180
 Laiviņš Vilhelms – 328, 329, 333, 431
 Lammerss (Lammers) Hans – 283, 285
 Lange (Lange) Rūdolf – 262, 264, 315, 317, 346, 360, 362
 Lapa O. – 479
 Lapenieks Vilis – 180
 Lapiņš Arturs – 400
 Lasmanis Uldis – 48
 Latkovskis Vikentijs – 127, 129, 185, 186, 193, 197, 206
 Lazda Zinaida – 476
 Lācis Jūlijs – 185, 327
 Lācis Vilis – 18, 185, 186, 189, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 213, 379, 393, 395, 397, 398, 399, 420, 422
 Lācis Visvaldis – 249, 366
 Legzdiņš Hugo – 92
 Leimane Ilona – 307
 Leimanis Oskars – 280
 Leimanis Leonīds – 326
 Leitmanis Eduards – 198
 Lejaskalne Olga – 400, 401
 Lejiņš Pauls – 227
 Lesiņš Knuts – 307
 Leskels D. – 142
 Lestjevs Dmitrijs – 200
 Lēbs (Leeb) Vilhelms fon – 244
 Liberts Eduards – 199, 377
 Liberts Ludolfs – 310
 Licmans (Litzmann) Karls – 260, 284
 Lieknis Jānis – 227
 Liepa A. – 318
 Liepiņš Jānis – 86
 Liepiņš Pēteris – 321, 322
 Liezeris J. – 316
 Linkemers Kalmans – 53
 Lipke Žanis – 51, 274
 Līgotņū Jēkabs – 179
 Lobe Kārlis – 321
 Loktionovs Aleksandrs – 130, 200, 204
 Longerihs Pīters – 347
 Lorencs F. – 317
 Lotjāns (Lothian) – 446

Loze (Lohse) Hinrihs – 38, 260, 263, 264, 271, 279, 284, 285, 288, 289, 290, 292, 296, 298, 299, 300, 303, 305, 370, 427
 Lozovskis A. (Dridzo Salomons) – 393, 94, 444, 447
 Lukss Valdis – 395, 399
 Lūsis Arnolds – 469

Ļ

Ļebedeva Natālija – 439
 Ļebedevs Ivans – 420
 Ļejušenko Dmitrijs – 247
 Ļeontjevs P. – 432
 Ļeņins Vladimirs – 233, 395
 Ļitvins Aleksejs – 347

M

Macpāns Andrejs – 331
 Makovčuks N. – 205
 Maksimovs Jevmenijs – 324
 Madernieks Jūlijs – 311
 Maiskis Ivans – 149, 451
 Manšteins (Manstein) Ērihs – 246
 Markss Kārlis – 233
 Martina Šenona – 441, 442, 445, 446, 451
 Martinsons J. – 302
 Mašerovs Ivans – 326
 Matuseviču ģimene – 52
 Mauriņa Zenta – 181, 307
 Māmegi Viktors – 26
 Māsēns Vilis – 144
 Medems Valters Eberhards fon – 273
 Mediņš Jānis – 170
 Mehliiss Ļevs – 376
 Meija Ādolfs – 352
 Meija Osvalds – 354
 Meijers Konrāds Ferdinands – 308
 Mekillops D. – 149
 Melderis Kārlis – 352
 Melers Meijers – 48
 Menders Fricis – 106
 Merkulovs Vsevolods – 359, 429
 Mierkalne Zelma – 310
 Mihailovs Nikolajs – 394
 Milts Fridrihs – 310
 Mincs Izaks – 26
 Minkina Soņa – 52
 Misa Viktorija – 324

Mišakova Olga – 394
Miške Elza – 400
Mitrevics Augusts – 180
Mocarts Volfgangs Adamejs – 180
Molotovs Vjačeslavs – 5, 9, 11, 17, 20, 56,
83, 84, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118,
119, 120, 121, 122, 123, 126, 127, 129,
130, 131, 133, 134, 136, 139, 141, 148,
155, 183, 184, 185, 187, 194, 196, 446,
447, 449, 461
Mucenijs Jūlijs – 321, 322
Munters Vilhelms – 15, 16, 17, 74, 75, 77,
78, 81, 83, 84, 98, 103, 115, 116, 117,
118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 127,
128, 130, 133, 142, 146, 153, 154, 155,
156, 182, 183, 208, 439, 440, 441, 442,
443, 456

N

Nadžiāns Žoržs – 81
Naročņicka Natālija – 55
Nathers F. – 304
Natķevičs Lads – 120
Neiburgs Uldis – 35, 38, 39, 42, 313, 323,
353
Neilands Oto – 367
Neilands Roberts – 199
Neimanis V. – 317
Niedra Aīda – 307, 476
Niedra Andrievs – 232, 287
Niedre Jānis – 393
Noilens (Neulen) Hans Verners – 362
Nollendorfs Valters – 476
Norītis Oskars – 181
Norkaitis J. – 174
Normets Tīts – 213
Norītis Arvīds – 476
Norvilis Jānis – 308, 476
Noviks Alfons – 186, 184, 199, 207, 213
Nurža Alfrēds – 199

N

Ņukša Mārtiņš – 461

O

Obvurcers (Obwurzer)Herberts fon – 365
Ofenbahs Žaks – 179

Oliņš Pēteris – 212, 458, 462, 465
Olsens Jorgens – 460
Orde (Orde) Čārlzs – 83, 140, 143, 145,
147, 148
Osis Jānis – 180
Osis Roberts – 345, 346, 348, 354, 472
Ostrovš Jānis – 231
Oškalns Otomārs – 328, 330, 388, 431
Ozoliņa Marianna – 329
Ozoliņš Kārlis – 200
Ozoliņš Kārlis – 329
Ozoliņš N. – 460
Ozoliņš Teodors – 146, 147

P

Pabērzs Juris – 185, 186
Pakule Elfīda – 180, 400, 401
Paldiņa Ieva – 200, 328, 329, 340
Paškevičs Jānis – 230, 231
Pavlovičs Juris – 33, 47, 252, 253, 254, 387
Pārups Ēriks – 317
Pekers (Packer) Ērls – 440, 441, 442
Pelkaus Elmārs – 33, 248, 256
Pelše Arvīds – 22, 23, 24, 200, 233, 395,
422, 427
Peterse Inita – 328
Pētersons Aivars – 58
Pētersons Laimonis – 469
Petss Konstantīns – 101, 155
Piesis Jānis – 200
Piesis Kārlis – 400
Piķelis Katrīna – 127
Pīps Ants – 130
Plāters Kārlis – 200
Plēsums Pēteris – 388
Plensners Aleksandrs – 169, 256, 257
Platenbergs Valters fon – 303
Ponomarenko Panteleimons – 327, 329
Poruks Jānis – 307
Platais J. – 317
Plensners Aleksandrs – 343, 344, 372
Plēsums Pēteris – 190, 200
Poruks Jēkabs – 309
Praulš Kārlis – 90
Prestons (Preston) T. H. – 143, 144
Prīcmans (Prützmann) Hans Ādolfš – 261,
271
Priedītis Alfonss – 319

Priņmanis Mārtiņš – 230, 280, 281, 306
Prokoporičs Ēriks – 48
Puģo Kārlis – 199, 202, 230, 390
Puksis Edmunds – 310
Purvītis Vilhelms – 311
Putniņš J. – 192

R

Rabinovičs Jaša – 53
Rademahers (Rademacher) Frerihs – 369
Radziņš Pēteris – 85
Rainers (Rainer) Marija Rilke – 181, 308
Rainis Jānis – 233, 308, 309
Rancāns Jāzeps – 318
Rapoports Hiršs – 200
Ratiņš Pēteris – 329
Rauhs (Rauch) Georgs fon – 15
Rebane H. – 156
Reihelte Katrīna – 277, 278
Rekis Arvīds – 254
Rendenieks Arvīds – 324
Rentelns (Renteln) Adriāns Teodors fon – 44, 45, 260
Ribentrops – 5, 9, 11, 12
Ribentrops (Ribbentrop) Joahims fon – 36, 56, 112, 113, 114, 115, 116, 118, 119, 120, 129, 131, 133, 134, 136, 138, 139, 148, 285, 459
Rikards Felikss – 346
Rivošs Elmārs – 53
Robežnieks Pēteris – 469
Ročko Josifs – 52
Roks (Roques) Francis fon – 254, 259
Rors Verners – 59
Rozenbergs (Rosenberg) Alfrēds – 36, 41, 259, 260, 267, 279, 280, 281, 283, 284, 286, 288, 292, 300, 301, 302, 303, 304, 305, 312, 313, 344, 370, 371
Rozenbergs Kārlis – 377
Rozenšteins Hugo – 85
Roždārzs Fricis – 400
Rubenis Roberts – 321, 323
Rucelis Jānis – 92, 368, 369
Rudevics Ansis – 106
Rusmanis Nikolajs – 374
Rusteikis Alfrēds – 180
Rūzvelts (Roosevelt) Franklins Delano – 320, 361, 449, 450, 451, 464

S

Safonovs J. – 385
Salmiņš Alfrēds – 369
Salmons Patriks – 139, 143
Salnais Voldemārs – 318, 320, 460, 462, 463, 469
Salnā Milda – 468, 469
Salnais Jānis – 199
Samsons Vilis – 329
Sandis J. – 319
Saulītis Ernests – 324
Sārts Jānis – 307
Selters (Selter) Kārlis – 152, 153, 154, 155, 156
Serafimovičs A. – 233
Serdžents O. – 451
Silgailis Artūrs – 30, 168, 364, 371
Siliņš Jānis – 311
Siliņš Leonīds – 35, 319, 468, 469, 470
Simindejs Vladimirs – 55
Sirmbārde (Strode) Irēna – 400
Sīpols Vilnis – 14
Skaistlauks Voldemārs – 257
Skalbe Kārlis – 307, 476
Skaveninss Ē. – 460
Skreija Maldis – 325
Skrēbers Arnolds – 461
Skuja L. – 400
Skujenieks Margērs – 103, 177, 178
Skujevics Jānis – 280, 281
Skujiņš Zigmunds – 34, 360
Sluckovs Markuss – 400
Smetona Antans – 102, 182, 184
Smilģis Eduards – 308, 309
Smirins Grigorijš – 48
Sņiečkus Antans – 394
Sočkovs – 194
Soldnieks Ernests – 200
Spāde Andrejs – 319
Spāde Teodors – 89, 92
Spekke Arnolds – 461, 467
Spektora Johanna – 53
Sproģis Arturs – 329, 330
Spure Žanis – 22, 105, 106, 178, 187, 188, 193, 195, 198, 199, 211, 230, 233, 377
Stalins Josifs – 20, 28, 55, 60, 73, 77, 79, 105, 106, 112, 113, 114, 123, 124, 127, 129, 133, 134, 137, 146, 186, 194, 196,

233, 326, 331, 361, 395, 400, 407, 413,
448, 449, 450, 451, 452, 454, 457
Steinhardt (Steinhardt) Lorens – 446, 447
Stradiņš Jānis – 227
Stranga Aivars – 8, 11, 12, 16, 39, 40, 79,
129, 185, 190
Strēlerte Veronika – 308, 476
Strickis Karls fon – 304
Strods Henrihs – 30, 31, 33, 58, 245, 246,
248, 249, 257, 332, 344, 396, 429, 432
Strunke Niklāvs – 181, 310
Sudmalis Imants – 325, 326, 328
Sudoplatovs Pāvels – 324
Sudrabkalns Jānis – 398, 399
Suksis E. – 101
Supe Pēteris – 429, 430
Susaikovs Ivans – 200
Suta Romans – 400
Svemps Leo – 310

Š

Šamaņins Tjodors – 200
Šataļins Nikolajs – 409
Ščerbakovs Aleksandrs – 394
Šefers Volfgangs – 53
Šeļepins Aleksandrs – 394
Šerners (Schörner) Ferdinands – 366, 402
Šics Kārlis – 199
Šillers Vilhelms – 309
Šloss Lekss – 311
Šneiērs Ārons – 49
Šolohovs Mihails – 233
Špilberga Ludmila – 180
Šrēders (Schröder) Valters fon – 262, 345,
351, 357
Štālekera (Stahlecker) Valters – 49, 50, 255,
256, 257, 258, 261, 263, 264, 267, 269,
270312, 315, 344, 355
Šteimanis Josifs – 26, 28
Šteinbergs Jānis – 275
Štiglics Roberts – 262, 346
Štrekenbahs (Streckenbach) Bruno – 403
Štrops J. – 353
Šuberts I. A. – 321
Šūberts Pauls – 179
Šulenburgs (Schulenburg) Verners Frīdrihs
fon der- 112, 117, 123, 134

Šustins Semjons – 207, 387
Šūmanis Vilis – 154, 155, 455, 462
Švābe Arveds – 181

T

Tarstons (Thurston) – 444
Taurēns Jānis – 16
Teidemanis Herberts – 51, 261–262, 346
Tentelis Augusts – 181
Tepfers Jānis – 455, 462, 469
Tepfers Verners – 318, 320, 468
Terrs A. V. – 315–316
Tidemanis Herberts – 276
Timošenko Semjons – 379
Toma Velta – 476
Tomass Aleksandrs – 369
Tomsons Eriks – 469
Trampedahs (Trampedach) Frīdrihs – 303,
305, 355, 362

U

Ullersšpergers (Ullersperger) Vilhelms – 257,
269
Ulmanis Kārlis – 23, 25, 26, 28, 83, 86, 87,
90, 98, 101–106, 118, 122, 123, 124,
125, 125, 127, 128, 136, 146, 147, 172,
175–178, 181–188, 190, 191, 195, 201,
208, 227, 361, 439, 440, 441, 443, 456,
457, 483, 484
Umanskis Konstantīns – 445, 446, 449
Unāns Žanis – 311, 346
Undēns Estens – 477, 478
Upelnieks Kristaps – 319, 321, 322
Upīts Andrejs – 395, 398, 399
Urbāns Oļģerts – 326
Urtāns Aigars – 47, 48

Ū

Ūdems Ļevs – 52
Ūdentiņš Otto – 205
Ūdre Aurora – 396, 397

V

Vabulis Pēteris – 479
Vagulāns Mārtiņš – 254, 261, 270, 276, 277
Vailijs (Viley) Džons – 182, 440, 442, 443

Vaits (Waite) Roberts – 35
Valdmanis Alfrēds – 41, 90, 98, 101, 280,
281, 312, 349, 356, 357
Valeskalns Pēteris – 198, 227, 230, 471
Valters Miķelis – 127, 452, 461
Vanags Jānis – 200, 220, 221
Vanags Pēteris – 280, 281
Varblans Konrāds – 184
Varners A. – 151
Varners (Worner) Kristofers – 452
Varslavāns Antons – 400
Varslavāns Francisks – 400
Vaščonoks Boriss – 324
Vāgners Rihards – 309
Vāvere Olga – 200
Veiczekers (Weizsäcker) Ernsts fon – 115
Veide Jānis – 320
Veidnieks Kornelijs – 128, 129
Veinberga Emīlija – 386
Veisbergs A. – 317
Veiss Voldemārs – 254, 257, 258, 262, 275,
317, 345, 348
Vellēs Samners – 443, 445, 446
Veselis Jānis – 307
Vestermanis Mārģeris – 51-53, 266
Vetrovs Mihails – 181, 186, 187
Vērmanis (Wörmann) Ernests – 117
Vētra Mariss – 179, 309, 478
Vidbergs Sigismunds – 310
Vīgdorčika Guna – 52
Vīgforšs Ernests – 478
Vilciņš Kārlis – 188
Vinters Aleksandrs – 478
Virza Edvards (Edvards Liekna) – 181, 182,
232
Višinskis Andrejs – 18, 25, 28, 185-187,
189, 190-193, 196, 457, 484
Vitroks (Vittrook) Hugo – 260
Vīts Haro – 355
Vīdrs – 351
Vīksna Kristīne – 52
Vīksne Augusts – 352

Vīksne Rudīte – 47, 49
Vīķe-Freiberga Vaira – 54
Vītiņa Tamāra – 400
Vītols E. – 311
Vītols J. – 302
Vītols Jāzeps – 476
Vlasovs Andrejs – 304
Vorobjovs Andrejs – 200
Vulfsons Mavriks – 192

Z

Zahodņiks L. – 400
Zanders I. – 478
Zandersons Rihards – 180, 400
Zariņš Jānis – 308
Zariņš Kārlis – 84, 141, 142, 144, 145,
147, 148, 212, 282, 450, 452, 455-457,
462-467
Zariņš R. – 311
Zaukels Fricis – 36
Zāgars Voldemārs – 280, 281
Zālīte Elīna – 307
Zeberiņš I. – 311
Zeks Rūdolfs – 266
Zellis Kaspars – 38
Zeltiņš Teodors – 307
Zēberga Aina
Zilbere Judīte – 52
Zīle Edgars – 180
Zīverts Mārtiņš – 180, 308, 478
Zolmanis E. – 144
Zommere Z. – 180
Zotovs Ivans – 119, 121, 126-128, 173
Zudāns Aleksandrs – 273
Zuika – 476
Zunda Antonijs – 11, 16, 59

Ž

Žagars Ēriks – 27
Žūnis Augusts – 377

Ls. 14.28

LATVIJAS NACIONĀLĀ BIBLIOTĒKA

0308038197

2008-5
L 95

ISBN 978-9984-38-436-8

9 789984 384368

JUMAVA